

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1917—1923 рр.

ІНІЦІАТИВА ТОВАРИСТВА «ДІАСПОРА»

БІЛЯДІВА
ОУНДАЧНА МОЛДОВА СІРІЮХОВИЧ

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1917—1923. рр.

ТОМ II.

Українська
Гетьманська Держава
1918. року.

УЖГОРОД, 1930.
НЬЮ-ЙОРК, 1954

== ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНИ. ==

ВИДАННЯ ДРУГЕ

**Фотодрук з 1-го видання накладом Видавничої
Корпорації Булава в Нью Йорку, р. 1954.**

Перше видання друковано в Ужгороді р. 1930
в друкарні „Свобода”, накладом д-ра Осипа
Цюпки.

Булава, Видавнича Корпорація.
Bulava Publishing Corporation
423 E. 9th St. New York 9, N. Y.

Небеса Скороңдай

ПЕРЕДМОВА.

Книга, яка оце виходить в світ, складає тільки частину задуманої мною ширшої праці — історії наших визвольних змагань до відбудови власної державності на українських землях з початку 1917. р. і до весни року 1923, коли ці змагання — віримо, лише на деякий час — були через несприятливі політичні умови усунуті з поля міжнародних відносин.

З причин технічних виходить попереду середня частина праці, 2-ий том, який обіймає головно Історію Української Гетьманської Держави в 1918. році. Далі має появитися I-ий том, який обійтиматиме події від вибуху революції в Росії на провесні 1917. року і до повороту пра- вительства Центральної Ради в березні 1918. року.

Пишучи свою працю в мало сприятливих умовах еміграційного життя, я, певна річ, не міг претендувати, щоб моя »Історія« давала повний і всесторонній образ подій, бо для такого образу бракувало мені передовсім потрібних джерел і матеріалів. Через те мимоволі багато сторінок з життя описаною мною доби освітлено дуже неповно і, може, навіть не зовсім точно. Ще менше випадає мені претендувати на холодно-безстороннє змалювання нашого недавнього минулого: за- надто близьке ще до нас це минуле, занадто болюче відчуваємо ми на собі його наслідки, і тяжко свідкові й учасників його подій позбутись певного субективізму в освітленні перебутого й пережитого. Дати без- сторонню оцінку минулого — це діло майбутнього історика, а я див- люсь на свою книгу тільки як на спробу, як на збір матеріалів, який має улегшити працю майбутньому історикові наших змагань до відбудови української державності в 1917—1923. роках. Може для цього історика матиме wagу знати, як дивився на події їх сучасник і свідок. Щоб улегшити цьому майбутньому історикові його завдання, я старав- ся подавати в своїй книзі яко мога більше документів; думаю, що читач не дорікатиме мені за це, бо часто документи промовляють більш проречисто, ніж усякі висновки і міркування автора.

Спеціально що до історії Української Гетьманської Держави 1918. року, то треба сказати, що це один з найменш розроблених і освітле- них періодів нашого недавнього минулого. Хоча за останній десяток років з'явилося немало ріжких споминів і записок про цей період, але

майже всі вони писані людьми ворожими до Гетьманства, (як чужими, так і своїми), з спеціальною метою його понизити й зогидити. Тому в їхніх споминах події й особи виступають здебільшого в кривому зеркалі. Може, численні документи й фактичні вказівки, зібрані в моїй книзі, допоможуть пролити світло правди на цей період, який при всіх своїх помилках і розчаруваннях був періодом найбільшого виявлення української творчості в сфері політичного, економічного і культурно-просвітного будівництва.

Я не міг би виконати й частину свого завдання, як би не допомога з боку цілого ряду осіб, які прийшли мені на поміч своїми порадами, вказівками, постачанням документів і матеріалів, написанням спеціально для моєї праці своїх споминів та заміток, і я вважаю за свій святий обовязок скласти їм на цім місці мою щиру, сердечну подяку: я дякую Ясновельможному Пану Гетьману П. П. Скоропадському, панам О. М. Андерсону, В. В. Дорошенкові, В. В. Зіньківському, І. М. Кабачкову, І. О. Кістяковському, Ф. Л. Корольову, В. А. Косинському, І. І. Кревецькому, В. К. Липинському, О. Гн. Лотоцькому, П. І. Макаренкові, Б. П. Матюшенкові, І. І. Мірчукові, І. П. Петрушевському, Н. А. Рубакіну, Ол. Ол. Сахно-Устимовичеві, Ол. Ф. Скоропису-Йолтуховському, О. В. Сливинському, В. П. Тимошенкові, С. П. Шелухинові, С. М. Шеметові, а також п. д-ру О. П. Цюпці, завдяки заходам якого ця книга виходить у світ.

I.

По повороті Центральної Ради до Київа. Політика утопій і безсилля. Зріст хліборобської опозиції. На передодні перевороту.

В кінці лютого 1918. року уряд Центральної Ради повернувся до Києва. Перші дні після його повороту всі сподівалися, що настануть якісь зміни, що навчений тяжким досвідом уряд стане на реальніший ґрунт та замість утопійних проектів та фантастичних мрій візьметься за практичну працю по відновленню зруйнованого господарського життя в краю, належенню адміністраційного апарату, заведенню порядку й ладу. Сподівались, що в самім уряді відбудуться зміни і що міністерські портфелі дістануть люде хоч більш поміркованих поглядів, але з більшим досвідом і більшою політичною культурою і практичним хистом. Думали, що настане реакція проти того хаосу та безладдя, в яке загнала країну політика соціального утопізму й максималізму та вічних хитань, що так сумно скінчилася більшевицьким повстанням 15-го січня і опануванням Києва більшевиками. Розумніші й тверезіші запоміж соціалістичних діячів сами визнавали неминучість і, так би мовити, історичну законність такої реакції. Але скоро всім довелося розчаруватись у своїх сподіванках. В політиці українського уряду й верховодячих кругів Центральної Ради все залишилось по старому. Відбулася тільки часткова зміна в кабінеті міністрів: М. Ткаченко, який раніше був міністром юстиції, став міністром внутрішніх справ (замість П. Христюка); М. Ковалевський, що був міністром харчових справ, став міністром земельних справ; на міністра юстиції покликано С. Шелухина, на міністра освіти — В. Прокоповича; на міністра харчових справ — С. Коліуха, шляхів — Є. Соковича; торговлі й промислу — Ів. Фещенка-Чопівського; О. Лотоцький став державним контрольором, П. Христюк — державним секретарем.

Залишились з старого кабінету: Г. Сидоренко (міністр почт і телеграфів), Перепелиця (фінансів), О. Жуковський (військовий) і М. Любінський (закордонних справ). Отже, новими членами кабінету явилися три с-ефи: С. Шелухин, О. Лотоцький і В. Прокопович, та один безпартійний С. Коліух. Але вони не мали в кабінеті рішаючого значіння, і більшість, зложені з с-ерів та с-деків, продовжувала старий курс. Незмінність старого курсу була урочисто проголошена спеціальним оповіщенням від Центральної Ради з 1-го березня 1918. року, де заявлялося, що все має бути так, як було: »як віддала вона (Центр. Рада)

всю землю робочому народові земельним законом, так на тім вона і стоїть. Закони, видані на користь робітників, також будуть і на далі в силі. Всі свободи, установлені III. і IV. Універсалами, і далі застаються. Професійні спілки, ради селянські і робітничі мають далі вести свою роботу для охорони своїх класових професійних інтересів. Тільки на влада вони не можуть претендувати, бо влада на Україні мусить бути одна — Української Центральної Ради й міністрів». Отже «курс» залишився той самий, що й попереду.

Центральна Рада готовилася до скликання Українських Установчих Зборів, котрі мали б закріпити вироблену нею »Конституцію Української Народної Республіки« та апробувати її соціально-економічні реформи, в тім числі й соціалізацію землі. Склікання цих Установчих Зборів було оповіщено в III. універсалі Центральної Ради від 7. падолиста 1917. р. Днем виборів було призначено 27. грудня 1917. р., а днем скликання — 9. січня 1918. р. Вибори в дійсності відбулися в кінці 1917. р. і на початку 1918., але не скрізь. Число депутатів було визначено 301. Переведені в самому розпалі большевицьких настроїв, з уживанням крайнє демагогічних способів, вибори там, де вони відбувалися, дали повну перевагу большевицьких і ес-ерівських елементів. Так, по київській окрузі на 45 депутатів було вибрано 38 ес-ерів і 3 большевиків: на Волині на 30 депутатів ес-ерів 19, большевиків 4, від »Бунду« 1; на Чернігівщині пройшло на 28 депутатів 17 большевиків, 10 ес-ерів; на Поділлі на 39 депутатів 30 ес-ерів; на Полтавщині на 30 депутатів ес-ерів 18, большевиків 10. Усього на 172 депутати 115 ес-ерів, 34 большевиків, 9 сіоністів, 5 поляків, 1 »Бундовець«, 1 ес-дек, 1 лівий ес-ер, 1 хлібороб-власник і 4 ін. груп.¹⁾ По повороті до Київа Центр. Рада постановила перевести вибори там, де вони ще не відбулися, а днем скликання Установчих Зборів визначила 12. травня 1918 р. Українські ес-ефи і самостійники дуже різко виступили проти скликання Зборів на основі старих виборів, мотивуючи тим, що вибори відбулися в ненормальних умовах і що, таким чином, вибрані депутати не відповідають волі населення.²⁾ Але Мала Рада на засіданні 11 квітня признала вибори дійсними — більшістю голосів українських та російських ес-ерів, меншевиків і всіх жидівських фракцій проти голосів ес-ефів, самостійників і польської демократичної централі.³⁾

Але Центральна Рада вже давно втратила ґрунт під ногами. Міський пролетаріят і частина інтелігенції з самого початку стояла за большевиків, а не за Центральну Раду. Українське селянство виявило свою повну пасивність, коли для Ц. Ради настали скрутні часи. Тепер, коли соціалізація землі мала бути закріплена навсправжки, значна частина українського селянства, стоячи за приватну власність на землю, почала

¹⁾ »Вістник політики, літератури й життя« 1918, ч. 17, ст. 249—250.

²⁾ Христюк П. Українська революція, II., ст. 160—161.

³⁾ »Вістник« ч. 17, ст. 252.

вже єктивно ворушитись — проти Центр. Ради. Національно настроєна українська інтелігенція далеко не поділяла напрямку політики Центр. Ради й її органу — правительства Голубовича: і ес-ефи, і самостійники різко виступали проти цієї політики; під кінець (вже перед самим гетьманським переворотом) ес-ефи відкликали своїх членів С. Шелухина, О. Лотоцького й В. Прокоповича з кабінету, мотивуючи тим, що цей кабінет «нездатний стати на шлях реальної роботи і неспособний до праці».¹⁾

Дійсно, правительство Центр. Ради перш за все виявило свою безсильсть утворити скільки-небудь сильну, авторитетну владу, організувати адміністрацію, запровадити лад і спокій та установити які-небудь нормальні відносини в краю. Присутність українського правительства сяк-так відчувалася лише в Київі. По-за столицею край жив своїм власним життям. Ця ізольованість уряду відразу кидалась у-вічі стороннім людям: граф Форгач, австро-угорський посол у Київі, в однім з перших своїх донесень віденському уряду (від 3. квітня н. ст.) говорить уже про «повну ізольованість українського правительства». Особливо характеристичні з цього погляду відносини утворилися в Одесі. Українське правительство призначило туди своїм комісаром С. Коморного (колишнього повітового начальника в Галичині за часів гр. Бобринського), людину енергійну і з ініціативою. Але Коморний зустрівся в своїй роботі з дуже великими труднощами: української влади в Одесі не хотіли визнавати. Ось що доносив з цього приводу австрійський генерал Кірхбах своїй головній команді: «Тому що генеральний комісар Центр. Ради совсім не інформував мене про тутешні політичні відносини, я сам увійшов у знозини з людьми ріжних партій, щоб уявити собі картину становища. Одеса є космополітичне місто і жадним способом не признається в належності до новоутвореної Української Республіки; українців в Одесі не більше, як 10%. Українська мова не має тут вжитку. Київську Раду тут зовсім не визнають і називають »Gaukler Regierung«. Надісланий сюди з великими повновластями з Київа генеральний комісар Коморний не має тут за собою жадної партії. Він виступив спочатку з твердою мовою, але, наштовхуючись скрізь на рішучий опір, 26. березня виїхав несподівано до Києва, певно, щоб більше вже сюди не вертатись. Найсильніша партія тут є соціалістична, і з нею безумовно треба рахуватись. Ця партія хоче утворити з Одеси самостійний вільний порт, а може й самостійну республіку, що обіймала би південну частину України. В промислових кругах збираються робити що до цього спеціальні досліди... Так само думають і по цілій південній Україні. Спеціально з Могилева надходять повідомлення в такому дусі».²⁾ Того ж самого дня начальник головного штабу австро-угорської армії дістав з Одеси другу телеграму: »Генеральний Комісар Коморний повернувся з Києва. З огляду на те, що тут він зустрічав сами лише

¹⁾ П. Христюк, Українська революція. Том II., 1921, ст. 163.

²⁾ Телеграма № 5291 від 4. квітня 1918 р.

перешкоди, він подався був у Київі до демісії, але дістав наказ залишатись далі на посту. Міністр-президент Голубович обіцяв йому надіслати на потреби управління 70 міліонів карбованців, що мають бути видруковані в Липську. Але гроші не приходять і Коморний збирається демісіонувати. По його словам, у Київі в Центр. Раді нема ніякого ладу. І чи Центр. Рада досягне своєї мети, це ще питання. Коморний дає зрозуміти, що повна окупація нами, а почасти й Німеччиною, і перевиняття управи вищою військовою владою неминучі. В приватній розмові з одним офіцером він висловив це своє переконання цілком отверто. Що Українська Республіка не може обхопити дотеперішню Таврію і Крим, це для генерального комісара і для Центр. Ради ясно.¹⁾«

В такому самому дусі повідомляли про »Відносини міста Одеси до України« й німецькі агенти берлінський уряд. Труднощі, які зустрів в Одесі Коморний, пояснюються, на думку німецького представника, тим, що »з поміж мешканців міста тільки 6% складають українці... ледве чи можна сподіватись, що в Одесі щось зміниться на користь Україні. Дуже тяжко утворити тут ґрунт для української мови й української справи. Російщина тут панує і спроби усунути російську мову й культуру зустрінуться тут з опором не тільки великорусів, але й жидів. Весь залишничий персонал, поча, телеграф, всі управи й суди — російські по мові й по духу. Політичний зв'язок Одеси з Україною дуже слабкий. По словам міського голови Богуцького²⁾ Одеса все ж таки висловилася за приналежність до української території, але питання про основи, на яких вона могла б прилучитися, зостається, мовляв, ще однією критикою. Гадають, що Одеса з прилягаючим районом могла б утворити союзну республіку в державному зв'язку з Україною. Панує погляд, що ще дальші області в подібному ж змислі будуть відокремлені й сполучатися з Україною на певних умовах, але питання про межі їхньої автономії ще не ясні. Рішати мають майбутні українські установчі збори, або може, як уже раніше передбачалося, референдум мешканців міста.³⁾«

Але не тільки в далекій Одесі, місті дійсно дуже космополітичному й мало звязаному з національним українським рухом, тяжко було укріпити авторитет української влади в тій формі, як її уявляла з себе оперта на »виявленню волі народу« — Центр. Рада; в найближчих околицях Києва панував хаос і безладдя, а український уряд з його методами управління через посередництво красномовних відозвів і демагогічних закликів, нічого не міг з цим вдіяти. Пленарне засідання гласних київського губерніального земства, скликане 9. квітня, намалювало дуже сумну картину життя в губернії. Гласний київського повіту Семененко скаржився, що в його повіті селянне грабують і палять маєтки, земельні

¹⁾ Телегр. № 5412 від 4. квітня 1918 р.

²⁾ Лікарь-полік, за часів війни уповноважений Всеросійського Союзу міст, в 1917 р. товариш міністра в Тимчасовому правительстві.

³⁾ „Bericht“ від 27. березня 1918 р.

комітети виявляють дуже слабку діяльність, між окремими селами виникають бійки на ґрунті поділу панської землі, запаси хліба часто низькі — зовсім безглаздо, а наслідком того всього в повіті, особливо в його північній частині, не стає зерна для засіву полей. В Бердичівському повіті, як повідомляв гласний Миронів, нема ніякої організованої сили для охорони безпечності; податків ніхто не платить. Васильківський повіт опинився під владою якогось авантюриста або узуратора Койхеля, що оповістив себе комендантом. Потім його замінив другий комендант, якийсь фон-Дітман, який почав з того, що звелів доставити собі автомобіль і м'ягкі меблі. Коли автомобіля не знайшлося, він задовольнився меблями. Фон-Дітман прийняв на службу колишніх поліцай та жандармів і почав організовувати карні експедиції на села, обкладаючи селян величезними контрибуціями, котрі клав до своєї кишені. У Білій Церкві комендант Центр. Ради Ліберов почав з того, що зажадав собі 10 фунтів ковбаси і пляшку коняку. Потім випустив з тюмори карних злочинців, а посадив політиків. На зміну Ліберову явився колишній пристав, який пропонував »охрану« за 120.000 рублів.

Гласний Звенигородського повіту Котик оповів про діяльність гайдамаків, котрі прийшли на зміну большевикам. Захопивши в полон один большевицький відділ, вони вночі перестріляли всіх своїх полонених до единого. Потім зажадали від обивателів Звенигородки 200.000 рублів на »організацію порядка«. Коли цих грошей дати їм не могли, вони задовольнилися 1.800 рублями. Селяне скоро розчарувались в українській охороні: оборонці ладу самі взялися до грабунків. Наслідком того всього селяне втратили всяку надію на заведення порядку зовні і беруться сами за охорону свого життя й майна.

Канівський гласний Пірхавка заявив, що в його повіті в управлінні нема ніякої системи й ніякої організації. Липовецький гласний Химерик оповів, що в його повіті селяне закидають Центр. Раді, що вона досі не додержала своїх обіцянок. Під час большевицького панування місцева рада їх не підтримувала, однаке, коли з'явилися українські влади, то почали репресії проти ради. Наказ коменданта про подавлення страйків збройною силою викликав серед робітників панику. Таку ж саму картину безладя, безсила місцевої влади або її занадто »енергійної« діяльності, браку якоїсь системи й однаковості в адміністраційних розпорядженнях намалювали й гласні з інших повітів — Черкаського, Таращанського та інш.¹⁾)

Коли з одного боку й з прогнанням большевиків та поворотом української влади не припинились грабунки й руйнування селянами панських маєтків, то з другого боку прогнання большевиків і прихід німецьких та австро-угорських військ послужив гаслом до аграрної реакції в широкому розумінні цього слова. Багато покривдженіх під час попередньої доби елементів стали тепер думати про відшкодування

1) »Кіевская Мысль« від 11. квітня 1918 р.

за понесені страти та збитки. І хоч український уряд у Київі й проголосував перехід панської землі без викупу до рук »трудящого народу«, але тому, що ніякої фактичної влади на місцях скоро запровадити було не можна, то де-які поміщики й заможніші селяни самі заходилися стягати пограбоване майно, використовуючи для цього т. зв. карні відділи, до котрих здебільшого йшов всякий випадковий і авантюристичний елемент, якому все одно було кого »карати«. Приклад використування в цих цілях прибувших на Україну чужоземних військ показали де-які поміщики-поляки на Волині та на Поділлі, котрі просто звернулися до австрійської влади, щоб вона окуповала правобережну Україну, завела свої порядки і примусила селян виплатити та одробити заподіяні шкоди.¹⁾ За прикладом цих поміщиків з Волині та Поділля пішли де-які поміщики на Лівобережній та Степовій Україні, звертаючись безпосередньо до німецької або австрійської команди з проханням приборкати селян та допомогти стягти з них »контрибуцію«. Весь одіум за карні експедиції та їх діяльність ліг потім на гетьманське правительство, але йому в дійсності довелося лиш ліквідувати діяльність цих самочинних відділів, яка розпочалась фактично за часів Центральної Ради.

Уряд Центр. Ради, можна думати, сподіався, що з часом йому вдастся опанувати ситуацію, спираючись на співчуття широких селянських мас, тих, що він надіявся прихилити на свій бік соціалізацією землі. Про думку й настрій інших кругів українського населення він дуже мало журився. Українська демократія була при владі, неукраїнська — т. зв. національні меншості мали вдовольнитися національно-персональною автономією, про решту ж йому було байдуже.

Але в краю була ще одна сила, від котрої в даний момент фактично усе залежало і котрій було далеко не байдуже, як розвиватимуться внутрішні відносини на Україні й її господарське життя, а залежно від того й її здібність постачати харчові продукти на експорт. Ця сила була — німці та австро-угорці, запрошенні самим же українським урядом. Австрійці дивились на Україну, як на терен, звідки вони можуть добувати для своєї голодної виснаженої держави хліб: для них мир з Україною був в першій мірі „Brotfrieden“, так само зрештою як і для німців. Отже й німці, й австрійці були дуже заінтересовані в тому, щоб на Україні панували такі відносини, такий лад, який гарантував би додержання з її боку виконання зобовязань що до постачання харчових продуктів згідно Берестейської умові.

Особливо поспішали використати умову Берестейського трактату про вивіз продуктів з України австрійці, становище котрих з погляду прохарчувування було просто катастрофічним. Тим часом загальне без-

¹⁾ Петиції групи польських поміщиків з Старокостянтинівського та Кременецького повітів з Волині. Проскурівського та Летичівського повітів на Поділлі до галицького намісника, до польського міністра в австрійськім кабінеті, до президії польського кола у Відні й до команди 2-ої австрійської армії, подані в початку квітня 1918 року.

ладдя і бессилість українського уряду це безладдя побороти дуже утруднювали закупно й транспорт продуктів з України. Це дуже хвилювало й нерувало австрійський уряд. Його агенти вже в березні почали доносити у Відень про дуже невідрадне становище на Україні. З цього погляду дуже цікавий реферат, зложений міністрові закордонних справ у Відні в кінці березня. Цей реферат носить назву „*Unser Politik in der Ukraine*“ і дуже яскраво малює ті вражіння, які мали австрійці за перші тижні свого перебування на Україні:

»Звістки, які приходять про становище на Україні, з кожним днем усе ясніше та ясніше переконують в тому, що ми примушені будемо вийти по-за межі дотеперішньої військової окупації, як що ми хочемо досягти головної мети усієї нашої акції: постачання й транспорту той необхідної суми харчових продуктів, яка нам потрібна для продовження війни і уникнення катастрофічних явищ у нашому запіллю.

Досі ми обмежувалися військовою окупацією й прогнанням большевицьких військ, управління ж краєм ми принципіально залишили за Радою та її органами. Як же виглядає це управління? Чи теперішній режим — не торкається питання про його добру волю — є в стані постачати нам потрібні продукти або утворити такі умови, які б дали нам змогу добути ці продукти через закупки? Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм розпорядженні, і ми не можемо цеї недостачі заступити, як довго не закличемо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межі чисто-військової окупації.

Поперед усього Раді стоїть поперек дороги її власний програм. Провідна думка пануючої соціал-революційної партії — це скасування приватної власності, конфіскація всіх приватних маєтків на користь держави з одного боку і рівночасно претензії до держави з боку кожної окремої одиниці на рівні вистарчаюче забезпечення — з другого боку. В результаті, натурально, повний застій всякої продукційної господарської діяльності. Ніхто не працює, бо ніхто не певен, що одержить плоди своєї роботи, і кожен сподівається від загалу, що той подбає про його на випадок потреби. Селянин обробляє лиш стільки з новодобутої землі, скільки йому потрібно для себе й своєї родини. Він не знає, хто буде збирати врожай. Копальні, фабрики стоять, торговля завмерла, загальна непевність, котра є не тільки наслідком бессилля уряду, але також неминучою консеквенцією основного пункта їхнього програму, паралізує ціле господарське життя.

Військова сила центральних держав, навіть коли вона буде побільшена до потрібної величини, сама не може створити рішучої переміни. Виконавчі органи лише тоді можуть покласти кінець хаосу й безладдю, коли вони являються энарядям місцового, життєздатного законного уряду. Як довго ми ставимо нашому війську завдання служити бажанням і програму Центр. Ради, себ-то комунізму, так довго не може бути й мови про якесь поліпшення. Так довго ми також не наблизимось, чи то за допомогою самої Ради, чи до-

рогою власних закупок до тої суми харчових продуктів, яка нам потрібна і яку на Україні добути можна. Для того, щоб добувати продукти просто силою, як на війні серед ворожого краю, ми не тільки занадто слабі мілітарно тепер, але це було б, не кажучи вже про тяжкі наслідки в області міжнародних відносин і в нашім власнім краю, — це було б неможливо й пізніше, коли увільнятися наші війська, що були вислані проти Румунії.

Лінія, яку ми ведемо тепер на Україні, лежить безумовно занадто далеко вліво. Ми піддержуємо не тільки мілітарно, але й фінансово з автоматично зростаючими витратами чисто комуністичний режим. Це веде за собою три тяжкі шкоди: 1. що її неминучий наслідок — непевність володіння й брак примусу до роботи дуже утруднює наше завдання — здобуття хлібних запасів, як що не унеможливлює його цілком; 2. що вся неудача комуністичного експерименту впаде на наш рахунок; 3. і що ми примушені будемо цілком ігнорувати великі господарські інтереси та й ще попадемо в конфлікт з Польщею, чого ми повинні уникати з огляду на зовнішні й внутрішні політичні обставини.

Отже, лінія нашої політики на Україні мусіла б безумовно повернутись у — право. Цей поворот, однаке, мусить мати свої певні межі з огляду на те, що ми мусимо найти порозуміння з тими широкими кругами населення, чиї інтереси до деякої міри звязані з сучасним режимом. Треба з увагою ставитись до цих інтересів, як що ми не хочемо наштовхнутися на гострий опір. Конкретно кажучи: селяні мають тепер все, усю одібрану від помісників землю і всі хлібні запаси. Вони складають собою величезну більшість народу. Відібрати від них здобуту землю є річчю неможливою. Так само, як не можливо силою примусити постачати нам хліб. Залишається один засіб: зацікавити селян з господарського погляду яко мога інтенсивнішим обробленням землі і продажем продуктів. Це може статись лише тим способом, що ім буде законно забезпечене через призnanня індивідуальної власності й фактично — через мілітарну оборону проти грабунків і т. д. — володіння землею, прибуток від урожаю і прибуток від проданого хліба.

Всупереч соціалістичним теоріям, про який-небудь опір селян, певна річ, не може бути й мови. Вони стали через революцію власниками і не мають більше до комуністичних ідей ніякого нахилу, а навпаки — гарячий інтерес до того, щоб принцип приватної власності був відновлений. Поруч з цим кардинальним пунктом, аграрною справою, всі інші питання відступають на задній план. Відновлення приватної власності зустріло би певні перешкоди, але не такі, щоб їх не можна було подолати.

Пропонована тут розвязка земельної справи наштовхується на дуже великі труднощі — мова про відшкодування колишніх власників. Тут виступають спеціально для нас важні два питання: інтереси поляків і наша власна потреба у великій сумі рублів для оплати хліба й для оплати тих видатків українського правительства, для піддержання цілої державної машини, в яких ми також зацікавлені (наприклад, справа транспорту).

З огляду на поляків, яким належить значна частина маєтків на Україні, треба, щоб ми виступили, коли не за відновлення колишнього стану, то, принаймні, за відповідне відшкодування. Ми

ніяк не можемо бути причетні до чистої конфіскації, коли не хочемо собі нажити в поляках ворогів.

Не зовсім в такому стані знаходиться Німеччина, яка веде виразну українофільську політику, з виразно зазначеню метою утвориги проти Польщі на сході яко мага сильнішу противвагу. Особливо праві військові круги Німеччини дивляться на Польщу, як на майбутній ворожий фактор, і очевидячки в Німеччині нема нахилу порвати з Україною з огляду на Польщу. Такої політики ми не можемо поділяти з різних причин, пізніше може бути ми будемо примушенні вибрати становище за Польшу проти України.

Другий пункт, це потреба у великій сумі рублів. Згідно одноголосним повідомленням папірові рублі, хоча їх випущено велику силу, як царським режимом, так іші більше революційним, зовсім обезцінились і на Україні майже зникли з ужитку. Величезні їх суми накопичились в руках у селян. Через те на Україні панує надзвичайний голод на грошові знаки; невільний виход з цього становища — виплати коронами й марками мав наслідком підвищення курсу рубля, що для нас, розуміється, не бажано. Постачання дуже значних сум, яких ми потрібуємо для наших власних цілей, (закупно хліба) і для українського правительства (наприклад, платня залізничникам) при таких обставинах дуже важка. Пропозиція установити примусовий курс для корони здається, помимо інших сумнівів що до обігу мілійонових сум корон на Україні, дуже сумнівним засобом, бо ще невідомо, чи згодяться селянне супроти примусового курсу на короні й марки продавати хліб.

З огляду на це, думка, яка панує, по доносенням графа Форгача, в кругах наших і німецьких фаховців у Київі, заслуговує особливої уваги: а саме, що земля, якою тепер володіють селянє, повинна бути за ними узаконена, але за певну відповідну виплату. Селянам повинно бути дано зрозуміти, що без такої виплати земля залишиться власністю держави, або буде повернута колишнім власникам. Такий спосіб дасть можливість відшкодувати польських власників і утворити потрібний фонд рублів. Ми можемо перейняти відшкодування польських власників на себе, що можна здійснити випуском цінних паперів у коронах . . .

Першою й необхідною передумовою для такої акції, як взагалі всякого оздоровлення відносин на Україні, єсть, однаке, що принцип націоналізації землі на Україні має бути скасований і приватна власність мусить бути відновлена. В цьому напрямку повинна провадитись акція, щоб примусити Раду, яка з кожного погляду залежить від нашої піддержки, прийняти цей штандпункт. Як що цього не вдасться досягти, то треба спробувати привести до влади непримітивні елементи, настроєні не комуністично, — і такі елементи повинні знайтися не тільки серед інтелігенції й заможних класів, але й серед більшої частини селянства.¹⁾ Само собою розуміється, що неминучкою передумовою для такої акції має бути переднє порозуміння і повна згода з Німеччиною».

Коли в міністерських кругах у Відні носилися з проектом примусити Центр. Раду до зречення з її основних принципів і тим полаго-

¹⁾ Очевидячки, австрійці гадали, що «українці» це просто якась партія, а не ціла нація, «Неукраїнські елементи» це просто ті, що не поділяють напрямку Ц. Ради.

дити справу, то військові австрійські круги на Україні просто говорили про потребу заміни сучасного »цілком ізольованого українського уряду« іншим, який би »не робив пасивного опору«, і домагались висилки підкріплень, принаймні, 4 або 5 дивізій.¹⁾ Однаке, в головній австрійській команді сумнівалися, чи можна зробити на Україні переворот за допомогою військової сили і чи не виличе це ще більшого безладя. Представник міністерства закордонних справ при Armeoberkommando в Бадені (біля Відня, де була австро-угорська ставка) Траутмандорф докладав граф Черніну, що в Armeoberkomando держаться думки, що »в нашому інтересі лежить піддерживати й зберігати теперішній уряд, не вважаючи на його хиби і малу виконавчу силу, бо насильне усунення цього уряду створить хаотичний стан і повну анархію на Україні, коли про вивіз продуктів й думати буде не можна«.²⁾

Але й німці, котрі спочатку цілком широ піддержували уряд Центр. Ради й наказували поводитись з українцями дуже приязно й не уживаючи реквізицій,³⁾ скоро побачили, що порозумітися з ним і досягти умовлених продуктів дуже тяжко. Закликавши на поміч війська центральних держав, українське правительство мусило, так би мовити, виправдуватися перед населенням в приході німців і в своїх економічних зобовязаннях перед ними, [принятих в Бересті. Вже українська делегація на мирових переговорах у Бересті видала за підписом О. Севрюка, М. Любинського й М. Левицького поклик »до всіх громадян Української Народної Республіки«, де говорилося з приводу приходу німців: »для того, щоб скоріше вигнати розбішак і дати лад та порядок нашому краєві, призвали ми німецьке військо допомогти нам у цій роботі. Разом із німецьким військом іде до нас свіжа українська армія, зложеня з наших полонених братів, котрі так довго чекали на поворот до Рідного Краю. Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо усіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірчivo стрічати німецьке військо і ставати разом з ним до оборони Рідного Краю від карапіцьких розлюченіх підкуплених банд«.⁴⁾ Слідком за тим видала свій поклик »До всієї людності Укр. Нар. Республіки« й Рада народніх міністрів за підписом В. Голубовича, А. Жуковського й П. Христюка від 10—23. лютого 1918 р. Вона оповіщала, що

»для того, щоб швидче покласти кінець грабуванню України, щоб швидче приступити після заключення миру до переведення земельного закону і закону про поліпшення долі робітництва, Рада народніх міністрів прийняла військову допомогу віднині дружніх держав Німеччини й Австро-Угорщини. На Україну для допомоги

¹⁾ Донесення фельдмаршала Лянгера. Див. телеграму мін. Черніна до гр. Форгача, ч. 80, від 3. квітня 1918 р.

²⁾ Реферат № 28636. від 11. квітня 1918 р.

³⁾ Телеграфний наказ Людендорфа. Див. телеграма Черніна до Форгача № 84, від 3. квітня 1918 р.

⁴⁾ Вістник політики, літератури й життя, 1918, № 10, ст. 151—152.

українським козакам, котрі зараз б'ються з ватагами великоросів, червоно-гвардійців та солдатів, йдуть дивізія українців-полонених, українські січові стрільці з Галичини та німецькі війська.

Вони йдуть на Україну для того, щоб знищити недад та безладя і завести спокій та добрий лад на іншій землі... вони йдуть тільки допомагати тим нашим козакам, котрі завзято боронять нашу державу, землю і волю на Україні від збройного нападу російського правительства, совета народних комісарів, котрі так само, як і за царів, хотять, щоб Україна опинилася під владою московських капіталістів, щоб Московщина живилася працею та багатством українського народу.

Ці війська, дружні нам, будуть битися з ворогами Української Народної Республіки під проводом Полевого Штабу нашої держави. Допомагаючи українському урядові в його боротьбі з насильниками та грабіжниками, ці війська не мають ніяких ворожих нам намірів, бо Німеччина й Австро-Угорщина також мають велику потребу, щоб на Україні настав добрий лад і спокійна праця трудового народу.¹⁾

Два тижні пізніше (25. лютого) вийшло згадуване вже «оповіщення» від самої Центр. Ради, де про прихід німців говорилося, що «в усе це (у внутрішні справи українські) німці не мішаються і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять, як наші приятелі й помічники на короткий час, щоб помогти нам у скрутну хвилину нашого життя і не мають заміру в чім-небудь перемінити наші закони і порядки, обмежити самостійність і суверенність нашої Республіки».²⁾

Та як там ні вправдувались представники українського правительства й не старались витолкувати присутність австро-німецьких військ, як ніби-то чисто службової, помічної сили, факт розквартирування чужих військ з усіма його неминучими наслідками був у всіх перед очима. Для елементів крайніх, большевицьких, це давало привід до агітації проти українського уряду, а для елементів несоціалістичних подавало надію, що може хоч тепер удастися вплинути на політиків Центр. Ради, щоб вони зре克лись своїх утопій про соціалізацію землі й'користуючись з присутності союзної військової сили, подбали про практичне упорядковання пекучих питань життя й про заспокоєння краю.

Рух землевласницьких кругів і навіть значної частини бідніших селян проти соціалізації землі, стремління елементів порядку, законності й мирної праці — а таких було багато серед селян, тільки що вони були прибиті, приголомшені революцією, — почався ще в осені 1917 р. Одним з проявів того руху була організація т. зв. Вільного Козацтва в другій половині 1917 р. на Київщині, Полтавщині, Катеринославщині, Поділлі й Чернігівщині.³⁾ Ця організація не зустріла співчуття з боку Центр. Ради, бо під прапором Вільного Козацтва гуртувалися націо-

¹⁾ Вістник політики, літератури й життя, 1918, № 12, ст. 182.

²⁾ Ibid., № 14, ст. 211.

³⁾ Див. про це »Уривок з споминів Гетьмана Павла Скоропадського«, Хліборобська Україна, Збірник VII. і VIII., Відень, 1922—23, ст. 25—26.

нально настроєні заможніші й статечніші елементи українського села, неприхильні до ідей соціалізації.

Ес-ерівський історик революції П. Христюк сам признає що «добровільна, напів-військова організація селянства, відома під іменем »вільного козацтва«, виникла цілком стихійно, почасти під впливом потреби охорони села від бандитизму і грабіжів, що почали ширитися після упадку дореволюційних органів безпеченства на місцях, почасти під впливом свідомості необхідності збройної оборони економічно-класових інтересів селянства, почасти ж під впливом романтично-історичних традицій — спогадів про колишнє козацування» (Іст. укр. рев., т. II, ст. 187).

Тим часом ідея Вільного Козацтва пустила була коріння не тільки серед селян, а й серед робітників і, наприклад, курінь вільних козаків, сформований інженером Ковенком у Київі з місцевої робітничої молоді був одинокою збройною силою, яка виступила в оборону Центр. Ради в перший момент большевицького повстання 15. січня 1918 р. в Київі. Після приходу німців на Україну почався рух серед українського селянства в оборону принципа власності на землю, загроженого законодавством і політикою правительства Центр. Ради. Середнє селянство, статечні господарі-хлібороби заворушились і підняли голову. Вони хотіли добитись права, щоб і їхній голос було чути, коли вирішувались важніші питання соціально-економічного життя, спеціально в земельній справі. Вони пішли цілком легальною дорогою. 25. березня 1918 р. відбувся у Лубнях хліборобський з'їзд, організований партією хліборобів-демократів.¹⁾ На цьому з'їзді зібралось по-над 2000 селян-хліборобів з шести північних повітів Полтавщини. З'їзд прийняв такі резолюції: 1. Політика Центр. Ради в аграрній справі визнається з'їздом за руїнищку для держави і для загально-національного господарства; з'їзд вимагає визнання принципа приватної власності, якою основа народного господарства; 2. з'їзд вимагає негайного повороту господарям права власності на садиби і увесь їхній інвентарь, звертаючи увагу уряду на той факт, що живий і мертвий інвентарь в чужих руках гине; 3. з'їзд вимагає залишення в руках господарів якогось мінімуму землі й передачі решти земель на орендних умовах малоземельним селянам; 4. з'їзд

¹⁾ Українська Демократично-Хліборобська партія заснувалася на Полтавщині весною 1917 р. 20. травня 1917 р. у Лубнях відбулися її установчі збори при участі 1500 селян і 20 поміщиків під головуванням Л. Клямова. Збори ухвалили такі головні точки програми партії: 1. сувереність українського народу; 2. приватна власність мусить і на далі охоронятись законом, якою основа народного господарства; 3. парцеляція та викуп великих земельних маєтків для задоволення потреб малоземельних, залишивши в руках попередніх власників кількість землі, яку встановить український сойм, прийнявши на увагу потреби агрокультури й державні інтереси. Повний нарис програми «Української Демократично-Хліборобської Партиї», зложений Вяч. Липинським, вийшов у Лубнях у жовтні 1917 р. Див. статтю С. Шемета «До історії української Демократично-Хліборобської Партиї» в I-ій книзі «Хліборобської України», Відень, 1920, ст. 63—67, а також П. Христюка «Українська Революція», кн. II, Відень, 1921.

вимагає забезпечення в українській державі правного ладу, рівного як для соціалістів, так і для несоціалістів; 5. з'їзд вимагає поповнення складу Ц. Ради представниками від хліборобів.

Шоб забезпечити змогу спокійно провадити роботу й обмірковувати свої справи, довелось оберегати помешкання, де відбувався з'їзд, узброеною вартою з молодих парубків, синів хліборобів. З'їзд вибрав делегацію з 200 селян-хліборобів, які мали передати постанови з'їзду Ц. Раді. Ця делегація приїхала до Києва 26 березня 1918 р. під проводом відомого українського діяча інженера Сергія Шемета. Вона явила перед Ц. Радою, але проф. М. Грушевський, голова Ради, не допустив, щоб її було вислухано перед загальними зборами Ради, і тоді відбулася тільки нарада декого з делегатів з представниками фракцій Центр. Ради. Але ні в представників фракцій, ні в міністрів В. Голубовича та М. Ковалевського делегація нічого не добилася. Вона відвідала в повному своєму складі міністра освіти В. Прокоповича й міністра юстиції С. Шелухина, щоб заявити їм свою прихильність до них і довірря. «Зоставайтесь на своїх посадах на далі, ви — наші міністри!» — заявили делегати. Від'їзди з Києва, делегація постановила скликати на 28 квітня у Київі Всеукраїнський з'їзд делегатів від усіх хліборобських організацій, увійшовши в порозуміння з «Союзомъ земельныхъ собственниковъ.»

Тим часом відносини між правителством Ц. Ради й німецьким командуванням на Україні ставали усе гірші. Одним з перших проявів гострих непорозумінь був циркуляр міністра юстиції М. Ткаченка від 23 березня до прокурорів окружних судів, в которому він заявляв, що німецькі й австрійські військові суди не мають права судити громадян У. Н. Р. і що «засудження німецькими й австрійськими судами громадян У. Н. Р. є втручанням в законну судову владу і тому являється беззаконним вчинком.» Вже 26 березня головне німецьке командування на Україні заявило українському правителству протест як проти тону й форми циркуляру, так і проти того, що такий циркуляр видано без по-переднього вяснення справи й порозуміння з німецькими властями. Далі пішли далеко серйозніші непорозуміння на грунті аграрних відносин. Настала весна, й від успішного характеру весняних полевих робот залежав у значній мірі майбутній врожай, а себ-то і здійснення німецьких планів про великі закупки хліба на Україні. Тим часом на селі відносини були зовсім не унормовані; селяни далеко не могли й не збирались своїми силами обробити й засіяти усієї площа орної землі, що належала більшим власникам. Значна площа землі могла залишитись незасіяною, бо здебільшого місцеві земельні комітети не допускали самих поміщиків там, де вони залишилися, братись до засіву. Відносини між українським правителством і німцями були вже настільки попсовані, що німецький головнокомандуючий генерал-фельдмаршал Айхгорн рішив видати наказ в справі засіву полей без по-переднього порозуміння з українським правителством. Наказ цей, опублікований 6 квітня, ви-

ходячи з того, що селяне ледве чи зможуть сами засіти всі поля, вимагає сповнення таких пунктів: 1. врожай належатиме тому, хто засіє; він дістане гроші готівкою по відповідній таксі; 2. селянин, який братиме скількість ґрунту, що переходитиме його сили, й тому не зможе обробити того ґрунту в цілості, заподіє Українській Державі й народові школу, яку вже не можна буде направити, й тому підлягатиме заслугіній карі; 3. там, де селяне не можуть засіяти цілої землі і де є поміщики, там ці поміщики повинні заняться засівом ланів, не порушаючи через те права на законний поділ землі земельними комітетами. Селяне в таких випадках не повинні перешкоджати поміщикам в засіві ланів. Для засіву ланів і для переведення жнив земельні комітети повинні доставити поміщикам коней, сільсько-господарські машини, а також і насіння для засіву. Збір буде в таких випадках власністю наполовину тих, що засіяли, наполовину — селян; 4. всякі грабунки й нищення засівів будуть строго каратись.

Грунти, які вже поділені земельними комітетами з доручення державної влади, не братимуться в рахубу в тій думці, що ці ґрунти будуть засіяні.

Урядові розпорядки в справі засівів, видавані військовою владою, мають бути розліплювані на видному місці в українській та німецькій мовах і мають бути підписані, на скільки це можливо, місцевими земельними комітетами або відповідними місцевими органами.«

Наказ фельдмаршала Айхгорна викликав велику бурю в кругах Ц. Ради. 13 квітня фракція соціалістів-революціонерів внесла з приводу цього наказу (з самим наказом уперше всі познайомились з тексту, видрукованому в газеті «Кіевская Мысль») інтерпеляцію в Малий Раді. Міністр земельних справ М. Ковалевський давав пояснення. Він заявив, що наказ являється продуктом певної агітації що до земельного питання. Останніми часами до Києва почали стягатися делегації до Ц. Ради з проханнями скасувати земельний закон і з вимогами замінити теперішній соціалістичний уряд так званим діловим. Ці делегації скликалися не без участі поміщицьких верств. Німецький наказ сходить з бурхливою хвилею делегацій. Справа далека від того катастрофічного становища, як де-хто хоче намалювати. Всі землі будуть засіяні, як виходить з відомостей не тільки земельних комітетів, але й усіх агентів, які розіслані по провінції. З виданням наказу справа міняється, бо в наказі говориться, що там, де збереглися поміщики, селяне сіяти не можуть (?). Отже, для того, щоб селяне могли засіяти, треба зруйнувати економії (!). Це вносить в село заколот. Німецькі начальники видаватимуть кожен свій наказ і розв'язуватимуть земельне питання. Далі Ковалевський заявив, що при таких обставинах він не може залишитись на посту міністра земельних справ і подається до демісії.

Цілий ряд дальших промовців різко осудив наказ фельдм. Айхгорна. М. Стасюк, між іншими, заявив, що »Українська Держава може

бути або державою мужицькою, або ії зовсім не буде.« Мала Рада винесла по дебатах резолюцію, в якій заявила, що 1. німецьке військо закликане українським урядом на Україну для допомоги в справі заведення порядку і лише в тих межах, які зазначить уряд Української Народної Республіки; 2. що ніяке самовільне втручання германського й австро-угорського вищого командування в соціально-політичне й економічне життя України не допустиме; 3. що такі втручання, як наказ фельдм. Айхгорна, можуть тільки дезорганізувати господарське життя на Україні, ускладнити соціально-політичні відносини і між іншим зробити неможливим виконання тих економічних договорів між У. Н. Р. і центральними державами, котрі в ці дні виробляються і підписуються представниками згаданих держав.

Винісши цю резолюцію, Мала Рада одночасно не прийняла відставки міністра земельних справ і доручила йому оповістити населення України, що наказ фельдм. Айхгорна не повинен виконуватися, а міністрові закордонних справ та прем'єр-міністру скласти протест перед берлінським урядом.

18 квітня на засіданні Малої Ради прем'єр Голубович, що вже мав неприємні розмови з німецьким послом Мумом з приводу цієї резолюції, давав нові пояснення в справі наказу фельдм. Айхгорна. Він хотів змягчити питання, говорив, що все виникло через непорозуміння, через те, мовляв, що «Кіевская Мысль» невірно передала текст наказу, та їй що самий наказ не йде в розріз з політикою українського уряду, а тільки розвиває ті думки, які вже перед тим висловлювано в циркулярах українського міністра земельних справ.

Але німці вже остаточно розчарувалися в можливості співпраці з урядом Ц. Ради. Вони звідусль чули про нездовolenня широких кругів громадянства Ц. Радою — і земельних власників, і міської буржуазії, і селян, і національно настроеної інтелігенції. Вони знали про численні делегації, протести, резолюції — всі направлені проти політики Ц. Ради.¹⁾ Вони прочули, що серед певних кругів українського грома-

¹⁾ З цього погляду дуже цікава резолюція, винесена у Харкові 17 квітня 1918 р. на зборах великих і малих земельних власників, промисловців і торговельників: «Українська Центральна Рада була покликана до життя в момент, коли стало потрібно утворити самостійну Україну, а коли це заявлення вже вирішено, вона не може більше трактуватись, як законодавчий і репрезентативний орган України. Разом із тим і створений нею уряд може правити тільки по законним нормам, а не видавати нових законів, які несуть повний переворот в громадському й економічному житті».

Так звані Установчі Збори, які хотіть скликати, ніяк не можуть за такі уважатися, бо з одного боку в деяких губерніях не було зовсім ніяких виборів, а з другого там, де вони відбулися, — це було за часів большевизму, який боровся проти самостійності України, тому й не уявляють з себе жадного законного представництва. Окрім усього цього самий закон про вибори є нішо інше як повторення закону північного великоруського правительства і тому не відповідає місцевим особливостям України. Такі збори не матимуть довірря українського народу, і ці вибори повинні

дянства, котрі остаточно зневірились в Ц. Раді, вже цілком викристалізувалася думка, що єдиним виходом з становища може бути тільки політичний переворот. Саме в ті дні, як Центральна Рада, всіми залишена й ізольована, змагалася безуспішно на своїх засіданнях примирити свої соціальні теорії з своєю політичною практикою, вже йшло підготовлення перевороту, який мав на увазі скасувати Ц. Раду і замість неї поставити владу, котра би спиралася на українській хліборобській масі і заступала передовсім її інтереси.

Вже вище було згадано, що незадоволення з політики демагогічних гасел, так легко і необережно киданих в розбурхані народні маси, виявлялося на Україні вже в 1917 році. Національне українське відродження, що з такою несподіваною стихійною силою вибухло з початком революції, обхопило не тільки демократичну інтелігенцію й «бідніших селян», але також і цілу хліборобську українську масу в широкому розумінні слова: і селян, і козаків, і поміщиків — потомків старих українських родів. В усіх забилось українське серце і озвалася українська кров. На перші поклики, які пішли з Києва, радісно озвались всі без ріжниці стану й заможності. Але скоро спостерегли, що Ц. Рада обмежує поняття України тільки до «безземельних, і малоземельних селян», а головним чином, до тих, що називали себе »представниками« того селянства. Українська справа була ототожнена з »соціалізацією«: або хай Україна буде соціалістичною, або ж не треба ніякої іншої України! В голосному побідному хорі революційної демократії, що засвоїла собі право говорити за весь »трудовий народ«, не чути було спочатку голосів тих дійсно трудових елементів українського народу, що будучість України бачили в удосконаленні й будуванні, а не в руйнуванні, що готові були й на великі жертви, але не хотіли мовчкі йти на повне самознищення і соціальну смерть. Спроби організації »Вільного Козацтва« добре показали, що українське селянство й козацтво можна організувати бути анульовані. Треба виробити новий закон, який відповідає потребам нашої дорогої України, котра що до культури стоїть значно вище від Півночі.

Хоча ми, що стосується утворення самостійної України і перших кроків що до заведення ладу признаємо Ц. Раді повну справедливість, однаке мусимо сконститувати повне безсилия, наскільки мова йде про відбудовання господарського життя в краю: ми мусимо сконститувати повну анархію в аграрній справі, повний застій в індустрії, паралізування всіх комерційних підприємств, робітничий крізіс і загрозу повного безробіття в той час, як бракує правильної фінансової системи. Всі особи, які перебувають на відповідальних адміністраційних посадах, не мають абсолютно довірі у населення і сами по собі не досить освічені для відповідальних постів*. І далі резолюція говорить про потребу заміни уряду людьми, які до того надаються, про негайну організацію місцевого самоврядування, але не по московському большевицькому способу, впорядкування грошової системи, визнання права приватної власності на землю, утворення державного фонду для викупу великих маєтків і парцеляцій, допомога індустрії в її переході з воєнного на мирний стан, примусова державна внутрішня позичка і т. д. Без усього цього, кінчить резолюція, Україна стане аrenoю політичних завірюх, які на довго загальмують її економічний розвиток.

не тільки в ім'я гасла »хапай, бери!« але й в ім'я ладу, законності й мирної праці. Правительство Ц. Ради в осені 1917 року здемобілізувало дві новоутворені сердюцькі дивізії, злякавшись їх »контрреволюційного« настрою, воно-ж сприяло розкладу I-го Українського Корпусу — знов таки з страху перед »контр-революцією«. Як тільки виникала якась українська, сила організована не на соціялістичному і революційно-демократичному принципі, керманичів політики Ц. Ради обхоплювали страх, щоб ця сила не виявила якихсь контр-революційних замірів. Сине-жупанну дивізію прийняли в Києві дуже сухо, і командування її ледве могло добитися від міністра Жуковського, щоб козакам давано нормальній пайок і одведенено якесь людське помешкання. Довіряли тільки галичанам січовим стрільцям, бо вони здавались населенню чужими »австріяками...«

В той час, як українські хлібороби все ще надіялися переконати Ц. Раду, умовити її, її посилали до неї делегації, в той час серед самих українських кругів, які вже раніше робили заходи коло організації української військової сили на національно-державній, а не революційно-демократичній основі, велася робота, щоб скинути панування соціалістичних партій і віддати владу національно-хліборобським елементам. Осередковою фігурою цього руху явилася людина, що вже була обіграна раніше отаманом усього Вільного Козацтва, що вже стояла на чолі першої регулярної української армії, т. зв. 1-го Українського Корпусу і серед найтяжчих умовин хаосу й анархії перших двох місяців 1918 р. робила героїчні зусилля організувати якусь нову силу й оборонити Україну від більшевиків. Це був генерал Павло Петрович Скоропадський.

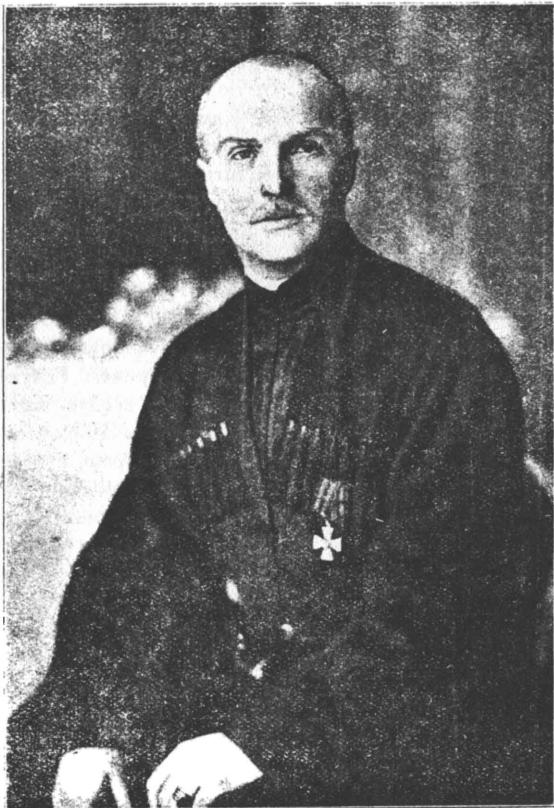
II.

П. П. Скоропадський. Підготовка державного перевороту й установлення гетьманства.

Павло Петрович Скоропадський, пізніший Гетьман України, належить до давнього й визначного в історії України роду. Предком фамілії Скоропадських був, як передає сімейний переказ, Федір Скоропадський, родом з Уманщини. Він пристав до повстання Б. Хмельницького весною 1648 року й поліг в славнім бою на Жовтих Водах. Унуки цього Федора, брати Іван Ілліч, Василь Ілліч і Павло Ілліч Скоропадські перейшли в 1674 році на лівий берег Дніпра й оселились в теперішній Чернігівщині. Як Іван, так і Василь Скоропадські були для свого часу дуже освіченими людьми і яко такі, вступили за гетьмана Івана Самойловича (1672—1687) на службу до Генеральної Військової Канцелярії. Є підстава думати, що обидва брати здобули освіту в Київській Могилянській Академії. Іван Скоропадський дуже скоро зробив собі службову карієру. Кілька разів він іздила з дипломатичними дорученнями від гетьмана Самойловича до Москви, став полковим писарем Чернігівського полку (1681—1694), пізніше був обібраний на полковника Стародубського полку і брав з своїм полком участь в ріжних походах. Він, як видатний представник старшинської верстви, був учасником Мазепинського замислу увільнити Україну від Москви, але побачивши безнадійність справи через дуже несприятливу військову й політичну ситуацію, що утворилася з несподіваним маршем Карла XII на Україну, разом з більшістю старшини не пішов за Мазепою. На раді, скликаній 6 падо-листа 1708 р. у Глухові, ця старшина, ратуючи те, що ще можна було в тодішнім катастрофічнім становищі врятувати, вибрала Івана Ілліча Скоропадського гетьманом України, як того, що користувався симпатіями царя, а одночасно був вірним тодішнім змаганням і ідеалам української старшини.

На початку гетьманування Івана Скоропадського царь Петро запевняв українців у своїм твердім намірі шанувати всі їхні права й призвілеї що-до автономії краю, урочисто підтверджені в цілому ряді попредніх трактатів. Але пізніше в політиці московського царя наступив різкий перелом: він почав обмежувати владу гетьмана, обкруювати автономію краю й фізично винищувати його сили. Старий гетьман попав у дуже скрутне становище: про отверту опозицію з огляду на страшний московський терор не було що й думати. Гетьман, скільки міг,

обороняв права свого краю, покликаючись на старі трактати, заступався особисто за своїх земляків перед царем, старався по змозі змягчити ягар режиму військової окупації, заведеної Петром на Україні через постій московських військ... Останнього удару — заснування в 1722 році т. зв. Малоросійської Колегії, яка мала контролювати гетьманське правительство, перенести старий гетьман не міг і помер літом 1722 року

Гетьман Павло Скоропадський в кубанськім козачім убраниі.

в своїй столиці у Глухові після повороту з подорожі до Москви. Поховано гетьмана Івана Скоропадського в фундованому ним та його дружиною Настасією Марковною (з роду Марковичів) Гамаліївському монастирі в 30 верстах від Глухова.

Гетьман полишив по собі двох дочок, з котрих одна, Ірина Івановна, що вродилася від першого шлюбу гетьмана з дочкою чернігів-

ського полкового обозного Никифора Каленикова, була замужем за бунчуковим товаришем Семеном Лизогубом¹), а друга Уляна Івановна за Петром Толстим, полковником Ніжинським. Цей останній шлюб гетьманівни Уляни Івановни з сином московського вельможи, призначеним полковником на Україну, стався з волі самого царя, який бажав таким способом тісніше звязати українського гетьмана з Москвою.

Брат гетьмана Василь Ілліч, безпосередній предок гетьмана Павла Скоропадського, як уже згадано, розпочав по тодішньому звичаю свою службу в Генеральний Військовій Канцелярії, що була свого роду дипломатичною і державно-юридичною школою для тодішньої заможнішої старшинської молоді. Він також їздив з дипломатичними дорученнями до Москви, займав посаду сотника в Березні Чернігівського полку (1697—1709), був полковим обозним чернігівським (начальником полкової артилерії) і нарешті зробився генеральним бунчужним (генерал-ад'ютантом гетьмана). Його син Михайло Скоропадський (прапрадід Гетьмана), належав до видатніших фігур на Гетьманщині середини XVIII століття (1697—1758) завдяки своїй високій освіті і тому впливу, яким він користувався серед козацької старшини. Між 1741—1753 роками він займав посаду генерального підскарбія (міністра фінансів), але покинув свій пост після однієї сутички з гетьманом Кирилом Розумовським²). Мемуарист того часу Яків Маркович раз-у-раз згадує на сторінках своїх «Днівних записок» Михайла Скоропадського. З цих згадок видно, що Михайло Скоропадський інтересувався літературою, був дуже начитаний, передплачував з-за кордону часописи й книжки і мав чималу бібліотеку. Поруч Гр. Андр. Полетики він мав славу найкращого українського оратора половини XVIII століття. Його вважають за автора патріотичної промови «О поправлені состоянія Малороссії» (надрукованої в Х кн. «Кiev. Stariny» 1882 року, ст. 120—125). Мих. Вас. був тричі жонатий: перший раз з княжною Юліянією Четвертинською, внучкою гетьмана Івана Самойловича, у-друге з дочкою гетьмана Апостола Парасковією Даниловною, у-третє з Марторою Степановною Ширай. Один з синів Михайла Скоропадського, Іван Михайлович, був 1762—1781 генеральним хорунжим при гетьмані, останнім, що займав цю посаду. Ів. М. Скоропадський був депутатом до Катерининської Комісії 1767 року. Він був популярний серед козацтва і його хотіли мати гетьманом (див. П. Ефименко: «Одинъ изъ протестовавшихъ», «Кievskaya Starina», 1882, кн. III, ст. 605 і 607).

З історії предків П. П. Скоропадського слід згадати тут, що його дід Іван Михайлович був губернським маршалком Полтавщини, а батько Петро Іванович спочатку служив у Кавалергардському полку і брав участь у війнах на Кавказі (за що дістав золоту зброю), а потім був

¹⁾ А. Лазаревский. Люди Старой Малороссии (Лизогубы). »Кievskaya Starina«, 1882, кн. I-ша, ст. 121—123.

²⁾ Див. »Kievskaya Starina«, 1882, XI, ст. 303—307.

повітовим маршалком Стародубського повіту¹). Його сестра Елісавета Івановна (1830—1890), що вийшла заміж за Л. Г. Милорадовича, була відома українська патріотка й фундаторка Товариства імені Шевченка (пізніше Наукового) у Львові²). Дружина Петра Івановича, Марія Андріївна Миклашевська, походила з старого українського роду на Чернігівщині. Від цього шлюбу вродився 3-го травня ст. стилю 1873 року у Вісбадені Павло Петрович Скоропадський, будучий гетьман України.

Свої дитячі роки провів Павло Скоропадський в маєтку свого батька Тростянці Прилуцького повіту на Полтавщині³). Тут у будинку була велика колекція пам'яток української старовини, що переходила як фамілійне добро з покоління до покоління. Тут висіли портрети гетьманів, полковників та іншої старшини, висіла стара козацька зброя, по кімнатах стояли старосвітські меблі, старовинний посуд, на полицях стояли старі книжки. В домі додержувано старосвітських українських звичаїв, шановано давні традиції. Це все мало вплив на духовий розвиток хлопця, виховуючи в ньому любов і пошану до рідної старовини й національної культури. Пізніше ця любов укріпилася близьким знайомством і приятелюванням з такими людьми, як Василь Вас. Тарновський, Петро Яковлевич Дорошенко, Василь Петр. Горленко, П. В. Новицький.

¹⁾ Ці відомості беремо головно з статті одного з найкращих знавців старої Гетьманщини і спеціально історії старих українських родів, покійного В. Л. Модзалевського „Hetzman Pawlo Skoropadski. Eine biographische Skizze“, уміщеної в 1—2 офіційного видання „Mitteilungen des Ukrainischen Ministeriums des Ausseren“, Kiew. 16 oktober. 1918, ст. 1—6.

²⁾ Див. про неї «Правда», 1890, IV, ст. 57—58 і «Зоря», 1894, ч. 3, ст. 70-та, а також «Хліборобська Україна», кн. V, 1925, ст. 284—288.

³⁾ Okрім Тростянця батькові П. П. Скоропадського належали, а потім перейшли у спадщину йому самому, сс. Ярошівка й Восковці в Прилуцькому повіті й сс. Полоски, Дунаєць і Кубаров у Глухівському повіті на Чернігівщині.

Олександра Петровна Скоропадська.

Звичаєм багатьох українських панів хлопця, після короткого перебування в Стародубській гімназії, одвезено для науки до Петербургу, де його було прийнято до Пажеського Корпусу. По скінченню науки Павло Скоропадський вступив офіцером до Кавалергардського полку, де колись служив і його батько. В часі російсько-японської війни гін вийхав добровільно на фронт, записавшись за-для цього в Читинський козачий полк (Забайкальського війська), і командував впродовж кампанії 5-ю сотнею цього полку. В 1905 році був призначений флігель-ад'ютантом; в 1906 р. дістав ранг полковника, а в 1910 році дістав 20-й фінляндський драгунський полк. В 1911 р. лістлав лейб-гвардії Кінний полк, а в 1912 році ранг генерал-майора і був зачислений до імператорської свити. Командуючи лейб-гвардії Кінним полком, вступив у війну 1914 року.

11-го січня 1897 року П. П. Скоропадський одружився з Олександрою Петровною Дурново. Олександра Петровна (родилася 23 жовтня 1878 року) була дочкою генерал-ад'ютанта Петра Павловича Дурново й Марії Василевни, уродженої княжни Кочубеївни. Молоді роки провела на Полтавщині в маєтках батьків (матері її між іншим належали села Чутонь, Скороходово, Кочубеївка, Іскровка, в Полтавському повіті), в котрих було в обох коло 20.000 десятин землі. Від шлюбу П. П. Скоропадського з Олександрою Петровною вродилися діти: Марія Павловна (родилася 12 падолиста 1898 р.), Елісавета Павловна (родилася 14 падолиста 1899 р.), Петро Павлович (родився 10 падолиста 1900 р.); Данил Павлович (родився 31 січня 1904 р.); Павло Павлович (родився 29 вересня 1915 р. помер 14 серпня 1918 р.) і Олена Павловна (родилася 5 липня 1919 р.).

У світовій війні П. П. Скоропадський дуже в скорому часі дістав I. бр. I. гв. кав. дивізії. За бій під Каушеном, де була розбита німецька ландверна бригада, дістав орден Св. Георгія IV. ст. Пізніше обняв команду над 5-ю кав. див. За бій під Трисвятами дістав рангу генерал-лейтенанта. Погім обняв команду над I. гв. кав. дивізією і нарешті над 34 армейським корпусом, з якимувесь час брав участь в боях. Літом 1917 року він почав за згодою вищого командування й за порозумінням з Генеральним Секретаріатом українізувати свій 34-й корпус: вояки великоруси й інших національностей вилучались і передавались до інших частин, так само й офіцери, а до корпусу, який дістав офіційну назву «I-го Українського Корпуса» вливались салдати й офіцери з інших корпусів. В осені корпус уявляв собою добре зорганізовану й чисто національну українську військову частину, яка виділялася своєю дисципліною й босздатністю серед загальної маси деморалізованого й збройшевицького війська. Коли в кінці жовтня стався в Петербурзі большевицький переворот, а з фронту посунули на Україну збройшевицькі військові маси, П. П. Скоропадський заняв своїм корпусом лінії залізниць Жмеринка-Козятин, Шепетівка-Козятин і Христинівка-Вап-

нярка, силою зупинив рух більшевицьких корпусів на Київ, роззброїв їх і направив обезбройні і демобілізовані ешелони на Московщину, кружним шляхом по-за Україною через станцію Калиновичі¹⁾). Цим було урятовано Київ і всю Наддніпрянську Україну від розгрому збільшевичами салдатськими бандами.

П. П. Скоропадський придбав собі велику популярність в національно настроєних військових українських кругах і серед українського козацтва. На з'їзді 6 жовтня 1917 року в Чигирині його вибрано було почесним військовим отаманом Українського Вільного Козацтва. Але ця популярність викликала недовір'я й підозріння серед кругів Центральної Ради й Генерального Секретаріату. Боялись, що він зробиться гетьманом²⁾ Генеральний секретаріят військових справ подав про те, щоб розклсти агітацією й роздратувати невидачею теплої одягу й чобіт козаків 1-го Українського Корпусу, що жили два місяці зимою в непалених вагонах, і так довести цей корпус, який розгорнувся в 40.000-ну регулярну українську армію і був одинокою серйозною українською боєвою силою, до повного знищення.

Бажаючи зберегти хоч реїтинки організованої збройної української сили, П. П. Скоропадський зрікся в кінці 1917 року командування корпусом, щоб усунути підозріння й недоброзичливе відношення до корпусу з боку українського правительства, котре боялося його популярності й впливу³⁾). Тепер він віддався виключно справі організації вільного козацтва на Київщині. Одночасно велася організація вільних козаків на Полтавщині при участі полковника Олександра Сахна-Устимовича. У Київі організувався полк вільного козацтва під проводом Павлюка. Цей полк був набраний з селян Київського повіту. Крім того інженер Ковенко організував полк вільних козаків з київських робітників. Існував також полк вільних козаків з фабричних робітників у Елісаветі. У П. П. Скоропадського був план, як каже він у своїх спомінах, »опертися

¹⁾ «Уривки з споминів Гетьмана Павла Скоропадського». »Хліборобська Україна«, книга IV, Відень 1922—23, ст. 33—34.

²⁾ Див. Д. Дорошенко »Мої спомини з недавнього минулого«, кн. 2 ст. 46-та.

³⁾ Уривки з споминів Гетьмана Павла Скоропадського, »Хліборобська Україна«, кн. IV, Відень, 1922—23, ст. 39.

Данило Павлович Скоропадський.

на співчуття союзницьких місій »і при допомозі залежних од цих місій Польського Корпусу та Чехо-Словацького Легіону кинутись з країнськими частинами на боротьбу з большевизмом і внутрішньою анархією та успіхом своїм потягти за собою й ліві соціалістичні елементи з їх Центральною Радою, а коли б вона все таки не пішла за нами, то створити військову диктатуру, може навіть не розвязуючи Центральної Ради, бо в самій Раді вже почався розклад революційних елементів і помічався початок протверезіння¹⁾). Співчуття союзних місій мало свою вагу тому, що ці місії одинокі на Україні мали ще сякий-такий авторитет, як в очах культурних класів, офіцерства, так і серед мас.

Та цей план наштовхнувся на великі труднощі. Представники французької місії генерал Табуй і комендант Суанье обмежувались прихильними балачками й на ділі нічим не допомагали. Поляки не хотіли йти на лівобережну Україну, куди їм вказував місце П. П. Скоропадський, а натомість хтіли лишатись на Україні правобережній, на що знову не погоджувався останній, і взагалі вели свою окрему лінію; чехословаки зовсім ухилялися од порозуміння. Тим часом ширилися загальні розклад і анархія.

15 січня 1918 року в Київі вибухло большевицьке повстання. Тільки вільне козацтво виступило в обороні українського уряду, а всі інші військові частини, що були в Київі, або оповістили »нейтралітет«, або просто перейшли на бік большевиків. Пробувши кілька днів у Київі, де йшли вуличні бої, П. П. Скоропадський покинув місто і удався пішки до Білої Церкви, щоб спробувати набрати там сил для оборони Києва. Але в Білій Церкві теж уже наступив розклад, большевицькі елементи брали гору й нічого тут зробити було неможна. Тоді П. П. Скоропадський подався до Звенигородки, осередку цілого вільно-козацького руху. Тут на чолі вільного козацтва став капітан Шинкарь, перед тим настановлений Центральною Радою командуючий військом Київської воєнної округи, людина енергійна, хоробра, але без широкого світогляду й без потрібного фахового знання; хоча Шинкарь і був українським націоналистом, але дуже піддався впливам лівих революційних елементів. Він нічого не міг вдіяти серед розбурханої стихії. Побачивши, що й тут не можна зібрати поки-що ніякої збройної сили, П. П. Скоропадський пустився назад в тяжку й небезпечну путь до Києва, щоб там узяти участь в боях. Після цілого ряду тяжких пригод, де життя висіло на волосочку, передягнутий, під чужим ім'ям, він добрався таки до Києва, але в Київі вже були большевики, і тут П. П. Скоропадському довелось переховуватись, аж доки не прийшли німці.

Тоді П. П. Скоропадський заходився коло заснування організації, яка в основу своєї діяльності поклада компроміс в соціальних питаннях, демократизацію державного ладу в межах нешкідливих для державної

¹⁾ З рукописних споминів Гетьмана Павла Скоропадського.

сили, їй українізацію русифікованих культурних верств українського громадянства, але шляхом повільного притягання цих верств до культурної й державної української роботи. Ця організація назвала себе »Українською Народною Громадою«. В кінці березня в думках її провідників уже склався твердий погляд, що тільки сильна диктаторська влада в руках одної людини може вивести країну з безладдя й анархії. Найкращою формою для такої влади була стара історична форма гетьманства, а найбільше відповідним кандидатом до тої владиявився сам П. П. Скоропадський. До »Української Народної Громади« ввійшов цілий ряд старшин, співробітників П. П. Скоропадського по I-му Українському Корпусу й по Вільному Козацтву. Одними з діяльніших членів »Громади« були М. М. Устимович, Гижицький, Пащевський, Мацько, В. В. Кочубей, М. М. Воронович, В. Ю. Любинський. В контакті з »Гро-

Тростянець Прилуцького пов. на Полтавщині. — Родинний маєток Скоропадських.

мадою« перебувала партія »Українських Хліборобів-Демократів«, до якої належали брати В. і С. Шемети, М. Міхновський, В. Липинський. В певному порозумінні стояла »Українська Народна Громада« і з »Союзомъ земельныхъ собственниковъ«, хоч і не погоджувалася з цим союзом в поглядах на національну справу та на земельне питання. В половині квітня (старого стилю) »Громада« ввійшла в зносини з німцями, котрі сами перші зацікавилися справою. Вони вже остаточно рішили порвати з Центральною Радою й шукали виходу з становища, яке могло б утворитися після того розриву.

Німецькі органи спочатку робили спроби порозумітися з урядом Ц. Ради, вплинути на його представленнями й протестами. 2. квітня посол Мум заявив міністру-президенту Голубовичу протест проти »так-

тики гальмування в справі збору продуктів і браку всякої практичної роботи правительства». 13 квітня він вислав листа до Голубовича в справі »невиносимого становища в краю, недостачі адміністраційного апарату, самовільного й недопустимого поводження комітетів«. Мум грозив, що німці примушенні будуть ужити своїх власних заходів, як що правительство на далі нічого не робитиме для заспокоєння краю.

Певна річ, що правительство Голубовича, якби й хотіло, не могло нічого зробити, бо воно було звязане своєю повною залежністю від Ц. Ради. Сам Голубович нарікав на цю залежність і в розмові з представниками німецької влади в половині квітня якось висловився, що »давно б пора післати цю Раду до чорта« (»Es ist höchste Zeit, die Rada zum Teufel zu jagen« — як передає його слова німецький Bericht). Більші менш в тім самім дусі висловлювались М. Любинський, ген. Греков та інші представники урядових сфер. Центральна ж Рада на всі закиди й протести, що сипались з усіх боків проти її політики, готовилась одповісти скликанням Українських Установчих Зборів, надіючись знайти в них опору й апробацію для своєї політики.

24 квітня (н. ст.) у начальника штаба німецьких військ на Україні генерала Гренера відбулася нарада, в якій узяли участь німецький посол на Україні барон Мум, австрійський посол граф Форгач, німецький військовий аташе полковник Штольценберг, австрійський військовий аташе майор Флайшман і урядовець австрійського посольства Принцінг. Ця нарада, як доносив Принцінг, прийшла до згоди по таким пунктам, відносно яких мала запитати інструкцій від своїх урядів:

»Спільна праця з теперішнім урядом при його тенденціях неможлива. Утворення генерал-губернаторств в сучасний момент незручне. Треба вдергати скільки можна довше українське правительство. Але воно мусить залежати в своїй діяльності від німецького й австро-угорського вищого командування і не повинно перешкоджати необхідним політичним та військовим зарядженням. Насильне усунення правительства при всіх обставинах треба уникати, бо це в першій лінії серйозно загрозило б нашим господарським умовам.«

За для переведення цієї програми було ухвалено звернутися до українського правительства з такими рішучими ломаганнями:

1. »Як довго австро-угорські й німецькі війська перебувають на Україні, ніяка українська армія не може формуватися. Можна тратити лише виключно поліційні відділи за порозумінням з обома командуваннями.

2. Для всіх учинків і злочинів супроти союзних військ уstanовляються німецькі й австро-угорські полеві суди. Українська юстиція має бути забезпечена проти терору політичних організацій.

3. З усіх державних установ мають бути усунені неблагонаційні елементи. Всі земельні та інші надзвичайні комітети мають бути розпущені й замінені нормальними державними або земськими органами.

4. Як що на Україні нема військових судових законів, то вони мають бути замінені відповідними законами Центральних держав.

5. Всі розпорядження, які гальмують торговлю харчовими й сирими продуктами, мають бути скасовані на користь Австро-Угорщини й Німеччини. Особливо має бути допущена вільна торговля під спільним контролем союзників і українського правительства, а всі заборони вивоза й зализнодорожний контроль мають бути скасовані. Має бути установлений один спільний контроль на границі.

6. Аграрне питання має бути розвязане через відновлення приватної власності й виплату селянам за розділену між ними землю. В інтересах здатності сільського господарства до експорту, великих земельних господарств мають бути збережені до певних, зазначених в законі меж.

7. Фінанси й валютове питання мають регулюватись на далі на основі взаємного порozуміння.

Modus procedendi для переведення зазначеної програми буде такий, що посол Мум має доручення після докінчення торговельного договору зажадати від правительства, щоб була взята назад резолюція Ради проти наказу фельдмаршала Айхгорна.

Пан посол має на увазі зробити цей крок ще сьогодні і сподівається, що цим перш за все буде можна досягти усунення особливо неприємних для нас міністра земельних справ (М. Ковалевського) і управителя закордонних справ Любинського. Даліші кроки мають робитися в залежності від успіху демаршу німецького посла¹⁾.

Але демарші посла Мума, коли вони й були зроблені (в наших джерелах про це даних нема), успіху не мали. Тоді німецьке командування рішило підтримати плани П. П. Скоропадського про заведення гетьманства. 24 квітня ст. стилю відбулося вперше побачення П. П. Скоропадського з ген. Гренером, який фактично керував усією військовою справою німців на Україні. На цім побаченні було установлено умови, на яких німці погоджувалися підтримати новий майбутній уряд.

Умови ці зводилися до таких пунктів:

1. Визнання Берестейської умови.

2. Роспуск Центральної Ради. Установчі Збори не будуть скликані. Нові вибори до законодавчих інституцій будуть призначенні тільки після повного заспокоєння краю. Строк скликання законодавчої палати має бути установлений за порозумінням з вищим німецьким командуванням на Україні.

4. Всі вчинки проти союзних військ каратимуться їхнім полевим судом. Український суд буде захищений від самовільного втручання яких би то ні було політичних організацій.

5. Всі непевні елементи мають бути усунуті з державного правління. Всі земельні та інші комітети касуються й заміняються звичайними лергавними й місцевими установами.

6. Доки не вироблено на Україні закону про відбування населенням військових повинностей, мають силу відповідні закони центральних держав.

¹⁾ Телеграма Принцінга № 244 від 25 квітня (н. ст.) 1918.

7. Дозволяється вільна торгівля і всі перешкоди, які роблено що до виконання Берестейського договору, будуть усунуті.

8. Земельне питання має бути вирішено через відновлення права власності й виплати селянами грошей за землю, надану їм при земельному розділі. Зберігаються в інтересах продуктивності сільського господарства більші земельні господарства в межах, установлених законами в кожному окремому випадкові.

9. Військова поміч Україні буде оплачена. Обсяг і спосіб оплати будуть обмірковані й вирішенні окремо.

Ген. Гренер підкреслив при переговорах, що німці не хочуть мішатися до внутрішніх українських справ і що П. П. Скоропадський може рахувати на їхню допомогу по відбудові порядку і на піддержку тільки після того, як він своїми засобами захопить владу, до того ж моменту німецьке військо буде тримати нейтралітет, але значних вуличних розрухів не допустить.¹⁾

Правительство Ц. Ради передчувало, що над його головою збиряються хмари, але не спромоглося ні на які серйозні заходи, щоб себе оборонити. Вже з самого початку квітня по Київу ходили чутки, що готується якийсь переворот, усі про те знали й говорили. Правительство спромоглось тільки на якусь чудну й загадкову авантюру з арештом і таємним вивезенням з Києва до Харкова Кийського банкіра Ю. Доброго, котрий належав до фінансової комісії, яка вела переговори з німцями про торговельний договір. Як каже історик української революції й сам учасник тодішнього ес-ерівського правительства П. Христюк, «малося на увазі арештувати цілком одноточно одночасно кількох визначних контрреволюціонерів. Однаке міністр внутрішніх справ М. Ткаченко з невідомої причини арештував тільки Доброго і то незвичайним способом (таємного арешту під фірмою якоїсь приватної організації), чим надав справі арешту авантюристичного характеру, поставивши ціле правительство і особливо голову Ради міністра Голубовича в ненатуальне становище²⁾.

Арешт Доброго дуже наполохав німців і вони надали цій афери якогось надзвичайного значення. Серед них ходили чутки, ніби якесь організація під назвою »Комітет порятунку України« задумує вирізати в одну ніч усіх німецьких офіцерів у Київі і т. п. страхи. Зпочатку німецькі власті звернулися до Голубовича, але він нічого не міг вдіяти. Тоді німці узялись за свої засоби. 25-го квітня фельмаршал Айхгорн опублікував свій наказ про заведення німецьких полівих судів на Україні³⁾ а німецька влада розпочала в справі арешту Доброго слідство

¹⁾ Спомини Гетьмана П. Скоропадського, ст. 52.

²⁾ П. Христюк, Українська Революція, т. II, Віденсь, 1921, ст. 166-та.

³⁾ Текст цього наказу, виданий в формі оповіщення, такий:

»Бездоповіdalні особи й союзи намагаються тероризувати населення. Проти всякого закону й права вони роблять арешти, щоб залякати тих, хто в інтересах рід-

сама. В ніч з 26 на 27 квітня німецькі війська обеззброїли цершу українську дивізію т. зв. синежупанників, зложену з бувших полонених українців у Німеччині, яка перебувала в Київі.

Всі ці події викликали в кругах Центральної Ради зрозуміле обурення й хвилювання. 27 квітня відбулося засідання Малої Ради. На цьому засіданні було одноголосно ухвалено розглянути одночасно з проектом конституції України також проект законів про жидівські й російські установчі збори на Україні. Потому зроблено інтерпеляцію в справі роззброєння німцями дивізії синежупанників. На цю інтерпеляцію відповів військовий міністр Жуковський, що Військове Міністерство само вже видало наказ про розформування як цієї дивізії, так і тої 2-ої дивізії, що перебувала в Ковелі в дорозі на Україну, і що в справі до розформування було вже зроблено умову з німцями, але німецька влада несподівано вночі роззброїла 1-шу дивізію в Київі, а на запитання ним, міністром, військового німецького аташе полковника Штоль-

П. Я. Дорошенко і гетьман П. Скоропаський.

ного краю й новоутвореної державі готові працювати спільно з Німеччиною. Де тільки перебувають німецькі війська, я там не допускатиму жадних беззаконних вчинків. Тому я наказую вжити особливих заходів для охорони міста Київа, щоб негайно віддавали до суду всіх, хто робить протизаконні вчинки. Я наказую:

1) Всі вчинки проти громадського порядку, всі карні злочинства проти німецьких та союзних військ, як і проти всіх осіб, що до них належать, підлягають виключно особливому німецькому полевому суду.

2) Всяке порушення публічного спокою, особливо вуличними збіговищами, — забороняється.

3) Забороняється також усяке намагання порушити спокій, або публічну безпечність усною агітацією, в пресі або якими іншими способами. Часописи, винуваті в таких вчинках, будуть негайно закриті.

4) Українські судові установи продовжують свою діяльність, наскільки карні вчинки не підлягають карі по ст. 1-й.

Ця постанова вступає в силу негайно по оголошенні її. Оголошення робиться через розлічення цього наказу.

Виконання цього наказу доручено штабу 27-го армейського корпусу.

Київ, 25 квітня 1918 року.

Головнокомандуючий німецькими військами на Україні
генерал-фельдмаршал фон-АЙХГОРН.

ценберга, цей відповів, що таке нагле роззброєння — непорозуміння і що воно сталося головним чином для того, щоб запобігти пошкодженню військового майна, яке має дивізія.

Потому виступив прем'єр Голубович з просторим поясненням подій, спеціально — наказу Айхгорна про полеві суди. Він назавв поводження німецьких властей »повною незорієнтованістю й неумінням розібратися в наших справах, а може навіть і небажанням«, подав до відома Раді, що 24 і 25 квітня відбулися в Берлінському рейхстагу дебати в справі наказу Айхгорна, проти якого виступили з різкою критикою посли Ерцбергер, Ференбах, Шайдеман, Носке, Ледебур та інші, і пропонував звернутися до німецького правительства з нотою, в якій зажадати відкликання Айхгорна та інших вищих німецьких представників з України.

На другий день 28. квітня в Раді почалися дебати над заявою Голубовича. Цілий ряд ораторів — М. Порш, Б. Мартос, Н. Зарубін, В. Винниченко, Гольдельман, Одінець, Рафес — виступив з дуже різкою критикою поводження німецьких властей на Україні. Саме в розпалі дебатів, коли тільки скінчив свою промову Рафес і голова зборів М. Грушевський ще не встиг дати голосу дальшому промовцеві, як в залі засідань появились озброєні німецькі солдати, і командуючий ними офіцер скомандував по московськи: »іменем німецького правительства наказую вам усім підняти руки вгору!« Всі мусили скоритися і піднесли руки, крім голови зборів М. Грушевського, який лишився сидіти за своїм столом. Тоді офіцер зажадав, щоб йому вказали Ткаченка (міністра він. справ), Любинського (управляючого міністерством закордонних справ), Жуковського (мін. війск. справ), Ковалевського (мін. земельних справ) і Гаєвського (директора адміністративного департамента м-ва він. справ). З усіх названих осіб в залі були присутні лише Любинський та Гаєвський, які назвали себе і підійшли до офіцера. Їх зараз же було заарештовано й виведено з залі. Потім зроблено ревізію у всіх присутніх, чи нема в кого зброй, й випущено всіх на волю. Все це було зроблено лише на те, щоб заарештувати кілька людей.¹⁾ Пізніше було заарештовано таки Жуковського, начальника міської міліції П. Богацького й дружину М. Ткаченка, письменницю Н. Романович-Ткаченко; сам Ткаченко встиг заховатися і потім переховувався аж до кінця року в родині одного відомого українського діяча у Харкові. Любинського і пані Ткаченко було скоро увільнено. Але це все ще не було »розгоном« Центральної Ради.

Вона зібралася знову на другий день 29. квітня, відбула засідання фракцій, потім закрите засідання, де давав пояснення Голубович, і напрешті відкрите засідання Ради. На цьому засіданні М. Грушевський за-

¹⁾) Поводження німецького офіцера в Ц. Раді було осуджене, як побачимо далі, самою німецькою вищою владою, котра заявила потім, устами віце-канцлера Паера, що ці арешти не стояли ні в якому звязку з державним українським переворотом 29-го квітня, котрий привів до зміни правительства Ц. Ради правителством Гетьмана.

явив, що він запротестував перед німецькими властями проти нечуваного поводження німецького війська в Центральній Раді, трусів і арештів членів Ради та забрання паперів, що деякі папери вже повернуто назад, але він не знає, чи всі вони є. Після заяви Грушевського, вислуханої мовчки, Мала Рада ухвалила проект основного закону (конституції) Української Народної Республіки, ухвалила зміну земельного закону, по якому приватна власність до 30 десятин не повинна була підлягати вивласненню, і нарешті вибрала проф. М. Грушевського президентом Української Народної Республіки.

Але це було останнє засідання Центральної Ради: більше вона вже не збиралась, бо того самого дня 29. квітня було проголошено гетьманом П. П. Скоропадського і в ніч з 29. на 30. були захоплені переворотцями всі важніші державні інституції. Стався державний переворот і замість Української Народної Республіки була проголошена Українська Держава з Гетьманом на чолі. Переворот був підготовлений членами »Української Народної Громади« і пристосований до хліборобського конгресу, зкликаного з ініціативи групи членів »Союза земельних власників«.

— — — — —

29. квітня в Київі відбувся цей хліборобський конгрес. На нього прибули 6432 уповноважених представники від 8 українських губерній: Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської, Херсонської, Катеринославської й Харківської. Учасників з'їзду (разом з делегатами) було коло 8000. Для такої маси людей трудно було знайти у Київі відповідне помешкання і тому рішили зібратися в цирку на Миколаєвській вулиці; але й тут всі не могли уміститися у головній залі й багато людей товпилося на коридорах і навіть на вулиці перед будинком.

Збори відкрив в 11 годин ранку голова ініціативної групи, селянин Кременчуцького повіту на Полтавщині Микола Гаврилович Коваленко. Він привітав зібраних, зазначивши, що йому припала велика честь відкрити таке важне в історії України зібрання і висловив надію, що цей конгрес стане угольним каменем для нового будинку, початком творчої діяльності народу й зміщенням його державності. Він предложив вибрати на голову зборів представника від Київщини Михайла Михайловича Вороновича. Збори одноголосно пристали на це. Далі нововибраний голова предложив вибрати до президії по два представника від кожної губернії. Таким способом були вибрані:

від Київщини: Пилип Варфоломієвич Петровський і Михайло Михайлович Воронович;

від Волині: Степан Анектович Гуляницький і Володимир Максимович Каспрук;

від Подолії: Іван Іванович Базарський і Іван Хведорович
Бордюшевич;
від Полтавщини: Андрій Юрієвич Ракович і Микола Григорович
Левченко;
від Херсонщини: Людвіг Готлібович Люц і Григорій Михайлович
Сидоренко;
від Чернігівщини: Микола Васильович Висоцький і Іван Михайло-
вич Харченко;
від Катеринославщини: Ераст Константинович Бродський;
від Харьківщини: Олександер Дмитрович Голицин і Василь Митро-
фанович Сас-Тисовський.

На товаришів голови були вибрані: Андрій Юрієвич Ракович, Людвіг Готлібович Люц і Микола Гавrilович Коваленко, на секретарів: Іван Викторович Дусан, Венедикт Рафаїлович Всеводський і Степан Анектович Гуляницький; до комісії для погодження в промовах, щоб по змозі використати час для ділового характеру зборів, вибрано: М. М. Ханенка, П. М. Александрова і А. А. Зноско-Боровського.

Порядок дня був принятий такий:

1. привітання конгресові;
2. доклад Юлія Ол. Кістяковського про земський закон;
3. доклад І. В. Дусана про українські установчі збори;
4. докази з місця про становище;
5. вироблення загальної резолюції.

Першим вітав конгрес від імені Союза земельних власників І. Дусан, котрий заявив, що сюди зібрались селяне, щоб заявити волю мілійонів, які їх вислали. Другим вітав конгрес Л. Райхерт, представник херсонського земського кооперативного Банку, який існує вже 52 роки й об'єднує 40.000 членів, котрі володіють в загальній сумі 3.000.000 десятин землі, з них 2.400.000 селянські. Ця інституція, казав промовець, тепер зруйнована. Він закінчив свою промову словами: доволі вже соціалістичних експериментів! Соціалісти довели край до зубожіння. Для них не повинно бути більше місяця ні в правительстві, ні в адміністрації. Потрібна реформа, але на розумній основі, з збереженням принципа приватної власності.

Докладчик Юлій Ол. Кістяковський з цифрами і діаграмами в руках доводив, що за останні десятиліття XIX-го й протягом початку XX-го століття земельна власність селян зростала коштом власності дворянства, купецтва та інших класів.

Далі йде доклад І. Дусана на тему «Українські Установчі Збори». Всі зібрані хочуть висловитись про становище на місцях і тисячі голосів зливаються в одній думці: Раду скинути, земельні комітети розігнати, всі її закони кинути в грубку, грабіжників покарати суворими карами, інших винуватців віддати під суд; Рада не хоче йти до нас, то ми сами до неї підемо; ні край, ні селянство не хочуть мати над

собою опіки... Голова зборів довго дзвонить і закликає до порядку, просить заспокоїтись і дати змогу висловитись іншим промовцям.

Бере слово М. Коваленко. Він каже, що селяне не признають міністрів Ради і не будуть признавати, що це ніякі міністри, хоч і сидять на міністерських стільцях й називають себе міністрами: у народу вони не мають ніякого авторитету... Треба, щоб вони ішли собі геть!

Далі промовляди: Л—ко, С—ко (з Херсонщини), М—ч (Золотоноша), Ш—т (Полтавщина), Г—ч (Полтавщина), Тр. З—кий (Київщина), М—ць (Чернігівщина), Н—ко (Поділля), К—а (Херсонщина), Т. Н—ка (Херсонщина), Ф—ко (Ніжин), П—ко (Чернігівщина), Ш—ко (Полтавщина), Я—кий (Київщина), С—в (Харківщина), К—н (Курщина), Мик. К—ко (Полтавщина) пропонує вшанувати пам'ять людини, що створила хліборобський рух і заплатила за це своїм життям, — Михайла Івановича Коваленка.¹⁾ Все зібрання встає і співає »Вічну пам'ять«... В усіх промовах бренить один мотив: незадоволення політикою Центральної Ради, що довела край до безладія й господарської руїни. Микола Коваленко, продовжуючи свою промову: »ми всі, каже він, сходимось на однім бажанні: утворити сильну владу, тепер же треба вирішити, що то має бути за влада?«

Делегат від Полтавщини Юрченко каже, що ця влада повинна мати характер диктатури. Ту саму думку розвиває й делегат з Київщини Петровський і делегат з Чернігівщини Харченко. На це з зали полетіли вигуки: »браво!«, »ура!«, »Гетьмана! Гетьмана!« В той саме час в одній з лож появився П. П. Скоропадський з своїми осаулами. Тоді голова зборів закликав збори заспокоїтися й предложив вибрати на Гетьмана всієї України Павла Скоропадського. У відновів'язала задріжала від вигуків: »Хай живе Гетьман!« Всі підвелись з своїх місць і кілька хвилин лунали оваційні вигуки. Гетьман Скоропадський покинув ложу, вийшов на естраду. Овації ще збільшилися. Голова зборів ледве вгамував присутніх, щоб дати слово Гетьманові. Коли все заспокоїлося, Гетьман звернувся до присутніх з словами: »Панове! Я дякую вам за те, що ви довірили мені владу. Не за для власної користі беру на себе тягар тимчасової влади. Ви сами знаєте, що всюди шириться анархія і що тільки тверда влада може завести лад. На вас, хлібороби, і на статевих кругах населення буду спрятися і молю Бога, щоб дав нам сили й твердості врятувати Україну.«

Слова Гетьмана були покриті вигуками: »Многая літа!«, »хай живе Ясновельможний Гетьман!« Микола Коваленко гукає: »Всю владу передаємо до рук нашого батька — Гетьмана Павла Скоропадського!« Гетьмана підхоплюють на руки і обносять навколо зали.

¹⁾ Михайло Іванович Коваленко, поміщик Костянтиноградського повіту на Полтавщині, гласний Полт. губ. земства, член Державної Думи. В 1917 році відразу став на грунт самостійності України (Див. В. Андрієвський: »З минулого. 1917 рік на Полтавщині.« Берлін. 1921, ст. 61-ша).

Голова зборів прохаче зібраних залишитися в залі, щоб закінчити офіційальну частину конгресу. Він читає вироблену спеціальною комісією з представників від кожної губернії резолюцію, яка приймається одноголосно. Голова зборів заявляє, що «резолюція прийнята і буде додана дійсному Господарю Землі Української Ясновельможному Панові Гетьманові». Потому просить усіх зібратись у 4 години на Софійській площі для молебна. На закінчення пропонує подякувати від імені конгреса його ініціатора Миколу Коваленка. Коваленка підймають на руки й виносять аж на вулицю. В 3 год. 30. хв. конгрес закінчився.

На Софійському майдані було відправлено урочистий молебен. Спочатку в самому соборі св. Софії єпископ Никодим поблагословив і помазав Гетьмана, а потім усі процесією вийшли на площу. Тут єпископ Никодим після молебна сказав відповідне слово. Хор співав »Многая літа Гетьману всієї України«.

Так відбулося проголошення Гетьмана Павла Скоропадського, одно з імпозантніших в цілій нашій історії, як що пригадати обставини, при яких і при якому числі учасників відбулися вибори, наприклад, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Скоропадського, Пилипа Орлика, Данила Апостола, Кирила Розумовського: всі вони були вибрані так само в присутності на Україні чужої сили — татарської, московської, шведської, але ці сили були значно менше нейтральні і більше впливали на вибір, ніж тепер німці, та й самі вибори відбулися при далеко меншому числі учасників, ніж вибори Павла Скоропадського. Ці вибори відбулися при надзвичайній однодушності й ентузіазму.

Учасники перевороту думали поставити питання про вибір гетьмана на другий день з'їзду, 30-го квітня, але коли настрій з'їзду цілком ясно вималювався після перших же промов, рішено було не дожидати другого дня, а перевести вибір чи проголошення Гетьмана зараз же. П. П. Скоропадський поїхав на з'їзд, а членам військової організації, що підготувала переворот, було наказано приступити до захоплення державних інституцій. Військових, які робили переворот, було кілька сот людей. Керував ними генерал В. Дашкевич-Горбацький. Центральна Рада засідала ще, коли на Софійській площі служили молебен. Коли до будинку, де засідала Рада, наблизився військовий відділ гетьманців, галицькі січові стрільці спробували боронитись. В сутичці було вбито гроюх гетьманських офіцерів, — це були одинокі жертви перевороту. Члени Ц. Ради, почувши про переворот, самі розбеглися. Кінний відділ охорони Ц. Ради під проводом полковника Аркаса перейшов на бік Гетьмана; уже у 8 год. до Гетьмана явився начальник січових стрільців Коновалець і заявив, що сам він готовий служити Гетьманові, але мусить ще переговорити з своїми. Січові стрільці довго вагались і були на другий день роззброєні й розпущені. Біля другої години ночі з 29. на 30. все було скінчено. Військові гетьманські відділи захопили Військове Міністерство, Мін. Внутрішніх справ, Державний Банк. Виконуючий обов'язки

військового міністра генерал Греков кудись зник, а начальник Генерального Штаба полковник Сливинський перейшов на бік Гетьмана.

Населення Київа зустріло переворот зовсім спокійно. Так само спокійно прийняла вістку про київські події й вся Україна. Зараз же до Гетьмана почали являтись делегації й депутатії від різних кругів громадянства з цілого краю, щоб скласти привіт і висловити побажання. Виявилось, що ніхто й не спробував ставати в обороні поваленого уряду. Голова Ц. Ради проф. М. Грушевський оселився на дачі під Київом і зажив собі спокійно; його ніхто не думав чіпати.¹⁾

Одночасно з всеукраїнським конгресом земельних власників мав відбутися у Київі з'їзд делегатів хліборобських організацій, скликаний Українською Демократично-хліборобською партією. На 28. квітня з'їхались до Київа делегати з цілої України, маючи на лумці побувати як на з'їзді партії хліборобів-демократів, так і на конгресі земельних власників. Але в перший день вияснилося, що між »Демократично-хліборобською Партією« і »Союзом земельних власників« нема згоди по двом важливим питанням: »Союз« не хотів прийняти принцип примусового викупу великопанських земель, задовольняючись лише проголошенням непорушності принципу приватної власності на землю, і хотів скинути Центральну Раду, замінивши її сильною владою в одній особі; »Хлібороби-демократи« вважали потрібним проголошення принципу примусового викупу великих земельних маєтків, а з Центральною Радою думали знайти якийсь компроміс.²⁾ У хліборобі -демократів переважав національний український настрій, у діячів союза переважало бажання забезпечити перш за все соціальні інтереси хліборобського класу, хоч ті і другі стояли на принципі української державності.

28-го квітня відбулося в Київському 2-му городському театрі підготовче зібрання демократично-хліборобської партії, на якому було вирішено: боронити право приватної власності на землю, але домагатись також наділення біднішого селянства землею за викупом великопанських маєтків; шукати якийсь компроміс з Центральною Радою.

29-го квітня німецька військова влада на підставі наказу фельдмаршала Айхгорна від 25 квітня не дозволила загальних зборів партії. Чимало членів партії в цей день брало участь у конгресі, на якому вибрано Гетьмана. А вже на другий день, 30-го, з дозволу нової української влади, з'їзд партії міг відбутися. Обміркувавши події попереднього

¹⁾ В почі з 29. на 30. квітня відбувся на М. Грушевського якийсь таємничий замах: якийсь Михайло Гриник, родом з Сяніччини, абсолювент лісової академії у Відні, одягнутий в уніформу січового стрільця, йдучи поруч з фаетоном, на якому іхав Грушевський, хотів його ніби-то заколоти багнетом, але тільки подряпав йому руку. Злочинець був арештований і по дорозі до тюрми застрілений конвоєм, що його пропалив.

²⁾ С. Шемет, До історії Української Демократично-хліборобської партії. »Хліборобська Україна«, книга I, 1920, ст. 70.

дня, з'їзд з огляду на те, що вічні революції тільки розхитують державні організми, постановив не виступати проти нової влади, вияснити погляди Гетьмана на найважніші державні справи і тоді вже вирішити про відносини партії до нової влади. Для того було зложено заяву, яку від імені з'їзду повезли до Гетьмана козак з Лубенського повіту Марченко і поміщик Лохвицького повіту полковник Гоголь-Яновський. В цій заяві члени з'їзду казали, що вони вважають потрібним, щоб нова влада держалась таких засад і такої політичної лінії:

1. Метою нової влади є незалежна, вільна, народня Українська Держава.

2. Після того, як настане спокій, має бути скликана Українська Державна Рада, і виборчий закон не позбавить виборчих прав широкі верстви селянства й взагалі громадянства і не буде вужчим, як є зараз в германській державі при виборах до парламенту.

3. Після скликання Державної Ради нічого не буде робитися без її згоди.

4. Тимчасові розпорядження української влади в земельній справі будуть тільки такі, які не перешкодять Державній Раді провести широку земельну реформу, направлену до того, щоб великі земельні маєтки були на законній підставі подроблені між селянами.

5. До скликання Державної Ради не буде дозволена спекуляція землею і не буде дозволено купувати землю нікому, окрім українських селян.

6. В українському уряді більша частина людей буде належати до тих, хто давною працею своєю показав вірність українській національно-державній ідеї і свое розуміння потреб селян та робітників. В ньому не може бути місця для людей, які тягнуть до Росії або до Польщі.

На цю заяву Гетьман відповів через генерального писаря Ів. Полтавця й осавула полковника Гн. Зеленевського, котрі передали з'їздові оці слова Гетьмана, записані з його уста: «Вірні сини України, дорогі брати мої, коли в такий момент я взяв владу до своїх рук, то це за-для того, щоб збудувати Україну, до кінця днів своїх бути вірним сином дорогої нашої Неньки і всіма силами боронити державні і національні права українського народу. Прошу і наказ даю Вам, брати, вірно і широко служити незалежній Українській Державі нашій. Українська Державна Рада буде скликана зараз після того, як настане спокій на Україні. Прошу і приказ даю Вам допомогти мені як найшвидче завести добрий законний порядок на Україні. Думки, висловлені в заяві Вашій, взагалі і мої думки. Буду дбати об тім, аби по змозі сил і обставин задоволити Ваші бажання дорогих серцю моєму селян-хліборобів. Кличу вас усіх, не жаліючи сил і здоровля, до енергійної праці по відбудованию незалежної Української Держави, ладу і спокою на Україні. Амінь.»

Гетьман Павло Скоропадський.«

Збори прийняли відповідь Гетьмана з задоволенням, вітаючи її вигуками »слава!« З'їзд прийняв іще такі постанови:

1. щоб негайно було повернуто хазяїнам пограбоване у них майно;
2. щоб були розпущені комітети і перевибрані земства;
3. щоб було скасовано вибори до Українських Установчих Зборів;
4. щоб негайно було видано закон про підданство і про присягу на вірність Українській Державі.

Як зауважує учасник з'їзду і один з головних організаторів партії хліборобів-демократів С. Шемет, »партія хліборобів-демократів хотіла компромісу з лівими групами і Центральною Радою і в утворенні гетьманського уряду участі не приймала, але цей шлях компромісу був вибраний під впливом хліборобської інтелігенції, котра не могла зважитись на революційний крок проти цілого так званого свідомого українського громадянства, заангажованого тоді в державне будівництво Центральної Ради. В дійсності ціла хліборобська маса, навіть та, що належала до організації хліборобів-демократів, з задоволенням зустріла розгон Центральної Ради і ліквідацію її міністерств і прихильно поставилась до нової гетьманської влади... Провінціальні відділи партії також однодушно вітали гетьманську владу¹⁾.

¹⁾ С. Шемет, *ibid.* ст. 72.

ІІІ.

Вражіння від перевороту. Партийні з'їзди і їх резолюції. Відгуки за кордоном. Справа участі українських соціалістів в правительстві Гетьмана.

Переворот відбувся дуже швидко і майже без кровопролиття; жертвою впали тільки троє людей — члени гетьманської офіцерської організації. Ніхто не спробував боронити старе правительство. Тільки січові стрільці-галичане заявили були охоту битись за Центральну Раду, але, як уже згадано, вже в самий день перевороту їх начальник, полковник Коновалець, явився до Гетьмана для переговорів. Певна річ, що немалу ролю в тому, що правительство Центральної Ради було так легко усунуто, без усякої сливі боротьби, відіграв страх перед німцями, хоч вони фактично і не втручались в діло. Не було ніяких спроб активних виступів і на провінції. Діло обмежилося протестами і неприхильними до нової влади резолюціями ріжних партійних зборів та з'їздів. Протестували і деякі організації, як наприклад, »Головна Рада Всеукраїнської поштово-телеграфної Спілки«, яка заслала свій протест до німців, заявляючи, що вона протестує проти піддержки »правительства Скоропадського, яке спирається на незнані, чисто російські групи, котрі ставляться вороже до самої думки про самостійність України«. Громада села Гавrilovки на Катеринославщині заслала до німецького посла у Київі, барона Мума, телеграму, в якій протестувала проти »мілітарної піддержки німцями нашої буржуазії« і домагалася повернення влади Центральної Ради.

На протязі перших двох тижнів травня відбувся у Київі цілий ряд з'їздів — легальних і нелегальних, і на цих з'їздах з'ясувалося відношення до нового правительства з боку ріжних громадських груп і політичних партій на Україні. Ліві партії — українські й російські соціалреволюціонери й соціал-демократи заняли безумовно вороже становище і проголосили боротьбу з гетьманським урядом. »Всеукраїнський Селянський З'їзд«, скликаний »Селянською Спілкою«, себ-то ес-ерами, на 8. травня у Київі, був заборонений українським правителством, але частина його учасників зібралась нелегально в околицях Києва і винесла резолюції, в которых заявлялося, що »селянство не признає обраного поміщиками гетьмана« і ставився заклик до селян організуватись по повітах в боєві дружини та підготовлятися до виступу.

В подібному ж дусі висловився і робітничий з'їзд, що так само нелегально відбувся у Київі 12. травня. В ньому взяли участь всі со-

ціялістичні партії, які існували під той час на Україні, в тім числі і російські більшевики. В своїй резолюції з'їзд постановив, як конкретні цілі боротьби, — відновлення республіканської влади, скликання установчих зборів, передачу землі селянам без викупу, привернення усіх вольностей, проголошених в III та IV Універсалах Ц. Ради, і національно-персональної автономії для меншостей.

Такі ж постанови виніс і 5-ий з'їзд Української Соціал-демократичної Партії, що відбувся у Києві в середині травня. Партийний з'їзд Української Партії Соціалітів-Революціонерів, відбутий нелегально 13—16 травня у Києві, закінчився розколом партії на дві цілком окремі частини, що стали існувати, як самостійні партії: ліву й праву. Ліві ес-

Молебен на Софійській площі після проголошення Гетьманства.

ери стали на зовсім більшевицький ґрунт і свою метою поставили викликання соціальної революції на Україні. Праві ж ес-ери ставили своїм завданням просто повернення того стану, який був перед гетьманським переворотом і готові були йти навіть на певні компроміси.

Сливе одночасно відбулися в Києві два з'їзди партій, котрі представили собою українську ліберальну буржуазію й інтелігенцію двох напрямків: один се були ліберали, які стояли на ґрунті державної єдності Росії і в національній справі задоволялися широкою свободою для українського культурно-національного руху; се були так звані кадети, більша частина котрих на Україні складалася з самих українців; решта були росіяне й жиди; поміж українцями-кадетами о було чмалий

таких, що відгравали дуже помітну роль в українському житті й належали перед революцією до таких організацій, як »Товариство Українських Поступовців«, »Стара Громада«, та інш. Такі були, наприклад, М. Василенко, бар. Ф. Штейнгель, В. Науменко, В. Уляницький, та інші. Другий напрямок був чисто національний, український. Це була організація »Товариства Українських Поступовців«, що з початком революції перетворилася в партію українських соціалістів-федералістів. Соціалістами вони назвали себе, віддавши дань часу, а федералістами тому, що тоді автономія України в перебудованій на федераційних основах Росії уважалася за maximum українських політичних домаганнів. Так під назвою, що зовсім не відповідала напрямку згуртованих в партії людей, існувала ця партія за весь час української державності, виступаючи проти соціалістів і обороняючи самостійність України проти принципу федерації. Ця партія, звана в скороченню ес-ефами, складалася, можна сказати, з »старої гвардії« українського національного руху; до неї належали видніші українські письменники, журналісти й громадські діячі. Потому, як від неї одійшов проф. Грушевський (на самому початку революції), котрий пристав до ес-ерів, лідером партії зробився відомий український письменник Сергій Ол. Єфремов. Ес-ефи залишилися партією чисто інтелігентською; за неї стояли лише дуже нечисленні гуртки інтелігенції по більших містах. Соціалістична більшість Ц. Ради ставилася до ес-ефів неприхильно, але не могла обйтися без їхніх послуг при заміщенні міністерських і взагалі відповідальних ділових посад, на які в українських соціалістів не було придатних людей.

Кадетський з'їзд відбувся при участі делегатів з цілої майже України: Київщини, Поділля, Херсонщини, Катеринославщини, Харківщини, Полтавщини й Чернігівщини. У з'їзді взяли участь і троє міністрів-кадетів з новозформованого українського правительства. На з'їзді виявилося, що більшість делегатів признає українську державність як факт й як неминучий виход перед загрозою анархії й загибелі, хоч не зрікається ідеалу відновлення єдності колишньої російської імперії. Де-хто висловлював побоювання, як би закріплення української монархії в формі гетьманства не стало пізніше на перешкоді відновленню загально-російської монархії. Міністри-кадети в своїх промовах заявили, однаке, що вони дивляться на самостійність України, як на річ, потрібну для самої України, отже стали цілком на українському становищі. Особливо це було підкреслено в промовах Василенка і Ржепецького.¹⁾ З'їзд перш за все виніс постанову про утворення місцевої, української

¹⁾ Василенко сказав: »Я прийняв обов'язки міністра, уважаючи це своїм обов'язком. Я не думаю виправдуватися. Я не зійду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячися ні які напади. Треба поставити межі революції, яко руїн. Ідея нації на Україні поглибила ідею держави. Національна ідея була сильніша, і Українська Народна Республіка будувалася на національнім принципі. Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде до-

їнської головної управи партії, незалежно від загально-російського головного комітету. Що-до відношення до Української Держави й участі в її правительстві була винесена резолюція, яка звучала так: «Делегатський з'їзд, лишаючись вірним ідеалам партії та її програмі, перед загрозою небезпеки поневолення й загибелі краю від анархії й руїни, признає необхідною участь партії в державній роботі й уважає можливим персональне вступлення своїх членів у нове правительство.»

Слівے одночасно з українськими кадетами відвували свій партійний з'їзд українські соціялісти-федералісти (10—13 травня). Головою з'їзду був Ілля Шраг. З низки резолюцій, винесених на з'їзді, найбільше цікавими були дві: одна »в справі федерації і самостійності«, друга »в справах тактики й відношення до моменту«. В першій вияснялося, як партія, під впливом обставин, побачила себе примушеною визнати самостійність України. Ось та резолюція: »Партія під час складання своєї програми виходила з того погляду, що найреальнішим і найкориснішим для України є федеративне еднання з Росією. Дальші політичні обставини — централістична та своекорисна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до дійсного федерацізму

Генерал Вільгельм Греннер.

помагати розвиткові української культури. Україна може й повинна творитися як самостійна держава.«

Ржепецький сказав: »Я не хочу каятися тут в утворенні гетьманщини і в зближенні з новими союзниками, бо я був переконаний, що іншого виходу для 40 мільйонового народу не було... я увійшов до міністерства тому, що, обміркувавши питання про добробут країни, прийшов до переконання, що можемо існувати тільки відокремившись від Росії. Кажуть, що коли потопають дві близькі особи, не можна розлучатися одно з другим, а погибати разом, але цього сказати про 40 мільйоновий народ не можна...« Далі Рж. говорив про межі України і заявив, що до України конче треба присіднати Крим, який нам дасть вино, садовину, купелеві міста, гавані й доки: »не можна навіть й уявити собі, як наша держава може існувати без Криму.«

й нарешті большевицька авантюра — висунули ідею самостійності Української Держави. Рахуючися з новими реальними умовами життя, партія соціалістів-федералістів признала державність України й увесь час в своїй парламентарній і загальній політиці підтримувала сю ідею та сприяла консолідації Української Держави. Але разом із тим партія розуміє, що ідея федерацізму в політичному житті має таке саме загальне світове значіння, як в соціально-економічному житті — соціалізм, і тому ці ідеї мають залишитися провідними думками партії. Що до більших перспектив, рахуючися з реальними обставинами життя Росії, партія для даного моменту має виключити всяку можливість федерацівного звязку з Великоросією. Але разом із тим єднання з іншими сусідами, які утворюють нині свою державність, партія повинна ухвалити можливим і бажаним для інтересів України».

Резолюція в справах тактики й відношення до моменту була така. »До конституції, яку видав гетьманський уряд, партія відноситься рішуче негативно, як до абсолютистичної й антидемократичної; так само недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним уважає партія сучасний кабінет міністрів, ставиться в рішучу опозицію до нього й забороняє своїм членам вступати в його склад«. В точці резолюції »в справі відношення до центральних держав« партія заявляла свій протест проти »втручання німецького командування до справ вищої політики на Україні, проти образи парламента України — Центральної Ради, розгону її й встановлення німецькою силою гетьманства й абсолютно недемократичного, москофільського своїми тенденціями уряду«¹⁾.

Останнім з чергі величим з'їздом, що відбувся у Київі скоро по встановленні гетьманства, був з'їзд представників промисловості, торгу, фінансів та сільського господарства на Україні. З'їзд відбувся 15—18 травня. На нього прибуло коло 1000 делегатів з усіх кінців України. На відкритій з'їзді явився новий голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб і міністри С. Гутник, А. Ржепецький і Б. Бутенко. Голова Ради Міністрів перший узяв слово і привітав з'їзд. Він згадав про ті труднощі й перешкоди, серед яких вироблялася ідея національного самопочуття й українська культура і підкреслив, що, не вважаючи на всі ці перешкоди, українська державність стала реальним фактом. Слова про українську

¹⁾ Автори резолюції, серед котрих були люди, обізнані з історією України, підкреслючи тут оте »встановлення німецькою силою гетьманства«, забули, як і за чиєю допомогою встановилися гетьманство Б. Хмельницького, Ів. Виговського, Петра Доротенка, Івана Мазепи, Пилипа Орлика — найбільш прославлених українськими патріотами гетьманів. Що ж торкається Центральної Ради, котру ніхто фактично і не розганяв, то саме за день-два до перевороту, 27 квітня, головний комітет партії ухвалив відкликати своїх членів-міністрів з кабінету через те, що ес-ерівський кабінет »не виявив досі певного та ясного плану й конкретної програми діяльності і не в силі стати на шлях реальної роботи й не виявляє високої здатності до праці«. Через те партія ес-ефів не могла брати на себе відповідальність за політику кабінету.

державність з їїзди прийняв гучними оплесками. Взагалі в своїх промовах і дебатах члени з їзду стояли на ґрунті української самостійної державності, винесли ділові резолюції й вислали по закінченні з їзда спеціальну делегацію до Гетьмана, яко до голови Держави, з заявою про бажання всіх представників економічних сил України віддатися справі улаштування нового державного, громадського, й економічного життя Української Держави.

Отже, поскільки всі ці з їздами являлись виразниками ріжких верств українського громадянства і ріжких течій серед нього, можна було зробити висновок, що за гетьманську Українську Державу стоять хліборобські й землевласницькі елементи краю¹), а також торговельно-промислові; піддержували її з практичних міркувань середня не національно настроєна буржуазія й інтелігенція; вороже поставилась до неї ліва соціялістична демократія й розпропаговані нею круги селянства й робітництва; національна українська інтелігенція — ес-ефи зняли в своїй позиції якусь середину: і не виступали вороже, й не хотіли йти помагати в будуванні держави.

Переворот 29. квітня і всі звязані з ним події знайшли свій відгук за кордоном, перш за все в Німеччині, де на головній комісії Берлінського рейхстагу віцеканцлер Паер зложив 4. травня таку заяву про київські події:

»Як видомо, ми увійшли свого часу в Україну на виразне бажання українського правительства, щоб завести там той лад, що його не могло запровадити правительство. Не тільки любов до порядку спонукала нас увійти тоді на Україну, але були до цього також ще ріжкі причини іншого рода. Не останнє місце серед цих причин у нас, а ще більше у нашого союзника Австро-Угорщини займали інтереси апровації. Ми й наши союзники були дуже зацікавлені тим, щоб доставити з України як-найшвидше харчові продукти. В неопублікованому тоді протоколі Україна зобов'язалася доставити до 1-го липня с. р. що-найменше 1 мілійон тон хліба. Та досвід скоро показав, що Рада була не в силі установити свій авторитет серед населення і не бачила себе в стані вплинути на соцісне виконання взятих на себе обовязків. В інтересантів часто можна було бачити неохоту постачати хліб, а Рада не мала до розпорядження ніяких серйозних засобів, щоб примусити населення доставити цей хліб.

Як що дуже поважна частина умови не мала лишилася незадовільною, то нам не зоставалося нічого іншого, як самим дбати про доставу умовлених запасів хліба. Ясно, що населення не раз могло добачити в цьому насильство, і саме українське правительство було цим вражене. Це зробилося джерелом негорозумінь, як легко можна було догадатися. Думаю, що при оцінюванні подій, які сталися, не можна забувати цього основного факту.

Що стосується самих подій на Україні, то насамперед три

¹⁾ Про це свідчили й ті численні делегації й депутати хліборобів, які почали приїздити до Гетьмана з усіх частин України.

факти стають перед нашими очима: перше це наказ фельдмаршала Айхгорна в справі засіву ланів, по-друге — арешти членів правительства в Раді, а третє — зміна українського правительства на нове, збудоване на новій іншій основі.

Перш за все треба підкреслити, що довершення зміни українського правительства не стоїть ні в якім звязку з обома іншими подіями, розпорядком в справі засіву ланів і арештом членів правительства в Раді. Ця зміна не німецько-українська, але на наш погляд чисто українська справа, яка нас не торкається. Рада останніми часами все більше тратила грунт під ногами. Вона має безсумічну заслугу, що створила українську державу й дала їй мир, заслугу, яку очохе й цілком ми визнаємо з свого боку. Та коли треба було приступити до упорядкування нової держави, не стало очевидно сил у Раді. Уперте обстоювання комуністичних теорій, які не зустріли співчуття в селянських масах, що приросли до свого поля, це — на скільки можна думати — привело Раду до загину. В усякому разі зробили це українські селянє, а не наші органи. Розпорядок в справі засіву ланів і арешт членів правительства німецьким військом не мають жадного відношення до того».

Далі віцеканцлер докладно зупинився на причинах арешту де-яких членів і агентів старого правительства і заявив, що самий факт арешту їх в будинку й на засіданні Ц. Ради це —

«нерозважливе надужиття виконавчих органів, за яким треба пожалувати абсолютно, бо з нашого погляду це зовсім самозрозуміле, що наші органи повинні шанувати недоторканість Ради. Фельдмаршал Айхгорн не завагався негайно направити це надужиття, як тільки воно сталося, наскільки це було можливо. Він висловив голові Ради міністрів свій жаль у листі. Так само звелів дати вимагані пояснення голові Ради, а відповідального за це діло німецького місцевого коменданта негайно було усунуто з його посади».

На прикінці своєї заяви віцеканцлер ще раз підтвердив, що нове правительство покликали до життя самі українці, українські селянє. Вони з'їхалися в числі 7000 душ до Києва й проголосили українського генерала Скоропадського гетьманом України. Його правительство ріжиться від дотеперішнього правительства, з яким має спільну ідею української національної держави, головно непризнанням комуністичних теорій, які негують земельну власність.

Над повідомленням віцеканцлера розвинулась широка дискусія, яка продовжилася на засіданнях 6-го і 8-го травня. Посли Шейдеман, Ерцбергер, Ледебур, Гас, Носке — соціалдемократи й поступовці, критикували німецьку політику на Україні й спеціально діяльність фельдмаршала Айхгорна; посли Штреземан (націонал-ліберал), Вестарп (консерватив) та де-які інші обороняли представників німецької влади на Україні. Під час дебатів помічник державного секретаря барон фон-Буше повідомив, що нове українське правительство, по донесенням посла Мума, склалося з людей, які всі зобов'язалися до основної думки Гетьмана: «віддержання і зміцнення національної самостійності України в тісній злучці з центральними державами і з виключенням великоросій-

ських і польських тенденцій», та що Мум мав із Гетьманом півтора-годинну розмову, в якій Гетьман категорично підкреслив, що »будуча політика Україна йтиме в дусі самостійності й відсутності великоросійських або польських тенденцій«.

— — —

Та перше ніж повисловлювалися партійні з'їди, провідникам партій, центральним комітетам і взагалі громадським діячам, які перебували в Київі, треба було негайно і цілком конкретно виявити своє відношення до нового правительства в звязку з формуванням кабінету міністрів, до якого було запрошено й представників українських національних партій, передовсім ес-ефів.

29-го квітня був оголошений маніфест Гетьмана — Грамота »До всього Українського Народа« і одночасно »Закони про тимчасовий державний устрій України«, підписані самим Гетьманом і отаманом (головою) Ради Міністрів Миколою Устимовичем. Ось текст обох цих державних документів, які зазначали основні закони Української Держави й головні лінії політики її уряду.

»Грамота до всього Українського Народу«.

Громадяне України! Всім вам, козаки та громадяне України, відомі події останнього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відроджена Українська Держава стояла на краю загибелі. Врятувалася вона завдяки могутньому підтриманню Центральних Держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротися за вільності і спокій України. При такій піддережці у всіх зародилася надія, що почнеться відбудовання порядку в Державі й економічне життя Україниувіде, врешті, в нормальне річище.

Але ці надії не справдилися. Бувше українське правительство не здійснило державного будування України, бо було зовсім не здатне до цього. Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна руйна й безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем, і врешті пегед найбагатшою колись Україною стає грізна мара голода.

При такім становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку державну владу, яка здатна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці. Яко вірний син України, я постановив відклиknутися на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади. Отцію грамотою я оголосив себе Гетьманом всієї України.

Управа Україною буде провадитися через посередництво призначеною мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтованні приложених при цім законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети від нинішнього дня розпускаються. Всі міністри і товариши звільнюються. Всі інші урядовці, що працюють в державних інституціях,

зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде виданий закон, установлюючий порядок виборів до Українського Сойму. До нього я буду твердо стояти на сторожі порядку й законності в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпорядків і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими найкрайнішими мірами.

Права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду, відміняються і касуються. Відбудовується повна свобода по розрібленню купчих по куплі-продажі землі. Поруч з цим будуть прийняті міри по вивласненні земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничої класи. Особливу увагу звернеться на поліпшення правного становища і умов праці залишників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці. На економічнім і фінансовім полі відбудовується повна свобода торговлі й відкривається широкий простір для приватного підприємства й ініціативи.

Передбачаю всю трудність праці, що стоїть передо мною, і молю Бога дати мені силу, щоб достойно виконати те, що я уважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час. Мені далекі й чужі які б то не були власні побудки, й головною свою метою я ставлю користь і добро народу всім дорогої нам України. В цій свідомості кличу всіх вас, громадян і козаків України — без ріжниці національності і віропісопідання — помогти мені й моїм працівникам і співробітникам в нашім загальнім великовідповідальнім ділі.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський.

29. квітня 1918 р. Київ.

»**Закони про тимчасовий державний устрій України.«**

»Тимчасово до виборання Сойму і відкриття його діяльності державний устрій України і порядок керування основується на отицях законах:

Про гетьманську владу.

1. Влада управи належить виключно до гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає кабінет і представляє його в повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в Раді, коли для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є найвищий керовничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є верховний воєвода Української Армії й Флоти.

6. Гетьман оголошує області на військовім, осаднім або виключнім стані.

7. Гетьманові належить помилування засуджених, полекшення кари і загальне прощання зроблених проступних подій з касуванням проти них переслідування і визволення їх від суду й кари, а також складання державних поборів і даровання милості в особливих випадках, коли цим не нарушується ні чиї охоронені законом інтереси та громадські права.

8. Накази й розпорядки Гетьмана закріпляються Отаманом Ради Міністрів, або відповідним міністром.

Про віру.

9. Передовою в Українській Державі вірою є християнська, православна.

10. Всі, не приналежні до православної віри громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України, користуються на кождім місці свободним відправленням їх віри і богослуження по її обряду.

Права і обов'язки українських козаків та громадян.

11. Умови придбання прав українського козацтва та громадянства, а так само її утрачення означаються законом.

12. Захист Рідного Краю — це обов'язок кожного козака та громадянина Української Держави.

13. Українські козаки та громадяне повинні платити установлені законом податки й мита, а також відбувати повинності, згідно з постановою закону.

14. Ніхто не може підлягати переслідуванню за проступне ділання іншим способом, як тільки означенім законом.

15. Ніхто не може бути затриманий під сторожею інакше, як лише у випадках, означеніх законом.

16. Ніхто не може бути суджений і покараний інакше, як тільки за проступні ділання, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

17. Оселя кожного непорушна. Робити обшукування й арешт в будинку його господаря можливо не інакше, як у випадках і в порядку, означеніх законом.

18. Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати мешкання і працю, набувати і продавати майно та без заборони виїзджати за кордон Української Держави.

19. Власність непорушна. Примусове вивласнення нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, можливе не інакше, як за відповідну плату.

20. Українські козаки та громадяне мають право робити зібрання в метах нешкідливих законам, мирно і без зброї.

21. Кождий може в межах, установленіх законом, висловлювати й писати свої думки, а так само розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

22. Українські козаки та громадяне мають право гуртувати громади й спілки в межах, не противних законам.

Про закони.

23. Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

24. Сила закону без виїмків обов'язкова для всіх українських підданіх і чужинців, що перебувають в Українській Державі.

25. Закони, особливо видані для якої-небудь області чи частини населення, новим загальним законом не усовуються, коли в нім не поставлено такої відміни.

26. Закони оголошуються для загального відома в утворенім порядку і перед оголошенням до діла не прикладаються.

27. Після оголошення законові надається обов'язкова сила від часу, призначеного для того в самім законі. В самім виданім законі може бути показано, як виповнити його, як проголосити, як виконати — телеграфом чи через курерів.

28. Закон не може бути скасований інакше, як тільки силою закону. Через те, поки новим законом не скасовано існуючого закону, він заховує повну свою силу.

29. Ніхто не може відмовлятися незнанням закону, коли його оголошено існуючим порядком.

30. Закони розробляються в кожнім міністерстві по належності і передаються на загальне обмірковування Раді Міністрів.

31. По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на затвердження Гетьманові.

32. Закони, які торкаються де-яких секцій, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх зацікавленими міністерствами.

33. Міністрам дозволяється можливість видавати розпорядки що-до розвитку й поясненню законів, при чому всі такі розпорядки належать попередньому ухваленню Радою Міністрів.

Про Раду Міністрів і про Міністрів.

34. Напрямок і обєднання праці окремих секцій по прикметах, як законодавства, так і найвищої Державної Управи, складається на Раді Міністрів.

35. Керування ділами Ради Міністрів складається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

36. Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державної управи. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядки.

37. За проступні посаді ділання Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі означених.

Про Фінансову Раду.

38. Фінансова Рада є найвища народна інституція для справ державного кредиту і фінансової політики.

39. Фінансова Рада складається з представників і членів, призначених Гетьманом. Крім того, в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контрольор.

40. На Раду складається: 1. обміркування часу і умов державних позичок; обміркування діл, що торкаються державного кредиту, а також питань обороту коштів; 3. попередній, кожний раз з особистого розпорядку Гетьмана розгляд діл по фінансовій частині, які належать вирішенню в законодатнім порядку.

41. Обмірковання Ради передаються на перегляд Гетьмана.

Про Генеральний Суд.

42. Генеральний Суд Української Держави уявляє собою най-

вищого хоронителя і захистника закону та найвищий суд України для справ судівництва то адміністративних.

43. Генеральний Суд оголошує до загальної відомості всі закони і накази уряду, слідкуючи за законністю їх видання.

44. Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді призначаються Гетьманом.

Гетьман всієї України Павло Скоропадський.
Отаман Ради Міністрів Микола Сахно-Устимович.

29. квітня, 1918 р., Київ.«

Кабінет міністрів намічався ще перед переворотом, але остаточного списку вироблено не було. Як оповідає в своїх споминах сам Гетьман, — в умовах конспірації трудно було поділити міністерські портфелі між людьми, які не надавались до високої ролі членів правительства; чимало людей, до котрих зверталися з пропозиціями і сам Гетьман, і керманічі акції, ухилялися від відповіді, не маючи певності в успіху справи. Члени »Української Народної Громади« намітили були деяких міністрів, але не всіх. Так малося на увазі, що міністром шляхів буде Б. А. Бутенко, міністром здоров'я — В. Ю. Любинський: обое брали участь в підготовленні перевороту. Отже, рішено було, що тимчасовим головою Ради Міністрів призначено буде Мик. Мик. Устимовича, поки не вдастся приєднати більш відомих і авторитетних громадських діячів національного напрямку. Увечері 29 квітня делегація представників торговельно-промислових сфер предложила була Гетьманові свій список кандидатів, але він і не розглядав цього списку, а доручив Устимовичеві зразу ж почати переговори з відомими українськими діячами з по-між національних кругів. Вже 29-го квітня Устимович одвідав цілий ряд українських громадських діячів, головно ес-ефів, пропонуючи їм сім місць в кабінеті (крім уже намічених раніше). Але ніхто з них не згодився взяти участи в кабінеті. Очевидччики, всі були

Микола Устимович,

перший голова Ради Міністрів Української Держави. Устимовича, поки не вдастся приєднати більш відомих і авторитетних громадських діячів національного напрямку. Увечері 29 квітня делегація представників торговельно-промислових сфер предложила була Гетьманові свій список кандидатів, але він і не розглядав цього списку, а доручив Устимовичеві зразу ж почати переговори з відомими українськими діячами з по-між національних кругів. Вже 29-го квітня Устимович одвідав цілий ряд українських громадських діячів, головно ес-ефів, пропонуючи їм сім місць в кабінеті (крім уже намічених раніше). Але ніхто з них не згодився взяти участи в кабінеті. Очевидччики, всі були

під свіжим враженням несподівано відбутого перевороту, не зважувалися на самостійне рішення, та й сама особа М. М. Устимовича була мало відома серед національних українських кругів.¹⁾ Та ось 30-го квітня головою Ради Міністрів було призначено проф. Миколу Василенка й доручено йому скласти кабінет не пізніше вечора 1-го травня. Як оповідав трохи згодом Василенко в інтерв'ю з кореспондентом »Кіевской Мысли«, Гетьман заявив йому, що »про правий кабінет не може бути й мови, що склад правителства повинен бути лівий, що реформи небхідні, що земельна реформа має бути переведена в тім напрямі, як це зазначено в Грамоті; кабінет має бути утворений таким робом, щоб він розпочав віднову й реформу життя на найширших громадських принципах; в основу його діяльності має бути положене національне відродження України, але очевидно без тих крайностей, які б дразнили населення, шкодили б правильному розвиткові національного життя і викликали б неохоту до українства серед інших національностей«.

Василенко звернувся до соціялістів-федералістів, прибувши просто на їхні партійні збори, і запропонував членам партії вступити до кабінету. Але ес-ефи заявили, що вони не можуть вступити до кабінету, хоч остаточної відповіді не дали й прохали трохи пождати. Вони скликали міжпартійну нараду, на яку покликали представників партії соціал-демократів, соціал-революціонерів і самостійників. Нарада була дуже бурхлива. В. Винниченко, який був на нараді, палко умовляв ес-ефів іти до кабінету, казав, що він сам готов би піти, але ес-ефи не згоджувалися, і найбільше рішучо виступав проти участі в кабінеті А. Ніковський.²⁾ Нарада постановила звернутись не до Гетьмана, а до начальника штаба німецьких військ генерала Гренера для переговорів. 2-го травня до Гренера явилась делегація, в склад якої вйшли: В. Винниченко, А. Ф. Андрієвський, С. Єфремов, О. Салтан і К. Лоський. Делегати в довгій розмові з генералом Гренером передали йому постанову наради, що соціялісти могли б узяти участь в діловій роботі правительства тільки при таких умовах:

- 1) повна переміна правительства,
- 2) зміна аграрної політики,
- 3) саморозпущення Ц. Ради,

4) установлення нового тимчасового законодавчого органу — Державної Ради з представників усіх верств населення,

¹⁾ Як повідомляв свій уряд австрійський агент у Київі фон Принцінг, ходили чутки, що намічено такий склад кабінету міністрів: голова М. Василенко або Ф. Лизогуб; фінансів — Бернацький; військовий — Сливінський (тимчасово); закордонних справ — К. Лоський; освіти — В. Прокопович, або М. Василенко; внутрішніх справ — Лизогуб; харчових справ — Ю. Соколовський; морський — адмірал Колчак; торгові — Фещенко; земельних справ — Киянин; юстиції — Шелухін; праці — Ніковський; здоров'я — Любинський; шляхів — Бутенко; пошт і телеграфів — Статкевич; державний контролер — Афанасьев.

²⁾ Про це маемо згадку у П. Христюка (Ш. ст. 8—10), а найбільш докладно розповів про це учасник наради Ол. Саліковський в своїм фейлетоні »На порозі Гетьманщини«, в »Ділі« 1924, № 20.

5) скликання установчих зборів, як тільки настане в краю лад і спокій.¹⁾

На це ген. Гренер відповів, що німці не брали ніякої участі в перевороті; що перший наказ фельдмаршала Айхгорна не міг бути несподіванкою для панів Голубовича і Ковалевського, бо принципи цього наказу обговорювались вкупі з ними, і в самім наказі німецька влада бачила не втручання до внутрішніх справ України, а навпаки дружню поміч в здійсненні спільних завдань; самий наказ уложенено виключно на підставі розпорядження міністерства земельних справ. Далі ген. Гренер заявив, що по тих відомостях, які німецьке командування дістало, підготовлялася змова проти німців і що арешт Доброго було зроблено, щоб тероризувати прихильників Німеччини; що торкається арешту представників Українського Правительства в Ц. Раді, то ці арешти відбулися без відома найвищої команди, яка ставиться негативно до самої форми арешту. Поворот до Ц. Ради, казав ген. Гренер, неможливий. Гетьмана признала найвища німецька влада, і він лишиться. Але це не значить, що робиться замах на самостійність України; навпаки: Україна залишиться самостійною державою, її нове правительство не думає орієнтуватись ні на Москву, ні на Польщу. Політика його має бути лівою, і дуже бажана була б участь в новому українських соціалістів.

Розмова у ген. Гренера була обміркована на нараді представників партій, і на цій нараді були обмірковані умови, на яких партії погоджувалися взяти участь в уряді. Ці умови були передані 3-го травня ген. Гренерові, тою самою делегацією. Ось текст цих умов:

»З огляду на те, що переворот відбувся в порозумінні й при піддержці з боку німецького командування, ми, як представники українських партій, звергаємося до пана генерала з цим листом, щоб з'ясувати свого дняшній політичний момент і позицію українських партій, що до теперішнього нового правительства.

Саме в той час, як Центральна Рада планувала важливі переміни в політиці і в складі правительства²⁾, пан Скоропадський, несподівано для всіх, спіраючись тільки на меншість великих зе-

¹⁾ Див. статтю С. Єфремова «Хресною путтю» в «Новій Раді», 1918, ч. 71 (від 9 мая).

²⁾ Дуже цікаво, що це писали 2-го травня ті самі члени головного комітету партії ес-ефів, які 27-го квітня (отже, всього 5 день перед тим) відкликали своїх членів міністрів з кабінету на основі такої резолюції: «через те, що досі уряд не опублікував своєї декларації, значить, не виявив досі певного та ясного плану й конкретної програми діяльності, через те, що нинішній кабінет міністрів не в силі стати на шлях реальної роботи й не виявляє високої здатності в праці; через те, що міністри, члени партії ес-ефів не можуть стати в кабінеті до активної участі та впливу в загальній нашій політиці і тим приймають на себе відповідальність за те, до чого вони не можуть прикладти рук, головний комітет партії е-ф-ів своїх представників як міністрів, в числі трьох, відкликає з теперішнього кабінету, не забороняючи їм разом з тим тимчасово управляти міністерствами без міністерської відповідальності».

мельних власників і здавна ворожих всьому українському й українській державності російських офіцерів, — проголосив себе гетьманом всієї України і видав відповідні основні закони про форму державного устрою України.

Твердо стоячи на ґрунті української державності, посідаючи найстаршу демократичну традицію, українське громадянство почуло себе глибоко враженим через русофільський монархічний переворот. Але тому, що правительство Гетьмана визнане кількома державами, то щоб уникнути конфлікту, який може бути небезпечним для української державності, українські партії погодилися між собою, що вони можуть визнати Гетьмана, як тимчасового президента Української Народної Республіки під певними умовами.

В основу державного устрою України має ляти конституція, вироблена Центральною Радою і прийнята нею на її останньому засіданні.¹⁾ Це мусило б статися через видання особливого закону про тимчасову управу У. Н. Р.

Співробітництво українського громадянства й його партій в новому правительстві можливе тільки під умовою заміни опублікованого паном Гетьманом основного закону вищезазваним законом. Змінюючи соціальну політику, яка досі велася Українською Народною Республікою, українські партії твердо стоять на тому, що ця політика не повинна бути випущена з дійсно демократичних рук.

Як що ці основні умови будуть прийняті, може бути допущене до кабінету й певне число представників капіталістичних груп, але під певними умовами. Кабінет Василенка ні в якому разі не задоволяє українські партії. Серед осіб, дуже мало тямуших в українських справах, ми зустрічаємо й таких, котрі настроєні дуже вороже до української державності. З погляду українських партій особливо небажані кандидатури панів Ржепецького, Любинського, Бутенка і Гіжицького.

Перша умова вступу до кабінету була би — виключення цих його членів.

Друга умова, це щоб число портфелів, переданих українським партіям, складало більшість.

Третя умова, — щоб українським кандидатам були предоставлені місця прем'єра, міністра закордонних справ, земельних справ і просвіти.

Наши кандидати такі:

голова Ради Міністрів пан Шелухин,
міністр закордонних справ пан Липинський,

¹⁾ «Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності У. Н. Р.)» була прийнята Ц. Радою 29-го квітня 1918 р. і призначалася для внесення на розгляд Українських Установчих Зборів.

§ 2. цієї Конституції установив, що «Суверенне право в У. Н. Р. належить народові України, цеб-то громадянам У. Н. Р., усім разом».

§ 3. «Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори.» Українські громадяне дістають усі політичні свободи (активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів, так і до всіх виборчих органів місцевого самоврядування, належить усім чоловікам і жінкам від 20 років), але обмежені в свободі економічній і праві приватної власності.

Найвищою законодавчою владою являються Всенародні Збори, члени яких вибираються на три роки (§ 31). Всенародні Збори вибирають голову, який стає представником Республіки (§§ 34—35).

мін. земельних справ пан Мацієвич,
мін. освіти пан Прокопович,
військовий міністр пан Греков,
почт і телеграфів пан Сидоренко,
шляхів пан Ещенко,
міністр здоров'я пан Луценко,
міністр торгівлі пан Чопівський,
морський міністр пан Білинський.¹⁾

З правдивою повагою делегати українських партій
Сергій Єфремов, Олександер Шульгин».

Київ, 2-го травня.

Одночасно з цими умовами делегація передала ген. Греневі й проект державної конституції, де стояло, що вища законодавча влада на Україні має належати »Народнім Зборам«, тимчасово ж »Державній Раді«, зложеній з представників партій. Що до виконавчої влади, то в конституції стояли такі пункти:

1. »Виконавча влада в Республіці належить теперішньому президентові Республіки, який носить ім'я Гетьмана, і Раді Міністрів.

2. Гетьман вибирається Народними Зборами; до скликання цих зборів Гетьман вибирається Державною Радою.

3. У випадках крайньої необхідності й небезпеки Гетьман уповажується по згоді з Радою Міністрів видавати тимчасові закони.

4. Гетьман являється представником української держави при зносинах з іншими державами і виконує всі церемонії, яких вимагає у зносинах з ними репрезентація.

5. Гетьман вибирає Раду Міністрів у тісному порозумінні з представниками українських політичних партій.

6. Гетьман України являється головою Української Армії і флота, якими командують призначенні для цього міністри.

7. Гетьман призначає послів і вищих військових начальників з поміж кандидатів, предложених Радою Міністрів.

Виконавча влада належить Раді Народних Міністрів, яку формує голова Всенародних Зборів за порозумінням з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Міністрів подається на затвердження Всенародних Зборів. (§§ 51—52). Рада Народних Міністрів відповідає тільки перед Всенародними Зборами.

§ 69 каже, що « кожна з населючих Україну націй має право в межах У. Н. Р. на національно-персональну автономію ». Ця національно-персональна автономія відразу дається валикоруській, жидівській і польській народності (§ 70). Інші народності дістануть її, як що поступить від них заява, підписана не менше, як 100.000 душ. Для здійснення автономії організуються »Національні Союзи«, які складають національні кадастри, видають закони, установлюють свої органи, котрі являються органами державними (§§ 71—78).

) Шо до партійної належності, то ці кандидати поділялись так: пп. Шелухин, Мацієвич, Прокопович і Чопівський належали до партії соціалістів-федералістів, пп. Ещенко, Луценко і Білинський до соціалістів-самостійників, п. Греков — безпартійний, п. Липинський до партії хліборобів-демократів. Що до кандидатури пана Липинського, то треба зазначити, що вона була виставлена без усякого з ним порозуміння і навіть без його відома.

8. Рада Міністрів веде усі державні справи, які виходять поза межі діяльності місцевого самоврядування і доглядає за законністю діяльності державних і громадських органів.

Вироблено головним комітетом української партії соціалістів-федералістів, при участі представників партії українських соціалістів-революціонерів, соціал-демократів і соціалістів-самостійників.

Голова Української Партії Соціалістів-Федералістів
Сергій Єфремов, за секретаря Олександер Шульгин.«

Генерал Гренер заявив делегації, що основи предложені конституції принципіально можуть бути прийняті, але що до Кабінету Міні-

Велика печать Української Держави.

стрів, то тепер уже пізно про це говорити: Кабінет уже склався з людей, яких закликав Гетьман. Тепер можна говорити лише про 3—4 портфелі, які можуть бути доручені представникам українських партій.

Переговори йшли цілий день. Нарада представників українських партій вирішила, що їх члени тільки тоді можуть вступити до кабінету, коли буде прийнята вищезазначена конституція і коли українці дістануть більшість портфелів у кабінеті. Без цієї умови українці можуть увійти до кабінету лише персонально, вийшовши перед тим з своїх партій, щоб не перевімати відповідальності за чужий і почасти з ворожих українству членів зложений кабінет.

4-го травня генерал Гренер дав категоричну відповідь, що предложені умови не можуть бути прийняті. На тім переговори з партіями й обірвалися.

З усіх цих переговорів заслуговують на увагу головно два моменти: представники українських соціялістичних партій не хочуть вести переговорів безпосередньо з головою нового українського правительства, з Гетьманом, якого сами ж погоджуються призначати президентом української республіки, а воліють перетрактовувати з німцями, проти втручання котрих у внутрішні українські справи сами ж протестують.

Другий момент: сами обібривши представника німецької військової влади за арбітра у внутрішніх українських справах, впевняють його увесь час, що тільки вони являються представниками українського громадянства і навіть усієї української народності; говорячи весь час, як про »українців« лише про соціалістів, і противставляючи їм, як »неукраїнців« усіх інших українців не-соціалістів, вони тим самим переконували німців, що »українство« єсть не більше, як партія, як секта. В той час, як тисячі хліборобів, промисловців, торговельників виступали на з'їздах, як українці і в ім'я інтересів України, жменька соціалістичної інтелігенції тільки собі самій присвоювала монополію представляти українське громадянство й цілий український народ.¹⁾

1) Цікаво, яке враження робила на німців тактика представників українських соціалістичних партій. Про це дає почасти уявлення один з німецьких »Bericht«, а саме від 18-го травня про »Внутрішнє становище на Україні«. Там читаємо, між іншим: »керманчи усіх соціалістичних партій звернулися до головної військової команди, щоб за її посередництвом дозволитись до нового міністерства. По своєму звичаю вони виставили неймовірні домагання, бо вони завжди повні мрій, замісци того, щоб думати просто й практично. Вони заявили, що готові погодитись з Гетьманом, як що він важатиме себе за президента республіки. Соціалісти-федералісти аж палали охогою війти міністерство, — бо вони завжди перебільшують свої сили, а міністерські посади мають дуже велику притягаючу силу. Отже, вони все більше й більше відступають від своїх домагань, і тепер стоять в безпосередніх переговорах з правителством. Практично беручи, іхнє співробітництво не має значення, бо вони складають дуже малу партію. Вони вже зріклися своїх тенденцій до федерації з великоросами на користь ідеї самостійної України. Але поворот до соціал-революційної партії для німецької політики є виключений: ця партія довела остаточно свою нездібність до державного будівництва«.

IV.

Кабінет Ф. А. Лизогуба, його склад і організація.

Генерал Гренер заявив представникам українських соціалістичних партій, що вже »запізно« говорити про новий кабінет, бо справді кабінет був уже сформований. Після персональної і колективної відмови ес-ефів Василенкові не залишалося нічого іншого, як звернутись до кандидатів, що були пропоновані іншими, не соціалістичними групами і що вже раніше намічалися, ще перед переворотом. 3-го травня кабінет міністрів був уже сформований і складався з таких осіб: тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних справ — М. Василенко; міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб; міністр фінансів А. Ржепецький; міністр торговлі — С. Гутник; міністр хліборобства — В. Киянишин; харчових справ — Ю. Соколовський; міністра праці Ю. Вагнер; міністр народного здоров'я — Ю. Любинський; міністр шляхів — Б. Бутенко; міністр юстиції — М. Чубинський; державний контролльор — Г. Афанасьев і державний секретар — М. Гіжицький.

Вже за кілька днів обов'язки голови Ради Міністрів перейняв Ф. Лизогуб і занявся докінчення формування кабінету, щоб обсадити ті пости, які ще не були заміщені. Він звернувся до українських громадських діячів національного напрямку, головно ес-ефів. Він зробив пропозицію Д. Дорошенкові, К. Мацієвичеві, Ол. Шульгинові, Ол. Лотошому, але з них згодився один тільки Д. Дорошенко, який і заняв пост керуючого міністерством закордонних справ (за кілька тижнів він став просто міністром, а не керуючим тільки). Остаточно до половини травня кабінет сформувався (і працював уже далі майже півроку з невеликими змінами) в такому складі:

голова Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб,
міністр закордонних справ Д. Дорошенко,
військовий міністр Ол. Рогоза,
міністр фінансів А. Ржепецький,
міністр торговлі С. Гутник,
міністр земельних справ В. Колокольцов,
міністр харчових справ Ю. Соколовський,
міністр культів В. Зіньківський,
мін. народного здоров'я Ю. Любинський,
мін. освіти М. Василенко,

мін. шляхів Б. Бутенко,
мін. юстиції М. Чубинський,
мін. праці Ю. Вагнер,
державний контрольор Г. Афанасьев,
державний секретар Іг. Кістяковський.

Подаю коротенькі біографічні відомості про кожного з них; ці відомості покажуть, між іншим, чи справді всі ці люди, члени українського правительства, «абсолютно чужі для України й ворожі українству», як запевняли німців представники українських соціалістичних партій.

Федір Андрієвич Лизогуб родився 1862 року в родовому маєткові Седневі Чернігівського повіту. Він походив з старого козацького роду, представники якого відігравали визначну роль в історії Гетьманщини. Один з його предків, Яків Лизогуб був з початку канівським (1662—1674) а потім чернігівським полковником і наказним гетьманом (за часів Мазепи), його син Ефим, жонатий а дочкою гетьмана П. Дорошенка Любовю Петровною, був генеральним хорунжим (1688—1698), внук, Яків Ефимович, був генеральним, а від 1729 до 1749 року генеральним обозним і в поході 1733 р. в Польшу наказаним гетьманом.¹⁾ Батько прем'єра, Андрій Іванович Лизогуб (род. 1804 р.), був інтимним приятелем Шевченка; великий український поет частенько гостював у Лизогубівськім маєтку — Седневі²⁾ Він був жонатий з Надією Дмитровною Дунін-Борковською. Брат Федора Андрієвича, Дмитро Андрієвич був відомий діяч партії »Народної Волі« і за свою анти-урядову діяльність був скараний на смерть 1879 р. в Одесі. Від 1888 до 1897 р. Ф. А. був повітовим городянинським а потім чернігівським маршалком, беручи участь, яко губернський гласний в чернігівському земстві. Від 1901 р. був головою полтавської губернської земської управи, а в 1915 році, яко знавець земської справи, був запрошений намісником Кавказа в. кн. Николаєм Николаєвичем на посаду члена Ради при наміснику для заведення на Кавказі земського самоврядування. Після революції, по утворенні кабінету в. кн. Львова вступив до міністерства внутрішніх справ, завідуючи відділом закордонних підданих. В тому часі, як був головою полтавського земства, виявив величезну здатність до праці, великий організаційний талант і широкий погляд на завдання земської самоуправи. Виявив також і ширу прихильність до української культури: його заходами підтримувано на Полтавщині домашній (т. зв. кустарний) промисел (гончарство, ткальство, деревляні вироби, шитво і т. д.), з орнаментуванням в українському стилі, а для збереження і поширення форм старого українського мистецтва утворено в Миргороді спеціальну художньо-промислову школу імені Гоголя під орудою відомого україн-

¹⁾ А. Лазаревский. Люди Старой Малороссии. Лизогубы. »Киевская Страна«, 1882, кн. I, ст. 101—125.

²⁾ Див. Ол. Кониський. Тарас Шевченко—Грушівський. Хроніка його життя. Т. I, у Львові, 1898. ст. 182—183, 219—221, 231 та інші.

ського худоги Опанаса Сластьона; були видані роскішні збірники українського орнаменту. При ньому збудовано в Полтаві Земський Будинок в українському стилі, організовано музей; земство взяло живо участь в справі збудування пам'ятника Котляревському, видало твори поета і альбом ілюстрацій до них П. Мартиновича, нарешті, взяло на себе ініціативу в збудуванні у Київі пам'ятника Шевченкові. Полтавське земство зробилось осередком розвитку народної української культури, і вироби його численних майстерень в національному дусі здобули собі широку славу не тільки на Україні, але й за кордоном, наприклад, в Англії.¹⁾

Дмитро Іванович Дорошенко (родився 1882 р.) походить з старого козацько-дворянського роду Глухівського повіту на Чернігівщині. Вищу освіту одержав на історично-філологічному факультеті університетів варшавського, петербургського й київського. З студентських часів брав близьку участь в українських політичних організаціях, починаючи від Р. У. П. (Революційної Української Партиї). З 1897 р. почав писати в українських виданнях у Галичині, а пізніше став близьким співробітником молодої української преси на Україні з кінця 1905 року. Якийсь час учителював по середніх школах Катеринослава й Київа й приймав живу участь в політичному й культурно-просвітньому українському житті. В 1915 році був обібраний в уповноважені Все-російського Союзу Городів на Південно-Західному фронті й завідував відділом допомоги населенню Галичини й Буковини. По вибуху революції зразу був призначений помічником губерніяльного комісара Київщини, а потім краєвим комісаром Галичини й Буковини з правами генерал-губернатора. По евакуації Галичини в кінці літа 1917 р. повернувся до Київа, де Центральна Рада доручила йому скласти Генеральний Секретаріят, перше автономне українське правительство; але скоро зрікся формування цього правительства й головування в ньому через тактичні й принципіальні розходження з головою Ц. Ради проф. М. Грушевським. Був обібраний губерніяльним з'їздом Чернігівщини в гу-

¹⁾ Про відношення А. Ф. до інтересів української культури свідчить, між іншим, такий випадок: коли літом 1909 р. царь Микола II. приїхав до Полтави на ювілейні свята (пoltавського бою 1709 р.) і, оглядаючи Земський Будинок, здивувався українським в ньому написам і взагалі його стилю та внутрішнім оздобам. Ф. А. Лизогуб, на велике отрічення всіх оточувавших царя міністрів і придворних, по-над офіційну програму привітань, пояснив йому в довгій промові, що він, царь, перебуває зараз в національному українському будинкові, постановленому в серці України — у Полтаві, що українці люблять і дорожать своєю культурою, як дорогоцінною спадщиною по своїх дідах, люблять і шанують свою мову, і через те в цьому будинкові скрізь українські написи. Царь мовчаки вислухав промову Федора Андрієвича, але коли він вийшов, міністри накинулись на Ф. А., як він зважився говорити те, що зовсім не входило в програму церемоніалу царської зустрічі! (Див. «Хліборобська Україна», кн. III. Віденсь, 1921, ст. 79—80).

Про відносини Ф. А. до пам'яті Шевченка див. Ол. Кониський, Тарас Шевченко—Грушевський, хроніка його життя. Т. I. Львів. 1898, ст. 220-та.

берніяльні комісари і пробув на цій посаді до кінця 1917 року. Весною 1918 р. вийшов до Галичини і повернувшись після перевороту 29-го квітня, зразу прилучився до думки про необхідність співпраці з гетьманським правителством.

Генерал-лейтенант Олександр Францевич Рогоза походив з старого шляхецького українського роду на Уманщині, якого представники займали ріжні земські уряди в Київській Землі. Ол. Фр. був офіцером генерального штабу, перед війною командував корпусом, а в 1916—1917 роках командував IV-ою російською армією, розташованою на Румунському фронті. Убитий в 1919 році.

Антон Карлович Ржепецький походив з шляхецького роду, здавна осілого на Україні. Він грав дуже визначну роль в київському житті, як радник міської думи, яко голова товариства взаємного кредиту і взагалі яко дуже енергійний громадський діяч. За часів війни він був головою допомогового «Татіянинського Комітету» і старався зцентралізувати всю допомогову акцію на користь біженців в руках цього Комітету. На цьому ґрунті у нього виникла сутінка з керманичами українського товариства, т. зв. «О-ва помочи населенію Юга Росії», які відстоювали свою повну самостійність. Ці сутінки були спеціально з Л. М. Черняхівською і з автором цієї праці. Вони викликали з боку національних українських кругів велике отримання супроти Антона Карловича, що потім дало себе відчути в 1918 р. Треба сказати, що по своїй вдачі А. К. був людина дуже експанзивна, палка й часто нестримана. Але поруч із цим це була високо чесна і порядна в громадському розумінні людина, і я пригадую, як високо цінив його покійний Ф. П. Матушевський, відомий український діяч, як свідок праці АН. К-ча на посаді голови виборчої комісії по виборах до Державної Думи, — як палко обороняв він принцип свободи виборів од втручання адміністрації і од надзвичайних ріжних партій, обстоюючи права кожного напрямку, кожного виборця на свободу виявлення своєї волі. Це коштувало його багато сил і здоровля. Відносини А. К. до української держави найкраще з'ясувалися в його промові на кадетськім з'їзді (див. вище, ст. 45.)

Сергій Михайлович Гутник, по національності жид, був головою одеського біржевого комітету, член партії кадетів, брав живу участь в одеському громадському житті.

Василь Васильович Колокольцов, дідич Харківської губернії й учений агроном, був головою Вовчанського повітового земства і прибавав собі широку популярність, як організатор земського господарства: агрономії, медицини, шкільництва та інших галузів життя.

Юрій Юрієвич Соколовський, полтавець родом, діяч Полтавського губерніяльного земства, де він завідував агрономічним відділом. Належав до партії кадетів. Помер на еміграції в 1922 році.

Василь Васильович Зіньківський, родом з Проскурівського повіту на Поділлі, був професором Київського університету св. Володимира й нового Українського Державного Університету. Як талановитий лектор і учений, він придбав собі широку популярність, а його сміливі виступи в обороні чистоти принципів церковного життя й охорони їх від втручання влади завоювали йому симпатії серед поступового громадянства в Київі. Так само користувався він великими симпатіями в українців, головно у молоді, за щирість і кришталеву чистоту душі, за сміливість, з якою він боронив свої переконання. На посту міністра ісповідань він виявив особливу чуткість до вимог і почувань національно настроєного громадянства, що стосувалося прав і вживання української мови. Його найближчими співробітниками були В. М. Чеховський і К. К. Мирович, національні українські діячі.

Юрій Всеолодович Любинський, родом з Київщини, лікарь-фор-маколог з професії, належав до «Української Народної Громади», яка організувала гетьманський переворот. Про його діяльність як міністра народного здоров'я, неприхильна до українства газета «Кіевская Мысль» писала, що він «всегда підтримував министровъ-украинизаторовъ; украинизаторская политика проводилась имъ и въ министерствѣ здравоохраненія». (Кіев. Мысль, 1918, № 193 від 22 жовтня). Дійсно, в кабінеті Ф. А. Лизогуба він належав до групи міністрів, яка зорганізувалася приватно для піддержки і твердого переведення національного курса. (До цієї групи належали Бутенко, Дорошенко, Кістяковський, Любинський і Рогоза).

Микола Прокопович Василенко родився в 1867 році в селі Єсмані Глухівського повіту на Чернігівщині, де його батько мав невеликий хутір. По скінченні університету в Дорпаті став працювати на полі української історії (головно Гетьманщини) і скоро придбав собі наукове ім'я. Був співробітником «Кіевской Старины». В 1905 р., як редактор поступової українофільської газети «Кіевские Отклики» був засуджений до одного року тюрми. Сидячи в тюрмі підготувався і по виході з неї склав в Одесі іспит за юридичний факультет з степеню кандидата прав. Став одним з більших співробітників заснованого в 1908 році «Українського Наукового Товариства» в Київі і редактором його «Записок». Від 1911 р. став дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка у Львові і брав участь в його «Записках». Від 1909 р. став приватдоцентом університета св. Володимира у Київі. По революції був призначений попечителем київської шкільної округи, а в травні 1917 р. був запрошений на посаду товариша міністра освіти. Належав до конституційно-демократичної партії. Після упадку Директорії, під большевиками, був обібраний президентом Української Академії Наук, але на домагання большевицької влади був усунutий з цієї посади і залишився просто ординарним академиком на Соціально-Економічному Відділі.

Борис Аполонович Бутенко, інженер шляхів, родом з Херсонщини, був раніше будівничим і директором Подільської залізниці. Належав до «Української Народної Громади». За свою радикальну політику українізації на посаді міністра шляхів нажив собі багато ворогів серед не-прихильників українства. Та сама «Кіевская Мысль» писала про нього, що він в кабінеті міністрів »являлся найболѣе ярымъ сторонникомъ украинизации и въ своемъ вѣдомствѣ проводилъ ее съ исключительной стремительностью« (1918, № 193). Помер р. 1926 на еміграції.

Михайло Павлович Чубинський, син відомого українського етнографа й громадського діяча, Павла Платоновича Чубинського (1839—1884), походить з дворянської родини Переяславського повіту на Полтавщині. Був ординарним професором Харківського університету й сенатором по карному департаменту. Відомий своїми спеціальними працями з області криміналістики. Був близьким співробітником »Української Жизні«, яка виходила під редакцією С. Петлюри у Москві в 1912—1917 роках. По упадку Української Держави пішов на службу до Денікіна й заявив себе прихильником »єдиної неділімої Росії«, стараючись всіма способами »реабілітувати« себе з українства.

Юлій Миколаєвич Вагнер родився р. 1865, син професора Казанського ун-та, скінчив р. 1888 Петербурзький ун-т і від 1898 р. займав катедру зоології в Політехнічному Інституті в Київі; завідував oddілом праці в Кіївському Воєнно-Промисловому Комітеті. Належав до партії народніх соціалістів. Видатний учений зоолог.

Георгій Омелянович Афанасьев родився 1848 р. в Уфі, скінчив Одеський ун-т і був там приват-доцентом по катедрі всесвітньої історії, але через »політичну неблагонадійність« мусив покинути університет і став директором Товариства Взаємного Кредита. Пізніше став управляющим Державним Банком у Київі. Відомий своїми працями і публичними відчитами з західно-європейської історії. Помер 1925 р. в Білгороді.

Ігор Олександрович Кістяковський родився в Київі 1876 р. Його батько — славний український вчений і громадський діяч, професор Київського університета Олександер Федорович Кістяковський (1829—1884), мати — сестра відомого українського діяча П. П. Чубинського. Дитячий та юнацький вік прожив Іг. Ол. під впливами таких українських діячів, як В. Антонович (що також доводився йому родичем), В. Науменко, П. Житецький та ін. Скінчив юридичний факультет Київського ун-та з золотою медаллю за роботу з історії римського права. По скінченні університету вийшов до Німеччини і провів там три роки, студіюючи по різних німецьких університетах цивільне і римське право. По повороті став доцентом Київського ун-та по катедрі римського права. В 1903 році покинув Київ і переселився до Москви де занявся адвокатурою. Одночасно викладав в університеті, як приват-доцент, цивільний процес. Покинув університет в 1910 р. на ознаку протеста проти втручання в університетську автономію з боку міністра освіти Кассо;

одначе продовжував читати лекції в Московському Комерційному Інституті. Яко адвокат придбав собі широку популярність у Москві. Проживаючи у Москві, живо інтересувався українським національним рухом і піддержував матеріяльно видання »Украинской Жизни«. На його світогляд багато вплинули свого часу писання Драгоманова, з яким знайомив його старший брат, відомий український вчений і завзятий драгомановець Богдан Ол. Кістяковський.

Протягом літа 1918 року в складі кабінету відбулися такі зміни: міністр харчових справ Ю. Ю. Соколовський подався до демісії, й заступив його Сергій Миколаєвич Гербель, до того часу уповажнений українського уряду при австрійському вищому командуванні в Одесі, а перед тим головноуповажнений по постачанню армії Румунського фронту, колись Харківський губернатор, земельний власник на Херсонщині. Був відомий, як дуже чесний і енергійний адміністратор, завзятий ворог хабарництва і всяких зловживань та надувати урядовців.

Пішов до демісії також міністр юстиції М. Чубинський, що став головою Сенату, а на його місце вступив Олексій Федорович Романов, син української письменниці Одарки Романової. Це був переконаний »русофіл« і обороняв у своїм відомстві право російської мови, виходячи з того переконання, що російська культура пустила на Україні таке глибоке коріння, що радикальна українізація судівництва повела б до великої ломки, обнізила б рівень фахових діячів судової справи і викликала б опір та неохоту серед широких кругів зросійщеної інтелігенції на Україні.

Нарешті, державним секретарем, по тому як Іг. Ол. Кістяковський став міністром внутрішніх справ, зробився сенатор Сергій Володиславович Завадський, відомий як дуже знаючий і авторитетний судовий діяч. Родом з Поділля з старої польсько-української фамілії. Від українського руху стояв остеронь, але вступивши на українську службу, зараз приступив до грунтовного вивчення української мови і в своїм відомстві, Державнім Секретаріяті, твердо вів, так би мовити, »національний курс«. Спочатку він виконував обов'язки члена Генерального Суду й товариша міністра судових справ. Опинившися з р. 1922 на еміграції в Празі, змінив своє прихильне відношення до українства, заявивши, що стойти за »єдинство русского племени« і є проти всякого »сепаратизму«.

Такий був склад кабінету Ф. А. Лизогуба, що при самім своїм сформуванні і весь час своїй діяльності був трактований українськими соціалістами, як зложений з людей »чужих« і »ворожих« до українства.

На посаді товаришів міністрів, чисто ділові і фахові, було запрошено відповідних людей, з досвідом і стажем по роботі в своїм фаху, але таких, що своїм походженням або діяльністю були звязані з Україною і добре обзнайомлені з її життям та потребами. Між іншим, було залишено кілька товарищів міністрів з попереднього кабінету Голубовича з часів Ц. Ради.

Товаришами міністра внутрішніх справ були:

1. Михайло Михайлович Воронович, земельний власник і колишній Басарабський губернатор, один з діяльніших учасників перевороту 29-го квітня 1918 р. Був убитий повстанцями в кінці 1918 року.

2. Олександр Андрієвич Вишневський, поміщик з Київщини, діяч Київського Губ. Земства.

3. Виктор Аркадієвич Кулябко-Корецький родився 1874 р. в дворянській сем'ї на Полтавщині Лубенського повіту, інженер-електротехник, завідував почтою й телеграфом.

4. Сергій Тимофіевич Варун-Секрет, поміщик з Херсонщини, голова Губ. Земської Управи на Херсонщині й бувш. член Державної Думи.

5. Виктор Євгенович Рейнбот, був головою Окружного Суду в Петербурзі.

6. Микола Петрович Савицький (тов. мін. від 28. VI. до 4. VIII.), поміщик Кролевецького повіту на Чернігівщині, б. голова Чернігівського Губ. Земства.

Товаришем міністра закордених справ був Олександр Олександрович Палтов, був юрисконсульт правління Галицько-Буковинських залізниць (в часі російської окупації). В початку падолиста був призначений другим товаришем міністра Артемій Галип, буковинський українець.

Товаришем міністра військових справ був генерал А. Лігнау, родом з херсонських німців-колоністів. Другим товаришем міністра, який управляв морським міністерством, був капітан I-го рангу Микола Лаврентієвич Максимів.

Товаришами міністра народної освіти були: Петро Іванович Холодний, член партії українських ес-ефів, поміщик Переяславського повіту на Полтавщині (залишився на посаді з попереднього правительства), і ректор Харківського Технологічного Інституту Іван Adamович Красуський.

Товариш міністра фінансів: Василь Петрович Мазуренко, україн. соціял-демократ, син селянина з Области Війська Донського, інженер-

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.

технолог (залишився з попереднього правительства); Борис Вікентієвич Матусевич; Григорій Митрофанович Курило; Герман Германович Лерхе; (?) фон-Заммен.

Товариші міністра земельних справ: Виктор Омелянович Брунст, б. директор Харківської середньої Сільсько-господарської школи, і Г. Бурлаков.

Товариш міністра харчових справ: Микола Олександрович Гаврилов (залишився з попереднього правительства).

Товариш міністра ісповідань: Костянтин Костянтинович Мирович.

Товариш міністра юстиції: сенатор Я. М. Затворницький, б. голова Полтавського Окружного Суду; родом з правобережної України.

Товариші міністра шляхів: інженер Павло Павлович Чубинський (син українського етнографа Павла Платоновича Чубинського), Андрій Василевич Лукашевич і інженер Вадим Дмитрович Ещенко (б. міністр шляхів за Ц. Ради).

Товариш міністра праці: проф. Володимир Андрієвич Косинський (родом з дворянської сем'ї Глухівського повіту на Чернігівщині).⁴

Товариші міністра торгівлі: Володимир Олександрович Ауербах і Сергій Васильович Бородаєвський (род. 1870 р. в дворянській сем'ї на Харківщині; був директором департамента в міністерстві торгівлі і промисловості в Петербурзі, тепер є професором Українського Університету в Празі).

Державним секретарем були: з початку М. Гіжицький потім Ігорь Олександрович Кістяковський, а з початку липня сенатор Сергій Володиславович Завадський; помішниками: Микола Михайлович Могилянський, український етнограф і археолог (родом з дворянської сем'ї Годорднянського повіту на Чернігівщині), і Володимир Федорович Романов.

З усіх товаришів міністрів лише Ол. Ол. Палтов був росіянин; решта ж були природні українці або люди німецького походження (таких усього було 4—5), але такі, що родилися і вросли на Україні й стали її громадянами. Частина товаришів міністрів, не вважаючи на всю ненависть уряду Директорії до »гетьманців«, була залишена ним на своїх постах (Холодний, Мазуренко, Галіп, Бородаєвський, Затворницький, Мирович, Лукашевич, Яковенко).

По умовам момента кабінетові міністрів довелося виконувати роль не тільки вищої виконавчої колегії, але й законодавчої. Ще до скликання сейму, яке передбачалося не раніше, як за кілька місяців, треба було перевести цілий ряд законів, які б тимчасово нормували життя в молодій державі, що тільки що перебула ряд важких соціальних і політичних переворотів. Отже, на долю Ради Міністрів спала надзвичайно важна праця: окрім питань біжучої політики треба було майже на кожному засіданні обмірювати проекти законів з усіх галузів життя держави. За 5 місяців свого існування (рахуючи від 20 травня, коли Кабінет остаточно вже був укомплектований, і до 20 жовтня, коли він

підався до демісії) Кабінет Міністрів виконав величезну законодавчу працю, про розмір якої може дати поняття сама цифра — коло 300 обміркованих і ухвалених законопроектів, серед яких були такі поважні, як закон про право купівлі й продажу землі по-за міськими оселями, про українське підданство, про міське й земське самоврядування, про організацію Державного Сенату, про заснування Земельного Банку, про організацію української армії й флоту, про заснування Української Академії Наук і двох українських Державних Університетів і т. д. Були обмірковані й прийняті штати для міністерств і всіх місцевих установ, прийнято організацію цілого ряду нових вищих установ та інституцій.

Рада Міністрів засідала що-дня майже без віймку; засідання тяглись звичайно від 8-ої години вечора до 1-ої чи до 2-ої години ночі і дуже часто затягались до 4-ої або 5-ої, так що кінчались вже ранком. Технічну частину протоколювання засідань і потім редактування й публікування постанов вів Державний Секретаріат.¹⁾

Шоб не обтяжувати Раду Міністрів обміркуванням дрібніших законопроектів і технічних справ, була законом від 18-го травня 1918 р. заснована Мала Рада Міністрів, яка складалася з товаришів міністрів і осіб, котрі заміняли їх з правами товаришів міністрів.

Головою Малої Ради Міністрів являвся один з міністрів або товаришів їх по призначенню Ради Міністрів. В сферу праці Малої Ради входило: 1. розгляд тих законодавчих та адміністративних пропозицій окремих міністерств, котрі за нескладністю не вимагають взаємної згоди відомств у письмовній формі; 2. розгляд проектів, штатів і кошторисів, котрі складаються окремими міністерствами; 3. розгляд одновідомств на законопроекти і проекти загально-адміністративних розпоряджень з метою згождування їх; 4. розгляд представлень окремих міністерств про асигнування кредитів до часу затвердження кошторисів і про асигнування надзвичайних кредитів поверх кошторисів; 5. розгляд других справ, які Рада Міністрів передає на розгляд Малої Ради. Для остаточного вирішення Малою Радою тих чи інших справ її надавалося уповноваження Радою Міністрів чи в кожному окремому випад-

¹⁾ На чолі Державного Секретаріату стояли, як уже зазначено, Іг. Кістяковський, а потім С. Завадський. До секретаріату, яко до інституції, що мала редактувати і публікувати закони, належали люди, що добре знали українську мову. Цо державний Секретаріат складався з людей, які не тільки дбали про чистоту української мови, але також і про її права, яко мови державної, свідчить записка, зложена й підписана вищими чинами Секретаріату і подана на ім'я Державного Секретаря з приводу напікання де-кого з урядовців на ніби-то «недорозвинутість і бідність української мови». Наводимо тут кінець цієї записки:

«З початку існування державних установ на Україні ми працюємо в державній канцелярії, де, між іншим, зосереджуються законопроекти усіх міністрів. В названій інституції крім українців, котрі здавна вживають рідної мови, перебувають і такі, що не знали української мови. Але й ці останні через деякий час навчилися писати і говорити по українському і тепер вони разом зо всіма своїми товаришами працюють в законодавчій справі цілком вільно. Працюючи на протязі року над виготовленням

кові, чи для певної категорії справ. При розгляді Радою Міністрів висновків Малої Ради, голова останньої брав участь в засіданні Ради Міністрів.¹⁾ Мала Рада збиралась регулярно тричі на тиждень і засідала в окремому помешканні в Гетьманському Будинкові.

Майже на всіх засіданнях Ради Міністрів, особливо перші три-четири місяці був присутній сам Гетьман, який брав участь в обміркуванні біжучих справ і законопроектів. Самі засідання Ради Міністрів відбувалися в Гетьманському Будинкові. Лиш два або три рази за весь час відбулися вони в помешканні міністерства Внутрішніх Справ. Там же, в Гетьманському Будинкові відбувалися й засідання Малої Ради Міністрів. Всі засідання Ради Міністрів відбувалися в присутності членів Державного Секретаріату, які вели протоколи. В деяких випадках, при обміркуванні секретних справ, члени Секретаріату покидали залу засідань. З докладами на Раду Міністрів являлись іноді референти міністерств, голова мирової комісії для переговорів з Росією сенатор С. Шелухи; одного разу робив Раді Міністрів безпосередньо доклад про становище Холмщини й Підляшша губерніальний староста Ол. Скоропис-Йолтуховський.

ріжного роду докладів, проектів, статутів, записок, проскітів законів, над перекладом і обробкою самих законів, провадячи до того ж все службове листування тільки на українській мові, ми упевнились, що український язык гнучкий, барвистий, дуже багатий словарним матеріалом, має надзвичайну кількість синонімів, ономів і т. інш, для вислову ріжних відтінків мисли. При опрацюванні законів доводилось зупинятися перед трудністю не недостачі термінів, а великої кількості іх. Річна праця нас упевнила, що зрозуміла при новітності справи нестійність термінології вирівнюється, і ми стіммо на передодні того, коли ця справа може вважатися цілком полагодженою. На підставі практики і півторарічного досвіду ми посвідчуємо, що при сучасному рівні розвитку українського слова нема ніяких об'єктивних даних знов піднімати старі балячки про бідність українського язика взагалі, або нездатність його до адміністративної чи законодавчої практики.

Подаючи зазначені думки до Вашої ласкавої уваги, Пане Державний Секретарю, просимо, коли Ви визнаєте слушністю нашої точки погляду і погодитесь з наведеними вище думками, довести до відома Раді Міністрів цю нашу записку під час розгляду питань про природні права української мови в Українській Державі.

Директор Департаменту Законодавчих Справ Державної Канцелярії М. Володковський, Секретар Ради Міністрів В. Дитятин, Директор Департаменту загальних справ Державної Канцелярії С. Гаевський, Директор Державної Друкарні Г. Іовенко, Редактор «Державного Вістника» І. Ющишин, постійний член Термінологічної Комісії проф. А. Кримський.

11 жовтня 1918, м. Київ.

¹⁾ «Державний Вістник», № 10.

V.

Гетьман, його праця, двір і оточення.

Опублікована Гетьманом «Грамота» й слідком за нею »Тимчасові закони« наділяли його, як голову Держави, надзвичайними повноважтями й прерогативами. До скликання Українського Державного Сойму (а таке мало наступити тільки по заспокоєнню життя, себ-то вже по зорганізованні держави) він мав управляти й видавати закони з чисто диктаторськими повновластями. Коли звернутися до сучасного політичного лексикону, то ледве чи можна знайти відповідні терміни для точного определення характера гетьманської влади. Але наша історія дає нам дуже ясну відповідь, що таке уявляла собою гетьманська влада, коли ми візьмемо тих гетьманів, яким удавалося хоч на де-який час здійснити самостійність і суверенність української козацької держави: я розумію Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка. Обидва в тяжкі моменти будування держави здійснювали в собі всю повноту влади, як монархи суверенної держави. Богдан Хмельницький називав себе »єдиновладним сомодержцем руським«; митрополит Йосип Тукальський забороняє поминати по церквах московського царя, а наказує молитись »о благочестивомъ и Богомъ данномъ гетьманъ Петръ«¹). Цей »гетьман з ласки Божої« править єдиновладно, спираючись на чужу татарську й турецьку силу — для оборони від потужних сусідів і для приборкання внутрішньої анархії. І всі гетьмани, як ті, що волею корилися зверхності московського царя, так тим більше ті, що старалися поширити межі компетенції своєї влади, були в очах свого й чужого громадянства верховними правителями України,²) і в їх руках спочивала як військова, так і цивільна влада, законодавча й виконавча, обмежена фактично лише більшим або меншим зовнішнім втручанням або гнітом Москви. В межах же, так би мовити, внутрішнього, українського життя гетьман був необмежений ні правом, ні звичаєм голова нації і правитель краю. Тільки один раз — у відомих умовах між запорожцями й Пилипом Ор

¹) Д. Бантиш-Каменський, »Іст. Малороссії«, вид. 1903 р., ст. 278.

²) Бантиш-Каменський підкреслює, що й гетьман К. Розумовський »продолжаль употребляти во всѣхъ предписаніяхъ слова: Мы, Нашимъ, Намъ; Данъ въ Батуринъ; Приказуемъ и тому подобныя« *ibid.* ст. 603. З наказу митрополита Антонія форма »поминовенія« в українських церквах була установлена така: »О боголюбивій Державі нашій Українській, о благовірнім Гетьмані її Павлі, о всій палаті і воїнстві їх Господу помолимся«... Див. »Відродження«, 1918, № 74, ст. 3-тя.

ликом при виборі його в гетьмани під Бандерами 1710 року бачимо проект обмеження «самодержавної влади» гетьмана Генеральною Радою. Отже, й відновлене Павлом Скоропадським гетьманство цілком відповідало історичному розумінню гетьманської влади, з тою, однаке, ріжницею, що відповідно до сучасного життя вже в своїх тимчасових законах оповіщало політичну волю громадян Української Держави (див. §§ 14—22 »Законів про тимчасовий державний устрій України«) в формі, принятій в найпоступовіших сучасних державах, а в близькій будучині мав бути скликаний Державний Сойм, заповіджений Грамотою Гетьмана. Це відповідало зрештою і традиції, бо самодержавство гетьманське не було деспотією східньою, а було обмежене дорадчим представництвом станів (пригадаймо, наприклад »сойми« в Чигирині за Богдана Хмельницького, де брали участь козаки, шляхта, духовенство, міщанство). Самодержавство в такім розумінні, як воно існувало, наприклад, у Москві, було противно духові українського громадянства. Відгуки таких поглядів знаходимо, між іншим, у автора »Історії Русовъ«, в тираді, вложеній ним в уста Павла Полуботка, де той говорить до царя Петра I, що »Государь не повиненъ ставить себя выше законовъ« і що володіти рабами — це діло тільки азіяцьких тиранів.

Проголошуячи себе »Гетьманом усієї України«, Гетьман П. Скоропадський тим самим означив загально-національний характер своєї влади, яко влади над цілою Українською землею, тим самим завершуючи означення границь цієї землі у великих планах гетьманів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка, з котрих перший закреслив граници України, як »усю Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль« або »усю Русь, де віра православна грецька була і де мова ще задержалась, тобто по Вислу«,¹⁾ а Дорошенко закреслює межі України »до Перемишля і Самбора, до Висли, до Мінска, Севска і Путівля«.

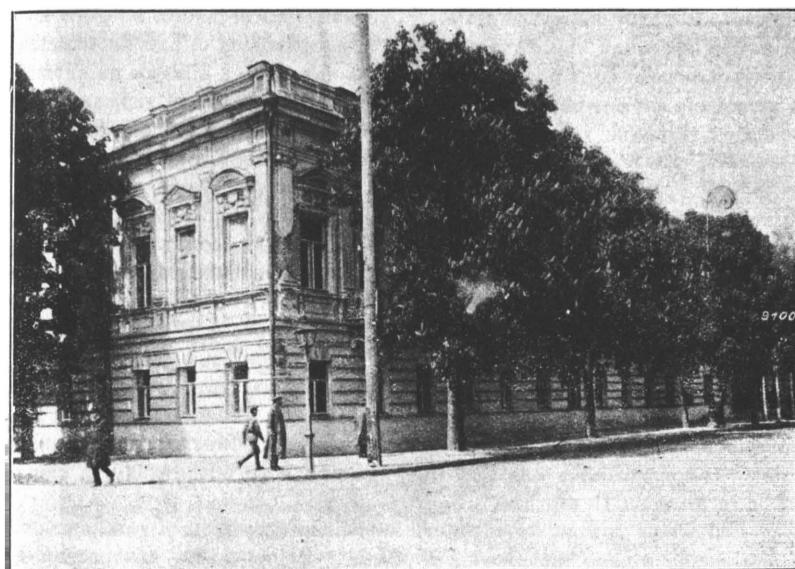
Шо титул »Гетьмана усієї України« мав на увазі означення загально-національного характера влади Гетьмана П. Скоропадського, це добре зрозумілі й чужі, а перш за все зачеплені цим австрійці. Коли йшли зносини між австро-угорським послом у Київі графом Форгачем і віденським правителством в справі офіційального визнання Гетьмана Австро-Угорщину, граф Форгач звернув увагу на слова титула: »всієї України« і вислав до Відня на ім'я міністра гр. Буріяна телеграму такого змісту: »Як офіційний титул Гетьмана у всіх законах і публичних оголошеннях уживастися тут »Гетьман усієї України« (Hetman der ganzen Ukraine), і цей, правдоподібно старий історичний титул, в приватній кореспонденції з німецького боку, можна сказати, вже визнаний і мається на увазі вживати таке титулування і в коресподенції офіційній.

Я прошу Вашу Експеденцію вирішити, чи маємо з свого боку як заперечення що до цього титула. На скільки я можу міркувати про це

¹⁾ Див. Л. Липинський, »Україна на переломі«, Відень. 1920, ст. 43 і 50.

спірне історичне й національне питання, теза, ніби Східня Галичина з політичного погляду може вважатись за частину »всієї України«, ледве чи обґрунтована і ледве чи може оборонятись з погляду історії. Як що ми приймемо цей штандпункт при майбутньому оголошенні (признання гетьманського уряду. Д. Д.), то спеціальний виступ проти вживаного тут титулу, може бути, не являється необхідним з огляду на можливе пеприхильне враження на громадянство¹⁾.

З Відня запитали австрійського посла у Берліні, князя Гогенлоє, як думають там що до титулaturи. Прийшла відповідь, що в акті признання звертатимуться »до його ексцепленції Павла Скоропадського, Гетьмана України«. Тоді гр. Буріян зателеграфував Форгачеві, щоб той »утримався від титулaturи Гетьмана усієї України²⁾«.

Гетьманський будинок на Інститутській вул., ч. 40.

В офіційних деклараціях про визнання Гетьмана Німеччиною й Австро-Угорщиною Гетьмана було так і затитуловано: "Seine Exzellenz Paul Skoropadski, Hetman der Ukraina". Кілька день пізніше відбулася церемонія визнання Гетьмана Болгарією; болгарський посол затитулував Гетьмана в декларації »Ваша Світлість« („Durchlaut“); так само звернувся до Гетьмана в своїм власноручнім листі й царь Фердинанд. З

¹⁾ Телеграма № 473 від 29 мая 1918 р.

²⁾ Шифрована телеграма від 30 мая 1918 р.

того часу цю титулатуру »Ваша Світлість« засвоїли собі в офіційних зносинах представники центральних держав, а за ними ввійшла ця титулатура в уживання й українським правителством та громадянством, поруч старого титулування »Ваша Ясновельможність«.

Повний титул в офіційних урочистих зворотах був: »Ваша Світлість, Ясновельможний Пане Гетьмане!« Титул скорочений: »Ясновельможний Пане Гетьмане!« або »Пане Гетьмане!« Подвійність гетьманського титулу має у нас за собою давню історичну традицію. Річ у тім, що слово »Гетьман« мало в початках чисто військовий характер. Воно означало вождя війська, зокрема на Україні — вождя козацького війська, і перекладалося в мові латинській, яка тоді найясніше відбивала в собі ріжні відтінки термінології, словом *Campiductor* (иноді *Praefectus i Dux*). Наприклад, *Illustrissimus Campiductor* титулує гетьмана Богдана Хмельницького король шведський Карл Х Густав; до Виговського, по його виборі, цей же самий король звертається: „*Illustrissimus et Excellentissimus Generalissimus*“. Тому бо, в міру того, як козаччина, з війська на службі у чужої держави перетворюється в клас, правячий своєю державою, її вожді — гетьмани змагали до того, щоб поруч свого військового титулу одержати титул, належний суворенам держав. Таким першим титулом в ієрархії суворенів є титул суворенного князя, в латинській термінології: *Princeps* з його прикметником: *Celsissimus*. І ось ми бачимо, що Богдан Хмельницький, вже в умовах з султаном в початках свого гетьманування добивається і одержує від султана »диплом на князівство Руське«. »Писаться ему Княземъ кіевскімъ і черниговскімъ и Гетьманомъ войска запорожскаго« — така (в точному російському перекладі) робилася йому пропозиція з боку шведського уряду. Виговському в Гадяцькій умові затверджується Польщею титул »Гетьмана Князівства Руського«. Юрій Хмельницький титулує себе Князем Сарматії. Мазепа одержує від австрійського імператора титул князя св. Римської Імперії, і в змаганнях стати »самовластнымъ княземъ въ Українѣ« його обвинуває в своїх маніфестах царь Петро I.

Оці вікові традиційні змагання державної української гетьманської влади знайшли своє завершення в офіційльнім признанні центральними державами Гетьману Павлу Скоропадському прикметника »світлість«, яким традиційний гетьманський титул ставав титулом суворенним: титулом не тільки воєначальника, але й голови окремої, сувореної держави. В історії розвитку української державності це був величезний крок вперед, за яким можна було сподіватись і дальших (пор. наприклад, розвиток титулатури в Москві: від великого князя до імператора) в міру зросту реальної сили держави.¹⁾

Трівожні обставини українського життя літом 1918 року, в атмосфері політичних замахів і вбивств, примусили пізніше Гетьмана затвердити

¹⁾ Про справу титулів гетьманських див. В. Липинський, »Україна на переломі« Віденсь., 1920, ст. 187—189.

ухвалений Радою Міністрів 1 серпня 1918 р. »Тимчасовий закон про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хороби і перебування по-за межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України«. Цей закон установлював Колегію Верховних Правителів, яка мала б перебрати на себе верховну владу в зазначених в типулі закону випадках. Ось текст самого закону.

I. «В разі тяжкої хороби або смерті Ясновельможного Пана Гетьмана, верховне управління Державою, тимчасово, аж до одужання або вступлення нового гетьмана, в порядкові, який встановлено буде окремим законом, належить Колегії Верховних Правителів Держави.

II. Колегія Верховних Правителів Держави складається з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначає сам пан Гетьман, одного вибирає Державний Сенат і одного вибирає Рада Міністрів.

III. Про згадане в попередній статті заздалегіднє визначення паном Гетьманом власноручно складається грамота в трьох примірниках, які Гетьман особисто вкладає в окремі коверти за власною і перстневою Його Ясновельможності печатями, при чому перші два примірники для сковку уроочисто доручаються Державному Сенатові і голові Ради Міністрів, а третій примірник передається в київський катедральний собор св. Софії.

IV. В грамотах пан Гетьман визначає дві особи, а саме: першою — визначеного ним Верховного Правителя, а другою — особу, яка має стати Верховним Правителем, якщо перша помре або тяжко занедуває, або складе свої уповновласнення*).

V. Про передачу зазначеніх в ст. 3 примірників грамоти складається державним секретарем акт, який підписується паном Гетьманом і особою, що прийняла грамоту, і скріплюється державним секретарем. Згадані тут акти передаються Державний Сенат, а копії з них державний секретар.

VI. Негайно, як тільки стане неможливим для пана Гетьмана правити Державою через тяжку хоробу, або коли пан Гетьман помре, Державний Сенат, в складі на той час будучих сенаторів, під проводом президента, а за його відсутністю — старшого з предсідателів генеральних судів, або осіб, що іх заступають, — отвірає коверту з грамотою пана Гетьмана, що передається Державним Сенатом, а також і коверти з двома другими примірниками грамоти, які негайно мають бути приставлені в Державний Сенат, і оголошує наймення визначеного паном Гетьманом Верховного Правителя й його заступника; відсутність котрої з грамот не спиняє оголошення наймення визначеного паном Гетьманом Правителя та його заступника.

Примітка: визначення часу, коли сам пан Гетьман через тяжку хоробу не матиме вже змоги правити Державою, належить вже самому панові Гетьманові, а якщо воля пана Гетьмана через хоробу не може бути ним виявлена, то Державному Сенатові вкупі з Радою Міністрів.

VII. Два інші члени Колегії Верховних Правителів, після зазначеного в попередній статті оголошення, негайно вибираються Державним Сенатом і Радою міністрів закритим голосуванням, звичайною більшістю присутніх.

*) Першою особою Гетьман визначив П. Я. Дорошенка, а другою С. В. Завадського.

VIII. Про склад Колегії Верховних Правителів Державний Сенат того ж самого дня оповіщає до загального відома.

IX. Колегія Верховних Правителів вступає в управління Державою негайно, не дожидаючись сповіщення Державного Сенату.

X. Колегія Верховних Правителів вступає в усі, законом встановлені права й сбов'язки пана Гетьмана, однаке Колегія Верховних Правителів не належить право знімати питання про зміну законів, виложених в грамоті пана Гетьмана від 29/IV 1918.

XI. Головою Колегії Верховних Правителів є Правитель, визначений паном Гетьманом.

XII. Всі справи в Колегії Верховних Правителів вирішуються більшістю голосів.

XIII. На випадок смерті або тяжкої хороби Верховного Правителя, визначеного паном Гетьманом, або зложення цим Правителем з себе уповноважень, в Колегію вступає його заступник. На випадок смерті або тяжкої хороби прочих Верховних Правителів, або зложення ними своїх уповноважень, заступники їх вибираються в порядкові, встановленому в ст. VII. цього закону.

XIV. На випадок смерті або тяжкої хороби котрого з заступників Верховних Правителів, новий його заступник негайно вибирається в порядку ст. VII цього закону, при чим вибори робляться або Державним Сенатом, як що вибув з Колегії обібраний ним заступник, або Радою Міністрів в інших випадках.

XV. Про вступлення кожного заступника до Колегії Державний Сенат незабаром оповіщає до загального відома, але заступники вступають до Колегії негайно, не дожидаючи цього оповіщення.

XVI. При виїзді поза межі Держави пан Гетьман, як що знайде потрібним, передає на час своєї відсутності управління Державою Колегії з трьох осіб, з яких одну визначає сам пан Гетьман, а двох інших вибирається в порядкові, зазначеному в ст. VI цього закону.¹⁾

Опубліковання цього акту відбулося при урочистій обстанові 4 серпня 1918 р. у Київі в Гетьманському Будинкові.²⁾ Цей закон був ужитий на практиці під час подорожі Гетьмана до Німеччини на початку вересня 1918 року. Про це буде далі.

1) «Державний Вістник», № 30.

2) Подаємо за «Віст. пол. літ. і життя», ч. 33, ст. 474—475 опис цієї урочистості:

«Торжество проголошення закону про наслідництво влади в Українській Державі відбулося в неділю дня 4 серпня, о годині 4 по полудні, в гетьманській палаті. На торжество явились всі міністри, сенатори, митрополит Антоній, президент Державного Сенату Василенко та багато цивільних і військових достойників. Гетьман Скоропадський звернувся до зібраних з промовою такого змісту:

«Чотири місяці впертої, напруженої праці по збудуванню Української Держави починають давати наслідки, але шлях нашої праці ще дуже довгий і на ньому зустрінеться ще багато перешкод. Громадянство, за малими винятками, не зовсім ще зрозуміло значення твої політичної ситуації, яка утворилася тепер через ті або інші обставини. Через те воно не може зрозуміти багатьох справ. Інша частинна громадянства, користуючись цим і бажаючи розвалу твоєї анархії, вороже ставиться до ідеї державності, вживаючи всіх заходів до повалення теперішньої влади. Зтурбований цим, а також бажаючи, щоб законність і лад управління Українською Державою не були

Гетьман в день перевороту 29 квітня переїхав до будинку № 40 по Інституцькій вулиці. Це був будинок, де колись жили генерал-губернатори. По скасуванні генерал-губернаторства в ньому жив київський губернатор, а з вибухом революції — губерніяльний комісар Тимчасового Правительства. З осени 1917 р. в ньому оселився голова генерального Секретаріату В. Винниченко, а потому й голова Ради Народних Міністрів В. Голубович. Існував у Києві, як звісно, невеликий царський палац, який захопили в часі свого панування большевики і де вони виконували свої кріаві екзекуції. Через оцю кріаву спадщину Гетьман не схотів установити свою резиденцію в царському палаці й оселився в доволі тісному, невеликому будинку на Інституцькій вулиці. Тут у великий залі на другому поверсі відбувалися прийоми делегацій й урочисті прийоми чужоземних послів; поруч цієї залі містився кабінет Гетьмана, де він працював, приймав міністрів та інших службових осіб, де він давав аудиенції. На тому ж самому поверсі в двох залах, одна поруч другої, засідала Рада Міністрів і Мала Рада Міністрів. В кількох кімнатах внизу містилася особиста канцелярія Гетьмана. В будинку була й невелика домашня церква. В цьому ж будинкові містилися й приватні покой Гетьмана, всього 3—4 невеликих кімнати,крім столової й вітальні. В цьому дуже тісному й скромному помешканні розмістилася родина Гетьмана, яка щасливо перебула весну 1918 р. під большевиками й повернулася в кінці червня до Києва з Петербургу. Приїхала дружина Гетьмана Олександра Петровна, сини Петро, Павло і Данило Павловичи і дочки Марія Павловна і Елісавета Павловна.

Управа Гетьманського Будинку зорганізувалася вже 29-го квітня. Господарем Гетьманського Будинку став Михайло Михайлович Ханенко,

змінені ані трохи при яких-би то не було обставинах, постановив я видати закон і грамоту власноручно, в яких визначено, що коли Богові вгодно буде послати мені смерть, або тяжку хоробу, тоді в управління Державлю вступають Верховні Правителі — один призначений мною в Грамоті власноручній від 3 серпня с. р. і два обраніх — один Державним Сенатом, а другий Радою Міністрів. Видаючи цей закон і Грамоту, я широко підкреслив перед народом українським, що не влада і почесть гетьманські набліть мене, а доля й щаслива будуччина України, яка при кожнім нерозважні кроці в сен бурхливий, непевний час може згубити все те, за що так довго велася боротьба. Владико й ви, панове міністри та сенатори! Я певен, що праця ваша на користь Української Держави буде так само правдива і щира без мене, як і при мені. А поки, хвалити Бога, всі ми здорові. Нехай же та буде ще довгі роки на славу вільній Україні! За це ми вознесемо свої горячі молитви до Всемогучого Творця. Амінь».

Після промови Гетьмана забрав слово митрополит Антоній, визиваючи присутніх помолитися за здоров'я, многоліття та добробут пана Гетьмана. По скінченні торжественного молебня державний секретар Завадський перечитав новий закон про наслідництво влади. Після перечитання закона, генеральний писар Полтавець-Остряниця передав Гетьманові три запечатані грамоти, написані власноручно самим Гетьманом. Ці грамоти передав Гетьман по одній: митрополиту Антонієві, презид. Сенату Василенкові, і голові Ради Міністрів Лизогубові. Вкінці проголошено «Славу» Українській Державі та Гетьманові.

його помічником полковник Ол. М. Яценко-Борзаковський (помер р. 1924), завідующим господарством — полковник С. Богданович.¹⁾ Особистими ад'ютантами Гетьмана були: осаул Гнат Зеленевський, підосаул Олександр Крига, сотник Василь Кочубей, військовий старшина Олександр Сахно-Устимович.

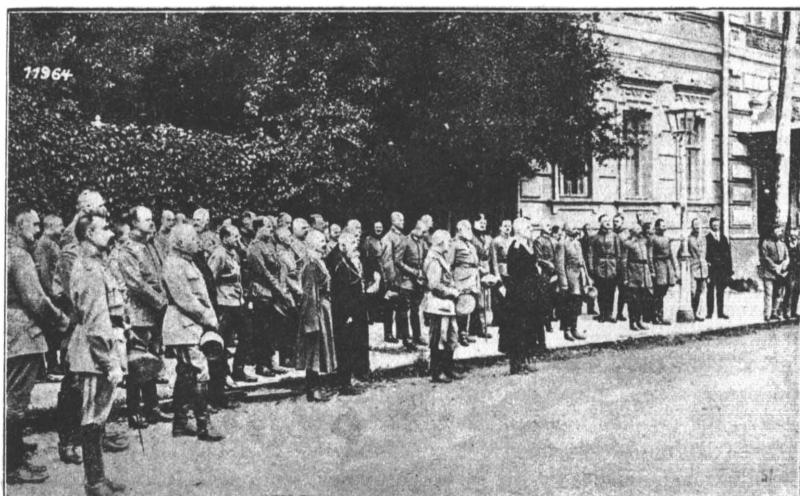
Вже в перші дні по перевороті був організований спеціальний Штаб Гетьмана. На чолі його поставлено генерала Володислава Дашкевича-Горбацького. Генер. Дашкевич-Горбацький брав участь в російсько-японській війні 1904—1905 років, а у світовій війні командував з початку 96-м пішim полком, а потім 24-ю пішою дивізією. Мав багато військових нагород до Георгіївської Зброй включно. Керував військово-технічною стороною перевороту. Пізніше, в липні його замінив генерал Стелецький, а в серпні генерал Петро Акерман. Командантом Гетьманського Будинку був генерал Костянтин Адамович Присовський.

Життя в Гетьманському Будинкові йшло по строго заданому регуляміну. Весь час у Гетьмана був поділений по годинам: в певні дні й години відбувалися доклади Голови Ради Міністрів і де-яких окремих міністрів, начальника Гетьманського Штабу й де-яких окремих міністрів, начальника Гетьманського Штабу й деяких інших урядових осіб. Далі йшов прийом численних делегацій, депутатій, окремих осіб — доступ до Гетьмана був вільний для всіх громадян, які мали до нього якусь поважну громадську або й особисту свою справу; дуже багато часу йшло на прийоми чужоземних представників і дипломатів. Увечорі — засідання Ради Міністрів, на яких Гетьман, як було вже зазначено, приймав дуже часто участь. Навіть сіданки й обіди не були часом відпочинку, бо крім найближчого оточення Гетьмана, в них завжди брали участь запрошені сторонні особи, — міністри, дипломати, члени делегацій, щоб Гетьман мав більше часу поговорити з ними ще й під час стола. Отже всі дні проходили в надзвичайно напруженій праці, вічно на людях, ні одної хвилини на самоті, з коротким спочинком, бо засідання Ради Міністрів кінчалися іноді в 4—5 годин ранку, а в 9—10 ранку Гетьман вже приймав доклади. Тільки сильне здоров'я, загартоване довшими роками військової служби й боєвої діяльності, давало йому зможу витримувати таке напруження.²⁾

¹⁾ Як оповідає Гетьман П. Скоропадський в своїх споминах, оселившись 29-го квітня в генерал-губернаторському будинку, він на другий день вранці заставувавшися штат Гетьманського Будинку вже сформованим, що йому залишалось лише "переглянути його і затвердити".

²⁾ До установлення особливої уніформи в Українській Армії Гетьман носив форму Кубанських і Терських козаків (бешмет і черкеска з прибором: кинжал на вузькому ременному поясі, оздобленому сріблом, і шаблю кавказького зразку; висока папаха). Черкеску Гетьман носив ще перед установленням гетьманства, — коли був Генеральним Отаманом Вільного Козацтва. Кубанське, а почасти й Терське козацтво зберігали старі українські традиції й старовину. Кубанське військо склалося головно з запо-

Треба до цього зауважити, що життя й праця Гетьмана проходили серед постійної небезпеки життя. Київ аж кипів від ріжких ворожих українській державності елементів; найбільше злоба їх зверталася проти голови Української Держави, її Гетьмана. В замислах, планах і організації замахів на його життя сходились і були солідарні між собою вороги України від лівих російських ес-ерів терористів і до прихильників ріжких «білих» російських урядів. Поруч з убивством фельдмаршала Айхгорна, виконаним російськими ес-ерами, мав бути зроблений атентат і на Гетьмана. Про змову на життя з боку партизанів Уфимської Директорії оповідає нам один з ініціаторів цього замаху Станкевич. Крім того не раз удавалося викривати змови, підготовлення до замаху, чи то в формі підкинутої бомби, чи то плану висадити в повітря цілий

Молебен перед Гетьманським Будинком.

Гетьманський Будинок. Це все вимагало спеціальних заходів охорони Гетьманського Будинку, куди пускалося лише по спеціальних перепустках, і примушувало Гетьмана до певної міри добровільного затворництва, хоч він раз-у-раз появлявся на людних зібраниях, з'їздах і т. п.

ріжських козаків, а Терське на половину також з українців (в 1832 р. з козаків Полтавської й Чернігівської губ. зформовано було так звані № 1 і 2 «Малоросійські козацькі полки» й поселено ці полки на річці Терській; разом з колишнім «Лінійним» Військом вони склали окреме Терське Козацьке Військо). Черкеска в обох військах являється не тільки офіційною формою, але й національним козацьким увранням. яке носили українці-козаки як атрибут свого козацького стану. Коли в 1917 році почався на Україні національний рух, тоді ожива на Наддніпрянщині й ідея козацтва. Відроджене на Україні «Вільне козацтво» глибоко відчувало свій звязок з прямими

Це все, розуміється, утворювало доволі нервову атмосферу цілого пра- вительственного життя, особливо в такі гострі моменти, як вибухи по- рохових складів на Звіринці або по замордуванні фельд Айхгорна.

Як тільки розійшлася по Україні звістка про вибір Гетьмана, як з усіх усюди до Києва почали прибувати делегації для привітання Гетьмана і зложение перед ним ріжних прохань. Почали приїздити делегації з пограничних місцевостей, які не були певні, чи вийдуть вони в склад Української Держави, і посылали спеціальних депутатів прохати, щоб Україна прилучила їх до себе. Поприїздили делегації з Дону, Кубані, Кавказу, з Туркестану, з Холмщини — а усіх місць, де жили українці, прохати захисту й порятунку в Української Держави. Крім прийомів у міністра закордонних справ, з яким велися ділові розмови, такі окраїнні делегації приймав у себе Гетьман в більш або менш уро- чистих авдіенціях, частуючи їх сніданками або обідами, під час яких виголошувались промови й офіційльні тости.

Першим прилюдним виступом Гетьмана була його присутність на святі відкриття Українського Клуба в Києві. Український Клуб, заснований ще 1908 року, був осередком національного українського життя в Києві. 19-го травня 1918 р. він святкував своє відкриття в новому обширному помешканні на розі Прорізної і Пушкінської вулиць. На відкриття явились, які гости, Гетьман в супроводі своїх ад'ютантів, німецький посол барон Мум, заступник австро-угорського посла Фон-Принцінг, болгарський посол Шишманов, австрійський генерал Алексис, військовий австрійський аташе майор Флешман, багато німецьких і австрійських офіцерів, численні представники українського літературного і політичного світу і взагалі велика сила гостей. Свято почалось промовою голови Клубу Л. М. Старицької-Черняхівської; вона зазначила культурно-політичне значення Клуба в українському житті, висловила надію, що всі українці без ріжниці партій об'єднаються біля Клубу в ім'я загально-національних інтересів, потім, звертаючись до Гетьмана, нашадками колишнього козацтва — Кубанцями й Терцями; убрания цих козаків — «черкеска» натурально явилося в очах відродженого українського козацтва ознакою приналежності до козацького стану. Багато вільних козаків та їхніх старшин почали заводити собі черкески. Таким чином черкеска, як військова форма українських козаків, зробилася відповідним убраним зпочатку для Генерального Отамана Вільного Козацтва, а потім і Гетьмана України.

По установленні форм в Українській Армії, Гетьман окрім «черкески» почав носити «жупан»: при звичайній формі — чорний, при парадній — білий, опоясаний сліщуким поясом; на голові — історична гетьманська шапка з соболів з оксамитовим малиновим верхом, з пір'ям із діамантами. Як на черкесці, так і на жупані — наплечники з золотого жгута, виложені металевими окрасами: герб України (трезуб, обвітій пшеничним колосом) з двома булавами навхрест. При жупані — шабля старовинного козацького зразку. Жадної іншої форми Гетьман П. Скоропадський за часів Гетьманства не носив. З видзник носив Гетьман лиш Георгіївський хрест 4-ої ступені, а в парадних випадках, при прийомі чужоземних послів — орден тої держави, чий посол мав авдіенцію.

привітала його і висловила надію, що він укріпить самостійність України, спираючись на допомогу українських патріотів.

Гетьман відповів їй коротенькою промовою, в якій заявив, що політика України буде вестися на демократичних основах і в дусі скріплення державної самостійності. Промова Гетьмана була зустрінута горячими оплесками.

Після того Л. М. Старицька-Черняхівська звернулась на німецькій мові до чужоземних гостей, дякуючи їх за те, що вони вшанували своєю присутністю свято; вона висловила почуття подиву до »благородного німецького народу, який один бореться з цілим світом«. Потім витала також окремо австрійців і болгар. По цій промові наступила концертна частина свята, а після концерту вечера, на яку запрошено було Гетьмана, чужоземних гостей, українських політичних та громадських діячів. За вечерию промовляли д-р Е. Лукасевич, д-р М. Галін і барон Мум, який дякував в імені Німеччини і висловив побажання, щоб Україна шийшла на шлях вільного і щасливого життя. Гетьман знову сказав промову, в котрій повторив, що вестиме демократичну й національну політику і доловжить усіх сил, щоб укріпити самостійність України. На цьому закінчилася офіційна частина свята, і Гетьман покинув помешкання Клуба.

З інших прилюдних виступів Гетьмана, коли йому доводилось виступати з промовами й заявами принципіального й програмового характеру, треба зазначити прийом 21 червня 1918 р. великої делегації хліборобів з чотирьох губерній — харківської, херсонської, полтавської і волинської, і прийом учителів слухачів літніх учительських курсів, що відбувся 29 червня.

Хліборобська делегація познайомила Гетьмана з становищем на селі і прохала його дати населенню охорону, лад, відновити судівництво й взагалі забезпечити на Україні умови спокійної праці. Відповідаючи хліборобам, Гетьман сказав:

»Ми вживаємо всіх заходів, щоб селянське трудове населення не переносило всіх труднощів переходового часу. Мене вибрали й на мені лежить обов'язок повернути лад Рідному Краєві. Зараз після виборання я переїхав у помешкання, в котрім вас приймаю. Становище було в той час дуже трівожне, але я сказав, що звідціля не вийду, не зорганізувавши наново кабінет міністрів. Кабінет з одних лише міністрів зразу, звичайно, не міг приступити до службових справ і управи державою, доки не вдалось наново зорганізувати, а почасти змінити в міністерствах, які страйкували, урядовців і налагодити складний апарат державної управи. Законів поки-що нема, старі в більшості не підходять, отже, треба скласти нові закони, котрі мають бути остільки всебічно освітлені, щоб приложення їх зустріла країна, яко бажаний акт. Я чудово розумію, що влада на місцях повинна бути в руках старостів.

Одначе, покликання старостів на посади не таке просте й на вибір їх та покликання йде багато часу.

Ми розуміємо стан справи й разом з міністрами працюємо до самого ранку, стараючись скоріш скласти закони й перетворити земства, замінивши деяких людей людьми землі, щоб земства стали установами, які дають користь кращій частині населення — хліборобам, котрих упажасмо за необхідне притягнути до управи. Аграрний закон провадиться, великі маєтки ділітимуться, але треба переводити це не відразу й не безглуздо, пам'ятаючи, що все богатство України в землі. Згадайте, що нам потрібна фабрична діяльність, через що треба відноситись з великою обережністю до поділу великих заводських маєтків.

Всі закони виробляються в комісіях. Волостні земства будуть цілковито змінені й туди будуть покликані люди праці, люди землі-хлібороби, а при тім я прошу можливо частіше подавати відомості про їх діяльність повітовим старостам. Я сьогодня видам розпорядок про необхідність поїздок старостів по повітах¹⁾.

Відповідаючи на окремі запити хліборобів, Гетьман сказав: »говорять серед народу, що землі не дадуть. Це неправда: закон розробляється, але неможна його відразу видати, не рахуючись з історичним та юридичним боком питання. Великих маєтків більше не буде, землю передається хліборобському населенню, але в кількості не більше 25 десятин в одні руки, при чим купівля землі одною особою в ріжких місцях також не дозволена. За цим наглядатимуть влади та прокурорський догляд. Поміщикам надається право продати всю землю державному земельному банку для утворення земельного фонду Держави. Уряд сам буде ділити між безземельних земельні запаси. Тільки треба пам'ятати, що для всіх землі не вистарчить, а тому треба підняти промисловість краю. Україна не має, наприклад, своєї текстильної промисловості. Треба всіма силами піднести нашу промисловість і заснувати по всій Україні кооперативи, що значно поліпшить її життя Рідного Краю«.

На запитання про суди Гетьман відповів: »непідходячі судді будуть усунені, а на їх місце будуть призначенні інші з відповідною освітою. Зараз звернено увагу на поліпшення роз'їздів судових властей. Одержуючи раніш 200 або 300 карбованців разом з роз'їздним, судовий слідчий наприклад, не мав спроможності частіше виїзджати. Тепер винагорода судових діячів буде побільщена. Поліпшенні будуть засоби переїзду. Між іншим, використається для роз'їздів судових діячів ті автомобілі, котрі залишились по війні.²⁾

Приймаючи слухачів учительських курсів, числом коло сотні осіб, Гетьман виголосив до них таку промову:

»Панове вчителі! Більше ніж 250 років минуло від того часу, коли

¹⁾ »Селянське Слово«, 1918, 1.

²⁾ »Вістник політики, літератури й життя« ч. 29, ст. 429—430.

Україна з'єдналась переяславською умовою з Московщиною, як рівна з рівною.

Весь час об'єднаного життя України з Московщиною можна назвати тяжким 250-літнім ярмом національної неволі українського народу. На протязі цього довгого часу московська політика помосковлення й централізму зробила те, що український народ забув, хто він і чиї ми діти. Дійшло навіть до того, що більшість синів України соромилася назвати себе Українцями, вживати свою рідну мову, уважаючи її за мову мужицьку, навіть носити свої національні прізвища. Після загально-російської революції, коли пута централізму були назавжди розбиті, коли український народ зміг виявити своє національно-державне обличчя, — державну владу на Україні захопили темні невідповідальні люди, котрі не вміли або не хотіли, або просто державним безладдям бажали доказати неможливість існування незалежної України.

Коли утопійність політики цих людей досить виявилась, коли український народ переконався про потребу міцної влади, яка змогла б забезпечити українському народові вільний розвиток його духових культурних сил, — я, як вірний син України, примушений був послухати голосу народу та свого серця й узяти всю державну владу в свої руки. Прохаю пам'ятати, що не задля себе взяв я цей важкий тягар а задля користі українського народу. Я висловлююсь так: «не про себе турбується я, а про те, щоб жила вільна й незалежна самостійна Україна».

Народні потреби мені добре відомі і я пороблю всі заходи, щоб утворити краще його життя. Вас же, панове, прохаю, коли розійтесь на свої посади, прикладти весь свій розум і любов до Неньки України на те, щоб підняти рідну національну школу як найвище, розуміючи, що тільки освіта допоможе народові використати ті багацтва, котрі сковані як в нас самих, так і у всій Українській Державі, і що тільки вона допоможе народові вийти на кращий, спокійний і рівний шлях життя.

Крім того, прохаю вас, панове, вжити всіх з'ходів, щоб розтолкувати мало освіченому народові про нині існуючу державну владу й розкрити народові очі на тих, хто в неспокої людськім хвилюванні бачить свою власну користь.

Прохаю пам'ятати, що я не той, хто багато обіцяє й нічого не дає, а той, хто працює моїчкі, маючи свою метою тільки щастя народу, українського народу. Єдиній, незалежній, вільній Україні слава!«

У відповідь на промову виступили міністер освіти Василенко й декотрі слухачі з промовами, в яких вказували на найпекучіші потреби української школи. По скінченні прийому перейшли Гетьман і члени з'їзду до саду, де Гетьман на протязі пів години в товаристві народних учителів і учительок балакав з ними про пекучі справи. Між іншим, сказав Гетьман, що незабаром Рада Міністрів ухвалить законопроект про поліпшення матеріального становища учителів українських шкіл.

Дуже важним був виступ Гетьмана на другій сесії Українського Церковного Собору 6 липня 1918 року, де він рішучо висловився за самостійну, автокефальну українську церкву. В своїй промові, виголошенні (як і всі інші прилюдні промови) українською мовою, Гетьман згадав про тісний союз, який був колись на Україні між козацтвом і православним духовенством; «я гадаю, продовжував він, що наша православна церква, яка одночасно з Українською Державою вийшла на вільний шлях життя, стане близько до свого народу й поведе його по тому шляху віри й правди, по якому вели його славні, великі духом владики: Петро Могила й інші, бо всі ми добре знаємо, наскільки ще нерозвитий наш народ і скільки ще прийдеться положити сил і розуму, працюючи на цьому полі, але я певний, що духовенство буде широко провадити культуру, любов до Рідного Краю і віру серед українського народу. І я гадаю, що розцвіт православної віри, розцвіт духовенства буде хутко йти у нас на Україні, бо кождий з нас розуміє, що розцвіт національного духовенства, це розцвіт вільної Української Держави, яка спирається від малого до великого на сильних духом, окутаних любовю до віри й Рідного Краю.

Бажаючи повного і вільного розвитку православної віри та духовенства, я хочу, щоб всі діла української церкви рішалися тут у нас, на Україні, і тоді тільки будуть корисні наслідки і вашої праці і бажань народу.

Кажучи це, я не хочу сказати того, що я і Уряд втручаємось в церковні діла. Ні, але тільки стоячи на чолі Української Держави, я хочу, щоб культ православної релігії, який є великою основою державності, досяг апогея, якого б не змогли зломити ніякі ворожі заходи, котрі може захотять насунутись на нас з боку¹⁾. Гетьману відповів од імені Собору — також українською мовою — митрополит херсонський і одеський Платон.

Про інші прилюдні виступи Гетьмана буде згадано далі на відповіднім місці в окремих розділах цієї книги.

¹⁾ Вістник, ч. 29, ст. 430—431.

VI.

Внутрішнє становище на Україні. Організація провінційальної адміністрації. Її дефекти. »Карні експедиції«. Декларація Укр. правительства. Опозиція уряду з боку національних українських кругів. Трудне становище уряду.

Перед молодою Українською Державою стояв цілий ряд надзвичайно тяжких завдань: поперед усього треба було якось вгамувати розбурхане море анархії, соціальної ворожнечі, грабіжницьких і авантюристичних апетитів, розпалених цілим роком революції, а найбільше демагогією большевиків та Центральної Ради; треба було організувати адміністраційний апарат, налагодити попсовану машину народного господарства, зробити необхідні поліпшення в формі урегулювання земельної справи, забезпечити трудовим, продуктивним елементам змогу спокійно працювати, приборкавши й вгамувавши елементи деструктивній розкладові; одночасно з тим треба було забезпечити й зовнішнє, міжнародне становище держави. Тут були три основних питання: улаштування відносин до центральних держав, замирення з совітською Росією та визнання Української Держави нейтральними державами й Антантою. Розуміється питання зовнішнього становища держави більше, ніж де-інде, залежали у нас від внутрішньої консолідації, від скріплення власної сили.

Правительство Української Держави стояло перед надзвичайно складною ситуацією: з одного боку, в середині краю — завзята, загострена до крайніх меж боротьба класових, національних інтересів, змагання політичних орієнтацій; з другого — світовий поєдинок двох великих груп держав; порозуміння з якоюсь одною з цих груп викликало безпощадне ворогування другої групи; з одного боку стояли німці, з другого большевики; порозуміння з першими грозило гнівом і помстюю Антанти; порозуміння з другими було неможливе без допомоги німців. Одно могло помогти Україні вийти цілою з цієї всесвітньої завирюхи, де билися між собою всі її близькі й дальші сусіди, і при тім зберігаючи нейтральність, — це внутрішня консолідація, створення внутрішньої відпорної сили. Хоч як страшні та грізні сили уявляли собою держави, що боролися на всесвітнім поєдинку, але вони були у 1918 році вже втомлені й виснажені; Україна, з її 45-мілійоновим населенням і ще далеко не зруйнованим запасом природних богацтв, могла вдержатись і встояти перед тої бурі, навіть в багатьох справах їй могло належати останнє рішаюче слово; але на своє нещастя, вона не мала внутрішньої консолідації: всі її активні організуючі сили йшли в ростіч.

В попередніх розділах вже було зазначено, як зустріли і як постались до гетьманського правління ріжні верстви громадянства на Україні, поскільки виразниками поглядів тих верств являлись політичні партії. Спеціально ті групи, які, здавалось би, в ім'я вищих інтересів української державності, повинні були найбільше підpirати правительство — українські національні партії — стали до його в рішучу опозицію. А більш крайні, українські ес.-ери та большевики, ті просто повели з ним боротьбу, ведучи агітацію серед народніх мас і провокуючи узброєні повстання. Українські хлібороби, покликавши до життя гетьманщину, не виділили з-поміж себе досить численних і активних людей, які б зуміли дати створеному ними режиму й відповідну реальну опору. Піддержували Гетьмана і його правительство лише ті елементи українського громадянства, для котрих найдорожчою уявлялась державність, лад і порядок сами по собі, а не конче в українській національній формі, для котрих самостійність України уявлялась одиноким порятунком, а не сталим національним ідеалом. І саму державу українську розуміли вони в широкому територіальному розумінні, а не стисло національному. Представники таких поглядів засідали і в правительстві. Серед них були безперечно патріоти України, але вони не були українськими націоналістами. Українські ж націоналісти, не схотівши йти до правительства, стали остоною і гостро критикували кожен крок, кожен виступ правительства з погляду вузько-національного, котрий далеко не покривався ноглядом державним. В цьому була основана причина взаємного непорозуміння. Гетьман весь час шукав зближення з «українськими кругами», з т. зв. «свідомими українцями», себ-то з невеликими політичними групами, які вважали, що тільки вони одні представляють собою «українське громадянство». В їх очах, кожен, хто не знав або не вживав літературної української мови, не належав до українських національних партій; не був членом «Просвіти» — не був і українцем: українство в поняттях цих людей кінчалося по-за межами партій ес.-ефів, ес.-ерів ес.-деків і обмежувалося кількома сотнями або тисячами інтелігентів, згуртованих в цих партіях.

Гетьманське правительство, опинившись біля влади, знайшло до певної міри організованим тільки центральний апарат — міністерства в самому Київі. Воно його попервах так і залишило: булоувільнено лише кілька товаришів міністрів, решта ж урядовців була залишена на своїх постах. Тяжче стояла справа з провінцією. Ц. Рада, проголосивши в листопаді 1917 року самостійність України, залишила скрізь губерніяльну й повітову адміністрацію, яка була попризначувана ще за часів російського Тимчасового Правительства. Це були виборні губерніяльні й повітові комісарі, майже всі без виїмки українці, люди більш-менш поміркованих поглядів. Губерніяльними комісарами були навіть люди, що відгравали політичну роль в українському національному рухові. Але сама організація управління була Тимчасовим Правительством улаштов-

вана так, що комісари не мали ніякої влади, майже нічого не могли робити й залишалися лише свідками повільної руйни життя в краю. Повітові комісари в кінці року почали просто розбігатись з своїх посад, які зробились небезпечними в міру того, як наростав большевизм. По повороті до Києва весною 1918 р. українське правительство настановило вже від себе комісарів, поруч яких поставлено було військових губерніяльних і повітових комендантов. Про який-небудь строгий вибір людей не могло бути мови, особливо що стосувалося того, чи призначений комісар або інтендант «певний українець», чи ні: серед загального розруху, при очищенні краю від большевицьких військ, призначення робились на спіх і часто-густо випадково. Отже, траплялись агенти влади енергійні, досвідчені (наприклад, комісар Одеси д. Коморний), але бували й люди зовсім непридатні. Пригадаймо, як характеризували провінціяльну адміністрацію цього часу представники з міст на загальному з'їзді в Києві (див. ст. 9). Організатори гетьманського перевороту вважали за потрібне звільнити всіх цих комісарів і призначити нових адміністраторів — губерніяльних та повітових старост, виходячи як з мотивів політичних (шілком зрозуміле бажання мати певних і вірних новій владі агентів на місцях), так і з ділових: щоб на провінції на чолі адміністрації стояли люди місцеві, досвідчені й придатні. Але тому, що переворот відбувся дуже швидко й почали навіть несподівано для багатьох прихильників гетьманства, то не було часу наперед обміркувати й уложить списки кандидатів на посади губерніяльних і повітових старост: ці списки довелось укладати на спіх в момент перевороту, і зараз же по тому призначенні кандидати заняли свої посади, хоч наказ про усунення з посад губерніяльних та повітових комісарів і їх помічників та заміну їх старостами був виданий міністром внутрішніх справ Ф. А. Лизогубом тільки аж 14 травня. Як це буває завжди, коли діло робиться на спіх, під гарячу хвилину, знайшлося чимало зовсім випадкових призначень або з тих чи інших причин — невдалих; де-які старости (особливо повітові) скоро подались сами до демісії й були замінені іншими; через те першінший склад старост, як губерніяльних, так і повітових, з часом дуже змінився.

Спочатку були такі призначення:

Ківщина. Губерніяльний староста — Іван Львович Чарторижський, бувший губернатор Тернопільщини, призначений 9 травня. З 30 серпня губ. старостою був генерал ген. штабу Павло Маркович Андріянов.

Помічник його — Платон Забугин (б. комісар Бродського повіту в Галичині).

Повітові старости:

київського пов. Микола Григорієв,

бердичівського Іван Машир (убитий повстанцями в липні 1918 р.),

уманського Ібрагим Солтик,

канівського Іван Недашківський,
черкаського Марко Куліш,
радомишльського Сергій Онищенко,
таращанського Василь Дубиненко,
чиринського Володимир Бялоцький, пізніше Петро Серебряков,
липовецького (?) Носенко,
vasильківського Микола Яблонський, пізніш Володимир Троцький,
сквирського Іполіт Волошинов,
Волинь. Губ. староста Д. Ф. Андро (від 4 травня), помішник його
Олекса Зарембський.

Повітові старости:
овручський Олександер Лалевич, помішник Йосиф Курманович,
володимирський Володимир Пущин (б. комісар Ц. Ради),
острожський Костянтин Курзенков,
старокост. Ростислав Ржевський,
новоградволин. Леонтій Бродський,
житомирський Іван Арндт, помішн. Олександер Дунін-Борковський,
дубенський Дмитро Прибильський,
кременець. Микола Шмідт,
рівенський Йосиф Максимович,
ізяславський Микола Шабельський,
луцький Хведот Шлеммер,
ковельський Олександер Нікитин,
Поділля. Губ. староста Сергій Іванович Кисільов, помічник губ.
старости Микола Лемені-Македон.

Повітові старости:
могилівського Євген Бразуль-Брешковський,
винницького Павло Ренненкампф, пізніше Пилип Гусаков,
проскурівського Володимир Столяров,
ушицького Станислав Бодисько,
каменецького Сергій Василев, пізніше Олекса Пoderні,
літинського Олександер Липкин, пізніше Олександер Потоцький
(б. член Держ. Думи),
брацлавського (?) Киріченко,
ольгопільського Віктор Леонтіїв, пізніше був Андрій Титаренко,
балтського Іван Бордюжевич,
гайсинського Іван Сінокосів.

Чернігівщина. Губ. староста Микола Петрович Савицький (б. голова губ. земства) від 13. травня до 28. червня, потім губ. старостою
був М. В. Висоцький, помішник губ. старости Олексій Олександрович
Бакуринський (трагічно загинув в кінці 1918 р.),
чернігівський Михайло Малахів (б. комісар за Ц. Ради), помішник
його К. Котляревський,
борзенський Леонтій Кочубей, пізніш Лев Білозерський,

ніжинський Микола Висоцький,
сосницький Костянтин Імшенецький,

козелецький В. Кринський, помішник В. Ядрило (б. комісар за Ц. Р.),
кролевецький Ілля Соломка, пізніше Олександер Сергієнко,

стародубський Федір Кібальчич,

сурожський Кость Іванов,

новозибковського Іван Листовський, пізн. Ц. Дрія-Дорналович,
городнянський Володимир Тризна,

глухівський Микола Бірвар, помішник Іван Нарбут,

конотопський Сергій Кандиба, помішник Микола Фененко,

остерський Дмитро Вишневський.

Полтавщина. Губ. староста С. С. Іваненко.

Повітові старости:

гадяцького Пилип Мельників,

зіньківського Микола Рот, пізніше Яків Кратохін,

золотоношського Олексій Петраш, пізніш В. Клименко,

кобеляцького Вячеслав Бокій, пізніше Ігельштром,

костянтина Микола Фляге,

кременчуцького Микола Левченко, помішник Ол. Калачевський,

лохвицького Павло Ярмак,

лубенського Сергій Грачов,

миргородського Юрій Лапо-Данилевський, пізніше Іван Ляхович,

Павло Супрагин,

переяславського Грицько Холодний, пізніше Іван Кривошиїв,

ширятинського Іван Юскевич,

полтавського Василь Петраш, пізніше Олександер Мгембрієв,

прилуцького Микола Домонтович,

роменського Олександер Русанов,

хорольського Сергій Родзянко (б. комісар за Ц. Ради).

Катеринославщина. Губ. староста ген. Черніков, помішник губ.
старости Євген Брохфельд,

Повітові старости:

катеринослав. Петро Петренко, помішник Олексій Малинко,

верхнедніпров. Сергій Дементьев,

новомосковськ. Нарциз Комаров, пізніше Христофор Бойе.

павлоградського Павло Миргородський,

олександров. Микола Ключників,

бахмутського Юрій Желинський, пізніше Олекса Лисенко,

сдавяносербс. Микола Кудрянов,

маріупольського Давид Хараджієв, пізніше Петро Світлицький.

Харківщина. Губ. староста генерал Петро Іванович Заліський (до
2 липня), помішник губ. старости — Леонід Турчанинов.

Повітові старости:

харків. Михайло Плещеєв, пізніше Володимир Філонов, поміши.

Володимир Доромацький,

охтирського Володимир Григорій, пізніше В. П. Лашкевич,

богодухівського Микола Смаковський,

валківського Василь Борисовський,

вовчанського Анатоль Лященко, пізніше Петро Неклюдов,

ізюмського Микола Ярцев, пізніше Микола Кох,

зм'ївського Василь Сас-Тисовський,

купянського Всеvolod Захарашевич-Капустянський, пізніше Ол.

Соболь-Чорний.

лебединського Микола Стасилевич,

старобільського Антон Гирчич,

сумського Олександер Ігнатов, пізніше Сергій Гребенщиков,

Херсонщина. Губ. староста Семен Григорович Пищевич.

Повітові старости:

одеського повіту Олександер Ярчевський,

олександрійського Павло Мазуркевич,

тираспольського Христофор Трестер,

херсонського Леонід Терентієв,

елісаветградського Василь Верещагин,

ананієвського Павло Корбе.

Таврія. Окружний староста Олександер Вас. Десницький,

бердянс. пов. Володислав Гаевський (б. голова бердян. зем. управи),

мелітополь. Петро Городинський,

дніпровського полковник Соломон Шебанов,

перекопського П. Е. Вільнер.

З огляду на переважно український склад людності, зважаючи на прохання самого населення й маючи на увазі також мотиви стратегічні, Українська Держава прилучила до себе кілька повітів сусідніх неукраїнських губерній Могилівської, Минської, Курської, й Вороніжської; з них гомельський повіт могилівської губ. прилучено з адміністративного погляду до Чернігівщини, так само як повіти Курської губ. — Путівльський та Рильський; повіти Куршини: Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський і Новооскольський, а також Валуйський повіт Вороніжської губ. прилучено до Харківщини. Повіти Річицький, Пинський і Мозирський Минської губ. було з'єднано в окремий Поліський округ *). На ці повіти були призначенні старости;

гомельського повіту Евген Стош,

путівльського Петро Піроцький (б. комісар в Галичині),

рильського полковник Микола Кореньов,

суджанського ?

*) Про це була постанова Ради Міністрів від 14 серпня 1918 року, див. «Державний Вісник», № 43.

грайворонського Кость Ємних,
білгородського Володимир Кукіль-Яснопольський,
корочанського князь Волконський Олександер,
новооскольського ?
валуйського Віктор Жданович.
Поліським губ. старостою — Петро Оскарович Патон,
річицького Олександр Коморний (б. комісар в Одесі за Ц. Ради),
пинського П. Душеньківський,
мозирського ?

Губерніяльним старостою Холмщини і *Підляшши* призначено було
Олександра Філаретовича Скоропис-Йолтуховського, помішником його
М. Донця. Повітові старости:

берестейського повіту Теоф. Торонський,
івановського Василь Падох,
ковельського Фридр. Фуст,
картуз-березького В. Коцко,
другичинського Юл. Максимчук,
кобринського А. Лушпинський,
більського Стеф. Кордуба,
володавського Павло Левицький,
чернинського Вас. Лисенко,
камень-каширського о. Ів. Волянський,
пружанського Ант. Кулеша,
дубицького Вас. Шевчук.

Були призначенні повітові старости до деяких повітів Бесарабії, але
вони не були допущені, так само як і інші українські урядові, румунами.
До Хотинського повіту призначено було Олексу Сугаренка (мировий суддя).

Переважна більшість губерніяльних і повітових старост були місцеві
земельні власники, найчастіше земські діячі, судді, частина була — вій-
ськові, також місцевого походження люде; дуже мало було людей, які б
служили на адміністратійних посадах за старого режиму (існувало такіх
було 3—4). Отже, нарікання, ніби було попризначувано «царських губер-
раторів» і «справників», не мають під собою ґрунту. Та все ж таки
цілий ряд з цих призначень здався тоді дуже одіозним для національних
українських кругів, але тільки в нечисленних випадках мала ця одіоз-
ність рацію. Так, наприклад, призначення на посаду київського губерні-
яльного старости Ів. Л. Чарторижського; як губернатор окупованої
російським військом Тернопільщини за часів гр. Бобринського і Трепова
він ніс на собі той *odium*, який мали — і цілком слушно — всі відпо-
відальні представники російської адміністрації в Галичині з боку україн-
ського громадянства. Спеціально Чарторижський не був гоните:м українського
населення і навіть дбав про його економічний добробут. Але
в його устах всі свідомі українці були »мазепинці«, до національного

українського руху ставився він неприхильно і подавлював його в Тернопільщині. Отже, присутність його на посту губерніяльного старости Київщини була незручною. На це звернув увагу Гетьмана де-хто з міністрів й кінець кінцем пана Чарторижського було усунуто з посади. Цікаво, що на призначення п. Чарторижського було звернуто увагу й німцями та австрійцями. Виникала була, як тепер виявилось, ціла переписка між австрійським посольством у Київі та Віденським урядом; наводилися справки про діяльність Чарторижського за часів його урядування в Галичині, але було з'ясовано, що він поводився дуже гуманно й доброзичливо з «місцевим населенням», а тому вирішено ніякого питання з приводу п. Чарторижського перед українським правителством не здіймати.

Аналогічний випадок трапився з другим губерніяльним старостою: п. Заліським (Харківщина), це був добрий адміністратор і по своєму патріот України, але він вважав, що українці можуть добре обійтися з готовою вже російською мовою й не потрібують зовсім творити якусь нову мову й нову культуру. Висловлювання таких поглядів особою, що займала офіційне становище в Українській Державі, вело до прикрих непорозумінь, і губерніяльний староста мусив покинути свою посаду.

Корінь непорозумінь між новою адміністрацією й національно настроєними українськими кругами лежав у ріжниці поглядів на суть і характер української державності. «Свідомі українці» були майже без виїмку лівих поглядів,уважали себе за соціялістів. Багато з по-між них було звязано з діяльністю лівих українських партій та інституцій Ц. Ради. З центру, з Києва йшли гасла ворожого відношення до нового режиму; українські партії виносили вже звісні нам резолюції, часописи українські містили дуже різкі статті проти гетьманства. В краю ще не ущухли відгуки недавньої громадянської війни. В особі нової адміністрації прийшли люди, що належали до верстви, яка зазнала під час революції чимало несправедливостей і кривд. В її очах багато з'поміж української інтелігенції було людей скомпромітованих «большевизмом». Тепер ці самі люди виступали, часами дуже різко, проти правительства Гетьмана. Отже, доводилося таких людей арештовувати. Тоді счинявся галас, що «ведеться боротьба з українством», що людей арештовують за те, що вони — українці! І коли взяти на увагу, що українці-націоналісти з усіх сил старалися поширити і серед своїх, і серед чужих думку, що дійсні українці тільки вони — «свідомі українці», що решта все не українці, то стане зrozумілим, яка виникла плутанина понять і як зручно вороги гетьманського правительства використовували всякий акт політичної репресії проти ворогів уряду, як акт боротьби з «українством».

Становище в краю ускладнилося ще одним явищем — справою т. зв. карних експедицій. Діло в тім, що осінь, зима 1917—1918 років пройшли на українському селі під знаком розбурханої агітацією соціяльної боротьби. На ґрунті цієї боротьби між дрібними земельними власни-

ками та середніми й великими: між ріжними верствами внутрі самого селянства накопичилось дуже багато злоби й ворогування. Це не була просто ворожнеча селян і поміщиків, яку підогрівали невпинною агітацією представники соціал-революційних партій ще з весни 1917 року, це була боротьба взагалі заможніших селян з біднішими, людей працьовитих, спокійних — з елементом неспокійним, авантурницьким, охочим поживитись і забагатіти на чужий кошт: гасла, що їх кидано з висоти трибуни Центральної Ради, з сторінок часописів, з уст агіторів — давали цій охоті, цьому зазіханню на добро свого сусіда »ідейне« оправдання. «Земля Божа!» «вся земля трудовому народові!» — казали й писали українські соціал-революціонери. »Грабуй награбоване! Все, що має буржуй та куркуль — твоє!« казали ще простіше большевики. І коли в осені за Центральної Ради все окошувалось на поміщицьких садибах та економіях, підпалюваних, нищених та грабованих, то з приходом большевиків ця класова різниця й усебіця поглибились ще більше й перейшли на такі ж самі гострі форми ворожнечі й нищення між ріжними категоріями селянської та козацької маси: бо одним з перших завдань большевиків було розкласти українське село, посіяти ворогування між заможнішими й біднішими селянами. Розуміється, в часи большевицького панування перевага була на боці малозаможних, до котрих, звичайно, прилучилися всякі грабіжницькі елементи, як це буває скрізь і завжди в часи масових заворушень. Було багато вбивств, мордування, грабіжів, отже багато накопичилося й злоби та бажання помсти. Прогнання большевиків і прихід німців та австрійців послужили гаслом до аграрної реакції в широкому розумінні слова. Всі покривджені за попередньої доби елементи перш за все почали дбати про відшкодування за понесені втрати та збитки, і тому, що ніякої фактичної влади на місцях так скоро завести було неможна, то поміщики й заможніші селяні самі заходилися стягати пограбоване майно, формуючи т. зв. карні відділи, до котрих само собою пішли всякі пройдисвіти й авантурники, які позначили свою роботу огидними гвалтами та насильствами¹⁾. Група польських поміщиків на Волині та на Поділлі просто звернулася до австрійської влади, щоб вона окупувала Правобережну Україну, завела там свої порядки й примусила селян виплатити та відробити заподіяні шкоди²⁾. Австрійці давали свої відділи для стягання з селян »контібуції«. Про це писав тоді ж проф. М. Грушевський на сторінках »Народної Волі«. За прикладом поміщиків Волині та Поділля пішли й де-які поміщики на Лівобережжю та на Степовій Україні, або самі організуючи добровільні »карні відділи«, або ж звертаючись за допомогою до німецької або австрійської команди, щоб ті приборкали селян. Отже, це само-

¹⁾ Малюнок діяльності одного з таких добровільних »карних« відділів дас нам науковий свідок М. Могиллянський в своїй взагалі сумбурній статті »Трагедія України« на сторінках збірника »Архівъ Русской Революции«, т. XI, ст. 97—98.

²⁾ Див. вище ст. 10.

чинне стягання з селян «контрибуцій» за допомогою самочинно ж організованих узброєних відділів (при мовчазній згоді німців та австрійців) почалося фактично за уряду Центральної Ради, а гетьманському правительству випало властиво ліквідувати цей рух. Але весь odium за »карні експедиції« переношено навмисно на гетьманство. Правда, звітка про обірання у Київі Гетьмана хліборобами спочатку послужила ніби гаслом до збільшення діяльності цих відділів та до більш нахабного й зухвалого їх поводження. Гетьманський уряд в перші дні був безсилій зупинити їх діяльність: одних телеграфних наказів було мало, треба було налагодити екзекутивний апарат, організувати державну варту й охоронні сотні, і тоді лише можна було не тільки висилати телеграфічні накази, але й бути певним, що ці накази фактично будуть переведені в життя. Розуміється, і Гетьман, і міністри, котрим раз-у-раз подавано з усіх боків скарги на ці »карні відділи«, глибоко обурювались їх діяльністю, але пройшло кілько тижнів, поки вдалося їх приборкати й розігнати, а тим часом вони встигли наробити багато шкоди й викликати озлоблення проти нової влади, на керб якої ставилися всі злочинства тих відділів.

Кабінет Ф. А. Лизогуба, ще не сформувавшися цілком, мусив випустити 10 травня заяву, в якій з'ясовував свої погляди й більжі завдання та спростовував ріжні чутки, навмисно сіяні ворожими до нього елементами. Це була немов декларація кабінета, і тому ми наводимо текст її цілком:

»До Правительства надходять вістки, що агіатори, котрі очевидно зainteresовані в тім, аби сіяти чвари й анархію в нашім краю, розпускають злобні вістки, немов би на Україні привернуто скунуте народом самодержаві, при чим самодержцем є Гетьман, що нове Правительство стає на шлях реакції, який веде до того, щоб одібрати в національності здобуті ним політичні й громадянські свободи, що буцім то, складаючись з величезних поміщиків і капіталістів, це Правительство зовсім не дбає про задоволення земельного голоду українського селянства, а також справедливих соціальних домагань робітничого класу, та вкінці, що по своєму духу Правительство є ворогом української нації та її молодої, ще не змінілої державної самостійності.

При недостаточному освідомленні широких мас населення подібна злоумисна агіація може мати успіх і викликати розрухи, здавленню яких, необхідному в інтересі збереження державного порядку та спокою, можуть товаришити тяжкі, іноді криваві жертви. Тому Правительство вважає за свій обов'язок звернутися до населення України з поясненням, що всі наведені чутки це або злобна клевета тих, кому чужі інтереси українського народу, та хто для отримання влади не цурається огідних способів політичної боротьби, або плід непорозуміння, що випливає з недосить вдумливого й серйозного відношення до переживаних подій.

Гетьман не думав стати самодержцем. Назва Гетьман не втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежності й вільної України. Стоячи на чолі Українського Правительства,

Гетьман тим самим відновляє й закріпляє в народній свідомості думку про невідбіральні народні й козацькі вольності. Грамота Гетьмана положила початок нової епохи в історії державного життя України й свідчить про те, що не може бути мови про змагання нового Правительства до подавлення української національності, її мови, культури й державності. Навпаки, обминаючи насильства й наглі зміни, Правительство рівночасно міцно проводитиме в життя ідею дальнього всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі та державних і громадських організаціях і зміцнення усіх форм української державності. Рівночасно признає Правительство права усіх інших національностей, які живуть на території України; воно має повну пошану до їх культури й не виступить з ніякими мірами гніту й нетolerанції супроти якоїсь частини своїх громадян.

Головна задача Правительства, котре має тимчасовий, передхідний характер, — зміцнити на Україні державний лад і в умовах повного спокою та справжньої волі довести країну до хвилі скликання народного представництва, котре висловить справжню, ніяким напором з ніякого бока не пофальшовану волю українського народу що до будущого державного ладу України. Вироблення відповідного виборчого закону є предметом найближчих заходів Правительства і в цій дуже важкій справі воно сподівається помочи людей державного досвіду й наукового знання.

Господарська й земська самоуправа надто дорогі теперішньому Правительству, в склад котрого увійшли особи з довгою минулою громадською діяльністю на полі місцевого життя, і підо-зріння, немов би Правительство бажало зменшити права місцевої самоуправи й усунути з неї широкі верстви населення, повинні з тої причини зовсім відпасти. Однаке досвід останнього часу показав, що правильне поставлення місцевого господарства можливо тільки під умовою притягнення до цієї справи більше підготовлених елементів, для чого потрібно буде, — зберігши загальний демократичний характер земських і міських управ, внести у виборчий закон до цих інституцій такі зміни, котрі забезпечували б продуману та плодотворну роботу для добра місцевого населення.

Правительство не думає порушити якісь політичні свободи, але в тривожні часи, які переживає наш Рідний Край, по таких тяжких іспитах, інтереси державного ладу повинні стояти на першому місці, і коли в поодиноких випадках, в ім'я цих вищих інтересів Правительство буде приневолене взятися до строгих мір, так це виключно на час до привернення спокою в краю й повороту умов нормальної творчої державної роботи, якої сьогодня є так багато. Не осуджування, а піддержка має право ждати Правительство в безмежно трудній ділі, виконуваним ним в таких тяжких умовах, яких ніколи не переживала ще Україна.

Так само несправедливі обвинувачення Правительства в службі інтересам великих земельних власників і в повнім забутті насущних потреб селянства. Під господарським оглядом сильне селянство являється в такому хліборобському краю, як Україна, підставою народного добробуту, і Правительство вже приступило до вироблення плану земельної реформи, поставивши собі твердою методою зарадити земельному голодові убогих землею і безземельних хлібо-

робів. Правительство не думає піти ні шляхом скасування приватної власності, ні шляхом небезпечних експериментів, яких не знає ще ніяка культурна країна, але шляхом хліборобської культури, котра творить основу народного господарства України. Однаке Правительство не спиниться ні перед якими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство, котре було б здатне в найбільшій мірі збільшити продукцію. Ті земельні маєтки в приватному володінні, які треба вивласнити для цієї мети, без шкоди для інтересів хліборобської культури, закупить держава й за необхідну ціну передасть потрібуючим хліборобам. Подробиці земельної реформи, побудовані на цих основах, вироблятимуться за допомогою діячів, які мають довіру населення.

Так само справедливі домагання робітників, не звернені на те, щоб підрвати промисел, завжди стрінуть підтримку і поміч Правительства, а професійні союзи, наскільки вони займаються обороною професійних інтересів, користуються з боку Правительства повним признанням.

Правительство не вважає потрібним оголошувати широку програму законодатної роботи, бо остання належить до будучого народного представництва. Однаке Правительство уважає себе зобов'язаним здійснити тепер же ті законодатні міри, які необхідні для привернення порядку в краю, зміцнення влади й утворення нормальних і культурних умов управи та державного господарства.

З усього сказаного ясно, які фальшиві поголоски, котрі поширюються поміж народом, якими скрітими мотивами, скерованими не на добро народу, але на новий тяжкий іспит для народу, перейняті агітатори, котрі розсіялися по цілій країні. Правительство, яке не спиниться ні перед якими мірами для поборювання їх шкідливої діяльності, закликає усі розумні й державно настроєні елементи до енергійної невтомної пралі в ім'я рятунку краю перед згубною анархією, грабіжами, насильствами, убивствами й безглаздим марнуванням народних грошей, в ім'я утворення міщного державного ладу, опертого на законі і дійсній волі та поважанні найважніших прав людини, які так довго топтано беззакарно ногами. Тільки при спільному згіднім змаганню всіх суспільних елементів збудується вільна, незалежна, могуча Україна.

Голова Ради Міністрів і міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб.

Міністр народної просвіти й тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних справ М. Василенко.

Міністр фінансів А. Ржепецький.

Міністр торгівлі та промислу С. Гутник.

Міністр харчування й тимчасово виконуючий обов'язки міністра хліборобства Ю. Соколовський.

Міністр шляхів Б. Бутенко.

Міністр праці Ю. Вагнер.

Міністр народного здоров'я В. Любинський.

Виконуючий обов'язок військового міністра отаман Лігнау
Київ, 10. мая 1918».

Думки, висловлені в цій декларації, були розвинуті й з'яковані ще в разомі, яку мав Гетьман з співробітником газети „Berliner Tageblatt“ д-ром Л. Ледерером. Гетьман зупинився на тих дебатах, які саме перед

тим відбулися в головній комісії Рейхстагу з приводу подій на Україні. «Здається, сказав Гетьман, що де-хто вважає мене в Німеччині за реакціонера й переконаного прихильника федерації з Великоросією. І те, і друге невірне. Я смію запевнити, що моя програма й демократичні вимоги цієї програми йдуть навіть далі, ніж у панів Шейдеманів і Давидів. Я не думаю, щоб вони почали здійснювати й довели до такоїдалеко йдучої земельної реформи, як це я хочу зробити і як це мені вдається. Я не бажаю тільки скасувати право власності на землю, як це зробив попередній уряд в III. Універсалі, і держуся тієї думки, що кожна реформа повинна переводитися в порядку та спокою. Моя Батьківщина не повинна стати грунтом для соціалістичних експериментів. Так само неправдива думка, буцім то я хочу перетворити Україну знову в частину колишньої російської держави». Далі Гетьман заявив, що не будучи шовіністом, він с українцем по походженню і по своїх поглядах. Заговоривши про справу мови, Гетьман зазначив, що широкі круги населення на Україні не говорять українською мовою, і тому українська мова не може бути єдиною мовою в державі. Кожному урядовцеві треба мати змогу на протязі кількох місяців вивчити українську мову, а тих, хто цього терміну не використас, буде усунуто з посади. Можливо, сказав Гетьман, що в майбутньому настане тісніший економічний зв'язок з Росією, але це питання дальншого розвитку подій, яких ніхто передбачати не може. Але й тоді Україна не перестане бути цілком самостійною, вільною й незалежною державою.

З тим самим д-ром Л. Ледерером мав розмову і міністр-президент Ф. Лизогуб. Він зазначив ту легкість, з якою новому урядові вдалося взяти владу в свої руки. «Одержані з ріжних місць відомості, казав він, відзначають безболізіність переміни влади. Нема лише відомостей з деяких повітів, не достає поки відомостей з Харкова. Окрім закопоти, як наприклад, в Радомишлі й інших малих пунктах, для припинення котрих довелося кликати німецьке військо, явилися спорадичними й незначними». На здивування д-ра Ледерера, як так соціалістичний уряд зовсім відмовився від опору, Ф. Лизогуб відповів, що попередній уряд в дійсності ніде не мав справжніх прихильників. Праві партії й партії центра обіцяли новому урядові свою підтримку, а що до соціалістичних кругів, то Ф. Лизогуб надіявся, що завокє скоро довір'я і з іх боку, бо й вони прагнуть спокою. «Наше гасло, заявив Ф. Лизогуб, — робота, а не політика. При цім ми не хочемо відбірати у народа права самому визначити майбутню й остаточну форму правління. Діло національного зіbrання, яке буде скликане, вирішити, чи країна хоче лишитися при гетьмані, чи встановити яке інше правління, чи бути Україні монархією, чи республікою.»

Та ці заяви не заспокоїли ліві, соціалістичні українські круги, і завоювати їхнє довір'я Лизогубові не довелося. Як ми вже бачили, ліві партії, і на своїх зборах та з'їздах, і в своїй пресі поставились непри-

миримо негативно до нового уряду. І не тільки національні українські партії, для котрих Гетьманство само по собі здавалось явищем ворожим політично і національно (як «не-український» уряд), але так само й партії «общерусські», для котрих Гетьманство здавалось ворожим і соціально, і політично-національно (бо будувало самостійну Українську Державу). Неприхильне відношення до Гетьманства піддержували й галицькі українці: львівське »Діло« вело планомірну кампанію проти Гетьмана і гетьманського уряду, а галицька націоналістична молодь, що служила в січових стрільцях і тепер розсіялася по краю, також вела агітацію проти Гетьманства. Правительство мусило боротися з виразними антидержавними виступами; наприклад, катеринославська міська дума винесла крайнє ворожу й демагогичну резолюцію проти нової влади; її довелося розпустити; довелося закрити цілий ряд ес-ерівських і большевицьких газет, які просто закликали до боротьби з нововою владою, як наприклад, газети »Боротьба« і »Народня Воля« у Київі, »Мисль«, »Земля и воля«, »Рабочая борьба« — в Одесі, »Мисль народа«, »Народне діло« — у Харкові, »Нашъ лучъ«, у Катеринославі, »Дніпро« у Херсоні та де-які інші. Було заведено цензуру, яка раз-у-раз мусила конфіскувати цілі статті або уступи, звернені проти правительства. Всі ці необхідні заходи, яких уживає в таких випадках кожен уряд в найпоступовіших державах, приймалися як прояви «чорної реакції», «боротьби з свободою слова», нарешті, «боротьби з українством», як що закрита за заклики проти уряду газета видавалася українською мовою. Так само було й з забороною зїздів, як наприклад, заборона селянського зїзду, скликаного »Селянською Спілкою«, або зїзду представників міст, — все це приймалося як боротьба проти громадської свободи й гласності.

Правительство зустрічало опозицію не тільки серед лівої частини українського громадянства, але воно наштовхувалось на опір, на саботаж серед самих урядовців центральних установ. Діло в тім, що, як уже згадано, весь персонал міністерств був залишений на службі в такому складі, як він був зорганізований за часів Ц. Ради. Серед цього персоналу було багато людей, які попали на дуже відповідальні посади, не маючи до них ні підготовки, ні службового стажу, ні навіть потрібної освіти: свої посади вони завдячували просто принадлежності до національних українських кругів або до соціалістичних українських партій. Гетьманське правительство, дивлячись більш широко на поняття українського громадянина й керуючись більш діловими, ніж національними мотивами, почало приймати нових урядовців, не рахуючись з тим, чи вони належать до національного напрямку, чи володіють уже літературною українською мовою. По де-яких міністерствах почали приймати фаховців і добрих урядовців з колишніх російських міністерств; з ділового погляду це йшло на користь справі, але багато з-поміж цих урядовців було людей, органічно з Україною не звязаних і до національного українського руху неприхильних; не завжди вони поводились тактовно,

і це зразу почало викликати незадоволення з боку прежніх урядовців. Особливо виникали непорозуміння на грунті вживання української мови. В дійсності нове правительство ані думало порушувати права української мови, яко державної. Де-які міністерства навіть спеціально підкреслювали необхідність уживання української мови в офіційльних зносинах. Так, виконуючий обов'язки військового міністра ген. Лігнау видав 15 травня наказ по міністерству, де між іншим було сказано: «все діловодство, всі офіційльні відношення неухильно вести на державній мові. В усіх установах і частинах зорганізувати невідкладно курси українознавства, маючи на меті доведення в найскорший час знання державної мови до належної високості»¹⁾. За два дні подібний наказ видало й міністерство шляхів. Але цей самий наказ свідчив, з якими практичними і технічними труднощами доводилось зустрічатись в спробі «українізації» урядової мови. От що читаемо в цім наказі:

»До міністерства доходять відомости, що деякі вищі урядовці примушують служачих балакати з ними московською мовою, а та-кож були випадки, що поверталися до перекладу надходячі до інституцій прохання, що служачі здебільшого припинили навчання державної мови на курсах. Наказую твердо пам'ятати, що в Українській Державі державною мовою є українська, пропоную на всі папери, які надходять до інституцій, написані на українській мові, на тій же мові й відповідати. Зносини з найвищими інституціями, особливо з Міністерством, мусять провадитися тільки в державній мові. Внутрішнє діловодство може тимчасово провадитися і в російській мові, але ж постепенно мусить переходити на українську мову. Всі оголошення та розпорядки, які виходять за межі внутрішнього діловодства, пишуться на українській мові.

Пропоную звернути особливу увагу на найскоріше вивчення державної мови урядовцям телеграфу, а до того призначити в конторах коректорів, знайомих з державною мовою, які б виправляли телеграми, виходячі і надходячі до Міністерства; крім цього слідкувати за тим, щоб телеграми, які попадають до апарату, писалися розбірно та ясно. За всяку плутанину в телеграмах відповідатимуть телеграфні служби.

¹⁾ »Державний Вістник«, № 43.

Міністр внутрішніх справ І. Костяковський.
Зносини з найвищими інституціями, особливо з Міністерством, мусять провадитися тільки в державній мові. Внутрішнє діловодство може тимчасово провадитися і в російській мові, але ж постепенно мусить переходити на українську мову. Всі оголошення та розпорядки, які виходять за межі внутрішнього діловодства, пишуться на українській мові.

Всякі бланки та книжки до вироблення форм і перекладу на державну мову замовляти в обмеженій кількості, не більше, ніж на півроку. В друкарнях мусить бути заведені шрифти букв української мови, яких недостає в російському альфабеті. Штемпелі й печатки пропонують перекласти на державну мову по одержанні цього наказу.

Наказую всім урядовим інституціям одержувати офіційний орган Ради Міністрів. Всі офіційльні і напівофіційльні органи мусуть видаватись на державній мові. — Міністр шляхів Бутенко».

Майже в той саме час висловився про питання мови й міністр юстиції Чубинський — в інтервю на сторінках »Послідників Новостей«. Він заявив, що »буде старатися проводити українізацію суду з гідповідною постепенностю. Це дає можливість залишити на місцях багато цінних судових діячів, непідготовлених зараз в повні до негайного переходу на українську мову. Державною мовою, само собою розуміється, є українська. В перших часах нам прийдеться очевидно користатися з законів на російській мові, бо досі нема ще їх перекладу. Так само нема в повні установленої правничої термінології на українській мові. Треба взяти під увагу, що й адвокатура невповні підготована до повної українізації зараз. Поступене переведення в життя форм українізації даст можливість і судовим діячам і адвокатурі підготовитися та негайно перейти до них. Я приступив уже до утворення окремих комісій для спішного вироблення на українській мові правничої термінології й для організації перекладів законів«.

Ще трохи пізніше 26 липня видав »Наказ про вживання в слові і письмі Державної Української мови по Почтово-телефрафному відомству« товариш міністра Кулябко-Корецький:

»26 липня 1918 року. № 81. — В Українській Незалежній Самостійній Державі державною мовою визнається мова українська. Зважаючи на це, наказую Начальникам Округа звернути особливу увагу, щоб співробітники Відомства на пошті, телеграфі, радіотелефоні і телефоні при виконанні службових обов'язків вживали лише української мови, і вжити всіх заходів, щоб при зносинах по всіх службових справах зо всіма державними і приватними установами, а також урядовими особами переписку провадити виключно державною мовою, звернути також увагу, що коли в Відомстві ще є співробітники, які до цього часу не володіють українською мовою, щоб вони поважно подбали про швидче її вивчення. Нові співробітники, які будуть призначатися на посади по Відомству, мусуть володіти як в слові так і в письмі державною мовою.

За міністра внутрішніх справ Товариш Міністра Кулябко-Корецький«.¹⁾

З вище наведених наказів і інтервю з'ясовується, на які труднощі наштовхувалася справа »українізації«. Хоч як багато і з великим спіхом виходило в той час українських словників та граматик, але наочитися за короткий час вести діловодство, писати всякі папери, накази,

¹⁾) »Державний Вістник«, № 47.

циркуляри і т. д. на українській мові урядовий персонал не міг. Ніде правди діти, українська мова в 1918 році далеко ще не була так ви-роблена, щоб можна було навіть для людини, що вже раніше уживала її, так легко орудувати нею в канцелярськім житті. Хто бачив канце-лярські папери того часу, які виходили навіть з таких, цілком »українізованих« міністерств, як міністерство закордонних справ, той не міг не пожалкувати українську мову — так немилосердно калічено її на всі боки. Та найгірше було те, що ця мова ще дуже мало вийшла в ужиток серед самого громадянства й її дуже мало було чути навіть на вулицях Києва. Коли ж узяти на увагу, що не люди існують для мови, а мова для людей, то ледве чи можна було вимагати, щоб люде за кілька місяців усі перевчилися з однієї мови на другу, та щоб це про-ходило гладко, без певного роздратовання старих урядовців, що десят-ками літ звикли до своєрідної канцелярської російщини, і тепер мусили переучуватися на іншу мову, що допіру тільки ще вироблялася.

Однаке, на цьому ґрунті між українцями націоналістами й урядов-цями «фаховцями» раз-у-раз траплялися сутички. В кінці травня в мі-ністерстві земельних справ відносини навіть дуже загострилися і при-вели до страйку урядовців. Правда, діло було тут не в самій лише мові: міністерство, сформоване за часів Ц. Ради, мало в своїм складі багато соціялістів, гарячих прихильників соціалізації землі. Новий міністр повів діло на зовсім іншій основі — на визнанні приватної влас-ності. Звідци й виник конфлікт. Міністр Колокольцов провів 25 травня в Раді Міністрів закон, по якому міністерство реорганізувалося, прежні штати скасовані й особи, що займали по тим штатам посади, звіль-нялися. Серед звільнених був цілий ряд соціялістів-революціонерів, гарячих поборників соціалізації. Вони повели агітацію проти міністра, почали скликати в помешканні міністерства мітинги урядовців. 25 травня було скликано загальні збори співробітників міністерства, які ухвалили цілий ряд домагань від міністра. Кілька день пізніше була видана ві-лозва від комітету співробітників, де заявлялося: »з огляду на те, що згідно з постановою загальних зборів співробітників Міністерства зе-мельних справ з дня 25 травня ц. р. не тільки не зроблено ніяких змін в постійній Міністерству, а навпаки: а) вже біля 50 відповідальних співро-бітників звільнено з посад без пояснення причин і на їх місця призна-чені виключно русифікаторів, про що свідчать офіційні накази й діловодство по Міністерству, котрі провадяться на московській мові, б) заборонено міністром Колокольцевим збори співробітників навіть в службових справах, в) увело в помешкання Міністерству узброєну військову силу, — співробітники Міністерства земельних справ оголо-шують на ознаку протесту страйк на 30 і 31 травня і 1 червня і домага-ються: 1) провадження всього діловодства в Міністерстві лише на території українській мові, як то було до вступу на посаду міністра Колокольцова; 2) понернення на посади співробітників українців, звіль-

нених без пояснення причин; 3) усунення з посад усіх русифікаторів, призначених на їх місце міністром Колокольцом; 4) усунення збройної військової сили з помешкання Міністерства земельних справ, яка являється для Міністерства зовсім непотрібною і своєю присутністю ображає гідність співробітників Міністерства. Про це повідомляється Уряд Української Держави, широкі кола українського громадянства, співробітників інших міністерств і професійні союзи.

Дійсно, 30, 31 мая і 1 червня співробітники цілого ряду міністерств страйкували, Український Національно-Державний Союз, що саме зорганізувався коло того часу, виніс постанову, якою піддержував цей страйк: »Обміркувавши справу з страйком в міністерствах, Український Національно-Державний Союз констатує, що антинаціональна політика уряду, яка виявлялася в масових увільненнях співробітників українців, арештах і т. ін. утворила таке становище, яке привело служачих до загального страйку. Висловлюючи найрішучіший протест проти антинаціональної політики уряду й особливо міністра земельних справ Колокольцова, який навмисне загострював відношення служачих до себе, ображаючи їх національні почуття, і тим спровокував страйк, українські партії й організації Національно-Державного Союзу цілком підтримують вимоги, виставлені співробітниками міністерств і закликають українську демократію до захисту своїх професійних, національних і державних інтересів усіма легальними способами.«

Однаке правительство не злякалося цих протестів. Проти страйкуючих Рада Міністрів ухвалила суворі розпорядження. Але страйк скінчився сам собою, і рішено було, щоб не дратувати національні круги, ніяких репресій не вживати.

Міністр внутрішніх справ Кістяковський, як тільки вступив на посаду (в початку липня) рішив закликати на пости губерніяльних старост людей з національних українських кругів. Але на пропоновану насамперед посаду губерніяльского старости Київщини ніхто не згодився піти. Одмовились навіть особи, які несли обов'язки губерніяльних комісарів за часи Ц. Ради. Так само не згодився ніхто з по-між свідомих українців (з поміж ес-ефів) піти й на посади членів Ради Міністерства внутрішніх справ, од яких залежали б адміністративні призначення на посади на провінції. Отже, не залишалося нічого іншого, як призначати далі людей не на основі їх відношення до національної української справи, а на основі фахової придатності того чи іншого кандидата.

Як уже не раз зазначалося вище, у відносинах між Гетьманом і його правителством з одного боку та українськими національними кругами з другого трагічну роль відогравало те, що правительство стояло на ґрунті чисто державному, розуміючи державність українську територіально-історично, тим часом як українці націоналісти (коли можна так висловитися, щоб не уживати терміну »свідомі«, що стратив своє значіння, відколи Україна стала знову державою) не могли собі уявити

цю державність інакше, як у виключно й вузько національних українських формах. І коли де-хто з представників Гетьманського Правительства в своїх широких поглядах ішов часом за-далеко, не досяючи чисто національної сторони справи, то українці-націоналісти занадто звужували поняття українства й української державності, не можучи зріктися своїх старих, передреволюційних поглядів і понять.

Українські національні круги з самого моменту проголошення Гетьманства вважали, що українська державність серйозно загрожена. Прояви діяльності нового уряду в сфері політичній вважали за виступи проти самої української національності. Замісць того щоб самим взяти участь в правительстві й адміністрації й вносити корективи в національний бік політики, ці круги вважали за краще, ставши до правительства в гостру опозицію, робити на його організований натиск, одночасно апелюючи не тільки до Гетьмана, але й до німців. Цим звертанням до німців одкривалася для останніх дорога до втручання у внутрішні українські відносини й підривався авторитет Української Держави в політиці закордонній. Щоб вести натиск на правительство більш організовано, вже в половині травня 1918 року в Київі склався «Український Національно-Державний Союз», який поставив собі метою »рятувати загрожену українську державність та сконсолідування всіх сил для праці над будову незалежної Української Держави«. До цього Союзу приступили партії українськ. соціалістів-самостійників, укр.-соціалістів-федералістів, укр. трудова партія, укр. хлібороби-демократи, »Об'єднана Рада Залізниць України« і Почтово-Телеграфна Спілка. З дорадчим голосом вступили до Союза укр. соціал-демократи й укр. соціалістичеволюціонери.

24-го травня окрема делегація Союзу подала Гетьманові меморіял, в якому з'ясовано погляди Союзу на біжучий момент і висловлено його побажання. Наводимо текст цього меморіялу цілком :

»29 квітня цього року стався державний переворот, наслідком якого Українська Центральна Рада та її Уряд припинили свою діяльність, і вся влада управління перейшла до Гетьмана України й поставленого ним нового Уряду.

Україна нині управляється призначенням Гетьманом кабінетом міністрів на точній підставі указаних в Грамоті законів про тимчасовий державний устрій України.

На призначений Гетьманом кабінет міністрів, як це свідчить заява пана Гетьмана з іздові хліборобів-демократів і офіційльні акти, видані Урядом в роз'ясненні майбутньої його політики, покладено обов'язок здійснити тверду владу на Україні, завести лад і спокій в Державі, при забезпеченні інтересів широких працюючих верств, так і всього люду на Україні, проводити тверду національно-державну політику в напрямі скріплення самостійності Української Держави й забезпечення інтересів українського народу, що створив Державу та служить її підвальною, при повній толерантності до інших народів України.

Але цих завдань і обов'язків утворений кабінет міністрів не виконує і виконати не може. Політика й діяльність його йде зовсім в протилежнім напрямку.

Кабінет міністрів є не український по своєму складу і по своїй політичній орієнтації. В кабінет міністрів не увійшли представники українських партій і українських громадянських груп (українські діячі), які власне творили Українську Державу. В новий кабінет міністрів увійшли російські кадети, октібрести та взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й до української державності, поборювали їх з усіх сил в ім'я »єдиної, неділімої Росії«. Антинімецька орієнтація цих партій і груп, орієнтація на бік Антати, всім давно й загально відома.

Ці партії та групи вславились на Україні своєю обrusительною, антидемократичною діяльністю і тому покликання їх до влади, цілком справедливо, утворило повне недовір'я в українському народі до Гетьманського Уряду в справі належного відношення з його боку до інтересів українського народу. Своєю політикою й діяльністю новий Уряд дає грунт і підстави до повного недовір'я і навіть ворожого відношення до нього широких народних мас.

За нового Уряду поширив свою антидержавну й антиукраїнську діяльність »Русський Союз« на Україні, який поставив собі ясну мету: мобілізацію сил для відбудування »Єдиної неділімої Росії«. В цей Союз входять члени ріжких російських партій, від демократичних до крайніх реакціонерів, отже, й ті партії та громадські групи, до яких належать члени сучасного кабінету міністрів. Члени »Русского Союза« на Україні притягуються новим Урядом до державної роботи. Завдання: завести лад і спокій на Україні не тільки не досягається, а осягаються результати діаметрально протилежні.

Заборона з'їздів земств, міст, а особливо робітничого й селянського з'їздів, розгон останнього навіть з допомогою збройної сили в той час, як дозволяються з'їзди представників капіталу, торговлі і великої земельної власності, тільки може переконати широкі працюючі маси в тім, що новий Уряд стоїть на варті не їх інтересів. Наслідки заборони селянського з'їзду страшні: ця заборона кинула бідніше селянство в розпukу й безпорадність; через те повстала скрізь страшна ненависть до господарів-хліборобів, убивства їх, підпали, знищення, спалі посів і т. ін. Зміна комісарів і комендантиків, а часом іхування без суду та слідства й настановлення на їх місце осіб неукраїнської орієнтації, а то й україножерів, часом з бувших жандармії і поліцейських приставів, які замісця боротьби з анархією, боряться з українським елементом громадських і державних інституцій. Разом з тим розв'язуються демократичні органи самоврядування й реставруються старі цензові думи й земства. Така однобічна в інтересах великої земельної власності й капіталу без тактна, а то й жорстоко брутальна діяльність новопоставленої адміністрації обурює всі верстви українського народу, а надто селян.

Нова адміністрація відкрила скрізь поход проти українства й українського руху, припиняє діяльність »Просвіт«, українські діячі а то і просто свідомі українці на провінції переслідаються і арештовуються. Народ має всі підстави переконатись, що йде рішуча й безоглядна реставрація старого ладу в національнім і соціальнім

розумінні. Уряд провадить таку політику, як би революції зовсім не було, і цілком ігнорує утворену революцією свідомість народніх мас.

Рішуча й послідовна заміна по всіх міністерствах українського елементу неукраїнським елементом, головним чином, великоруським, витиснення з ужитку української мови по міністерствах — довір'я новому Урядові не утворять.

В суді знову запанувала російська мова, яка поки-що об'явлене рівноправною з українською. Суддями навіть на вищі посади призначаються люди не з громадян Української Держави. Міністр судової справи спbas не про утворення українського суду, а про збереження прав і привілеїв бюрократів бувшої самодержавної Росії.

В Міністерстві освіти, найважливішим для нашої молодої Держави в її будучім розвитку, ми маємо міністра хоч і українця родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики та практики своєї партії, найшкідливішої для нашої державності, і завдяки його розпорядкам державна мова, що потрібує в школі найбільшої підтримки, залишається на власні сили в боротьбі з московською, яка досі єдина панувала в школі;увільнення новим міністром всіх директорів та інспекторів шкіл і заявлене ним автономія шкіл, при нових виборах на ці посади шкільними радами, що складаються з денационалізованих елементів, вихованіх у ворожнечі до української ідеї, наперед забезпечує усунення українських педагогів від керовництва освітою.

Разом з освітою треба звернути увагу на церкву, яка об'явлена паном Гетьманом державною. А проте, за час гетьманства війовничий настій московської церкви набрав особливої сили: іде поход проти українського собору, заводиться нові мітрополії, нагінка на українців-духовників збільшується до крайності, наша державність в церкві замовчується ябо проти неї робляться одверті виступи та взагалі робиться все можливе, щоб за всяку ціну не допустити до утворення автокефальності нашої церкви,

Наше військо, що відігравало головну роль в відбудованні нашої Держави, й серед якого є найбільше патріотів і фаховців всякого роду зброй, зараз свідомо руйнується і заміняється московським елементом, або в кращім разі, цілком байдужим до української справи. Виконуючий обов'язки міністра — людина Україні стороння, а має замінити його генерал, про якого нам відомо лише те, що, виложивши торік під Фокшанами два корпуси українців (VII і VIII), вживав потім заходів, аби зашкодити українізації військ дорученої йому армії. Витісняючи скрізь з армії українців, заводиться рядом замісць контр-розвідки політичну шпіонажу, куди набираються на службу особи, ворожі не тільки українству, але й всякій державності (як наприклад, большевики).

Морське міністерство, що нам так потрібне, бо гине наша дорогоцінна флота, зовсім не зорганізоване.

Земельна справа, така болюча й така небезпечна з цей час, яка потребує до себе найбільшої уваги, передається в руки такого «діяча», який підбором собі товаришів (не-українців) і відношенням до своїх співробітників по міністерству зразу ж зумів викликати проти себе лише загальне обурення. Земельні закони Тимчасового російського Уряду й Ц. Ради Грамотою п. Гетьмана скасовані, а нові навіть не паміченні, що дуже хвілює українські народні маси.

На чолі міністерства праці також повинна б стояти людина з українців, близька до робочих мас, а не фаховець-професор, сторонній доручений йому справі, через що і в міністерстві ми бачимо відміну попередніх законів і повну недостачу ініціативи утворення нових.

На чолі міністерства фінансів поставлена людина, добре відома українському громадянству по своїй попередній діяльності в Татіянинськім Комітеті, яко свідомий ворог української ідеї.

На чолі міністерства торгу та промисловості поставлено кадета, добре відомого ворога української державності й біржевого спеціаліста, і зовсім не фаховця дорученої йому справи; чоловіка, який буде тягти (і вже тягне) до забезпечення інтересів окремої класи людей, а не до постановки діла, в державнім розмірі й до самостійності нашого торгу й промисловості й незалежності їх від московської держави; для цього в першу чергу ним проводиться скасування державної контролі над торговлею і портофранко на московському кордоні. Української мови міністр не признає, а тому наказав, щоб усі реферати подавались йому на московській мові.

В міністерстві харчових справ товариш міністра, йдучи проти постанови Всеукраїнського Союза Земств, дає розпорядок про передачу всього майна Союза земств і городів центральним московським інституціям.

Міністерство закордонних справ цілком дезорганізоване: нема ні міністра, ні його товаришів, ні закордонного представництва. А справа — наше сучасне міжнародне становище вимагає до себе пильної уваги. Справи з Кримом, Бесарабією, нашими східними сусідами (Південно-Східним Союзом), справа миру з Московчиною, холмська справа й нарешті полагодження непорозумінь по нашим мировим умовам з осередніми державами — все це потрібує негайно розвязання, бо кожний день проволікання несе нашій Державі нечисленні збитки.

Найважніша інформаційна організація Уряду — Державне телеграфне Агентство доручено старорежимникові й найгіршим ворогам українського руху — галицьким московофілам, які роблять офіційною мовою Агентства московську мову.

Таким чином, уся політика нового Уряду тільки збільшила анархію і заколоти по селянських мас, які почули себе непевними що до одержання землі, про що селянство мріяло цілі віки. Большевізм знову почав набирати сили по селянських масах. Почалися ексеси, узброєний опір, пожежі, спас на поміщицькі землі, викошування сходів, жорстока розправа з тими, що на з'їзді хліборобів тягли руку великоzemельних власників і т. ін. Зявився і почав ширитися стихійний аграрний терор. При таких умовах ніяка збройна сила в справі запровадження спокою і ладу на Україні допомогти не зможе. При таких умовах Українська Держава не зможе виконати своїх обов'язків по мировому договору з центральними державами.

Все доводить, що сучасний кабінет міністрів врятувати Державу від анархії й безладдя, установити тверду владу, оперту на довір'я народу та зміцнити самостійну Українську Державу не зможе, і тому низшепідписані українські партії й організації висловлюють йому вотум недовір'я.

Добрий державний лад може завести тільки національний демократичний діловий кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повне довір'я широких українських мас

Київ, 21 травня 1918 року.

В імени українських партій і організацій пілписали уповноважені:

Української Партії Самостійників-Соціялістів,
Української Трудової Партиї,
Партії Демократів-Хліборобів,
Партії Соціялістів-Федералістів,
Об'єднаної Ради Залізниць України,
Головної Ради Всеукр. Почтово-Телеграфної Спілки.«

Цей меморіял, повний фактичних неточностей, скороспілых висновків, голосових тверджень і весь перенятий вузько партійним розумінням українства, був поширеній в пресі і окремими брошурами. Уже в окремих виданнях цього меморіалу авторам його довелося робити самим фактичні поправки й вправляти допущені ними неточності.¹⁾ Але «Національно-Державний Союз» не обмежився подачею цього меморіала Гетьманові, він за кілька днів звернувся з особливим »покликом«, адресуючи його на ім'я »німецького народу«. Ось текст цього поклику:

»У стражданнях і пониженню пробував український народ під московським пануванням більш ніж два з половиною століття. Зачинена була книга життя його. Але в глибинах народного духу невпинно горіла ідея вільної самостійної України. І коли велика революція струсонула іржавий трухлий організм Росії, з під попілу та руїн з'явився молодий народ, щоб поквапно утворити свою самостійну державу.

Але ледве була оголошена перед цілим світом відроджена Українська Держава, ледве український народ зробив мирову згоду з Центральними державами, як колишній поневольник України — московська нація оголосила кріаву війну українському народові, і в формі так званого большевизму московський народ залив своїми варварськими ордами територію України; московські варвари мстилися за відокремлення України. Одурюючи темні селянські маси демагогічними закликами, московські орди плюндрували, грабували й руйнували Україну. Але руйнуючи український народ, вирізувиши його інтелігенцію, вони виразно щадили московську та жидівську колонізацію на Україні. Метою московської навали було знищити українську самостійність, вирізати провідників українського народу. На горе собі пізно зрозумів український народ справжні цілі Моск-

¹⁾ В окремому виданні пороблено такі примітки: »Після поданої заяви Гетьман призначив міністром закордонних справ відомого українського діяча і письменника Дм. Ів. Дорошенка« (фактично призначено до подачи заяви) і »після того з агентства (Держ. Телегр. Агентство) приказом Гетьмана, мабуть під впливом заявки, всіх русифікаторів було звільнено від служби (фактично вже 24-го травня, цеб-то в день подачи меморіалу було призначено Директором Бюро Преси й Українського Телеграфного Агентства д-ра Д. Донцова (див. »Державний Вістник«, № 11). Ці поправки зроблено на ст. 9 видання: »Заява українських політичних Партий до Гетьмана«. Видавництво »Селянська Самоосвіта«. Одеса, 1918, ст. 16, 16°.

винів. Він дав себе одурити брехливими словами і замісьць того, щоб збройною рукою виторощити насильників і викинути їх з України, щоб на завжди свою самостійність і незалежність забезпечити, український народ здебільшого пасивно відносився до большевицької навали. Тодішнє Українське Правительство змушене було облишити столицю України, Київ, і незабаром побачило, що навіть існування самої Української Держави загрожене.

В цей грізний момент воно обернуло свої очі до великого й могутнього німецького народу, з яким українці ніколи не ворогували на всім протязі своєї історії, народу, до якого українці мають традиційну пошану. І від цього народу одержала Україна великудушну поміч. Німеччина, а потім Австро-Угорщина послали кожда своє військо на поміч Україні. Ті війська прийшли, щоб допомогти українському військові вигнати з України московські орди. До внутрішніх справ Української Держави допомогове військо не мало втрутатися, як про це свідчить зміст телеграм канцлера Гартлінга у відповідь на телеграму українського міністра-президента Голубовича, в якій є, між іншим, отці слова: «Я маю сміливість заявити, що як тільки ви приїдете до переконання, що справа німецьких військ скінчена, негайно буде даний наказ про їх вивід». Українська інтелігенція з ентузіазмом вітала його великудушню поміч, український народ радо приймав гостей-визвольників і охоче ділився з німецьким народом хлібом-слю.

Але по мірі того, як німецько-австро-українська війська вигонили з України московські орди, почала дуже зростати ненависть до українського народу у тих, хто був радий цим ордам, хто ненавидів ідею Української Держави, кому поневолення українського народу йде на користь. *Москалі*, жиди та польська шляхта побачили себе загроженими зростом української державності і, безсильні стати до одвертої боротьби, вони почали свої потайні інтриги. Це хатні вороги українського народу. В велико-московському наїзді добачали українські *Москалі* повернення свого національного панування над українським народом, повернення єдиної Росії; через те панівні поміщики-москалі, лякаючись соціальної програми большевиків, вітали вороття пануючої московської мови й московського кулака над Україною. *Жидівський* народ, буржуазія якого вже цілком засимілювалася по мові з Москалями, бачить у відокремленні України територіальне скорочення своєї торговельно-промислової діяльності, а в національнім і культурним відродженні й розвитку українського селянства вбачав безпосередню загрозу своєму звичному способові життя торговельного посередника. Жидівський народ прагне єдиної Росії і ненавидить українську самостійність. *Польська шляхта*, маючи величезні маєтки на Україні, неприхильно ставиться до державного відродження українського народу.

Отже, об'єднані ненавистю до українського народу, *Москалі*, *Жиди* й *Поляки* добачають свій порятунок тільки в тім, щоб український народ пересварити з німецьким. Гасло до цього подали представники московської та жидівської демократії, що на правах членів Центральної Ради засідали в Малій Раді і робили безконечні запити. Роздумуючи деякі маючі позначні вчинки з діяльності німецького війська й надаючи тим вчинкам першорядне державне зна-

чіння, вони систематично й свідомо провокували українсько-німецькі відносини. А тим часом і московсько-жидівська буржуазія почала нашпигувати проти українського народу, впевняючи німецьке ьомандування, що зрілої інтелігенції української немає, що увесь народ український складається з простонароду, дикого та некультурного. Московсько-жидівська буржуазія, вказуючи на склад Центральної Ради, впевняла, що ніби інших культурних людей, як ті, що в Центральній Раді, український народ зовсім не має. З другого боку Москалі й Жиди посередньо й безпосередньо впенняли українського селянина, що Центральна Рада продала Україну Німцям, що Німці прийшли з тим, щоб повернути землю панам, щоб не допустити ніяких політичних та соціальних реформ, щоб поневолити Україну або при нагоді заплатити Україною Англії, Франції та Москвщині.

Українська інтелігенція — національно свідомі верхи українського народу — були саме тоді віділхнуті українськими лівими соціялістами від усіх впливів і значення і через те вони не мали змоги запобігти ворожим заходам московсько-жидівського комплуту, який мав тим більшу силу, що його підтримували й польські поміщики на Україні. Завдяки цим сварам помалу утворились між Німцями і Українцями обопільні непорозуміння. Коли ж виникили непорозуміння ще й між Українським Правительством, яке вміло говорити тільки мовою соціалістів, і військовим німецьким командуванням, яке говорило мовою войовників, тоді надійшли зміни відносин, тоді первісні взаємні відносини й первісні цілі набрали зовсім нового характеру: принцип невтручання до внутрішніх українських справ був нарушений.

Тим часом в українськім народі відбувалася природна й здрова реакція проти утопістичних, нежиттєвих і шкодливих захоплень, особливо в аграрній справі. Ця реакція йшла двома шляхами: одна частина землевласницького селянства, зорганізована в союзі ще за московського самодержавія земськими начальниками, йшла під проводом московських і московільських поміщиків; друга частина хліборобів, зорганізованих українською інтелігенцією та поміщиками патріотами, була під проводом цих останніх. Організації йшли нарізно, але й тих і других об'єднувало бажання оборонити принцип власності, загрожений від соціалістів-утопістів. Та коли українські провідники хліборобів хотіли тільки грунтовної реорганізації Центральної Ради й Правительства уведенням буржуазних українських елементів, в той час *московські провідники хліборобів, підішиваючися під українську шкуру, хотіли повного знищення самої ідеї Ц. Ради*. Треба зазначити, що саме тоді й в Центральній Раді назрівала реакція проти лівих соціалістів.

Замісць виждати й дати самому українському народові змогу подужати свою хоробу й знайти шлях до трансформації своєї революційної влади, німецьке військове командування взяло участь в перевороті. А творачи цей переворот, німецьке військове командування увійшло у згоду не з українськими, але з російськими провідниками. І треба рішуче зазначити, що московські поміщики ніколи не зважились би й не здолали б зробити перевороту, коли 29 квітня під час з'їду хліборобів, — з'їзу, що розколовся на дві половини, відповідно до духу й наміру своїх провідників: з одного боку Моската-

лів, а з другого Українців, — коли б в цей момент не відбулися по загаду німецької військової влади публичні арешти Центральної Ради та Правительства в самім будинку парламенту.

Арешт був наче гаслом.

Переворот віддав усю владу на Україні в руки чужинців, ворогів українського народу. Міністерство Лизогуба зложене здебільшого з т. зв. Малоросів, цеб-то індивідумів української крові, але з московською душою, які в часи українського національного поневолення покинули свій народ, пішли на службу московському і як ренегати ще й досі ненавидять українство. Бувши людьми московської орієнтації, вони однаково ворожі як українському народові, так і німецькому народові. Опинившися при українській владі, ці пани під усікими вигідними претекстами відбувають вакханалію вигонення Українців з державних посад, продовжуючи по суті річи з національного погляду чорне діло своїх одноплемінників-большевиків, надуживаючи довір'я Гетьмана й німецького військового командування. Усі урядові інституції систематично заповнюються московськими урядовцями, навіть не-українськими підданими, яких простісенько виписують з Петербургу або Московщини під фальшивим претекстом, ніби між українською інтелігенцією нема культурних сил. Усі посади губерніяльних і повітових старост (комісарів) та командантів віддані старим ворогам українського народу, що віддавна боролися з українським рухом. Згори ім про людське око загадано говорити про будову Української Держави, але дійсне їх призначення підготувати на Україні реставрацію російської державності, щоб в сліщний час злучити Україну з Москвою, щоб знову утворити єдину неділіму Росію.

Українські хлібороби, які утворили рух для забезпечення принципу приватної власності, бачуть з жахом, що чіпляючись за цей принцип, чужонаціональні елементи захопили політичну владу на Україні в свої руки й знов обертають українську націю в рабство. Широкі народні маси бачуть, що не тільки земля, але, що найгірше, усій політична влада перешла знову до рук чужинців, старих ворогів українського народу. Народ бачить, що хоч ще й лишилась форма Української Держави, але в неї вливается антинаціональний зміст, і все, що здобула Національна Революція, обернено фактично в нівець, а його історичні вороги знову беруть гору навіть у його власній державі (Сконфіковано 6 рядків «Діла»). Пара мілійонів Москівців знову панує над трьома десятками мілійонів Українців. В Українській Державі Українцями напихаються тюрми (Сконфіковано 10 рядків).

В цей грізний час небезпеки для життя українського народу та його держави Союз всіх українських національних партій звертається до німецького народу і з повним розумінням ваги моменту для будучих наших обочільних відносин кличе: Берестейська умова повинна бути свято додержана і військове німецьке командування не має втручуватись до нашої внутрішньої боротьби; не має підтримувати московську меншість, яка нині через Раду міністрів захопила владу на Україні!

Український народ має змогу утворити свій національний діловий кабінет міністрів з елементів державних і досвідчених фахівців. Цей національний кабінет дасть Україні спокій, зміцнить

владу, положить міцні основи до будування Національної Держави й забезпечить точне виконання Берестейської умови, як в інтересах німецького народу, так і в інтересах українського народу.

В ім'я справедливості, яка для кожного Німця і для кожного Українця є найсвятішою річчю, в ім'я принципів людськості — нехай буде усунена небезпека для української нації, бо ця небезпека в будуччині може зробитись небезпекою також й для німецького народу!

Київ, 30. мая 1918 року.

Український Національно-Державний Союз політичних партій і організацій (Партії Самостійників-Соціалістів, Трудової Партиї, Партії Демократів-Хліборобів, партії Соціалістів-федералістів, Об'єднаної Ради залізниць України, Головної Ради Всеукраїнської Почтово-Телеграфної Спілки).«

Нарешті, безпосередньо на ім'я німецького посла Мума вислав свій меморандум голова київської губерніальnoї земської управи й голова управи Всеукраїнського Земського Союзу С. Петлюра, передавши копію свого меморандума послам австро-угорському й болгарському.¹⁾ Так представники української демократії сами понижували авторитет українського правительства, звертаючись через його голову безпосередньо до представників чужої влади, роблячи її суддею й арбітром у внутрішніх українських справах, і тенденційною інтерпретацією подій і фактів стараючись впевнити цих чужих представників, що на Україні нема українців окрім груп соціалістичної української інтелігенції.

¹⁾ Подаємо текст цього меморандуму:

»Ваша Екцеленці!

Події, що відбуваються на Україні, примушують мене звернутись до Вас, як до представника заприязненої нам держави.

Уважаю потрібним повідомити, що звертаюсь до Вас не як політичний діяч, а як голова київської губерніальної народної управи й одночасно як голова управи Всеукраїнського Земського Союза, що об'єднує собою всі народні земські управи на Україні. Для вашого відому інформую.

Народні управи є інституціями самоврядування, що дбають про народну просвіту й культуру, допомагаючи народові в його економічних, господарських і просвітніх потребах. Народні управи, вибраних самим народом, на Україні — 115; вони утримують сотні тисяч народніх шкіл, сотні професійних шкіл і учителівських семінарій, велике число шпиталів, амбулаторій; опікуються будівлею шляхів, дбають про ріжні кооперації на селі, заводять досвідні сільсько-господарські станиці, ветеринарні пункти, мають свої велики майстерні, заводи, центральні склади для постачання населенню книжок, сільсько-господарських знаряддів, медикаментів і ріжніх предметів домашнього обиходу; дають юридичну допомогу населенню — словом охоплюють мало не всі боки народного життя, через що являються інституціями державного значення, близькими народові й народом поважаними.

Як голова органу, що об'єднує діяльність цих інституцій по всій Україні, яко людина, що її широкі круги громадянства вшанували довір'ям і яка через це саме повинна перед тим громадянством бути відповідальною, особливо в моменти великих змін і іспитів у житті цього громадянства, я не можу спокійно обминути тих фактів, які зараз мають місце скрізь по Україні й до яких має відношення німецька військова влада, на чолі якої стоїте Ви, п. Екцеленці.

Ця опозиція й уперте ворогування соціалістичної української інтелігенції й її вузько націоналістичних (не соціалістичних) кругів дуже утруднювала як внутрішнє, так і зовнішнє становище держави. Як раз ті люди, що найбільш голосно заявляли про свою відданість ідеї самостійності України й скріплення її державності, фактично робили все від них залежне, щоб розхитати цю державність, як внутрі, так і назовні. Українське правительство, стараючись скріпити міжнародне становище Української Держави і завести лад та спокій внутрі, наштовхувалось на ворогування з різних боків: з одної сторони російські таємні організації, непримиримо ворожі до якої б там ні було української державності (однаково й «блі», й «червоні») вели свою руйнуючу працю, стараючись захитати українську державність терористичними виступами, невпинною

В звязку з державним переворотом скрізь на Україні почались арешти й замкиння в тюрми без суду та слідства ріжкого стану громадян України. До мене, яко до голови Всеукраїнського Союза земств звертаються і окремі особи, і цілі делегації з повідомленням, що в однім місці арештовано земських гласних, а в другім членів земської управи, при чому в деяких випадках, як от в Липівці на Київщині, навіть запечатано помешкання цієї інституції. Я звертав уже увагу п. гетьмана Скоропадського на ці недопустимі й небажані для спокою краю арешти, вказуючи йому на велику небезпеку від таких арештів. Маючи на увазі, що часто подібні арешти виконуються німецькими військами, я вважаю необхідним і вашу, п. Екцеленціє, увагу звернути на ці прикрі й дуже небажані явища.

Я повинен заявити вам, п. Екцеленціє, що мене дуже хвилюють ці явища і я не жду від них нічого доброго не тільки, п. Екцеленціє, для України, але й для твої дружньої держави, вищим представником влади на Україні котрої являється ви.

Я яко громадянин свого краю хотів би, щоб дружна держава, котра допомогла моєму народові здійснити його вистраждані величними жертвами національно-історичні ідеали й була першою, що признала Українську Народну Республіку за самостійну державу, — залишилась назавжди в свідомості й пам'яті народу як справді дружня держава; я хотів би, щоб наш народ з подіюю й признанням ставився до вашого народу за історичну прислугу, вчинену ним Україні, щоб засвоїв культурні здобутки вашої держави, та взагалі позискав той організаційний досвід, яким вславилася на різних полях Німеччина. Український народ очоче переймає що кращого у інших, має великий хист до культури, просвіти й організації та здатний в короткий час зробити те, до чого іншим треба значно більше часу.

264 роки московського панування не вбили в нім ні національного почуття, ні змагання до створення власної держави, яко логічної форми, в яку вилились його давні історичні й національно-політичні ідеали. Він знає й твердо певний, що Українська Народна Республіка як окрема держава повинна бути й що вона буде існувати та що ніяка сила на світі не в силі буде цієї його певності знищити. Якої б долі не судилося українському народові ще пережити, він все одно своє право на самостійне державне життя виборе. За це говорить та певність, яку ми, Українці, в цій справі відчуваємо.

Я спиняюсь над цим, п. Екцеленціє, для того, щоб ви були поінформовані про наші найбільші національні змагання, про нашу певність в цій справі й щоб відчули ту відразу, яку наш народ матиме, коли серед нього пролунає чутка, що та держава, яка перша признала за ним право самостійного державного існування і через те стала заприязненою, несподівано для нього стала через своїх агентів чинити йому те, що ніяк не вяжеться з уявою про дружню державу. А саме фактами, що суперечать такій уяві, і являються арешти німецькими офіцерами й солдатами тих людей, якими вислов-

пропагандою, страйками, саботажем: з іншою метою, але тими ж самими способами руйнували українську державність ліві українські партії, такі як більшевики й соціалісти-революціонери; більш поміркована українська демократична інтелігенція, т. зв. »свідомі українці«, — як бачимо, мало залишались позаду своїх більш лівих земляків в ділі ослаблення й дискредитації української державності. Зоставалась лише хліборобська маса, та, яка й видвигнула гетьманство; але вона виявила занадто мало енергії, активності; її верхи, поміщицька верства, так само як і торгово-промислові круги, виявили занадто сильне стремлення до забезпечення своїх вузько-станових інтересів і занадто мале розуміння інтересів державних, а також недоцінювання національного елементу в ділі збудування української державності. Таким чином, укривив народ і своє довір'я і свою пошану. Замісць того, щоб дивитись на військо вашої держави, що перебуває зараз на Україні, яко на друзів і прихильників, — він стане дивитись на нього з великом недовір'ям, упередженням і бачити в нім не приятелів, а людей саме їм протилежних. Я не думаю, п. Ексцеленці, щоб це було в інтересах вашого війська; я хочу думати, що це не в інтересах вашого краю.

Отже, берестейським договором установлено певні обов'язки української державної влади що до постачання хліба, м'яса й іншого для вашої держави. Вам певно відомо, що наша країна здебільшого хліборобська й головний чинник в державній житті України є селянє.

Отже, для того, щоб наше селянське населення могло допомогти державній владі виконати свої обов'язки супроти вашої держави, являється конечною необхідністю, щоб селянин наш міг спокійно обробляти своє поле та спокійно міг почувати себе громадянином Української Народної Республіки. Такого запевнення він не матиме, коли на його очах творитимуться безпідставні арешти людей, котрих наш народ признає за найкращих з-поміж себе.

Я боюсь, п. Ексцеленці, що від того добра не буде ні Україні, ні вашій державі! В нашім краю починається неспокій, ексцеси, які можуть прибрести небажані для за-приязнених сторін форми. Війна, опісля революції й без того розхитала господарський організм країни, а ці можливі розрухи можуть його ще більше розхитити. Після революції наш нарід почав братися за організацію свого власного життя і життя вибраної ним Держави. І я мушу ствердити на підставі досвіду й житевих спостережень, що ця праця його в напрямі державного будівництва почала пускати глибокі коріння в народну свідомість: почали люде платити податки, заорювати землю, сіяти, відкривати просвітні й економічні товариства, наша зруйнована промисловість стала відроджуватись на благо нашого краю, даючи заробіток величезній армії безробітних, — взагалі, стало наладжуватись життя. І коли я пригадаю історичні аналогії з історією революції у інших народів, я схилююся перед моїм народом з пошаною за те, що він в хвилину розбурханого життя свого виявив державний розум і тверду волю в будівництві своєї Держави. Ви, п. Ексцеленці, знаєте, що ваша держава має житевий інтерес в тім, щоб Україна як самостійна держава існувала і розвивалась. Треба зробити все, щоби всі умовини її теперішнього життя сприяли зміцненню України, як держави дружньої до вашої.

Я боюсь, що вчинки агентів військової влади на місцях цій справі шкодить і створюють атмосферу, дуже негарну й дуже невідповідачу культтивуванню цього по-чуття серед наших селян до вашої держави й вашого народу. Я маю глибоке враження що ваш нарід, як і народи інших, за-приязнених нам держав, хотіли б жити в дружніх зносинах з нашим. Неодноразові заяві предствників вашого правительства й дебати в парламенті впевнюють мене в цім. Отже, з мого погляду всяка влада і всякий агент

Їнському правительству довелось працювати, не почуваючи під собою твердої опори навіть в тих громадських верствах, які, здавалось би, повинні були б найбільше цінити його змагання організувати українську державність і законний правовий лад.

На скільки ж український, спеціально Київський ґрунт був насищений елементами, які за всяку ціну старалися зруйнувати українську державність, котра для одних була перешкодою для відбудови «єдиної-неділімової» Росії, для других — для заведення соціалістичного або комуністичного ладу, показують події, які відбулися на Україні протягом червня-липня місяця й які завершились убивством головнокомандуючого німецьким військом на Україні, фельдмаршала Айхгорна. Свідчить про це й довгий ряд змов та атентатів супроти самого Гетьмана та окремих членів його правительства.

влади повинен допомагати цій справі, а не йти всупереч (і ні в якім разі не робити того з початку приязні, щоб не псувати її).

Захажуючись звернути вашу увагу на арешти, я керуюсь не тільки тим, що вони деморалізують правосвідомість нашого народу, не тільки тим, що через ці арешти життя земських управ терпить велику школу, бо господарський і культурний апарат країни не може правильно функціонувати, а ще й тим, що німецька й австрійська влада, яко незнайомі у відповідній мірі з відносинами краю, часто роблять ті арешти, як мені удавалось встановити, після того, як хтось штовхає їх на це негарне діло, з особистих мотивів. Я виношу, що тут де-які люди зводять свої політичні й особисті рахунки з противником. Звертаються такі люди до німецьких і австрійських офіцерів з запрошеннями арешту, офіцери арештовують, а потім виясняється, що арештовано невинних і арештовано Бог зна за що. Бували випадки, що арештовано членів земських управ по обвинуваченні в більшевизмі тоді, як ці арештувані вели завзяту боротьбу з більшевиками і були ними засуджені до смертної кари й тільки чудом від неї спаслися. Таким випадкам треба положити кінець, бо вони наносять великий удар правосвідомості нашого народу, треба зупинити вакханалію арештів членів земських управ і земських гласних, бо від того терплять велику школу земські апарати та все культурно-просвітнє та економічне життя приходить до руїни. Треба положити кінець цім явищам, бо вони створюють дуже негарну атмосферу серед нашого народу і настроюють його, проти військ заприєзнених з нами держав, з якими ми повинні жити дружньо й по-приятельськи.

Я маю тверду надію, Excellenz, що ви з особливою увагою поставитесь до цього моого звертання, а ті мотиви, які керували мною в цім разі, будуть прийняті вами під особливу увагу, що ви приймете міри, відповідні для того, щоб в підлеглих вам агентів влади на місцях наше населення бачило дійсно представників заприєзненої держави. Я тішусь себе надією, що мій лист до вас, яко лист людини, що відповідає нормально перед земськими установами цілі України за невпинний господарський і культурно-просвітній розвиток Української Держави, послужить товчком для привернення ладу й порядку в нашій країні, без яких не може вона виконати своїх великих обов'язків до представленої вами держави.

З правдивим поважанням голова Київської Губерніальної Земської Управи та Всеукраїнського Союза Земств
С. Петлюра».

VII.

Вороги Української Державності та їх праця. Ліва й права російська іредента. Терористичні акти й змови. Замордування фельдмаршала Айхгорна й підготовка замаху на гетьмана.

Ще в осені 1917 року, коли вияснилась достаточно повна слабкість російського Тимчасового Правительства, серед правих російських кругів, особливо військових, виникла думка зробити Україну плацдаром і базою для боротьби з большевизмом, а Київ — осередком цієї боротьби. Були плани перенести на Україну Ставку Верховного Командування і опертись в боротьбі з большевиками на консервативний та антикомуністичний настрій українського населення. Існувала думка, принаймні, у де-кого з російських генералів, опертись також на нерозкладені ще большевицькою агітацією українські військові частини. Спеціально цієї думки додержувався генерел Л. Кornілов, котрий ще літом 1917 року натякав ген. П. Скоропадському, будучому Гетьманові, перевести українізацію 34-го армейського корпусу, і робив спроби у Кам'янці вийти в порозуміння з де-якими українськими діячами¹⁾). Але Кornілов залишився в своїх проектах. Величезна більшість визначніших російських генералів і політичних діячів була проти такого порозуміння, а тим більше військової співпрапорі з українцями. Проти українізації військ однаково завзято виступали як представники »революційної демократії« (досить пригадати начальника київського військового округу полковника К. Оберучева), так і »контрреволюційні« генерали, такі як Денікін, Марков та інші. Вони безперечно силою задавили б український рух, як би сила була на їх стороні. Але після невдалого виступу ген. Кornілова всі ці Денікіни, Маркови і прочі опинились у Біховській тюрмі, а справу ген. Квіцинського зробити Київ опорою влади Тимчасового Правительства в дні жовтневого перевороту ліквідувала Центральна Рада, вступивши за-для цього в порозуміння з місцевими большевиками.

Потерпівши невдачу на Україні, керманичі російської реставрації перенесли, як звісно, свою базу на Дін та на українську Кубань. Тут роблено спроби опертись на козаччину, тут почала формуватись т. зв. Добровольча Армія. Ідеологія цієї армії була непримиримо ворожа однаково як большевизму, так і українству, особливо ж ідеї самостійності України. Черпаючи значну частину своїх матеріальних засобів і людської сили з української території, добровольці фактично ненавиділи все

¹⁾ З автором цієї книги і з пок. д-ром К. Солухою головою кам'янецької »Пропаганди« й давнім українським національним діячем.

українське їй готові були краще бачити Україну під однією, спільною для всіх частин бувшої Росії совітською владою, ніж самостійною державою. Проголошення самостійності України й її мир з центральними державами викликали серед добровольців, котрі одним з перших пунктів свого *credo* ставили сліпу вірність »союзникам« (себ-то державам Антанти), новий вибух ненависті. Коли Україна увільнилася від большевиків за допомогою німців, а особливо коли настав гетьманський режим з його повною політичною толерантністю, до Києва посунули всі недобитки російської буржуазії, бюрократії, ріжні політичні авантюристи. Де-хто приїздив на легальний основі, якого громадянин Української Держави (походячи з якоїсь української місцевості й добувши на тій підставі український паспорт від українського консула); багато шукало притулку, рятуючись від большевицького терору, і Україна гостинно давала їм той притулок і захист. Але замість вдячності краю, який врятував їх від розстрілу, або від голодної смерті, замість лояльності до держави, яка охороняла їх своєю законністю, ці люди палали злобою проти України й зробили нашу столицю гніздом усіх інтриг, конспірацій, змов, котрі були направлені проти молодої Української Держави. Досить прочитати всю цю обильну літературу споминів ріжних Денікінів, Лукомських, Гурок і проч., наскрізь перейняту отруйним ядом клевети, ненависті й злоби проти українства, щоб переконатись, скільки ріжних змов і замахів снувалось у самому серці Української Держави людьми, яким ця Держава дала спокійний захист. Тепер усі ці Станкевичі, Лукомські та інші отверто признаються у своїх споминах, що одні з них сами брали участь у змовах на життя Гетьмана, на скинення українського правительства й заміни його владою... уфімської Директорії¹⁾, другі ж знали про це і цьому співчували, хоч Україна нічого злого їм не зробила, а навпаки — притулила їх, дала їм становище й заробіток.

В самім Київі заснувався »Кіевский Национальный Центр« (до його належали: група В. Шульгина, Позапартійний блок російських виборців, Клуб російських націоналістів, товариство »Русь«, опозиційне крило кадетів з Єфімовським та Левитським та ін.), котрий ставив своїм най-

¹⁾ В. Станкевич у своїх »Воспоминаннях« (Берлін. 1920, ст. 324—325) оповідає, як він разом з членами »лівих організацій« розбив змову, метою якої було вбити Гетьмана й передати владу кругам, що купчилися біля »Союзу відродження Росії«, який мусив координувати свою діяльність з Уфімською Директорією. Між іншими методами роботи компанії Станкевича по руйнуванню Української Держави було організування спеціального відділу саботажників, які мали всіми способами розвалювати рух на залізницях. Змовники настільки були певні в успіху, що вже склали наперед кабінет міністрів на чолі з тим самим проф. Одинцем, який за часів Ц. Ради був міністром по великоросійським справам в українському урядові. До змови було протягнуто багато військових, навіть таких, що служили на високих постах в українській армії. Змовники входили в порозуміння з агентами Антанти й прадювали, як свідчить ген. Денікін, на французькі субсидії (Денікінъ, Очерки русской смуты, т. IV, ст. 188).

близчим завданням «боротьбу з українською самостійністю», а до Гетьмана та до українського правительства ставився надзвичайно вороже¹⁾). Цей «Центр» на своїй нараді в Київі в жовтні 1918 року постановив з приводу чуток, ніби ген. Денікін входить в якісь зносини з Гетьманом, що «съ измѣнником Скоропадскимъ и съ возглавляемой имъ Украиной никакіе переговоры недопустимы». Так само в Київі звив своє кубло «союзъ возрожденія Россіи», котрий, по словам Денікина, «різко вороже ставився до української самостійності і до гетьмана».²⁾ Київський «Національний Центр» був ніби філією »Всеросійського Нац. Центра« і поділяв його ідеологію. В кінці жовтня 1918 р. з Москви прибули до Київа члени »Всер. Н. Ц.« М. М. Федоров, проф. П. Новгородцев, Волков, Салазкін та ін. Вони зразу ж повели боротьбу проти скликання Гетьманом »Державного Сойму«, вважаючи це скликання »замахом на верховні права російського народу«. Один тільки »Совѣтъ Государственного Объединенія« (зложений з представників колишніх членів рос. Державної Думи і Держ. Ради, церковного собору, сенату, земських і міських діячів, промисловців, земельних власників) ставився до Гетьмана лояльно, піддержував з ним зносини і старався впливати на його політику, але, як признає Денікін — безуспішно.³⁾.

Ця сліпа ненависть до Української Держави й до Гетьмана, як її голови, кидалась у вічі і була незрозумілою для сторонніх людей. Так, представник Дона у Київі, генерал Черячукін, в своїх споминах про Україну 1918 року, оповідає, що всі »російські партії, починаючи від крайніх правих і кінчаючи лівими, до хоробливости лякаючись відокремлення України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоча б ціною продажу України большевикам, з гаслом: чим гірше, тим краще й аби тільки не існувала самостійна Україна, вели наступ на Гетьмана«...⁴⁾ Трохи далі він каже, що цього погляду »чим гірше, тим краще« підвергувалися не тільки представники »Об'єдненого Центра« (загально російської антибільшевицької організації), але й провідники Добровольної Армії, котрі »бачили в пониженні Гетьмана й упадку України здійснення своїх ідеалів і за-для цього вживали всіх заходів перед союзниками (Антантю)«⁵⁾. І вже потому, як Українська Держава впала, в 1919 році, коли частина української території опинилася була на якийсь час під владою Денікіна, ця ненависть виявилась, між іншими, в наказі Денікіна своїм начальникам окремих відомств: »не замѣщать должностей по гражданскому вѣдомству въ предѣлахъ Малороссіи чиновниками, состоявшими на службѣ при Гетьманскомъ или Украинскомъ правительствѣ«. А »Особое Совѣщаніе« (правительство Денікіна) в своїм засіданні 24 серпня

¹⁾ Ген. А. И. Деникинъ, Очерки русской смуты, т. IV, ст. 187.

²⁾ Ibid, ст. 188.

³⁾ Ibid, ст. 186.

⁴⁾ »Донская Лѣтопись«, 1924, №. 3, ст. 207-ма.

⁵⁾ Ibidem, ст. 219.

1919 року, розвиваючи наказ свого шефа, винесло такі постанови: »1) безусловно воспретить назначение должности по гражданскому вѣдомству лицъ, замѣченныхъ въ приверженности къ политическому направлению гетманской или украинской власти, и уволить со службы таковыхъ, въ случаѣ если означенныя лица будуть обнаружены на государственной или общественно службѣ; 2) не назначать въ малороссійской губерніи на должности IV. класса и выше а также вице-губернаторовъ и начальниковъ уѣздовъ лицъ, своевременно на высшія должности назначенныхъ Гетманскимъ или Украинскимъ правительствомъ.«¹⁾ Цікаво, що членами цього »Особаго Совѣщанія« були особи, які в свій час сами або їх сем'ї знайшли порятунок на Україні від большевиків як раз за часів Гетьманського правління! Проживаючи тоді на Україні, вони без перешкоди влаштовували свої з'їзди, наради, творили партій й союзи. У Київі вільно перебував лідер кадетів П. Мілюков, радився з своїми прихильниками про відбудову єдиної-неділімої Росії, входив в зносини з Німцями, перевокуючи їх в тому, що з частин колишньої Росії тільки Польща може дістати самостійність, а всі інші, в тім числі й Україна, повинні бути знову прилучені до Росії.²⁾ І тільки коли про ці інтриги довідались деякі члени українського правительства, в Раді Міністрів було зняте питання про висилку Мілюкова з Києва. Але його прихильники встигли попередити і він вийшов на Чернігівщину, в маєток одного свого знайомого, українського поміщика. Російські іредентисти видавали в Київі газету »Русский Голосъ«, котрий друкував такі річі, як інтерв'ю з большевицьким делегатом Д. Мануйльським на тему, мовляв, що »Россія можетъ воскреснуть либо какъ единая монархія, либо какъ единая федративная республика совѣтовъ« (Русс. Гол., 1918, №. 116). В Одесі виходив аналогічний орган »Голосъ Юга«; в Одесі російська біла іредента купчилася біля таких осіб, як Сухомлинови (батько і син), граф Сумароков-Ельстон, граф Пален, колишній міський голова Пелікан, князь Лівен, князь Трубецької та інші представники російської аристократії.³⁾ Україна була вкрита цілою сіткою російських організацій, котрі перебували в звязку з Добровольною Армією, непримиримо ворожою до Української Держави, та з іншими російськими осередками по-за її межами. Один німецький Bericht подає (від 14 липня 1918 року) відомості про союз, на чолі якого стояв російський капітан Герц і який нараховував коло 4000 членів — офіцерів, студентів і учнів колишніх військових шкіл, розкиданих в 14 містах України. Союз ставив метою відбудову єдиної Росії й стояв в звязку з полковником Всеволожським у Ростові. На чолі другого аналогічного союзу стояв генерал Сем'онов.

¹⁾ Проф. М. Чубинський. На Дону (Із воспоминаній обер-прокурора). »Донська Лѣтопись«, №. 3, 1924, ст. 272-273.

²⁾ Донесення гр. Форгача від 28 червня 1918, №. 619, міністрові гр. Бур'янові.

³⁾ Донесення австрійського генерального консула в Одесі Жатковського міністру закордонних справ у Відні від 14 липня 1917 р. №. 14.

Обидва шукали помочи у німців. У Київі під конспіративною назвою «Союз д'яятелей України» існував російський монархічний союз, котрий відбув під проводом колишнього віце-губернатора Кошкарьова 18-го липня 1918 р. з'їзд у Київі. На цей з'їзд прибули делегати з Москви на чолі з інженером Орловим. Ухвалено було перевести організацію «ячеекъ» по всій Україні, які агітували б за відновлення в Росії монархії й за прилучення України до Росії.¹⁾

Поруч «білих» чи «правих» російських організацій невтомно працювали ліві, які знайшли собі дуже енергійну опору й поміч з появою в Київіsovітської місії й з установленнямsovітських консульств у Київі та Одесі. З ними вийшли в тісний контакт не тільки українські большевицькі організації, але й Український Національний Союз.

У Київі та й по інших важніших осередках України звив собі кубло не тільки антанський шпіонаж, котрий знаходив собі чимало агентів серед кругів, однаково ворожих як німцям, так і підтримуваній ними Україні,²⁾ але робилися спроби терористичними актами й замахами внести розстрій в життя Української Держави, викликати панику серед населення. В цій роботі панувала солідарність між агентами Антанти й большевиками. 6 червня в Київі сталася страшна катастрофа з вибухами порохових складів на Звіринці. Ось як описує її газетний кореспондент: «о початку 11-ої години ранку з боку Звіринця почувся такий страшний вибух, від якого не тільки окопиці Звіринця але й далеко по-за ними все затрусилося, неначе від землетруси. З вікон посипалися шибки, з будинків лущатурка, цегла, а в деяких будинках позривалися й двері. Вибух викликав такий переляк, що люди не знали що робити. Перелякані людність вибігала з своїх хат і втікала, куди очі дивилися. Через тини й паркани, рови й перелази, чужі двори, сади й подвір'я бігли люди, сами не знали, куди. Люди, коні, вози, трамваї — все змішувалося в одну купу. На вулицях падали зомлілі жінки. Були випадки смерті від розриву серця. Тим часом за першим почувся другий, за ним третій і дальші вибухи, одні з яких були сильніші, другі слабші. Багато думало, що це обстрілюють місто, й поховалися в підвали. По

1) «Вістник пол., літер. й життя», No. 31, ст. 451-452.

2) До таких лічів можна, наприклад, зарахувати полковника В. К., якого Директорія виславала, яко військового аташе до Парижу при Мировій Делегації. Про нього читаємо, що під час Гетьманщини добре. В. К. був одиноким чоловіком у Київі, що переловлював важні мілітарні депеші, маючи на даху свого помешкання тайний радіо-апарат, який передхоплював секретні військові депеші... полк К. все був великим прихильником Антанти. Див. «Український Голос» (Binniger), 1919, N 17, ст. 5-та.

Фельдмаршал Айхторн.

місту пішли всякі неймовірні чутки. Баби на базарі почали говорити, що до Києва підступають большевики. Крамниці почали закриватися. Рух трамваїх припинився. І тільки через якийсь час вияснилося, що й де саме сталося.

Вибухи сталися на Звіринці, на складах артилерійських знарядів і вибухових матеріалів... Катастрофа почалася від пожежі в одному відділі на Звіринці. Спочатку показався дим, а потім почали вилітати одна за другою ракети. Як тільки показався вогонь, по телефону сповістили уряд двірцевого району, відкіля негайно прибула пожарна команда. Одночасно сповістили школу старшин, яка вислава зараз же вартових і оточила місце пожежі. Але було вже запізно. Тільки прибула варта і пожарна команда, счинився величезний вибух знарядів. Уся сила його прийшлася на порожнє місце між артилерійським складом і школою старшин. За цим вибухом пішли дальші. Варта старшин і пожарна команда тяжко постраждали. Полум'ям обхопили майже весь Звіринець і повстало просто пекло: з одного боку рвались ракети, з другого — знаряди, загорівся порох... Пожарні команди зійшлися на місце нещастя з усього міста, але щось відняти було неможливо. Довелося оточити всю місцевість українським військом і нікого не допускати за означені межі. Вибухи продовжувалися. Знаряди літали, розривалися в повітрі й обсипали скалками та шрапнельними кулями все, що було навколо. Сила вибухів була тала велика, що на місці нещастя будинки валилися один за другим.

На вулицях Києва спочатку вибухів почалася втеча людей зі сходу на захід. Всюди видно було, як цілі юрби людей вдягнутих, хто як попав, з кошиками, з клунками, з дітьми та ріжними річами втікали, не розбіраючи гаразд, куди втікають, щоб лиш в протилежний від катастрофи бік.

Я: перейшло ж перше страхіття й люди опанували трохи собою, почалася мобілізація за-для допомоги пораненим і покаліченим жертвам катастрофи всіх санітарних організацій і Червоного Хреста. З усіх боків міста кинулися до Звіринця відділі санітарів. Почали перевозити ранених до шпиталів і т. ін. О 1 годині дня на місці катастрофи прибув Гетьман, щоб ознайомитися на місці з станом річей. Він вислухав звідомлення представників української і німецької влади, дав кілька порад і пробувши з пів години, вернувся назад. Приїздили й ріжкі міністри на місце катастрофи й робили там усякі розпорядки.

Вся місцевість Звіринця знищена вогнем до тла. Не лишилося жодного цілого будинку. Багато людей опинилося на вулиці без усякого притулку. Заможні мешканці Звіринця поробилися бідними, здорові й дужі каліками, а ті, що власною працею здобували собі шматок хліба, перетворилися просто в старців. Потерпіди від вибухів і пожежі й Видубецький і Троїцький монастирі. Від Троїцького (Йонівського) монастиря лишилася тільки недобудована дзвіниця, а решта будови й монастиръ знищенні майже цілком.

Поки-що нараховано до 200 забитих і згорівших і по-над 1000 поранених. Лишилося без притулку біля 10.000 людей. Багацько поранених скалками й кулями від знарядів та шклом від шибок, тощо не можна зареєструвати, бо вони сами собі запобігають, не звертаючись до сторонньої помочі. Багацько трупів ще не розбуто з-под руїн.

Для прийому поранених улаштовано в ріжких шпиталах 1500 ліжок. Пороблено в широких розмірах заходи, щоб допомогти всім жертвам катастрофи. Чимало допомогли в тяжкій роботі санітарів і німецькі відділи Червоного Хреста, які працювали, не покладаючи рук. Одночасно з лікарською допомогою Міністерство Народного Здоровля та Військове Міністерство вжили заходів, щоб допомогти людям притулком та їжою. В Олексіївській інженерній школі та на території виставки улаштовано притулки й харчові пункти, де будуть видавати хліб, гарячу страву, консерви і т. ін. На Печерську також відкрито кілька харчових пунктів, куди приходить кожного дня кілька тисяч людей і дістає харч. Гетьман наказав Раді Міністрів видати 500.000 карбованців на поміч жертвам.¹⁾

¹⁾ В цій справі Гетьман звернувся з відручним листом до Голови Ради Міністрів Ф. А. Лизогуба такого змісту:

Шановний Пане

Федіре Андрієвичу!

Велике нещастия налягло над мешканцями м. Київа. Тисячі людей без хат і майже зістались на вулиці. Коли я вийхав на місце катастрофи, я глибоко був схвильований тим видовищем нещастия. Я зробив пропозицію Раді Міністрів про асигновку 500.000 карбованців на негайну допомогу потерпівшим, серед котрих більшість — робітники, а все ж міркую, що без громадської допомоги, без відклику до християнського почуття всього населення України, злідні всіх потерпівших не можуть бути заспокоєні вповні.

Тому щиро прохаю Вас скласти окремий Комітет під моїм головуванням для допомоги населенню, яке потерпіло від вибуху.

Обов'язки голови цього Комітету я прохаю Вас взяти на себе. Необхідна також участь в цьому Комітеті міністрів — Фінансів, Народного Здоровля і Опіки, Міністра Праці і Начальника моого Штабу.

Крім того прохаю Вас притягти до праці в Комітеті доброчинців, які відклиknуться на це добре діло.

Комітетові, який має скластися, належить відкрити збір жертв в ріжких частинах м. Київа і по всій Україні на користь потерпівших.

Я глибоко переконаний, що все населення України поспішить зробити яко мoga більше допомоги нещасним жертвам вибуху і тим самим сповнить свій християнський довг перед Богом та біжнім, який бідує.

8. червня 1918. року.

Павло Скоропадський.

(Цей Комітет зібрав до 23. липня 1918. р. пожертвувань грішми на суму 615.071 карб. 92. коп. Див. додаток до газети «Державний Вістник», №. 32.)

Городська дума вибрала спеціальний Комітет помочи жертвам катастрофи. До Комітету закликано представників ліквідаційного комітету Всеросійського Земського Союзу й Союза Земств, Військово-промислового комітету, Ліги захисту дітей, «Центродому», Міністерства харчових справ, 4 представників від мешканців Звіринецького району, кооператив «Жизнь» і «Господарський Потребитель», Спілки лікарів, Спілки професійних робітничих союзів, Ради присяжних адвокатів, Українського Банку й інш. Ухвалено організувати збір грошей карнавками. Служачі урядових інституцій, торгово-промислових підприємств і ріжних заведень та робітники ріжних фабрик постановили відрахувати на поміч жертвам свій однодневний заробіток. В театрах на користь жертв також улаштовують збір грошей, продають квітки, програми і т. ін. Загалом людність Київа широко відгукнулася на події й береться енергійно до помочи.

Слідство в справі катастрофи ведуть рівночасно чотири владі: українські військові владі, прокураторія й державна варта і німецька команда¹⁾.

В урочистому похороні жертв катастрофи взяли участь Гетьман і члени українського правительства, де-які чужоземні послі, фельдмаршал Айхгорн та інші представники німецької та австро-угорської армії, котрі поклали вінки з живих квіток на домовини жертв катастрофи. 16-го червня німецький посол Мум був офіційно у Гетьмана і передав йому співчуття німецького Імператора з приводу жертв вибухи на Звіринці в таких висловах: Ясновельможний Пане Гетьмане! З найвищого доручення моого Наймилостивішого Пана, німецького Імператора, маю честь передати Вам, Пане Гетьмане, і всьому українському народові глибоке співчуття Його Імператорської Величності з приводу тяжкого нещастя від вибуху, при якому знищилася частина міста й загинуло стільки київських громадян.²⁾

На це відповів Гетьман: »Пане после! Прошу передати Його Імператорській Величності мою й українського народу глибоку подяку за співчуття Його Величності з приводу нещастя, яке навістило Київ. Уесь український народ глибоко зворушиться висловом цього високомилостивого співчуття. Рівночасно користуюся з нагоди, щоб висловити Вам особисто, пане после, сердечне признання за Ваші незмінно зичливі відносини до всіх подій, які переживає Україна«.²⁾

Не встигло київське населення заспокоїтись від страшного вражіння Звіринецької катастрофи, як нове нещастя впало на многострадальне місто: 14 червня вибухла в день величезна пожежа на Подолі — від невідомої причини. Швидко вогонь перекинувся на дров'яні склади, які були на березі Дніпра в сусідстві з Щекавицькою вулицею, де почалася пожежа. До 5 годин вечора пожежа прийняла розмір дійного стихійного нещастя. Вогонь усе більше та більше захоплював будинки

¹⁾ »Вістник політики, літератури і життя«, 1918, № 24, ст. 372—373.

²⁾ Ibidem, № 25, ст. 391.

і коли б за годину вітер не затих, то небезпека загрожувала б усьому Подолу. Але у вечорі вітер стих і тоді пощастило припинити рух вогню. По відомостям державної варти згоріло 35 будинків, які по приблизному підрахунку мали коло 1200 окремих помешкань. Без притулку лишилося коло 10.000 людей. Крім того згоріли два парові млини, спиртовий завод, фанерна фабрика і 14 лісних складів.

Ці обидва нещастя, що трапились одно за другим, викликали серед населення панику. В обох випадках бачили чиюсь злочинну руки. Але чию? Кому було треба все нових і нових потрясень молодої Української Держави, все нових руйновань і нищень її життя, що тільки що почало налашуватись?¹⁾

Два місяці після катастрофи на Звіринці сталася майже така сама катастрофа в Одесі: з «невідомої причини» 31 липня вибухів у повітря склад патронів на Дальницькій вулиці. Набої вибухали майже три дні і їх жертвою впало кілька сот людей. Полум'я перекинулось на окolinaчні вулиці і наслідком цього вигорів цілий ряд будинків передмістя Одеси і головні склади муніції на Стрільнничому полі. Раз-у-раз було чути грім вибухів і оглушуючу детонацію. Наслідком небезпеки, що вогонь може перекинутися на саме місто, було припинено пасажирський рух і ціла сполука з Одесою була перервана. Завдяки зусиллям українських і австрійських військових властей вогонь погашено і в Одесі повернулось нормальнє життя. Багато людей зсталося без даху над головою. Рада Міністрів призначила півмілійона карбованців на допомогу жертвам катастрофи.²⁾

Громадська думка була твердо переконана, що одеський вибух, так само як і київський, це діло рук антанцьких агентів та прихильників. Ми маємо в руках документ, який потверджує такий здогад. Це — таємне донесення уповноваженого офіцера генерального штаба австро-угорської армії при ставці ген. Макензена австрійській головній квартирі від 23 вересня 1918 р. за № 33152, на підставі телеграми від офіцера для звязку від союзних армій в Ясах такого змісту: «Пані Аліса Поліхроніаді, з походження Францужанка, оповідала одній цільком певній особі, що вона тільки повернулась з Одеси, де йі з великими труднощами вдалося втікти від агентів ц. і кор. поліційної влади. Її запідоєрно, що вона причетна до справи вибухів в Одесі. Вона дає підставу думати, що це підозріння далеко не безпідставне. Вибухи в Одесі — це діло Антанти, однієї організації в Кишиневі під проводом французького морського аташе маркіза de Belloy і французького консула в Кишиневі Sarré. Пані Поліхроніаді з захопленням оповідала про цю подію й була

¹⁾ До участі в цих вчинках признаються соціал-революціонери устами учасниці вбивства фельдм. Айхгорна Каходської в її споминах [див. нижче]: «на ряду съ этимъ [себ-то терором против окремих осб] практиковались широко взрывы складовъ снаряженія, воинскихъ поѣздовъ и т. д. » див. збірник «Пути революції» Берлін. 1923. ст. 191-ша.

²⁾ «Вістник політики, літератури й життя», 1918, № 38, ст. 528.

тієї гадки, що за цією скоро підуть ще інші подібні катастрофи... Звістка з іншого джерела каже: один урядовець італійського посольства в Ясах признався 18 вересня в легкому дамському товаристві під впливом занадто великої дози випитого алкоголю, що він прибув з Одеси, де брав участь в підготовці вибуху. І цей пан також каже, що дальші підприємства цього роду в повнім ходу».

Всі окремі акти терору, виконувані руками сліпих озлоблених фанатиків, які направляли ріжні «центральні» комігети, завершилися убивством фельдмаршала Айхгорна, начальника німецьких військ на Україні. Паралельно й одночасно тими ж самими людьми підготовлявся замах і на Гельмана. Ми розпоряджаємо тепер споминами одного з учасників цих терористичних актів¹⁾, і те, що раніше являлося в формі здогадів і міркувань тепер приймає вже певний реальний характер. Ініціатором і організатором терору явився Центральний Комітет російської партії соціалістів-революціонерів. Партійний з'їзд санкціонував цей терор і доручив його переведення «Боєвій Організації». Першими жертвами терору були намічені: граф Мірбах, німецький посол у Москві, фельдмаршал Айхгорн і Гельман Скоропадський. Боєва організація складалася первісно з тих осіб: Григорія Смолянського (що в той же самий час «занималь отвѣтственный совѣтскій пістъ»), Бориса Донського (кронштадського матрося, по походженню — селянина Рязанської губернії) й жидівки Каховської. Сформувавшись, Боєва організація почала переговори з Українським Центральним Комітетом партії, який перебував тоді в Москві; було рішено вести діяльність в імені обох центральних комітетів — Московського й Українського, але «окончательная санкция пленума Украинского Центрального Комитета должна была быть получена лишь позднѣе, такъ какъ не было возможности теперь же снести съ его членами, находившимися въ Одесѣ». Пізніше ця санкція була одержана: її привіз з Одеси член партії Терлецький. Український Ц. Комітет дав до Боєвої Організації ще й своїх людей: «украинцы съ своей стороны ввели къ намъ Марусю Замужную, Ивана Бондарчука и еще двухъ товарищей — Гришу и Миколу, предназначавшихся главнымъ образомъ для покушенія на Гельмана Скоропадского¹⁾. Бондарчук і «Микола» були колишні каторжники. Вся компанія переїхала на Україну до Київ і почала тут готовитись до виконання своїх планів. Перший удар був направлений на фельдмаршала, яко начальника німецьких військ «рвавшихъ на часті Україну, огнемъ и железомъ усмирявшихъ

¹⁾ И. К. Каховсько. Дело Эйхгорна и Деникина (Изъ воспоминаний). «Пути революции». Берлін, 1923. Автор цих споминів — інтелігентна панночка жидівка, член російської партії лівих соціалістів-революціонерів Вона була арештована скоро після убивства фельдам. Айхгорна і просиділа в тюрмі до приходу Директорії, коли її було випущено на волю. Вона залишилася у Київ і була свідком Денікінської окупації зачіпаний тоді, яко жидівка, багато прікрустен.

¹⁾ «Пути революции», ст. 199-та.

возстанія крестьянъ и рабочихъ и возродившихъ на Українѣ гетманскoe самодержавіе... Эйхгорнъ обрисовывался въ глазахъ трудящихся Україны и Россіи, какъ главный палачъ и душитель трудового крестьянства. По пріѣздѣ своемъ на Україну, онъ жестоко расправился съ интернаціоналистами русскими плѣнными солдатами, которыхъ онъ посыпалъ въ рядахъ своихъ войскъ усмирять українскую революцію. За ихъ отказъ — разстрѣливалъ и вѣшалъ на крестахъ и висѣлицахъ... За короткое время своего командованія и властовданія на Українѣ онъ покрылъ богатую, цветущую страну висѣлицами и неубранными трупами.(?)

30 липня 1918 року Донской кинув бомбу в фельдмаршала Айхгорна і смертельно поранив його, а також ад'ютанта його, капітана фон-Дрессера. За кілька годин обос поранені сконали. Убивцю скоплено. На місце злочину зразу ж явився Гетьман і занявся поданням пораненому першої помочи. Він накилився до фельдмаршала, підняв його; той відкрив очі, пізнав Гетьмана й усміхнувся до нього. Гетьман поцілував фельдмаршала в чоло. Пораненого перенесено було до його помешкання. Тоді Гетьман поїхав до німецького посла і в імені Української Держави склав йому співчуття. На другий же день з'явилася грамота Гетьмана, в якій він заявляв про непричастність українського народу в злочині й зазначив, що на приятеля Української Держави підніс руку ворог України. У Відні іменем Української Держави зложив заяву співчуття в німецькім посольстві посол України, В. Липинський. Гетьман вислав кондоленційну телеграму від Української Держави й Народу до німецького Імператора, який зараз же відповів подякою.

На руки німецького посольства в Київі зложили заяву глибокого співчуття з приводу атентату українська партія соціалістів-федералістів, партія українських хліборобів-демократів і цілий ряд інших. Всі українські часописи з великим обуренням висловились з приводу злочину й заявили про повну непричастність і невідповідальність українського народу за цей злочин.

Замордування Айхгорна викликало взагалі велике обурення серед усього українського громадянства. Спеціальний кореспондент «Вістника політики, літератури й життя» з Київа так малює цей загальний настрій: «Терористичний вчинок не зустрів ніякої симпатії, хоча ще навкруги в повітрі розсіяні зерна большевицьких настроїв. Можна би думати, що терористичні вчинки в такім складнім суспільнім середовищі, яке має тепер Україна, коли вироблює нові форми державного ладу з недавньої ще анархії — не є чимсь незвичайним і що їх повинні приймати, як нормальне явище. Адже ворогів має Українська Держава наше не більше, ніж прихильників. І революція, — й анархія полишили надто багато невдоволених. Процент людей, які тужать за теплим втраченим місцем «старого режиму» незвичайно великий. Німецька вогнища сила на Україні, що відограс величезну силу, як чишник порядку й союзник самостійної України, луже сильно не до вподоби тій перстні, яка

молиться до »одної неділімої«, хоча б і під скипетром Распутіна. І ось чому незвичайно цінний той перший настрій, який супроводив перші звістки про замах на представника найвищої воєнної німецької влади на Україні. Почувалося загальне, напівстримане обурення, що є ще люди, які проводжують традиції большевиків. Паралеля між свіжим убивством графа Мірбаха в Москві накидалася сама собою. Було ясно, що такий шлях політичної боротьби є тільки актом розпуки, доказом повної безсили тих, що звязують з такими подіями надії на нові політичні комбінації. Чимало людей зрозуміло, як стій, що таке розуміння політичної боротьби є доказом зовсім незрілої політичної думки, повним незрозумінням тих умовин, в яких находитися тепер Україна«.¹⁾

Для всіх було ясно, що метою злочину являється — закаламутити, зіпсути відносини між Німеччиною й Україною, захопити Українську Державу, внести в її життя новий заколот і анархію. Так власне оцінила крівавий акт 30 липня й чужа преса.

„Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ писала, що справці замаху, ліві соціялісти-революціонери мають фанатичну віру, що актом терору вони задержать хід розвитку подій на Сході Європи, зроблять неіснуючим Берестейський мир і зроблять Росію такою, якою вона була тоді, коли починала війну.

„Germania“ писала, що »таких наслідків, яких хотіли соціял-революціонери, а саме, попсування відносин між Німеччиною й Україною, замах не буде мати, тому що існуючі вз єдини не засновані на поодиноких людях«. Те саме писала „Frankfurter Zeitung“, що ціль замаху на Айхгорна — зломання Берестейського договору. „Kölnische Zeitung“ писала з приводу замаху, що »державна керма України спочиває в сильних руках людини (гетьмана Скоропадського), яка часто висловлювала волю привернути спокій і лад в краю, тісно опираючись на центральні держави, уживає всіх сил народу до вибудови молодої держави. Гетьман Скоропадський, який зараз по замаху в Москві в сердечних словах висловив свое співчуття, найде засоби й дорогу, щоб здатити божевільні затії, так ясно висвітлені убивством у Київі. Як що йому не стане власної сили, так стойть в країні досить німецького війська до успішної інтервенції. Нас покликало перше українське правительство, якому предложили ми з огляду на ситуацію молодої держави незвичайно корисні умовини до привернення ладу в краю, з якого ми з огляду на обосторонні інтереси не скорше уступимо, аж осягнемо намічену ціль, що для неї пролилося стільки дорогої німецької крові«.

З австрійської преси „Fremdenblatt“ (пів-офіціоз австр. міністерства закордонних справ) писав:

»Російські соціал-революціонери обняли спадщину по російських нігілістах тим, що вживають політичного вбивства, як засіб боротьби. Є це акція, що стойть дуже близько коаліції, яка бажала б наново до-

¹⁾ »Вістник«, 1018, ч. 32, ст. 466—467.

вести до війни з Німцями. Антанта не потрапить скинути з себе московського й київського злочину. Однаке, перодовсім в першій лінії мусить бути констатоване, що київський замах не може нічого змінити у відношенні до Німеччини, бо злочинцем був Великорос і Українське правительство не відповідає за цей акт терору. Антанти не вдається повалити твору, довершеного у Берестю. В злущі з російськими соціял-революціонерами вона не дійде до своєї цілі«.

„Neue Freie Presse“ вбачала в акті 30 липня змагання повалити Берестейський мир.

Розуміється, преса Антанти тішилася з убивства Айхгорна й представляла його, як акт протесту »поневолених німецьким мілітаризмом України й Росії«. Так власне писала італійська «Secolo», що мовляв, »Айхгорн і Мірбах впали жертвою українців і великоросів, поневолених німецьким мілітаризмом«.

Англійський »Manchester Guardian« і Westminster Gazette« писали те саме. Французька преса не скривала свого задоволення, що терор російських соціял-революціонерів прискорить відновлення східного фронту.

Нейтральні соціалістичні органи висловлювались майже в тім дусі, що й антанцькі. Шведський соціаліст Брантінг писав у своїм »Socialdemokraten«: »Київський вчинок треба вважати своего рода самообороною, яка зродилася з одчаю народу, закованого переможцем в кайдани — переможця, що дістався на Україну подібним способом, як колись Данайці до Трої, а тепер дістає за свої подарунки подяку!«¹⁾.

В дійсності вчинок озлоблених фанатиків не вплинув на зміну українсько-німецьких відносин, як того й треба було сподіватися. Попліції вдалося захопити одну з учасників замаху — Каховську, а решта терористів розбіглась. Як що вірити Каховській, Гетьмана врятувало те, що терористи не хотіли, щоб замах на Гетьмана стався раніше, ніж замах на фельд. Айхгорна: »намъ совершенно очевидно казалось, что гибель Гетмана такъ встревожить нѣмцевъ, что Эйхгорнъ станеть совершенно недоступнымъ!«²⁾ Але всі приготовлення до замаху були поброблені: »мы, как же Каховская, завели знакомство съ дворцовой приступой и узнали многое важное для насть о внутренней жизни и расположениі комнать двора.., Нѣсколько разъ намъ удавалось видѣть Гетмана на пріемѣ имъ дворцового караула и на парадахъ!«²⁾

Коли взяти на увагу, що в Москві перебував також »Повстанчий Революційний Народний Секретаріят« (колишній большевицький уряд на Україні, котрий тепер так переіменувався), який поставив собі завданням »надсилати емісарів на Україну, організувати революційно-військові

¹⁾ »Пути революции«, ст. 205.

²⁾ Ibidem.

комітети, згідно з планом операції, піддержувати з ними зв'язок¹⁾ — одним словом, вести роботу по зруйнованні Української Держави, коли пригадати, що зовсім аналогічну роботу вели й українські ліві соціялісти-революціонери²⁾, то можна собі уявити, серед яких тяжких, тривожних обставин і постійної особистої небезпеки доводилося Гетьманові й його правительству вести своє відповідальне діло — будування й скріplення української державності.

¹⁾ *M. Скрипник.* Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні. «Червоний Шлях», Харків 1923. кн. III. ст. 109.—110.

²⁾ *Л. Христюк.* Українська революція, Відень, 1921. т. III. ст. 95-та.

VIII.

Зовнішня політика української держави. Відносини до Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини. Дипломатичні зносини з »рандштатами«, з Румунією, нейтральними державами й спроби відновлення зносин з державами Антанти.

Гетьманське правительство, приходячи до влади, знайшлося перед фактом Берестейського договору й випливаючих з нього наслідків, — в формі економічних зобов'язань (постачання Центральним Державам продуктів) і присутності на українській території закликаних урядом Центральної Ради для допомоги німецьких та австро-угорських військ. З цим фактом треба було рахуватись, як з найважнішим під той час чинником не тільки в обсягу внутрішніх відносин, але й що до міжнародного становища Української Держави. Першим завданням української політики було — спираючись на поміч Німеччини (як найсильнішої з держав, що підписали Берестейський договір), доки це нам буде потрібно, старатись, яко-мога швидче стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини, добувши собі повну свободу рухів; одночасно з тим треба було також яко мога швидче й легче визволитися від присутності на українській території австро-угорських військ. За допомогою німців, поки вони були в силі, треба було вирішити справу замирення з Сovітською Росією й закріпити за нами наші окраїни, на які претендували де-які сусіди. На черзі стояло — досягти визнання України нейтральними державами, а потім і державами Антанти. Розуміється, поки точилася війна і невідомо було ще, хто переможе, трудно було рахувати на таке визнання державами Антанської групи. Звязки, які почали так легко зав'язуватися з Антантою в кінці 1917 року, обірвались зразу, як тільки тодішнє українське правительство почало мирові переговори з Центральними Державами. В інтересах скріплення становища Української Держави не лежала повна перемога котроїс з борючихся сторін: повна перемога Німеччини могла віддати нас цілком в її руки. Так само й повний розгром Німеччини міг наразити нас на помсту з боку переможців за Берестейський мир. Але весною 1918 року найбільш імовірним уявлялось припинення війни за виснаженням обох сторін і мир на більш-менш компромісowych умовах. От тому то в інтересах Української Держави лежало яко-мога швидче досягти внутрішньої консолідації й заспокоєння і утворити сильну українську армію, яка при всякому висліді світової війни явилась би рішаючим чинником при остаточнім вирішенні нашої долі.

Наші відносини до Німеччини й до Австро-Угорщини ріжнилися між собою в залежності від тих цілей і надій, які ставили собі що до України обидві монархії. Для Німеччини створення самостійної України було думкою не новою, хоч далеко не так пошироною й популярною, як де-хто гадає. Але до часів світової війни не було ані натяку на якусь «україно-фільську» акцію не тільки в урядових німецьких кругах, але й серед яких-небудь громадських груп. В часі війни, поки Росія була грізним ворогом, німецький уряд, спеціально військові сфери старались всіма способами того ворога ослабити; звілци — спеціальні тaborи для українців-полонених вояків російської армії і формування з них військових частин. При кінці 1917 року Росія була вже зовсім розбита і на її руїнах повстали нові національні держави; але й Німеччина, особливо її союзник Австро-Угорщина, були вже виснажені й змушені до краю. Хоча Совітська Росія й готова була миритись з Центральними Державами, але сам по собі цей мир ще не вирішував для них питання про східний фронт; за то мир з багатою й антибільшевицькою Україною відкривав для спільноків далеко ширші перспективи що до рятунку з тяжкої економічно-господарської ситуації. Для Австрії мир з Україною й осягнення від неї хлібних запасів був просто порятувачем від голодної смерті. Тоді то серед військових кругів і дозрів план, піддерживаний перед тим групою німецьких публіцистів та економістів (таких як Павло Рорбах, Аксель Шміт та інші): піддержати молоду Українську Державу, яка б дала Німеччині хліб, розвивалась в орбіті німецьких впливів, була б противагою Польщі, а в разі потреби й Росії і служила б ринком для збути продуктів німецької індустрії. Цей план знайшов собі здійснення в Берестейському договорі. Для того, щоб реалізувати всі ті користі, які випливали з договору, німці так само як і австрійці, мусили дати Україні мілітарну поміч: очистити край від більшевицьких банд і розмістити в ньому значні контингенти військ, щоб охоронити границі краю й піддержати внутрішній лад та спокій. Розмір цієї мілітарної допомоги напевне й не передбачався в перший момент по заключенні миру¹⁾). Інтервенція в українські справи логічно повела за собою й відносини з Доном та Кавказом. Події на Україні розвивалися в такому напрямі, що німці побачили себе примушеними вмішатись у її внутрішні справи й поставити перед собою питання: чи

¹⁾ В другій половині серпня 1918 року на території України були розміщені німецькі сили в розміру 6 армейських корпусів, здебільшого по 3 дивізії, крім того ще деякі окремі частини, так що взагалі було коло 20 дівізій. Важка артилерія, котра спочатку була прислана на Україну, в цей час була цілком одправлена на Західний фронт. Крім того, з числа військ, що перебували на Україні, німецьке командування збиралось вислати на Західний фронт ще 2—3 дивізії. (Донесення гр. Форгача міністру гр. Буріяну від 24 серпня 1918 р., № 9047).

Австрійських військ було 4 корпуси й дві окремі дивізії (корпуси XI, XII, XVII і XXV, крім того 5 кав. дивізія і 7 кав. дивізія). — Донесення генеральн. консула в Одесі Житковського міністру гр. Буріяну від 20. серпня 1918 р., № 17.

піддержувати українську державність, чи перейти за звичайну окупацію. І коли вони схилились на бік першого рішення, то не тільки тому, що окупація ставила під великий сумнів можливість використати українські продукти поживи, але й тому, що серед українського населення знайшлися живі, здорові елементи, які виявили себе здібними до державно-творчої роботи й скріплення Української Держави, яка була потрібна німцям і для їх політичних планів.

Для України спіратись у своїй політиці головно на Німеччину було вигідно не лише тому, що Німеччина грава першу роль серед держав почвірного союзу, але також і тому, що вона безпосередньо з Україною не межувала й аспірацій на якісні українські території не мала. Крім того, Німеччина, так само як і Україна, була заінтересована в тому, що Польща, яка так або інакше мала повстати наслідком війни, як самостійна держава, не придалаб надмірних розмірів і сили, а це вона могла б досягти лиш коштом українських або білоруських земель. І Німеччина й Україна були проти »австро-польського« розвязання польського питання.

Значно інакше ставилась до проблеми самостійної Української Держави Австро-Угорщина. Вона здавна стояла перед українським питанням, маючи в себе дві українські провінції. Створення великої, сильної України не лежало в австрійському інтересі: це означало б для неї перспективу втратити Східну Галичину й Буковину, або в усікім разі мати у себе серйозну українську іреденту. З другого боку у виборі між Україною й Польщею австрійська політика рішуче ставала на бік Польщі. Для Австроїї найбільш бажаним уявлялось відбатувати певну частину української території, наприклад Правобережну Україну, або хоч її частину і або створити з неї особливий український коронний край (Kronland), як про це мріяв ще покійний ерцгерцог Фердинанд, або приєднати до автономної Польщі під габсбургським берлом. Однака грізна ситуація — перспектива голоду й внутрішнього розпаду примушували Австроїю йти на мир і не тільки визнати самостійну Україну, але ще й погодитись на таємний договір про поділ Галичини. Для Австро-Угорщини, як одверто признавались її дипломати, мир з Україною був в першій лінії »Brotfrieden«. Йдучи на цей мир, австро-угорське правительство дуже утруднювало собі справу з поляками; вже в скорому часі по заключенні миру воно почало думати, як би змінити, або й зовсім анулювати де-які свої зобов'язання, наприклад поділ Галичини, почало робити українському правительству труднощі що до Холмщини й взагалі в справі польсько-українських кордонів і затягало справу з ратифікацією Берестейського договору. Знеохочена страшною війною, виснажена, розхитана в середині опозицією ріжких національностей, Австроїя прагнула скінчення війни. Цісар Карло вів через брата своєї дружини, принца Сикста Бурбонського, переговори з Ангантю, потай від своїх союзників, про сепаратний мир. Він був не від того, щоб ді-

стати назад Шлеськ, забраний Прусією ще в XVIII віці, і об'єднати під берлом Габсбургів цілу Польщу, разом з українськими землями, на які претендували поляки. Тому то супроти України політика Австро-Угорщини була наскрізь нещира й недоброзичлива.

Дипломатичним представником Німеччини у Київі був барон Мум фон-Шварценштайн, в рангу посла (Botschafter). Радником посольства був граф фон-Берхем. Головнокомандуючим німецькими силами на Україні був фельдмаршал Айхгорн.

Фельдмаршал Айхгорн ставився дуже прихильно до ідеї відбудови самостійної України. Так само прихильно ставився він і до Гетьмана та його правительства. Ще перед офіційальним визнанням гетьманського правительства Німеччиною він дав обід 26-го травня на пошану Гетьмана і виголосив за цим обідом тост, зложений в дуже теплих і щиріх словах. У відповідь на цей обід Гетьман дав 8-го червня у своєму палаці обід в пошану фельдмаршала Айхгорна. Обід носив військовий характер і крім чинів штабу та військового міністра на обіді були присутні лише голова Ради Міністрів, управляючий морським міністерством кап. Максимів і начальник гетьманського штабу отаман В. Дащенко-Горбацький. На обіді сказав Гетьман по українські тост: «Я радо вітаю у себе генералфельдмаршала й представників славетної німецької армії. Я підімлю чарку за хоробрі німецькі війська, котрі допомагають нам творити незалежну Українську Державу та вставляти лад і спокій в краю. П'ю за здоров'я їх славного провідника, генералфельдмаршалові Айхгорну — слава!»

У відповідь генералфельдмаршал сказав по німецьки: «Пане Гетьман! Щиро дякую вам за ваші ласкаві слова й за увагу. Вам відомо, пане Гетьман, що я солдат і можу відповісти вам як такий. Німецькі війська прийшли сюди, виконуючи наказ нашого верховного провідника. З великою радістю прийшли ми на цей заклик, бо діло йде про те, щоб дати допомогу народові, котрій прагне увільнитися від своїх губителів. Нам судилося прекрасне й благородне завдання бути першою опорою молодої держави на початку її державного будівництва. І коли з багатьох боків в цім краю нас зустрічають не з великою охотою, а з недовір'ям і деколи навіть з відкритою ворожнечею, це дуже прикро, але разом з тим я сподіваюся, що як тільки Україна стане твердо на своїх ногах власних, яко незалежна самостійна держава, й ці люди, — виключаючи тих, котрі бажали б особистої користі з продовження революційного стану краю на вічні часи, — будуть в свій час з подякою згадувати про німецького солдата. Цей час прийде напевне, той час, коли Україна, — збудованням якої ви, пане Гетьман, з твердою рішучістю і вірою в Бога прийняли на себе — знову зацвіте й праця в містах та селах, на фабриках та в полі знову поновиться, щоб принести багаті плоди. Приайде той час, коли Українська Держава, підтримана патріотичним самовідреченням своїх громадян і кермуючися урядом, який утворився на народних підвалинах, піде на чолі всіх сусідніх народів під оглядом добробуту та дійсної цивілізації. Від усього серця бажаю приходу такого часу й за цю щасливу будущину підіймаю чарку й говорю: «Хай живе Україна та її Гетьман!»¹⁾.

Але політичні справи провадив не сам фельдмаршал Айхгорн, а по його смерті ген. граф фон Кірбах; його начальник штаба,

¹⁾ «Вістник», 1918 ч. 25, ст. 391—392).

генерал-поручник Вільгельм Гренер¹⁾). Військовим аташе при посольстві був полковник фон-Штольценберг. Такий склад німецьких представників на Україні був з початком гетьманського правління. 2-го травня 1918 р. Гетьман повідомив фельдмаршала Айхгорна й посла Мума про те, що зложений ним кабінет міністрів вступив в урядовання. Таке ж повідомлення було заслане й австрійському представникові. З боку Австро-Угорщини послом (*Botschafter*) у Київі був граф Йог. Форгач, відомий австрійський дипломат, що до вибуху світової війни займав пост австро-угорського посланника в Білграді. Радником посольства був принц Еміль Фюрстенберг. Військовим аташе був спочатку майор фон-Флейшман, пізніше генерал граф Спанокі. Головнокомандуючим австрійським військом був генерал-фельдмаршал фон-Краус, який перебував в Одесі.

Німецьке правительство призначило генеральним консулом до Києва Фон-Тіля; крім того були призначенні консули: до Харкова п. Краuze, до Катеринославу п. Вайдмана, до Миколаєва п. Штоббе. Австро-Угорщина призначила генеральних консулів: до Києва п. Гоффінгера, до Одеси п. Житковського.

22-го травня 1918 року фельдмаршал Айхгорн розіслав усім під владним йому начальникам корпусів наказ, в якому зазначав відносини до

Барон Мум, німецький посол у Київі.

¹⁾ Син полкового скарбника з Віртемберга, ген. Вільгельм Гренер родився в році 1868., скінчив Академію Генерального Штабу. З вибухом світової війни йому доручено провід німецьких залізниць та організацію військового на них руху. На цій посаді ген. Гренер виявив дуже великі організаційні здібності й надзвичайну енергію. В кінці 1916 р. він дістав призначення на фронт, спочатку командиром дивізії, а скоро потому й корпуса. Весною 1918 р. призначено його начальником штабу німецьких військ на Україні, а в початку падолисту — начальником штабу всіх німецьких військ (замісць ген. Людендорфа). Після революції став міністром шляхів. Тепер є піліським міністром

нового українського правительства.^{*)} Німецькі військові й цивільні представники в Київ засвоїли собі у відносинах до українських справ тон і форми, які зовсім не відповідали характеру німецько-українських взаємин, як вони мали уложитись згідно Берестейському договору. Певна

^{*)} «Після того, як імператорський посол *de facto* вступив у відносини з новим українським правителством під умовою визнання його імператорським правителством, також і головне командування вступило в службові зносини з Гетьманом Скоропадським та його урядом. Гетьман урочисто визнав на письмі виставлені йому Головним Командуванням вимоги. З нашого боку дано згоду на піддержку його правительства військовими й господарськими засобами Німецької Держави. Цим створено ясність у відносині до українських властей та населення. Усяка агітація в краю, особливо з боку партій соціалістів-революціонерів і прежнього правительства, яка веде до нових розрухів у краю й підкопує авторитет нового правительства, має бути усувана рішучими заходами й збройною рукою. Тут на місці будуть суворі заходи, щоб в корні припинити всякі розрухи. Можна сподіватись, що соціал-революційна партія буде викликати акти саботажа, дурячи селян під приводом, ніби відновлення приватної власності позбавити селян плодів їхньої праці, яку вони виконали при весняних роботах. Селянам твердо обіцяно, покликаючись на наказ фельмаршала, що до весняних робот, що врожай належатиме тому, хто засіяв. Таку обіцянку дало також і нове правительство. Серед домагань, які Гетьман обіцяв виконати, такі мають особливу вагу для становища головного командування:

1. Гетьман вважає за свій святий обов'язок перейняти на себе всі умовини Берестейського договору. Рада має бути розпушена, скликана конституанта не зійдеться. Нові вибори для законодавчого зібрання наступлять лише після повного заспокоєння краю. Термін буде означенено по згоді з головним командуванням.

2. Обсяг і вжиток (української) армії, яка має формуватись, будуть вирішенні за порозумінням з головною командою.

3. Буде визнана діяльність німецького полевого суду згідно з розпорядженням гол. команди від 24. IV. 1918 і 28. IV. 1918.

4. Земельні комітети та всякі інші комітети будуть новим правителством розпущені й замінені звичайними державними й земськими установами. Всі неблагонадійні елементи будуть усунуті з уряду, українська юстиція буде захищена від усякого терору. Заходи правительства на цьому полі будуть піддержані всіма засобами німецького командування.

5. Доки на Україні нема своїх військових судових законів, доти залишається чинним німецьке військове судівництво в діяльності німецьких військових властей.

6. Всі перешкоди, які робилися досі що до постачання хліба, будуть усунуті, а нових перешкод не буде.

7. За німецьку поміч Україна дасть відшкодування, що до характеру обсягу którego наступить порозуміння, як можна швидче. Крім того має бути заключена військова конвенція, яка ureгулює дальші військові деталі.

Всі прежні розпорядження головної команди, які протирічать вищеприведеним пунктам, або залишають одкритим ясні рішення, будуть омінені, особливо pp. 1 та 2 розпорядження I, № 19961 від 21. III. 1918,

річ, що в цьому була найбільша вина правительства Ц. Ради, котре не зуміло само заняти відповідне становище й заімпонувати німцям, а на- томісць багато спричинилось до того, щоб понизити авторитет української влади і навіть скомпромітувати в очах своїх і чужих людей саму українську державність. Отже не дивно, що після такого досвіду німецькі військові й цивільні представники з певним застереженням ставились до українських справ і не хотіли зрікатися тих вигод, які давав їм до рук фахг перебування їхнього війська на українській території. Вони прогивились формуванню української армії, втручались у внутрішні справи, старались вплинути навіть на персональний склад міністерства, що однаке їм не удалося і на посаду міністра закордонних справ було призначено Гетьманом особу, проти якої німці були чомусь упереджені й дуже виступали, дозволяли собі часами де-які наджиття на провінції. Боротися з таким становищем річей українське правительство могло лише одним способом: стараючись перенести центр ваги українсько-німецьких зносин з Києва до Берліна, щоб мати безпосередньо діло з центральним німецьким урядом, з головним командуванням і з самою особою Імператора Вільгельма II. Перше було досягнуто

Граф Форіач, австро-угорський посол у Київі.

що до обеззброєння населення. Воно належатиме виключно німецьким військовим властям і їхніх наказів у цьому відношенні українські власті мають слухатись без суперечок. Не можна попускати, щоб якесь українська цивільна або військова установа ставила перешкоди розпорядженням німецької військової влади, які признаються нею необхідними для вдереждання спокою й ладу. В разі потреби слід арештовувати неналежні і одислати їх до етапної інспекції. Погроза карами при роззброєнні мусить завжди походити від начальників, наділених відповідними судовими повноваженнями, отже, на випадок невиконання наших наказів можна поводитися з винуватими згідно наказів про полеві військові суди.

Фельдмаршал-лейтенант фон-Айхгорн.«

призначенням посланника до Берліна барона Ф. Р. Штейнгеля, котрий зав'язав безпосередні зносини з міністром закордонних справ, з канцлером, зумів придбати собі в очах німецьких правячих сфер авторитет і повагу. Далі пішла подорож українського міністра-президента Ф. А. Лизогуба до Берліна і нарешті додорож самого Гетьмана для побачення з Імператором Вільгельмом II. Все це дуже ослабило впливи й домагання місцевих німецьких представників і привело в кінці літа 1918 року, що важніші справи, що торкались українсько-німецьких взаємин, вирішувались вже українськими представниками й центральною німецькою владою в Берліні спільно. Але треба зауважити, що взагалі на зменшення німецьких претензій і нахилу до певного натиску в бажанім для себе дусі на український уряд впливало погіршення військової ситуації за західному фронті. Почуваючи себе слабшими, німці перестали ставити українському правительству перешкоди і в справі формування української армії і в ділі організації українського флоту і в справі приолучення окраїн і т. д., про що буде нижче сказано більше докладно.

2-го червня відбулося у Київі урочисто офіційне визнання Гетьмана Павла Скоропадського Німеччиною й Австро-Угорщиною, а за тим стала на чергу й ратифікація Берестейського договору Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною. За вимками Австро-Угорщини всі держави, що підписали договір, перевели ратифікацію без особливих труднощів та вагань: 15-го липня відбулася у Відні виміна ратифікаційних грамот між Болгарією й Україною. Українську грамоту за підписом Гетьмана П. Скоропадського передав український посол у Відні В. К. Липинський, болгарську за підписом царя Фердинанда легаційний радник болгарського посольства у Відні в характері chargé d'affaires п. Джебаров. 24-го липня там же у Відні відбулася виміна грамот між Україною й Німеччиною; українську грамоту передав посол В. К. Липинський, німецьку за підписом імператора Вільгельма II. німецький chargé d'affaires принц Штольберг-Вернігероде. 22-го серпня відбулася виміна грамот між Україною й Туреччиною в палаці турецького посольства у Відні: з українського боку передав грамоту радник посольства Ів. Ст. Токаржевський-Каращевич, з турецького передав грамоту за підписом султана Магомета V. турецький посол у Відні Гусейн-Гільмі Паша.¹⁾

Тяжче пішла справа з ратифікацією миру з боку Австро-Угорщини. Тут справа ратифікації мала довгу історію й так-таки й не була довершена, хоч у жовтні 1918 р. був уже готовий текст грамоти латинською мовою, що мав бути підписаний Імператором Карлом I-им. (Далі йшов текст самого договору, німецькою й мад'ярською мовою пар-

¹⁾ Виміна ратифікаційних грамот усіма п'ятьма державами була передбачена у Відні «Кінцевими постановами» Берестейського договору, де стояло, що «ратифікаційні грамоти мають бути обмінні яко-мога скоріше у Відні». Див. ст. 6-ту видання «Мирового Договору», Київ 1918.

льельно). Як уже вище було зазначено, Австро-Угорщина пішла на Берестейський мир з дуже тяжким серцем, особливо з огляду на свою польську політику. Питання про Холмщину й польсько-українську границю взагалі і справа поділу Галичину на українську й польську частину, до якого австро-угорське правительство зобов'язалось таємним додатковим договором до Берестейського трактату, це були ті труднощі, які зараз же станули перед Австро-Угорчиною; тому-то австро-угорське правительство рішило добитись перегляду Берестейського договору, а засобом пресії на українське правительство було вибрано відречення ратифікації Берестейського миру. Уже в трагії 1918 року в австро-угорському міністерстві закордонних справ іде обмірковання питання, як би досягти таємного порозуміння з німецьким урядом, щоб в комісії, яка мала остаточно визначити польсько-українські граници, виступати згідно й солідарно. Ale німці спішилися з ратифікацією й барон Мум прохав берлінський уряд по змозі прискорити ратифікацію.¹⁾ Тоді граф Буріян звернувся до австро-угорського посла у Берліні принца Гогенлоє з обширною інструкцією, в якій доручав йому вплинути на берлінський уряд, щоб той не спішився з ратифікацією й піддержав австрійські вимоги.²⁾ Про те саме телеграфував гравф Буріян і гр. Лярішу до Берліна 18 червня 1918 р. (№ 390). 25-го червня Буріян шле «строго довірочну» шифровану телеграму своїм представникам: графу Черніну до Софії, барону Szillassy до Царського Села й графу Лярішу до Берліну, щоб вони заявили тамошнім урядам, що «Австро-Угорщина хоче перед ратифікацією упорядкувати питання, що стосуються деяких її спеціальних інтересів» і прохаче представників у Софії та Царському Селі «вплинути на своїх німецьких колег, щоб вони зробили перед болгарським та турецьким урядами представлення в тому самому дусі. Болгарське правительство

Турецький посол у Київі Ахмед-Мухтар Бей.

¹⁾ Донесення про це гр. Форгача з Києва 25. травня 1918 р. за № 450.

²⁾ В цій інструкції (від 10 червня 1918 р. за № 2812) головний натиск ставлено на те, що, мовляв, Україна не додержала в повноті своїх зобов'язків що до постачання хліба, а тому й Австрія вважає себе звільненою від обов'язку додержати Берестейську умову в її цілості себ-то що до Холмщини й що до розділу Галичини.

устами міністра Радославова »категорично заявило«, по словам телеграми гр. Черніна, що »ратифікація договору з Україною« відбудеться одночасно з ратифікацією з боку Німеччини. (Телеграма від 12 червня 1918 р., № 338). Так само й турецький міністр закордонних справ обіцяв ратифікувати мир з Україною »не раніш, ніж це зробить Австро-Угорщина й Німеччина« Барон Szilassy виніс однаке вражіння, що турки спріяді намірялись бути перевести цю ратифікацію раніш (тел. від 22 червня 1918 року, № 377). Але німці збріались ратифікувати мир не-гайно. І граф Ляріш повідомив 22 червня гр. Буріяна, що він тільки що бачився з послом Мумом, котрий від учора перебуває у Берліні і той заявив, що »Німеччина надає велику вагу скорій ратифікації українського мирового договору, щоб скріпити правительство Гетьмана і утворити стабілізовані відносини з Україною«. З розмови з Мумом гр. Ляріш виніс певне вражіння, що »берлінський кабінет не поділяє наших поглядів і обидва наше бажання, особливо що до Холмщини, дуже слабо буде підпирати«. (Телеграма № 404). Однаке німці залишили Австро-Угорщині вільну руку домагатись прихильного для неї залагодження обох справ: холмської й галицької, схиляючись що до останньої до того, щоб її навіть підтримати.

Тимчасом українське правительство через свого посла у Відні В. В. Липинського домагалося скорої ратифікації. І ось саме під час заходів графа Буріяна разом з гр. Форгачем добитись в українського уряду уступок що до холмської й галицької справи. Болгарія перевела 15-го липня 1918 р. у Відні ратифікацію. Протокол про обмін ратифікаційних актів підписав з боку Української Держави посол В. Липинський, з боку Болгарії заступник посла у Відні Микола Джебаров.

Це страшенно вразило графа Буріяна, як це можна бачити з його телеграмами, розісланої австро-угорським представникам у Софії, Царгороді, Берліні й Київі від 17 липня 1918 р. Виник дипломатичний конфлікт між Віднем та Софією. Міністр-президент Малинов спробував виставити прискорення ратифікації в супереч прежній заяві міністра Радославова, як якесь »непорозуміння« і звалював вину на урядовців болгарського посольства у Відні. Поки йшла дипломатична переписка між Віднем та Софією, німці поставили своїх союзників перед фактом ратифікації миру з Україною зного боку. Виконавши обмін грамот, принц Вільгельм Штольберг-Вернігороде того ж самого дня 24 червня сповістив про неї графа Буріяна листом, в якому писав, що »військові обставини на сході української області так само як і таможенні та інші українські господарські справи« примусили німецьке правительство прискорити ратифікацію миру з Україною. Тоді й Болгарія офіційно заявила про свою ратифікацію в формі вербальної ноти переданої в Софії 1-го серпня 1918 року на ім'я австро-угорського посольства.

Note Verbale.

Le ministère Royal des Affaires Etrangères a l'honneur de porter à la connaissance de la Légation Impérial et Royal d'Autriche-Hongrie que les ratifications des Traités de Paix avec la Russie et l'Ukraine ont été échangées les 9 et 15 de ce mois.

Тоді заворушилися й турки й 14-го серпня барон Szilassy телеграфував з Царьгороду, що турецький міністр закордонних справ заявив йому, що турецьке правительство хоче перевести ратифікацію не пізніше серпня, себ-то, щоб це сталося до відкриття парламенту, бо в протиєному разі воно зустрінеться з парламентськими інтерпеляціями. Дійсно, 22-го серпня ця ратифікація відбулася, у Відні: з боку України виміну грамоту перевів і підписав протокол радник посольства Ів. Токаржевський, з боку Туреччини надзвичайний та повноважний посол, б. Великий Візир Гусейн-Гільмі Паша. Австро-Угорщина залишилася сама.

Перевівши аннулювання таємного договору про поділ Галичини, граф Буріян вів далі свою лінію що до Холмщини. Він зустрінув рішучий опір з боку українського правительства (про це докладніше буде далі). Нарешті, граф Буріян зважився зробити де-які кроки, щоб піти на зустріч рішучим домаганням ратифікації з боку українців. 5 жовтня 1918 р. міністерство закордонних справ Австро-Угорщини звернулось до австрійського прем'єра Гусарека й угорського прем'єра д-ра А. Векерле з представленням про потребу ратифікації миру з Україною. Признаючи, що відречення ратифікації, як способ пресії на українське правительство, вже втратив своє значення після ратифікації миру Німеччиною, Болгарією та Туреччиною гр. Буріян заявляв, що »загальне політичне становище вимагає скорішого поставлення відносин на східній границі на твердий ґрунт«, а тому й настала потреба ратифікувати мир з Україною в найближчий час.

Міністр Гусарек відповів згодою на ратифікацію, але настоював на тому, що українці мусять уступити на холмській еправі. Тимчасом поляки, довідавшись про намір ратифікувати Берестейський мир, страшенно стурбувалися. Польська регенційна рада заявила австрійському представникові Угрону, що ця ратифікація буде катастрофою для Польщі в даний момент. Польський міністр-президент Кухаржевський сказав, що має податися з-за цього до демісії,¹⁾ і гр. Буріян, що вже виготовив доклад імператору Карлу про ратифікацію (уже був вироблений текст грамоти й переписаний для підпису імператорові²⁾) — знову відклав рати-

¹⁾ Шифрована телеграма від 7 жовтня 1918 р., № 788.

²⁾ Ось виготовлений текст грамоти:

Nos, Carolus Divina Favente Clementia Austriae Imperator, Bohemiae Rex etc etc. Apostolicus Rex Hungariae Huius Nomini Quartus.

Notum testatumque omnibus et singulis, quorum interest, praesentium facimus: Postquam tractatus pacis inter Germaniam, Austriam-Hungariam et Turciam ex una et Rem Publicam Populi Ucrainici ex altera parte a Plenipotentiari Nostri atque ab illis aliarum dictarum potestatum die nono mensis Februarii anni millesimi nonagesimi decimi octavi in oppido

фікацію. Буріян повідомив свого представника у Варшаві Угрона, що це зроблено тому, щоб »не утруднювати становища пана Кухаржевського«. Але Кухаржевський подався таки до демісії і вже його заступники »з задоволенням прийняли звістку, що ратифікацію відсунуто; як доносив Угрон 9 жовтня Буріянові (телеграма № 803). Так ратифікація і не відбулася, бо вже за кілька тижнів розпалася й сама Австро-Угорська монархія, що так ревно боронила польських інтересів.

Відносини до Болгарії та до Туреччини, — двох других союзних держав, які підписали з Україною договір у Бересті, з самого початку зложилися дуже добре. Болгарія перша прислала до Києва свого представника, професора Івана Дмитровича Шишманова, людину звязану з Україною звязками сердечних симпатій і спорідненого з одним з найбільших українських діячів: проф. Шишманов був одружений з дочкою Мих. Драгоманова Людмилою Михайловою і був сам колишнім учнем великого українського вченого. Він кілька разів бував на Україні, був знайомий з богатство українськими діячами, добре поінформований що до українського національного руху, за успіхами котрого він здавна стежив з великою увагою.¹⁾ Трудно було знайти кращого представника Болгарії у Київі з погляду інтересів скріплення приязніх відносин між Болгарією й Україною, як проф. Шишманов.

Ta крім болгарського посла великим приятелем молодої Української Держави був і сам болгарський царь Фердинанд. Неприхильно ставлячись до старої імператорської Росії, царь Фердинанд дуже тішився з того, що тепер замість заборчої, імперіалістичної Росії сусідом Болгарії по північному берегу Чорного моря являється Україна. Він з великою симпатією ставився до українського Гетьмана і до його посла О. Я. Шульгина, коли той 25-го липня 1918 року прибув до Софії. Україн-

„Brest-Litowsk“ initus et signatus fuit, tenoris segnentes: (далі текст договору німецькою й мад'ярською мовами паралельно).

Nos visis el perpetuis huius tractatus stipulationibus illas omnes et singulas notas hisce confirmataque habere profitemur ac declaramus verbo Nostro promittentes, Nos omnia, quae in illis continentur, fideliter executioni mandaturos esse.

In quorum fidem majusque robur ratificationis NOSTRAE tabulas manu NOSTRA signavimus sigilloque NOSTRO addresso firmari jussimus.

Dabantur die... mensis... anno Domini millesimo nonagesimo decimo octavo, Regnorum Nostrorum secundo.

„Ad mandatum Sacrae Caesareae et Regiae Apostolicae
Majestatis proprium.“

¹⁾ Проф. д-р Іван Шишманов родився в 1862 р. у Свіщові. Освіту одержав у сіоному рідному місті й у Відні, студіював по університетах у Єні, Женеві й Ліпсіку, де склав докторат з філософії, славістики й історії літератури. З 1888 року став професором Софійської Високої Школи (пізніше університет). Від 1903 до 1907 року був міністром народної освіти. Автор численних розігорів і монографій з історії слав'янських і чужих літератур (в тому числі монографії про Шевченка). Шишманов був членом Болгарської Академії Наук у Софії, дійсним членом Наукового Товариства імені Шевченка у Львові, дійсним членом Харківського університету, членом-кореспондентом Академії Наук у Загребі, Білграді, Аtenах. Празі й Будапешті.

ського посла, коли він 7 вересня в урочистій авдієнції вручив цареві свої акредитивні грамоти, зустрінуто було з надзвичайними почестями. Авдієнція відбулася в присутності царевича Бориса, премієра-міністра і цілого ряду двірських достойників. Вона мала дуже сердечний характер. Свою промову у відповідь на промову українського посла царь Фердинанд закінчив словами: »Передайте Його Світlostі Ясновельможному пану Гетьману і всьому українському народові від мене ѹ від усього болгарського народу найсердечніші поздоровлення! У Вашій особі я з великою радістю вітаю першого українського міністра при мойому дворі!«

В такій же самій атмосфері широкої приязні відбулася і церемонія передачі акредитивної грамоти проф. Шишмановим у Київі 1-го серпня. Тодішня Київська газета »Відродження« так писала про цей акт. Болгарський посол передав п. Гетьманові в присутності міністра закордонних справ, начальника Гетьманського штаба та інших урядових осіб листа такого змісту:

»Мій дорогий великий приятелю!

Щиро бажаючи закріпити приязні відносини між Болгарією та Україною, які так щасливо склалися, я порішив призначити своїм надзвичайним послом і повноважним міністром при Вашій Світlostі пана доктора Івана Шишманова, професора Софійського університету, бувшого міністра народної освіти, відзначеного великим офіцерським хрестом »Народного Ордену« за громадянські заслуги, офіцерським хрестом »Царського Ордену св. Олександра« та інш. Я доручив юному всіма силами старатися заслужити пошану ѹ довір'я Вашої Світlostі і так, як мені відомі його величні здібності ѹ його відданість мені, то я певний, що він зуміє, на моє велике задоволення, сягнути це ѹ виконати почесне завдання, яке юному доручено. Впевнений у цьому, я прохаю Вас, Ясновельможний Пане Гетьмане, ласкаво прийняти посла Шишманова ѹ повірити всьому тому, що він буде мати честь передати Вам, від моого імені, особливо вислови моїх бажань всього кращого Вашій Світlostі на славу і щастя України, а також вислови глибокої пошани ѹ широї приязні, з яким я, дорогий і великий приятелю, зістаюсь Вашій Світlostі добрий друг Фердинанд.«

Передаючи цей лист, посол звернувся до п. Гетьмана з такою промовою: »Ваша Світlostі, Ясновельможний Пане Гетьмане всієї України! Маю честь передати Вам листа, в якім Його Величиність, мій Наймилостивіший Пан акредитує мене при Вашій Особі та доручає мені почесне післанництво заслужити Ваше довір'я ѹ пошану і постарається зміцнити звязки, так щасливо встановлені між Україною ѹ Болгарією. Ваша Світlostі! Стародавні культурні взаємини між нашими батьківщинами, починаючи з Х. віку взаємні впливи через довгі століття, рідкі подібність громадських устроїв двох братніх народів, спільність економічних інтересів і близкість меж — усе це, Ваша Світlostі, вистарчаюча запорука успіху важливого завдання, дорученого мені Його Величиністю.

Моїм Паном, який одушевлений найщирішими бажаннями щастя й величності Вашій молодій Державі. Але більше всього у своїй справі я сподіваюся співчуття й допомоги від Вашої Світlosti й Вашого правительства.«

На це п. Гетьман відповів: »Пане после! Я глибоко зворушенний словами прихильності й дружби Його Величності Царя Фердинанда Болгарського. Я безмірно вдячний за заяву приязні до мене й Української Держави, яку Його Величність ласково висловив у своїм листі. Твердо і непорушно сподіваюся, що приязнь Болгарської Держави до Української Держави, якій Його Величність з самого початку поклав такі гарні підвалини, буде все рости й зміцняти та вийде на користь і щастя обох братніх народів. А Вам, Пане после, дуже дякую за Ваші постійні

успішні турботи при нав'язанні дружніх взаємних відносин між болгарською та українською державами.«

По авдіенції відбувся сніданок, на якім пан Гетьман підняв чарку за здоровля Його Величності Царя Болгарського. Болгарський посол виголосив тост в честь Його Світlosti Ясновельможного пана Гетьмана всієї України.

Так само як Болгарський посол був частим і бажаним гостем у Гетьмана і в українськім міністерстві закордонних справ у Київі, одвідував усі важливі національні свята, такі, як перший випуск 1-ої української державної гімназії у Київі, відкриття Державного Українського Університету і т. д.,

так само й український посол тішився незмінною прихильністю Царя Фердинанда й царевича Бориса, котрий кілька разів інтимно відвідував пана Шульгина і з великим інтересом розпитував про українські справи.

Такий же щирий характер мали й відносини українсько-турецькі. Спочатку ходили чутки, ніби Туреччина виявляє якісь агресивні наміри що до Криму, але ці чутки не справдилися і від самого початку зносин між обома державами утворилися добросусідські приязні стосунки. Ще за часів Ц. Ради до Царського був висланий як посол п. Микола Левицький. Гетьманське правительство його відкликало й він дістав призначення в міністерстві закордонних справ у Київі. Натомісъ посолом

Болгарський посол у Київі
проф. Ів. Шишманов.

було призначено п. Олександра Кістяковського (брата Ігоря Ол. Кістяковського, міністра внутрішніх справ). Але п. Кістяковський дуже затягав свій виїзд через ріжні родинні обставини й нарешті зрікся свого посту. Тоді на місце посла призначено було Михайла Акінфієвича Суковкина¹), котрий і виїхав до Царського Села в кінці жовтня. Він прибув в дуже трагічний момент життя Турецької Держави: в Золотому Розі вже стояли панцирники Антанти. Та про те, українське посольство було привітане турками дуже сердечно і султан приняв його в урочистій авдіенції дуже скоро по його приїзді до столиці.

Подаємо дуже цікаве оповідання про цю авдіенцію одного з членів українського посольства, що брав у їй участь:

»1-го падолисту 1918 року в прегарний сонячний ранок на рейді царського порту кинула якорь невеличка, але дуже гарна і елегантна яхта, на мачтах якої весело і гордо грав в проміннях південного сонця жовто-блакитний прапор. Це приїхало в державу Османів надзвичайне посольство Гетьмана всієї України...

Тиждень після приїзду нас повідомили, що султан прийме посольство через кілька днів в своїому палаці Ілдиз-Кіоск на березі Босфора.

В день прийому коло будинку посольства стало кілька придворних екіпажів, запряжених à la Daumont і ескадрон кавалерії. Посольство в повному складі сіло в екіпажі. Спереду і ззаду скакав ескадрон кінноти. Ми всі крім посла Суковкина і радника лікаря Кобилянського, які були в фраках, були в військовому убранні, бо ще не була вироблена нова уніформа дипломатичного корпусу, а всі ми були військові — хто з Генерального Штабу, хто прилічений до міністерства закордонних справ. Серед величезної товпи турків мчався наш кортеж по вузьким вулицям Царського Села. Спочатку іхали по шосе вдовж блакитного Босфору, а потім серпентиною до самого Ілдиз-Кіоску. Коло самої брами палацу салютувала нас почесна варта гвардійської маринарки і екіпажі наші покотилися по м'ягкому гравію султанського парку. Ще кілька поворотів і нашим очам з'явився, як байка з тисячі й одної ночі, на темно блакитному фоні південного неба, білий-блігий мармуровий, наче з кружева зітканий, палац султанів, Ілдиз-Кіоск (палата зірок). Один за другим ставали наші екіпажі коло мармурових сходів. Оберцеремонімейстер відав посла коло входу. Ми увійшли у великий передпокій, пройшли вдовж почесної варти персонального конвою султана й опинились в невеликім салоні. Тут мусили зачекати кілька хвилин. Нарешті, оберцеремонімейстер запрохав нас у другий великий салон. Тут вже були військові в походних мундирах і двірські в кафтанах, зашитих золотом. Коло великих дверей станула світа з лівого боку, нас поставили справа. Пройшло кілька хвилин. Раптом відчинилися двері. З'явився оберцеремонімейстер. Білим слоновим кілем він вдарив три рази по землі. Як колосся під легким вітром, низько-низько скилилася світа. Ми стали струнко. По знаку церемонімейстра зайшли ми у великий покій. Посе-

¹) Мих. Акінф. Суковкин, поміщик на Київщині, був головою київського губерніального земства; з вибухом революції був призначений на посаду київського губерніального комісара, на якій пробув до кінця літа 1917 року. У нього утворилися дуже гарні відносини з українськими національними кругами і весною 1917 року керманичі Центральної Ради намічали його на пост українського намісника, коли ще йшла мова про автономний уряд на Україні.

ред нього, спіраючись на столик, стояв невеликий військовий. Звичайне захистне убрання генерала нічим не відріжняло його від інших військових, лише нього надзвичайної вартості звізда, вся з бриліантів та у весь з дорогоцінних каменів на ший ланцюг, дали нам до зрозуміння, що це сам султан. Мухамед VI, останній повелитель Отоманів, з ласкавою усмішкою дивився на нас. Дуже блідий, років 50—55, він зачарував мене своїми великими-великими, чорними, дуже смутними очима.

Посол прочитав на французькій мові довірочні грамоти. Султан мовчав та всміхався. Він жадної мови крім турецької не знав. Відповів послові церемонієйстер. Після цього султан повітав посла, підходив до кожного з нас і міцно по військовому стиснув руку. Здивувало нас, що султан ані разу нічого не промовив. Тільки пістім, вже відпускаючи нас, він рукою підклікав до себе церемонієйстра і щось почав йому шопотіти на вухо. Церемонієйстер голосно по французьки сказав нам, що султан дуже радий був пізнати нас і бажає нам доброго життя в своїй державі. Потім пояснили нам, що по турецькому церемоніялу ніхто із смертних не має права чути голосу падишаха. Тому мовчав він цілий час, а що хотів сказати, казав шопотом на вухо. Цим церемонія прийому скінчилася. Так побачили перші представники відродженії України останнього падишаха^{*)}.

Відносини з «рандштатами», себ-то з державами, які повстали на національних територіях, що відділилися від Росії, себ-то з Польщею, Фінляндією, Литвою, Білорусю, Доном, Кубаню, Грузією та Кримом опреділювалися здебільшого в залежності від того, чи мала Україна якісь спірні питання у взаємних відносинах, головно питання за спірні території. З усіма ними були зав'язані більш або менш сталі та формальні дипломатичні відносини. Що до Фінляндії, Литви та Грузії питання вирішилося дуже просто: Україна не мала з ними ніяких спірних справ і тому навязала дипломатичні відносини, прийняла від Фінляндії та Грузії дипломатичних представників і вислава своїх. З Грузінською Республікою заключено 5. грудня 1918 р. договір про консулярні та торговельні зносини, про мореплавство і транзит, — на цих самих умовах, на яких 16. падол. 1918 р. заключено договір з Кубанню. З Литвою так само, як і з Азейберджаном були поки що встановлені відносини консулярні. Що ж торкається Польщі, Білорусі, Дона, Кубані та Криму, то тут насамперед треба було вирішити цілий ряд спірних питань що до певних територій. З усіма цими державами та державними організаціями було вступлено в дипломатичні зносини, характер яких залежав головно від вирішування тих, або інших спірних питань; огляду цих зносин присвячені дальші розділи цієї праці. Спеціально що до тих територій, до яких мала претенсії Польща, себ-то до Холмщини та Галичини, то про них доводилось перетрактувати поки-що не безпосередньо з Польщею, а з Австро-Угорщиною: сама Польща в 1918. році була ще в такому стані, що грава лише пасивну роль. Вона однаке завязала

^{*)} О. Ратгауз: Українці в останнього султана. «Літопись» Берлін, 1924, № 11, ст. 169-та. Деякі подробиці подає також Л. Кобилянський у статті «Українське посольство в Туреччині», див. «Нова Україна», Прага, 1925, ч. 2—3. ст. 85-та.

зносини з Україною, вислала до Київа свого дипломатичного представника*) й мала дістати на взаєм представника України, але свої претенсії мусила обстоювати не бозпосереднє, а через Австро-Угорське правительство.

У відносинах до *Совітської Росії* Україна перебувала в стані мирових переговорів, котрі тягнулися весь час Гетьманського правління і котрим присвячено далі спеціальний розділ. В току мирових переговорів, як один з тимчасових наслідків цих переговорів, було зав'язання консульярних зносин між обома державами.

Великим старанням українського правительства і спеціально міністерства закордонних справ було нав'язання зносин з нейтральними державами й отримання з їх боку фактичного юридичного визнання Української Держави. Ця справа зустрічалася з ріжними труднощами й перешкодами. Перш за все ставили певні перешкоди цьому німці, особливо на початку, боячися, що завівши зносини і досягши визнання з боку нейтральних держав, Україна вийде з-під сфери німецького впливу й шукатиме далі зближення також з державами Антанти. Тільки в кінці літа 1918. року удалося побороти перешкоди з боку німців і організувати зносини на початку з нейтральними державами Європи. Але труднощі лежали й з другого боку: свідки страшної боротьби двох колосальних коаліцій, нейтральні держави — всі без винятку держави малі — вагалися робити якісь рішучі кроки в справі формального визнання

*) Висилаючи цим представником Станіслава Ваньковича, з титулом надзвичайного посланника і повновласного міністра, Рада Регенційна дала йому акредитивну грамоту з таким текстом:

Rada Regencjyjna Królewstwa Polskiego.

Jaśnie Wielmożnemu Panu Hetmanowi Wszech Ukrainy.

Jaśnie Wielmożny Panie Hetmanie, Dostojny Przyjacielu! W dażeniu, aby conajrychlej stosunki Państwa Polskiego z Wielką Dzierżawą Ukrainską nawiązane być mogły, a w nadziei, iż dwa wielkie narody — pracy dla dobra ludności oddane — w pokoju i przyjaźni żyć będą — uznałismy za dobre uwierzytelnić Pana Stanisława Wańkowicza, jako posła nadzwyczajnego i ministra połnomocnego przy Waszej Jaśnie Wielmożności. Doświadczenie i zalety, które posła Naszego nadzwyczajnego wyróżniają, uprawnią nadzieję, iż Wasza Jaśnie Wielmożność obdarzyć go raczy zaufaniem zupełnym.

Prosimy Waszą Jaśnie Wielmożność, iżby wiarę zupełną dać raczyłe wszystkim oświadczeniom, które w imieniu Naszem Pan Stanisław Wańkowicz czynić będzie, a w szczególności, gdy o niezmiennych uczuciach szacunku Naszego i niezmiennej przyjaźni Łącząc błagamy Boga, ażeby myśl Waszą Jaśnie Wielmożność, w swej świętej a wszechmocnej opiece.

Dan na zamku Królewskiem w Warszawie, dnia 26 października 1918.

Alexander Kakowski, Józef Ostrowski, Zdzisław Lubomirski,
Minister Spraw Wewnętrznych Janusz Radziwiłł.

Днв.: О. Доценко «Літопись україн. революції», т. II., кн. 5, ст. 7-8 (Львів) 1918.
Текст акред. грамоти у О. Доценка в останніх реченнях попсований. Не маючи під рукою автентичного тексту, перепечатуємо текст О. Доценка.

Української Держави, не знаючи, чиєю перемогою скінчиться війна і як поставляться до цього держави Антанти на випадок своєї перемоги.

Спроби дипломатичних відносин були зроблені насамперед що до Швейцарії. Туди був висланий на початку липня 1918 р. радник міністерства закордонних справ д-р Евм. Кир. Лукасевич із спеціальною місією вияснити ґрунт що до можливості дипломатичних та інших зносин із Швейцарією. Швейцарський уряд виявив велике зацікавлення Україною, особливо що до перспектив економічних взаємин, і в початку вересня д-р Лукасевич повернувся з листом швейцарського секретаря закордонних справ п. Лярді на ім'я українського міністра закордонних справ, де заявлялося, що Швейцарія охоче готова вступити в фактичні зносини з Україною, що вона прийме українського дипломатичного представника і консулів, але, на жаль, не може поки-що проголосити визнання Української Держави, стоячи сама посередині між двома ворожими коаліціями. В наслідок цього до Швейцарії була виряжена дипломатична місія з д-ром Евм. Лукасевичем на чолі й засновані українські консульяти в Женеві й Цюриху. Д-р Лукасевич був іменований *charge d' affaires*.

Переговори про зав'язання дипломатичних зносин з нейтральними державами велося головно в Берліні через українського посла барона Ф. Штейнгеля. Йому удалося завести дуже приязні стосунки з місцевим старшиною (*le doyen*) дипломатичного корпусу в Берліні еспанським послом, маркізом де-Бернабе і голандським послом і підготовити ґрунт для скорого визнання України Еспанією та Голландією. На запитання, звернене до Швеції в справі нав'язання зносин і визнання, шведський міністр закордонних справ відповів, як доносить австро-угорський посол у Стокгольмі своєму уряду 22. жовтня, що «шведське правительство цілком готове вступити з українським правительством в зносини, що ж стосується формального визнання, то зараз, коли будучість Європи залежить від майбутнього мирового конгресу, воно мусить з визнанням зачекати. Таку саму відповідь дало шведське правительство послам від Литви, Естландії й Грузії. Що до Польщі й Чехословаків, додає телеграма, то з їх боку досі ще ніяких спроб нав'язати зносини не було». Засновуючись на згоді шведського правительства вступити у фактичні зносини з Україною, в жовтні була вислана до трьох скандинавських держав спеціальна дипломатичча місія з ген. Б. Баженовим на чолі, а до Стокгольму призначено генерального консула. Треба завважити, що Данський уряд ще в липні 1918 року через свого спеціально до Київа призначеноого консула п. Карльсена запропонував сам перший зав'язати між Данією й Україною фактичні зносини. З такою ж пропозицією звернулась до українського уряду й Персія через свого новопризначеноого до Київа генерального консула п. Віттенберга. Тримали своїх консулів на Україні (в Київі та в Одесі) Естонія, Греція, Данія, Швейцарія, Норвегія, Швеція й Італія; деякі з них залишились ще з часів Росії, а деякі дістали від своїх урядів нові спеціальні уповноваження.

Зносини з Францією та Англією, які нав'язалися були з їх власної ініціативи ще в осені 1917 року й повели (див. вище) до формального визнання України обома цими державами, урвалися з початком 1918 р., коли Україна приступила до мирових переговорів у Берестю. З того часу Франція й Англія заняли неприхильне становище до України, хоч Україна не мала супроти них ніякого ворожого почуття і трималася на строго нейтральному ґрунті. Українське правительство рішуче відкидало всякі пропозиції з німецького боку, які могли вивести Україну з її нейтрального становища, наприклад, пропозицію зроблену в липні про те, щоб чорноморський флот виплив під українським прапором в Архіpelag для демонстрації, зобов'язуючись за те допомогти уступленню Україні всього чорноморського флоту, на який заявляла з свого боку претенсії Москва. Українське правительство хотіло вже влітку увійти в зносини з державами Антанти, але й Німеччина і Австро-Угорщина рішуче тому противилися. Однаке українське правительство почало підготовлятись до майбутніх дипломатичних зносин з Антантою. Тільки у вересні явилась змога приступити до реалізації плану висилки спеціальних місій: до Франції з Миколою Мих. Могилянським на чолі, а до Англії й Америки з Іваном Яковлевичем Коростовцем. В половині жовтня австрійський представник у Київі принц Еміль Фюрстенберг заявив Гетьману, що його правительство «не має нічого проти того, щоб українське правительство шукало контакту з Антантою».¹⁾ Ще раніше висловилося в такому ж дусі німецьке правительство, а коли міністр закордонних справ Д. Дорошенко виїхав в кінці жовтня через Берлін до Швейцарії, щоб там зав'язати переговори з представниками Антанти, то німецький міністр закордонних справ Зольф просто заявив йому, що Німеччина нічого не має проти того, щоб України сама шукала для себе порятунку перед переможною Антантою, бо тепер Німеччина помогти нам не може. Про ці заходи українського правительства увійти в зносини з Антантою докладно буде розказано в останніх розділах цієї книги.

Була ще одна держава, яка тільки що вийшла з кругу держав Антанти, замірившись з центральними державами; це була Румунія, близька сусідка України. Для українського правительства було дуже важко війти з нею в регулярні дипломатичні зносини — чого дуже добивалася сама Румунія — але на перешкоді тому стояла справа Бесарабії, анектованої Румунією на початку 1918 року. Біля цієї анексії, якої Україна ніяк не могла признати, обертались головно всі українсько-румунські зносини за часів Гетьманського правительства; цим зносинам присвячено окремий розділ у цій книзі.

¹⁾ Телеграма принца Фюрстенберга до Відня від 16-го жовтня 1918 р., № 1115.

IX.

Організація українського міністерства закордонних справ. Українське представництво за кордоном. Дипломатичний корпус у Київі.

Закон про українське громадянство.

Міністерство Закордонних Справ під назвою »Секретаріату справ міжнародніх« було організоване влітку 1917 року, коли на його чолі стояв О. Я. Шульгин. В кінці 1917 р. воно було переіменовано в »Народне Міністерство справ закордонних«. Шульгина замінив на початку 1918 р. Микола Любинський, котрий залишився на цій посаді до 29. квітня 1918 р. Спочатку на чолі міністерства за гетьманського правління став М. П. Василенко, як тимчасово виконуючий обов'язки міністра, а від 20. травня Д. І. Дорошенко, котрий до 2. вересня вдавався управляючим міністерства, а від 2. вересня до 14. падолиста — міністром закордонних справ.¹⁾ 14. падолиста міністром був призначений Г. О. Афанасьев, який залишився на цім посту до 14. грудня, себто до упадку гетьманського правління. Товарищем міністра закордонних справ наказом Гетьмана з 3. травня був призначений Ол. Ол. Палтов, а на початку падолиста був призначений Артемій Галіп.

Гетьманське правительство застало Міністерство Закордонних Справ властиво ще в стадії організування. Управляючому Міністерством Д. Дорошенкові довелося реорганізувати його на-ново, утворити штати, запросити відповідний персональний склад, а також перевести штати наших закордонних представництв і обсадити усі пости у цих представництвах. Замісць одного Загального Департаменту Міністерство було поділене на два: Загальний Департамент і Департамент Чужоземних Зносин; крім того ще утворено Канцелярію Міністерства. На посаді Директора Загального Департаменту затверджено К. В. Лоського²⁾, що вже й раніше був на цій посаді, віцепрезидентом затверджено Василя Як. Оренчука³⁾, що також уже був перед тим на цій посаді. На Директора Департамента Чужоземних Зносин призначено Андрія Ів. Яковлєва, що перед тим займав посаду посла у Відні, а віцепрезидентом — М. Г. Левицького, перед тим посла у Царгороді. Директором Канце-

¹⁾ »Державний Вісник», 1918, № 48.

²⁾ Диви далі, ст. 154. зам. ¹⁾.

³⁾ Оренчук — Галичанин, скінчив університет у Відні, освічена, здатна людина й дуже добрий урядовець. Пізніше був генеральним консулом у Мюнхені.

лярії Міністра призначено Ів. Ів. Мірного, що був за правительства Ц. Ради Генеральним Писарем.

Законом від 17. серпня 1918. р. затверджено нові штати Міністерства, вважаючи їх дійсними від 1. червня 1918. р. (»Державний Вістник« 1918. № 43). Ці штати вводили дві категорії старших чинів Міністерства (окрім вище зазначених): 5 членів Ради Міністерства й 4 Радників при Міністрі. На членів Ради Міністерства призначено наказом Гетьмана такі особи: професор Київського університету Оттон Оттонович Ейхельман (затверджений на посаді ще з попереднього складу Міністерства), Ол. Як. Шульгин, Максим Авт. Славинський,¹⁾ Іван Іgn. Красковський²⁾, Олександер Михайлович Карпінський³⁾, а коли за призначенням Ол. Як. Шульгина послом до Болгаріїувільнилась його посада, то на неї призначено д-ра Лонгіна Мих. Цегельського, відомого укр. діяча в Галичині.⁴⁾ На посади радників при міністрі призначено д-ра Артемія Галіпа, д-ра Евмена Кир. Лукасевича й Миколу Ткаченка.⁵⁾

Законом 14. червня установлено штати посольств Української Держави, які поділено на два розряди: посольства 1-го розряду і посольства 2-го розряду. На чолі по-

¹⁾ М. А. Славинський син селянина на Київщині, скінчив Київський університет, відомий український письменник і громадський діяч. Належав до партії соц. федерації. Родився р. 1870.

²⁾ І. І. Красковський, син священика Гродненської губ., родився 1882 р., скінчив університет у Варшаві, брав участь в білоруському й українському нац. рухові; за часів війни піс обов'язки уповноваженого Союза Городів у Галичині; р. 1917. був призначений губ. комісаром Галичини; в осені 1917. р. і весною 1918. був товаришем міністра вн. справ в кабінеті Винниченка і Голубовича. Належав до партії соціалістів-революціонерів.

³⁾ Родом з Холмщини, був членом окружного суду в Чернігові; з осені 1917 р. тов. міністра вн. справ в кабінеті Винниченка. Україн. Соц. федераліст. Був членом польського сенату від українського населення на Волині. Помер р. 1929.

⁴⁾ Д-р Л. М. Цегельський, син священика, родився 1878 р. Був послом до сойму і до парламенту, грав визначну роль в політичному житті Галичини. Належав до нац.-демокр. партії. Як редактор газети «Україн. Слово» у Львові, відразу зайняв прихильне становище до Гетьманського правительства. Посаду радника зайняв за згодою Укр. Парл. Клубу й австрійського правительства. Фактично приступiti до виконання обов'язків не встиг.

Мін. зак. справ Д. Дорошенко.

сольств 1-го розряду мав стояти »Посол, або Посланник і уповноважений Міністр«; на чолі посольства 3-го розряду: »Міністр-Резидент, або Повірений в справах«.¹⁾

21. червня була ухвалена Радою Міністрів постанова про тимчасові дипломатичні представництва (до часу остаточної ратифікації мирового договору) Української Держави в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії та Румунії; перші чотири зараховано до посольств 1-го розряду, а п'яте — до Румунії — до посольства 2-го розряду.²⁾ Це було властиво підтвердження представництв, заснованих ще правителством Ц. Ради. Законами з 8. жовтня засновано дипломатичне представництво у Швейцарії та Фінляндії (»Державний Вістник«, 1918. № 60), а законом з 19. жовтня засновано представництво у Польщі (»Державний Вістник«, 1918. № 62), усі три зараховано до посольства 2-го розряду. Всі інші українські дипломатичні місії висилалися як надзвичайні, кожного разу по спеціальним штатам і бюджету.

Гетьманське правительство знайшло вже обсадженими представництва у Берліні, Відні, Царгороді, а представник в Ясах був у дорозі до місця свого призначення. Представником Української Народної Республики у Берліні був за Ц. Ради Олександер Севрюк, б. голова мирової делегації у Бересті. На звітку про переворот у Київі він залишив свій пост і виїхав до Швейцарії. Представники у Відні — А. І. Яковлев та у Царгороді — М. Гр. Левицький були викликані до Києва і їм запропоновано посади в центральній управі міністерства закордонних справ. А. І. Яковлев ще вернувся до Відня й виконував там кілька тижнів обов'язки представника аж до прибууття посла В. К. Липинського. Призначений правителством Ц. Ради представником до Румунії М. М. Гагаган вернувся з кордону і на пропозицію залишився на службі в міністерстві закордонних справ відмовився, покликаючись на становище партії, до якої він належав (укр. соц.-дем. партія).

Отже треба було на-ново обсадити посольські пости. Посада посла у Відні була запропонована Вячеславу Казимировичу Липинському, відомому українському історикові й громадському діячеві, ідеологові відродження української державної самостійності.³⁾ Як людина, що довший час жила в Австрії й була дуже добре обізнана з польською справою, а також із становищем західно-українських земель, В. К. Липинський, як не можна краще надавався на посла Української Держави до Австро-

¹⁾ »Державний Вістник«, 1918, № 19.

²⁾ »Державний Вістник«, 1918, № 20.

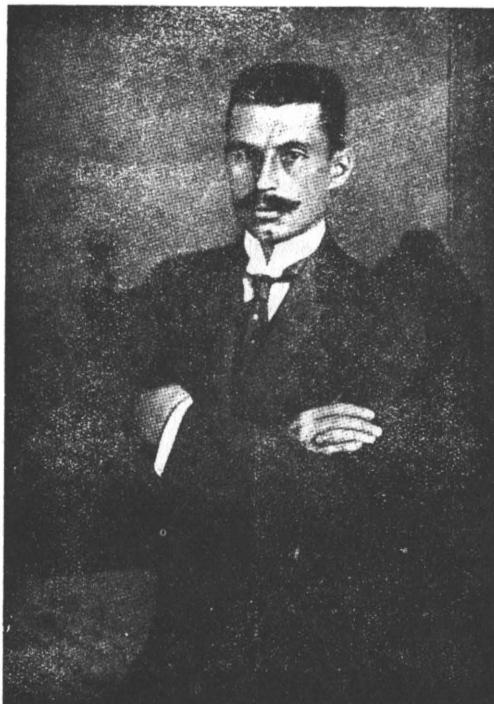
³⁾ В. К. Липинський походить з старої шляхецької родини, осілої на Поділлі, потім на Волині. Родився 1882 р. в маєтку свого батька Затурцях Володимира-Сильвестра повіту. Освіту одержав в Київській 1-шій гімназії і в університетах Krakівському та Женевському. Широку популярність в українських наукових та громадських кругах здобув собі своїми високоцінними монографіями з історії України XVII століття, в яких

Угорщини, де таку важну роль в політиці відогравало питання польсько-українських відносин. З огляду на виразне бажання австро-угорського уряду змінити Берестейський договір в некорисному для українських інтересів напрямку та з огляду на відносини галицько-буковинські, пост українського посла у Відні справедливо уважався за дуже відповідальний і важкий і тому цей пост запропоновано В. К. Липинському, хоч його присутність була дуже потрібна й у Київі, як люди-ни впливової в кругах українських хліборобів. Його авторитет стояв так високо у всіх українських національних партій взагалі, що ім'я В. К. Липинського незмінно фігурувало в усіх комбінаціях зłożення нового складу кабінету міністрів, як кандидата на пост міністра за кордонних справ, від чого одначе він ухильявся з власної волі.

Персональний склад посольства був зложений В. К. Липинським з таких осіб:

радник посольства —

Іван Степанович Токаржевський-Каращевич;¹⁾ старший секретар — Во-

B. K. Липинський.

старався підкреслити державницькі стремління наших кращих гетьманів, особливо Б. Хмельницького, і з'ясувати участь в державному будівництві України того часу шляхецької української верстви. Працював також на громадському полі, заложивши 1909 р. у Київі тижневик „Rzgled Krajowy”, яко орган тієї частини українського громадянства на Правобережжю, яке вихovalося на польській культурі й тепер пристало до загально-українського національного руху.

¹⁾ Ів. Ст. Токаржевський-Каращевич родився 1885 р. в Чабанівці на Поділлю, з поміщицької сім'ї, походячи з старого роду літовських князів на Токарах і в Кернові. Скінчив університет у Фрайбурзі (в Швей-

лодимир Іванович Полетика;¹⁾ секретар — Михайло Антонович Біленський;²⁾ аташе Станислав Станиславович Ванькович, дідич из Пинщини, з старого білорусько-українського шляхецького роду. Родився 1885 р.; скінчив університет за кордоном, визначався прекрасним знанням мов англійської, французької і німецької та величими дипломатичними здібностями.

Згідно закону 10-го серпня 1918 р. про встановлення при посольствах Української Держави посад військових агентів, на цю посаду призначено до Відня з 1. вересня 1918 р. генерала Вячеслава Левицького, бугшого того часу представником Укр. Ген. Штабу при Обер-Ості (Гол. нім. кват. Східного Фронту). Ген. Левицький до Відня не прибув. Морським аташе був призначений і виконував свої обов'язки капітан Лонгін Дашкевич-Горбацький.

На посаду посла у Берліні було призначено барона Федора Рудольфовича Штейнгеля, давнього і дуже популярного громадського діяча у Київі.³⁾ Малося на увазі обсадити цю посаду людиною, яка зуміла б піднести престиж Української Держави у Берліні, що було дуже важно з огляду на тодішні українсько-німецькі відносини. Це у великий мірі йдалося барону Штейнгелю. Українське посольство у Берліні, яке містилося в спеціально закупленому дуже гарному будинку (Kronprinz-User, 10), зробилося одним з осередків тогоджасного дипломатичного світу у Берліні, що було важно з огляду на наші бажання уйти в більші зносини з нейтральними державами. Радником посольства призначено Ол. Ів. Іванова,⁴⁾ старшим секретарем Ів. Ів. Товстоліса, секретарями царії) в 1910 р. з степенем доктора філософії. Автор кількох праць французькою, німецькою, українською й польською мовами. В часі світової війни працював у Земських організаціях по допомозі раненим і біженцям.

¹⁾ В. Ів. Полетика належить до славного й заслуженого в українській історії роду Полетик. Родився р. 1886. на Полтавщині, скінчив »Училище Правов'єднія« в Петербурзі й один час був маршалком Миргородського повіту. Працював також і в Земстві.

²⁾ М. А. Біленський був земельний власник на Харьківщині, скінчив харьківський університет і записався до адвокатури. Належав до партії укр. хліборобів-демократів і в 1912 р. видавав у Харькові український тижневик »Сніп«. Був великим українським патріотом-самостійником. Трагічно скінчив свої дні весною 1920 рока самогубством у Відні, яко жертва інтриг та переслідувань своїх політичних противників.

³⁾ Ф. Р. Штейнгель родився 1870 р. на Волині в маєтку свого батька в с. Городку коло Рівного. Освіту одержав на природничому ф-ті Київського університету. Заснував у Городку прекрасний історично-етнографічний музей Волині. Був Товаришем Голови Укр. Наукового Т-ва у Київі. Яко член 1-ої Державної Думи від м. Київа належав до Української Парламентської Фракції. Був членом всеукраїн. організації »Товариства українських поступовців«; за часів війни головою Комітета Південно-Західного фронту Всерос. Союза Городів. З початку революції був головою Виконавчого Ком. у Київі.

⁴⁾ Ол. Ів. Іванов був дідичом на Волині, скінчив »Училище Правов'єднія« і служив в російському мін. закордонних справ на різних посадах в закордонних місіях.

Віктора Ланіна й Всеволода Олександровича Козловського.¹⁾ При посольстві, як торговельний агент Української Держави, перебував д-р. Мик. Фед. Стадомський.

Послом до Болгарії призначено Ол. Як. Шульгина, бувшого міністра закордонних справ за попереднього уряду, відомого українського політичного діяча. Радником посольства був Фед. Гр. Шульга, український громадський діяч з Одесі; першим секретарем був Вас. Драгомирецький, галичанин, б. урядовець міністерства вн. справ у Петербурзі, другим секретарем був Дм. Шолудько, урядовцем для доручень П. Сікора. Військовим аташе був генерал Б. П. Боровський.

До Туреччини спочатку мав бути висланий Олекс. Олесь. Кістяковський і вже сталося його призначення, але він через ріжні обставини родинного характеру зрікся і тоді було призначено Михайла Акінфієвича Суковкина, чим і пояснюється пізня поява українського посольства в Царгороді.²⁾ Радником посольства призначено д-ра Люція Ремігієвича Кобилянського, давнього українського громадського діяча, род. 1855. р. в Золотоніші на Полтавщині. Скінчив унів. у Київі. Довгий час служив на Кавказі на посаді губерніяльного медичного інспектора. Ще з початку 70-х років належав до київської «Громади»; пізніше був головою «Просвіти» в Баку, де він довший час служив як лікарь. Належав до партії українських соціялістів-революціонерів. Секретарем посольства був князь Тенішев; другими секретарями були полковник Г. Стеблін-Камінський і сотник М. Любимський († 1922 р.); старшими аташе: полк. О. Хоруженко та полк. Ф. Пономаренко; молодшими аташе: поручник О. Ратгауз († 1927) та хорунжий Я. Москаленко. Військовий

Українськ. посол у Німеччині барон Ф. Штейнель

¹⁾ Вс. Ол. Козловський, син священика з Поділля, скінчив університет у Дорпаті, був секретарем редакції першої української щоденної газети у Київі «Громадська Думка». З літа р 1906. перебував на еміграції у Львові, а за часів світової війни взяв діяльну участь в організації «Союза визволення України».

²⁾ Протягом часу від виїзду М. Левицького й приїзду М. Суковкина в Царгороді залишались для ведення біжучих справ урядовці Міністерства Закордонних справ П. Чикаленко і М. Вовк-Вовченко.

аташе: полк. ген. шт. В. Василій, морський аташе — капітан 1-ої ранги О. Зарудний.

До Фінляндії вислано дипломатичну місію, на чолі якої поставлено Директора Департаменту Загальних Справ Міністерства Костя Володимировича Лоського.¹⁾ Секретарем місії був д-р Михайло Галущинський. Місія по приїзді до Гельсингфорсу була негайно принята головою тодішнього фінляндського уряду Свінхувудом, а голова її К. В. Лоський був акредитований президентом ген. Манергаймом.

Головою української дипломатичної місії до Швеції призначено було д-ра Евм. Кир. Лукасевича.²⁾ Секретарем місії призначено Гр. Вол. Білянкина (земельного власника на Волині й бувшого морського офіцера російської служби). Військово-морським агентом при місії призначено генерала Дроздовського.

Головою місії до Варшави призначено було радника Міністерства Олександра Михайловича Карпінського. Через бурхливі події осени 1918 р. він не встиг вийхати до місця свого призначення.

На чолі надзвичайної дипломатичної місії до скандинавських держав призначено Бориса Петровича Баженова, колишнього генерала російської служби й військового аташе в Швеції, родом з Харьківщини. Радником місії був сенатор Е. Тімрот, секретарем Ом. Козій.

До Румунії з огляду на дипломатичний конфлікт через Бесарабію не призначувано постійного дипломатичного представника і лише в кінці жовтня виражено надзвичайну місію, на чолі якої поставлено генерала В. Дацкевич-Горбацького, б. начальника Штабу Гетьмана.

На Дон висилано з окремими дипломатичними дорученнями генерала К. Середина й радника Міністерства М. Славинського.

Коли з'явилася змога вступити в безпосередні звязки з державами Антанти, було сформовано дві місії: до Франції з Мик. Мих. Могилянським, помічником державного секретаря на чолі. (Родом з дворянської родини на Чернігівщині, род. 1871 р. скінчив Петербурзький ун-т і служив в дирекції музею імпер. Олександра III в Петербурзі). Він вийхав, але прибув до Парижу вже по угадку Гетьманства. На чолі другої місії до Америки і до Англії мавстати Іван Яковлевич Коростовець.³⁾

¹⁾ К. В. Лоський родився р. 1874 в Петербурзі. Походить з дворянської родини на Херсонщині. Скінчив юридичний фак. Петербурзького ун-ту і служив довгий час на різких адміністраційних посадах Сибіру, Холмщини й Польщі. В 1917 р. був помічником губ. Комісару у Галичині і в кінці літа того ж року перейшов на українську державну службу.

²⁾ Д-р медицини Евм. Кир. Лукасевич — родом з Буковини провів більшу частину життя у Київі, де приймав живу участь в українському національному рухові. Помер у Варшаві р. 1929.

³⁾ Ів. Як. Коростовець, родом поміщик на північній Чернігівщині, був довший час російським імператорським послом у Пекіні і визначився як дуже талановитий дипломат.

В консулярні зносини правительство Української Держави всупило насамперед з сусідніми державами, що вимагалось практичними потребами життя. На території «рандштатів» і Совітської Росії на посадах консулів затверджувались здебільшого голови громад місцевих українських колоній або взагалі особи, рекомендовані цими громадами. Хоча з урядом Совітської Росії тільки ще велися мирові переговори, але життя вимагало негайного зав'язання консульських зносин, перш за все для оборони інтересів українських громадян і за-для їхньої планової евакуації на Україну. Отже, як тільки 12. червня 1918. було підписано з Совітськими представниками прелімінарний договір, зараз же було проведено закон від липня про заложення генеральних консульств у Петербурзі та у Москві і тридцять консульських агенств на території СРСР. з них десять — агентства первого розряду і двадцять — другого, розряду.

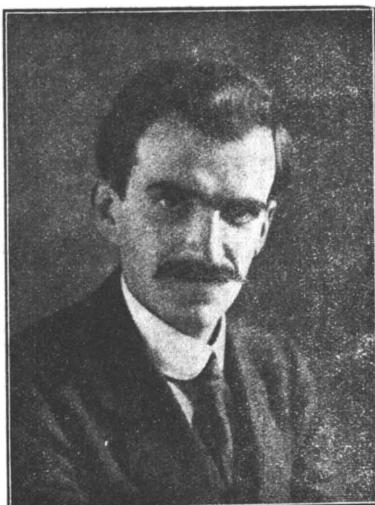
На посаду генерального консула у Москву призначено п. Олександра Кривцова, радником при ньому — Платона Забілу, а на посаді ген. консула у Петербурзі затверждено інженера Сергія Фед. Веселовського. В Самару призначено консулом прив. доцента Олександра Багрія, в Харбін Петра Твардовського, в Саратов Івана Яковлева, в Казань — П. Бачила, в Омськ — п. Адамовича.

Українським консулом на Дону — в Новочеркаську призначено Володимира Міщенка, а на Кубані — в Катеринодарі Прокопа Понятенка. До Грузії призначено генеральним консулом у Тіфлісі п. Лісняка.

В Румунії генеральним консулом затверждено б. українського комісаря при головній команді Румунського фронту капітана Ол. Чоботаренка (в Ясах): до Галацу призначено консулом барона Притвиця.

До Мюнхена українським консулом призначено В. Оренчука, віцепрезидентом департамента Загальних справ Міністерства.

До Швейцарії консулами були призначенні: до Цюриху інж. Евг. Ол. Сокович (б. міністр шляхів з Ц. Ради) і до Женеви інж. Ол. Вал. Вілінський.

Український посол у Болгарії Ол. Шульгин.

До Стокгольму на посаду генерального консула мав бути призначений Дмитро Володим. Антонович. (Б. морський міністр за Ц. Ради). У Гельсінгфорсі українським консулом був Петро Сливенко.

Дипломатичний корпус у Київі складався з таких дипломатичних представників.

Німеччина: посол (Botschafter) барон Альфонс Мум фон Шварценштайн (б. німецький посол у Пекіні). Радник посольства граф фон Берхен. Військовий аташе полковник Штолъценберг. При особі Гетьмана майор граф Альвенслебен.

Австро-Угорщина: посол (Botschafter) граф Йоган Форгач (Graf Forgách v. Gyimes und Gács), б. посол у Білогроді. Радник принц Еміль Егон Фюрстенберг. Військовий аташе генерал граф Спанокі.

Болгарія: надзвичайний посланик і повновласний міністр проф. Іван Шишманов. Перший секретарь — Г. Балагов. Військовий аташе капітан Сараглієв.

Туреччина: надзвичайний посланик і повновласний міністр Ахмед-Мухтар Бей. (Б. посол в Атенах). Військовий аташе — полковник Еліб-Бей. Посольство прибуло до Києва 13. вересня.

Фінляндія: голова місії д-р Герман Гумерус.

Польща: голова місії Станіслав Ванькович. Секретарі пп. Соболевський і Граб-Прушинський.

Дон: повномочний посол, «Атамань Зимової Станицы» генерал А. В. Черячукін.

Азербайджан: комісар азербайджанської республіки Джелін Садиков, пошішній його Юсиф-Саліхов, секретарь Мірточіев.

Грузія: голова місії проф. Віктор Тевзая, секретарь п. Асатіліні. Військовий аташе полковник Кавтарадзе.

Кубань: голова надзвичайної місії полковник Вячеслав Ткачов.

Румунія: голова надзвичайної місії, повномочний міністр Концеску (прибув до Києва 26. вересня.¹⁾)

Консули були від таких держав:

Німеччина: генеральний консул (у Київі) фон-Тіль; консули: у Харківі — п. Краузе; у Катеринославі — п. Вайдеман; у Миколаєві — п. Штоббе; в Одесі — п. Онессейт.

Австро-Угорщина: у Київі консул п. Гоффінгер, в Одесі консул п. Житковський.

Туреччина: Генеральний консул у Київі Ферід-Бей; крім того консул в Одесі.

Болгарія: консул у Київі (?).

¹⁾ Приїздили для переговорів: голова Литовської Державної Ради п. Ічас, голова уряду Білоруської Народної Республіки Роман Скірмунт, голови «Центрального Громадського Комітету Естляндії й Ліфляндії» п. Амсне, представники Азербайджану, Терського Козачого Війська, Революційного Комітету індусів-магометан, що об'єднували 70 мілійонів магометан в Індостані та інших державних і політичних організацій.

Фінляндія: у Київі консул Рудольф Вальден; в Одесі консул Гост Серлахіус.

Сов. Росія: у Київі генеральний консул п. Кржемінський-Грінбаум; крім того консули в Одесі, Харкові й Полтаві.

Еспанія: у Київі консул п. Васіліаді; в Одесі віщеконсул.

Грузія: консульства у Київі, Харкові й Одесі.

Данія: у Київі консул п. Гуревич (пізніше Карльсен).

Греція: у Київі консул п. Гріпарі.

Норвегія: у Київі консул п. Георг Розенберг.

Швейцарія: у Київі консул п. Енні.

Швеція: у Київі консул п. Мегер.

Італія: у Київі консул п. Фішман.

Персія: генеральний консул у Київі п. Віттенберг. Крім того консул в Одесі.

Білорусь: у Київі консул п. Цвікевич.

В тіснім звязку з вступленням України в міжнародні відносини з іншими державами стояло питання про точне уstanовлення й переведення українського державного підданства. Хоча Центральна Рада й перевела 2—4 березня 1918 р. «Закон про громадянство Української Народної Республіки», але цей закон стілізований в дуже загальних рисах і надто короткий та недокладний, не був введений в життя. Отже правительство Української Держави рішило видати новий закон, для вироблення якого засновано комісію, до якої увійшли: міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб, міністр закордонних справ Д. Дорошенко, міністр освіти М. Василенко, міністр юстиції М. Чубинський, ректор Київського університету проф. Е. Спекторський, проф. Богдан Кістяковський, генеральний суддя С. Шелухин і член Ради Міністерства Закордонних Справ М. Славинський. Комісія виробила проект закону, котрий і був ухвалений Радою Міністрів та затверджений Гетьманом 2 липня 1918 р. Ось текст цього закону:

Голова Української Дипломатичної Місії у Швейцарії Dr. E. Lukashevich.

Закон про українське громадянство.

Рада Міністрів ухвалила, а Гетьман затвердив о цей закон про громадянство Української Держави:

1. Під громадянином Української Держави розуміється та державно правна приналежність людини до неї, що надає особі права й обов'язки українського громадянина.

2. Громадянинові Української Держави забороняється одночасно бути громадянином, чи підданим іншої держави.

3. Вся повнота політичних прав Української Держави, в тім числі активне й пасивне право участі у виборах до публично-правових установ, а також право державної публично-громадської служби належить тільки громадянам Української Держави, але ж на них упаде обов'язок дбати усіма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя.

Примітка: На державних і публично-громадських посадах чужоземці можуть служити в тих установах, де це допускається винятковим законом.

Примітка 2: До видання нового закону про державну службу закони російської держави про цю службу мають сили і в Українській Державі.

4. Усі російські піддані, що перебувають на Україні під час видання цього закону, визнаються громадянами Української Держави. Хто з них не схоче підлягти цій постанові, той мусить подати про те заяву місцевому старості на протязі місяця від дня одержання цього закону на місцях, для запису в окремий алфавіт підданих і громадян чужих держав.

Примітка: Особи, які з російського підданства не перейшли до громадянства Української Держави, повинні одержати від свого уряду національний документ про свою особу, а до того повинні одержати від місцевого старости посвідчення на право перебування на Україні, яке дается на речінець не більше шести місяців.

5. Всякий, хто народився на території України, хоч би він постійно перебував по-за межами її, має законне правоуважатися українським громадянином при умові, коли він подасть про те заяву на протязі року після осягнення повноліття. Повнолітні ж під час видання цього закону повинні подати таку заяву на протязі року після оголошення закону.

6. Ті особи, котрі самі або їх батьки осіло перебували на Україні, але під час видання цього закону перебувають по-за межами її, можуть звернутися на протязі одного року від дня оголошення цього закону з проханням зачислити їх до громадян Української Держави.

Примітка: У випадку пропуску речінця, зазначеного в цій статті, прохання про приняття до українського громадянства належить до розгляду, коли особа, яка просить, докаже, що пропуск стався з причин, які заслуговують на увагу

7. Особи, що зазначені в статтях 5. і 6. цього закону, свої прохання про українське громадянство подають на місцях свого перебування найближчим до них закордонним представникам Українського Уряду, котрі, по розгляді відповідних доказів, видають їм

посвідчення про українське громадянство, одночасно сповіщаючи про списки таких осіб Уряд свого краю і уряд держави, в якій вони пробувають. Не забороняється особам, котрі з причини, яка заслуговує на увагу, не мали змоги звернутися до українських представників по-за кордоном, звертатися з відповідними проханнями до адміністраційного відділу окружного суду по місцю свого приїзду на Україну.

8. Інші особи набувають собі право українського громадянства: а) народженням від громадян Української Держави, б) шлюбом зужоземки з українським громадянином, в) усиновленням чужоземця до 17 року громадянином Української Держави, г) натуралізацією.

9. Право громадянства набувається через натуралізацію при умовах: а) коли особа має правозадатність і діездатність, б) коли вона пробуває на Україні на протязі 8 років, в) коли вона має спроможність годувати себе й родину.

10. Крім цього громадянство Української Держави можуть придбати такі особи: а) українська громадянка, що пішла за чоловіка чужоземця, коли цей шлюб спиниться ним, б) народженні від шлюбу з чужоземцем діти української громадянки, які після скасування шлюбу залишаються коло матерей, в) чужоземці, які скінчили вищу чи середню школу на Україні та не пізніше двох років після скінчення освіти подали прохання про приняття їх до українського громадянства, г) чужоземці, які зробили Українській Державі значні услуги. Перераховані в цій статті особи приймаються в українське громадянство, коли оселяться на Україні та зроблять заяву про своє бажання бути українськими громадянами.

11. Право громадянства, придбане згідно з 8. і 9. статтями цього закону, поширюється на дітей осіб, що стали громадянами, коли ті діти не дійшли до 17 років.

12. Всім, хто просить про прийняття до українського громадянства, можна відмовити задоволенню їх прохань, коли маються відомості про їх ганебні вчинки, про плямуючі професії або про можливу від них шкоду для Української Держави.

13. Прохання про прийняття до громадянства Української Держави виключно осіб, які зазначені в ст. 5, і 6, подаються до адміністраційного відділу окружного суду по місці перебування прохача. При проханні чужоземця мужеського полу, підлягаючого зо закону своєї батьківщини військовому обов'язкові, треба прикладти посвідчення про те, що він виконав військовий обов'язок, або вільний від нього. Суд по розгляді прохання з боку всіх умов надбання прав громадянства, учиняє постанову про призначення прохання громадянином Української Держави й після об'яві її прохачеві надсилає копію цієї постанови до відповідного губерніяльного старости.

14. Постанови суду по справам про громадянство можуть бути оскаржені до генерального суду в двохтижневий речінець прохачем, чи губерніяльним старостою. Цей речінець рахується для прохача від дня об'яві йому постанови суду в остаточній формі, а для губерніяльного старости від дня одержання в канцелярії його копії постанови суду. Скарги подаються через той адміністраційний суд, який склав оскаржену постанову.

15. Коли з боку губерніального старости не буде надіслана в певний речінець скарга на постанову суду про прийняття до громадянства, суд видає зацікавлений людині посвідчення про її українське громадянство.

16. Кожний, принятий до громадянства в порядку ст. 7. і 13. цього закону, повинен виконати присягу на вірність Державі по прикладеному до цього тексту.

Примітка: Особи, які по своїм переконанням не признають присяги, дають замісць ней урочисту обіцянку.

17. Право громадянства відпадає, коли громадянин Української Держави приймає громадянство, або підданство іншої держави.

18. Кожний громадянин Української Держави має право зріктися громадянства України. Але ж те зренчення розрішується не раніше, як після трьох років перебування в українськім громадянстві.

19. Хто без належного дозволу вступить до підданства іншої держави, той підпадає карі, зазначеній в 1. ч. ст. 325 »Улож. о наказ«. і йому забороняється повертання на Україну.

20. Заява про бажання зріктися українського громадянства подається до адміністративного відділу місцевого окружного суду. В тій заяви з доказом по документах назначується, до громадянства чи підданства якої держави проходить. Коли громадянин Української Держави повинен відбувати військову повинність, то увільнення від громадянства розрішується тільки після того, як він документально докаже, що відбув цю повинність, або по закону увільнився від нії. Увільнення від громадянства розрішується тільки тим, за котрими не лічиться ніяких доплат по особистих податках.

21. Хто зрікся громадянства Української Держави, той має право прохати знову про прийняття в громадянство її не раніше, як через п'ять років з часу виключення з громадянства. Виймки з цього строку можуть бути зроблені тільки з розрешення Ради Міністрів.

22. Закон про громадянство, якого ухвалено Центральною Радою, 2—4. березня 1918. року, касується.¹⁾.

Як додаток до закону про громадянство Української Держави було вироблено й ухвалено Радою Міністрів ще текст заприсяжного обіцяння при вступі до українського громадянства:

»Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі, як своїй Батьківщині, охороняючи інтереси Держави і всіма силами своїми допомагаючи її славі та розцвіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя.

Обіцяю та заприсягаюсь не визнавати другої Батьківщини,крім Української Держави, щиро виконувати всі обовязки громадянина її, коритися її правительству і всім поставленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї Батьківщини мусять бути для мене вище моїх особистих рахунків«.

¹⁾ »Державний Вістник«, 1918. р. № 21.

Примітка: Особи, які не визнають присяги, дають урочисту обіцянку такого ж змісту, але без слів »та заприсягаюсь«.¹⁾

Пізніше Рада Міністрів ухвалила продовження місячного строку подачі заяви про небажання бути громадянином Української Держави до трьох місяців зо дня оголошення закону 2. липня 1918. р., себ-то до 2. жовтня 1918 р.²⁾

На основі закону 2. липня сила людей, походженням з України, які мешкали в ріжких областях Московщини, заявили бажання вступити в підданство Української Держави й повернутися на Україну. Українські консули на території Сов. Росії були завалені проханнями про видачу українських паспортів, а т. зв. »українські потяги«, що перевозили українських громадян з Московщини на Україну, були переповнені пасажирами. Організацією цієї перевозки завідували агенти українського Міністерства Закордонних Справ. Випадків небажання залишитися в українському підданстві й формальної про це заяви було дуже небагато: не хтіли бути підданими Української Держави лиш окремі одиниці, як от відомий російський публіцист В. Шульгин, колишній гласний Київської Міської Думи п. Йозефі та ще кілька окремих одиниць.

¹⁾ »Державний Вістник«, 1918, № 21.

²⁾ »Державний Вістник«, 1918, № 32.

X.

Переговори про мир із Сovітською Росією.

Одною з найважніших справ української закордонної політики було заключення міра з Росією. Як відомо, ст. VI-ою »Мирного договора між Германієй, Австро-Венгрієй, Болгарієй и Турцієй съ одной стороны и Россіей съ другой« від 3. марта 1918. р. Росія зобов'язалася заключити негайно мир з Україною.¹⁾ 30. березня Рада Народних Міністрів Української Республіки звернулася до Совіту Народних Комісарів у Москві з пропозицією скликати мирову конференцію. 3. квітня 1918 р. Рада Народних Комісарівsovітського правительства Росії відповіла Українському Уряду нотою, пропонуючи розпочати мирові переговори в Смоленську. На це український уряд відповів нотою від 14. квітня, пропонуючи з свого боку місце переговорів Курськ. Поки йшли переговори, в Київі відбувся переворот, а тим часом російська делегація прибула до Києва. Делегація була прийнята 10. травня Гетьманом і виконуючим обов'язки міністра закордонних справ М. Василенком; було умовлено вести переговори у Київі. Делегації було запропоновано здобути від свого уряду нові уповноваження, що й було нею виконано.

На чолі російської делегації стояв Христіян Георгієвич Раковський; його заступником був Дмитро Захарович Мануйльський.²⁾ Секретарем делегації був Петро Олекс. Зайцев (студент політехнікума). В склад делегації входили як експерти: А. М. Ждан-Пушкін, А. А. Шабуневич, Н. Н. Вейс, І. І. Гіркон, М. Р. Зубков, проф. А. А. Немировський, д. Грановський (б. комісар Державного Банку за короткого панування большевиків у Київі весною 1918 року), генерали Ситін та С. І. Одінцов, проф. К. І. Загорський, І. А. Тихоцький, А. А. Барман,

¹⁾ Ось текст цієї статті в рос. оригіналі: »Статья VI. Россия обязывается немедленно заключить миръ съ Украинской Народной Республикой и признать мирный договоръ между этимъ государствомъ и державами четверного союза. Территория Украины незамедлительно очищается отъ русскихъ войскъ и русской красной гвардии. Россия прекращаетъ всякую агитацию или пропаганду противъ правительства или общественныхъ учреждений Украинской Народной Республики. (Див. текст »Мирового Договора«. ст. 3-тя).

²⁾ А. Раковський родом болгарин із Добруджі, б. румунський підданий. Скінчив медичний факультет у Відні. Д. Мануйльський — українець з Острожського повіту на Волині. Довший час був емігрантом і скінчив університетський курс у Парижі.

С. М. Холодовський, В. П. Беръозкин, П. І. Імбер, В. К. Кошкін, Е. А. Татаринов і К. І. Пушкарьов.

Головою Української Мирової Делегації призначено генерального суддю (пізніше сенатора) Сергія Павловича Шелухина.¹⁾ Заступником голови був до 10. серпня Ігорь Ол. Кістяковський, від 10. серпня сенатор Петро Януарієвич Стебницький.²⁾ Членами делегації: полковник генер. Штабу А. В. Сливинський, проф. О. О. Ейхельман, Хр. Ант. Баравновський, інжен. А. О. Свічин і Пл. К. Линниченко. При Делегації засновано вісім комісій: політична, військово-морська, фінансова, комунікаційна, культурна, економічна і юридично-редакційна. Крім того у відповідних випадках брала участь в працях Делегації ще й культурна комісія Міністерства Ісповідань.

Головою Політичної Комісії був Ол. Як. Шульгин, а по призначенні його на посаду посла в Болгарії член Ради^{М-ва} Закордонних Справ М. А. Славинський. Члени комісії: Лев П. Падалка, Вяч. Кост. Прокопович, Ол. Гн. Лотоцький, Микола Гр. Левицький, Дм. Ів. Донцов, П. Я. Стебницький, Орест Ів. Левицький, Евген Харл. Чикаленко, К. А. Мацієвич і В. В. Садовський.

Голова Військово-морської Комісії генерал М. В. Бронський, члени: ген. В. І. Стойкин, полковн. Е. В. Мишковський, кап. Г. В. Свирський, кап. М. І. Білинський і І. Г. Пащевський.

Голова Фінансової Комісії Герман Герм. Лерхе, члени: К. І. Білинський, В. В. Ігнатович, К. К. Диновський, Р. С. Шафаревич, П. П. Одарченко. Експертами при Комісії були проф. М. В. Бернацький і проф. Л. М. Янопольський.

¹⁾ С. П. Шелухин род. 1860 р. на Полтавщині в дворянській поміщицькій сем'ї. Скінчивши університет у Київі по юридичному факультету, служив у судовому відомстві на посадах слідчого, прокурора й члена окружного суду. Брав живу участь в українському громадському житті, особливо з 1905 р. За Центральної Ради був генеральним суддею й один час міністром судових справ.

²⁾ Син священика на Київщині, род. 1862 р., скінчив 1-шу київську гімназію й фізично-математичний факультет київського ун-та. Служив у Петербурзі в міністерстві фінансів і брав участь в науковій літературі по фінансово-економічних справах. Був відомий як видатний український громадський діяч.

Голова Української Мирової Делегації
сенатор С. Шелухин.

Голова Економічної Комісії міністр торгу і промисловості С. М. Гутник; члени: Ф. Л. Королів, А. Я. Гуменний, С. С. Остапенко, Г. О. Кривченко, В. П. Тимошенко, С. А. Шафаренко.

Голова Комунікаційної Комісії інженер Є. О. Сакович (б. міністр шляхів); члени: В. Горбачов, Ермоленко, А. Г. Макаренко, Н. Гірський, О. ІІ. Чернай.

Головою Культурної Комісії був товариш міністра освіти П. І. Холодний, заступник його проф. Гр. П. Павлуцький.

Головою Юридично-редакційної Комісії був товариш Державного Секретаря М. М. Могилянський, його заступником Мих. О. Вололковський.

Крім цього в роботах Делегації приймали участь ще й інші особи, які експерти й спеціалісти.

Секретарем Делегації був спочатку В. Ф. Катрановський, від вересня — М. Е. Пожар (короткий час заступав п. Пожара П. Л. Падалка). Директором канцелярії Делегації був радник Міністерства Зак. Справ М. С. Ткаченко.

Мирові переговори розпочались 23. травня 1918 р. в помешканні т. зв. Педагогічного музею, де раніше засідала Центральна Рада. Всі переговори з української сторони велися українською мовою, з російської сторони — російською; все сказане зараз же перекладалося особливими перекладчиками з української мови на російську мову і навпаки. На самім початку засідання С. П. Шелухин, перевіривши повновласти російських делегатів, визнав їх за незадовільняючі юридичним вимогам; в повновласті стояло буквально: Рѣшеніемъ Совѣта Народныхъ Комисаровъ отъ 27-го апрѣля сего года товарищъ Христіанъ Георгіевичъ Раковскій назначенъ полномочнымъ представителемъ Россійской Соціалистической Федеративной Республики для веденія переговоровъ съ Украинской Державой о заключеніи договора, начинающихся 22. мая сего года въ городѣ Кіевѣ и для подписанія такого договора. Представитель Совѣта Народныхъ Комисаровъ В. Ульяновъ (Ленинъ), Временный Замѣститель Народного Комисара по иностраннымъ дѣламъ Георгій Чичеринъ, Управляющій дѣлами Совѣта Народныхъ Комисаровъ Влад. Бончъ-Бруевицъ*. С. П. Шелухин слушно зауважив, що в цій повновласті не зазначено, на які переговори уповноважено Х. Раконського й на заключення якого договору. Довелося російській делегації звертатися до Москви і за кілька днів прибули нові повновлати, на цей раз визнані за задовільняючі*).

* Новий текст звучав: »Полномочия Российской Социалистическая Федеративная Советская Республика 27-го апрѣля сего года назначила товарища Христіана Георгіевича Раковского полномочнымъ представителемъ для ведѣнія въ Кіевѣ переговоровъ, начинающихся съ 22 мая с. г., съ полномоченными Украинской Державы о заключеніи мирного договора между Российской Социали-

Після кількох спільних засідань, на яких було обмірковано цілий ряд принципіальних і формальних питань, обидві делегації погодилися між собою, що до вироблення тексту прелімінарного миру і на засіданні 12. червня було підписано текст договору про припинення ворожих дій і відновлення залізничої комунікації:

»Договір, зроблений між Російською Соціялістичною Федерацією Сovieцькою Республікою і Українською Державою 12. червня 1918 р. в городі Київі. Уповноважені представники правительства Російської Соціялістичної Федеративної Сovieцької Республіки Християн Юрієвич Раковський і Дмитро Захарієвич Мануйльський з одного боку й Української Держави голова української мирової делегації генеральний суддя Сергій Павлович Шелухин, заступник голови делегації державний секретар Ігорь Олександрович Кістяковський, члени делегації Христофор Антонович Барановський, Платон Константинович Линниценко, інженер Адам Олександрович Свіцін, полковник Олександр Володимирович Сливинський і професор Оттон Оттонович Айхельман з другого боку, зібравши в городі Київі для зроблення між названими двома незалежними державами договору про мир, 12. червня 1918 року на час ведення мирових переговорів установили між собою й прийняли оці тимчасові, але необовязуючі для договору про мир умови:

1. За згодою обох сторін бойова акція спиняється на всім фронті на цілий час ведення мирових переговорів між Російською Соціялістичною Федеративною Сovieцькою Республікою і Українською Державою. Там, де бойова акція ще не припинена, негайно її припиняє місцеве командування шляхом відповідних умов.

2. Правительства Російської Соціялістичної Федеративної Сovieцької Республіки і Української Держави зобов'язуються на основах взаємності не робити перешкод і лишити свободу та можливість горожанам тої й другої держав, по можливості, без пересідки переїхати до свого Рідного Краю — москалям на Московщину, а українським горожанам на Україну, з іх майном з вимірюванням товарів, з вартісними наперами і дорогоцінностями, а також з готовими грішими в сумі не вище 10.000 рублів на одну особу, акрім того 2000 рублів на кожного члена родини цеї особи, при чому вся сума готівки на одну родину не повинна перевищати 20.000 рублів. Перевіз готівки вище 20.000 рублів, але не більше 100.000 рублів, допускається при умові, коли український комісар, установивши, що готівка звише 20.000 рублів є результатом ліквідації майна, подасть до відома со-

стической Федеративной Совѣтской Республикой и Украинской Державой и для подписания какъ актовъ переговоровъ, такъ и мирного договора.

Предсѣдатель Центрального Исполнительного Комитета Совѣтъ Крестьянскихъ, Рабочихъ, Солдатскихъ и Козачьихъ депутатовъ Свердловъ; Предсѣдатель Совѣта Народныхъ Комиссаровъ Ульяновъ (Ленинъ); Замѣститель Народного Комиссара по Иностраннымъ Дѣламъ Караканъ; Управляющей Дѣлами Совѣта Народныхъ Комиссаровъ Бончъ-Бруевичъ.

Москва, Кремль. 25 мая 1918 г. № 3019».

вітської влади перевозжувану суму, зазнаючи, що перевищення 20.000 рублів це результат ліквідації майна.

Кожній з договірних сторін лишається право обмежувати й забороняти привіз і вивіз чужих валют.

Посвідки про підданство видаються представниками (пор. 4, пункт цього договору) держав по принадлежності й по мірі видачі цих посвідок списки подаються правительствам по принадлежності.

Для перейзду установлюється шляхи: через Оршу—Гомель, Брянськ—Конотоп, Брянськ—Ворожба, Курськ—Ворожба, Курськ—Харків, Елець—Валуйки, Вороніж—Камінська, Царицин—Лиха, Тихоріцька—Ростів, Єйськ—Ростів.

В першу чергу перевозяться: а) воєнно-полонені обох держав; евакуовані з центральних держав, б) жінки й діти, що втратили своїх кормітілів.

3. а) Обидві договірні сторони роблять всі необхідні заходи, щоб привернути взаємне користування і обмін залізничним рухомим складом на основах, передбачених маючими силу до 7. листопада 1917. року на російських залізничних шляхах умовами та правилами з тими змінами в них, на які згодяться міністерства шляхів.

б) З огляду на перегін в період воєнних акцій рухомого складу з шляхів Української Держави поза лінію фронту на шляхи Слов'янської Республіки остання зобов'язується негайно передати Українській Державі залізничний рухомий склад в скількості, в речінець і на умовах, які виробляють в порозумінні міністерства шляхів.

в) Для цієї цілі твориться негайно комісія з представників міністерств шляхів обох держав для термінового розглянення і пороблення заходів до постепенної передачі на дороги Української Держави рухомого складу по точці б).

г) Одночасно з виповненням умов, указаних в точках а), б), в) обидві договірні сторони роблять негайно необхідні заходи коло привернення телеграфійної, поштової і пасажирської залізничної комунікації.

д) Ліквідація й подрібнє розрахування що до тимчасового користування рухомим складом видаудеться в порядку і на основах, які має установитися в мировім договорі.

4. Правительства обох держав на основах взаємності заводять в Російській Республіці і Українській Державі своїх представників — комісарів і консулів для оборони інтересів своїх горожан.

5. Російське і Українське Товариство Червоного Хреста негайно роблять заходи коло облегчення переїзду полонених з горожан обох держав і коло організації помочі їм в дорозі.

6. Обидві держави обов'язуються поробити одночасно припинення боєвої акції на період ведення мирових переговорів, необхідні заходи коло як-найшвидчого установлення можливого тимчасового товарообміну для задоволення невідложних біжучих потреб кожної з сторін у відповідних продуктах. В цій цілі утворюється в тижневий строк від часу підписання цього мішана комісія з представників на парітетних основах, которая спішно зайдеться розглядом і вирішенням операцій товарообміну по кожному окремому заявленому сторонами домаганню. Комісія повинна в першу чергу взяти від увагу, що цілий рят грузів наслідком воєнних операцій не був доставлений сторонами взаємно. Обидві держави обов'язуються робити заходи коло термінового розглянення цієї справи та взаємного управильнення її.

Обидві держави приступають негайно до переговорів в справі розроблення мирового договору.¹⁾

Договір був уложенний і підписаний у двох мовах — українській і російській.

На підставі цього договору були засновані українські генеральні консульства в Москві та Петербурзі й консульства в Курську, Тулі, Воронежі, Пензі, Рибинську, Казані, Саратові, Самарі, Царицині, Астрахані, Баку, Архангельську, Томську, Омську, Тобольську, Владивостоці, Миколаєві на Амурі, Харбіні й Ташкенті; було установлено тимчасовий пасажирський рух між Україною й Росією в формі однієї пари плацкартних поїздів у напрямку Москва-Київ і назад через Курськ²⁾; налагено евакуацію українських громадян з Росії; встановлено поштовий і телеграфний обмін³⁾, в деяких окремих випадках роблено й спроби обміну крамом.³⁾

Після заключення перемир'я обидві делегації приступили до праці над виробленням умов миру. Схему мирного договору вироблено таку (з українського боку):

I. Розділ перший.

1. Про закінчення війни.
2. Про межі України з Росією (окрім Криму, Кубані й Басарабії).
3. Про підданство.
4. Про публичні, особисті та маєтні права.
5. Про дипломатичні і консульські зносини.
6. Сибір і наші колонії взагалі.

II. Розділ другий.

7. Поділ майна державного, громадського та приватного і ліквідація рахунків.

III. Розділ третій.

8. Комунікація (пошта, телеграф, шляхи й засоби зносин).
9. Торг і промисловість.

¹⁾ На основі окремої угоди, підписаної у Київі 4. липня 1918.

²⁾ Телеграфні зносини лише на лініях Москва-Конотоп-Київ, Москва-Новоозібків-Київ, Москва-Курськ-Київ і Москва-Курськ-Харків.

³⁾ Пізніше законом від 30. серпня 1918. року на кінцевих станціях залишниця на граници з Великоросією було установлено особливі кордонні й дозорні пункти: «Для всесторонньої допомоги прибуваючим в межі Української Держави і виїзжаючим за кордон, для охорони їх інтересів, а також для перешкодження прониканню протизаконних і злочинних елементів в межі Української Держави, а крім того в цілях інформаційних в прилягаючому до кордону районі, на станціях Орша, Клинці, Хутір-Михайлівський, Коренево, Гостицево і Валуйки утворюються кордонні пункти. Незалежно від того в тих же цілях для найбільшого забезпечення Держави від проникання злочинного елементу в тилу кордонних пунктів на станціях: Жлобин, Новобіліця, Терещенська, Ворожба, Білгород і Купянськ встановлюються ще особливі дозорні пункти» («Державний Вістник», № 46). На обов'язку кордонних пунктів лежала перевірка документів, при чому виконувалися звичайні для закордонних зносин паспортові правила.

10. Фінанси.

11. Санітарні постанови.

12. Міжнародне приватне право (міжнародні приватні відносини).

13. Арбітраж (Гаагська конференція).

14. Амністія.¹⁾

Головним змістом дальших переговорів були питання про граници між Україною й Росією та про фінансовий розрахунок між обома державами. На самім початку розмов про граници був прийнятий загальний принцип узначення граници в редакції, предложеній Українською делегацією. Текст резолюції був такий:

»Беручи на увагу, що як українська, так і московська мирові делегації є однаковою тої думки, що треба вирішити спірні питання, які можуть виникнути між державами після зроблення миру шляхом міжнародного суду, про котрий буде окремий розділ в мировому договорі, та що мир, який робиться між Україною та Московщиною, повинен ґрунтуватися на міцних демократичних основах, які в самім зародку усуватимуть можливі в будуччині причини непорозумінь і що визначення кордонів є передумовою не тільки теперішніх, але й майбутніх взаємних відносин між обома державами, обидві делегації годяться відкинути при визначенні кордонів усюку думку про захвати й насильства.

Через те обидві делегації, заявляючи, що будуть при визначені кордонів рахуватися в однаковій мірі з політичними й іншими інтересами народів у їх цілості та основуючися на етнографічнім принципі, виходячи в нього, годяться визначити державну межу мировим договором, при чому в окремих, визначених в тім договорі спірних місцевостях і в зазначеній в тім самім договорі речіні обидві сторони годяться ужити зорганізованого і вільного перепиту людності для встановлення остаточних кордонів у цих місцевостях. Перепит повинен робитися під додзглядом спільніх московсько-українських комісій після ратифікації договору та при умові звільнення спірних місцевостей від війська як з одного, так і з другого боку«.

Однаке, коли Українська делегація предложила зногоу боку проекти граници, це викликало суперечки з боку Російської делегації й повело до довших дискусій як в комісіях, так і на пленарних засіданнях і врешті ні до якого порозуміння не дійшло. Границя, яку предложила Українська Делегація, починалася від Вигоновського озера й далі йшла по такій лінії: в межах Минської губернії річкою Шарою, далі на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, на Уріччя, Пасіки, Слуцьк, Борову, Новий Степ; в межах Могилевської губ.: рікою Дніпром 4 версти вище від Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, потім рікою Сожем до річки Бесіди, далі на Святське; звідци по адміністраційній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семець Трубчевський (в межах Орловської губ.), річкою Нерусою, річкою Севою до річки Тари на Онешковичі-Орля. Далі в межах Курської губ. на схід на Амон, Софронівку, річку Свату, далі Сватопу й рікою Сеймом до Глушкова, на Гу-

¹⁾ Див. протокол № 5 Засідання Української Мирової Делегації 8. червня 1918 р.

щино, Лукіянівку, Старий Оскол і Петропавловське (Обуховка). В межах Вороніжської губ.: на Шаталівку, Ріпівку, Колбино до Дону поверх Коротояку, далі Доном на Ліски, Масловку, потім на Шестаково, Нижню Кислю, Козловку, Бутурліновку, Василівку (Водяне), Банну і до східної граници Вороніжської губернії. Звідци на південь починається вже границя з Всевеликим Військом Донським.

Особливо різкі суперечки виникли в спріні північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курщини й Вороніжчини, а також Донецького вугільного басейну. З українського бо: у був виставлений цілий ряд аргументів стратегічного, економічного й етнографічного характеру, які промовляли за те, щоб усі ці спірні місцевості не-минуче включити в склад Української Держави.

Між іншим були вислухані на спільніх засіданнях Політичної Комісії 11. липня 1918. року на звичайно цікаві доклади українських експертів, професорів Д. І. Багалія і Гр. Гр. Павлуцького. З огляду на їх високий інтерес наводимо тут ці доклади по стенографічному звіту:

Проф. Баталій заявив: «Мені довелося працювати в обсягу історії пограничних відносин між Росією та Україною, які тепер являються предметом Ваших дискусій. Не дали як в останній дні я видав спеціальну книгу з історії Стобідської України, де, між іншим, освітлені ті питання, яких отут торкалися. З другого боку мої праці стосувалися історії старого періоду Чернігівщини, за яку також була мова. Отже, дозвольте мені з цілком об'єктивного історичного погляду освітити де-які факти. Перш за все дозвольте сказати кілька слів про основи методу. Може бути я не зовсім так зрозумів голову Російської Делегації, що історичні підстави не мають значіння; певно, це треба розуміти не в широкім сенсі, а в обмеженім, бо коли ми усунемо історичні підстави, то позбавимо себе фундаменту, однаково важкого для обох сторін.... З матеріалів, які тут подано, я познайомився лише з проектом граници, запропонованім Російською Делегацією. Отже, розглянувшись в ньому, я мушу сказати: що стосується Чернігівщини, то те, що говорилося тут в оборону цих чотирьох повітів, (себ-то в оборону приналежності їх до України), може бути підкріплено ще такими міркуваннями історично-етнографічними. Перш за все ціла отся територія, навіть в ширшому маштабі, входила в склад Чернігово-Сіверської Землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої федеративної Русі. До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігівщини. Що стосується етнографічного складу в теперішній час, то це, певна річ, населення білоруське, але дозвольте мені сказати, що в даному разі ми маємо перед собою особливі явища: це та прикордонна смуга, де витворюється людність подвійного характеру в етнографічнім розумінні. Такого роду процес з етнографічного погляду річ дуже звичайна і буває скрізь подвійність прикордонної смуги, отже і в північній частині Чернігівщини ми маємо людність з оцими подвійними рисами. Вона тягне, скажемо, до білоруського населення, але з другого боку в ньому завжди в XI. та XII. віз за монгольських часів ми знаходимо риси спільні з південно-русським, українським, населенням. Потім наступає доба, коли цей край переходить від Московської до Литовської держави, в склад того краю (Литви) входила тоді Україна. Отже, був, виходить, історичний момент, коли весь край і навіть більш північна його частина входили в склад України. В теперішній

же час без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстанова, включаючи сюди й архітектурне будівництво (та-кож і церковне). Це нам може посвідчити експерт з обсягу мистецтва.

Звертаюсь тепер до другої смуги, до Курщини й Вороніжчини. Дозволяю собі сказати, що у Вашім проекті, на Вашій карті, видко, не узято на увагу те основне передбачення, щоб робити етнографічні висновки, що ця територія належала до Слобідської України. І ось я з певним здивуванням побачив, що на Вашій карті немає таких міст, як Суджа, Миропілля, які я бачу на представлений і мною виданий тепер офіційний карті Слобідської України, Слобідських полків 1764. року. Це що до Курщини. Переходячи далі на південь, до Вороніжчини, я ще з більшим дивом мушу сконстатувати, що певно через відсутність історичної справки ми чуємо сумніви що до цілого ряду місцевостей Вороніжчини. Дозвольте просто сказати, що це була територія 5-го слобідського полку, т. зв. Острогожського Козачого полку. Полк цей був заселений раніше від усіх інших, в тім числі раніше від Харькова, про який говорив голова Російської Делегації. Це було перше українське поселення в межах того краю, що називався колись «Дике поле», «Дикий степ» і який уявляв з себе (це має велике значіння з історично-юридичного погляду) навіть в очах Московської Держави XVII в. *res nullius*. Але це було невірно: цей дикий степ був ні що інше, як старий український, статоруський світ. Це пограниччя Чернігівщини, Полтавщини, Вороніжчини, Курщини було заселене в домонгольський період українським населенням... Той самий Харьків, який був заснований, як Ви кажете, московським правителством, існував тут за старих часів і був залежний на місці старого українського городища. Острогожськ, повітове місце, про яке йде мова, був полковим містом Острогожського козачого полку; далі йде мова про такі міста, як Бочугачар, Мілова, Бичок, Калач; Ви їх знайдете на тій офіційльній карті, на яку я покликаюсь. Це історична карта, вона не має остаточного стану річей для Вороніжчини, бо після скасування автономії Слобідської України, скасованої тоді ж, коли було скасовано за Катерини й автономію Лівобережної України, в 1765. році, відбувалося й далі заселення краю і та частина, яка не увійшла з склад Острогожського полку, була заселена шляхом оцієї української колонізації...

Тепер далі. Ше два слова про більш південні області. Тут була мова про Славяно-Сербію і Таганрог. Коли б хто захотів ознайомитись що до Новоросійського краю, то я можу лиш відіслати до моєї книги «Заселені Новоросійського края и его первые шаги на пути къ культурѣ». Ось основний висновок, до якого прийшли ми, історики, однаково українські і російські — весь цей т. зв. Новоросійський край це єсть старе гніздо запорожців і був заселений первісно виключно запорожцями. Такий приклад, як Славяно-Сербський повіт, є ніщо інше, як місцевість, заселена чужим елементом — сербським за часів Елизавети Петровни; і треба сказати, що цей елемент потім цілком з'українізувався, його нема зовсім, вони всі обернулись в українців. Доля запорожських земель була така, що вона викликає співчуття у всіх присутніх в одинаковій мірі. Її роздавали, кому тільки хотіли, і всі ці землі були роздані й заселені. Але в їх заселенні головну роль знову таки відіграла колонізація українська. Нарешті пара слів про Харьків, про його історію. Тут такий стан, що не тільки Харьків, але й усі інші міста сучасної Харьківської губернії і всі слободи, всі хутори — резуль-

тат і продукт української колонізації... Сюди являвся народ, народня стихія, під впливом тяжких умовин життя в другій половині XVII в. і заселяв ці землі, які з рештою, може бути, були їх первісною батьківщиною. В 13-м розділі моєї книги знайдете новіший дослід про Харків, як українське місто. Там на основі документального матеріалу зроблено цікаві висновки, які зовсім спростовують ходячі погляди, ніби Харків не українське місто...«

Проф. Гр. Павлуцький від імені Культурної Комісії заявив, що українні повинні гаряче відстоювати художні пам'ятки Криму. «Ці пам'ятки, казав він, з погляду історичного не можуть інтересувати Великоросію... Прегендуючи на ці цінності, ми дивимось з історичного погляду, коли ще була Русь домунгольська і коли ці південні степи були заселені тим елементом, який тепер називається українським. Після того як готи і гуни помандрували далі, ці степи стали вільні і тут оселилися слав'янські племена, які тепер звуться українськими. Частина Криму, північні береги Понта, береги Чорного моря, були заселені грецькими колоніями йонійців з Малої Азії, які принесли сюди свою культуру і скифами, котрі ще в VI в. заняли ці береги Чорного моря і підляяли грецькому впливу. Цей вплив ішов і далі, він приходив далеко в глиб краю і Київ перебував під цим впливом. Отже, перша культура, яка була принесена, була принесена грецькими колоністами з Малої Азії. Тому то для нас це цінні ці пам'ятки, що їх знайдено на місці грецьких колоній. Певна реч, що вони цікаві для всього світу. Вони цікаві й для англійця і для великороса, але для нас вони цікаві особливо — як перше джерело. Ми нікя не можемо віддати ці культурні цінності, які тепер знаходяться в Ермітажі та інших місцях. Вони наші, бо від цієї грецької культури пішла та культура, яка тепер є на Україні. Отже, історичні підстави кажуть, що це за-для нас більш цінне, ніж за-для якої іншої нації. А тепер кілька слів що до граници. Розмова йде про Прип'ять, але в мене є маєток на північ від Прип'яти. Там є церква, яку я зняв для «Древностей України» — найчистішого українського типу. Ця церква та ще цілий ряд пам'яток мистецтва на північ від Прип'яти, церков, храмів та інших носять цілком український характер, отже їй людність там українська. Правда, помітно де-який вплив Білорусі, але художні пам'ятки XVII. та XVIII. вв. говорять нам, що цього не можна відділити від більш південних місцевостей, від Київщини, Волині і Поділля, що все це є одна культурна область. Так само їй що до Чернігівщини. В Чернігівській губернії є вплив, занесений туди з Московщини, але всеж таки основний характер тут чисто український і ось, коли запитаюсь історика мистецтва, яка тут культура, то він може сказати, що це власне є українська земля, не вважаючи на то, що там є де-який північний вплив, але пам'ятки говорять більше, ніж томи книжок. Пам'ятки це живі свідки, хоча вони й зроблені з дерева та каменю. Ці пам'ятки говорять нам, що це земля українська. Отже їй границя має йти на північ від Прип'яти. Це питання дуже важне, отже, зразу його вирішити не можна, але я можу констатувати, що границя українська повинна йти на північ від Прип'яти тому, що є докази в формі цих пам'ятників».

Кілька тижнів дискусії з приводу північної української-російської граници ще не дійшло до якогось погодження обох сторін, коли Російська Делегація предложила залишити на якийсь час справу північного кордону України, а перейти до обміркування межі на сході, там, де

Україна межує з Доном. Це було зроблено, очевидно, через те, що саме тоді Українське Правительство вело переговори з Донським і заключало договір. Але Українська Делегація заявила, що тому, що Україна визнала Державу Всевеликого Війська Донського, то й про границі між Україною й Доном можна говорити з Донським Правительством, а з Російською Делегацією можна говорити лише про лінію граници від Вигоновського озера до Новогоперська. Про це голова Української Мирової Делегації сенатор С. Шелухин сповістив Російську Делегацію спеціальною нотою 15. серпня 1918. року. Українська Делегація твердо стояла на такій межі: Вигоновське озеро, далі річка Шара, потім на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, Урічча, Пасіка, Слуцьк, Борову, Нову Степ (в межах Минської губ.); Дніпром 4 версти вище Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, річкою Сожем до річки Бесіди, далі на Святське (Могилевщина); звідси адміністративною границею Чернігівської губ. до Красного Рогу, далі на Семець Трубчевський річкою Нерусою, потім річкою Совою до річки Тари на Онишковичі. Потім в межах Курської губ. на схід до Амон, Софонівку, річку Свану, далі Свапою і рікою Сеймом до Глушкова на Гущино, Лук'янівку, Старий Оскол і Петропавловське (Обуховська). В межах Вороніжської губ.: на Шаталівку Рінівку, Колбино до Дону поверх Коротояку, далі Доном на Ліски, потім на Щостаково, Нижню Кислю, Козловку, Бутурліновку, Василівку (Бодяну), Банну і до східної граници Вороніжської губ. Звідци на південь починалася вже границя з Всевеликим Військом Донським.

Питання про межі викликало дуже жваві суперечки як в Політичній Комісії, так і на пленарних засіданнях Делегації й до якогось компромісу й порозуміння не довело. Взагалі з половини літа почало з'ясовуватись, що совітська делегація веде зногою боку переговори так, наче б то вона зовсім не зацікавлена довести їх до позитивного закінчення, а хоче лише проволікати час. Вже 31. липня 1918 р. голова Української Мирової Делегації С. П. Шелухин подав до Ради Міністрів записку про хід переговорів, де висловив свій сумнів, чи дійсно таки большевики хочуть мати з Україною мир.

»Уже з початку мирових переговорів з Російською Делегацією, говориться в цій записці, виникли сумніви, чи справді большевикам, при їх цілях та способах ведення війни і взагалі при їх партійних завданнях, потрібен мир з Україною і чи справді вони хотять установити його. Аналіз фактів дає негативну відповідь, а те, що Російська Делегація вперто уникає установлення між Росією та Україною політичних меж, ще більше стверджує його.

...по 6 п. Берестейського договору з Германією і союзними державами, Російський Совітський уряд прийняв на себе обов'язок припинити війну проти України, скласти з нею мир, очистити її територію від своїх військ і зрікніти пропаганди на Україні проти неї. Таке зобов'язання Російський Совітський уряд підписав не з своєї волі, а бувши до того примушений обставинами. І от він всіма

способами уникає од виконання своїх зобов'язань. Совітські війська довелося й доводиться вигонити з України силою. Установлення політичної межі поклало б цьому краї, це не бажано большевикам і вони затягають цю справу в мирових переговорах, ускладнюючи її всякими, навіть позбавленими розуму вимогами, дбаючи тільки про те, щоб мати формальне відправдання, ніби то вони виконують б п. договору і ведуть переговори про мир. Разом з тим в порушення 6 п. договору, як це установлено офіційним актом Совітського Російського уряду з приводу вбивства посла Мірбаха, Уряд цей сам веде пропаганду проти Української Держави і наше Міністерство Закордонних Справ мусіло послати йому з цього приводу ноту. Перед тим, як це видно з Московських часописів, тільки на 1., 2. та 3. липня в Москві було призначено 36 зібрань для підбурення проти України і підняття на Україні повстання. Же вважаючи на перемиря з Україною, заключене 12. іюня, большевики навіть після того продовжують свої напади, так наприклад, большевицьке військо зробило в числі 10.000 душ висадку в Таганрог, а другі вали зробили напад на Ейськ та інші місця...

23. мая почалися переговори про мир, а про те за два з лишиком місяці ще не досягнуто ніяких майже результатів, бо Совітський уряд веде й тягне переговори так, аби мати формальне відправдання перед Германією за п. 6 Берестейського договору. Ось де-які факти, які свідчать, що все робиться тільки для формальної видимості. Уповноважені на переговори про мир привезли з Москви такі уповноваження, що якби Українська Делегація не завважила кількох слів, то всі переговори не мали б значення. Після того, як акти уповноважень було відправлено, Російська Делегація потопила всю роботу в безконечних балахах. Коли 12. іюня складено було умови про перемиря, то це не заперечило большевикам зробити напади на Таганрог, Ейськ та інші місця, як не допомогло Україні в справі з вагонами, загнаними большевицькими бандами з українських залізниць в Росію. Цим договором Росія взяла не себе обов'язок повернути негайно всі вагони, але минуло вже більш як півтора місяці, а Російський Совітський уряд не дав Україні ще ні одного вагону, хоч в Росії нині просто загруженні станцій, наприклад у Орла, по дорозі з Курська в Москву і т. д.

Треба, однаке, сказати, що Совітський Уряд для себе з цього перемиря силкується використати все, аби нашкодити Україні. Так всі ті частини України, які ще не очищено від большевицького війська, або які не досить охороняються через брак політичної межі, большевики всіма силами стараються зробити пустинею, а населення цих місць — старцями. За-для цього з цих місць вивозиться в Росію машини з фабрик, всякі припаси і т. ін., аби фабрики не працювали. Для вивозу Сурожської паперової фабрики большевики полагодили моста і пригнали 150 вагонів. Коли адміністрація задержала це знищення, то большевики пригрозили зірвати фабрику динамітом, щоб вона нікому не дісталася.

...На скільки Російська Делегація, аби унеможливити заключення миру, ставить для того неможливі вимоги й умову, краще всього показує питання про межі. Українська Делегація заявила, що вона проводить політичну межу на підставі етнографічного принципу з поправками, яких вимагають державні, економічні, географічні і стратегічні умови, після чого показала ту межу і вказала,

в яких місцях її можна поправити. Російська Делегація ні своїх принципів не пояснила, ні меж не вказала, а пустилася в безкраї балачки з приводу заяви Української Делегації і в оборону пропонованого нею «плебісциту». Тим часом Совітський уряд послав по прикордонному районові узброєних агітаторів та ватаги червоної армії з кулеметами і, пригрожуючи, шляхом терору, став вимагати голосування за Росію й під владу Совітського уряду. Неслухнінням били, розстрілювали, сажали по тюряма, залякували погрозами. В Мглині посадили до тюрми 150 українців за те, що вони заявили про своє бажання бути при Україні. Набравши примушених приговорів більше тисячі, Совітський уряд прислав їх своїм уповноваженому Раковському і цей в переговорах про межі довго на них посылався, поки мусив помиритися з тим, що ми ні таких переговорів, ні розвязання одною одиницею інтересів цілої держави визнати не можемо. Нарешті, погодившись з Українською Делегацією на етнографічному принципові, Російська Делегація показала таки свою межу, але таку, аби не дійти до муру: вона, наприклад, спропонувала таку державну межу, що нею відрізує від України 5 повітів Волині. Після довших суперечок, нарешті, вона запропонувала межу, так що Чернігів од неї стояв би 40—50 верстах, а Харьків у 24 верстах і од Чернігівщини повинно було одійти до Росії 4 повіти, а також українські частини Курщини та Вороніжчини і навіть частина Харьківщини та Катеринославщини.

.... Укр. Делегація на підставі вище вказаного принципу і правок до нього, пропонує од Донини таку межу¹⁾: од Ст. Осколу до Коротояка, далі Бутурліновка-Васильово-Круглий-Абазів-Казанська-Красноярський-Макіївка-Степанівка (на Калитві)-Устьблока-Литвінська-Камінська-Ростов на Дону, а далі на півден в 10 верстах од залізниці до ст. Кошовської і од неї до Ейська. Російська Делегація в своїм проекті одступила на захід в різких місцях на 125—150—200 верст од української етнографічної межі і захопила тільки в одному Донецькому кам'яновугальному басейні звише 20.000 кв. верст з українською людністю....

Неможливі вимоги ставляться Українській Делегації Російською Делегацією з очевидним наміром затягти переговори і установлення меж, щоб таким способом діждатися часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під большевицьку владу²⁾.

Так само мало давали результатів переговори про поділ майна і боргів бувшої Російської Імперії між Українською Державою і Російською Совітською Республікою.

З огляду на великий історичний інтерес цього питання, наводимо тут подробіці про те, як ставилася справа фінансово-економічного розрахунку України з Росією на засіданнях Укр. Мирової Делегації, голов

¹⁾ Це було ще перед заключенням договору з Доном.

²⁾ Що большевики з самого початку переговорів зовсім не ставили собі завдання довести їх до позитивного закінчення, видно з інструкції, яку дав Ленін Раковському, виряжаючи його на Україну. »Ленін пояснив Раковському, що большевики мусять вести переговори з Україною, бо до того зобов'язалися в Берестейському договорі. Однак переговорів не треба трактувати поважно, бо все воно переходове та проминаюче«. Див. »Діло«, 1925. ч. 27. ст. 3.

та членів комісій цієї Делегації й експертів і які суперечки виникали між обома сторонами: українською й російською. Питання вперше конкретно обмірковувалось на такому спільному засіданні 11. липня¹⁹¹⁸ р. На пропозицію голови Української Делегації висловились експерти: проф. Л. Яснопольський та проф. М. Бернацький. Проф. Яснопольський подав відомості що до кількості населення, прямих податків та оплат, грошового майна і державних боргів б. Російської Імперії.

Населення в цілій Росії на 1. січня 1914. року було 178,9 мілійона, а в 9 українських губерніях 33,3 мілійони.

Прямих податків та оплат було виправлено: державних за 1914. рік з цілого Росії 617,3 міл. карб., з 9 укр. губ. 93,5 мил. карб.; земських за 1915. рік з цілого Росії 250,8 міл., з 9 укр. губ. 68,9. Себ-то 9 укр. губерній, маючи 18,6% населення цілого Росії, заплатили 18,7% прямих податків та оплат, виправлених з цілого імперії.

Вкладок та на біжучих рахунках в Ощадних касах і кредитових установах на 1. січня 1916. року було: в цілій Росії 14,311,6 міл. карб., і в 9 укр. губерніях — 2,205,4 міл.; таким чином на Україну припадало 15,4%.

Золотий фонд на 23. жовтня 1917. року сягав: 1.292,2 міл. карб. в Росії і 2.308,6 міл. карб. за кордоном, разом: 3.600,8 міл.

Державних боргів на Росію було: до війни на 8,825 міл. карб. і протягом війни зроблено на 24,467 міл., а разом до осені 1917. р. 33,292 міл. Шорічна оплата відстків, рахуючи по 5%, виносить 1.665 міл. Паперових грошей на 1. січня 1918. року було випущено приблизно на 24.000 міл. карб. Таким чином державні борги Росії на 1. січня 1918 р. досягають 57.295,000.000 карбованців.

Оцінюючи різні принципи поділу майна і боргів, проф. Яснопольський робить висновок, що найбільш справедливим було би ділити усе відповідно творчій економічній силі краю, кількості зібраних народних капіталів, або платежній силі населення. Усе військове майно і золотий фонд, яко найважливішу частину активи, треба ділити, стосуючись до кількості населення обох держав. Борг по паперових грошиах, який на 1. січня 1917 досягав 24.000 міл. карб., розділити неможливо, позаях невідомо, яка скількість цих грошей знаходиться на території України. Поділ залізничних та гіпотечних позичок розвязується просто: по місцевості, де знаходяться залізниці та забезпечуюче майно.

Проф. Бернацький находить, що підносити питання про платіжні сили населення, про капітал та про прикмети народного господарства молодої Української Держави нежожливо. Треба вирішити тільки, яке майно нова держава зможе одержати від бувшої Російської Імперії. При поділі користуватись одним принципом неможливо; ділити тріба, користуючись трьома, або чотирма принципами: по території, по населенню, податках і по державному майну.

Борги б. Росії на 1. вересня 1917. р. досягали: внутрішні 34.200 міл. карб., зовнішні, 10.022, а на 1. січня 1918 р., 50 міліярдів карб., в тім консолідованих було 21.000 міл. карб. і короткострочних 28.000 міл. Ці борги Україна мусить визнати.

При поділу пасиву треба його розбити на: загальний, який ділити, користуючись сполученням чотирьох вище наведених принципів і на спеціальний, який можна розділити по принципу місцево-територіальному.

Обов'язки по паперових гроших, випущених до большевицького перевороту в сумі 19.000 міл. карб., Україна повинна визнати в відповідній частині; за послідуючі випуски вона не відповідає і коли б такі гроші знайшлися на території України, вони будуть предметом домагання України од Росії. Так само треба визнати обзательства Державної Скарбниці, випущені до большевиків. Визнавати інші борги не має жадних підстав. При поділі боргів належить скористуватись усіма вище зазначеними принципами.

Із актива на відповідну частину валютного фонду Україна безумовно повинна заявити свої домагання.

Паперові гроши не є зобов'язання уряду, не є якийсь вексель, що його можна пред'явити до стягання; а тому, скільки б большевики не випустили таких грошей, це не може мати жадного значіння. До того ж таки грошам неможливо проходити на Україну. Об'язательства Державної Скарбниці, випущені до большевиків, треба визнати й погасити в ¹, частині.

На слідуючому засіданні 15. липня член Економічної Комісії Г. Кривчевко доловжив матеріали що до державного майна б. Російської Імперії.

Державне майно Росії.

I. Земельне майно.

Казенних земель взагалі: в Азійській Росії по-над 1 міліярд десятин (не всі відомі), в Європейській Росії по перепису 1905. року	138 м. д.
З того числа на Україні	1,7 » »
Лісів казенних: в завідуванні Державного Лісового Правління	357 » »
З того числа: в Азійській Росії	244 » »
на Кавказі	4,7 » »
в Європ. Росії	106 » »
З того числа на Україні	1,1 » »
Казенних земель: під сільським господарством в Євр. Росії	3,9 » »
В тім числі на Україні	0,5 » »
Удільних земель в Євр. Росії	7,8 » »
В тім числі на Україні	0,2 » »
Удільних лісів в Євр. Росії	6,5 » »
Удільних земель під господарством	1,3 » »

Примітка: крім того в завідуванні Департаменту Державного Земельного майна є т. зв. неземельні оброчні статті (мінні кам'яно-ломні, мінеральні джерела і т. п.) 4351, з загальною площею в 108.000 десятин, в тім числі на Україні 14.000 десятин.

Земель Селянського Банку: на 1. січня 1915. року було 2,6 м. д.
З того числа на Україні 0,1 »

ІІ. Державні нафтові замлі (1916. р.)

Здається під розроблення в районі Баку	154 д.
Готові до здачі в розборку в Бінагдинській та Саруханській окрузі на о. Святуму в Уральській обл., в північній частині Бібі-Айбатської бухти, на території бувш. озера Романинського і Собунчі і в Нефть—Дачі Закаспіської обл.	1.213 д.
Нафтovі землі на Апшеронському півострові коло	2.000 "
На острові Чермен	1.300 "
В Ферганській області (мало досліджено) понад	15.000 "

ІІІ. Державні золотоносні площи.

Головно у Східній Сибірі, в Алтайській окрузі, в Пермській та Орембурзькій губ., в Енісейському повіті: площа їх досягає 3,000.000 "

З того здається під розроблення 270.000 "

ІV. Державні бавовняні (хлопок) землі.

Обводнюються: в Голодному Степу в Туркестані	45.000 "
" в Мурганському Степу на Закавказзі	142.000 "
" в Мургабському маєтку	39.000 "

Разом 226.000 десятин. З них до 1915. р. було готово коло 60.000 "

Можуть бути обводнені: в Туркестані 1.288.000 "
(з них уже на 209.000 зложено плани)

Можуть бути обводнені за Кавказом 1.327.000 "

Від 25 до 30% обводненої землі може йти під бавовну.

V. Державні копальні вуглю.

Величезні. В Сибіру їх багацько мілійонів десятин (коло 10 міл.) В них запасу вуглю коло 16,000 міліярдів пудів.

VI. Державні торфляники.

Площа їх досягає	5 м. д.
Але досліджено поки-що	189.000 д.
В тім числі на Україні	500 "

VII. Державні залізниці:

На 31. марта 1915. року в Росії	44,790 верст
в тім числі в Європейській Росії	35.700 "
на Україні з того	8.831 "
парової на залізницях	14.923 "
з них на Україні	3.532 "
вагонів пасажирських	21.417 "
з них на Україні	4.124 "
вагонів товарних	328.366 "
на Україні	90.933 "

VIII. Державні заводи:

Гірничих заводів 13 міл. рублів
виробляють річно на 22 міл. рублів
Про цілий ряд заводів, що належать Артилерійському Відомству (Обуховський, Тульський, Шостенський, Томиловський з річною продукцією на 32 міл. р.) і Морському (Балтійський та Адміралтейський будівничі заводи з річною продукцією коло 80 міл., Іжорський, Сесторецький, Николаєвський з продукцією до 25 міл.) докладних відомостей не можна було добути.

IX. Золотий фонд Державного Банку:

На 16. жовтня 1917. р. 1.295 міл. руб.
Золото за кордоном (кредити, відкриті Англією) 2.308 міл. руб.

Військового майна (флот, зброя, муніція, обоз, інтендантура) в даний момент не можна обрахувати.

X. Інше державне майно:

Державне коневодство вартістю	25 міл. руб.
Основний капітал Державного Банку	60 міл. руб.
Власні капітали Крестьянського й Дворянського Банків	20 міл. руб.
Сучанські вугляні копальні з річним прибутком	1.453 тис. руб.
Владивостоцька брикетна фабрика річно виробляє на	223 тис. руб.
Пенсійний фонд	
Інвалідний фонд	
Мінеральні джерела	
Рибні промисли	

даних немає, або вартість не з'ясована.

Проф. Бернацький вважає, що зложений паном Кривченком список майна має значіння вже за для своєї номенклатури та рубрик. Повний список майна Росії уложить необхідно, але для цього прийдеться одержати офіційльні відомості від теперішнього Російського уряду. На думку проф. Бернацького краще всього було б ділити борги, стосуючись до бюджету, а саме: яка частина бюджету припадала на українські губернії, така частина й боргів повинна одійти до України; належало б зробити тільки поправку, стосуючись до скількості державного майна. Мається цілий ряд боргів, які ґрунтуються на прибутку від ріжних підприємств; такі борги й повинно ділити на грунті такого принципу. Взагалі треба виходити з погляду розкладу боргів, позаяк позички давалися не тільки на населення, але й на територію і домени. Борг по паперових грошиах визнати тільки за випуски до большевицького перевороту, себ-то в сумі 19. міліардів карб. Усе, що виявиться по-за цією сумою, буде претенсією України до Росії. Україна має одержати відповідну частину золотого фонду Державного Банку, позаяк цим фондом забезпечувалися кредитові білети. Треба прийняти тільки цю суму, яка буда до пересування цього фонду за граници. Поділ культурних цінностей належить переводити в площині політичній, а не фінансово-економічній.

На засіданні 21. липня заступників голови фінансової Комісії К. І. Білинський доложив, що Фінансова Комісія що-до поділу майна та боргів пропонує такі постанови:

»Декрет большевицького уряду про анулювання боргів не може мати ніякого значіння в стосунку до України на її громадян, позаяк Український Уряд у виданні цього декрету не приймав ніякої участі. Тому всі українські громадяне, що мають боргові папери б. Російського уряду, повинні бути цілком вдоловолені; в цім напрямку Росія повинна оплатити всі процентові папери і купони од них в сумі, яка перевищить $\frac{1}{5}$ суми боргу, що припадає на частку Української Держави; про це треба внести до майбутнього Мирового Договору окрему статтю, як це зроблено у Берестейському договорі Росії з Німеччиною.

Термін, до якого треба стосуватися при поділі боргів, Комісія визнала 7. листопада 1917. року, частку, яку може прийняти на себе Україна, — рівну $\frac{1}{5}$ усіх боргів б. Росії, а принципом поділу боргів — принцип податковий та скількості населення, позаяк інвентаризації майна немає і перевести її неможливо. Борг по паперових грошах узнати в сумі 19 міліардів карб., прийнявши на себе $\frac{1}{5}$ частину. Позички з Дворянського і Селянського Банку, які забезпечувалися нерухомостями, що знаходяться на території України, повинні бути віднесені до останньої; так само й з страховими (асекураційними) капіталами. Капітали чужоземних підданих, які мешкали на території України під час конфіскації цих капіталів, мають бути повернуті.

На спільному засіданні Бюра Торговельно-Економічної Комісії разом з Фінансовою Комісією і преставниками інших Комісій 25. липня в справі поділу державного майна і державних боргів було прийнято такі принципи:

I. З огляду на тісний, нерозривний зв'язок, який існує між державним активом і пасивом, необхідно при поділі державного майна і державних боргів додержуватись одного принципа.

II. Таким принципом при поділі державного майна і боргів колишньої Російської Імперії між Україною й Росією має бути принцип поділу відповідно процентовому відношенню населення України до населення бувшої Російської Імперії в звязку з частиною участі її в прибутковому бюджеті бувшої Російської Імперії.

III. Українська Держава приймає на себе частину лише тих боргів колишньої Російської Імперії, які були зроблені до 7. падо-листа 1917 року.

IV. З огляду на те, що державний борг бувш. Рос. Імперії базувався не тільки на податковій здібності її населення, але й на його майні, Українська Держава, приймаючи на себе частину цього боргу, має право на відповідну частину майна був. Рос. Імперії.

V. Та частина майна був. Рос. Імперії, яка при поділі його згідно принципу зазначеному в п. II, прийметься на долю України, але знаходитьться поза межами її території, повинна бути зарахована на карб тої частини державного боргу, який припадає на Україну і яка має бути через те відповідно зменшена.

VI. Під державним майном треба розуміти майно відоме й таке, що піддається обрахунку, а саме: *a)* майно звісне й експлоатоване, *b)* майно, що вже звісне й піддається оцінці, але не експлоатується, *c)* решта майна, що піддається обрахунку й оцінці, *d)* всякого роду майно, створене на державний кошт (будинки, заводи і все інше).

VII. окремо мають бути поставленні борги, зроблені для певної мети. Такі борги, що їх зроблено в інтересах України, наприклад для збудування залізниць на її території, Україна приймає цілком на себе.

VIII. На українських громадян, власників російських проценстових паперів, не повинен поширюватись декрет про анулювання боргів.

IX. Українська Держава приймає на себе відповідну частину безпроцентового папірово-грошевого боргу колишньої Російської Імперії, що склався до 7. липня 1917. року.

X. Приймаючи на себе відповідну частину боргу кол. Російської Імперії, що склався через випуск папірових грошей, Українська Держава має право на відповідну частину золотого фонду, який забезпечує цей борг і ця частина має бути повернена Україні в натурі.

XI. Всі культурні цінності, які були вивезені з України до Росії, а так само і ті, котрі безпосередньо стосуються культурно-історичного життя України, мають бути повернені Україні цілком, а ті з них, які були спільною власністю кол. Російської Імперії, але, знаходилися поза межами української території, повинні бути повернені Україні в частині, котра рівна тій, в якій Україна бере на себе борг колишньої Російської Імперії.

XII. Реалізовані капіталі приватних залізниць на території України, які переховуються в російських кредитових установах, повинні бути видані цим залізницям цілком.

XIII. Україні мають бути видані відповідні частини капіталів державних ощадних кас, Державного Банку, державних Дворянських і Селянських банків, страхових товариств, емеритальних та інших спеціальних капіталів.

XIV. Ужити всіх заходів для скорішого повороту майна і капіталів, узятих большевиками з України, з українських установ, державних банків, скарбниць і всіх приватних інституцій.

XV. У відносинах до капіталів Державного Банку, ощадних кас, Дворянського і Земельного Банків, страхових товариств, емеритальних капіталів та інших спеціальних капіталів прийняти принцип поділу їх в строгій відповідальнosti до зобовязань, які лежать на Українському Правительстві та інших установах перед їхніми клієнтами.

Переговори про фінансовий розрахунок України з Росією привели до дуже цікавого обміну думками з обох боків, висловленими головно в Меморандумі Російської Делегації і відповіді на неї з боку Делегації Української (див. додаток № II.)

Вже в серпні місяці можна було спостерегти, що совітські делегати беруть все більше та більше неуступчивий тон, немов почувши

під собою певний ґрунт. Ще в другій половині липня голова Російської Делегації Хр. Раковський і член делегації Мануйльський висловились на зборах Політичної Комісії, що «їх позиція стала місцем» тепер, ніж була попереду, бо тепер німці відчувають в них потребу і тому Український уряд не може мати у них тієї піддержки, яку мав попереду і Український уряд не може зробити ні призову, ні найма війська, бо внутрішня політика осоружила людність і поробила в краю заколоти, через які і німецькі частини звязані із ніякого війська проти большевиків зібрати не можна» (див. Протокол ч. 30 засідання Укр. Мир. Делегації і Голов та Членів Комісії цієї делегації від 17. липня 1918 р.)

Ці заяви російських делегатів цілком підтверджуються поміченнями австрійського посла в Київі гр. Форгача в його телеграмі 12. липня 1918 р. до свого уряду, де він казав, між іншим: «піддержка далеко йдучих територіальних домагань України відхиlena німцями і взагалі помічається з боку німців іще, скільки можна, піддержати отверто поборюваній Антантою і загрожений нуждою та анархією в середині союзницького уряду в Москві.» (Телеграма № 556. Київ, 12. ліпня 1918 р.)

На цім місці буде до речі сказати кілька слів про відношення до кінських переговорів німецького та австро-угорського правительства. Розуміється і те і друге ставилися до переговорів з великою увагою, як це можна бачити з дипломатичної переписки з цього приводу, якою вони мали змогу користуватись. Найбільшу вагу надавалося економічній стороні переговорів, щоб Україна не заключила з Росією таких економічних договорів, які б порушували інтереси Німеччини та Австро-Угорщини. Для того щоб стежити за переговорами, німецьке правительство присяло до Київа кількох спеціалістів (д. Wiedfeld від Reichswirtschaftsamt-a, д. Melchior від Reichsschatzamt-a та інш.). Спеціально для питань військового характеру (демаркаційна лінія, перемирря та ін.) делеговано для присутності при переговорах майора Брінгмана. Але що до офіційального представництва при переговорах між австрійським та німецьким урядами виникла ріжнича поглядів. Німецький уряд, згідно представленню свого посла Мума, призначив для присутності на пленарних засіданнях радника посольства гр. Берхема. Гр. Форгач заступав погляд, що присутність офіційних представників, які не знають мови переговорів, не має практичної ваги, а з політичного боку не бажана. Вкінці німецький уряд теж став на ту точку погляду і гр. Берхем після кількох засідань більше не появлявся.

Але через своїх представників німецький та австрійський уряди старались робити певну пресію на українське правительство. Так граф Буріян в своїй інструкції гр. Форгачу настоював, щоб не допускати, аби Україна зобов'язалася відпускати з Донецької округи вугіль до Росії так, щоб від цього потерпіли інтереси Австро-Угорщини. (Телеграма № 379, 29. травня 1918 р.). Далі граф Форгач спільно з бароном

Мумом виробили спеціальний меморандум, який містив їхні побажання економічного характеру і який було передано українському привітельству. (Тел. Форгача № 502, 1. травня 1918 р.)

Окрім того граф Форгач звернувся окремо від себе з такою нотою на ім'я голови Ради Міністрів:

Ц. і К. Представництво
Австро-Угорщини на Україні.

Київ I. VI. 1917.

Високоповажаний Пане Мініstre-Президенте!

Я довідався, що з України вивозиться уже тепер збіжже й інші харчові продукти до Великоросії й що питання організації цього експорту обсуджується в самому Українському Уряді. Це питання як і питання вивозу харчів до нейтральних держав часто обговорюється в місцевій пресі, через що повстає в широких колах стремління до спекулування на цім полі. Мій попередник мав уже честь при появі перших звісток в пресі в цій справі звернути увагу бувшого керуючого Українським Міністерством Закордонних Справ, пана Василенка, що всі пертрактациі про постачання харчових продуктів до Великоросії простиричать заяви пана Преміера-міністра Голубовича, зроблений в ноті 16. IV. ц. р. ч. 266, на основі якої Український Уряд до закінчення поставок умовлено скількості збіжжя Центральним державам, не постачатиме іншим державам ні хліба, ні фуражу, ні борошна, ні бобових овочів, ні насіння без згоди Центральних держав.

Я маю честь знову звернути увагу Українського Уряду на передніті ним на себе зобов'язання і при цьому пропонувати, щоб усі питання, які повставатимуть в звязку з проханням Великоросії або іншої держави до Українців про постачання їм харчових продуктів, наперед обговорювались між представниками Українського Уряду і Центральних держав.

Доживаючи від вас задовольняючої відповіді, користуюся з нагоди, щоб запевнити Вас, Високоповажаний Пане Мініstre-Президенте, в моїй найглибшій повазі.

Шідписано Форгач.

Німецьке правительство спочатку, здавалось, дійсно хтіло допомогти скорішому заключенню російсько-українського миру, забезпечивши істотні інтереси України. Але зі зміною загальної політичної ситуації (Мурманський та Чехословацький фронт проти большевиків, зріст добровольчого руху і т. д., тяжке становище на Заході), воно почало боятись що «переворот у Москві може розгорнути на-ново ціле східне питання в усій його широті». От чому в справі переговорів воно починає не стільки помогати українському правительству, скільки гальмувати справу.

Та в кінці літа большевики, мабуть несподівано для себе, дістали ще одну підтримку, яка дала їм змогу не спішитися з заключенням миру, затягати час і використовувати перебування своїх агентів на Україні для агітації проти Української Держави; ця підтримка прийшла з боку провідників «Українського Національного Союзу» у Київі, які задумали повстання проти Гетьманського правительства і за допомогою звернулись до большевиків. Це сталося уже у вересні місяці. Ось як оповідає про це один з головних привідців повстання і учасників цих переговорів з большевиками — голова Національного Союзу В. К. Виниченко:

»Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціатори руху увійшли у переговори з представниками російської совітської мирової делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації наших виступів під час повстання. Вони згоджувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльності на фронтах, щоб тим притягти увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобов'язувались визнати той лад, який буде встановлений новою українською владою і абсолютно не втрутатись у внутрішні справи Української Самостійної Народної Республіки. Зного боку ми обіцяли легалізацію комуністичної партії на Україні.

Д. Мануїльський, з яким з переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є ширість і бажання додержуватись його, й зломати з підписом, коли того бажання немає, — я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей. Але договор лишився договором.¹⁾

Переговори ці велись в помешканні товариша міністра фінансів Української Держави В. П. Мазуренка, укр. соціял-демократа в його присутності і при його участі.²⁾

Осмілені цими переговорами ще більше, совітські представники вже й зовсім перестали дбати про мир і проволікали справу, вичікуючи, що з того всього вийде. Представник австро-угорського правительства в Москві фон-Поттере виніс із своєї розмови з Радеком (тоді референтом в справах Середньої Європи в Комісаріяті закордонних справ) вражіння, що «большевики чим далі, то все ясніше відчувають, що вони без України не можуть жити й що цим пояснюється їх участь в залізничному страйку на Україні і їх спільна підбурююча робота з тамошніми соціалістами-революціонерами, тоді як у себе в Росії вони ведуть з ними завзяту боротьбу.³⁾

¹⁾ В. Винниченко: Відродження Нації, т. III. Відень 1920, ст. 158-159. також В. Винниченко »Єврейська справа на Україні« стаття в журналі »Нова Україна«, Прага, 1923, кн. 7—8, ст. 22—23. Про це саме маємо оповідання й з другого боку: самого Х. Раковського в його статті »Ілліч і Україна«, друкованій в харківських »Вістях«. Згідно з оповіданням Раковського Винниченко в переговорах з ним погоджувався на радянську владу на Україні під умовою, щоб йому дали повну волю в справі переведення українізації. Винниченко сказав: »так само, як ви створили диктатуру робітників та селян у Росії, так нам треба створити диктатуру української мови (?) на Україні. Раковський поінформував про це Леніна, а той сказав таке: »Звичайно, справа не в мові; ми згодні визнати не одну, а навіть дві українські мови, але що до їхної радянської платформи, то вони нас обдураять«. Подаємо цей уступ за »Ділом« ч. 27, 6. лютого 1925 р., з статті »Як добиралися до України Ленін і Раковський«.

²⁾ В. Мазуренко, »Черная Книга«, 1925, ст. 277.

³⁾ Донесення з Москви 20. серпня 1918 р., № 13231.

15. серпня 1918. року голова Української Делегації С. П. Шелухин передав Російській Делегації ноту, в якій сповіщав, що Україна визнала Республіку Всевеликого Війська Донського за суворенну державу і склала з нею договір про обопільні державні межі. Через те Українська Делегація »настоює перед Російською Мировою Делегацією на негайнім установленні твердої обопільної державної межі між Україною та Росією в напрямку од Вигоновського озера до району Новохоперська«. Наступив обмін нотами й деклараціями. Нарешті, голова Української Делегації склав 3. жовтня 1918 р. ноту, передану його заступником, в якій в доволі категоричній формі зазначалося »шкідливість і недопустимість« дальшого проволікання.

Ось текст цієї ноти:

»На заяву од 26. сентября 1918 р. Українська Мирова Делегація має за честь одповісти, що вона не може погодитися з нею.

Минаючи неточності в переказах, Українська Делегація констатує, що позаяк, як вона завжди казала, в Берестейськім договорі Росії од 3. марта 1918. року Україна участі не брала, то через те ніяких зобов'язань на неї тим договором покласти не можна. Російська Делегація в першій частині своєї заяви справедливо пише, що право на зміну всякого договору належить виключно тільки контрагентам, а як Україна не була контрагентом в договорі 3. марта 1918 р., то їй і не належить право вносити в договір зміни й поправки. На підставі цього Українська Делегація завжди одкідала намагання Російської Делегації в тій чи іншій формі накинути Україні ролю контрагента по тому договору з усіякими обов'язками.

Але ж Російська Делегація в дальшій частині своєї заяви в супереч цьому вже каже, ніби Германія, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина перед Росією являються по тому договору гарантами за Україну. Це твердження цілком невірне і не має під собою ніяких підстав.

Далі Російська Делегація впадає ще в більшу суперечність з своїм попереднім твердженням, коли несподівано каже, ніби-то на Україну договором Росії з названими державами накладені якісь зобов'язання. Все отце твердження Російської Делегації безпідставне. Та вона й не вказала через те, які саме зобов'язання і якими пунктами договору Росії накладено на Україну. Такі зобов'язання не виникають із змісту договору.

Україна мирові переговори з Росією розпочала не на підставі договору Росії з союзом, а виходячи з бажання припинити з Росією війну, яку почала не Україна, а сама Росія. Переможена у війні з Германією, Австро-Угорщиною, Болгарією й Турцією, Російська Совітська влада по Берестейському договору взяла на себе ряд зобов'язань перед контрагентами в компенсацію за те, що вони припинять проти неї війну. Як союзниці України, названі держави наклали на Росію по б. п. договору ряд зобов'язань і на користь України. Цих зобов'язань однаке Росія не виконала і не виконує цілком свідомо, чим сама ж порушила договір і скасувала б. п. його. Коли б вона хтіла виконувати цей пункт договору, то союзникам України не треба б було, допомагаючи українцям, гнати війська Совітського уряду з України гарматними та іншими боями. Совіт-

ське військо зараз же після підпису договору повинно було покинути українську територію по добрій волі, а не в наслідок боїв, і не займати українського майна, одступаючи з української землі, бо після договору 3. марта це майно вже піjak не може вважатися військовою здобиччю.

Цього мало, боsovітські війська і зараз продовжують боєві дії проти України, не вважаючи ні на п. Берестейського договору, ні на договір Росії з Україною од 12. iюня 1918. року: ось і в даний моментsovітські війська обстрілюють з гармат Новгород-Сіверськ.

Сами мирові переговори з Україною Sovіtська влада, як роблять вражні факти, начеб то веде тільки для того, аби перед своїми контрагентами утворити видимість, ніби то вона хоче виконати б. п. договору.

Це бажання тільки піддержувати утворене нею марове миро-вих переговорів, щоб мати формальні посили перед своїми контрагентами що до виконання б. п. договору, а не вести ці переговори з серйозними наслідками, чого домагається Українська Делегація, особливо рельєфно виявила Російська Делегація в останній заявлі, якою пропонує одкінути справу заключення миру на довгий і цілком невідомий час. Це вона пропонує тоді, юли російське військо гарматами обстрілює Новгород-Сіверськ.

Ті пояснення, ради яких Російська Делегація пропонує одкінути переговори, для України цілком не потрібні і вона в них не має ніякої нужди. Пропозиція що до цих пояснень тільки наче ще раз має потвердити, що Російська Делегація хоче всіма способами затягти мирові переговори, проти чого Українська Делегація найрішучіше протестує, як і раніше протестувала.

Через те Українська Делегація пропонує Російській Делегації негайно повернутися до конкретної роботи по установленню державного кордону між територіями Української Держави і Sovіtської влади і тим прискорити заключення мирових переговорів. Українська Мирова Делегація має за честь повідомити, що по детальнім обміркуванням справи, на основі етнографічного принципу з корективами державного порядку, Делегація постановила провести остаточну політичну російсько-українську межу, починаючи від Вигоновського озера на схід, в такім напрямі:

В межах Мінської губернії по річці Шарі, далі на Любащево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост і на Уріччя, Пасеки, Слущьк, Борову, Новий Степ. В межах Могилевської губ.: на Дніпро 4 версти вище Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, по річці Сожу до ріки Бесіди, далі на Святське. Звідци по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семен'є-Трубчевський, по р. Нерусі, по р. Севу до р. Тари на Онешковичі-Орля. Далі в межах Курської губ. — на схід на Амон, Софроновку, р. Свату; далі по Сваті й Сейму до Глушкова; далі на південні по природній межі на Каstorну, Медвінку і на схід по р. Сейму на Гущино, Лук'янівку, ст. Оскол та Петропавловське (Обуховку). В межах Вороніжської губ.: на Шаталовку, Ріп'євку, до Дону вище Коротояку; далі по Дону на Ліски, Масловку, потім на Шестаково, нижню Кислю, Козловку, Бутурлиновку, Васильевку (Волне), Банну

і до східної межі Вороніжчини. Звідти на південь починається вже межа України з Всевеликим Військом Донським.

З самого першого проекту політичної межі України Українська Делегація, таким чином, зрікається західної і південно-західної смуги Орловщини (в районах Трубчевська та Сєвєрська), західного виступу Куршини, курського району на південь від р. Сейму і широкої смуги Вороніжчини на північ від Коротояка, в районі Боброва та Новохоперським районі.

Це ті уступки, які Українська Мирова Делегація признала можливим зробити на користь Совітської влади, вважаючи на її державні інтереси.

Українська Мирова Делегація сподівається, що Російська Делегація так само зважить інтереси Української Держави і зного боку виявить нахил до добросусідських відносин, признавши вищезазначену політичну межу.

Цим призначенням Російська Делегація одкриває можливість обом державам поруч з конструюванням внутрішнього ладу, провадити прискореним темпом роботу по утворенню всіх інших основ мирового договору, який має положити початок нормальним політичним і економічним відносинам між Україною та Великоросією.

Вважаючи на те, що мирові переговори повинні бути прискореними і не затягатися, Українська Мирова Делегація призначає чергові засідання Конференції на понеділок 7 жовтня 1918 р., о другій годині дня, для вислухання одновідповіді по цій справі, бо дальші проволікання, особливо взявши на увагу бої, які ведуть совітські війська проти України, являється шкідливим і недопустимим. Українська Мирова Делегація сподівається, що Російська Делегація на ділі доведе, що вона дійсно бажає не затягати переговорів, а закінчити їх мировим договором в найскорішій часі на користь обох народів і держав.

Голова Української Мирової Делегації

С. Шелухин.

5 жовтня 1918 року.

Коли Російська делегація дала на це ухильчиву відповідь, то того ж дня 3. жовтня її було передано другу ноту за підписом товариша голови П. Я. Стебницького з домаганням дати рішучу відповідь до 7. жовтня:

»Обміркувавши пропозицію Російської делегації від 3. жовтня і не знайшовши в ній нових підстав для необмеженого одволікання справи мирових переговорів, Українська Мирова Делегація не може зйти з ґрунту, зазначеного в її заявлі від 3. жовтня цього року і, відхиляючи пропозицію Російської делегації, буде ждати конкретної відповіді в справі предложенії російсько-української межі до за-значеної часу. Коли ж у понеділок 7. жовтня 1918 р. такої відповіді від Російської Мирової Делегації не буде, то Українська Мирова Делегація буде вимушена признати, що дальнє продовження мирових переговорів з Росією на Київському ґрунті стало неможливим і через те мирові переговори мусять перерватися до вибору іншого моменту і більш слушних умов для закінчення справи.

За голову Української Мирової Делегації

заступник голови П. Стебницький.

3. жовтня 1918 року.«

На цю другу ноту Російська Делегація на останнім засіданні 7. жовтня відповіла, що вона не може дати зразу рішучої відповіді, що мусить вийхати до Москви за інструкціями й тому прохас на де-який час переговори перервати. Українська Делегація прийняла цю заяву до відома. Таким чином переговори були формально перерваві. Українське Правительство рішило розпустити свою Делегацію й предложило її ліквідувати свою діяльність. Договори про перемир'я, демаркаційну лінію, консульства та ін. залишено поки-що в силі. Де-які комісії також залишено (в справі Червоного Хреста, воєнно-полонених та ін.). Раковський вийшов до Москви, Мануйльський тим часом залишився в Києві. Тим часом українська державна варта, дістаючи докази антидержавної діяльності численних большевицьких агентів (служачих при консульствах, членів ріжніх комісій, експертів і т. ін.),¹⁾ почала арештувати таких осіб; у Києві, в Одесі та по інших містах було переведено масові арешти. Це викликало енергійні протести совітського уряду. Відносини ставали усе більше напруженими. Нарешті, З. падолиста Мануйльського одержав з Москви наказ вийхати назад до Росії з усім своїм персоналом. Це означало фактичний розрив усіх зносин між совітським правителством і Україною. Українське правительство задержало Мануйльського на границі, поки з Росії не прибув спеціальний поїзд з персоналом усіх українських консульств у Росії. На границі був переведений розмін. Так закінчилася історія з українсько-російськими переговорами про мир.

¹⁾ В згадуваній вже статті Х. Раковського він просто признається, що його делегація підтримувала діяльність комуністів на Україні й обмірковувала з ними можливість державного перевороту. Див. «Діло» 1925, ч. 27, ст. 3.

XI.

Відносини з Доном. Кубанська справа. Справа Бесарабії. Поліське старство. Крим.

Відносини Української Держави до Дону відразу, як справедливо зазначає донський історик, прийняли «добросусідський приятний характер».¹⁾ Донські козаки майже одночасно з Україною і так само за допомогою німців визволились з-під большевицької окупації. 3. мая 1918. року »Круг Спасенія Дона« вибрав військовим отаманом генерал-майора П. Н. Краснова з широкими повноважтями. Одночасно Круг прийняв »Основні Закони Всевеликого Війська Донського«, котрі передавали всю владу з рук колективу — козацького Круга до рук однієї особи — отамана.²⁾ Спільний ворог — большевики, спільна залежність від присутності на своїй території німецьких військ — диктували Україні й Дону зближення й добросусідські відносини. Але були й причини для суперечок: на колишній території »Области Войска Донского« жило багато українського населення; окрім західних волостей по-над річкою Калитвою ціла Таганрогська округа була в значній мірі заселена українцями (61, 7°). Вона і входила раніше в склад Катеринославської губ. і тільки в році 1887 була одрізана до Дону. Промисловий Таганрогський район, тісно звязаний з донецьким районом Катеринославщини, мав величезне економічне значіння для України. Ось чому урядівське правительство настояло перед німцями, щоб вони окупували тимчасово Таганрогську округу, як належну до України, аж до вирішення питання між Україною й Доном безпосередньо. Німці так і зробили; в Таганрог був призначений український комендант полковник Давидов.³⁾ Але й

1) К. П. Каклюгін: Донской атаманъ П. Н. Красновъ и его время. »Донская Лѣтопись« № 3. 1921, ст. 82.

2) Пункти про отаманську владу звучали: 1. Влада управління Військом у цітом її обсягу належить Військовому Отаману в межах всього Всев. В. Донського. 2. Отаман затверджує закони і без його затвердження ніякий закон не має сили. В наступних §§ говориться, що Отаман призначає управляючих оділами (міністерств) і голову ради управляючих. Установлювалося право громадянства В. Донського, порядок видання законів адміністрація, фінанси, військовий суд, вводиться донський праупр. герб і пародій гімн. »Основні закони« мали зберігати свою дійсність до »еклизація Всевікого Військового Кругу з представників усіх округ В. Донського і повного заспокоєння Війська«. »Донская Лѣтопись«, № 3, ст. 323—326.

3) Само населення Ростова як це видно з донесення німецького агента своєму правительству 11. червня 1918 р. дуже хотіло притулитись до України.

донці не тільки не хтіли зректися Таганрогської округи, але ще й претендували на Старобільський повіт Харківщини з його кінськими землями й на Луганськ на Катеринославщині з його заводами амуніції!¹⁾

Зразу ж по своїм виборі отаман Краснов вислав листа до Імператора Вільгельма II і до Гетьмана Скоропадського. В першому листі він повідомляв, що Донське Військо не воює з Німеччиною, прохав визнати Дон самостійною Державою «аж до визволення Росії од большевиків», прохав допомогти зброяю й пропонував торговельні відносини через Україну.²⁾

В листі до Гетьмана отаман Краснов писав про »вічну приязнь донських козаців з українцями«, про те, що Україна не слушно претендує на одвічні донські землі — Таганрогську округу, прохав допомогти і не знаючи справжніх намірів Гетьмана, закликав його до спільноти праці по відбудові єдиної, неділимої, великої Росії. В тім же листі отаман сповіщав, що виряжас своїм надзвичайним послом на Україну генерала А. Черячука, котрий і мав передати лист отамана.

11. травня ген. Черячукін прибув до Київа і поінформувавшись на місці про становище, доніс отаману Краснову, що на Україні йде будування самостійної держави й що пунк в листі от. Краснова про відбудування »єдиної-неділимої« треба викинути. Отаман Краснов так і зробив. В його новому листі цей пункт був викинутий, а ген. Черячукіну наказав було домагатися насамперед визнання Дону самостійною державою з боку України.

Ген. Черячукін досяг того, що за обопільною згодою Гетьмана і пімців Дону були відпущені значні запаси зброї, муніції, набоїв, частину в кредит, частину за гроші. Потому почалися переговори про визнання Дону Україною. Ці переговори затяглися майже на два місяці з ріжких причин. Перш за все майже одночасно з донською місією прибула до Києва і кубанська місія, в котрій головну роль грали українці; кубанські делегати йшли на зустріч стремлінню українців державних включити Кубань в склад Української Держави, як що не на правах автономної провінції, то принаймні як частину федерації Україна-Кубань. Делегати Кубані виставили були ідею не ширшого федеративного союзу, до якого увійшов би й Дон та північний Кавказ. Отаман Краснов готовий був іти на федерацію з Україною і дав своїому послу ген. Черячукіну такі директиви: »на місцеву федерацію з Україною можна йти при умові повної автономії, своєго отамана, свого війська, своєї мови. Монетна система, шляхи, пошта можуть бути спільні. Велике представництво членів Війська в Раді. Донське Військо служить тільки для оборони свого краю і його не можна виводити по-за межі без особливої згоди Великого Круга. Закони свої, але пристосовані до українських, вироблені на Раді спільно«. Але от. Краснов ставив домагання Луганська,

¹⁾ »Донская Лѣтопись № 3. 1924. ст.

²⁾ Ibid. ст. 77.

не погоджувався відступити Таганрогську округу. Розмови й переговори в справі федерації залишилися в області теоретичних міркувань.¹⁾

Другою причиною, яка спиняла визнання Дону Україною було підкреслення Доном його тимчасового існування, як окремої держави, «вплоть до образовання Великої Росії». Це примусило українське правительство звернутись до отамана Війська Донського з нотою:

Міністерство
Закордонних Справ

8. липня 1918 р.
6024.

До пана Отамана
Всевеликого Війська Донського.

м. Київ.

Правительство Української Держави, незмінно змагаючи до дружби й мироного сусідства з хоробрим Донським козацтвом і вітаючи стремління Всевеликого Війська Донського до державної самостійності, було би вельми раде вступити в тіsnі добросусідські відносини в Всевеликим Військом Донським, як з сувереною, остаточно сформованою і ні від кого незалежною державою на непопитих основах взаємності й рівності.

Однаке в 1. пункті декларації Всевеликого Війська Донського оповідається, що «Військо Донське складає самостійну Демократичну Республіку» тільки до сформування тому, чи іншому вигляді Росії, а в п. 6-му »Донське Військо пропонує всім державам визнати його права на самостійне існування знову таки лиш до часу повстання в тій, чи іншій формі єдиної Росії«.

Таким чином, згідно декларації, державна організація Всевеликого Війська Донського в теперешній момент має лише тимчасовий характер, що, на жаль, надзвичайно утруднює можливість вирішення піднесеного в п. 3-му Декларації питання про установлення точних границь між Донським Військом та Україною, не вважаючи на все добре бажання Української Держави можливо швидче й остаточно, а не тимчасово лише вирішити це дуже важне державне питання.

Вважаючи з свого боку дуже цінним і необхідним установлення постійних взаємин між сувореними Державами Дона й України, правительство Української Держави вірить, надіється й широ бажає, щоб усякі перешкоди що-до цього були усунуті по змозі як-найскорше.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.

Управляючий Міністерством Закордонних Справ Д. Дорошенко.

На це прийшла така відповідь з Дону:

Предсѣдатель Совѣта Управляющихъ
Отдѣлами и Управляющій Отдѣломъ
Иностранныхъ Дѣль Правительства
Всевеликаго Войска Донского.

20 іюля 1918 г.
г. Новочеркаскъ.

Ясновельможному Пану Гетьману Всея Україны.

Нотой отъ 17-го іюля с. г. за № 6024 Правительство Української Державы заявляетъ о неизмѣнномъ желаніи житъ въ дружбѣ съ Всевеликимъ Войскомъ Донскимъ, какъ съ суворенной и независимой Державой: единственное препятствие къ признанию Дона

¹⁾ А. В. Черячукінь. Донська делегація на Україну и въ Берлинъ въ 1918—1919 г. «Донская Лѣтопись», № 3, ст. 186-та.

самостоятельнымъ и къ установлению необходимымъ добрососѣтскихъ отношеній и къ разрѣшенію вопроса о границахъ Украинское Правительство видѣть въ §§ 1 и 6 деклараций Всевеликаго Войска Донскаго, въ которыхъ какъ будто Его Правительство просить о признаніи Всевеликаго Войска Донскаго самостоятельнымъ и сувереннымъ лишь временно впредь до образования въ той или иной формѣ единой Россіи.

Всевеликое Войско Донское, уже существовавшее какъ самостоятельное государство съ 1570 по 1645 годъ, въ настоящее время, отдѣлившись отъ Совѣтской Россіи, объявляетъ себя вновь вполнѣ самостоятельнымъ, ни отъ кого не зависящимъ, окончательно определѣвшимся и сувереннымъ государствомъ и съ своей стороны, стремясь къ самой тѣсной дружбѣ и мирному сожительству съ Украинской Державой, предлагаетъ всѣмъ государствамъ признать его таковыми.

Вмѣстѣ съ симъ правительство Всевеликаго Войска Донскаго, постоянно стремясь къ поддержанію и развитію дружественного и мирного сожительства съ Украиной и признавъ необходимымъ для блага населенія и развитія экономическихъ условій Всевеликаго Войска Донскаго жить въ самой близкой дружбѣ съ Украиной, каковъ бы строй ни былъ въ Россіи, полагаетъ, что наличность §§ 1 и 6 деклараций отнюдь не должны вызывать толкованій о расхожденіи Всевеликаго Войска Донскаго съ Украиной, въ случаѣ образования единой Россіи, а лишь предусматриваются, что, если когда-нибудь возродится Россія, то и тогда Всевеликое Войско Донское, отдѣлившееся въ настоящее время отъ нея въ самостоятельное государство, соблюдая дружбу и связь съ Украинской Державой, не измѣнитъ Украинѣ своей дружбы.

Правительство Всевеликаго Войска Донскаго, полагая, что образование единой Россіи безъ Дона и Украины, этихъ мощныхъ и самостоятельныхъ государствъ съ большими территориями и природными богатствами, не мыслимо, — считаетъ, что §§ 1 и 6 деклараций правительства Всевеликаго Войска Донскаго отнюдь не могутъ служить препятствиемъ къ тѣсному сближенію и неразрывной дружбѣ Украины и Всевеликаго Войска Донскаго, какъсосѣднихъ, самостоятельныхъ и суверенныхъ государствъ, идущихъ совмѣстно по пути взаимной поддержки независимо отъ того, какъ бы они развернулись событиемъ въ будущемъ.

Правительство Всевеликаго Войска Донскаго убѣждено, что настоящій намѣренія помогутъ скорѣйшему и окончательному разрешенію и установлению постоянныхъ государственныхъ взаимоотношеній между двуми суверенными державами Украиной и Дономъ на незыблемыхъ началахъ взаимности и равенства.

Предсѣдатель Совѣта Управляющихъ Отдѣлами
и Управляющій Отдѣломъ Иностранныхъ Дѣлъ
А. Богаевскій.

Обставини примушували правительство Української Держави спішти з заключенням договору з Доном; було важно придбати собі спільника супроти Савітської Росії і самим фактам з'ясування державних границь України на південному склоні вспинути на прискорення питання про граници в переговорах з совітською делегацією. З огляду на

німців також було важко порозумітись з Доном, щоб спільними силами здобути собі більшу свободу рухів. Були нарешті й причини економічного характеру, які робили дуже потрібним договір з Доном. З огляду на це все українські представники в переговорах з Доном міністр закордонних справ Д. Дорошенко, товариш міністра Ол. Палтов і голова мирової делегації С. Шелухин зважитись піти навіть на певні уступки, щоб досягти порозуміння. З боку Донського правительства вели переговори міністр торговлі В. А. Лебедев і посол ген. Черичукін.

8. серпня 1918. року нарешті було заключено договір між Українською Державою й Доном такого змісту:

1. Граници, які ділять названі Держави, зазначуються колишньою адміністрацією межею, яка ділила Україну від прежньої Области Війська Донського, цеб-то межею цієї області й Катеринославської, Харківської й Вороніжської губерній, при чому в районі Маріуполя, який залишається за Україною, сторони визнають за потрібне прилучення до України певної площини на Схід, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністраційно-господарського управління міста й порта з їх околицями. За-для цього має бути призначена в найкоротший термін мішана комісія.

2. Обидві Держави признають себе взаємно незалежними й суверенними.

3. На граници обидві Держави можуть устанавлюти митні комори.

4. З міркувань стратегічних Донське Військо тимчасово обсаджує лінію залізниці Чертково-Ліски і Ліски-Поварино, аж доки не буде забезпечена цілість території України й Всевеликого Війська Донського супроти ворожої погрози з півночі.

5. На території Всевеликого Війська Донського українське населення дістає всі права що-до своєї мови, школи й культури, як і всі інші громадянє, а політичні права дістає такі, які прислуговують тим громадянам, які належать до козацького стану. Такі ж права дістають на Україні особи, які народились в області Дона.

6. Обидві Держави зобов'язуються в будуччині не заключати з іншими державами або узброєними організаціями договорів, які могли б шкодити інтересам другої держави.

7. Обидві сторони зобов'язуються в як-найскоршому часі скласти особливі договори що-до:

- a) вільного транзиту,
- b) товарообміну,
- c) митних відносин,
- d) фінансових взаємовідносин,
- e) залізничої й поштово-телеграфної конвенції,
- f) мішаних комісій по урегулюванню питань, які торкаються Донецького Басейну, з метою зберегти господарську одність цього Басейну.

8. Всевел"ке Військо Донське зобов'язується вжити заходів для забезпечення Донецького Басейну продовольчими й смазочними матеріалами, а Україна — постачати ліс і металічні вироби.

За-для урегулювання питань, зазначених в п. 7 і 8, засновуються особливі мішані комісії».

Окремою умовою з 5. (18.) вересня 1918. р. було зазначено, що господарське життя Таганрогського промислового району має бути підпорядковане центральній Доно-Українській Комісії у Харкові. Донці мусили з цим погодитися, бо заводи й копальні донецькі так тісно звязані і так сильно залежать з технічного погляду від донецького промислового району Катеринославщини, що розвиватись самостійно просто було б не в силі.

Зречення Таганрогської округи на користь Дону викликало в свій час нездовосення з боку українських націоналістів. Але українське правительство вважало, що краще мати на Дону українську іриденту і тим самим розбуджувати національну свідомість серед українського населення на Дону, ніж мати в себе донську і тим самим російську іриденту. Піддережання українського національного руху на Донщині шляхом субсидій українським організаціям і видавництвам на Дону взяло на себе українське Міністерство Закордонних Справ, як це воно робило і в Криму та на Кубані.

30. серпня прибув до Київа з своєї подорожі на Дон ген. Черячукін, уже як постійний повномочний посланик Донської Республіки. 28. вересня відбулася в Гетьманському палаці урочиста передача Гетьманові грамоти від Отамана Війська Донського. Перед фронтом почесної варти у великий залі гетьманського палацу посланик звернувся до Гетьмана, що вийшов йому на зустріч з своїм почетом, з такою промовою:

«Ясновельможний Пане Гетьмане!

Договором 8. серпня нового стилю між Україною та Доном ще міцніше скріплено одвічні нерозривні звязки дружби між українцями та донцями.

Мені випала доля в сьогодняшній день в імені Всевеликого Війська Донського і його Отамана ген. Краснова засвідчити знову почуття щирої дружби Дона з Україною, передати привітання від Дону і вітати Вас, як голову Української Держави. Великий Військовий Круг в особі своїх членів, виразник громадської думки Всевеликого Дону, зібравшись у цей час в Новочеркасську, вповні ухвалив політику Правительства і Отамана, яка то політика повела до закріплення напів приятельських зносин і поставила на один спільній шлях історії Україну й Дон при взаємній піддержці одне другого.

Призначений за Вашим дозволом отаманом Зимової Станиці Всевеликого Війська Донського при Вашій Світості, я прошу ласки Ясновельможного Пана Гетьмана доручити Вам свою акредитуючу грамоту

і запевнити Вас в своєму непохитному рішенні при дальшій праці, обстоюючи інтереси Всевеликого Війська Донського, погоджувати їх з бажаннями рідної Дону по крові України, що довела нам свої ширі почуття».

Приймаючи грамоту, Гетьман відповів:

«Я радий прийняти Вас, як посланника Дона і сподіваюсь, що договір, зроблений між нами, закріпить назавжди приятельські звязки на спільну користь України й Дона».

Після вручення грамоти відбувся сіданок. Стіл було прикрашено гербом Всевеликого Війська Донського з живих квітів. Гетьман промовив тост за славу й процвітання Дону, за скріплення звязків Дону з Україною й за здоров'я отамана п. Н. Краснова та його посла ген. Черячукіна.

На цей тост ген. Черячукін відповів промовою:
«Ваша Світлість, Яновельможний Пане Гетьмане!

Всевелике Військо Донське, вступивши в боротьбу з большевиками за своє політичне та економічне існування й знемогаючи в непосильній боротьбі, п'ять місяців тому звернуло свій погляд до здання дружньої України, сусідньої з землями Всевеликого Війська Донського.

Спільна кров українців і донців, пролита вкупі в багатьох війнах на полях битв, спільність багатьох інтересів викликали природне стремління до зближення й шире бажання йти по шляху взаїмної піддержки.

Політична кон'юнктура, що склалає останніми часами, не дозволила вирішити питання про політичну самостійність Дона, тільки між Україною й Доном і диктувалася необхідність узгляднення інтересів і Німеччини, котра прийшла на Україну й на територію Донських Козаків.

Треба було прислухатися до думки Німеччини.

Прихильна до Дону Німеччина, широко співчуваючи самовизнанню народів взагалі і зокрема сформуванню Всевеликого Війська Донського, як окремої держави, якою було воно триста років тому, через політичні обставини моменту не могла визнати Дон самостійним.

Перед Самостійною Українською Державою, яка недавно вийшла на арену історії, повстало питання: чи підтримати знемогаючого в боротьбі брата-Дон, чи скористувавшись з обставин, використати перевагу німецької зброй і поширити за її допомогою свої межі? Як людина, що весь час вела переговори і більше ніж хто інший посвячена в усі деталі, я щасливий заявив сьогодня, що Україна вижила себе справжнім приятелем Дону. Україна, при відсутності завойовницьких стремлінь у Німеччини, на перекір дуже важній політичній ситуації, не побоялася визнати самостійність Війська Донського і не побоялася допомогти йому.

В імені моєго Правительства і Всевеликого Війська Донського я щасливий засвідчити ту послугу, яку зробили особисто Ви, Ваша Світлосте, і Ви, ексцеленці (звертаючись до міністра закордонних справ) при переговорах з прихильними до нас німцями. Сміливо, не

лякаючись можливих ударів, не боячись політичних ускладнень, Ви перший визнали Дон достойним вийти на арену самостійної державності, Ви подали матеріальну поміч, Ви сприяли урегулюванню й утворенню тих обіцяючих скоріший мир добросусідських та нормальних відносин з німцями, які встановилися тепер. Всевелике Військо Донське ніколи не забуде цієї послуги.

В імені Отамана і всього Всевеликого Війська Донського я п'ю за здоров'я Ваше, Ваша Світлосте і підіймаю келих за процвітання Української Держави, я п'ю за нащадків запорожців, я п'ю за дальшу непохитну дружбу України й Дона.

Його Світлості Гетьману всієї України »ура!«¹⁾

Між Україною й Доном справді уstanовились приязні добросусідські відносини. Українське правительство й далі передавало за гроші й у кредит запаси зброї й амуніції донцям, між обома державами почався жвавий товарообмін. Дипломатичним представником України на Дону був спочатку (тимчасово) М. А. Славинський, а потім генерал К. Середин.

— — —

В справі Кубані українське правительство вело таку лінію, щоб яко мога тісніше зблизитись з єдинокровним з нами кубанським козацтвом і нахилити його до злуки з Україною. Воно дивилось на Кубань, як на частину української землі, котра раніше чи пізніше повинна приєднатись до України, або як автономна область, або на федераційних основах. Зближення полегчувалося тим, що на чолі Кубанського Правительства стояв український громадський діяч і патріот Л. Бич, а взагалі в кубанському уряді національно свідомі козацькі діячі грали рішучаючу роль. Вони, розуміється, з усіх сил дбали про об'єднання з Україною. Однаке діло ускладнялося тим, що в той час Кубань увійшла в спілку з північно-кавказькими горцями, а також і з терськими козаками. Крім того деяку роль грав на Кубані й зашлій, т. зв. іногородній елемент, в значній мірі представлений росіянами. Це вязало українським патріотам на Кубані руки. Та найтяжче було те, що на початку літа 1918 р. Кубань майже вся перебувала під большевицькою окупацією після того, як 23. березня 1918 р. большевики захопили Катеринодар. Кубанський уряд, Краєва Рада, недобитки козацького війська і багато місцевої

Голова Української Військової Місії
на Дону ген. К. Середин.

¹⁾ «Донская Літопись», № 3, ст. 204—205.

інтелігенції перебували на той час на півночі Кубанського краю, по сусіству з Доном. В північно-східній частині краю засіли добровольці з своїми проводирями, генералами М. Алексєєвим та А. Денікіним, з котрих останній ненавидів українців не менше, як большевиків і до Української Держави з її Гетьманом ставився непримиримо вороже. В таких обставинах прибула 28. мая 1918 р. до Київа Кубанська делегація. В її склад входили: голова М. Рябовіл (голова Кубанської Законодатної Ради), його заступник Султан Шахін-Гірай (голова комітету кавказьких горців), члени Ради К. Я. Безкровний, Гр. В. Омельченко й П. М. Каплин і кубанський міністр хліборобства Д. Є. Скопцов. З них М. Рябовіл, К. Безкровний і Гр. Омельченко були відомі українські національні діячі й патріоти. В Київі, в Міністерстві Закордонних Справ і при Гетьманському дворі, зустріли делегацію дуже тепло й прихильно.

Вже за кілька день по приїзді Кубанців вони були приняті Гетьманом, а 3. червня на їх пошану відбувся в Гетьманському будинкові урочистий сніданок. На сніданку були присутні: радник німецького посольства гр. Берхем, голова міністрів Ф. Лизогуб, військовий міністр А. Рогоза, міністр закордонних справ Д. Дорошенко, представники від сердюцької дивізії, начальник штабу Гетьмана ген. В. Дащекевич-Горбацький, товариш міністра закордонних справ А. Платов і члени Гетьманського штабу. Гетьман вітав прибувших з Кубані представників і сказав: «Я дуже радий, що в особі вас, кубанські козаки, можу вітати нашадків славного запорозького війська, котрі у своїй невинній боротьбі за волю України примушені були з бурхливого Дніпра перейти до Кавказьких гір, де все-таки, не дивлячися на ріжні перешкоди життя, лишились вірними синами рідної Неньки-України. З огляду на це я сподіваюсь, що й тепер славні Кубанці підуть разом з молодою Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлися керовничою зіркою для наших батьків». Гетьманові відповідав на українській мові один з делегатів Кубанців. Він вітав Гетьмана і від імені свого та всього кубанського населення, яке послало делегацію на Україну, дякував за ту широку гостинність, той щирій прийом, котрі делегація зустріла на Україні. Делегат-Кубанець висловив тверду певність що-до того, що Кубань буде завжди жити в цілковитім єдинанні з своєю Ненькою-Україною.

Міністр закордонних справ Д. Дорошенко сказав промову на тему про історичний зв'язок Кубані й України та зазначив необхідність міцного, брацького союзу між ними. На прикінці міністр сказав, що радо вітає славне кубанське військо в особі його представників і п'є за тісне однання Кубані з Українкою. Один з представників делегації Султан-Гірей вітав Гетьмана від імені горців Кавказу, котрі »ще в часи Богдана Хмельницького приходили на Україну боротися з спільним ворогом. Ще в старі часи хоробрі горці товарищували з запорозькими лицарями й

тепер треба сподівітись, що обидва ці народи будуть жити в дружбі та союзі». Гетьман пив також за здоровля представників сердюцької дивізії та присутніх на сніданку військових чинів, закликаючи їх допомагати організації здисциплінованої, славної старими звичаями української армії^{1).}

Між українським міністром закордонних справ і українцями членами Кубанської делегації уstanовилося потайне порозуміння вести справу в напрямку приолучення Кубані до України. Становище кубанців було важке: вони були в певній залежності від донців, а ті противилися простому приолученню Кубані до України і настоювали на збереженні т. зв. Доно-Кавказького Союзу. Кубанці мусили вести діло потай від донського представника ген. Черячукіна, але серед їхніх делегацій знайшлися члени-великоруси, котрі неприхильно ставилися до отвертої українофільської політики голови делегації М. Рябовола і один з них по-передив ген. Черячукіна, що Рябовіл веде переговори про включення Кубані в склад Української Держави і сполучення з нею через Ростов і Керченську протокол.²⁾ Було дано знати Кубанському правительству і звідти прийшла інструкція до делегації не заходити так далеко в переговорах з Україною, а прохати насамперед допомоги зброєю. Ця допомога була дана. Вже в кінці червня було вислано з України в розпорядження Кубанського Правительства перший транспорт зброї: 9.700 рушниць, 5 мілійонів набоїв і 50.000 знарядів для 3-х дюймових гармат. В липні місяці було вислано на Кубань 3 цілком споряджені батареї по 4 гармати (3-х дюймові) в кожній, з повною амуніцією, кілька сот кулеметів, багато всякої іншої зброї. І такі транспорти висилались українським правителством для кубанців майже кожного місяця.

Саме в той час армія добровольців під проводом ген. Алексеєва лаштувалась до походу на Катеринодар. Було ясно, що хто визволить Кубань від большевиків, котрі чинили страшенні звірства й спустошення в краю, той здобуде собі остаточно симпатії населення і до того прихиляться кубанські козаки. Тому то міністр закордонних справ умовився з українськими делегатами Кубані, що буде старатись того, щоб з України було вислано на поміч Кубані все, що тільки буде можна. Малася на увазі дивізія генерала Натієва, розміщена тоді з східній частині Харківщини, вдовж кордону. Вона рапувала в собі коло 15.000 людей. Гетьман цілком ухвалив план — вислати цю дивізію до Азовського побережжя, посадовити на кораблі і зробити десант на Кубанському побережжю. Тим часом на Кубані вибухло би вже підготовлене повстання і за його допомогою можна було б вигнати з краю большевиків, загрожених з півночі і з північного сходу донцями та добровольцями. Важно було випередити ген. Алексеєва, захопити Катеринодар і тоді було б можна проголосити злуку Кубані з Україною.

Після довших і важких кlopotів удалось досягти згоду німців на

¹⁾ «Вістник політики, літератури й життя», 1918, № 24, ст. 374.

²⁾ Див. спомини ген. Черячукіша «Донская Лѣтопись», № 2, ст. 184—185.

цю операцію: вони згодились замінити дивізію ген. Натієва на большевицькому фронті своїм військом і допомогти нам в справі організації десанту на Чорноморському побережжю. Вже був виданий наказ стягти відділи Натієва до залізниці для посадки. Був вироблений план операції і відпущені на неї засоби. Але справа розбилася через подвійну політику німців і через саботаж, або вірніше: зраду одного з високих чинів українського міністерства війни: очевидчаки, бувши в стосунках з ген. Алексеєвим і сприяючи його планам, цей пан умисно затягав справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під ріжними претекстами початок операції, а тим часом Алексеєв швиденько вирушив у похід, захопив Катеринодар і скорім маршем посував на Новоросійськ. Тоді німці заявили, що вже пізно, що вони не можуть допустити до збройної сутички між українцями й російськими добровольцями... Таким способом, замісць приязної або навіть прилученої до нас Кубані повстала територія, опанована Добровольчою ротрійською армією з її ворожими до українства відносинами і планами відбудови «єдиної-неділимої» Росії. Кубанська Рада мусила коритися добровольчим генералам, котрі скоро взялися за нищення всякої автономії в краю. Все, що було активно-ворожого до української державності (з-поміж антибільшевицьких елементів), почало орієнтуватись на опановану добровольцями Кубань. Туди переніс своє видавництво захвачений ворог українства й Української Держави, редактор «Кіевлянина» В. Шульгин. Між Київом та Катеринодаром почали снуватись таємні нитки зради й плани повалення Української Держави.

Українському Міністерству закордонних справ залишилося піддерживати прихильні до нас елементи на Кубані. Було асигновано кошти (передані через відомого українського діяча Ст. Ів. Ерастова, який приїздив до Києва з Новоросійська) на видання українських часописів і на українську агітацію. Яко генеральний консул Української Держави був висланий до Катеринодару Прокіп Понятенко, визначний український соціал-демократ, що мав великі зв'язки в національних українських кругах на Кубані. Треба зазначити, що Кубанське Краєве Правительство й після окупації Катеринодару російською добровольчою армією дуже дорожило добрими відносинами з Українською Державою й не губило надії на можливість більш-менш тісного об'єднання з нею в будуччині. В другій половині жовтня 1918 р. воно вислато до Києва надзвичайну місію з полковником В. М. Ткачовим на чолі. Ця місія була прийнята Гетьманом в урочистій авдіенції 21. жовтня.

Подаемо за тодішньою пресою опис цієї авдіенції: »В палаці пана Гетьмана вчора відбувся прийом надзвичайної місії Кубанського Краєвого Правительства...

Голова Місії відчитав грамоту Військового Отамана Кубанського Краєвого Правительства до пана Гетьмана: »Ваша Світлосте! Керуючись свідомістю спільноти політичних, культурних і економічних інтересів України та Кубані і щиро бажаючи скріпити дружні відносини між обома

рідними країнами, ми, військовий отаман кубанського Козацького Війська і Кубанське Краєве Правительство визнали за необхідне вислати до Вашої Світlosti надзвичайну місію на чолі з полковником В. М. Ткачовим і в складі члена Законодавчої Ради П. Л. Макаренка і полковника Евтушенка, котрим доручаємо вітати Вашу Світlosti і правительство Держави Української і, як що на те буде згода Вашої Світlosti, поставити перед Правительство України питання про заключення в найближчий час між обома країнами порозуміння. Насущні інтереси обох країн, як видно, вимагають як-найтіснішого зближення між ними і Кубанське Правительство має тверду надію, що з давніх давен звязані між собою кровними узами і повні яскравих прикладів боротьби за незалежність, Україна й Кубань знову дадуть зразок могучого братнього союза».

Його Світlosti пан Гетьман України відповів українською мовою: «Щиро дякую військового отамана Кубанського Козацького Війська і Кубанське Краєве Правительство за сердечне привітання. Маю тверду надію, що кубанське козацтво, яке є прямим нащадком запорожців, зілиться в тісний братський союз з рідною йому Україною на добро і на славу Кубанського Війська та Української Держави¹⁾»

Місія мала на увазі працювати над скріпленням дружніх відносин між Україною й Кубаню і заключенням мілітарної конвенції. Неофіційно їй було доручено вияснити ґрунт, на якому могло б відбутись державне об'єднання Кубані з Україною. Місія досягла висилки нових транспортів зброї і муніції а крім того, між кубанцями й німцями було заключено торговельну угоду.

16. падолиста 1918. р. Кубанська Місія заключила з Українським Правительством договір про торговельні, консулярні й мореходні зносини, а ще раніше, 13. пад. було постановлено завести взаємні переводні операції, як банкові, так і ощадних кас між Україною й Кубаню. Ця остання умова вироблена при участі з українського боку В. В. Ігнатовича та К. І. Білинського — В. І. Родіонова та П. П. Сирейщика.

16.-ж падолиста було заключено також залізничну конвенцію між Україною й Кубаню, підписану з українського боку тов. мін. шляхів, А. В. Лукашевичем, з кубанського Н. І. Родіоновим і В. М. Ткачовим. 14. падолиста було заключено між Україною й Кубанню «Згоду що-до поштово-телеграфних зносин», підписану з укр. боку тов. мін Вн. Справ В. А. Кулябкою-Корецьким²⁾ і з Кубанського В. М. Ткачовим і В. І. Родіоновим.

У відповідь на присилку місії полковника В. Ткачова Українське Правительство вислато надзвичайну місію з полковником Ф. Боржинським на чолі.²⁾ Ця місія прибула вже в падолисті на Кубань і тут, в Катеринодарі, на засіданні Законодавчої Ради 1. падолиста полковник Боржинський склав урочистий привіт Кубанському Козацтву від імені

¹⁾ «Кіевская Мысль» 1918, № 193.

²⁾ Боржинський був родом з Уманського повіту на Київщині, полковник російської а потім української служби.

Гетьмана і Української Держави. Доля полковника Боржинського була трагічна: коли він вертався на Україну в кінці січня 1919. р., його коло станиці Іловайської захопили російські добровольці, судили за »зраду« єдиній-неділімій Росії і там же на місці ровстріляли...

— — —

Осередком питання наших відносин з Румунією була справа Бесарабії, анектованої румунами в березні 1918. року. Обкарнана в своїх границих з Австро-Угорщиною, спутана в своїм економічним житті важкими умовами Букарештянського миру з центральними державами 5. березня 1918. року, Румунія шукала собі якоїсь компенсації на сході, де тимчасово панував революційний хаос. Вона звернула свої погляди на Бесарабію. Німці дали на це мовчазну згоду, обминувши зовсім питання про східні граници Румунії в договорі і заявивши устами Кульмана, що питання про Бесарабію це справа румуно-українського порозуміння. Користуючися з того, що тимчасово з боку України не було жадного збройного опору й розпоряджаючи кількома дівізіями війська спеціально на східному своєму кордоні¹⁾, Румунія в кінці березня впровадила своє військо в Бесарабію і тоді сойм «Бесарабської Республіки», т. зв. »Сфатул-Церій« проголосив приолучення Бесарабії до Румунії²⁾. Певно на вотум »Сфатул-Церія« вплинуло те, що Україна, яка була в той час тереном боротьби між большевиками і соціалістичним правителством Центральної Ради, вважалася далеко менш надійною опорою ладу й порядку, ніж Румунія. До того ж і Центральна Рада, видаючи свій Третій Універсал і проголошуючи в ньому право самовизначення »окраїн«, в тім числі й Бесарабії, тим самим давала румунам підставу твердити ніби Україна зріклася своїх прав на Бесарабію³⁾.

Однаке, коли наміри румунів що-до окупації Бесарабії почали здійснюватися, правительство Української Народної Республіки стрівожилося і прем'єр-міністр Голубович вислав до німецького правительства і до румунського ноту такого змісту:

»Українське Правительство глибоко заінтересоване в долі пограничної області Української Республіки — Бесарабії. Не зважаючи на те, що області заселення двох межуючих народів, українського і молдаванського, взаємно перемежковуються, не підлагає сумніву, що в північній частині бесарабської території живуть

¹⁾ На основі п. 5-го Букарештянського договору Румунія мусила зразу демобілізувати 8 своїх дівізій, а по заключенні миру з Росією демобілізувати її решту, залишивши тільки кілька частин для охорони східного кордону.

²⁾ З по-між 123 членів сойму 84 заявилися за злукою, 3 було проти, 36 здержалось.

³⁾ Голова Ц. Ради проф. М. Гушевський у своїй промові за зборах Ц. Ради 15. березня 1919. року сам заявив, що »з української сторони ніхто не має претенсій на ті частини Бесарабії, в яких більшість становить молдаванська людність... мова може бути тільки про ті території, в яких молдаванська людність не має абсолютної більшості. Це є мова про північну частину Бесарабії й полуднєву«. (Див. »Вістник політики, літератури й життя«, 1918, ч. 13, ст. 187-ма).

переважно українці, а в полудневій (між гирлами Дунаю і Дністра коло берегів Чорного моря) мають вони відносну більшість і таким чином Бесарабія що до свого етнографічного, економічного і політичного положення творить одну неподільну цілість з основною територією Української Народної Республіки. Володіючи значною частиною Чорноморського побережжя, в західній частині котрого лежить великий економічний центр Одеса, з яким саме звязана ціла полуднева Бесарабія, Українське Правительство уважає, що всяка зміна бувшої російсько-румунської граници, особливо в її північній і полудневій частинах, глибоко нарушує політично-економічні інтереси Української Республіки. З огляду на те, що тепер значна частина Бесарабії зайнята румунськими військами і питання про дальшу приналежність Бесарабії могло б бути предметом нарад на букарештенській мировій конференції, правительство Української Народної Республіки уважає обговорення і вирішення цього питання за можливе тільки при участі і за згодою представників Українського Правительства.«

Коли анексія Бесарабії стала фактом, Центральна Рада протестувала проти цього. В своїм засіданні 12. квітня вона внесла резолюцію, яка була переслана румунському правительству, як декларація. В цій декларації заявлялось, що Центральна Рада не визнає ухвали Сфатул-Церія за акт виявлення волі всіх народів, які заселюють Бесарабію і що Українська Народна Республіка вимагає здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бесарабії, які заявили вже, або заявлять про своє бажання належати до Української Народної Республіки. Але це тільки ускладняло справу, ставлячи питання не про цілу Бесарабію, як окремий край, етнографічно і економічно звязаний з Україною (не кажучи вже про звязки історичні), але про якісне окремі частини її.

На декларацію Ц. Ради румунське правительство відповіло нотою 20. квітня 1918. року, одержаною в Київі вже за Гетьманського правительства, в якій заявлялося:

1. що Бесарабія не анектована, але добровільно злучилася з основною частиною своєї батьківщини;

2. що румунське правительство не знає жадної частини Бесарабії, де б населення вважало себе за українців і висловило бажання належати до України. Та як би частина населення й уважала себе за українців, то це ще під加以 доказ, що воно дійсно є українським;

3. коли Україна підписувала Берестейський договір, вона не виявила в ньому жадних прав на Бесарабію;

4. румунське правительство пригадує заяву українського правительства генералу Коанді від 15. січня 1918. р., що воно не тільки нічого не має проти прилучення Бесарабії до Румунії, але буде навіть піддержувати Бесарабію в цьому.

Через те румунське правительство одхиляє протести українського правительства.

Зміст і топ цієї відповіді снідчили, що на румунів могли зробити враження лише ті протести, за якими стояла якась реальна сила.

І правительство Центральної Ради, не посідаючи такої сили, мусило обмежитися протестом, а само приступило до навязання дипломатичних зносин з Румунією, виславши туди посла М. М. Галагана.

Гетьманське правительство рішуче стало на тому, що окупація румунами являється актом насильства і противиться інтересам Української Держави. Воно рішило не нав'язувати дипломатичних зносин з Румунією, ані торговельних, піддержувати в Бесарабії українську іріденту й дождати того часу, коли сформується збройна українська сила, щоб заговорити з румунами вже іншим тоном. М. М. Галаган скоро повернувся до Києва, як тільки почув про переворот 29. квітня. Нового представника до Румунії не було вислано. Були залишені лише консули, потрібні для охорони величезного військового майна, що полишалося в Молдавії після розпаду колишнього російського «румунського» фронту.

Одним з перших розпоряджень Гетьманського правительства був наказ, підписаний головою Ради Міністрів Ф. Лизогубом і міністром торгівлі С. Гутником, з 11. травня 1918 р. про заборону вивозу всіх товарів до Румунії й Бесарабії.¹⁾ Цей наказ поставив Румунію, оточену звідусіль ворожими державами, які тільки що промислили її до миру на дуже тяжких економічних умовах, в надзвичайно скрутне становище.

Румунія, придущена звідусіль державами-переможцями, мусила перше шукати зближення з Україною і навязання з нею дипломатичних і особливо торговельних зносин. Вона звернулась до німецького і австро-угорського правительства з нотою 10 червня 1918 р., прохання „d'intervenir auprès du Gouvernement de la République Ukrainienne à l'effet d'obtenir, que des relations normales et directes soient établies entre la Roumanie et l'Ukraine“. Це прохання, говорилось далі в ноті, є тим більш законне, що офіційльні зносини вже існували і до певної міри існують і тепер між цима двома сусідніми державами. Досить пригадати, що Україна раніш вже допустила до Києва з титулом офіційного представника Румунії генерала Коанду, котрому правительство Української Республіки кілька разів робило заяви великого значіння і що саме Українське правительство зногою боку висилало до Румунії дві офіційльні місії, з яких остання, до якої було приділено військового аташе, була під проводом п. Галагана. Ці дві місії були прийняті в Ясах президентом Ради Міністрів і Міністром Закордонних справ, з п. Галаганом велися переговори про ріжні справи і навіть відбувся обмін ногами з приводу Бесарабії. З другого боку вже від довшого часу існує в Одесі румунський генеральний консулат під управою генерала Гречіано^{...}.

¹⁾ »Зважаючи на те, що Бесарабія анектовала Румунію і що умови політично-господарських відносин між Румунією та Україною до цього часу ще не встановлені, звівіз за кордон всіх товарів в Румунію та Бесарабію безумовно забороняється«. Див. «Державний Вістник», 1918, № 2.

З приводу румунської ноти почався дуже жвавий обмін між послами Австро-Угорщини й Німеччини та їхніми правительствами. Німецьке правительство обмежилося тим, що просто передало українському побажання Румунії установити обопільне дипломатичне представництво.¹⁾ Тоді й граф Буріян зателеграфував гр. Форгачу, щоб він »просто при нагоді пригадав прем'єр-міністру Лизогубу, що з таким самим проханням що-до посередництва румунське правительство звернулось і до Австро-Угорщини«.²⁾ Тим часом міністр закордонних справ Румунії Аріон знову звернувся на цей раз лиш до австро-угорського представника в Букарешті, графа Дембліна, з пороханням вплинути на українське правительство, щоб воно не настоювало на уступленні Україні Бесарабії.³⁾ На повідомлення графа Дембліна про це гр. Буріян відповів, що австро-угорське правительство стойть на тому, що питання про Бесарабію має бути в першій лінії вирішено обома заінтересованими сторонами, а Австро-Угорщина й на далі буде держатись виживаючого становища; коли ж пан Аріон знову буде говорити на цю тему, то йому треба просто відповісти, що Австро-Угорщина вже свое зробила, передавши румунське побажання українському правительству.

В дійсності дипломатичні зносини між Україною й Румунією відновилися і без стороннього посередництва. Українське правительство вважало потрібним не залишити без відповіді румунську ноту з дня 20 квітня 1918 р. і виложити йому свій погляд на українсько-румунські взаємини. 5. червня 1918 р. було вислано через спеціального курієра таку ноту до румунського правительства:

»Румунському міністрові закордонних справ! Правительство Української Держави дістало вашу дипломатичну ноту з дня 20. квітня 1918 р. ч. 2527 і уважає тепер потрібним довести до вашого відома про ті підстави, в котрих воно не може згодитися з вашою аргументацією що-до виправдання всього того, що сталося в квітні ц. р. і закінчилося з боку румунського правительства позбавленням Бесарабії її політичної автономії та приказом румунського правительства приєднати Бесарабію до сполученого королівства Румунії. Правительство Української Держави, розуміється, не оспорює, що румунське правительство було цілком добросовісно перевонано в грунтості виложені в ноті аргументації. Але разом з тим Правительство Української Держави не може відмовитися від об'єктивної оцінки як тих загальних міркувань, котрі лягли в основу вашої аргументації, так зокрема твоїї акції, котра закінчилась фактичним приєднанням Бесарабії до румунського королівства. Відповідальні власті в румунськім королівстві, що оповістили приєднання Бесарабії до Румунії, очевидно не були досить добре поінформовані про такі обставини:

1. Що склад тимчасової представницької установи в молдавській республіці — Бесарабії склався при незвичайних обставинах

¹⁾ Телеграма гр. Форгача 11. липня 1918 р., № 670.

²⁾ Тел. гр. Форгача 14. липня 1918 р., № 679.

³⁾ Телгр. гр. Дембліна 29. липня 1918 р., № 72.

життя, котрі переживав у той час край і через це не мав можності сформуватися з збереженням правил, звичайних при організації нормального народного представництва. Розуміється, все це треба поставити в докір всім тим політикам і випадковим представникам населення, які працювали в тім напрямі, хоч вони й мали на оці високі патріотичні цілі.

2. Що парламент молдавської республіки Бесарабії цілим рядом яскраво закріплених ухвал і іншої своєї діяльності з цілковитою послідовністю завжди відхиляв найрішучішим способом, яке б то ні було підпорядкування свого політичного буття під владу румунського королівства.

3. Що той же парламент »Сфатул-Церій« проводив такий принцип, що питання про остаточну політичну організацію Бесарабії буде в праві розвязати лише нормальнє народне представництво, зложене при умовах повної свободи та з повними уповноваженнями до того.

4. Що від імені представників держав порозуміння правительству молдавської республіки Бесарабії заявлено в письменній формі гарантію збереження її політичної незалежності у відношенні до Румунії.

5. Що запевнення про гарантію політичної незалежності молдавської республіки Бесарабії від Румунії наступило потім і з боку румунського правительства.

6. Що командуючий румунський генерал при появі в Бесарабії в товаристві румунських військ зовсім виразно сповістив, що прихід румунського війська має виключно ту мету, щоб зберегти румунське військове майно на території Бесарабії і допомогти зорганізуватися самостійній молдавській республіці та що румунські війська мали залишитися в Бесарабії лише до того часу, доки в Бесарабії не утвориться власної надійної військової сили, й що румунські війська будуть виключно в розпорядженню правительства молдавської республіки.

7. Що зміст розмови Українського Правительства з ген. Коадна 15. січня 1918 р. передано вашому правительству далеко не докладно.

Правительство Української Держави, розуміється, не уважає потрібним пояснити румунському міністерству закордонних справ, що все, що сталося в Кишиневі під натиском заведеного в той час румунською владою військового стану з усією строгостю в цілії Бесарабії і при вимушенні зорганізованою агітацією явім голосування в »Сфатул-Церії«, ухвали »Сфатул-Церія« не можна уважати правдивою волею населення Бесарабії. До того ж Правительство Української Держави не може не звернути найсерйознішої уваги на ті обставини, про котрі воно поінформоване як-найкраще, що авторитетний офіційний представник румунського правительства перед голосування »Сфатул-Церія« про приєднання до Румунії поставив питання про приєднання Бесарабії до Румунії в ультимативній формі. Настійчиво запропоновано: або присднатися на вигідних для Бесарабії умовах, або в противіні разі бути анектованими. Загарантувати необхідну автономію молдавській республіці, а так само скасувати військовий стан, щоб забезпечити волю »Сфатул-Церія«, відмовлено. Для розмірковання над розвязкою такого важного питання, як приєднання Бесарабії до Румунії, »Сфатул-Церієві« представник румунської влади дав був усього лише три до чотирьох

годин і тільки в формі уступки продовжив цей речінець на цілу добу. Українське Правительство на може не звернути уваги румунського правительства, що такий незвичайний порядок речей, який примінено в данім випадку, можна припускати лише при умовах примінення військової крайності у ворожім краю або здавлення повстання, а між тим, цілком ясна справа, що ні те, ані друге тут не мало місця й що таким вимушеним способом не можуть розвязуватися питання про свободні установи з горожанами для свого краю і про основні порядки його політичного буття.

Бесарабія находилася більше ста літ в складі російської держави та в силу цього була в найтісніших економічних і політичних зносинах з найближчою своєю сусідкою Україною. Коли ж в падолисті 1917 р. утворилася Українська Народна Республіка, спершу маючи на увазі загальну федеративну звязь всіх частин бувшої російської держави, Українське Правительство думало, що звязки України з Бесарабією тим самим не пориваються. Після ж рішучого відділення від Росії не припускаючи можливості повного розриву поміж Україною і Бесарабією, а також маючи на увазі змагання значної більшості населення Бесарабії, Українське Правительство мало вступити в найтісніші зносини з молдавською республікою, даючи їй відповідні автономні права.

При цім конче треба підкреслити, що Українське Правительство на тім і настоювало, що, як напевно відомо, Молдаване в Бесарабії не складають більшості і що більшість населення належить до різних національностей немолдавського походження, серед котрих є дуже великий відсоток українців. Так само тепер рішучим способом відкидаючи права Румунії на Бесарабію і заявляючи про свої права на цю область, Правительство Української Держави одначе не думає робити актів якого б ні було насилия у відношенні до прав Бесарабії на справедливе й доцільне національне самоозначення. Воно при ясно висловленім бажанні волі народу в Бесарабії мало намір і тепер не змінило свого наміру дати всьому населенню бесарабської області політичну автономію, яка б забезпечила населенню найширши права його суспільно-політичного будівництва і культурного самоозначення; але цілком зрозуміло, що з життєвого і для всієї України стратегічного і економічного мотивів Правительство Української Держави, повинно настоювати на принадлежності політично-автономної Бесарабії до Української Держави, до чого вона, Україна, має всі права і чого бажає величезна більшість населення Бесарабії.

I Правительство Української Держави тішить себе надією, що поміж обома державами, Україною й Румунією, в справі згаданого неприменного непорозуміння на випадок потреби може бути осягнута достойна згода шляхом звичайних культурних засобів полагоджування міжнародне-правових конфліктів.

Ми нижче підписані представники Правительства Української Держави просимо вас вірити в цілковиту лояльність наших симпатій і повної дружності до румунської держави.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб, управляючий міністерством закордонних справ Д. Дорошенко.

У відповідь на цю ноту негайно, бо вже 19. червня, прийшла відповідь румунського правительства, яка уявляє собою цілий трактат (на 12 сторінках машинового письма), в якому доводилася історична прина-

лежність Бесарабії до Молдавського князівства, з'ясовувалась етнографічна ідентичність її населення з населенням Румунії, викладалась історія останніх подій і все закінчувалось апелюванням до »просвіченого патріотизму, високої мудrosti і добрих намірів київського правительства«. Поки йшов цей обмін нотами, до Києва почали являтись, нишком і одверто, цілі делегації з Бесарабії, клопочучись про встановлення торговельних зносин з Україною. Ці делегації, до яких входили представники духовенства, земельних власників, селян, запевняли нас потай, що ціла Бесарабія прагне сполучитись з Україною. Вони казали, що досить було б появитись на Дністрі хоч одній українській дивізії, щоб Бесарабія повстала і прилучилася до України: варварські методи румунської адміністрації встигли вже добре розхолодити навіть тих, хто раніше шукав у Румунії захисту від анархії. На жаль, виставити на Дністрі тої одної дивізії українське правительство не могло, звязане своїми союзниками: німцями й австро-угорцями. Тому поки-що доводилось обмежитись дипломатичною й економічною боротьбою. Як і у відносинах до Кубані, прийшлося піддержувати в Бесарабії ті елементи, які особливо стояли за злуку з Україною. На представлення міністра закордонних справ міністерство фінансів одпускало по дешевій ціні сахар для бесарабських кооперативів; міністерство юстиції виплачувало платню судовим урядовцям Бесарабії, які не хтили присягти румунському королеві; видавалися субсидії певним особам, які вели агітацію на нашу користь. Але торговельні зносини були потрібні не тільки Бесарабії, або, краще сказати, не стільки самій Бесарабії, скільки самій Румунії, знищений і виснажений війною.

В другій половині літа 1918. р. міжнародня ситуація складалася так, що українському правительству трέба було думати про скоріше нав'язання зносин з державами Антанти. За-для цього Румунія являлась найзручнішим тереном, як сусідня держава, в якій перебували представники всіх держав Антанти. Тому офіційльне визнання України Румунією здобувало певну вагу. Ось через це українське правительство згодилось на присилку до Києва румунської місії для вироблення умов тимчасового торговельного договору. Було рішено поставити питання про Бесарабію так, що це наш »довгий процес«, якого ми ніяк не хочемо припиняти і який доведеться розв'язувати вже при загальний ліквідації війни; треба було лиш діждатися, поки сформується українська армія і німці почнуть забіратися з України. Однаке, поки-що можна увійти в торговельні і дипломатичні зносини, не звязуючи себе визнанням *status quo* в Бесарабії. В половині вересня прибула до Києва румунська місія з товарищем міністра закордонних справ Концеску на чолі.

Почались переговори в українському міністерстві закордонних справ, де була організована спеціальна комісія, до якої увійшли: радник міністерства проф. О. Ейхельман, радник А. Галіп, директор департамента А. Яковлев, товариш міністерства торговлі С. Бородаєвський і представники міністерства фінансів. Концеску прохав, що б було допущено

вивезти з України $1\frac{1}{2}$ мілійона пудів хліба і 1 міл. пудів сахару. Але взамін Румунія могла доставити нам дуже мало еквівалентний крам: сушені фрукти, бесарабське вино, трохи дунайських оселедців. Через те українські делегати не могли договоритись з румунами. Нарешті, якось досягнуто було порозуміння і зложений проект умови з великими труднощами був переведений через Раду Міністрів, при великій опозиції з боку міністрів торговлі і фінансів. Взяли гору чисто дипломатичні міркування. Згідно з цим трактатом Українське Правительство згожувалось дозволити вивіз таких продуктів: 1) 650.000 пудів сахару, $\frac{2}{3}$ піску і $\frac{1}{3}$, рафінаду в кусках. Половина цеї суми мала бути взята з продукції минулого року, друга — з продукції будучого року; 2) зернового хліба для майбутнього засіва до 300.000 пудів; 3) зализо й зализні вироби; 4) сільсько-господарські машини; 5) кальцієву соду. Зного боку Румунське Правительство зобовязувалось постачати: 1) буряки з плантацій понад Дністром; 2) вапно, сире й кальсіноване; 3) вино, старе й молоде; 4) фрукти, сухі і в консервах, 5) рибу, сеіжу й просолену, 6) ліс на паливо. Окрім 650.000 пудів сахару Україна згожувалась відпустити сахар в обмін за нафтovі продукти, але з тим, щоб число цього сахару не переходило по-над 1.500.000 пудів. Ціна продуктів імпортованих на Україну повинна була бути рівна ціні продуктів експортованих. Обидва правителства зобовязувались в найближчому часі установити пасажирський і товарний рух на залізницях, річках і на Чорному морі, сак само, як і зносини поштові, телеграфічні й телефонічні. Мала бути заключена спеціальна конвенція що до обміну паровозами, вагонами й торговельними суднами, які опинилися на території котроїсь з обох держав. Договір мав силу до 1. травня 1919 року. Орігінал було підписано в українському, румунському й французькому текстах 26. жовтня 1918 року. Аж тільки в половині жовтня Концескові дано авдієнцію у Гетьмана і влаштовано в його честь офіційний обід. До Румунії було вислано надзвичайну місію з генералом В. Дашкевичем-Горбацьким на чолі. Він зараз же був прийнятий в урочистій авдієнції румунським королем і його приїзд румуни вітали з великою радістю. Однаке заключений торговельний договір й товарообмін не встиг іще увійти в життя, як почалися події, які скоро привели до упадку Української Держави.

Згідно Берестейській умові до України мали відійти три південні повіти кол. Минської губернії, заселені українською і почасти білоруською людністю: пинський, мозирський і річицький; за часи Ц. Ради ці повіти в адміністраційному і фінансовому відношенні були прилучені до Волині. За Гетьманського правління ці повіти були виділені на основі затвердженої Гетьманом постанови Ради Міністрів від 7. червня 1918, року¹⁾ в окрему округу, яка скоро потому дісталася офіційну назву

¹⁾ «Державний Вістник», № 14,

Поліського староства з адміністраційним центром в Мозирі. На основі окремого закону 25. травня, 1918 р. про розповсюдження чинності Української Державної Влади на території, прилучені до Української Держави із стратегічних або інших причин¹), в Поліському старостві були введені всі українські судові, фінансові та інші установи. На основі як раз стратегічних мотивів було прилучено до України за Гетьманського правління і гомельський повіт, білоруський по своєму населенню. Спонукало до цього вимково важне становище Гомеля, як перехрестя цілого ряду шляхів: двох залізниць — Берестъ-Брянської, Лібаво-Роменської, шосе Київ-Могилів, нарешті пароходної комунікації по Дніпру й Сожу. Це все робить Гомель ключем до Чернігова й Києва. З прилученням повітів Минщини й Гомельського Україна вступала в певну суперечість з стремліннями білорусів об'єднати всі білоруські етнографічні території в одній самостійній білоруській державі. Але не говорячи вже за спірність етнографічної граници між українським та білоруським населенням, в даному разі політикою українського правительства керував насущний інтерес Української Держави. Розуміється, найбільш бажаним сусідою для України на півночі була б незалежна білоруська держава, але — сильна, така щоб могла б оборонитись від претенсій на свої землі і від Польщі і від Москви. З такою державою Україна могла б легко порозумітись і вирівняти граници на основі компромісу, який би задовольнив обидві сторони. В дійсності Білоруська Народня Республіка, проголошена в березні 1918 року на зборах Білоруської Національної Ради в Мінську, не була визнана самими німцями, які в той час окупували своїм військом Минщину. Німці не допустили вибране Національною Радою білоруське правительство до урядування й трактували його як звичайну національно-громадську організацію. Білоруси шукали піддержки в українців, але Україна, на жаль, не була в стані дати їм реальну піддержку. В квітні 1918 року до Києва прибула делегація білоруського уряду під проводом п. Ліхнякевича, 20. квітня почалися наради цієї делегації з комісією українського міністерства закордонних справ в справі граници між Україною і Білоруссю. На засіданні виявилася ріжниця поглядів на критерій до уstanовлення етнографічного розмежування. Наради були перервані наслідком зміни українського правительства з проханням допустити офіційально білоруських представників до українсько-російських переговорів. Рада Міністрів одхилила це прохання з огляду на те, що поки-що нема офіційного білоруського правительства, але постановила поставитись прихильно до білоруських інтересів і чим можна допомогти білорусам в будуванні їх власної держави²). Білоруські представники й консули були допущені на Україну, хоч і без офіційального визнання, визнавалися білоруські дипломатичні паспорти і т. д.

¹⁾ «Державний Вістник» № 8.

²⁾ Див. «Вістник політики, літератури й життя», 1918, № 22, ст. 343.

В половині червня 1918 року до Київа прибув надзвичайний посол від білоруського уряду Р. Скірмунт. З його переговорів з українським міністром закордонних справ з'ясувалося, що фактично білоруський уряд не має влади, що німці його офіційно не визнають і що будучість і форма білоруської державності ще не усталені в поглядах самого білоруського уряду. Так, наприклад, були течії за федерацію з Литвою, були й прихильники федерації з Україною. Питання про граници білоруси ставили дуже серйозно, заявляючи про величезне значіння для них окупованих Україною територій. Розуміється, при такому стані річей українське правительство не могло робити ніяких уступок ані обіцянок про можливі уступки. Життєвий інтерес Української Держави наказав тримати в своїх руках лінію Припяти й Гомеля.

— — —

До числа першорядних »окраїнських« питань української політики була справа Криму. Коли українська війська під проводом генерала Натієва разом з німецькими очищали Україну від большевицьких відділів, передові українські відділи перейшли Перекоп, заняли дуже важливу з стратегічного погляду станцію Джанкой і посувались далі на Симферополь. Населення радісно вітало своє визволення від большевицького терору і до Києва вже виїхали делегації від населення північного Криму прохати про прилучення Кримського півострова до України. Але тут в німецькій політиці з'явила зміна. Українським військовим частинам наказано було командуючим німецькими військами ген. Кошем зупинитись, а скоро потому вони були примушенні залишити Крим. За Україною залишилась тільки північна Таврія. Під охороною німців зібралася в Бахчисараї »Курултай« — татарський національний сойм під проводом молодого політика Сейдамета, але німці не допустили татар переврати владу в Криму, а передали її представникам російського елементу, котрі й утворили краєве кримське правительство під проводом генерала Сулькевича. До цього правительства увійшли переважно колишні значні урядовці царської Росії: сенатор А. Ахматович (литовський татарин, магометанін), колишній російський посол в Царському Селі Н. Чариков, граф Татіщев, Л. Фріман та інші. Осідком правительства зроблено Симферополь.

Це правительство випустило 18. червня декларацію, де заявлялось, що генерал-лейтенант Сулькевич, по згоді з німецьким командуванням, бере на себе обов'язок сформувати кримський уряд. »Красне правительство Крима ставить собі задачею оберігати самостійність кримського півострова аж до вияснення його міжнародного становища і законність та порядок в краю«. Оповіщалося дійсність усіх законів колишньої російської держави, виданих до 25. жовтня 1917 року. Всі урядовці мали присягти на вірність краєвому правительству. Установлялись міністерства для порядкування різними галузями життя краю. Оповіщалася повна свобода віроісповідання, головою ж православної церкви мав

стати митрополіт Криму й Херсонесу по вибору Кримського собору й затвердженю патріархом московським; відновлялося в усій повноті право приватної власності; установлялося кримське підданство. Проголосуючи принцип повної свободи друку й зібрань, правительство заявляло, що з огляду на тривожний час воно мусить поки-що ці свободи обмежити, для чого установлювалася цензура преси. Далі правительство заявляло, що воно хоче приступити до формування краєвої армії й морських частин для охорони порядку й зовнішніх границь і надіться дістати в своє розпорядження частину колишнього російського флоту в Севастополі. Обіцялося переведення реформи землеволодіння на основі парцеляції земельного фонду, що належав Селянському Банку, заснування вищої судової інституції в Криму. Установлено було краєвий прапор (ясно блакитний з гербом Херсонеса у верхнім куті біля древка) й державний герб — герб колишньої Таврії.

В обширній декларації ані слова не було сказано про національні відносини, про права різних народностей так мішаного по своєму населенню Криму, тільки зазначено було, що в справі російського правопису — чи додержуватися старого правопису, чи прийняти новий — буде скликано конгрес учителів. Скорі виявилося, що члени кримського правительства дивляться на Крим як на інтегральну частину російської держави, котра тільки тимчасово живе самостійним житям, поки знову не відбудується «єдина-неділіма Росія». Про якусь залежність від України, або прилучення до неї спочатку генерал Сулькевич і його міністри не хотіли й чути.

Але Україна не могла зрікніти Криму. Не могла з цілого ряду причин: політичних — не бажаючи мати під рукою якийсь Піемонт для відбудови єдиної-неділімої Росії; стратегічних — не можучи залишати невідомо в чиїх руках Севастополь — цю базу для українського флоту й ключ до панування на Чорному морі; з причин етнографічних: високий % українського населення в Криму; нарешті, чисто економічні умови так тісно в'язнуть Крим з Україною, що він сам не може прожити без України. Як тільки німецьке командування зупинило похід українських військ на Симферополь, Гетьман, що саме тоді перейняв владу, звернувся до німецького правительства з нотою на ім'я посла Мума, в якій з'ясував велике значення для України володіння Кримом і збереження в її руках чорноморського флота. Ось текст цієї ноти:

Панові Німецькому Послові на Україні
Баронові фон Мум.

Ексцеленце!

Приймаючи на себе гідність Гетьмана України, я поставив собі завдання не тільки повернути порядок і спокій моїй батьківщині, Україні, але також допrowadити її до як найбільшого економічного добробуту. Чесно і отверто цим шляхом прямуючи, я гадаю, що відбудова сильної в економічному відношенні, цілком незалежної Української Держави, як мені, так і майому урядові, так само

і для Німеччини є бажаною. Через те кожне зобов'язання, котре могло б ослабити економічне значіння повстаючої Української Держави, перечило б згаданим спільним інтересам і завданням. Особливе значіння для відродження України полягає в справі установлення її кордонів, особливо південного, і таким чином, у володінню Кримом. Прилучення Криму мало б те значіння для Української Держави, що вона була б забезпечена продуктами першої необхідності, як сіль, тютюн, вино й садовина. Одного тільки тютюну діставала Україна з Криму що-річно для переробки на сто мільйонів рублів. Володіння Кримом дало б також можливість зберегти в Україні багато грошей, організувавши нові й відбудувавши старі курорти. Окрім того, володіючи південним берегом Криму, Україна одержала б такі природні порти, як Севастополь і Теодосія. Без Криму Україна була б від Чорного моря відяття, бо вона могла б розпоряджати тільки одним портом у Маколаєві, бо Одеса давно вже перегружена. Таким чином, Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом. Тим більше, що було б з етнографічного боку неоправданим заснування планованої татарської держави, бо татари складають не більше 14% кримського населення.¹⁾

Я маю думку, що проблема спокою між поодинокими державами не буде розв'язана і цією довголітньою війною і тому для Німеччини мало б найбільше значіння вже тепер створити таке становище, котре прив'язало б симпатії українського народу до Німеччини, Українську Державу зробило б міцним і вірним союзником Німецької Держави на завжди, не зважаючи на майбутні інтернаціональні комбінації.

З питанням прилучення Криму тісно звязане питання про Чорноморський флот. З військового погляду не має цей флот жадної цінності для Німеччини через застарілій його тип, для України ж позбавлення її цього флоту було б болючим ударом, який би вразив почуття національної гордості цілого Українського народу. Я гадаю, що в цьому питанні як і в справі створення української армії, інтереси Української Держави відповідають намірам і цілям Німецької Держави.

Тому що я тільки з недавнього часу держу владу в своїх руках, звичайно, я не можу вимагати безмежної віри до себе і до нового уряду. Через це дозволяю собі використати цей випадок, щоб ще раз виразно заявiti, що я вважаю необхідним для добра мосі батьківщини-України йти непохитно чесно і отверто рука в руку з Німеччиною і що я бачу в цій орієнтації місну підставу для добробуту і для майбутнього розцвіту цілого українського народу. Ці кроки, які я і мій уряд мають намір зробити, доведуть непохитність мого переконання.

¹⁾ 21,1% населення в Евпаторійському повіті, 22% в Перекопському. Перепис 1897 року установив число українців у Криму на 65.000. Розуміється, в дійсності їх було більше, а тим паче в 1918 р. Див.: М. Кордуба, Територія і населення України. Відень, 1918. І. Кривченко, Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. Київ, 1920.

Мені стали відомі скарги і безпідставні чутки, які повстали під впливом найлівіших партій Німеччини, на погляди котрих вплинули неправдиві інформації і пропаганда українських соціалістичних партій, які дають цілком фальшиве освітлення зробленим мною заходам, котрі в дійсності мають на меті тільки добро українського народу.

Я підкреслю ще раз, що я і мій уряд тільки для того взяли до своїх рук владу, щоб господарському й громадському життю забезпечити вільний розвиток під гарантією його політичних і громадських прав. Під цими гаслами перед вашими очима проходить наша праця і наші заходи будуть служити найкращим доказом прямих і чесних намірів моїх і моого уряду.

Прошу вас при обговоренні питання про приолучення Криму до України ласкаво взяти на увагу все мною висловлене.

З найбільшою пошаною до Вас Гетьман всієї України

Павло Скоропадський.

Київ, 10. травня 1918 р.«

Трохи згодом з аналогічною нотою звернулося до німецького пра- вительства українське міністерство закордонних справ, так само з'ясо- вуючи в ній вагу приолучення Криму до України. Нота ця була передана 30. травня 1918 р. німецькому послу в Київі барону Муму:

»Ваша Ексцеплененці! Маємо честь повідомити вас про те, що уряд Української Держави уважає конче потрібним, щоб кримський півострів увійшов у склад Української Держави.

Економічно, політично й етнографічно Крим тісно звязаний з життям населення України. Українська Держава з самого боку ні- коли не зможе нормально розвиватися без злучення з Кримом. Правда, коли проголошено третій Універсал Української Народної Республіки, там зазначено, що до Української Держави належить тільки північна Таврія без Криму. Але перш усього Універсал взагалі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості, приєднаються пізніше. Через те в третім Універсалі не була зазначена ні Холмщина, ні частини курської, вороніжської губ., області донського війська, ні частини Бесарабії. А між тим, тоді малося на увазі, що ці землі конче перейдуть до України.

Так само думали й що-до Криму. Такий спосіб установлення кордону, тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді Українська Народна Республіка розглядалася тільки як федерацівна частина Росії. Так само й Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав бути також федерацівною одиницею Росії й таким чином автори третього Універсалу розуміли, що звязку з Кримом, економічним форпостом України, Українська Держава не губить. Нині ж, коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, звязок з Кримом, як федерацівну одиницею, може увірватися цілком. І тому тепер, коли українське військо за допомогою дружнього нам німецького війська захопило Крим у свої руки, повстало питання про приолучення Криму до Української Держави.

При тім, стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи на- рушувати волі населення, нарешті, розуміючи ріжні відміни в житті

Криму, Український уряд уважає, що приєднення Криму може відбутися на автономних підставах, відповідно до чого проект має розробитися; знаючи настрої значної більшості населення Криму, маючи на увазі інтереси тої людності та її стародавні звязки з Українським урядом, не маємо сумніву, що воля населення Криму може бути висловлена тільки за злуковою з Україною.

Прійміть, Ваша Ексцепленціє, запевнення в цілковитій пошані та відданості Управляючим міністерством закордонних справ Д. Донченко.

Українське правительство могло зовсім спокійно покликатись також і на волю населення Криму: не тільки українці, але й татари, караїми, німці-колоністи стояли за злуку з Україною. Тільки росіяне, що тепер поробились кримськими самостійниками, мріяли про майбутню реставровану Росію і до цього часу хтіли зберегти самостійну кримську державу. Опинившись в ролі кримського правительства, російські політики її урядовці хтіли зовсім зігнорувати Українську Державу і намагалися встановити безпосередні зносини з Берліном, куди було вислано графа Татищева.

Для піддергки української справи і української орієнтації в Криму, наше міністерство закордонних справ видавало кошти на піддергжку трьох газет у Криму, які пропагували думку про потребу прилучення до Української Держави. Одну з цих газет він Евген Ганейзер, відомий російсько-український письменник. Він кілька разів приїздив до Києва і через нього передавалися гроші на пресу. Так само субсидувалися міністерством українські громади в Криму і спеціально заснований »Комітет Степової України« — для ширення в Криму української орієнтації.

Правительство генерала Сулькевича почало боротися з »українською пропагандою«, переслідуючи українсько-фільські газети й українські громади, забороняючи приймати з України урядові телеграми українською мовою. Тоді українське правительство рішило вжити репресій. Рада Міністрів прийняла проект міністра закордонних справ про економічну блокаду Криму. Було проголошено в половині серпня »митну війну«: спинено всякий товарний рух і морську комунікацію, пропускалися лише продукти, призначенні для німецьких залог у Криму. Наблизився збір урожаю фруктів, який того року при неврожаю хліба на півострові випав дуже гарно. Кримські садоводи потрібували шельзовок на ящики для фруктів, стружок, опилок для запаковки; все те звичайно привозилося з України. Але тепер довіз був спинений. Треба було та-кож цукру для консервовання фруктів, дров для сушки — і всього цього теж не було. З другого боку населення потрібувало хліба, привезеного звичайно з Таврії. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай фруктів почав гнити без консервування, вивозити не було як. Становище садовників зробилося катакстрофічним. Німці вже наперед закупили масу фруктів, свіжих і сушених, але тепер усе це гнило. Морем везти було неможна, бо ніякі кримські

фрукти не виносять довгої перевозки морем і потім нової перегрузки на залізниці. Німці звернулись до українського правительства, прохаючи зняти блокаду в інтересах кримського населення. Українське правительство відповіло, що Україна взяла на себе зобов'язання що-до постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму таких зобов'язань на себе вона не брала, поскільки Крим не входить в склад Української Держави; українське правительство готово піти на зустріч тяжкому становищу кримської людності, але це залежить виключно від кримського краєвого правительства, яке досі ухиляється від порозуміння з Україною.

Тоді уряд генерала Сулькевича скапітулював. До Києва прийшла від нього телеграма, що він готовий на переговори про форму державного об'єднання з Україною. Йому відповіли, щоб прислав спеціальну делегацію до Києва. Коли прийшла телеграма, що делегація виїздить, блокаду було знято.

В половині вересня прибула до Києва кримська делегація в особі: сенатора Ахматовича (яко голови), Чарикова (міністр освіти), Фрімана (міністр шляхів) і Никифорова (міністр харчових справ). Почалися офіційні переговори, в яких взяли участь з української сторони голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб і міністр закордонних справ Д. Дорошенко. Німці прислали для присутності при переговорах свого уповноваженого принца Рейса. Але кримська делегація виявила дуже неустойчивий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною, говорила про права народів на самовизначення, про волю кримського населення і т. і. Тоді з українського боку було заявлено, що ми не визнаємо цю делегацію за компетентну виявляти волю і бажання кримського населення і жадаємо присилки представників від громадян головних народностей Криму. За тиждень прибули представники від татар, українців і німців-колоністів. Вони стояли далеко не на такій непримиримій позиції, як їх міністри. Після довгих і оживлених переговорів було досягнуто порозуміння і вироблено прелімінарні умови:

Крим діставав внутрішню автономію в складі Української Держави, свій краєвий сойм, територіальне військо, свою адміністрацію і стато-секретаря в справах Криму в Раді Міністрів Української Держави.

Делегація вимовила собі, щоб ці умови були одвезені до Криму для обговорення й затвердження «Курултаем» і з'їздом національних та громадських організацій Криму. Представники від населення в делегації нишком запевняли нас, що на цих з'їздах не буде серйозної опозиції проти злуки з Україною. Тим часом німці згодилися передати Україні Чорноморський флот і в Севастополі на укріпленнях та на кількох торпедових та канонерських суднах замаяв український морський карбазиновий прапор. Це передвирішувало фактичну владу Української Держави над Кримом. Повстання проти Гетьмана й руїна України поклали кінець планам злучення Криму з Україною.

XII.

Гаємний договір про поділ Галичини і його анулювання Австро-Угорським правителством. Холмська справа.

Серед окраїнних справ трохи чи не найважнішою з національно-державного погляду була справа Холмщини, справа дуже складна і скомплікована через заінтересованість в ній Австро-Угорщини, яка в данім разі обстоювала інтереси поляків з їх претенсіями до Холмщини. Тому то холмське питання тісно переплелось з другим питанням, яке становило основу політичних відносин між Австро-Угорською монархією і Українською Державою. Передовсім воно було звязане справою договору про поділ Галичини.

Під час Берестейських переговорів між Австро-Угорщиною й Україною було заключено таємну умову, якою австро-угорське правительство зобов'язувалось перевести поділ Галичини на українську й польську частини, злучивши першу з Буковиною в один український коронний край.

Ось текст цієї умови (в оригіналі) :

Die Art, in der die Friedensverhandlungen geführt wurden, überzeugte die Oest.-ung. Delegierten sowie diejenigen der Ukr. Republik, dass die beiden Mächte vom Willen geleitet werden, hinfot in freundschaftlichen und friedlichen Beziehungen mit einander zu leben.

Von der Erkenntnis ausgehend, dass die erwünschte Festigung der freundschaftlichen Beziehungen zwischen der Monarchie und der Ukraine durch die Gewährleistung der ungehemmten nationalen und kulturellen Entwicklung der beiderseitigen Bevölkerungsminoritäten wesentlich gefördert wird, haben die beiderseitigen Bevollmächtigen Nachstehendes festgestellt: der Bevollmächtigen Oest.-Ung.'s nimmt davon Kenntnis, dass die ukrainische Regierung bereits Gesetze geschaffen hat, welche die Rechte der Polen, Deutschen und Juden in der Ukraine gewährleisten. Die Bevollmächtigten der Ukraine nehmen ihrerseits von dem Entschluss der K. K. Regierung Kenntnis, dem ukrainischen Volke in Oesterreich noch weitergehende Sicherheiten für ihre nationale und kulturelle Entwicklung zu bieten, als jene, die es auf Grund der geltenden Gesetze bereits besitzt. Die K. K. Regierung wird daher spätestens bis zum 20. Juli 1918. dem Reichsrat einem Gesetzentwurf vorlegen, welcher die Abtrennung der in der Merzahl von Ukrainern bewohnten östlichen Teile Galiziens von diesem Kronlande und Vereinigung dieser Gebiete mit der Bukowina zu einen besondern

Kronlande bestimmen wird. Die K. K. Regierung wird ihr Möglichstes tun, damit dieser Entwurf Gesetzeskraft erlangt.

Diese Erklärung bildet ein untrennbares Ganzes mit dem Friedensvertrage und wird hinfällig, wenn eine der Bestimmungen des Friedensvertrages nicht einhalten werden würde.

Das Dokument und sein Inhalt bleiben geheim.

Brest-Litowsk, am 8. Februar 1918.

Ernst Ritter v. Seidler.

Graf Ottokar Czernin, Minister des Ausseren.

Alexander Sewruk. Mikola Lubinskyj.

Mikola Lewytskyj.«

Переклад:

»Спосіб, яким велися мирові переговори, переконав австро-угорських, так само як і українських делегатів, що обидві держави перейняті думкою жити від нині у взаємних приязніах і миролюбних відносинах.

Виходячи з того переконання, що в інтересі бажаного скріплення приязніх відносин лежить забезпечення вільного національного і культурного розвитку національних меншин населення з обох боків, уповноважені обох сторін установлюють нижче слідує: уповноважений Австро-Угорщини приймає до відома, що українське правительство готове утворити закони, які забезпечуть права поляків, німців і жидів на Україні. Уповноважені України зного бурут до відома рішення ц. к. Правительства дати українському народові в Австрії ще далі йдучі забезпечення його національного й культурного розвитку, ніж ті, які він має на основі існуючих законів. Ц. к. Правительство не пізніше 20. липня 1918 р. має предложить Рейхсратові проект закона, котрий обумовлює відділення в більшості заселеної українцями східної частини Галичини від цього коронного краю і сполучення разом із Буковиною в один окремий коронний край. Ц. к. Правительство зробить все, що тільки в його змозі, щоб цей проект дістав силу закону.

Ця заява становить одне роздільне ціле з усім мировим договором і тратить силу, як що буде недодержана хоч одна з умов договору.

Документ і його зміст зостаються в тайні.

Берестя-Литовське, 8, лютого 1918 р.

Ернст фон Зайдлер. Граф Отто Кар Чернін, міністр закордонних справ. Олександр Севрюк.

Микола Любинський. Микола Левицький.«

Як бачимо з тексту, договір мав бути строго таємний і існував всього в двох примірниках: один — в Австрійському міністерстві закордонних справ, другий був виданий на руки п. Ол. Севрюкові. Однака, п. Севрюк не вдеряв факт інснування договору в таємниці й похвалився ним галицьким землякам у Відні. Про це стало звісно. Тоді граф Чернін вимог у Севрюка примірник договору назад і було умовлено 4. березня 1918 р. по згоді з українськими представниками, що таємний договір 8. лютого 1918 р. має бути зложений в депозит в німецькому міністерстві закордонних справ у Берліні. Німецьке міністерство закордонних справ зобов'язалося повернути текст австрійському міністерству закордонних справ, як що обумовнений в договорі поділ буде

переведений дс 20. липня 1918 р.: в противному разі воно мало видати документ українському правительству¹⁾.

Розуміється, поляки, заздалегідь довідавшись про цю таємну умову, вжили всіх сил, щоб не допустити до її здійснення. Австро-Угорське правительство оцинилося в дуже скрутному стані. Воно мало на увазі так зване »австро-польське вирішення« польської проблеми, себ-то створення на-пів самостійної Польщі під пануванням Габсбургського Дому. Та й взагалі у своїй внутрішній політиці воно дуже залежало від польського »Кола« в парламенті. На своїм засіданні 22. червня польське »Коло« ухвалило недовір'я новому кабінетові д-ра Зайдлера за те, що він згодився на якісь зобов'язання, що-до поділу Галичини по-за польським »Колом«. З другого боку мад'яри, в руках котрих фактично лежала закордонна політика австро-угорської монархії, дуже не співчували ідеї поділу Галичини і створенню українського коронного краю. В угорськім соймі посол граф Батіяні вініс на початку червня інтерпеляцію в справі поділу Галичини, який вінуважав за дуже шкідливий для інтересів Угорщини. Тоді австро-угорське правительство рішило просто анулювати договір. В такому дусі граф Буріяни, новий міністр закордонних справ Австро-Угорщини, дав обіцянки представникам польського кола.

Але треба було мати якусь підставу для анулювання. Отже австрійській пресі дано було гасло почати кампанію проти України за недодержання умови що-до постачання до Австрії збіжжя і тим самим зломання Берестейської умови. Кампанію почала „Neue Freie Presse“. Спочатку австро-угорське правительство позондувало грунт в Берліні, як би там поставились до його наміру. Але в Берліні поставились до цього неприхильно: там так само, як у Софії та Царгороді, хотіли як-найшвидче ратифікувати з Україною мир. Там взагалі не хотіли робити на Україну якоїсь пресії в інтересах польського курсу австрійської політики — ані в Холмській справі, ані що-до таємного протоколу. 8. лютого. Що до постачання збіжжя, то в цьому не бачили »жадної серйозної правної бази« для зміни договору. Отже, там не згоджувались ані знищити текст протоколу, ані видати його австрійському правительству.²⁾ Але, видко, не мали нічого проти того, щоб австрійці сами спробували добитися від Гетьмана згоди на анулювання договору. Так принаймні дивився на справу державний секретарзакордонних справ Кюльман тай німецький посол у Київі бар. Мум сам скилився до настановень і плану гр. Форгача: добитись від Гетьмана згоди на уневаження договору 8. лютого спільними заходами обох держав: Австро-Угорщини й Німеччини.³⁾ Граф Форгач узявся горяче за переведення

¹⁾ Див. »строго таємну телеграму графа Буріяна графу Форгачу від 1. липня 1918 р., в додаток до телеграми того ж 1. липня 1918 р. за № 501.

²⁾ Донесення гр. Форгача графові Буріянові з 28. червня 1918.. № 616.

³⁾ Телеграма гр. Ляріша у Берлін з 25. червня 1918 р. № 411.

свого плану. 1. липня 1918 року він дістав копію договора, текст якого до того часу був йому ще невідомий і обширну інструкцію від гр фа Буріяна.

В цій інструкції гр. Буріян повідомляв, що його заходи в Берліні що-до пресії на Україну для осягнення від неї згоди на граници по Бугу, згідно польським побажанням, успіху не мали. Через те він вважає потрібним «залишити на якийсь час справу Холмщини в покою». Але що-до договору 8. лютого, то його треба знищити за всяку ціну перед наступленням терміну 20. липня („aus der Welt zu schaffen“). »Основна ідея Берестейських договорів була, як звісно, така, що супроти наших компенсацій Україні в Холмській справі і що до обіцянок в Галицькій справі стояла компенсація з боку України в формі зобов'язання постачання одного мілійона тонів збіжжя до кінця липня ц. року. При тім треба зазначити, що надія на сповнення тої компенсації з боку України була не тільки мотивом самим по собі, але взагалі в Бересті старалися договори уложить технічно так, щоб на випадок недодержання українських обов'язків ми мали б що-до наших зобов'язань вільну руку знову.

»Але на думку Берлінського кабінету, з яким нам з політичних причин доводиться рахуватись і якому ми мусимо іти на зустріч, як контрагентові Берестейського миру, юридична конструкція Берестейського договору не є так ясна і обов'язуюча, щоб ми з причини недодержання обов'язку постачання з боку України могли присвоїти собі право оголосити цілий договір або хоч таємний протокол необов'язуючим, або жадати ревізії умов договору.

»З огляду на це мусимо ми хоч тимчасом зреクトися вживання того аргументу супроти українського правительства.

»З другого боку хотів би я обміннути того, щоб ми в звязку з справою таємного протоколу що-до Холмського питання заявили свою думку в зобов'язуючій формі відносно ратифікації миру і відносно її терміну. Тому прошу Вашу Екцеленцію одвідати Гетьмана і заявити йому в луже приязнім тоні і як річ самозрозумілу, зовсім довірочно слідуюче:

»Нам звісно, що українське правительство хотіло би в близькім часі ратифікувати Берестейський договір: ми також думаємо про цю справу, котра, однаке, для нас комплікується тим, що основні умови договору, який на основі артикулу 9-го уявляє собою одне ціле, не сповнені. Гетьманові певно звісно, що в Бересті підписано таємний протокол, в котрім обидві сторони переняли певні зобов'язання в справі національних меншостей і далі що-до певних законодавчих заходів. Цей договір, заключений при обставинах, нині давно вже не існуючих. (Так, наприклад, заключили ми цей договір з урядом, який, як виявилося дуже скоро, не мав жадної реальної сили і який ми мусили нашим військом

впровадити назад додому). Цей договір ми сьогодня при цілком змінених обставинах не можемо вже далі вважати за правно існуючий.

»В таких обставинах думаємо, що нам нема потреби робити з тим першінім українським правителством нового договору, в якім було би виразно зазначено, що таємний договір не має сили, а що нам вистарчить односторонньої довірочної заяви про нашу позицію — тому що ми думаємо, що таке поступовання Гетьманові і його урядові буде приемніше з внутрішнє-політичних причин.«

4. липня гр. Форгач явився до Гетьмана і заявив, що Австро-Угорщина анулює таємний договір. Гетьман був заскочений цією заявкою зовсім несподівано, але заявив, що не може добровільно погодитися на знищення такого великого національного досягнення, як поділ Галичини, і хоче поговорити в цій справі з своїм міністрам з закордонних справ, перш ніж дати остаточну відповідь. В той же день Гетьман бачився з міністром закордонних справ Дорошенком. Було вирішено сповістити українського посла у Відні п. Липинського про розмову гр. Форгача й проходити його вияснити, чи це діло центрального віденського правительства, чи акція самого гр. Форгача, котрий, можливо, тільки намацює ґрунт. На слідуючій розмові Гетьмана з гр. Форгачем, яка мала відбутися 6. липня, Гетьман мав заявити, що він, на жаль, не має сили противитися анулюванню договора, але не може залишити його без протесту. Отже, міністр закордонних справ має йому офіціяльно передати ноту з протестом. (Така нота була негайно зложена й копія її передана Гетьману).

Під час авдіенції 6. липня, коли Гетьман заговорив про протест, гр. Форгач категорично заявив, що Австро-Угорщина всяку ноту, де буде критика заяви про анулювання договору і натяки на Галичину, буде розглядати як втручання в її внутрішні справи і, як що міністр закордонних справ звернеться з такою нотою до нього, то він, граф Форгач, буде в рішучий спосіб домагатися, щоб негайно міністра усунути з кабінету. »Часи, коли Австро-Угорщина підписувала з представниками України договір в Берестю про справи, які торкаються її внутрішніх справ, належать вже до минувшини і всяка дискусія на внутрішнє-політичні теми про Галичину в офіційних відносинах з Україною виключена«. Гетьман відповів, що уступаючи перед силою, він з болем у серці бере все до відома.

Гетьман не схотів прийняти плану міністра Дорошенка, щоб той подав ноту, зложену в гострих тонах, опублікував би цілу справу в офіційному комунікаті й потім, узявши всю відповідальність на себе, подався до демісії, як »виновник« цих заходів. Було вирішено дати доручення послу Липинському протестувати у Відні, а самим звернутись за допомогою до німців. Комуїкація між Київом та Віднем в початку липня була дуже утруднена через залізничний страйк, який вибух у тоді на українських залізницях, а шифровані телеграми, може бути

умисно, передавалися до Відня цілком перекручені. Та проте п. Липинський зрозумівши з тих уривкових вістей, які дійшли до нього, наміри і інтенсії Гетьмана й уряду і сам надаючи велику вагу справі, розпочав акцію у Відні, не дожидаючи поки прийдуть директиви з Києва.

24. липня він явився до графа Буріяна, щоб вручити йому ноту з протестом проти анулювання таємного договору. Ось текст зложеної ним ноти:

Посольство
Української Держави
у Відні.

Його Ексцепленції Пану
Ц. і К. Міністрові Двора
і справ закордонних.

Вельмишановний пане Міністре
Ваша Ексцеленціє !

Посольство Української Держави у Відні одержало від свого правительства з Києва повідомлення, що Ц. і К. Правительство Австро-Угорської монархії анулювало дане при заключенні мира в Бересті-Литовськім зобовязання, яким Ц. і К. Правительство, в цілі скріплення близької приязні та живих взаємних зносин між обома державами, зобовязалося:

Предложити найпізніше 20. липня ц. р. законопроект про відділення від королівства Галичини областей східної Галичини з переважаючим українським населенням і злучення їх з Буковиною в один суцільний коронний край — та настоюти всіма доступними йому по конституції засобами, щоб це предложение одержало силу закону.

Факт цей було підтверджено Вашою Ексцепленцією особисто дnia 24-го липня ц. р.¹⁾ З огляду на вище сказане, ні в чим не порушуючи гарячого бажання Української Держави — жити в якнайбільше приятельських і як-найтісніших зносинах з Австро-Угорською Монархією, я нижче підписаний, посланник Української Держави у Відні, складаю від імені моого правительства на руки Вашої Ексцепленції протест проти цього анулювання, взятого на себе Ц. і К. Правительством з власної і доброї волі виключно в намірах скріплення приязні між обома державами.

Знаючи, що в даному разі заміри Ц. і К. Правительства були збудовані на основі замірів, які Його Цісарське і Королівсько-Апостольське Величество висловили при обніяттю правління і підтвердили в своїй престольній промові, як також і в маніфесті до народів Австрії з дня 12. лютого 1918 р. і тому непохитно вірячи, що на крок анулювання свого зобов'язання Ц. і К. Правительство мусило ріштись з причин зовсім інших, а тільки не тому, щоб порушити дружні відносини між Австро-Угорщиною й Україною, Правительство Української Держави через мое посередництво висловлює тверду надію, що його бажання, аби Берестейський мир був як-найшвидче рагіфікований в Австро-Угорській монархії і щоб були допущені українські адміністраційні вілсті в занятій Ц. і К. військами частині Холмської землі, — буде словнене і що тим самим буде дана реальна підстава для дальшого приятельського співжиття обох держав і їх народів.

¹⁾ В. К. Липинський мав на початку своєї розмови запитати гр. Буряна, чи він апробує акцію гр. Форгача, чи ні і передати йому ноту лише на випадок позитивної відповіді. Таку інструкцію дістав він з Києва.

Зостаюсь з виразом моєї великої пошани та глибокої поваги
Вашій Ексцеленції, Вельмишановний Пане Міністре, широко відданий
Вячеслав Липинський.

Відень, дня 24. липня 1918 р.

Граф Буріян одначе рішучо відмовився прийняти цю ноту й заявив Липинському, що справа вже полагоджена остаточно в Київі і що він усе, зроблене там гр. Форгачем, вповні апробує.¹⁾ Тоді Липинський, який в цей сам день пополудні обміняв в німецькому посольстві ратифікаційні грамоти Берестейського миру і який довідався сам, що Німеччина піддержує становище Австрії в справі анулювання договору, заявив свій протест до гр. Буріяна поштою в супроводі такого листа:

Ваша Ексцеленці!

Тільки що одержавши через нашого кур'єра підтвердження наказу моого Правительства в справі передачі ноти з протестом, я засилаю цю ноту на адресу Вашої Ексцеленції і одночасно дозволяю собі, з огляду на вагу порушенії справи, коротко повторити в цім приватнім листі головні тези, які я вже висловив в моїй розмові з Вашою Ексцеленцією 24. ц. місяця, а саме:

1) Згаданий протест не переслідує зовсім мети — порушити приязні відносини, які існують між Австро-Угорчиною та Україною і жадним чином їх не порушує.

2) Так само, поки анулювання договору залишається таємним, нота з протестом проти анулювання так само залишається в секреті.

3) Мое правительство так само як і Ваша Ексцеленція, як що я Вас добре зрозумів, не бажає звязувати питання про анулювання таємного договору, а ще більше — ноти з протестом проти цього анулювання, з нератифікацією Берестейського договору. Навпаки, мое Правительство бажає, щоб ратифікація Берестейського миру наступила як-найшвидче, незалежно від долі таємного договору. Воно сподівається, що цей мир буде ратифікований і що через це саме будуть закріплені сприязливі умови для розвитку в майбутньому приязніх відносин між обома державами.

4. Нарешті, я дозволю собі висловити думку, що, на мій погляд, факт протесту нічим не пошкодить інтересам Австро-Угорської Монархії, бо так само, як тепер політика Австрії, кермована бажанням консолідації добрих відносин з Україною, вимагає анулювання таємного договору, так само може прийти момент, коли ця сама політика вимагатиме його відновлення, і от тоді та таємна протестація моого уряду може стати базою для відновлення традиційної політики. Між іншим, ця нагода, на мою думку, повстане тоді, коли Австро-Угорщина візьметься до вирішення польського питання в цілім його обширі і коли, в звязку з цим, яко інтегральна частина цієї проблеми, виникне справа урегулювання українсько-польських відносин не тільки на території Монархії, але й взагалі.

Прошу прийняти, Ваша Ексцеленціє, засвідчення моєї пошани і високої поваги

Вячеслав Липинський.

Відень, 28. липня 1918 р.

¹⁾ Телеграма гр. Буріяна до гр. Форгача 24. липня 1918. р., № 526.

Пишучи цей лист, В. К. Липинський мав на думці, залишивши факт анулювання договору в тайні, так само як і факт нашого протесту проти нього, знову порушити справу поділу Галичини в часі урегулювання польсько-української граници (для чого згідно договору мала бути призначена спеціальна мішана комісія); тоді за певні уступки в Холмщині можна було би добитися уступок в Галичині. Треба зазначити, що австро-угорський уряд офіційно, ані в парламенті, ані в пресі про анулювання таємного договору не заявив.

Акція В. К. Липинського привела до нових заходів гр. Форгача в Київі. Він доносить графу Бурянові, що на початку серпня він мав цілий ряд розмов з Гетьманом, під час яких старався довести безпідставність протестів українського правительства проти анулювання таємного договору після того, як мовляв, усе було покінчено розмовами з Гетьманом на початку липня і приняття з боку Гетьмана, хоч і з сумом, до відома факту анулювання договору австро-угорським правителством. При першій розмові 3. серпня Гетьман заявив гр. Форгачу на його здивування, що мовляв, українське правительство через свого посла у Відні знову порушує вже полагоджену справу таємного договору; що тепер справа стойт зовсім інакше, ніж вона стояла місяць тому: само австрийське правительство не вдержало таємної справи в секреті і тепер уся українська преса в Галичині б'є алярм і складає вину за анулювання на правительство Української Держави і на нього — Гетьмана. І коли раніше, уступаючи перед силою, можна було прийняти акт австро-угорського правительства до відома, хоч з жалем, але мовчки, то тепер обійти мовчанкою не протестувати — вже неможливо.

На реляцію гр. Форгача про цю розмову гр. Бурян відповів обширною телеграмою, де радив переконати Гетьмана, що Австро-Угорщина не могла потерпіти існування такого договору, як таємний договір про поділ Галичини: »досить було б просто сконстатувати факт невиконання Україною договору про постачання хліба — як права для оголошення з нашого боку недійсною таємну умову, але треба з'ясувати повну безглуздість становища, коли держава, якій фундамент поклали Австро-Угорщина й Німеччина, якої внутрішнє будівництво відбувається під охороною й авторитетним впливом обох Центральних Держав — має право вмішуватися у внутрішні справи Австрії. Треба з'ясувати, що таке право уявляло би собою цілі у відносинах європейських держав між собою і що, само собою розуміється, така велика держава, як Австро-Угорщина ледве чи заслугувала б цього титулу (себ-то великої держави), коли б вона не анулювала вирвану у неї при віймкових обставинах уступку, яка являлась пониженням її суверенітету, якимсь *capitis deminutio*¹⁾.

Поки відбувалися ці розмови, українське правительство точно довідалось, що Німеччина абсолютно не буде підтримувати нас в цьому

¹⁾ Телеграма 6. серпня 1918 р., без №-ра.

конфлікті з приводу таємного договору і що самий текст таємного договору вже знищений 16. липня 1918 р. в помешканні німецького міністерства закордонних справ. Тоді Гетьманові не залишилося нічого іншого, як заявити при черговому побаченні з гр. Форгачем 7. серпня, що він мусить уступити перед силою, хоч погодиться з фактом анулювання договору не може й протестує проти нього. Разом із тим він жадає негайної ратифікації миру, допущення української адміністрації до повітів Холмщини, окупованих австро-угорським військом і виводу на Україну дивізії сірожупанників генерала Сокири-Яхнтова.

— — —

Холмщина — старе українське Забужжя — одна з корінних українських земель, належала з кінця XIV. століття до Польщі, але зберегла до наших часів свою українську народність. Незручна політика російського уряду вже на початку XX. століття загнала десятки тисяч українських холмщаків, т. зв. «упорствовавшихъ уніатовъ» в обійми латинства й полонізації, чому не могло запобігти й виділення в 1910. році кількох повітів колишніх Люблінської й Сідлецької губерній з українським населенням в окрему Холмську губернію. Великі рани завдав Холмщині російський уряд це й своїм «біженством» — примусовим виселенням людності з її осель і згоном її в глиб Росії під час відвороту російської армії в 1915. році. Тоді Холмщина була окупована австрійською армією, а північна її частина разом з Підлящям — німецькою. Австрійці впровадили в окуповані повіти польську адміністрацію, яка робила все від неї залежне, щоб скріпити тут польський елемент¹⁾.

Та по Берестейському мірі Холмщина й Підляшша мали одійти до України. Граници України від заходу були установлені «від Тарнограду загально по лінії Білгорай—Щебрешин—Красностав—Пугачів—Радин—Межиріччя—Сарнаки—Високе Литовське—Пружани—Вигонівське озеро. (пункт 2-й, ст. II). Ця лінія була встановлена більш-менш вдовш етнографічної української граници, хоч значна частина українських селищ знайшлася по-за цією лінією (знов же таки невеличкі польські островки²⁾ увійшли в склад української території).

Далі в тім же 2-му пункті II-ої статті Договору стояло, що «попрібно установлятиме граници мішана комісія після етнографічних відносин і з узглядненням бажань населення». Спеціально для роз'яснення цього пункта було там же в Берестю зложено 4. марта 1918 р. окремий протокол, в якому стояло: «стверджується, що передбачена в другім уступі договорної постанови, при усталенню граници, комісія не є звязана класти граничну лінію через місцевості Білгорай—Щебрешин—Красностав—Пугачів—Радин—Межиріччя—Сарнаки, лише має право на підставі 2 точок II статті цього мирового договору попровадити граници,

¹⁾ Наприклад, спроваджувало до Холмщини польських колоністів з корінної Польщі і осаджувало їх на грунтах вигнаних з краю росіянами «біженців».

що виходить з етнографічних відносин і бажань населення, також на схід від лінії Білгорай—Щебрешин—Красностав—Пугачів—Радин—Межиріччя—Сарнаки. Згадана мішана комісія утвориться із заступників сторін, що заключують договір і з заступників Польщі і кожна з тих партій вишиле рівне число делегатів до комісії. Сторони, що заключують договір, згідно постановляють, коли та комісія ?береться«.

Але ще як тільки стало звісним про Берестейський договір 9. лютого з наміченою в ньому польсько-українською границею, в польському громадянстві повстало страшний переполох: у Варшаві повстало правительства криза, таку саме кризу готовили австрійському правительству депутати »Польського Кола«, у Krakovі вивішено чорні прапори на ознаку жалоби, у Львові польські газети вийшли з чорною траурною обвідкою, загалом польська преса почала писати про новий »четвертий розділ Польщі«.

Додатковий протокол 4. березня не заспокоїв поляків і вони почали робити натиск на австро-угорське правительство, щоб воно добивалося зміни Берестейського договору в тім напрямі, щоб установити границю між Польщею й Україною по Бугу, себ-то щоб усе Забужжя — Холмщина — залишилося при Польщі. І лійсно, австро-угорське правительство почало робити в цім напрямі заходи. Перш за все воно збільшило, так би мовити, »польский курс« в окупованих нею п'яти повітах Холмщини: замостенськім, красноставськім, білгорайськім, томашівськім і грубешівськім; воно не допустило туди призначеного українським правителством 1. березня 1918 р. губерніяльного комісара Холмщини й Підляшшя (пізніше губерніяльного старости) Ол. Ф. Скоропис-

Губерніяльний Старosta Холмщини
і Підляшша

Ол. Скоропис-Йолтуховський. Йолтуховського з чинами його адміністрації. Натомісъ допустило перевести на території цих п'яти повітів вибори до польської Регенційної Ради, утворити з наказу Рег. Ради судову округу, куди увійшла частина Холмщини; повортців-холмщаків (які колись були »біженцями«) перепускали до-дому лиш за посвідками »Польського Центрального Обивательського Комітету«: навіть призначеного митрополітом А. Шептицьким греко-католицького епіскопа для Холмщини й Луцька — о. Боянія австрійська влада не допустила в'їхати до його епархії. Так само не допускали представників православного духовенства. А тим часом австро-угорське міністерство закордонних справ повело дипломатичну акцію щодо зміни Берестейського договору відносно Холмщини. Як засіб пресії на Українське правительство було вибрано нератифіковання договору.

В маю місяці австро-угорське правительство завело переговори з німцями, чи не згодились би вони підтримати Австро-Угорщину в її домаганні від України, щоб та згодилася змінити Берестейський договір в тім зміслі, щоб границею між Польщею та Україною установити річку Буг¹). Але німецьке правительство на це не погодилося. Тоді гр. Буріян почав домагатися принаймні, щоб Німеччина та інші союзники не спішилися з ратифікацією Берестейського миру. Але союзники як-раз навпаки хотіли перевести ратифікацію як-найшвидче і таки її перевели, Австро-Угорському правительству, яке добивалось в інтересах поляків і знищенні таємного договору про Галичину і відступлення полякам Холмщини, довелось обмежитись власною акцією.

Маючи відомості про заходи австрійської влади що-до Холмщини, а з другого боку довідавшись і про дипломатичну акцію з австро-угорського боку також що-до Холмщини, українське міністерство закордонних справ звернулось 12. червня 1918 р. до австро-угорського уряду з нотою, одночасно дорученою тимчасовим представником Української Держави у Відні А. Яковлевим безпосередньо гр. Буріяну і в Київі — графу Форгачу:

»До Ц. і К. міністерства закордонних справ.

Мировим договором, зробленим у Берестю, а також додатковим протоколом, підписаним представниками України й Австро-Угорщини 4 марта 1918 року, питання про майбутню принадлежність Холмщини й Підляшша остаточно та принципіально вирішено тим способом, що Холмщина з Підляшшям має відійти до України. Не розвязане остаточно тільки питання про сталі граници між Україною і Польщею в межах Холмщини. Ці граници має установити передбачена в протоколі з 4 марта спільна комісія, а підставою для установлення границь мають бути етнографічні дані й бажання населення Холмщини.

До зроблення мирового договору Холмщина була окупована частию німецьким, а частию австро-угорським військом. Після зроблення миру Українське Правительство призначило на Холмщину й Підляшша свого комісара, якого Німеччина на окупованій її військом території допустила до виконування його обов'язків. Що-до ж до території, окупованої Австро-Угорчиною, так тут положення являється цілком відмінним. Австро-Угорські військові й швійльні власті не тільки не допустили комісаря України до вико-

¹⁾ Труднощі австро-угорського уряду при розвязанні польско-українських відносин дуже яскраво малює урядовий реферат міністерства закордонних справ, зложений у Відні в травні місяці, де говориться, що поляки заявляють свої претенсії навіть на західну Волинь, що українці в Галичині будуть робити всякі труднощі австрійському правительству і що дуже тяжко буде дійти до якогось порозуміння між українцями і поляками. Для поляків холмська справа є своего рода »noll me tangere« і прихильне для них вирішення холмської справи являється передумовою їхньої кооперації з австрійським правителством. Як що умови доповнюючого протоколу до 4. березня будуть переведені в життя, поляки ні за що не залишаться в урядовій більшості в австрійському парламенті.

нування його обов'язків, але навпаки нарушаючи мировий договір, змінили *status quo ante* в Холмщині на користь Польщі.

Ц. і К. міністерству закордонних справ не могло бути невідомим, що на початку квітня б. р. переведено вибори до Польської Регенційної Ради в повітах: замостенськім, красноставськім, білгорайськім, томашівськім і грубешівськім і вибрано поляків Ходаковського, Яблонського й Малишевського. В тому ж місяці квітні Регенційна Рада ухвалила утворити суд і в компетенцію цього суду зачислити повіти: замостенський, білгорайський, томашівський і грубешівський. Крім того маються відомості, що австро-угорські військові владі, видаючи пашпорти мешканцям Холмщини, визначають державну належність цих мешканців, яко підданих Польщі. Нарешті, мешканців Холмщини, котрих під час війни вивезено з Холмщини, до цього часу не повернено до-дому, а на їх місце польські урядники переселяють людність польської національності.

Всі зазначені вище факти свідчать про те, що *status quo ante* Холмщини змінялося не в напрямі, зазначеному в мировім договорі, при чим те, що зосталося нині в Холмщині ні в якім разі не буде сприяти лішшому і добросусідському розвязанню холмського питання між Україною, Австро-Угорщиною та Польщею.

Стоячи на ґрунті мирового договору, а також маючи на увазі запевнення, які дали представники Ц. і К. австро-угорського правительства, в інших складених умовах, нижче підписаний від імені Правительства Української Держави, має за честь подати все више зазначене до відома Ц. і К. міністерства закордонних справ і чекає від Ц. і К. правительства австро-угорської монархії, що воно негайно поробить рішучі заходи для того, щоб відкинуто й скасовано все те, що заведено Польщею на території Холмщини, а також щоб негайно повернуто всіх вивезених з Холмщини під час війни мешканців і припинено імміграцію поляків на Холмщину.

Управляючий Міністерством
Закордонних справ *Д. Дорошенко.*«

Київ, 12. червня 1918 року.

Гр. Буріян дав гр. Форгачу інструкцію — залишити цю ноту без відповіді і взагалі залишити на якийсь час справи Холмщини в спокою, з огляду на небажання німців піддержати заходи Австро-Угорщини. Але польський натиск на австрійців не давав їм змоги залишати холмської справи в спокою. Австро-угорський дипломатичний представник у Варшаві барон Стефан Угрон (так само як і Буріян та Форгач — мад'яр) раз-у-раз доносив своєму правительству про велику тривогу в польських кругах і про їхні заходи перед ним — порушити холмську справу. Міністр-президент варшавського правительства Стечковський, князь Здислав Любомирський, князь Януш Радзивіл — у Варшаві, перед бар. Угроном, а граф Пшездецький та інші особи — у Відні робили всі можливі заходи, щоб подвигнути австро-угорський уряд примусити Україну зріктися Холмщини. Вони радили австро-угорському правительству уненаважнити Берестейський договір під претекстом недодержання Україною обов'язку постачання до 1. липня 1918 року 1 мілійона тон хліба. Таку саме пораду давала й польська преса. Часами у Варшаві поширювалися

чутки, ніби Австро-Угорщина зріклася наміру настоювати на уступленні полякам Холмщини і тоді в польських кругах повставала справжня паніка. Донесення бар. Угронона живо мають нам картину польських настроїв у Варшаві з приводу холмської справи.

З огляду на німців, а також і на господарські відносини самої Австро-Угорщини, гр. Бурян уже в кінці липня зрікся думки вживити як аргумент проти України справу з постачанням продуктів і згодився на продовження господарської конвенції з Україною від 20. квітня 1918 р., строк якої минав 31. липня, ще до 31. серпня на тих самих умовах. Але за те він рішив ужити, як способу пресії на український уряд — нератифікування Берестейського договору, хоч усі інші союзники: Німеччина, Туреччина и Болгарія вже той договір ратифікували. Графу Форгачу було доручено добитись від українського правительства згоди на признання Буга, як границі між Польщею та Україною, себ-то уступити Холмщину Польщі. Але всі переговори гр. Форгача з самим Гетьманом і з міністром закордонних справ Дорошенком, ні до чого не довели: українське правительство твердо стояло на тому, що Холмщини уступити воно не може.

Під час подорожі міністра-президента Лизогуба на початку вересня до Берліну він обговорив там між іншим і справу Холмщини і добився, що німці заявили, що вони твердо стоятимуть на землях Берестейського договору, себ-то уважають справу Холмщини вже вирішеною і тільки деталі в проведенні граници має вирішити передбачена протоколом 4. березня мішана комісія. Для орієнтації німецького правительства й ознайомлення його з поглядами українського правительства на холмське питання Ф. А. Лизогуб передав нім. правительству такий меморіял, зложений у Київі:

»10. серпня ц. р. австрійський посол при Українській Державі граф Форгач заявив голові Українського Уряду, що ратифікація мирного договору задержується з боку Австро-Угорщини через бажання останньої точно установити границі між Україною й Польщею, при чому додав, що, на думку його уряду, границя має йти по природній межі, а саме по річці Бугу.

По Берестейському мирному договору границя між Україною й Польщею проходить по лінії: Тарноград, Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межірічча, Сарнаки, Мельник, Високолітовськ, Пружани і Вигоновське озеро. По додатковому протоколу від 4. березня 1918 року мішана комісія, якій доручено було встановити границі на місці, не зобов'язана точно додержуватися зазначеної граничної лінії і має право її вправляти, одхиляючись на схід, але беручи на увагу строго етнографічні принципи й бажання населення прикордонної смуги.

Пропозиція австрійського уряду, зроблена на словах послом гр. Форгачем, Українським Урядом ніяк не може бути прийнята, бо проведення граници по Бугу позбавило б Україну цілої Холмщини, права на яку були признані за Україною Берестейським договором, уже ратифікованим Німеччиною, Туреччиною й Болгарією.

Україна жадним способом не може відмовитись від області, на яку має старі історичні права і яка в подавляючій своїй біль-

шості заселена українським народом. Що до національності населення краю на 1. січня 1900 року ділилось так: українці й білоруси 463.902 (або 51,76% всієї людності), поляки 268.053 (29,9%), юди 135.238 (15,1%), інші національності 29.123 (3,24%).

Претенсії Польщі на цей край обґрунтуються лише тимчасовим володінням в наслідок завоювання, що тяглося від 1374. до 1795. року. З перших же років панування над краєм поляки повели політику насильства та гніту над українським та білоруським народом, що найяскравіше виявилося в переслідуванні української мови, православної віри й економічній руйні українського й білоруського селянства.

Український уряд, який працює тепер як-найенергічніше над утворенням самостійної й сильної Української Держави, бажає також установити добросусідські відносини з усіма державами. Кермуючись принципом самовизначення народів, який був основою Берестейського договору, уряд Української Держави саме в ім'я цього принципу не може погодитися з повним і насильним відрівненням такої значної території України з півмілійоновим українським населенням до Польщі, що викликало б по всій Україні страшне обурення й гнів, а в будуччині сталося б причиною ворожечі між двома державами: Україною й Польщею.

Український Уряд з огляду на доконану вже ратифікацію Берестейського договору Німеччиною, Болгарією й Туреччиною пропонує:

1. Негайно скликати мішану комісію для остаточного встановлення граничної лінії, в надії що нема певних причин для відмови ратифікації Берестейського договору і з боку Австро-Угорщини.

2. Допустити на Холмщину українські цивільні й судові владі а також православне духовенство».

Аналогічного змісту було подано меморіял міністром закордонних справ Дорошенком і гр. Форгачу під час переговорів у Київі. На цей меморіял гр. Бурян відповів також меморіялом, текст якого подаємо в перекладі з французького оригіналу:

»У відповідь на меморіял що-до питання про майбутню границю між Україною й Польщею, переданого Його Ексцепленцією Паном Міністром Закордонних справ графу Форгачу, Цісарське Королівське Правительство вважає себе зобов'язаним ще раз пригадати Правительству Української Республіки аргументи, які Ц. і К. Правительство виставляло вже кілька разів для з'ясування своєї точки погляду на це питання, протиставляючи їх поглядам Українського Правительства.

Ц. і К. Правительство вважає тим більше потрібним підтримати свій погляд на цю справу, що Українському Правительству не удались його останні заходи переконати в справедливості його власних поглядів.

А саме: Ц. і К. правительство не може визнати за безсумнівні підстави для претенсій України на територію Холмщини ті статистичні дані, які правительство України представило для підтвердження своїх претенсій, бо Ц. і К. правительство має в своїм розпорядженні інші статистичні дані, котрі, походячи з різних джерел,

суперечать даним, представленим Українським Правительством і навпаки доводять, що більшість населення спірної території є польська.

Ц. і К. правительство, маючи змогу дивитись на це питання цілком безстороннє, прийшло до висновку, що в даному випадку мова йде про область, заселену майже в рівній частині поляками і українцями, які живуть одні поруч других без точної етнографічної граници.

Такий стан речей не обмежується тільки областю Холмщини; навпаки, він панує також в певних місцевостях на правому березі Буга, почасти значно далі на південь, аж до Поділля. В дійсності, Українське Правительство не буде заперечувати, що найбільш далекосяглі догамання серед польських націоналістів обіймають також більшу частину Волині і навіть невні області Поділля.

От чому сторони, які брали участь в переговорах про мир в Берестю-Литовському, вважали за необхідне відкласти до пізнішого обмірковання остаточне вирішення цього питання, вживши за-для цього мішану комісію, зложену з представників пертрактуючих сторін, а також представників Королівства Польського. Власне з цих мотивів комісія, про яку йде мова, зовсім не зобов'язана держатись пограничної лінії, зазначеної в мирнім договорі, але якраз навпаки — іона матиме повну свободу запропонувати, як що знайде потрібним, граничну лінію на схід від цієї лінії і навіть, в разі потреби, по той бік Буга.

З огляду на цю ситуацію і здаючи собі справу з неможливості установити граничну лінію, яка б давала змогу всім українцям, мешканцям спірних областей, прилучитись до основної своєї батьківщини, а з другого боку зібрати всіх поляків, мешканців цих областей, під захист Польського Королівства, лишається одно тільки практичне і однаково для обох сторін справедливе вирішення — компромісове, яке вимагає жертв з обох боків, але за те обом запевняє однакові вигоди стабілізації взаємних відносин.

Сама природа визначила течію Буга як географічну границю, що однаковою приємлема для обох країв: ця річка ділить на дві рівні частини область, за яку йде суперечка між Україною і Польщею.

На думку Ц. і К. правительства таке вирішення тим зручніше, що воно може служити в майбутньому за солідну базу для ширіших приязніх та тривалих відносин між обома країнами, відносин, необхідних для майбутнього розвитку як України, так і Польщі.

З другого боку — навпаки — немає сумніву, що всяке інше вирішення на користь одної з сторін і на некористь другої сторони піддержуватиме в цій останній почуття розчаровання, яке отруюватиме в будущчині відносини між обома сусідніми державами.

Ось чому Ц. і К. правительство не може відмовитись від точки погляду, яку воно завжди обороняло в питаннях про граници між Україною і Польщею, що Ц. і К. правительство бажало б бачити граници вдовж лінії Буга.

Та проте, не вважаючи на ріжницю поглядів у цій справі між правителством України і Ц. і К. правительством, останнє, щоб ви-

явити ще одним способом більше свої симпатії й приязнь, які воно завжди почувало до молодої Української Республіки і бажаючи ще тісніше укріпити той зв'язок, який існує між цією країною і Австро-Угорською Монархією, даючи йому формальну й остаточну базу, оповіщає, що воно готове ратифікувати Берестейський мир, з умовою, однаке, зробити публичну декларацію про свій погляд на питання граници між Україною й Польщею.

Ц. і К. правительство пропонує отже оголосити з нагоди ратифікації Берестейського договору, що воно вважає це питання за відкрите, яке буде урегульоване пізніше за допомогою мішаної комісії, передбаченої артикулом II цього договору.

Так само Ц. і К. правительство не може дати своєї згоди на те, щоб теперішній стан управління й адміністрування в спірних областях, поскільки вони перебувають тимчасово під зверхністю Австро-Угорщини, потерпів які зміни, аж доки не буде остаточно вирішена принадлежність цих областей.*

Пересилаючи 21. вересня 1918 року цей меморіял графу Форгачу для вручення його українському міністру закордонних справ Дорошенкові, гр. Буріян сповіщав гр. Форгача, що коло половини жовтня вже можна буде перевести обмін ратифікаційними грамотами. Але потому як гр. Буріян запитав згоди на ратифікацію міністрів-президентів австрійського й угорського урядів і ті відповіли, що не можуть погодитись з уступкою Холмщини Україні, справа знову загальмувалася.

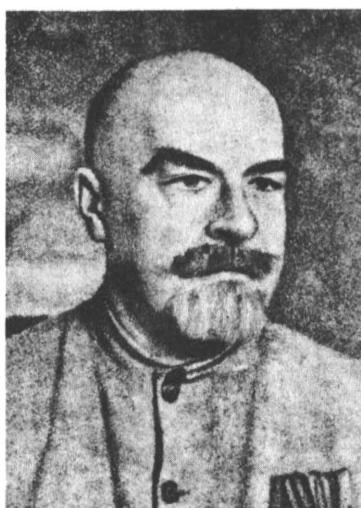
Але в половині жовтня Австро-Угорська монархія явно почала хилитися до упадку. Військо її було вже здеморалізоване й почало самовільно розбігатись. Почався розклад і серед військових частин, які стояли на Холмщині. Тим часом на обсаджених австрійцями землях почали формуватись польські відділи, які виявляли намір захопити північну частину Холмщини й Підляшшя, які були в зоні німецької окупації й перебували під управою українського губерніяльного старости Ол. Скорописа-Йолтуховського. Австрійський комендант Володимира Волинського просто передав владу в руки місцевого польського національного комітету і слідом за тим в місті з'явився відділ польських військ. Українське правительство заявило з цього приводу польському уряду свій протест. Гетьман особисто звернувся 5. падолиста 1918 р. до німецького командування в Київ з проханням обсадити Холмщину німецьким військом, спеціально ж місто Холм, а крім того допустити до Берестя вже сформований кадр українського відділа з 100 старшин і 126 козаків. Цей відділ мав бути укомплектований на місці з-посеред українського населення і служив би для охорони краю й особливо граници з Польщею. 9. падолиста міністр закордонних справ Дорошенко, який перебував в цей час в Берліні, заключив з німецьким урядом формальну умову про обсадження Холмщини, евакуованої австрійцями, двома дивізіями німецького війська і допущення туди української цивільної адміністрації. Але саме того дня вибухла в Берліні революція, а п'ять день-

пізніше вибухло й повстання проти Гетьмана на Україні, яке перешкодило організувати українську військову силу на Холмщині й оборонити її від поляків. На початку грудня українська адміністрація з краєвим старостою Ол. Скорописом-Йолтуховським на чолі, яка залишилась на своєму посту у Бересті, була заарештована польським відділом ген. Івашкевича й опинилася в таборі для інтернованих в Калішу. Втрата Холмщини й Підляшшя була одним з перших наслідків упадку Української Держави.

XIII.

Організація збройних сил Української Держави. Формування регулярної Української Армії. Іррегулярні формaciї. Чорноморський флот.

Правительство Української Держави дуже добре розуміло вагу збройної сили, як головної підстави й запоруки існування самої України, яко самостійної незалежної держави. Тому то організація регулярної української армії на загально прийнятих в європейських державах основах, вивченої й узброєної, згідно найновішим умовам військової техніки,

Військовий міністр ген. Ол. Ротоза.

ської армії наміченої ще за попереднього уряду, але німці донго не давали змоги приступити до її фактичного творення, а коли, нарешті,

) Що-до розмежування границь окупації Німеччини й Австро-Угорщина заключили між собою під назвою »Ukraineabkommen« таку військову конвенцію 25. березня 1918 р.:

»1. Розмежування територій:

а) для Австро-Угорщини припадають: південно-західна частина Волині аж до лінії: дотеперішня південна границя участку Ковель—

а також утворення сильного флоту на Чорному морі — складали одну з головніших турбот як самого Гетьмана, так і його правительства. Та з огляду на фактичну окупацію України арміями Німеччини й Австро-Угорщини по умові ще з правителством Центральної Ради*), Гетьман і його правительство не мали в цій справі вільної руки. По умові 24. квітня 1918. року між військовим німецьким командуванням і П. П. Скоропадським — майбутнім Гетьманом — мала бути утворена українська армія, але обсяг її і спосіб користування нею мусили бути установлені по згоді з німецьким командуванням. З самих перших днів Гетьманства було приступлено до продовження підготовчої праці по формуванню регулярної україн-

згодились не робити в цім напрямку перешкод, то вже було пізно. Події сінця 1918. р. застали українську армію в стадії лих початкової організації.

Від попереднього правительства Гетьман дістав дуже незначну військову спадщину. Фактично це була т. зв. дивізія генерала Натієва, яка оперувала на фронті. Дві дивізії т. зв. синежупанників, зложені з бувших полонених і сформовані в Німеччині, так само як і полк галицьких січових стрільців були розброєні німцями напередодні державного перевороту 29. квітня. Правда, Військове Міністерство Української Народної Республіки, спеціально Генеральний Штаб — під проводом свого начальника полковника Сливинського — почали працювати над проектом організації української регулярної армії. Малося на увазі утворити армію на основі територіального комплектування, з 8-ми корпусів піхоти і 4 $\frac{1}{2}$ дівізій кінноти. 17-го квітня 1918 р. військовий міністр А. Жуковський призначив уже виконуючих обов'язки командирів корпусів: Київського корпусу — отамана Мартинюка, Волинського — отамана Дядюшу, Подільського — отамана Клименка, Одеського — отамана Колодія, Чернігівського — отамана Дорошевича, Полтавського — от. Осецького, Харьківського — от. Волкобоя і Катеринославського — от. Васильченка. (Див. »Державний Вістник«, 1918. р. ч. 3.)

Було вже вироблено план формування, установлені строки призовів на службу, збірні пункти територіальних округів, заложено сітку губерніальних і повітових командатур. Малося на увазі зосередити в штабах корпусів і дивізій територіальної армії весь обрахунок і по-

Доросино—Корчев—Радомисль—Бокуйма—Верба—лінія Івки до Млинович—Горинка—Яковці — лінія Горині до Сущевців—Староконстантинів (міста всі німецькі), далі губернії Подільська, Херсонська і Катеринославська.

6) для Німеччини решта губерній України, а також Таврія й Крим.

2. Тільки що початі операції групи генерала фон Кнорцера проти Катеринослава мають вестись під загальним німецьким проводом, поки війська не будуть замінені австро-угорськими військами. Генерал од інфanterії фон Кош веде операції в Таврії і в Криму під цісарсько-королівським головним командуванням (аж до закінчення операцій).

3. Миколаїв, Маріуполь і Ростов на Дону матимуть спільні залоги, в Миколаєві та Ростові німецькі, в Маріуполі австро-угорське головне командування. Таганрог і Новоросійськ — німецькі.

4. Управа магістралів залізниць і прилегаючих побочних ліній, а також водний транспорт підлягають одному представникові німецького правління полевих залізниць у Київі, при якому має бути як заступник — офіцер австро-угорського військово-залізничного правління. Це представництво у Київі регулює особливо загальний ужиток засобів транспорту, так тамо як і в окремих випадках, на цілу область. Йому також належить дбати про доцільний поділ рухомого й нерухомого матеріалу.

Розмежування обсягу вправі має наступити на основі того принципу, що в австро-угорській зоні на чолі управи стоять начальник австро-угорських полевих залізниць, в німецькій — начальник німецьких

кликання зобов'язаних до військової служби. На початку квітня 1918. р. праця Генерального Штабу була вже досить розвинута і сподівалися на осінь 1918. р. перших конкретних наслідків тієї праці.¹⁾

Гетьман залишив полковника Сливинського²⁾ на посаді начальника Генерального Штабу, військовим же міністром призначено генерал-лейтенанта А. Рогозу, заслуженого боевого генерала. Товарищем міністра призначено генерала Олександра Олександровича Лігнау.³⁾ Товарищем міністра по морських справах призначено капітана 1-го рангу Миколу Лаврентієвича Максимова.

На долю цих людей і випало діло утворення регулярних українських сухопутних і морських сил. Думки, положені в основу організації цих сил, висловив сам Гетьман в своїй розмові з представником вищого німецького командування в присутності військового міністра й начальника Генерального Штабу 24. травня 1918 року. Цю розмову німецький звіт передає так: »Гетьман виходить з думки, що коли ми дійсно хочемо, щоб існувала сильна самостійна Україна, з якою ми полевих залізниць. Виїмком являється залізниця Харків-Крим-Севастополь в тій її частині, яка проходить по території Катеринославщини...

5. Вугляний іrudничий район у східній частині Катеринославщини підлягає спільній управі і використовуванню в пропорції 1:1. Комісія з спеціялістів, зложені на паритетних основах, має установити що-до цього спеціальне порозуміння. Для розподілу руди зостається в силі принцип, установленний в Берліні що-до поділу сиріх продуктів. Розподіл кам'яного вугеля, прийнявши спочатку потреби залізниць, торговельного флоту на Чорному морі і воєнних кораблів а потім інтереси Туреччини, підлягає центральному залізничному управлінню в Київі, яке працює в порозумінні з Чорноморським управлінням в Брайлі.

6. Київ дістает австро-угорський гарнізон з не більш як двох баталіонів (з полковим штабом) без вищого командування.

7. Австро-угорські етапні установи за-для чисто військового регулювання відворотного руху в німецькій зоні підлягають німецькій вищій команді. Забезпечення цих установ продуктами передає на себе німецьке командування.

8. В тих місцевостях австрійської зони, де є німецькі колоністи, мають бути розташовані австро-угорські війська лише німецької національності.

9. Для управи великими апаратами для зв'язку, які знаходяться в Одесі (Кабель, Сіменс, прямий телеграфний дріт і т. д.) установляється на паритетних основах комісія по вказівкам обох вищих командувань.

10. Ця угода вступає в силу негайно.

¹⁾ «Вістник політики, літератури і життя», 1918. р., ч. 15, ст. 202.

²⁾ Олександер Володимирович Сливинський, родом з дворянської фамілії на Полтавщині, народився 1886. р., скінчив Полтавський кадетський корпус, Ніколаєвську Інженерну школу й Академію Генерального Штабу. За часів війни був начальником штаба корпуса кінноти і заслужив за бойові заслуги орден Георгія 4-ої ст. і золоту зброю.

³⁾ Лігнау (родом з херсонських німців-колоністів) був офіцером Ген. Штабу і в часі війни був начальником штаба 7-го корпуса Рос. Армії.

бажали б у майбутньому жити в тісних приязніх відносинах, то в нашім власнім інтересі лежить, щоб там повстала добра армія. Він є того погляду, що спочатку треба сформувати невелику, але цілком певну армію. Як основа її має бути сформований цілком національний офіцерський корпус з теперішніх українських і російських офіцерів, дуже старанно вибраних. За-для цього мають бути засновані офіцерські і підофіцерські школи. Так само мають бути створені необхідні технічні установи й формування. Сили нової армії складаються з 8 корпусів. Для них спочатку мають бути зложені офіцерські і підофіцерські кадри. Покликання рекрутів призыва 1920 р. мусить наступити пізніше і складати всього 25% складу військового часу. Як термін покликання кладе Гетьман жовтень 1918. року. Негайно має бути зложена лише одна дивізія гвардії в Київі, як зразкова дивізія, її склад має бути набраний з цілком певних хліборобських кругів. Гетьманові уявляється при цілому формуванні армії німецький зразок і німецьке співробітництво. Він надає велику вагу тому, щоб ми негайно вирішили б ясно: чи допустимо формування української армії, чи ні. На думку головного командування це питання має бути вирішено в позитивному змислі. Створення армії потрібно також, щоб збільшити авторитет Гетьмана в краю. Гетьман хоче створити невеликі певні частини на зразок згаданої гвардейської сердюцької дивізії. Ці та й інші погляди Гетьмана головне командування також буде підтримувати.

Чи вдасться Гетьманові вже в жовтні зробити набор, це ще сумнівно, бо ледве чи це дозволить фінансове становище України. Готові вже почасти офіцерські кадри необхідні ще й для того, щоб дати змогу пристройтись великому числу офіцерів.

Як поліційні відділи мають бути приділені кожному губерніяльному й повітовому комендантству особливі сотні біля 100 душ в кожній».

Вже в кінці травня 1918 р. був вироблений Генеральним Штабом і прийнятий Радою Міністрів законопроект про загальні підстави військової служби. Головні основи цього законопроекту були такі:

»1. Завданням армії Української держави є охорона держави від зовнішніх ворогів і підтримання порядку в державі по заклику горожанської влади. 2. Начальником усіх сухопутних і морських сил Української Держави є Гетьман усієї України. 3. Усі старшини затверджуються наказом Гетьмана по армії Української Держави на пропозицію відповідних начальників, а саме: начальники головних управ і комandanти корпусів на пропозицію Військового Міністерства, начальники дивізій і бригад на пропозиції комandanтів корпусів, полковники на пропозиції комandanтів дивізій, осаули, сотенні і півсотенні на пропозиції полковників. Підстражин іменує полковник на пропозиції сотених.

Старшина може бути усунений з посади, арештований по постанові судової влади або владою відповідного начальника згідно з дисциплінарним уставом (в негайних випадках). В разі арештування на-

чальником треба повідомити судову владу й прокуратора не пізніш, ніж через 24 години. Арештований пробуває під арештом до одержання постанови судової влади. Про всякі дисциплінарні кари начальника робиться розслідування для вияснення відповідності кари вчинку. Справа усунення начальників не нижче полковника обговорюється на Військовій Раді, в якій мають право взяти участь особи не нижче того, чиоу справу обговорюється. Останні старшини усуваються владою команданта дивізії, підстаршини владою полковника».

Загальні погляди на характер відносин і дисципліни, які мали бути заведені в молодій українській армії, з'ясовуються з наказу тимчасово виконуючого обов'язки військового міністра генерала Лігнау-а, з яким він звернувся до військових служачих при своїм вступі на посаду 15. травня 1918 року:

»Згідно з наказом Ясновельможного Пана Гетьмана 9 травня цього року я вступив в тимчасове виконування обов'язків військового міністра. Розпочинаючи виконання дорученого мені відповідального завдання, звертаюся до всіх моїх співробітників, від малого до великого, захопитися свідомістю, що наша молода держава буде міцною та самостійною тільки при існуванні нормально зорганізованої сили. Минулий рік яскраво виявив, як потужна армія завдяки тому, що в неї вжито політики, а разом з останньою й партійної боротьби, ступінєво втратила необхідну дисципліну та зорганізованість і перемінилася в озброєні банди, які боязливо втікали від ворога та страшні були лиш мирному населенню. Армія мусить бути по-за політикою, маючи своїм завданням лише службу державі.

Без твердої дисципліни, котра виявляється в безперечній підлегlosti наставленим начальникам, зорганізована озброєна сила не можлива. Тому я вимагаю від усіх військово-служачих, без ріжниці положення, підтримувати найгострішу дисципліну під усіма оглядами. При цім додаю, що підтримування дисципліни мусить провадитися з повною повагою до чоловічої вартості підлеглого, яке б ні було назначене його становище. Найкращим виховуючим прийомом рахую особистий приклад начальника, який є заставою пошани підлеглого; без цієї пошани міцної дисципліни бути не може.

Високий стан військового оборонця Української Держави на кладе на кожного обов'язок з особливою обережністю відноситися до всього, що може кинути тінь на нашу армію, яка тільки народжується, кожна особа, яка належить до армії, повніна простувати до ідеалу — бути лицарем чести й обов'язку перед Батьківчиною. Наша держава, що тільки народжується, вимагає від нас повного напруження всіх сил, ума й волі, щоб в найкорший час утворити армію, котра буде підвільною вартости й права молодої самостійної України.

В сучасний підготовчий період праці по будуванні армії особливе значіння має пристосованість органів управи, які мусять бути доведені до стану бездоганного механізму. Тільки при такім стані органів управи можливе буде нормальнє життя армії і творча праця по її удосконаленню.

При цім вимагаю непохитно додержуватися принципів децентралізації, залишення самостійності й ініціативи кожному робітникові в межах його компетенції, з твердим загальним керовництвом найвищих інституцій. Людей, що бояться роботи, що в службі бачать тільки засоб для політичної агітації й цим вносять дезорганізацію в діло, котре тільки народжується, людей, що дивляться на службу, як на недбайливе існування на кошти держави, усувати безумовно.

Але в той же час я не потуратиму ніякому свавільству й особистому поглядові. Кожна репресія повинна мати вповні законну й важну підставу; кожний повинен бути певним, що права його — під охороною справедливого й безприхильного закону. Кожна каверза, таємні доноси будуть каратися немилосерно.

Все діловодство, всі офіційльні відношення непохитно вести на державній мові. У всіх установах і частинах зорганізувати невідложно курси українознавства, маючи на меті доведення в найскорший час знання державної мови до належної високості.

Маючи на увазі головним чином користь діла, а також рахуючи нижче вартості з культурного боку переведення вузького шовінізму, признаю можливим перебування на службі людей знання, досвіду й таланту, хочби й неукраїнського походження, при умовах безумовної їх вірності Самостійній Україні.

Підписав: т. в. о. військового міністра отаман *Лігнау*.
З оригіналом згідно: начальник канцелярії військового
міністерства отаман *Ковалевський*.

Що-до задач організації української армії і стану підготовчої праці по цій організації на початку червня подав звістки до прилюдної відомості військовий міністр Рогоза в інтерв'ю з співробітником київської газети «Відродження». Подаємо тут інтерв'ю в цілості:¹⁾

»Приступлено до утворення національної армії, до котрої покликаться українців. Але тому, що Україна ще молода держава, яка тільки тепер формується, а при напруженій організаційній роботі потрібуються великі кадри добре підготованих фахівців військового діла, можливо, що повного числа таких сил серед природжених українців і не знайдеться. Тоді з огляду на те, що діло не жде, прийдеться звернутися до послуг і знання осіб і не українців по походженню, котрі чесно заявлять свою згоду служити національній українській ідеї в складі армії молодої Української Держави.

»Демократизація армії буде провадитися в тім розуміні, що всім особам, цілком незалежно від їх службового та грошового становища, відкриється вільний доступ, коли будуть службові та просвітні дані, як до низких, так і до вищих військових посад. Чесним, талановитим та освіченим людям буде відкритий вільний шлях до армії. Всім служачим майбутньої української армії забезпечується чесне й справедливе відношення.

¹⁾ За »Вістником політики, літ. і життя«, 1918. ч. 24, де воно передруковане з »Відродження«.

»Організація армії її саме приготувлення до цієї організації вимагає вдумливого і обережного відношення до себе. У військових справах, особливо у внутрішньому будівництві армії, — нема місця для імпровізації. Організацію армії та флоту Української Держави проведеться поступово й обережно. Через це покликання можливе не раніше, ніж в осені.«

Співробітник «Відродження» прохав міністра Рогозу висловити свій погляд на армію та відношення її до політики. На це питання міністр відповів рішуче й цілком певно: »Армія єсть та сила, на котру спирається держава, як в зовнішніх своїх відносинах, так і у внутрішнім бу-

Українські і німецький генералітет. Сидять зліва на право: 2-й — ген. Лігнау, 4-й — ген. Рогоза 5-й — ген. Кірхбах, 7-й — ген. Гренер.

дівництві. Через це армія повинна бути безумовно зовні всякої політики, зовні партій¹⁾) Далі з розмови виявилось, що формування української армії має бути переведене на територіяльних підвалинах, по зразку європейських армій. В основу формування покладається принцип: дисципліни, субординації та військового шанування чинів.

¹⁾ Питання про відносини української армії до політики з'ясовувалося, між іншим, з отцего »Закону про політично правове становище служачих Військового Відомства 1 серпня 1918 року:

»Громадяне Української Держави за час перебування на дійсній службі обмежуються в користуванні політичними правами на слідуючих підставах: перебуваючим на дійсній військовій службі, навіть і особам, котрі служать у Військовій Офіції по вільному найму, забороняється:

а) користування активним виборчим правом до законодавчих і громадських установ Держави, себ-то подавати свій голос персонально, або

»У всіх галузях цивільної служби — сказав міністр — а так само в житті людей, необхідна дисципліна й лад. Без дисципліни, як показав кошмар давнього минулого, неможливе життя суспільства й держави, неможлива людська культура. Тим необхідніша дисципліна у війську. Без неї неможлива армія ні при якому ладі, ні при якому просвітньому рівні козаків. В армії, якої її ґрунт, повинна бути строга дисципліна і вона ріжниться від такої ж на цивільній службі — своєму необхідним напруженням. В українській армії звернеться велику увагу на освіту козаків. Задумують утворити цілу низку салдатських шкіл, просвітніх, релігійних і музичних гуртків. І напевно можна сказати, що Військове Міністерство буде йти на зустріч культурно-просвітній діяльності Міністерства народної освіти. Мається на думці провести покликання по-старому, через військові установи, котрі будуть в де-чім реорганізовані. Мабуть будуть покликані тільки молодші роки, які не були зовсім на війні та які можуть створити сильні кадри української армії. Мають покликати у всякім разі не більш $\frac{1}{3}\%$ всього населення краю.

При призначенні на посади і вищих і низчих начальників в основу покладається принцип боєвих заслуг, стройового стажу, досвіду та старшенства. Таким чином, можна буде справедливо та з найбільшою користю обсадити посади начальників людьми з освітою й безумовним знанням свого діла. Щоб мати офіцерів з освітою, в найближчий час відкриваються військові школи для всіх родів зброй. За-для підготовлення фаховців, з закінченою військовою освітою, мають відкритися на Україні військові академії та школи старшин (артилерійська, кавалерійська, стрілецька й інші).

У теперішній тяжкий час почувався велика матеріальна злidenість серед офіцерської та салдатської родини. Щоб полегчити злidenість і дати можливість дітям військових держати освіту, мають відкрити

через довіреного в законодавчі установи й приймати участь в передвиборчих зібраннях всякого роду; але пасивним виборчим правом, себ-то правом бути обраним в члени законодавчих і громадських установ військові служачі користуються однаково з іншими громадянами з тим, щоб після обрання вони були увільнені від військової служби;

б) входити в склад і приймати участь в яких ні було б спілках, гуртках, товариствах, партіях, радах, комітетах та інших організаціях, які мають політичний характер;

в) знаходитися на мітингах і взагалі на всяких зібраннях політичного характеру, як випадкових, так і спеціально скликаних;

г) приймати безпосередню участь в маніфестаціях та демонстраціях політичного характеру;

д) за порушення цього закону винні підлягають відповідальності по суду, як за невиконання загальних розпоряджень військових начальників (ст. 104 та 104¹) книги ХХІІ Св. В. П.).

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб
Військовий Міністр Генеральний Бунчужний Рогоза.«

низку сухопутних і морських корпусів. При цім мається на увазі в першу чергу приймати дітей офіцерів і солдатів, які потерпіли й відзначилися в цій війні. Становий принцип відкинеться цілком.

Що-до формування кадрового складу міністр заявив, що вже розпочато формування нижчих і вищих офіцерських кадрів на принципі того, які хто має заслуги, строевий стаж, досвід і старшинство. Тепер же організуються штаби корпусів дивізій і полків, управ і установ. Крім того тепер же приступиться до формування підофіцерської кадри на підставі найму понадтерміново служачих, які визначилися в стройовім і бойовім відношенні, підофіцерів. Виробляється зразок погонів і повертаються старі козацькі чини стащин. В теперішній час з огляду на грошову кризу й повну необхідності економії — нова українська форма дастесь тільки гетьманськоту сердюцькому відділові. Але на будуче гадають дати українській армії зручну уніформову одіж в національнім українськім дусі.

Велику увагу звернено на забезпечення родини офіцерів і солдатів, які потерпіли на війні й при анархії в середині Держави. З цією метою утворено комісію для спішної розробітки пенсійного уставу, а також улаштовується комітет для ранених і відкриваються кадетські корпуси.

Тепер у Військовім Міністерстві йде кипуча організаційна праця на ґрунті строгої системи й суворого ладу. Треба сподіватися, що праця закінчиться цілковитим успіхом і молода Українська Держава скоро матиме міцну, збудовану на європейській системі й оперту на старих, які складалися на протязі віків, військових установах і перероблених відповідно до сучасних вимог і досвіду війни».

Наказом військового міністра з 22. червня 1918 р. за № 252 військова влада в кожній губернії була зосереджена в руках начальника корпуса. Йому мали підлягати всі військові установи, що раніше підлягали губерніальним комендантам, а також повітові коменданти. 15. липня 1918 року вийшов наказ військового міністра № 327, якимувільнялися із служби всі офіцери, які були покликані на війну, як прaporщики запасу, або пройшли в часи війни лише скорочений курс школи прaporщиків. Залишено на службі лише таких офіцерів, які протягом усієї війни 1914—1918 років виконували офіцерську службу на фронті, які від самого початку служили в українській армії, які мали відзнаки ордена св. Георгія за хоробрість, або взагалі відзначилися особливими здібностями чи заслугами в українській службі. Протягом літа 1918 р. були переведені через Раду Міністрів пенсійний статут та інші закони що-до військової служби, організоване військове судівництво (два вищі суди — в Київі та в Катеринославі) й суди штабові при штабах дивізій, корпусі і Головному Штабі), зреорганізовано військово-санітарну службу й інтендантуру. Замісць посади головного інтенданта заведено посаду другого товариша міністра, який мав завідувати усією інтендан-

турою й постачанням української армії. Другим товарищем міністра був генерал Юрій Антонович Корніenko, що за війни був начальником інтендантства армії південно-західного фронта. Наказом № 339 від 20. липня 1918 року установлено таку форму військової присяги:

»Обіцяю й присягаю Всемогущим Богом і святым Евангелієм, що буду служити, не жалючи свого життя, вірно і широко аж до останньої краплі крові Українській Державі і Ясновельможному Гетьманові, верховному вождеві Української Армії й флоту. Я буду ставити в усіх випадках як-найбільший опір ворогам Української Держави, буду пильнувати всіх інтересів Української Держави й свято берегти доручену мені службову таємницю і слухатись без заперечень усіх наказів для по-реби служби й Держави, совісно виконувати всі мої обов'язки й нічого за-для власної користі не робити такого, що перечило б моїй службі й присязі. Я ніколи не покину своєї частини й свого Прапору і в усіх випадках буду поводитися, як личить чесному, вірному, совісному, хороброму й свідомому (офіцерові, або воякові). Хай мені в цім Бог допоможе! На закінчення цілую св. Письмо і Хрест моого Спасителя. Амінь«.

В половині червня 1918 року організація і діяльність Українського Генерального Штабу уявлялась таким способом (по донесенню німецького військового агента з 14. червня 1918 року): »Український Генеральний Штаб сформований на зразок Російського. Як і в Росії, Генеральний Штаб підлягає Військовому Міністерству. Становище начальника Генерального Штабу не є самостійне: начальник Штабу робить доклади військовому міністерству, а міністр один тільки робить доклади Гетьману.

»Начальнику штабу безпосереднє підлягають »помічник начальника Генерального Штабу« і »перший генерал-квартирмейстер«: вони поділяють між собою всю працю Генерального Штабу. Крім того безпосереднє підлягає начальнику Штабу центральний відділ.

»Найбільш важливою й впливою особою після начальника штабу є помічник начальника штабу, генерал Какурин. Йому підлягають другий генерал-квартирмейстер (генерал Прохорович), якого відділ виробив плани мобілізації, організації й дислокації війська, так само як і обучення війська та Генерального Штабу. Залізничний відділ, Інспектура Артилерії, Військово-технічна Інспектура й Інспектура повітряних сил підлягають безпосередньо начальнику Генерального Штаба.

»Поруч з цим надзвичайно обширним полем праці помічника шефа Генерального Штабу, завдання першого генерал-квартирмейстера (генерал Дроздовський) значно відступають назад. Поруч оперативного відділу, котрий почасти занятий мировими переговорами й листуванням з німецькими й австро-угорськими властями, почасти зносинами із своїми власними комендантами, йому підлягають Розвідчий Відділ (щось наче відділ чужих армій), Відділ Звязку (щось наче відділ воєнного телевізора).

графу), Топографічний Відділ і Закордонній Відділ (військові аташе і офіцери для звязку).

»Центральний Відділ має майже ті самі завдання, що й Центральний Відділ німецького Генерального Штабу, виключно персональні справи офіцерів Генерального Штабу. Він веде загальний журнал, розпреділює входячі листи, регулює службу нижчого персоналу, веде справи скарбниці Генерального Штабу й управляє друкарнею«.

Німецький інформатор знаходив у цій організації такі недостатчі: вінуважав, що відділи мають занадто великі розміри, що нерівно й недосільно розмежовані сфери праці помічника начальника штабу й першого генерал-квартирмейстера, а що Генеральний Штаб веде цілий ряд справ, які швидче належать до Військового Міністерства (установлення комплекту частин, технічні артилерійські справи, піонери, телеграфні відділи й грузові автомобілі, так само повітряна служба).

Генеральному Штабові бракує, на думку німецького офіцера, відповідного впливу на підготовку, особливо офіцерів Генерального Штабу та вищих командирів. Основа для сучасної організації Українського Генерального Штабу лежить, як усі думають, в тому, що його творцями були давні офіцери Російського Генерального Штабу, котрі тим менше були вільні від впливу знайомої вже їм організації і що доводилося творити здібний до праці штаб в дуже короткому часі. В осені 1918. р. було приступлено до організації »Державної Військової Академії« з трьох-літнім курсом навчання.

Законом із 24. липня 1918. р. загальна військова повинність була визнана за повинність, яку всі громадяні Української Держави мусять обов'язково виконати у свій час.

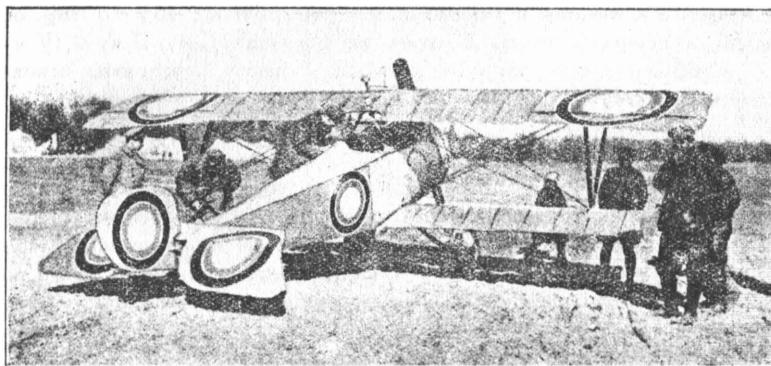
В половині вересня 1918. р. був ухвалений Радою Міністрів за згодою Гетьмана вже раніше вироблений Генеральним Штабом план організації Української Армії. Українська Армія мала складатися з таких частин:

- 8 армейських корпусів,
- 1 гвардійська (сердоцька) дивізія,
- 1 окрема таврійська піша бригада,
- 4 кавалерійські дивізії,
- 1 окрема кавалерійська бригада,
- 2 баталіони понтонерів,
- 3 самостійні бригади важкої артилерії,
- 3 повітряні інспектури (аеропланні),
- 2 інспектури воздухоплавних баллонів,
- 1 ескадрилья великих аеропланів (типу »Іллі Муромця«),
- 1 повітряна школа,
- 1 залізнична бригада (з 4-х баталіонів),
- 108 повітових командатур,
- 9 інспекторів кінного ремонту,

8 ремонтних депо,
1 штабовий кавалерійський полк,
4 запасні кавал. полки.

Армейський корпус складався з двох дивізій піхоти (кожна з 3 полків, по 3 баталіони, при кожному кулеметна команда), 2-х бригад польової артилерії (по 3 полки, з 3-х батерій кожна), 1-ої бригади важкої артилерії (1 горний полк і 2 полки важкої артилерії, всі три по 3 батерії), 1 корпусного кавалерійського полку, 4 відділів броневиків, 4 радіотелеграфних команд, 1 повітряного парку, 1 баталіону піонерів і 2-х рот залиничників.

Кавалерійська дивізія складалася з 2-х бригад, в кожній по 2 полки, відділу самокатчиків, 1 полку кінної артилерії¹), технічної команди і розвідочного відділу. І-ша кавалерійська дивізія мала бути приділена до II. армейського корпусу й складалася з полків: Чугуївського, Ізюм-

Український військовий аероплан.

ського, Чернігівського й Сумського. ІІ-га кавалерійська дивізія була приділена до I-го арм. корпусу й мала полки: Кінбурнський, Ольвіопольський, Володимир-Волинський і Український. ІІІ-я кавалерійська дивізія була приділена до VII арм. корпусу й мала полки: Тираспольський, Новгородсіверський, Одеський і Полтавський. IV-та кавалерійська дивізія була приділена до II арм. корпусу й мала полки: Стародубський, Ахтирський, Білгородський і Вознесенський. Самостійна кавалерійська бригада, приділена до IV-го (Київського) корпусу, мала полки Бугський і Київський з технічними командами.

Сердюцька дивізія складалася з 4-х піхотних полків, 1-го полку артилерії, з двох батерій, Лубенського сердюцького полку кавалерії й піонерної роти.

¹⁾ триох-батерійного складу.

Корпуси комплектувалися територіально: 8 корпусів відповідали восьми військовим округам: Київський, Волинський, Одеський, Чернігівський, Полтавський, Харківський і Катеринославський. Час дійсної служби в піхоті означенено на два роки, в артилерії й кінноті на 3 роки. Комплект армії мирного складу визначено: 175 генералів, 14.930 штабових і вищих (обер)-офіцерів, 2.975 військових урядовців, 291.221 підофіцерів і вояків і 63.081 коней.

Платня цим офіцерам, підофіцерам і воякам виносила на рік кругло 173 мілійони карбованців. Видатки на одежду, узброяння, утримання й медичні потреби виносили для кожної людини річно 3000 карбованців, утримання коня — 200 карб. Загальні видатки на військо виносили річно 1.114 мілійонів карб., а коли додати 10 % приплату на непередбачені видатки, то кругло 1.254 міл. карб.

Підготовлення кадрів для цієї армії почалося і, наприклад, на 6 липня по деяких корпусах було вже сформовано офіцерські й підофіцерські, а почасти й вояцькі кадри в розмірі від 16% до 38% основних скорочених штатів. В трьох же корпусах (І-му, ІІ-му й IV-му) кадри офіцерів були сформовані цілком і навіть переходили основні скорочені штати.

Формування зустрічало великі труднощі ріжного роду: передовсім що-до квартир. Багацько казарм було зруйновано, або понівечено під час війни й більшевицької руїни, а ті, що були придатні для замешкання, були заняті німцями або австрійцями. Офіцери зустрічали труднощі в пришуканні квартир через дорожнечу й повоєнну спекуляцію помешканнями. Тяжке фінансове становище краю не давало змоги робити потрібні закупки коней. Що до одягу і узброєння зустрічалися труднощі з того погляду, що не був ще переведений поділ військового матеріялу т. зв. призовою комісією.

Покликання до війська рекрутів мало відбутися в два головні строки: 15. падолиста¹⁾ 1918 р. і 1. березня 1919 р. В перший строк мало бути покликано 85.000 людей. З цих рекрутів 35.585 чоловіків мало піти на укомплектування 4 ½ кавалерійських дивізій з їхнею артилерією, конного полку генерального штабу, запасних кав. полків, радіо-телеграфних команд і броневих дивізіонів, — в повному комплекті мирного стану (дивізійна артилерія лише в 25% мирного складу) і 6.000 душ для кордонної охорони.

Для піхоти призначено 49.415 рекрутів. Поділ їх мав бути переведений тим способом, що в кожному полку спеціальні й учебні команди (учебні команди, кулеметні команди, звязкові й розвідочні команди) мали бути сформовані в повному комплекті мирного стану. Нестроєві роти дістали б 50% свого складу; крім того на кожну строеву роту залишилося б 48 чоловіків.

¹⁾ Пізніше цей термін було відсунуто до 1-го грудня 1918 р.

На 1. березня 1919 р. мало бути покликано 79.000 чоловіків. З них мали бути укомплектовані: дивізійна артилерія й прикордонна сторожа в повному мирному складі; крім того технічні частини дістали б для свого укомплектування 2023 чоловіки, морська піхота 2000, корпусна кавалерія — повний мирний комплект. Для піхоти залишалося 48.000 чоловіків, так що на 1. березня 1919 р. сотні малиб в собі по 128 чоловіків. З цих 128 людей після одніомісячної науки відпали б недостаючі 50 % нестроєвих рот і всі взагалі нестроєві (писарі, ординарці, музиканти, ремісники), так що на 1. квітня 1919 р. сотня піхоти малаб 110 чоловіків.

Решта комплекту мала бути закликана пізніше.

Парад Сірожупанної Дивізії у Київі 15. серпня 1918. р.

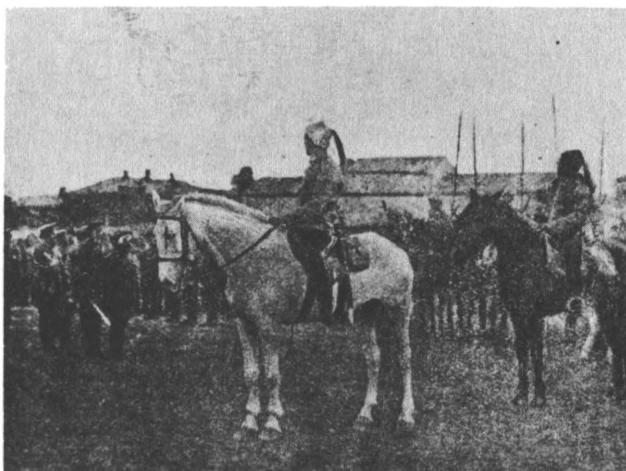
Конський ремонт мав бути постачений в два строки: на 1 січня 1919. р. 15.654 коні і на 1. квітня 1919 р. 6.344 коні.

Поки відбулося б укомплектування української армії рекрутами, збройні сили Української Держави перебували в переходовому стані і складались з ріжких частин, які виникали по-за загальним планом творення регулярної армії й уявляли собою наємне військо. Перш за все від попереднього уряду до Гетьманського правительства перейшла так зв. Запорозька дивізія генерала Натієва. Вона складалася з полків: 1-го Запорозького, 2-го Запорозького (по 4 баталіони з кулеметними командами), Гайдамацького полку (3 бат. і кул. команда) і полку Богдана

Хмельницького (4 бат. і кул. команда), конного полку Костя Гордієнка (з двома кул. командами), полку легкої артилерії (16 гармат 7·5 см.), батареї важкої артилерії (3 гармати 5 см. калібра), батареї гірної артилерії (14 гармат), баталіону піонерів і ескадріллі з 12 аеропланів. Ця дивізія була розташована в районі на схід від Купянська.

Окрім того залишилися ще невеликі відділи: т. зв. Запорозький кош з 400 чоловіків у Могилеві Подільському й Чорноморський кош у Бердичеві — 300 чоловіків.

Так само як у Німеччині з українців-полонених були сформовані дві дивізії т. зв. сине-жупанників, які прийшли в березні 1918 року на Україну, але були розформовані напередодні перевороту 29. квітня, — так само і в Австро-Угорщині з полонених українців було сформовано

Перегляд кінноти Дорошенківського полку.

одну дивізію, названу 1-ою Козацькою дивізією. Ця дивізія була розташована в Володимири-Волинському, в районі австрійської окупації й австро-угорський уряд довго не хтів одпускати її з свого району й спід своєї влади. Тільки після довших переговорів і настоювань австрійці згодились передати цю дивізію в розпорядження українського уряду, на основі особливої конвенції.

26. серпня відбувся у Володимири-Волинському перегляд дивізії і передача її призначенному українським урядом начальнику генералу Сокирі-Яхонтову. Дивізія складалася з 4 батальйонів піхоти, кулеметних команд, телеграфної й будівельної сотень, санітарного відділу, дивізійної кінноти, гарматного дивізіону й обозу й мала в собі 140 офіцерів і 3300 строевих вояків. 27. серпня дивізія зложила урочисту присягу на

вірність Українській Державі і Гетьманові Павлу Скоропадському і того ж дня почався її транспорт до Києва.¹⁾ 1-го вересня вже відбувся урочистий парад дивізії в Київі в присутності Гетьмана. Дивізія була розташована біля Стародубу й Конотопу на Чернігівщині. Вона стала звісною під назвою »сіро-жупанників«.

Подаємо за »Вістником політики, літ. і життя« (ч. 37, ст. 514-та) опис цього параду, що відбувся на майдані Катерининської вулиці в Київі:

»Біля 11-ої години ранку на майдані вистройились частини дивізії, куди прибули головнокомандуючий німецькими військами на Україні ген. фон-Кірбах, начальник його штабу ген. Гренер, німецький посол барон фон-Мум, австро-угорський посол гр. Форгач, військовий міністр генерал Рогоза, товариш військового міністра Лігнау, товариш міністра закордонних справ Палтов, майор німецької служби Ярош, чини військового міністерства, німецького та австро-угорського командування, Гетьманського штабу та Гетьманського конвою.

Рівно в 11 годин ранку прибув на автомобілі Гетьман в супроводі старшого осаула Зеленевського та осаула Криги. При наближенні Гетьмана військо взяло на караул, хор сердюків виконав національний гімн. Пан Гетьман пройшов вздовж фронту дивізії, вітаючись з козаками. Після цього на майдані відбувався молебен, під час якого священик дивізії сказав тепле слово. Опісля війська пройшли перед Гетьманом церемоніальним маршем.

Пан Гетьман дякував військам і звернувся до них такими словами: »Вітаю вас, козаки, з поверненням з полону і разом з тим від цілої душі радію, що Господь Бог пособив вам повернутись до своєї Батьківщини, Укрїнської Держави, яка так нетерпляче чекала на вас. Ваша дивізія — перша дивізія української армії і я глибоко вірю, що той порядок, який я бачив сьогодні у вас на параді, буде основою до утворення нашої рідної, могутньої української армії на національних підвалинах і на ґрунті сувереної дисципліни. Прошу твердо пам'ятати, що в нашій дисципліні, як у всій армії, полягає основа сили й могутності держави. Ще раз дякую вам за той порядок, який побачив я на сьогоднішньому вашому параді і за ваше шире бажання, не шкодуючи своїх сил, послужити на користь рідної Держави. За славу й процвітання Української Держави крикнемо від душі свое козацьке »Слава!«!

Словеса Гетьмана покрито окликами »Слава«, які довго не стихали. Під захоплені вигуки »Слава« пан Гетьман прибув до палати, де відбувся сніданок, на який запрошено командний склад і офіцерів першої української дивізії, представників німецького та австрійського командування й дипломатичного корпусу. Після снідання Гетьман фотографувався в гурті з офіцерами.

5 липня 1918 р. почався набор рекрутів для гвардійської сердюцької дивізії в числі 5.000 чоловіків і за короткий час дивізія була сформована. В рекрути покликано молодих хлопців з хліборобських родин (головно з Полтавщини), в першій лінії охотників, віком 18—25 років, а далі рекрутів призову 1899 р. Набор дав дуже гарний контингент і вже по трьох місяцях вчення дивізія уявляла собою дуже гарну військову частину.

¹⁾ Двое офіцерів і 14 вояків не скотили скласти присяги.

У вересні місяці Гетьман, на прохання делегації від бувших галицьких »Українських Січових Стрільців«, зложеній з полк. Е. Коновальця й старшин Кучабського, Матчака й Мельника, піддіржане міністром за кордонних справ Дорошенком, згодився на формування окремого полку »Січових Стрільців«, з котрого пізніше мала бути утворена ціла бригада.

Про цю делегацію читаємо в ч. 37 »Вістника«, ст. 520:

»В суботу 31. серпня пан Гетьман прийняв делегацію від полку »Січових Стрільців« у складі полковника Коновальця, старшин Кучабського, Матчака, Мельника. Устами цих старшин склали Січові Стрільці на руки пана Гетьмана заяву, що вони всі готові послужити Українській Державі, не жаліючи для неї нічого, що вони свідомі своїх обов'язків, які тепер приймають на себе, впевнені в цьому, що завдання свої виконають й надій, на них покладених, не заведуть.

Відповідаючи на це, пан Гетьман сказав, що справу організації полку Січових Стрільців він вважає дуже важливою, так як він сподівається, що цей полк буде одною з перших справжніх, збройних, впovні боєздатніх одиниць, на які буде можна напевно покладати, що його дуже тішить праця біля утворення цього полку, який так готовий служити Україні і так широ й отверто звертається до нього з цією заявою.

В дальший довший розмові пан Гетьман дуже зацікавився цілою низкою питань, звязаних зі справою полку, піднесених делегатами, і висловив побажання, щоби полк як-найскорше скінчив свою підготовчо-організаційну роботу та як-найширше розвернувся й почав свою плодотворну працю біля зміцнення основ Української Держави.

Між іншим, Пан Гетьман підкреслив, що він дуже уважно ставиться до долі українців-галичан на Україні. Йому добре відомо, як дорогі для них ідеї української державності й незалежності, скільки терпіння і турбот перенесли вони за ці свої мрії, як дружно й одностайно ставали вони зі зброєю в руках в її обороні, не жаліючи крові й життя. Цих взнеслих почувань і змагань він не може оцінити і він приложить всіх своїх старань, щоби всі галичане змогли й надалі лишитись тут на Україні, де іхні сили й здібності так потрібні і іхнє співробітництво при державному будуванні так цінне«.

Місцем формування призначено Білу Церкву. При кінці жовтня полк мав 2 баталіони і налічував у своїм складі 59 старшин і 1187 вояків.

Окрім вище зазначених частин українське правительство розпоряджало ще т. зв. »охоронними сотнями« для піддержання внутрішнього порядку. Тих сотень було всього 139 і крім того ще 86 кінних команд.

В жовтні місяці організація української армії зробила вже значний крок вперед. Хоча чисельний стан українського війська під той час був ще невеликий — усього, рахуючи сформовані кадри, сердюцьку, Натієвську й Стрілецьку дивізії, полк Січових Стрільців і охоронні сотні, було коло 65.000 багнетів і шабель — але підготовка регулярної армії, що мала повстати вже в падолисті, зробила значні успіхи. Про це подає відомості звіт з наради корпусних командирів, скликаної Гетьманом у Київі в перших днях жовтня. Ось що читаємо в пресовому звіті про цю нараду:

»Вся територія України поділена на 8 корпусних районів, кожний з них ділиться на дві дивізійні округи. Система комплектування армії строго територіальна. Двадцятилітніх новобранців, найбільше здорових в фізичному й моральному відношенні тому, що не переходили ще большевицької школи, буде більше 300 тисяч, та поки-що буде призвано значно менше число. Теоретична підготовка скінчена, розіслано обіжники, випрацьовано програми науки, більш одноцільні й вичерпуючі, як це було в російській армії. Всі міри, справлені до підготовки покликання, населення зустрічає з розумінням справи і спокоєм. З матеріального боку українська армія обезпечена аж до офіцерів, яких є більше, ніж поки-що треба, для їх сімейств буде видаватися частина платні в натурі. Питання поміщення є складне тому, що багато казарм поруйновано взривами, пожарами або занято союзними військами, хоч і тут союзники йдуть на зустріч потребам України. Воєнна управа з цілою енергією приводить в порядок, перебудовує й направляє будівлі, пригожі на поміщення військ, заводить електричність, лаштує бані для війська й т. ін.

Склад української армії означенено докладно; на дніх в »Воєнно-науковому журналі армії й флоту України« явиться подрібній список усіх окружних сил армії й флоту, їх команд і місця постою. Вже готові кадри восьми корпусів, по дві дивізії піхоти в кожнім, крім цього сформована сердюцька дивізія в Київі і дивізія ген. Натієва. Недавно прибула за-за границі дивізія названа першою стрілецькою дивізією. Таким способом навіть одна піхота числити 19 дивізій, що становить не малу силу. В склад української армії входять деякотрі старі полки російської армії, з їх офіцерською командою. Робота воєнної управи йде енергічною ходою, стремить вона до як-найскорішого забезпечення України власною збройною силою. Проект военного міністерства зводиться в загальних чертах до слідуючого:

Можливо повне переведення засади загального обов'язку військової повинності, повна аполітичність армії і зменшення літ дійсної служби.

Для всіх увільнених із-за всяких причин з військової служби за виключенням зовсім неспосібних до неї, установляється окрему подать. Виймки і полекші значно обмежені.

Военне міністерство переконане, що тільки армія, не приймаючи ніякої участі в політиці, може дати охорону державі.

Частини, призначенні до служби позаду військ, будуть устроюватися з старших людей в віці 38—45 літ. Це буде народня резерва. Статут військової повинності Української Держави складається з 9 частин, згідно з правилами, принятими в других європейських державах. Час дійсної служби — два роки, має метою пропустити через ряди військ більшу скількість людей, які обучені, були б в запасі, однак не старші над 38 літ. В наслідок вкорочення часу служби, відпуски будуть не

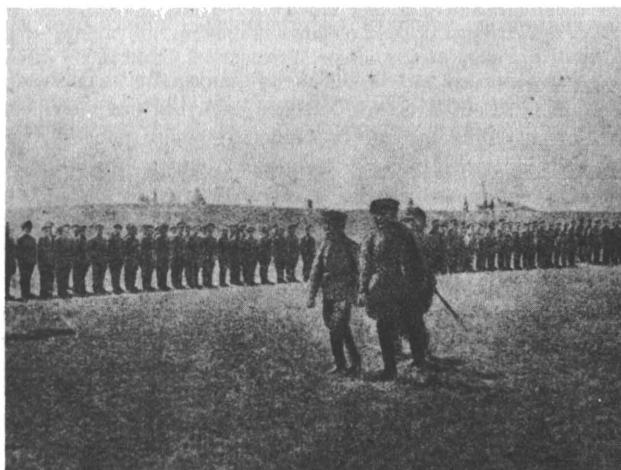
довші, чим двомісячні, інакше вони не вчислялисіь би в дійсну службу. Щоби вчинити армію аполітичною, обмежено її участь в політичному житті держави, а саме:

Військові не можуть користатися з активного виборчого права, забороняється їм приймати участь в політичних організаціях і бути присутніми на згromадженнях, далі не вільно військовим являтися на маніфестаціях і демонстраціях і взагалі зібраннях політичного характеру.

Шо-до полекшень, то вони повинні йти на руку ранньому покінченню студій. При установлюванні полекшень буде як-найменш виїмків тому, що вони діються на кошт і рахунок других громадян.

Найменша міра роста та сама, що перше: 2 аршини 2 і пів вершка.

У флоті час служби обмежений також на 2 роки, хоча наука там складніша. Загальний час служби у флоті означується на 16 літ, з яких 4 роки дійсної служби і 12 літ в запасі.

Перегляд Дорошенківського полку. За Гродським.

Запас флоти ділиться на дві категорії, з яких друга призначається до служби в воєнних пристанях».

Політична ситуація на Україні була така, що треба було спішитися з формуванням власної регулярної армії. Але німці, визнавши принципіально потребу такої армії і давши згоду на її формування, фактично відтягали момент реалізації вироблених уже планів формування української армії, запевняючи Українське Правительство, що вони своїми силами вдержать безпечності кордонів України і порядок в середині краю, а тим часом, мовляв, можна, не поспішаючи, грунтово підготуватись до утворення модерної, організованої й вишколеної відповідно

останньому слову військової науки армії. Властиво на домагання німців термін першого покликання рекрутів було відсунуто аж на падолист. Але крім цієї, так би мовити, зовнішньої перешкоди, були ще й інші мотиви вже внутрішнього характеру, які примушували ставитись до справи організації армії дуже обережно. Не треба забувати, що Україна тільки що пережила (зимою й весною) добу большевизму; хвилювання народних мас, з дна яких випливли наверх найгірші, неспокійні, авантурничі елементи, ще не вляглося. Аграрна реакція весною 1918 року внесла з свого боку новий заколот, а большевицька агітація так само, як і агітація українських ес-ерів весь час революціонізували й ворохобили село. Отже, треба було стерегтись, щоб і нову армію зразу ж не пройшли розкладові елементи, вже отруєні большевицькою пропагандою й деморалізовані. Надіялися, що молоде покоління, хлопчаки 18 років, ще не так деморалізоване й уявляє собою здоровіший матеріял ніж ті, що побували вже у війську, скоштували революційної «свободи» й за знали смаку в усяких свавільствах. Так само в будуванні Української Держави треба було насамперед спертися на здоровіші елементи населення, найбільше заінтересовані в удержанні спокою, порядку й правного ладу; такими елементами було середнє й заможніше селянство, особливо т.зв. козаки на Чернігівщині й Полтавщині. Досвід з сердюцькою дівізією, набраною з синів заможніх хліборобів, дав дуже гарні результати. Це само собою викликало думку про відродження старих історичних козацьких традицій, як способу підняття серед населення патріотичний настрій і національну свідомість — противагу руїніцьким гаслам соціальної усобиці. Знов же таки досвід з т.зв. Вільним Козацтвом 1917 року показував, що при свідомому своєї меті й розумному керуванні єдино зручно переведений організації можна досягти серйозних результатів і утворити серед самого населення кріпку організовану й узброєну верству, яка стояла б на сторожі інтересів ладу й спокою в Українській Державі. Ці міркування й привели Гетьмана до думки, про відродження колишнього українського козацтва, як окремого стану.

Ще 2. червня 1918 року Гетьман звернувся до міністерства військових справ з відрученним листом, в якому вже висловлено план відновлення козацтва:

»Вельможному Пану Військовому Міністру.

Історичні хвилі боротьби України за свою незалежність і державність завжди виносили на арену цієї боротьби кращих синів України.

Так сталося і в той час, коли Україна за 250 років недержавності стала вільною країною. Бажаючи закріпити за собою цю волю і незалежність України, кращі кола українського громадянства, спираючись на стародавні традиції предків наших запорожців, знову викинули лозунг козаччини й почали гуртуватись.

Під цю хвилю національного руху Я був обібраний Військовим Отаманом Славного Вільного Козацького Війська, яке під час

боротьби з ворогами України щиро й отверто йшло на бій з ними. Загинувші в цій боротьбі козаки придбали вічну славу лицарів і достойних правнуків своїх прадідів.

Бачучи ширість козаків, їхню національну свідомість, Я не раз звертав увагу тодішнього уряду на те, що козацтво, яке стихійно шириться по Україні, може стати при державній допомозі сталою армією для своєї Вітчизни, але Центральна Рада поставилась вороже до нашого національного руху і замісць підтримати нас, козаків, утискала, де тільки могла і в своїй рідній стороні ми, нащадки великого козацького стану і вірні сини свого краю, були пасинками в ній.

Але я твердо й непохитно стояв на своїй меті будування великої-козацької України і її національного війська, яке тільки одно може бути її оборонцем. Я щиро вірив і вірю, що дорогі моєму серцю козаки не будуть зрадниками своєї Вітчизні і що дух козацький не вмре в їхнім козацькім тілі.

І ось тепер, коли Я став Гетьманом всієї України, Я вирішив прийняти всі заходи до того, щоб козаччина, в яку увійде цвіт української людності, стала дійсно проводником національної ідеї і великим кадром будучої Української Козацької Армії.

Через те повідомляю Вас:

1. Всі приватні вільно-козаці організації, київський відділ і печатки з нинішнього дня касуються і об'являються недійсними, також і посвідчення, видані за ними.

2. Вам же, Пане Міністре, негайно скласти козацьку раду для праці по виробу статуту для організації козацтва на Україні так, щоб ці організації з'явились дійсно корисними і певними при будуванні Української Держави й Армії.

3. Надалі і по виробу статуту всім вільним козакам іменуватись просто козаками. Як державний крок до цього буде видана Мною Грамота, яка раз на все определить закон про козацький стан, їхні права і привілеї, спираючись на наші стародавні традиції, в Універсалах і Грамотах Гетьманами України зазначені.

Гетьман всієї України *Павло Скоропадський*.

З первотвором згідно:

Генеральний Писарь Гетьмана України
Полтавець-Остряниця.¹⁾

16. жовтня 1918. р. Гетьман видав універсал про відновлення козацтва:

»Ми, Гетьман Усієї України та Військ Козацьких, Універсалом цим Нашим ознайомлюємо всіх тих, кому про це відати належить, а особливо Державний Сенат, Раду Міністрів і всі урядові інституції Держави Української, що визнали Ми за благо для зміцнення сили Держави Української Нашої відродити Козацтво по всіх місцях його історичного існування на Україні, покладаючись в основі його відродження на ті козацько-лицарські традиції, які донесла нам історія наша з доби минулої боротьби козацької України за свою долю.

¹⁾ »Державний Вістник», 1918, № 9.

Після того, як з дня видачі Нами відручного листа до п. Військового Міністра переведена була вся підготовча праця по цьому питанні, визнали Ми тепер необхідним, як перший реальний крок до цього, видати закон, який остаточно обґрунтovує в загальних рисах мету Націу по цьому питанню і який 16 жовтня 1918 року був ухвалений Урядом Держави Української в такому змісті:

Великий Народе Український! Ти бачиш тепер, що настав той щасливий час, коли думки Твої і мрії, які глибоко сиділи в серці кожного щирого сина України, перетворюються в дійсність. Тепер Ти будеш мати ту національну військову силу, на якій дійсно одіб'ється твое національне обличчя. Твій хист і твій патріотичний вогонь любові до рідного краю, який 250 літ палав невгласно в серіях Твоїх славних прадідів; лицарські події їх, широка слава, яка лунала й лунає в національних піснях по всій Україні від краю до краю, і велика історія життя українського, і лицарської праці козачої, яка так близька Тобі, Народе Український, і про яку так ціло співає в своїх думах Незабутній Співець України — будуть міцною підставою, щоб зацвіла знову, як мак пишним цвітом велика, багата Україна під захистом рідного Козацтва. Ми певні, що воно не дасть рідного краю на поталу ворогам нашим!

Вас же, козаки — нащадки славних лицарів-запорожців, Ми закликаємо з честю носити даровані Нами козацькі жупани і добре дбати про те, аби соромом і ганьюбо не вкрити їх і кленодів козачих і тих великих славних сторінок нашої історії, якими ми досі писалися. Бажаю щастя і успіху в великій і важливій праці на долю й щастя України, рідному Мені і всій Україні славному Козацтву і прошу благословення Всемогучого Бога на всіх вірних синів України — щиріх козаків.

Хай тіни великих предків наших дадуть всім нам міць і силу правдиво й чесно виконати те завдання, яке тепер стоїть перед Нами і Державою Українською.

Дан року від Різдва Христового 1918, жовтня 16, в столиці місті Держави Української Київі

Гетьман Усієї України та Військ Козацьких

Павло Скоропадський.

Козаччина мала бути насамперед відновлена на Чернігівщині, Полтавщині й Харківщині. До козацтва належали всі нащадки кoliшніх козаків Гетьманщини й Слобідської України. Громадяне з інших станів могли бути записані в козаки під особливими умовами. Козаки кожної губернії складали особливий Кіш з кошовим атаманом, який підлягав безпосередньо самому Гетьману. Кіш складався з кількох полків. Кілька повітів складали полк, який мав полкового отамана, що підлягав кошовому отаманові. На чолі Козацтва стояла »Велика Козача Рада«, яку скликав Гетьман і де він був головою. Вона складалася з 32 членів, частиною виборних, частиною призначених Гетьманом. Уже були призначенні кошові отамани¹⁾ і приступлено до підготовки плану козацької

¹⁾ На Київщину — полк. Глібовський. Полтавський Кіш — полк. Кобинець, Чернігівський — ген. хорун. Нагорський, Волинський — полк. Борковський. Слобідський — полк. Ів. Омелянович-Павленко. Запорожський — ген. Мих. Омелянович-Павленко. Ново-Запорожський — полк. Гоголь-Яновський. Подільський — ген. хорун. Сокира.

організації, але бурхливі події, які настутили в половині падолиста, перебили ці так само, як і інші заходи в ділі організації збройних сил України.

З осені 1918 р. приступлено було до формування ще одної військової сили — т. зв. «Особливого Корпуса». Після демобілізації по світовій війні на українській території залишилося багато колишніх офіцерів і підофіцерів російської армії — великорусів. Ці люди, що в багатьох випадках не могли знайти собі ніякого приміщення, ні праці, складали доволі неспокійний елемент, незадоволений і навіть озлоблений всіми переслідуваннями, які випали на його долю з боку большевиків, а почасти й українського правительства часів Центральної Ради. Щоб дати вихід їх антибільшевицьким настроям і позбуртись їх з української території, а особливо з більших українських міст, Українське Правительство рішило утворити з них «Особливий корпус» з офіційним призначенням «боротись з анархією в прикордонній зоні»¹⁾. Цей корпус мав складатися з двох дивізій по 4 полки в кожній. До нього приймались офіцери, юнкери і підофіцери віком не старі 35 років, великоруси і невеликоруси. Корпус безпосереднє підлягав Гетьману, але до регулярної української армії не належав. Місцем його розташування було призначено українсько-великоруське етнографічне пограниччя між Путівлем на Курщині й Сумами на Харківщині, вздовж північної гряди Української Держави. В цій зоні частини Особливого Корпусу мали стояти лише в тих місцевостях, де не було частин української регулярної армії²⁾.

Взагалі малося на увазі, щоб корпус, який складався з людей, які вже служили раніше в російській армії, котра зазнала розкладу і за непаду дисципліни, не мав близького контакту з молодою українською армією, яка складалася з молодих, ще ніде в війську не служивших людей.

Особливий корпус носив форму старої російської армії. Начальником коруса призначив Гетьман генерала Еристова, колишнього началь-

¹⁾ Прихильники «єдиної-неділимої» Росії й реставрації російської монархії були нездоволені характером формування цього корпусу й його залежністю від Гетьмана, як це видно з листа генерала Келлера до Донського Отамана Краснова з 9. жовтня 1918 року: «Скоропадські повидимому предполагает ввести всѣхъ въ заблужденіе, намѣриваются сформировать подъ видомъ русской арміи — украинскую, отнюдь не монархическую, съ единой цѣлью охраны сѣверныхъ границъ Украины отъ большевиковъ, предвкушая прелести своего коронованія на престолѣ украинскаго королевства...» Див. П. Н. Красновъ. Всевеликое Войско Донское. »Архивъ Русской Революціи«, т. V, ст. 243-тя.

²⁾ Виходячи власне з таких самих міркувань й що-до «Особливого Корпусу», дозволено було на українській території вербувати охотників до так зв. «Южної Армії», яка формувалася на північній частині області Донського Війська й пізніш діставала субсидії від німців (а не від Гетьмана, як оповідає про це генерал П Залеський в своїй статті про «Южну Армію» в N 3 »Донской Лѣтописи«), а коли німці перестали її підтримувати, то від Донського уряду.

ника 3-го Кавказького армейського корпусу, родом з Кавказу, людину дуже доброзичливу до Української Держави.

Справа Чорноморського флоту була скомпліковаана не тільки впливом центральних держав, але ще й претенсіями на цей флот ще й з боку Совітської Росії. Фактично колишній російський флот на Чорному морі прийшов уже при кінці 1917 р. в стан повної анархії і дезорганізації. Опанований збройними матроськими відділами, він був пострахом лише для мирного населення¹⁾.

Адмірал М. Максимів управляючий морським міністерством.

ськові й торговельні) колишньої російської держави й Української Народної Республіки, які після підписання Берестейського миру (3. березня

¹⁾ Так звана українізація Чорноморського флота в кінці 1917 р. так само не мала серйозного значення, як і українізація збройникових і земорадізованих частин сухопутної російської армії. »Генеральна Українська Морська Рада« в Києві, коли загострились в падолисті 1917 р. відносини між московським і київським урядами, опинилася без впливу на матросів-українців. Правда, крейсер »Пам'ять Меркурія« і міноносець »Завидний«, що прийшли в кінці грудня з Севастополя до Одеси, об'явили себе українськими; міноносці »Зоркій« і »Звонкій« в Севастополі також зустрінувалися так само, як і транспорти »Меркурій«, »Воля«, »Остап« і »Борець за волю«; сам командуючий Чорноморським флотом адмірал Неметц прислав до Морської Генеральної

1918 р.) зробили ворожі вчинки супроти військ союзних держав. Вияснення питання про власність що-до суден першої категорії відкладається до загального миру, а що-до другої до спеціального порозуміння між заінтересованими сторонами.

Коли голова Ради Міністрів Української Народної Республіки В. Голубович звернувся до німецького командування в справі вияснення долі Чорноморського флота, командування відповіло 19. квітня 1918 р. таким листом: «Згідно з точними донесеннями російський Чорноморський флот розбився на окремі частини, державна приналежність яких не відома. Біля Херсона і в деяких Кавказьких портах недавно були зроблені з боку таких розбитих частин напади на боєві сили союзних держав. Цим самим ті частини російського Чорноморського флоту дали зрозуміти, що вони не визнають себе звязаними мировим договором, де в артикулі 5-му предписано обезброєння всіх російських кораблів воєнних. З огляду на безпечність власних боєвих сил союзні держави не можуть потерпіти такого поводження російських морських властей і мусять жадати, щоб 5-й артикул Берестейського договору, був також поширенний на всі військові судна російського флоту на Чорному морі, навіть коли вони тимчасом перейшли під російської зверхності під яку іншу, що повстала на колишній російській території. Отже, ми звертаємося до російського правительства і до правительства України, щоб усі кораблі, які їм належать, або на які вони заявляють претенсії, негайно підлягли силі артикула 5-го договору з Росією. Воєнні кораблі колишнього російського Чорноморського флота, які після 20. квітня провиняться супроти 5-го артикула, будуть оповіщені союзниками по-за законом і ворожими і з ними буде поступлено у відповідний спосіб».

У відповідь не це прем'єр-міністр Голубович зробив 20. квітня 1918 р. таку заяву на ім'я бар. Мума: «Весь Чорноморський флот належить Українській Народній Республіці. Правда, деякі його частини перебувають поки-що в руках банд, проти яких за допомогою ваших славних вояків ми ведемо боротьбу і надіємося скоро довести її до кінця. Виходячи з цього штадтпункта, я прошу Вас, Пане После, не змушуйте себе до надмірних заходів у боротьбі з бандами, які безсвісно захопили наші судна. Я прошу далі повідомити відповідні Ваші власті, Ради телеграму, що він визнає над собою владу Української Народної Республіки. Але коли почалася боротьба за Київ, то ніхто з Чорноморського флоту не виступив в оборону української влади за виїмком кількох десятків матросів-українців, які прибули до Києва, взяли участь в його обороні і частиною захоплені большевиками в полон, були ними розстріляні. Коли до Одеси прийшли німці, то панцерники, які стояли на рейді: «Ростислав» і «Синоп», а за ними й інші судна визнавали большевицьку владу. Вони захопили з собою всі боєві судна, транспорти й соціалізовані приватні пароплави і відпліли до Кавказького побережжя. Наперед перед тим вони страшенно пограбили населення Одеси й зачордували багато людей.

що всі без виїмку кораблі Чорноморського флота належать Українській Народній Республіці, не вважаючи на вчинки банд, які їх захопили, а через те ні в якому випадку не мають бути трактовані, як приз.«

Фактично вже на початку літа рештки російського флота на Чорному морі й прибережні укріплення опинилися в руках німців. Українське правительство, маючи повну надію, що Чорноморський флот перейде таки до українських рук, організувало морське міністерство під проводом контр-адмірала М. Максимова, удержувало кадри морських офіцерів, техніків і спеціялістів, видавало кошти на удержання в порядку й на праву чорноморських портів — у Севастополі, Миколаєві. Воно виходило з того погляду, що організувати на-ново флот не можливо без досвідченого офіцерського кадру й тому старалося зберегти на своїх місцях морських офіцерів і техніків, котрі загалом дуже охоче пішли на українську службу.

Адмірал Поповський командант Чорноморських портів і флоту.

енергійно настоювало на передачі йому суден Чорноморського флота. Справа флота була предметом постійних переговорів не тільки з боку українського міністерства закордонних справ, але порушувалась і під час перебування в Берліні прем'єр-міністра Ф. Лизогуба і самого Геттмана. В кінці літа 1918 р. німці почали схилятись до того, щоб передати захоплені ними судна й берегові укріплення Україні. Спочатку поставили вони були умову, щоб український флот виплив під українським прапором в Середземне море для збройної демонстрації проти Антанти. Але така умова була рішуче одхилена з нашого боку. Тоді німці згодились почати передачу й без такої умови. В половині серпня з дорученням українського правительства до Берліна виїхав капітан Свірський, який і виробив спільно з німецькими представниками план передачі в українські руки воєнних та торговельних кораблів, які перебували в розпорядженні німців. Склад військового флоту, який мав перейти в розпорядження Української Держави, був такий: дредноут

Під час переговорів про мирsovітська делегація заявляла претенсії на Чорноморський флот. В такому ж дусі вона робила представлення і німецькому урядові. З свого боку українське правительство

»Воля« (б. »Імператор Олександр III«), крейсер »Кагул«, 11 міноносців, кілька підводних човнів, 7 лінейних кораблів старого типу (»Пантелеїмон«, »Евстафій«, »Іван Золотоустий«, »Ростислав«, »Три святителі«, »Сіоноп« і »Юрій Побідоносець«), кілька транспортів та помічних суден і транспорт майстерня »Кронштадт«. Крім того здобутий із дна моря дредноут »Марія«, який мав бути грунтовно реставрований.

У Миколаєві почалися роботи по підняттю там з дна моря деяких затоплених кораблів і вже в половині жовтня було піднято дредноут »Марія«. В перших числах жовтня головний начальник портів чорноморського побережжя, адмірал Покровський, повідомив Українське Правительство, що на двох канонірських човнах і на кількох нищителях мін на Чорному морі вже вивішено морські українські кармазинові прапори по новому зразку, затвердженному Гетьманом.

Морське Міністерство взяло на себе дуже важливе завдання демо-білізації торговельного флоту на Чорному морі. Спеціально заснована за-для цього комісія мала перевести поворот пароплавів товариствам і окремим особам та визначити відшкодування власників за всі пороблені на пароплавах зміни й переробки в цілях пристосування їх до військової служби.

Так само було переведено очищення чорноморського побережжя від мін, щоб зробити плавання по морю зовсім безпечним.

На вищих посадах в Українському флоті перебували за часів Гетьманства такі особи: управляючий Морським Міністерством капітан I-го рангу Микола Максимів (вступив на українську службу ще за Ц. Ради); гетьманським наказом був підвищений до рангу контр-адмірала Начальник Головного Морського Штабу кап. I-го р. Протасов, гетьм. наказом підвищений в контр-адмірали; його помічник кап. I-го р. Свирицький, контр-адм. української служби (нині служить в польському флоті). Голова Военно-Морського Суду полковник Богомолов. Головний начальник портів Чорного моря віце-алмірал Андрій Покровський, з наказу Гетьмана дістав ранг адмірала. Голова Ліквідаційної комісії в справах транспортної флотилії віце-адмірал В. Шрамченко; голова комісії в справах демобілізації пароплавів, принятий до військового флоту віце-адмірал Хоменко. Командант Дунайської флотилії генерал-майор флота Ермаков. Командант відділу флотилії у Севастополі контр-адмірал Остроградський (помер). Командант відділа флотилії на Азовському морі кап. I. р. Дмитрієв. Командант Одеського порта кап. I. р. Озеров. Командант Севастопольського порта контр-адм. Клочковський (нині служить в польському флоті). Командант корпуса берегової охорони контр-адмірал Фабрицький. Молодший флагман контр-адм. Євдокимов. Начальник штаба головного команданта портів контр-адм. Ворожейкин. Командант Миколаївського порта контр-адм. М. Римський-Корсаков.

XIV.

Адміністрація.

Земське і міське самоврядування. Внутрішня політика. Боротьба з розрухами та з анархією.

Установлення й охорона внутрішнього ладу й спокою в молодій Українській Державі, само собою розуміється, було одним з головних завдань гетьманського правительства. З цього погляду воно дістало від попереднього правительства тяжку спадщину: 14 місяців революції, яка чим далі, то все більш відбувалася під знаком знищення самих основ правного ладу й порядку, яка в кінець захитала авторитет державної влади, яка знищила весь старий адміністраційний апарат, нічого корисного не створивши на його заміну, — все це довело країну до повного безладдя. Правительство Центральної Ради, повернувшись до Києва формально відновило той адміністраційний лад, який існував до приходу большевиків і який властиво утворився ще за російського Тимчасового Правительства: старий поділ па губернії, на чолі яких стояли губерніальні комісари, вибрані на з'їздах ріжних партійних і класових організацій і так само виборні комісари повітові; поруч комісарів стояли губерніальні й повітові виконавчі комітети, яко дорадчі органи; в деяких губерніях вони в кінці 1917. року майже перестали існувати, уступивши своє місце Радам робочих і солдатських депутатів. Компетенція й прерогативи комісарів і так дуже обмежені, зменшувались ще й тим, що в іх руках не було ніякої виконавчої сили; навіть міліція по містах підлягала не їм, а міським самоуправам. Ця міліція взагалі була організована дуже погано; не маючи абсолютно досвіду, дисципліни й здатності старої царської поліції, вона відзначалася лінівством, розпущеністю і хабарництвом; розуміється, вона не могла служити ані для охорони ладу, ані для боротьби з злочинними елементами, ані взагалі для піддергки спокою й безпечности громадян.

Українське правительство по поверненні до Києва вже само попризначувало комісарів повітових і губерніальних, здебільшого партійних діячів, з дуже малим, а то часто й без усікого адміністраційного досвіду.¹⁾ Та їхнє значіння тепер ще більше зменшилося тому, що по

¹⁾ Недостача адміністраційної системи У. Н. Р. були свідомі й деякі члени її уряду. Так, міністр внутрішніх справ, М. Ткаченко, що взагалі відзначався своєю енергією й ширим бажанням поліпшити внутрішній лад у державі, в розмові з кореспондентом «Відродження» (в початку квітня 1918. року) заявив, що на місцях повинна відчуватися тверда центральна влада, що теперішня провінційна адміністрація його

губерніяльних містах і по повітових було заведено новий інститут військових губерніяльних і повітових командантів, які фактично й представляли собою владу на місцях. Проект заведення інституту командантів був вироблений військовим міністром Жуковським ще 15. лютого 1918 р. Ці команданти призначалися військовим міністерством і безпосередне від нього залежали. Вони діставали право видавати обов'язкові розпорядження й постанови, припиняючи дійсність наказів цивільних влад. Команданти були зобов'язані негайно приходити на поміч цивільним комісарам, розпоряджаючи спеціяльними військовими відділами, зложеними з добровольців. Але міліція їм не підлягала. Фактично й команданти, так само як і комісари, спирались на німецькі або австро-угорські війська і їх вплив дуже мало сягав в глибину повіта — на села.

Після перевороту 29. квітня 1918 р. губерніяльні й повітові комісари були звільнені і на їх місце були призначенні нові спосеред місцевих земельних власників. Ці призначення, роблені на спіх, в нервовій атмосфері перевороту, не завжди були щасливі і правительство, як тільки трохи упорядкувало адміністраційний апарат в центрі, заходилося перевіряти призначенні в провінції і тут стався шілий ряд перемін. На чолі адміністрації Держави стало, як звичайно, Міністерство Внутрішніх справ. Міністром був Ф. А. Лизогуб. Обтяжений обов'язками прем'єра кабінета, він мусив в управлінні міністерством здаватися на своїх помічників, головно на товарища М. М. Вороновича. В половині літа він мусив таки залишити Міністерство Внутрішніх Справ і на пост міністра був призначений Г. Ол. Кістяковський.

І Лизогуб і Кістяковський в організації центральних установ Міністерства брали на увагу зразок і досвід колишнього російського міністерства внутрішніх справ і на першім місці ставили принцип діловий, стараючись притягти до служби людей фахових і досвідчених і при тім звязаних з Українкою. До Міністерства Вn. справ було приділено управління пошт і телеграфів, на чолі якого був поставленний інженер-електротехнік В. А. Кулябко-Корецький на правах товариша міністра. Інші товарищи міністра були також люди фахові, з певним стажем по службі адміністраційній, або земській: так, М. М. Воронович ще за часів російської держави займав поста губернатора; О. А. Вишневський був довголітнім діячем київського земства; С. Т. Варун-Секрет був головою херсонського губ. земства і членом Державної Думи; М. П. Савицький був головою Чернігівського губ. земства; В. Е. Рейнбот мав за собою довгий судовий і адміністраційний стаж. Так само й на членів Ради Міністерства і на директорів департаментів запрошені люді фахових, або

не задоволяють і деяких комісарів, начальників міліції й інших адміністраторів доведеться замінити новими, бо «вони не виправдали тих надій, які на них покладались». Що до органів самоврядування, він заявив, що коли вони замісць контакту з міністерством внутр. справ будуть виявляти опір українській владі й малу діяльність, він не зупиниться перед новими виборами. Див. «Вістник», 1918, ч. 15, ст. 229-та.

таких, що служили з самого початку організації центральних державних установ на Україні. (Директором біженецького департаменту був Ю. М. Старицький).

До Міністерства Внутрішніх Справ було приділено Українське Телеграфне Агенство й Державне Бюро Преси. Обидві інституції було злито в одну й на чолі її поставлено відомого українського публіциста д-ра Дм. Донцова. Начальником І-го відділу Бюро Преси — Українського Телеграфного Агенства призначено С. Бразуль-Брешковського, начальником ІІ-го відділу (редакція »Державного Вістника«, збірника законів та інш. правительствених публікацій) Ів. Ющишина.

На чолі провінціальної адміністрації в кожній губернії стояв губерніальний староста з правами більш-менш колишнього російського губернатора. Йому підлягали повітові старости. 18. травня 1918 р. був виданий закон про утворення державної варти. На підставі цього закону заведено постановою російського Тимчасового Правительства 17. квітня 1917 р. (потвердженого й Центральною Радою) міську й повітову міліцію віддано під владу губерніальних і повітових старост і переіменовано в Державну Варту. 9. серпня було затверджено обширний статут Державної Варти, ва підставі якого її було цілком реорганізовано і, можна сказати, утворено за-ново. На чолі Державної Варти поставлено окремий Департамент Державної Варти. Урядуванням службовим персоналом і інституціями Державної Варти (загальній, карно-розвідчої і освідомлюючої) в губернії, а також догляд за діяльністю їх на місцях зосереджувалися в особі губерніального старости. В допомогу губ. старості призначався окремий помічник-інспектор Державної Варти в губернії. Державна Варта в повіті мала свого Начальника Повітової Державної Варти, який безпосередньо підлягав повітовому старості. В містах і міських оселях скількість вартових Державної Варти установлена була по розрахунку одного вартового на 400 душ населення обох полів. В кожному повіті заведено ще резервову повітову сотню кінних вартових (по 100 душ в кожній). В Київі, Одесі, Харькові й Миколаєві заведено резервові дивізіони кінних вартових по 260 людей в кожному при 5 старшинах і 10 підстаршинах. Число вартових для Києва установлено на 1933, крім »приказних« (180) та начальників районів і їх помічників. Для Одеси — 1939, приказних 170. Для Миколаєва — 445¹).

Для служби на залізницях заведено окремий корпус залізничної Варти, поділений на сім районів: Київський, Одеський, Південний, Катеринославський, Лівобережний, Харківський і Подільський.

Законом 1. серпня 1918 р. в Київі установлено Управління Столичного Отамана — по типу колишнього російського »градоначальства«. На цю посаду призначено генерала О. П. Ханукова. В Одесі установлено Управління Міського Отамана; отаманом міста Одеси призначено

¹⁾ Статут Державної Варти надруковано в № 38 »Державного Вістника«.

генерала В. А. Мустафина (скінчив Військово-Юридичну Академію). Посаду Міського отамана заведено й у Миколаєві. На неї призначено генерала Е. де-Бонді.

З огляду на те, що в Одесі перебувала головна кватира командування австро-угорських військ, що знаходились на території України, для більш скорого й безпосереднього порозуміння й вирішення ріжних питань, які виникали в звязку з цим перебуванням австро-угорських військ на Україні, в Одесі була установлена посада Головноуповноваженого Українського Правительства (»Представника Голови Ради Міністрів при австро-угорськім командуванні«) з дуже широкими повноваженнями. Ця посада й обсяг її компетенції були установлені на підставі особливого порозуміння, заключеного в Одесі 22. травня 1918 р. між представником Українського Правительства державним секретарем Іг. Ол. Кістяковським і представником австро-угорського командування фельдмаршалом фон-Бельцем. На посаду головноуповноваженого був призначений 29. травня 1918 р. Сергій Мик. Гербель. Пізніше, коли Гербель став міністром харчування, на його місце було призначено генерала Рауха. Головноуповноважені виконували свої функції на основі особливої інструкції, затвердженої Гетьманом.

Загальні принципи політики Міністерства Внутрішніх Справ і спеціально діяльність провінційної адміністрації з'ясував міністр Кістяковський в своїй промові, виголошений на з'їзді губерніяльних старост та їх помічників у Київі 19. вересня 1918 р. В цій промові він, між іншим, сказав таке:

»При допомозі союзників: Німецької Держави й Австро-Угорщини, Україна вступила на широкий шлях свого державного самостійного існування. Зріст та розцвіт України можливі тільки на твердих національних підставах. Могутній рух селян-хліборобів, перенятий здоровими ідеями державноси, підняв історичний прапор української самостійності — Гетьманство. Під цим прапором йде глибокий національний рух і нашим завданням підтримати його всіма засобами й всіма силами. Культурна, просвітня та взагалі національна праця як в центрі, так і на місцях в напрямку відновлення української державності повинна зустрічати повну нашу підтріжку і допомогу. До цієї праці конче треба притягати усі українські національні елементи, що бажають широко і чесно працювати над утворенням Гетьманської України.

Але міністерство внутрішніх справ не виконало б свого національного завдання, коли б не звернуло серйозної уваги на ті злочинні елементи, котрі борються з нашою державністю. Представники крайніх лівих партій на підставі інтернаціоналізму провадять най-інтензивнішу працю, прямуючи нахабно обдурути народ гаслом загальної класової боротьби. Практичною ідеологією цих елементів являються гасла революції й захоплення влади. Особи, котрі захоплювали владу при допомозі ріжного роду «совітів» і комітетів, що грабували та нищили мирну людність, не покинули ідеї рабунку та насильства. З цими ворогами суспільності міністерство внутрішніх

справ повинно провадити енергійну боротьбу і до цієї боротьби я вас закликаю.

На великий жал, мушу сконстатувати, що й поміж українцями існують течії, котрі революційне захоплення влади і принцип соціального інтернаціоналізму ставлять на перше місце. На них треба дивитись, як на псевдонаціоналістів. Тут націоналізм тільки оборонча барва, котра не повинна вводити в блуд міністерство внутрішніх справ. Протинаціональні та протидержавні елементи дістаються й до наших здорових інституцій держави, як професійних спілок, кооперативів, культурних і просвітніх товариств і т. д. Не може бути жадного сумніву, що без професійних спілок, не може бути здорового робітничого руху, без кооперативів немислима організація нашого господарського життя — однаке, власне, в ім'я перш за все збереження й захисту цих державних інституцій міністерство внутрішніх справ повинно прикладти всіх зусиль для того, щоб ці інституції не були заслоною, за котрою ховаються люди, що мають зовсім інші цілі.

Теж саме треба сказати що-до окремих політичних партій. Українська Держава може йти по шляху свого національного розвитку тільки при умові широкої політичної толерантності. Okремим політичним партіям треба дати цілковиту волю боронити свої ідеї і погляди. В цьому питанні не може бути винятку й для партій соціялістичних, котрі стоять на підвалинах еволюційного розвитку соціалізму. Але революційний соціалізм — явище протидержавне, і приклад російської революції показав все безглуздя революційного соціалізму. Оскільки безглуздя не має права претендувати на соціальне будівництво, настільки Держава повинна боротись з революційним соціалізмом. Перед міністерством внутрішніх справ стойть тяжке завдання впорядкування місцевого життя. По-за державною роботою місцевих людей, по-за практикою земських і міських самоврядувань місцеве життя не можливе, одначо досвід революції показав, що місцеве самоврядування, збудоване на протидержавнім виробчім законі, знижило місцеве господарство та повернуло здорове господарче життя земств і міст в боротьбу політичних програм.

Тепер внесено в Раду Міністрів закони про вибори до земських та міських самоврядувань, збудовані на широких демократичних, а не протидержавних підставах і будем сподіватися, що на місцях знову відродиться місцеве господарство та могутнє рушить вперед місцеве життя. Без сумніву велику підтримку новому земському і міському самоврядуванням даст «третій елемент», котрий в період самої завзятої революційної боротьби не зійшов з своїх славних постів і конче треба вжити всіх заходів до того, щоби цих ідейних працівників утримати на своїх місцях.

Але, шановне панство, головним завданням міністерства внутрішніх справ має бути турбота про село та біднішу міську людність. Цей елемент повинен ясно бачити, що правительство насамперед і виключно думає про них, що всі сили державного будівництва направлено на утворення народного, а не класового добробуту. Виданий правителством земельний закон дав широку спромогу селянам набувати землю. Встановлюючи 25-десятинну норму землеволодіння, закон поставив певну ідею парцеляції землеволодіння. Загально відомо, що за час війни й революції у селян

зібрались великі запаси грошових заощаджень. Ці заощадження селянство повинно повернути на купно землі.

Представники місцевої влади не повинні відноситись до цього питання байдуже. Навпаки, вони повинні вжити всіх сил до того, щоб допомогти всіма способами місцевій людності в її природнім стремлінні до набуття землі. Тут потрібна велика творча праця, і я прошу вас звернути на це питання серйозну увагу. Чим скоріше селянє розпічнуть чи при допомозі державного земельного банку, чи власними силами купувати землю, тим глибше будуть закладені підвалини національного будівництва¹⁾.

Найбільш дражливим пунктом відносин Міністерства Внутрішніх справ до громадських організацій були його відносини до земських та міських самоврядувань. Як звісно, розпорядженням російського Тимчасового Правительства було скасовано старі цензові земства і муніципальні управи й натомісъ заведено вибори до земських і міських самоврядувань на підставі загального, рівного, прямого і таємного голосування. Ці вибори, переведені в добу апогею революційної демагогії, зовсім усуяли від земського і міського самоврядування людей досвідчених, місцевих, звязаних всіма інтересами з краєм. Майже скрізь до земських і міських управ поприходили представники т. зв. «третього елементу», себ-то колишні наймані урядовці тих самих самоврядувань, або люди зовсім випадкові, нічим з краєм або містом, крім тимчасового перебування, не звязані. Так, у Київі міським головою опинився якийсь Рябцов, захожий москаль. На чолі де-яких земств опинились хоча й українські громадські діячі, але з земством (яке власно мусить бути по своїй основі самоврядуванням, себ-то урядуванням місцевих в тісному розумінні людей, з діда-прадіда звязаних із даною місцевістю) дуже мало звязані і з самим характером його діяльности дуже мало знайомі. Бувало й так, що до де-яких земських управ (головно повітових) поприходили люди, що дуже вільно поводились з народніми грішми і зовсім їх не берегли й не шанували. Що-до боку ділового нове «демократичне» земство стояло значно нище від старого земства «цензового», так само як і «демократичні» міські думи, котрі звичайно являлися огнищем крайнього політиканства й демагогії.

Нове Гетьманське правительство було зустрінute міським і земським демократичним самоврядуванням неприхильно, а то й отверто вороже. Катеринославська міська дума винесла таку різку антиправительственну резолюцію (з закликом до боротьби з владою Гетьмана), що її довелося негайно розпустити. Так само розпущені й де-які інші міські самоврядування, що заняли ворожу позицію до правительства.

З огляду на таке вороже відношення міністр вн. справ Лизогуб заборонив 6. травня 1918 р. з'їзд представників міст, скликаний на 9. травня в Київі. Він запросив до себе голову організаційного комітету Дрелінга і київського міського голову Рябцова і запропонував ім одолжити з'їзд на деякий час, бо скликання його в теперішній час не ба-

1) «Вістник політики, літератури й життя», ч. 35—36, ст. 498.

жане. »Організаційний Комітет, каже газетна звістка, обміркувавши положення справи; після довших балачок ухвалив довести до відома міст, що з'їзд правителством заборонено.« Див. »Вістник«, н. 20, ст. 310.

Окрім Катеринославської міської думи було розпущене повітову земську управу в Рівному на Волині (заарештовано її голову Сумновича і кількох членів), повітову земську управу й міську думу в Олександриї на Херсонщині, розпущене одеську міську думу й миколаївську, канівську земську управу (заарештовано її голову Сліпченка) й липовецьку на Київщині. (Див. П. Христюк, Українська революція, т. III. 1921, ст. 42-га). Але що всі ці репресії центральне правительство вжидало лише в крайніх випадках і само стримувало в цьому напрямку представників провінційної адміністрації, про це свідчить, наприклад, така телеграма-обійтник міністра Лизогуба 7. червня 1918 р. до губерніальних старост: »7. червня 1918 р. № 901/1688. Губерніальним старостам. Згідно з відомостями, що надходять до Міністерства Внутрішніх справ, де-які губерніальні та повітові старости приймають надзвичайні заходи відносно земських та міських самоврядувань включно до розпуску земських зібраний, міських дум та їх виконавчих органів, а також арештів їх, при чому роблять це на підставі військового стану, вважаючи його неодмінним, або навіть вводять його з власної ініціативи, без затвердження Центрального Уряду. Визнаючи необхідним брати енергійні заходи відносно окремих осіб, порушуючих державний спокій, громадську безлеку, слід однак мати на увазі, що самоврядування виконують серйозні державні завдання і несуть відповідальні обов'язки по місцевому господарству, а через це слід до них мати відносини по змозі обережні, з огляду на що пропоную брати супроти самоврядувань, як таких, рішучі заходи що-до розпуску земських зібраний і міських дум та їх виконавчих інституцій лише в виключччих випадках, сповіщаючи мене в подробицях про висновки, на підставі котрих взято заходи й міркування Ваші про це для остаточного вирішення питання що-до стану цих самоврядувань. 880. Міністр Внутрішніх справ Ф. Лизогуб.« (»Державний Вістник«, № 28).

На місце ворожих міських самоврядувань до вироблення нового закону про міське самоврядування, були призначенні міські управи старого дореволюційного складу. Вже в середині травня 1918 року було утворено комісію в складі досвідчених діячів міського самоврядування під головуванням Іп. Мик. Дякова, довголітнього голови Київської міської думи. Вироблені цією комісією »Тимчасові правила про вибори в міські думи« були затверджені Радою Міністрів в серпні 1918 р. і 23. вересня були санкціоновані Гетьманом. Ці правила давали право на участь в міському самоврядуванні лише людям, тісно звязаним з містом, які або мали в його межах якусь посілість, або жили в ньому певний час, маючи постійне заняття. Тепер уже в радні міста не могли проходити солдати з місцевого гарнізону і всікі зайди, що не мали нічого спільногого не тільки з містом, але й з Україною, ріжні кандидати »Бунда«, спроваджувані з жидівських містечок Білорусі, щоб кріпити партійні сили »Бунда« в Київі. (До таких належав, наприклад, М. Рафес, що відогравав за Центр. Ради й при большевиках видатну роль в Київі). Окрім того що міські управи й думи, вибрані на підставі розпорядження Тимчасо-

вого Правительства, складалися в переважній частині з людей недосвідчених в справах міського господарства, вони уявляли собою по великих містах ще й цитаделі вояовничого російського націоналізма. В них засіла переважно т. зв. »Російська революційна демократія«, себ-то російсько-жидівська інтелігенція, дуже вороже настроєна проти українського національного руху. Всі ці Рябцови, Рефеси, Дрелінги та інші провідники тої »революційної демократії« охітніше бачили владу большевиків, ніж українців. На їх безгосподарність і антидержавну роботу мусив звернути увагу вже уряд Центр. Ради і в березні 1918 року тодішній міністр внутр. справ П. Христюк видав обіжник про потребу усунути »недбайливих членів міських і земських управ«. А українське правительство, перебуваючи ще в Житомирі, видало закон, на підставі якого київська міліція мала перейти спід розпорядження міської управи під владу міністерства внутрішніх справ. У відповідь на це київська дума улаштувала на своїх зборах демонстрацію проти уряду, протестуючи проти такого »походу против органів міської самоуправи« як висловився в своїй промові міський голова Е. Рябцов.¹⁾ Розуміється, Гетьманське правительство, стараючись упорядкувати й привести до нормального стану внутрішнє життя в краю, не могло залишити міське самоврядування в такому карикатурному стані, в якому воно його застало.

Складніше для правительства стояла справа з самоврядуванням земським. Тут на чолі губерніальних земств станули українські національні елементи, переважно представники здекласованої інтелігенції, не звязані безпосередньо з місцевим життям, без відповідної фахової підготовки й досвіду. На провінції у керми земського господарства опинилися люди, ще менше відповідні своєму призначенню, ніж по губерніальних містах. Завдяки цьому цілі галузі земського діла, такі важні для народного життя, як справа лікарсько-санітарна, дорожня, шкільна й т. д. прийшли до великого занепаду. Коштів ніяких не було, населення не хотіло платити податків, бачучи, як нерационально витрачаються гроші новими земцями.

Б в квітні 1918 року губерніальні земські управи об'єдналися у »Всеукраїнський Союз Земств«, на чолі управи якого вибрано С. В. Петлюру, голову київської губерніальної земської управи. Союз заняв до правительства становище опозиційне і голова його, С. Петлюра, звертався безпосередньо до німецького посла бар. Мума, посилаючи копії до інших послів, із скаргами на Українське Правительство, в такому тоні, наче він сам був головою другого українського правительства. Розуміється, таке поводження голови »демократичного« земства не могло викликати довірря з боку правительства. Діяльність земських управ здавалася підозрілою і, хоч правительство дозволило скликати 16. червня з'їзд представників земств у Київ, але й по з'їзді до порозуміння між

¹⁾ »Вістник літератури, політики й життя«, ч. 13, ст. 189—190.

земством і правительством не дійшло, бо земства в такому складі, як вони були, не виявили наміру до лояльної співпраці з правителством, а навпаки, ставили йому ультимативні домагання й загрожували¹⁾). Головне бажання голови Всеукраїнського Союза Земств, С. Петлюри, чого він домагався і при особистих авдієнціях у Гетьмана — дістати 100-міліоновий кредит — сповнено не було. Натомісъ ухвалою Ради Міністрів 26. червня 1918 року була прийнята постанова про відкриття кредиту в 80 міліонів карбованців на видання позичок земствам та містам. Право видавати з цього фонду короткотермінових, не більше як на 5 років, позичок міським та земським самоврядуванням було надано міністру фінансів по згоді з міністром внутрішніх справ. («Державний Вістник», № 20).

Нерациональне господарування революційних земств примусило правительство видати 8. червня 1918 р. закон про заснування ревізійних комісій по перевірці діяльності органів місцевого самоврядування. Такі комісії засновувались в кожній губернії під головуванням місцевого губерніяльного старости; членами були такі особи, затверджувані міністром внутрішніх справ: один з податкових інспекторів, двоє громадських діячів (один знавець земського самоврядування, другий — міського) і представник судового відомства, призначений по згоді з мі-

¹⁾) Цей з'їзд виніс резолюцію поставити правительству домагання ультимативного характеру: 1. «негайного припинення адміністраційного самоуправства і усунення всіх урядовців від нижчих до вищих, порушивших закони, з відданням їх під суд; 2. відновлення противизаконно розігнаних народних самоврядувань, негайного увільнення заарештованих земських громадських діячів, або пред'явлення їм обвинувачень; 3. негайного розвязання комісій по виробленню нових Земських і Міських Положень, спинення походу проти органів місцевого самоврядування і гарантурання земствам, як народнім органам, можливості виконувати накладені на них народом і законом обов'язки; 4. повернення і повної гарантії всіх горожанських вільностей; 5. негайного розвязання сучасного кабінету і доручення особі, що користується довір'ям широких кол українського громадянства і народних органів, складення нового кабінету; 6. негайного скликання Тимчасової Державної Законодавчої Ради з представників народних та міських самоврядувань, поповненої представництвом всеукраїнських центральних організацій, політичних партій, професійних робітничих союзів, кооперативів, промисловців та спілки земельних власників — в скількості не більш половини Законодавчої Ради; 7. негайного призначення виборів і терміну скликання (не пізніше кінця 1918 року) Українських Установчих Зборів, на ґрунті існуючого закону (ухваленого Ц. Радою), які мають встановити основні закони України». Ці домагання, яко частину спеціального меморандума, було підписано такими особами: С. Петлюрою, М. Савченко-Більським, А. Новиком, — яко членами президії з'їзу і Ковтуненком, М. Левитським, Іванченком, Б. Преснухіним, О. Саліковським, В. Прокоповичем, К. Мацієвичем, Сидоренком і Д. Одриною — яко уповноваженими з'їзу. Меморандум був доручений Гетьману окремою делегацією (Див. П. Христюк: Українська Революція, т. III, ст. 83—84).

ністром юстиції. Губерніяльні комісії мали призначати особистий склад комісій повітових, які складались з повітового старости, податкового інспектора й представників судового відомства. І ці комісії викрили силу ріжких зловживань, надужить, недбалства й нехазяйновитості діячів революційного земства, що явилося повним виправданням для реформи земського самоврядування.

Вже в кінці травня 1918 р. почала працювати при міністерстві внутрішніх справ спеціальна комісія над переглядом закону про організацію земського самоврядування. Головою цієї комісії був відомий діяч з Харківщини князь Голіцин. До кінця літа комісія виробила новий закон про вибори до земства принятий Радою Міністрів і санкціонований Гетьманом 5. вересня 1918 року. Основні точки цього закону були такі: в чотирьох-членну систему виборів — загальне, пряме, рівне й таємне голосування — внесено певні зміни. Принцип прямих виборів і таємної подачі голосів збережено. Але в принцип загальності внесено такі поправки: виборчим правом мали користуватися всі особи, без ріжкиї народності й релігії, які досягли 25 років життя й які прожили не менше одного року в даній місцевості. Не користувалися правом вибору особи, які перебували на військовій службі, у державній варті, ченці, судово покарані, виключені з громад та позбавлені певного заняття. З жінок виборчим правом користувалися тільки ті, які сами провадили господарство й платили податок хоча б у найменший скількості. Вводилася куріяльна система виборів: дві курії, в залежності від суми земського податку, який платили виборці. На кожного депутата («гласного») треба було голосувати окремо. Курія мала право вибрати депутата, незалежно від його належності до другої курії.

Причини цих обмежень з'ясовує «поясняюча записка», додана до проекту закону: «вибори в органах місцевого самоврядування, які демократизували їх, відбулись в ненормальних умовах. Частина населення, найбільше свілома і пригідна до громадської праці, була тероризована, примушена, за незначними винятками, усунутись від усікої участі в виборах. Наслідком цього було то, що більша частина повітових народніх¹⁾ управ і міських дум не відповідає вимогам моменту — утворення нормальних сільсько-господарських відносин, порушених відсутністю влади, зміцнення державного ладу та української державності. Де-які з цих органів самоврядування під час большевизму не тільки не боролися з анархією та руйнуванням, а навпаки, своєю руйнницькою діяльністю чинили ще більше безладдя, вносили безпорядок в громадське й державне життя України... Немає нічого ливного, що населення, переважно найбільш солідна його частина, не має довір'я до органів місцевого самоврядування, не хоче платити податків... Маючи на увазі

¹⁾ За часів революції 1917 року була спроба замінити офіційну назву «земство», «земський» назвою «народний»: писали «народня управа» замість «zemська управа» і т. д. Але поруч них все ж таки вдержалася стара назва «земство», «zemський» і т. д.

що продовження руїнницької роботи осіб, випадково ставших на чолі органів місцевого самоврядування, може цілком дискредитувати ці органи перед населенням, відчувається невідкладна потреба вжити екстремних заходів до усунення анархічних елементів від участі в справах місцевого самоврядування«.¹⁾

За зміною виборчої системи в земстві промовляли ще й мотиви національного характеру, з'ясовані, між іншим, міністром вн. справ Кістяковським в його інтерв'ю із співробітником «Відродження»: «Коли б ми залишили рівне вибоче право, то ми знову б таки відчинили двері країнському інтернаціоналізму, себ-то представникам крайніх соціалістичних партій. Але досвід показав, що крайні партії преслідують виключно свої особисті інтереси і нічого спільногого з самостійністю та незалежністю України, які ґрунтуються на твердих національних підставах, не мають.

»Наша куріальна система приведе до того, що земське життя буде направляти середня курія — хлібороби, елемент досить культурний і виключно національний. Через те в інтересах національного розвитку Української Держави земські самоврядування повинні бути поставлені на принцип захисту середніх хліборобів. Мені відомо, що деякі представники українських національних партій всетаки заперечують проти цієї системи. Я вважаю це непорозумінням. На превеликий жаль, чимало громадян уявляє собі національний рух, засвоївши одночасно найлівіші соціалістичні лозунги, не помічаючи повної протилежності між українськими національними і соціалістичними лозунгами. Поки ці партії не відкіннуть лівих соціалістичних лозунгів, вони не стануть на шлях твердого національного поступу, а в такому випадкові земське законодавство, наскрізь перейняті думкою підтримати національну ідею, буде ними осуджене. («Відродження», 1918, № 127).

На долю Міністерства Внутрішніх справ — по самому характеру його діяльності — випало дуже тяжке й одповідальнє завдання піддерживати лад і спокій в країні, яка тільки що пережила революцію, большевицьку навалу, переміну правительства й соціально-політичної системи. Провідники большевизму й взагалі соціально-революційних елементів не думали складати зброї і вели свою агітацію, стараючись викликати й провокувати розрухи та повстання. Спеціально біля цього заходилася партія українських соціалістів-революціонерів, її так зване ліве крило. Колишній начальник київського воєнного округа за Центральної Ради, капітан М. Шинкарь, організував повстанське ядро на Київщині й на мовляв проф. М. Грушевського »йти до повстанців і стати на чолі руху«. І цей не згодився лише тому, що не мав надії на піддержку повстання з боку Слов'янської Росії і боявся сили німецьких і австро-угорських військ.²⁾ Але не маючи змоги викликати загальне повстання, большевики і соціалісти-революціонери викликали повстання місцеві, локальні. Такі була повстання в липні й серпні 1918 р. у Васильківському, Звенигородському повіті, в Таращанському, діяльність большеви-

¹⁾ П Христюк: Українська Революція, кн. III, 1921, ст. 43.

²⁾ Ibid. ст. 61.

вицьких відділів в околицях Чернігова, в Глухівському й Новгород-Сіверському повітах, біля Могилева-Подільського. Повстанські відділи були розбиті й розсіяні спільними силами німецьких та австро-угорських військ і охоронних сотень. Рештки відділів та їхні провідники знаходили собі притулок на території Словітської Росії, де перебували центральні організації, які керували рухом і давали йому директиви.¹⁾ окремі соціал-революційні організації поставили собі завдання вести боротьбу з гетьманським правителством шляхом терористичних актів, звернутих проти головних представників правителства і німецького командування. Наслідком цієї діяльності було замордування фельдмаршала Айхгорна і цілий ряд спроб атентатів на Гетьмана і окремих міністрів. Больше-вицька мирова делегація і большевицькі консульства були в постійному контакті з антидержавними елементами. Як уже згадувано, на квартирі товариша міністра фінансів Української Держави, В. П. Мазуренка, Раковський та Мануйльський вели переговори з Винниченком про державний переворот на Україні. Міські думи й земства революційного складу закликали до отвертих повстань проти Гетьмана і його правителства (як було в Катеринославі), або взагалі стояли на отверто ворожому проти нього становищі. Російська й жидівська революційна демократія на Україні вся була в гострій опозиції проти правителства. Російські праві і націоналістичні круги ставились принципіально вороже до самої ідеї української державності. В російських правих організаціях, які ставили своєю метою реставрацію всеросійської монархії, брали участь і природні українці. Але й українська демократія стояла теж в гострій опозиції до уряду. Досить переглянути українську пресу 1918 року, щоб побачити, що вона майже без виїмку ставилась до гетьманського правління недоброзичливо й вела проти нього систематичну й принципіальну кампанію. Отже при такому стані Міністерство Внутрішніх Справ, яке старалося заспокоїти країну, бачило себе примушеним виявити твердість влади в боротьбі з антиурядовими виступами як окремих осіб, так і цілих організацій. Над політичною пресою була за-держана цензура. Де-які організації, які вели явну агітацію проти Української Держави, от як «Бунд» або «Союз професійних спілок» у Київі зазнали репресій. Так само зазнавали репресій в формі арештів і окремі особи, що свою діяльністю викликали підозріння. Здебільшого арешти носили попереджаючий характер. Бувало, що арештувалися люди, які за попереднього режиму відогравали визначну роль. Такі були, наприклад, арешти В. Винниченка 28. червня 1918 року (його було випущено на другий же день по особистому розпорядженню Гетьмана), С. Петлюри й М. Порша 27. липня та інших. Певна річ, що ці арешти викликали страшнене роздратування серед української демократії й трактувались нею, як боротьба з «українством».

¹⁾ Див. М. Равич-Черкасский. История коммунистической партии Украины. 1923, ст. 83—85, 213 та ін.

Як дивився на справу арештів і взагалі на політику репресій міністр вn. справ Кістяковський і чим поясняв їх, видно, між іншим, з його інтерв'ю з співробітником газети «Відродження», уміщеного в ч. 127 цієї газети, 3. вересня 1918 року. Наводимо його майже в цілості:

»В останній час в пресі почали писати про те, що політика теперішнього українського уряду прийняла реакційний напрямок. При цьому вказується на часті арешти, на закон про куріяльну систему виборів і т. п. Бажаючи вияснити, на скільки ці чутки мають під собою підставу, ми звернулись до міністра внутрішніх справ I. O. Кістяковського з проханням висловити свій погляд з приводу напрямку політики Українського Уряду.

»Міністр прийняв мене, як співробітника газети «Відродження» і поділився такими своїми поглядами: — Я не знаю, сказав мені міністр, щоб політика Українського Уряду набрала реакційного напрямку; вона нереакційна, нічого спільногого з реакцією не має і ніяких цілей реакції не переслідує. Що торкається скарг на арешти, то при арештах я цілком керуюсь тими загальними принципами, які я висловив у своїй декларації, звернутій до губерніяльних старостів.

»Всі соціалістичні революційні партії, професіональні союзи, як такі, стоять під повним захистом міністерства внутрішніх справ, і партій ми не чіпаемо. Найкращим доказом являється те, що соціалістичні газети виходять без перешкод, комітети й бюро всіх лівих партій не закриваються, хоч ми добре знаємо, де вони знаходяться. Причиною переслідування окремих революційних соціалістів є те, що по зробленим спостереженям вияснено запис в помірковані соціалістичні партії таких осіб, котрі весь час знаходилися на крайньому лівому крилі і тепер через щось несподівано поправили. Спостерігалось таке явище: при арешті означені особи, про котру мались більш ніж достаточні відомості про її активну революційну діяльність, вияснялось, що ця особа належить до партії меншовиків, будовців, або просто являється учасником якого-небудь професійного союзу і представляє відповідні офіційні докази. Утворюється така картина: досить тепер бувшому большевикові, який продовжує свою шкідливу роботу, перейти до меншовиків, щоб партія брала його під своє покровительство і його арешт розглядала, як боротьбу проти поміркованих соціалістичних партій... Державна влада не може стати на ту точку погляду, щоб формальна нинішня належність до поміркованих партій давала б повну безкарність і можливість покривати таким чином свої колишні проступки. Маються факти, що особи, винні в масових убивствах, були під захистом поміркованих соціалістичних партій, котрі доказували повну лояльність цих осіб...

»До мене надходять заяви, буцім би то заарештовуються українці за приналежність до українського національного руху. Я категорично цьому заперечую і такі чутки повинні бути віднесені до простого наклепу. На з'їзді губерніяльників старостів мною категорично була підкреслена необхідність самого остережного й обережного відношення до всіх діячів нашого національного руху. Мною дано вказівки про необхідність повної піддергки національних інституцій. Коли до мене дійшли ці чутки, я додатково дав такий обіжник:

»В Міністерство Внутрішніх Справ надходять скарги, буцім то чиняться арешти осіб за приналежність до українства. Скаргам не вірю. Однаке, ще раз підкреслюю дані під час з'їзду вказівки про необхідність найобережнішого відношення до наших національних організацій і до наших громадських діячів. Необережні арешти національних діячів недопустимі«.

Правительство було зобов'язане оберігати спокій і лад у державі, навіть коли б цей спокій і лад порушували й національні українські діячі. Розуміється, Міністерство Внутрішніх Справ, яке мусило практично переводити всі ці репресії й особа, яка стояла на чолі Міністерства, нести на собі головне odium опозиційно настроєних громадських кругів.

XV.

Міністерство фінансів і його політика. Українська грошова система. Державний і земельний банки. Державний бюджет.

Міністерство фінансів увесь час існування гетьманського правління перебувало під керуванням А. К. Ржепецького, який залишився на своїм посту при обох змінах кабінету в жовтні й падолисті 1918 року. Свою фінансову програму Ржепецький розвинув почали вже в своїм першім прилюднім виступі по вступі до міністерства — на з'їзді кадетської партії в початку травня 1918 року. Він сказав тут, між іншим, що одним з головних завдань української політики являється створення власної грошової системи й власне забезпечення цих грошей. Трохи згодом в розмові із співробітником газети «Відродження» він заявив, що старається встановити українську валюту з високим курсом, обновити банковий апарат в формі Державного Банку і банків приватних, щоб урегулювати господарське життя України й установити сталій бюджет. До цього він і йшов протягом усієї діяльності. Ржепецький залишив той службовий апарат, який застав організованим за попереднього правительства, в тім числі і вищих урядовців, таких як товариш міністра В. Мазуренко, директори департаментів Самійло Афанасьев, Андрій Гуменний, Йоель Руденко, Х. Лебіль-Юрчик, А. Маршинський; він тільки поповнив цей склад видатними спеціалістами фінансової справи, от як Г. Г. Лерхе, що дістав посаду директора Кредитової Канцелярії (замісць Гр. Супруна), фон-Заммена, б. директора кредитової канцелярії в Петербурзі, на посаду товариша міністра фінансів та інших.

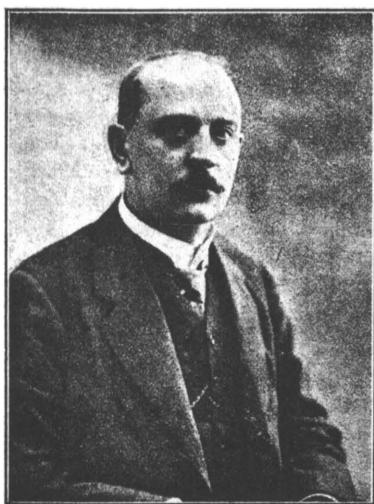
В своїй діяльності Ржепецький показав себе може занадто великим прихильником вузько класових стремлінь фінансової буржуазії, але він був добрим господарем, широко обороняв інтереси Української Держави взагалі, беріг кожну копійку, доводячи ощадність часом аж до скупості і досяг головного свого завдання: створив українську грошову систему й забезпечив українській валюті високий курс.

Автор спеціальної розвідки про державний бюджет України 1918 року, характеризуючи діяльність Ржепецького каже, що за його часів «фінансове управління України знаходилося у досить міцних руках міністерства фінансів, яке не відмовляло кредитів на заспокоєння дійсних державних потреб, але енергійно охороняло державний скарб від замахів на марнотратство й надужиття. З цих причин наше фінансове господарство мало всі ознаки правильного державного господарювання.

А по порівнанню з польською наша валюта, що не мала, властиво, жадного забезпечення, крім добра держави, до якого трудно кредиторам приступити, мала високу цінність, бо карбованець рівнявся перевісно половині золотого франка, себто курс його був у три в половиною рази вищий від курсу теперішньої чеської корони¹⁾

Вже 9. травня 1918 року Ржепецький провів закон про поширення закону з 30. березня 1918 р. про випуск знаків Державної Скарбниці поверх ста мілійонів карбованців ще на 400 мілійонів карбованців. Законом 12. травня Рада Міністрів постановила за-для збільшення скількості платіжних знаків і зміщення засобів Державної Скарбниці випускати до обороту в міру потреби і в строки, призначенні Радою Міністрів, до 20 серій білетів Державної Скарбниці під № № од 1 до 20

по 25 мілійонів карбованців на чотирьохрічний строк, з призначенням що-річного прибутку по цих білетах в 3,6%, або по 1 шагу на день з 100 гривень (»Державний Вістник«, № 8.)

Міністр фінансів Ант. Ржепецький.

українську валюту, потрібну для закупок на Україні; разом із тим вона покладає перші основи для створення на Україні своєї власної здорової валюти й охорони від наслідків неминучого упадку старої рублевої російської валюти. Щоб захистити Україну від наводнення російськими грошовими знаками, було видано 17. серпня 1918. року закон про обмеження ввозу на Україну російських грошових знаків.

Головною ж основою української валюти були все-таки її власні природні багатства, в першій мірі — цукор. Українське Правительство законом 7. травня підтвердило державну монополію на продаж цукру, зосереджену в руках міністерства фінансів. В тім самім законі було

¹⁾ Х. Лебідь-Юрчик, Бюджетове право, Львів 1927, ст. 121.

скасовано продаж цукру для населення по карточках і введено продаж в роздріб на комісійних основах, а гуртом — із скарбових складів. Разом із тим законом 31. липня 1918 року було відновлено скарбову горілчану монополію й дозволено випустити на продаж в 1918. році для внутрішнього вжитку не більше 4 міліонів відер скарбового вина (по обрахунку на 40 градусів).

9. липня 1918 року ухвалено було випустити знаків Державної Скарбниці ще на 500 міліонів карбованців. Разом із тим міністру фінансів надано право зробити випуск серій білетів Державної Скарбниці на суму до 500 міліонів карбованців.

Нарешті, після довшої підготовчої праці було відкрито Український Державний Банк і 10. серпня 1918 року Рада Міністрів ухвалила статут цього Банку. Призначення Банку сформульовано в § 1 статуту: »Український Державний Банк має на меті полекшу грошового обороту, допомогу шляхом короткострочного кредиту державному торгу і промисловості і сільському господарству на Україні, а також забезпеку грошової системи«. (»Державний Вістник«, № 36). Основний капітал Банку положено в 100 міліонів карбованців і запасовий в 10 міліонів.

Трохи згодом засновано було і Державний Земельний Банк. (Статут його затверджено 23. серпня 1918 року). Цей Банк так само, як і Український Державний Банк поставлено під безпосередню залежність від міністра фінансів. Як казав § 1. статута, »Державний Земельний Банк має завдання: а) утворювати тривалі дрібні господарства«. З цією метою Банк мав переводити такі операції: а) видавання позичок на купівлю землі; б) видавання позичок під заставу землі; в) купівля земель на рахунок Банку, парцеляцію і спродаж їх; г) видавання позичок під застав землі на корінну меліорацію.

Умови видачі позичок були такі: позички на купівлю землі вдавалися: а) окремим особам, б) співвласникам, с) сільським громадам. Позички вдавались в розмірі не вищому від 60% спеціальної оцінки землі. Розмір позички ні в якому разі не повинен був перевищувати продажну ціну, умовлену між покупцем і продавцем. Допомога Банка на придбання землі обмежувалась земельними нормами, які встановлено правителством. Позички вдавались в 4 $\frac{1}{3}$, заставних листах на протяг часу від 14 до 66 $\frac{2}{3}$ років¹⁾.

Державний Земельний Банк дістав резервовий фонд в 50 міліонів карбованців. Йому було передано все нерухоме майно і всі справи »Отдѣленій Всероссійского Дворянскаго Земельнаго Банка«, »Крестьянскаго Поземельнаго Банка«, а також »Особаго Отдѣла Дворянскаго Земельнаго Банка«, скасованих на території України. Осередок Банку був у Київі, на провінції засновано його філії. Крім 50 міліонів карб., які Банк дістав від Державного Скарбу, яко резервовий фонд, йому

1) »Державний Вістник«, № 47.

надано право емісії 4½% заставних листів на суму 200 мілійонів карбованців.

Основним завданням Банку, як видно з його статута, було поставлено — сприяти укріпленню дрібного землеволодіння та поліпшенню сільського господарства. Ця аграрно-політична тенденція положена в основу діяльності Банку, підкреслювалася ще особливою інструкцією, даною правлінню Банку Міністерством Фінансів: не купувати таких маєтків, які не надаються до парцеляції в цілості. В звязку з цим було видано розпорядження міністра земельних справ, щоб т. зв. обочні статті передавалися Земельному Державному Банку в заміну земель, які не надаються до парцеляції, але уявляють велику державно-господарчу цінність, як наприклад, лісові площі. Другі завдання — створення т. зв. меліоративного кредиту, було новиною в практиці державних банків на Україні: прежні російські банки — Дворянський Поземельний і Крестьянський — такого кредиту майже не знали. На створення спеціального меліораційного фонду мала бути призначена частина резервового капіталу. З цього фонду видавались позички під застав землі для ріжних поліпшень господарської системи.

При самому заснованні Державного Земельного Банку в його розпорядженні опинився земельний фонд з 142.000 ·десятин (маєтки, куплені прежніми банками й передані б. улільним відомством), вартістю в 19.800.000 карбованців. Частина цього земельного фонду була негайно призначена на продаж.

З ініціативи міністра фінансів Ржепецького було вжито особливих заходів для збереження величезного військового майна, що залишилось на Україні після світової війни, почасті в руках ріжного роду інституцій та організацій, що були виникли в звязку з війною, от як Військово-Промислові Комітети, Земський Союз, Союз Міст, Земгор та інші. За-для цього було створено посаду »Головноуповноваженого по управлінню й ліквідації інституцій і організацій воєнного часу« з правами товарища міністра (закон 14. червня 1918 р.). Завданням головноуповноваженого було зробити обрахунок майна й перевірити роботи організацій та розподілення того майна між ріжними відомствами й громадським самоврядуванням. На посаду головноуповноваженого призначено Юлія Ол. Кістяковського (пізніше його заступав Р. Г. Моллов).

Другим після створення власної грошової системи завданням міністра фінансів було впорядкування бюджету Української Держави. Ще в кінці 1917 року уряд Центр. Ради мав на увазі приступити до складання бюджету, але бурхливі події того часу, недостаточне налагодження урядового апарату й потрясіння, які переносили і центральні і місцеві адміністраційні інституції, відсутність матеріалів, необхідних для виробки фінансового плану державного господарства — все це було великою перепоною для складання бюджету в кінці 1917 і в перші місяці 1918 року. З перших же днів гетьманського уряду на початку

травня всім відомствам запропоновано було в найближчий термін надіслати свої фінансові кошториси, в котрі мали бути включені як майбутні на останню частину року прибутки і видатки, так і дані про вже одержані Державною Скарбницєю прибутки і зроблені видатки з 1. січня 1918 року, щоб таким чином бюджет обіймав весь 1918 рік.

При Міністерстві Фінансів було засновано дві комісії: Бюджетова і Фінансова. Перша — для розгляду фінансових кошторисів і складання проекту бюджету, друга для розгляду законопроектів біжучого часу, які звязані були з необхідністю асигнування коштів з Державної Скарбниці. В червні 1918 року, коли відомствами кошториси ще не були представлені, Рада Міністрів постановила зобов'язати відомства надіслати фінансові кошториси не пізніше 7. липня. За відсутністю нових

Українські гроші (зменшено на $\frac{1}{2}$).

законів підвалинами порядку складання бюджету були загальні правила і норми, які вживались в Росії. Тільки з кінцем вересня стало можливо почати розгляд кошторису в Бюджетовій Комісії. Але поки Бюджетова Комісія виробила проект бюджету, Українська Держава впала і цей проект був представлений вже уряду. Уряд представив проект бюджету Директорії в другій половині грудня 1918 року, маючи вже скоріше характер виконавчої «сміти», або відчitu по державним прибуткам і видаткам за 1918 рік. Кошториси були представлені всіма відомствами за виміром Гетьманської Головної Кватири, Державного Секретаріату й Морського Міністерства. Кошториси цих відомств були уложені представниками Міністерства Фінансів і Державного Контролю при допомозі представників тих ві-

домств (крім Гетьманської Головної Кватири). Бюджетова Комісія закінчила свою працю 30 грудня 1918 року й представила її Директорії, яка й затвердила бюджет 24. січня 1919 р.¹⁾

Подаємо проект бюджету в тій формі, як він був зложений і поданий до правительства Директорії за підписом міністра Фінансів В. Мазуренка і директора департаменту Державної Скарбниці Лебідь-Юрчика²⁾.

ДЕРЖАВНІ ПРИБУТКИ:

Звичайні прибутки

Відділ I. Прості податки

§§ роспису	Обрахунок на 1918. в карбованцях:
1. Податки поземельні з нерухомого майна та податі	22.261.000
1 ¹ Державний доходовий податок	75.000.000
2. Державний промисловий податок	53.495.000
3. Побір з прибутків від грошевих капіталів	7.300.000
Разом:	158.056,000

Відділ II. Посередні податки

4. Побори з трунків	18.738.000
5. Тютюновий прибуток	200.686.000
6. Прибуток з цигаркових гільз та розрізаного цигаркового паперу	4.614.000
7. Цукровий прибуток	80.401.000
7 ¹ . Чайний прибуток	1.200.000
7 ² . Прибуток від продажу гральних карт	50.000
8. Нафтovий прибуток	150.000
9. Сірничковий прибуток	12.007.000
10. Митний прибуток	37.737.700
10 ¹ . Побори з товарів, що видані Центральним державам	13.364.062
Разом:	468.946.762

Відділ III. Оплати

11. Гербові, судові, канцелярські та з запису документів	52.816.300
12. З переходчого майна	27.025.000
13. З товарів і суден в портах	3.000.000
14. З пасажирів та ладунку, які перевозяться залізницями і тимчасовий податок з пасажирів, пакунків і ладунку, а також з перевозеної бавовни	23.675.000
15. З уbezпеченого від огню майна	600.000
16. Оплати ріжних назв	12.116.000
Разом:	119.232.000

¹⁾ Вістник Державних Законів, 1919, випуск VI., число 95.

²⁾ Подаємо окремо прибутки, »Загальний звод проєкту розпису державних прибутків України на 1918. рік« і виписки з обрахунку видатків де-яких окремих відомств.

Відділ IV. Державні резалії

17. Гірничий прибуток
18. Монетний прибуток
19. Поштовий прибуток	24,569.000
20. Телеграфний і телефонний прибуток	40,030.000
21. Прибуток від скарбової горілчаної операції	350,900.000
21 ¹ . Прибуток від скарбової цукрової операції	1,321,749.000
Разом	1,734,248.000

Відділ V. Скардове майно та капіталі

22. Оброчні статті та промисли	18,427.346
23. Лісовий прибуток	36,770.000
24. Скарбові залізниці	693,290.000
25. Скарбові заводи, технічні заклади та склади	11,334.561
26. Прибутки від скарбових капіталів та банкових операцій	1,001.500
27. Прибутки від участі скарбу в доходах приватних залізниць
Разом	760,823.769

Відділ VI. Вивласнення державного майна

28. Прибуток від продажу нерухомого майна	918.000
---	---------

Відділ VII. Викупні оплати

29. Незнесене викупне з селян	401.000
-------------------------------	---------

Відділ VIII. Повернення видатків Державної Скарбниці

30. Обовязкові виплати залізничних товарів
31. Повернення позичок та інших видатків	24,785.619
32. Допомога Державній Скарбниці зі сторонних джерел	5,311.626
33. Військова винагорода
Разом	30,097.945

Відділ IX. Ріжнородні прибутки

34. Ріжні дрібні та випадкові прибутки	3,975.858
Разом звичайних прибутків	3,179,680.984

Державні видатки.

I.

Звичайні видатки

Обрахунок на 1918.
карбованців.

1. Вищі державні установи	17,018.312
2. Міністерство Ісповідань	20,941.040
3. М-во Внутрішніх Справ	348,528.708

4. М-во Народнього Здоровля	36,681.540
5. М-во Фінансів	475,183.561
6. М-во Юстиції	106,292.711
7. М-во Закордонних Справ	8,546.097
8. М-во Народної Освіти	227,762.485
9. М-во Шляхів	1.151,270.183
10. М-во Торгу і Промисловості	18,883.500
11. М-во Праці	2,358.809
12. М-во Земельних Справ	87,476.838
13. М-во Продовольчих Справ	1.251,810.053
14. М-во Військове	352,101.302
15. М-во Морське	31,377.399
16. Державний Контроль	9,919.728
17. Виплати по державним позичкам	19,200.000
18. На видавання служачим державних установ відсоткових добавок на дорожнечу, допомоги та інш.	100,000.000
Разом звичайних видатків	4,265,352.266

II.

Надзвичайні видатки

19. Видатки на формування й утримання ріжних армій	46,000 000
20. Військовий фонд	25,000.000
21. Видатки звязані з війною та її наслідками	591,441.685
22. Будування залізниць	50,556.976
23. Збільшення оборотних капіталів залізниць	93,500.000
24. Утворення основного капіталу Державного Банку та оборотних коштів Державного Земельного Банку	150,000.000
25. Позички земствам, містам та кооперативам	82,000.000
26. Позичка Польському посольству на допомогу біженцям	1,000.000
27. Забудова порожніх земель міста Київа	11,170.000
28. Допомога людності, що потерпіла од вибухів у Київі та Одесі	1,332.500
29. Видатки по відіbrанню пограбованих коней	990.000
30. Боротьба з холерою та іншими пошестями	9,965.000
31. Утримання контролю в комерційних портах	167.422
32. Покриття боргів за 1917. рік	1,980.147
33. Допомога Західній Українській Республіці	6,000.000
34. Таємні видатки	10,348.752
35. Ріжні видатки	199.986

Разом надзвичайних видатків 1.081,383.368

Всього 5.346,735.634

Державні прибутки.

I.

Звичайні прибутки

1. Прості податки	Карбованців.
2. Посередні податки	158,056.000
3. Оплати	368,946.762
4. Державні регалії	119,232.350
5. Скарбове майно та капітали	1.737,248.000
6. Вивласнення державного майна	760,823.769
7. Викупні оплати	918.000
8. Повернення видатків Державної Скарбниці	401.000
9. Ріжнородні прибутки	30,097.245
	3,957.858
	Разом звичайних прибутків
	3.179,680.984

Перевищення звичайних видатків над такими ж прибутками **1.085,671.282**

II.

Надзвичайні ресурси.

10. Ріжниця між прибутком та операційними видатками Головноуповноваженого по управлінню і ліквідації організацій воєнного часу	33.000.000
11. Ліквідація майна інституцій воєнного часу Міністерства Військового та Продовольчих Справ	7,630.143
12. Ріжниця між прибутками та видатками по операціям б. Удільного Відомства, а також готівка грошей цього Відомства	12,586.473
13. Від Управління по забудуванню міста Київа за роботи та матеріали	1,000.000
14. Продаж одібраних від людності пограбованих коней, що їх власників не знайдено	1,000.000
15. Продаж затриманої мануфактури, махорки і тютюну	2,833.501
16. Від відділів комунікації за продовольчі продукти для військово-полонених	1,500.000
17. Експлоатація Черноморської та річної флотилії	10,500.000
	Разом надзвичайних ресурсів:
	70,050.108

Перевищення надзвичайних видатків над такими ж прибутками **1.011,333.206**

Загальний дефіцит по бюджету: **2.097,004.542**

Покриття дефіциту:

18. Випуск згідно законам 27. травня і 9. липня 1918 р. (»Держ. Вістн., № 8 і 23) 40 серій білетів Державної Скарбниці	1.004,650.000
19. Від майбутніх кредитових операцій	1.092,354.542
	Разом:
	2.097,004.542
	Всього:
	5,346,735.634

Щоб покрили дефіцити, Правительство мало перед собою два способи: або випустити на відповідну суму папірових грошей, або ж ужити певних кредитових операцій. Але Правительство не хтіло випускати багато папірових грошей, щоб не обнижувати їх курсу. До 23 XII. 1918 р. в обігу серед людності українських папірових грошей (крім російських) було 2,843.054.675 карб. та в касах Державного Банку було 572,702.000 карб. Отже звернулися для покриття дефіциту до інших способів, а саме до кредитових операцій: було випущено 40 серій 3,6 % білетів Державної Скарбниці на суму 1,004.650 тисяч карбованців. 5. серпня 1918 року поступило в портфель Державного Банку тимчасове 3,6 % свідоцтво Державної Скарбниці на 500 міліонів карбованців, а з %-ів за червень 591.700 тисяч карб. 30. серпня 1919 р. передано ще друге свідоцтво на таку ж суму, а з % за минулий час 502,950.000 карб., разом 1,004.650.000 карбованців. Залишилося непокритого дефіциту 1,092.354.542 карб. Засоби на його покриття мав відшукати міністр фінансів в дальших кредитових операціях.¹⁾ До переведення цих операцій державні потреби заспокоювалися емісією державних знаків по 25 і 50 карбованців, що ходили нарядні із кредитовими білетами і кредитуваннями Державної Скарбниці в Українськім Державним Банку, який на підставі свого статуту емісіонував »Державні Кредитові Білети« в гривнях.²⁾

¹⁾ Ці відомості подано за ласкавим дозволом автора з реферату проф. І. М. Кабачкова »Бюджет України на 1918. рік«, читано на засіданні Українського Правничого Товариства в Празі.

²⁾ Лебідь-Юрчик, ст. 142.

XVI.

Земельна політика.

Закони й розпорядження в земельній справі. Підготовка земельної реформи.

Вже в Грамоті Гетьмана від 29. квітня 1918 р. було заявлено, що «права приватної власності, як фундамент культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі» і що всі «розпорядки бувшого українського уряду, а так само тимчасового російського уряду відміняються і касуються». Дозволяється вільний продаж і купівля землі і обіцялося, що «будуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів». «Так само і в Законах про тимчасовий державний устрій України» було виразно в § 19 зазначено, що «власність непорушна; примусове вивласнення нерухомого майна, коли це необхідно для якої-небудь державної чи громадської користі, можливо не інакше, як за відповідну платню». Загальні основи земельної політики гетьманського правительства були зазначені в словах самого Гетьмана перший раз 30. квітня, коли він передав через свого представника з'їзду українських хліборобів-демократів, що вважає думки заяви, поданої йому в імені з'їзду, за свої власні; отже, він підтвердив тим самим, що «тимчасові розпорядження української влади в справі земельні будуть тільки такі, які не перешкодять Державній Раді провести широку земельну реформу, направлену до того, щоб великі маєтки на законній підставі були подіблені у власність між хліборобами».¹⁾ Ще докладніше висловився Гетьман другий раз — приймаючи 21. червня делегацію хліборобів з Харківщини, Херсонщини, Полтавщини й Волині. Він заявив тоді, що виробляється такий земельний закон, що в наслідок його переведення «великих земельних маєтків більше не буде; земля передається хліборобському населенню, але в скількості не більше 25 десятин в одні руки, причому купівля землі одною особою в ріжких місцях також не дозволена... Поміщикам надається право продати всю землю Державному Банкові для утворення земельного фонду Держави. Уряд буде сам розділювати між немаючими земельні записи».²⁾

Отже, з цих офіційно-програмових заяв було видно, що гетьманське правительство, твердо установлючи право приватної власності на землю, задумувало перевести широку земельну реформу, яка мала

¹⁾ «Селянське Слово», 1918, № 1, 25. червня.

²⁾ «Селянське Слово», 1918, № 1.

своєю метою створити на Україні сильну економічно класу середніх селян-хліборобів, які б дорогою парцеляції, за викуп, при допомозі держави дістали б землю, якої їм не вистарчало, від продажу великих земельник маєтків. Ця верства мала служити головною опорою Української Держави. Еволюція аграрних відносин на Україні за останні десятки літ виявляла незмінну тенденцію перегоду великої земельної власності в селянські руки. Українська Держава мала лише укекшити прискорити цей процес, надати йому закономірні форми, охоронити землю від спекуляції й направити її виключно в руки селян-хліборобів. Факт перебування в руках сільської маси величезного запасу папірових грошей облегчував процес викупу, а проектоване заснування Державного Земельного Банку, з його широким кредитом купуючим землю дрібним господарям-хліборобам, мало сприяти цему процесу ще більше. Розуміється, про утопійне наділення землею всіх малоземельних і особливо безземельних та безгосподарних селян, як то гадала зробити Центральна Рада, не можна було серйозно думати, інакше хіба як з руїною сільського господарства і загального економічного добробуту України. Для прожитку надвишки сільського населення мав служити розвиток промисловості і взагалі експлоатація природних багатств Краю. Інтереси цукрової промисловости України вимагали обережного відношення до подріблення великих господарств, які мали плантації буряків.

Трудність переведення земельної реформи полягала в тому, що здійснювати її доводилось в гарячій атмосфері розбурхавих революцією соціальніх пристрастей та апетитів, які непереривно підогрівалися агітацією соціалістичних партій і навіть законодавством Центральної Ради. Коли для одних верств сільського населення поворот від соціалізації до повільної і закономірної реформи земельних відносин був поворотом до права і законності, то для других він приносив розчарування — в можливості дістати землю дурно і взагалі поживитись коштом своїх багатших сусідів. Самий принцип одержання землі лише за викуп служив метою завзятих нападів і гаслом для антиправительственої агітації з боку соціалістів. Злонамірна агітація ширила чутки ні більше ні менше, як про поворот панщини! Всяке розпорядження правительства в земельній справі трактувалося як новий удар »інтересам селянства«. Міністр земельних справ Колокольцов, досвідчений земський і сільськогосподарський діяч, щирій і переконаний прихильник утворення класи сильних економічно селян-хліборобів, наштовхнувся з перших днів своєї діяльності на опір з боку персоналу власного міністерства, сформованого за часів соціалізації майже з самих ес-ерів. Він зміг приступити до нормальної праці не раніше, як по цілковитій реорганізації міністерства і звільненні найбільш завзятих протестантів, що довело до загального страйку урядовців усіх міністерств і до обвинувачення міністра в поході проти »українців«!

Перш за все міністру земельних справ треба було вирішити пи-

тання про долю весняного врожаю 1918. року, біля якого ще в квітні виникло стільки політичних тривог (відомий наказ фельдмаршала Айхгорна про засів ланів і накази мін. М. Ковалевського). В цій справі Українське Правительство видало 27. травня такий »Закон про права на врожай 1918 року на території Української Держави«:

1. Право на врожай озимини, посіяної в осені 1917 року землевласниками, належить власникам цих земель. Право на врожай озимини на землях, які здані в осені 1917 року власниками землі в оренду, належить особам, що взяли ці землі в оренду, при умові виконання умов оренди орендатором.

2. Право на врожай ярини, засіяної 1918 р. відповідно наказу генерал-фельдмаршала Айхгорна від 6-го квітня 1918 р., належить особам, що засіяли ці землі. За це названі особи зобов'язані: а) повернути власникам землі, а коли земля була в оренді — орендаторам, всі господарські витрати, які власниками, чи орендаторами, були зроблені на цих землях після життя 1917 року; в) виплатити державні та земські налоги та повинності, які належать до платні з зайтої землі на 1918 р.; с) крім того виплатити з користування зайнятими землями власникам чи орендаторам цих земель відповідно врожаю, але не більше $\frac{1}{3}$, частини середньої річної платні за роки 1913—1917. за однорідні землі в відповідній місцевості; д) платіжі, зазначені в пунктах а) та с) можуть бути вчинені цілком чи частково натурою із урожаю.

3. Ниви, приготовані власниками чи орендаторами під засів буряків, але засіяні другими особами так зле, що нема надії на задовільняючий урожай, належать негайні передачі власникам чи орендаторам — по належності при умові видачі посліднім — зобов'язань пересіву цих нив буряками не пізніше 9. червня.

4. Врожай із нив, оброблених та засіяних під керуванням призначених земельними комітетами управителів, ремонентом та насінням, що належали до власників чи орендаторів і за рахунок послідніх найнятими робітниками, належить власникам чи орендаторам по належності.

5. Спірні питання, які можуть виникнути між власниками та орендаторами з одного боку і тими особами, що запахали землю з другого боку, з приводу п. п. 2а), 2с), 3 та 4 цього закону, коли питання ці не будуть вирішенні взаємно згодою сторін, належить до рішення осібних комісій, які складаються із голови, який призначається Міністром Земельних Справ на кожний мировий участок, а при недостатці служачих Міністерства Земельних Справ, по згоді Міністрів Земельних Справ та Справ Судових з числа служачих судового відомства і двох членів, із яких один обирається місцевою організацією землевласників, а другий сходами сільських громад для оборони інтересів осіб, що зробили засів. Призначення голов та вибори членів Комісії повинно бути переведено негайно.

6. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.
Міністр Земельних Справ В. Колокольцов.¹⁾

¹⁾ »Державний Вістник«, № 8.

В додаток до закону 27. травня про право на врожай було видано 14. червня закон про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 року. На підставі цього закону врожай буряків, посіяних на власних землях цукрових заводів, чи ними орендованих, признавався власністю цукрових заводів незалежно від підстав, на яких засів переведено.

14. червня 1918 року Рада Міністрів ухвалила предложений міністром земельних справ Колокольцовим »Закон про право продажу та купівлі землі по-за міськими оселями«, який мав служити прелюдією до основного закону про земельну реформу, виробленого вже наступником В. Колокольцова, міністром В. М. Леонтовичем. Ось текст цього тимчасового закона:

1. Кожен власник сільсько-господарських та лісових маєтностей, котрі знаходяться на повітах, в тім числі й надільної землі, має право продажу їх без обмеження розміру.

2. Державний Земельний Банк набуває сільсько-господарські та лісові маєтності без обмеження їх скількості, але з тим, що Банк розподілує їх на підставах цього закону.

3. Одна фізична чи юридична особа має право набувати купівлєю або даруванням сільсько-господарські участки з тим, щоб розмір належної їм скількості сільсько-господарських маєтностей в межах повітів Української Держави не перевищував 25 десятин.

4. Земельні товариства окремих приватних осіб мають право набувати купівлєю або даруванням сільсько-господарські участки з тим, щоб скількість набуваючої товариством сільсько-господарської землі не перевищувала тієї скількості, которую мають право набути усі вкупі спільнники товариства, рахуючи право кожного згідно з ст. 3-ю цього закону.

На протязі 2-х років по затвердження купчого запису набута земельним товариством маєтність повинна бути розмежована між спільнниками товариства на одрубні участки згідно з ст. 3-ю цього закону.

Коли земельним товариством в двохрічний строк не буде вчинено добровольного розмежування, то таке переводиться відповідною повітовою Земельною Комісією.

Постанови Комісії по розмежуванню не підлягають оскарженню по суті і визнаються остаточними.

При порушенні Комісією правил цього закону скарги про порушення норм його подаються до Генерального Суду, котрий може скасувати відповідну постанову Комісії.

Видатки Комісії по розмежуванню виправляються з членів товариства в безсуперечному порядкові.

5. Одна фізична чи юридична особа, а також земельні товариства окремих фізичних осіб мають право купівлєю або даруванням набувати лісові маєтності в скількості, встановленій ст. 3 і 4 закону, кожний раз тільки по окремому дозволу Міністерства Земельних Справ.

6. Набування сільсько-господарських та лісових маєтностей в розмірах, перевищуючих норми зазначених в ст. 3 і 4, допускається тільки з особливого дозволу Міністра Земельних Справ для

громадських, промислових або інших культурно-господарських цілей, докладно зазначених у дозволі.

Покупатель зобов'язується на протязі року з дня затвердження кріпостного акту здійснити зазначені в дозволі цілі.

7. Накладені на відчужених участках заборони, незалежно від того, по іпотечних чи інших претенсіях вони зроблені, не являються перепонами до відчуження з тим, що: а) по претенсіях Іпотечних Банків на покупателя переноситься частина боргу, відповідно до розміру відчуженого участку, б) по претенсіях приватних осіб виплачується частина боргу, відповідно до розміру відчужувемого участку. В обох випадках відповідна частина боргу встановлюється аритметичним розкладом загальної суми боргу на загальну скількість десятин вигідної землі.

8. Старші нотарі, затверджуючи кріпостні акти, пильнують тільки по документах підлеглих їм архівів за виконанням ст. 3, 4, 5 та 7 цього закону.

Міністр Земельних Справ має права від імені Української Держави через спеціально уповноважених на те осіб: а) вступати, як третя особа, згідно ст. 665 Статута Цивільного Судівництва, у всі процеси про земельні та лісові маєтності в цілях встановлення обходу ст. 3, 4 та 5 закону з вимогою відмови у відповідних позивних вимогах; б) у порядку позиву прохати про визнання відбувшихся судових вироків, хоч би вони і вступили відносно учасників в них в законну силу, для казни необов'язковими з вимогою про обертання маєтності до казни у порядку ст. 11 цього закону.

10. У порядку примусового стягання по іпотечних та приватних боргах сільсько-господарські та лісові маєтності, що знаходяться в межах Української Держави, продаються з прилюдних торгів у порядку маючих нині силу законів Судовими Установами і купуються без обмеження їх розміру.

Про кожний майбутній прилюдний торг банки, Судові та інші установи повинні одночасно з публікацією повідомляти повітову Земельну Комісію, в районні діяльності котрій знаходиться продається з прилюдних торгів майно.

Повітова Земельна Комісія має право опротестувати торги заявюю, що прилюдними торгами переводиться обхід норм цього закону.

По силі такого протесту торги припиняються і справа про торги передається в відповідний Окружний Суд, котрий у приватному порядкові може по обставинах справи визнати, що цей прилюдний торг направлено до обходу норм цього закону і торги одмінити.

11. У випадку порушення правил ст. ст. 3, 4, 5 і 7 скількість сільсько-господарських та лісових маєтностей, яка перевищує встановлені законом норми, безоплатно переходить до казни, при чому вимога про повернення землі до казни, в межах цілком по її вибору, але без порушення одрубного характеру володіння, розрішується в судовому порядкові по позовах уповноважених на те Міністром Земельних Справ осіб.

У випадку навмисного порушення ч. 2 ст. 6 все майно в тім же позовному порядкові переходить безоплатно до казин.

12. Догляд за виконанням цього закону, а також турботи про землеустроїтельні та межеві роботи для здійснення цілей цього

закону покладається на повітові та губерніальні Земельні Комісії. Склад цих Комісій і їх устрій будуть визначені окремо.

13. Право спадкоємства земельних маєтностей по закону та по заповіту ні в чим не зміняється.

14. Купчі, дарчі записи, складені до 31. грудня 1917 р. старого стилю належать до затвердження в загальному порядкові без пристосування норм цього закону; в такому ж порядкові підлягають одмітці в реестрові кріпостних діл і дані, зроблені до 31. грудня 1917 р. старого стилю.

15. Чинність усіх російських і українських законів, що перечнуть цьому законові, під час його існування припиняється.

Голова Ради Міністрів *Ф. Лизоуб*.
Міністр Земельних Справ *В. Колокольцов*¹).

Земельні Комісії, про які говориться в цьому законі, були установлені місяць пізніше особливим законом від 15. липня 1918 р. На ці Комісії — повітові і губерніальні — було покладено обов'язки з обсягу землеустрою, які належали колишнім »Землеустроителльним Комитетам« російських часів, а також ті, що виникали з закону 12. червня 1918 р. про право купівлі та продажу землі. Одночасно були утворені Тимчасові Земельно-Ліквідаційні Комісії, котрі мали розглядати справи про порушення прав власників та орендаторів землі після 1. березня 1918. року вчинками окремих осіб, сільських громад та ріжких революційних установ.

До таких революційних установ належали скасовані Грамотою Гетьмана 29. квітня 1918. року Земельні Комітети. Цим Земельним Комітетам, що складались з людей обраних на основі чотирьохчленної формули, III-им Універсалом Центральної Ради, було доручено взяти в своє завідування землі й господарства »поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські та церковні«. Видане в половині падолиста 1917 р. »Пояснення« Генерального Секретаріату до III-го Універсалу говорило про обов'язки Земельних Комітетів опікуватись тими землями і майном, щоб оберігати їх від самовольних захватів і знищенні²). Але Земельні Комітети, вибрані серед революційного заколоту й складаючись часто густо з випадкових і непевних елементів, так справлялися із своїм завданням, що викликали не тільки ненависть серед власників сконфіскованих земель, але догану з боку самого правительства Ц. Ради.

Про це свідчить, між іншими, такий обіжник міністра внутрішніх справ П. Христюка, розсланий в половині березня 1918 р. губерніальним і повітовим комісарам:

»В останній час дуже часто помічаються випадки розграблення окремими особами живого й мертвого інвентаря з маєтків. Виходячи з того, що на підставі земельного закону всі маєтки а також живий і мертвий інвентарь є власністю народу, що за цілість цього майна відповідають земельні комітети, пропонується комісарам пояснити

¹⁾ »Державний Вістник«, 1918, № 15.

²⁾ П. Христюк. Українська Революція, т. II, ст. 58-ма.

земельним комітетам, щоб вони не допускали до такого лиходійства, пам'ятаки чи, що за це вони понесуть кару, як за лінівство в охороні народнього майна. Комісари мають поробити всі заходи коло звернення награбленого інвентаря на таких умовах: 1. а) Предмети проживлення і паші віддаються на реперс в місце її речінечі, вказані повітовими харчовими управами. б) Живий інвентарь віддається в те господарство, звідки його забрано, в тім разі, ки це господарство має досить корму та приміщення, в противіні разі застається у тримаючих на збереження з відібраним у них відповідної підписки. в) Мертвий інвентарь і частина зруйнованих будов звертається в ті господарства, з яких їх забрано, під наглядом за виповненням цього повітових земельних управ, у розпорядження котрих, згідно з законом, перейшов живий і мертвий інвентарь. г) Ліс і дрова звертаються у господарства та звозяться у вказані земельними управами місця. д) Лісні матеріали звозяться у склади, звідки їх забрано, та звертаються їх власникам відповідно до приналежності. е) Меблі, посуд і інші речі домашнього обходу звертаються їх власникам або повіреним. ж) Речі, взяті від інших, вказаних на першім місці, треба звертати в місця, звідки їх взято. 2. Особи, товариства й організації, що збули вже розграблені речі, повинні віддати отримані за них гроші до найближчих скарбових урядів у депозит губернського земського комітету. Усе майно, котре по закону заставляється власникам, звергається ім. Про цей розпорядок широко сповістити населення та про пороблені розпорядки негайно повідомити міністерство. Народний міністер внутрішніх справ II. Христюк. Директор Адміністративно-політичного Департаменту Гасєвський»¹⁾.

В своїй діяльності Земельні комітети допускали стільки зловживань, що треба було організувати спеціальні «Земельно-Ліквідаційні Комітети» для розгляду і полагодження ріжких справ що до порушення прав і інтересів власників землі. На Земельні Комісії покладались також обов'язки активного контролю над сільським господарством в сфері внутрішнього життя і праці, як це видно з «Тимчасового закона про міри боротьби з розрухою сільського господарства», ухваленого Радою Міністрів 8. липня 1918. року:

«1. Накласти на Губерніяльні Земельні Комісії під керуванням і з затвердження Міністра Земельних Справ видання обов'язкових постанов про примусове використання живого та мертвого сільського-господарського інвентаря тих власників, котрі не впovні використовують його у власних господарствах, для робіт у других господарствах і для перевозок, які мають державне значення.

2. Накласти на Губерніяльні Земські Комісії під керуванням і з затвердження Міністра Земельних Справ видання обов'язкових постанов про норми платні за сільсько-господарську працю та про примусове виконання місцевим населенням строчних сільсько-господарських робіт.

3. Надати право Губ. Земельним Комісіям в тих обов'язкових постановах, які вони видаватимуть, за порушення цих постанов визначити кару — арешт до трьох місяців і штраф до 500 карбованців.

¹⁾ Див. «Вістник політики, літератури й життя», 1918, ч. 14, ст. 264.

ванців. Накласти на повітових старостів призначення цих кар. Постанови про те пов. старостів можуть бути оскаржені до губ. старостів. Рішення останніх по цих скаргах остаточні.

4. Установити кару замкнення в тюрми на строк до одного року чи призначення до примусових громадських робіт на такий же строк за слідуючі вчинки, коли за них в законі не уstanовлюється більш сувора кара: а) за силомісне псування та знищення посівів, врожаю та зібраного хліба; б) за свавільне закриття чи припинення за попередньою згодою сільських робіт, а також і за підбивання до таких вчинків.

5. Діла про вчинки, які зазначено в ст. 4, розглядаються в звичайному судовому порядкові, але поза чергою.

6. Закон цей перевести в життя по телеграфу.«

Вважаючи на велику вагу земельного питання, Гетьман уяв на себе ніціативу його вирішення: в осені ібуло організовано заповіджену грамотою з 22. жовтня Вишу Земельну Комісію, на чолі якої став Гетьман. Комісія складалася з обмеженого числа членів від земельних власників промисловости і вігчих представників деяких міністерств. Завданням комісії було виробити основи земельної реформи. Як переказує оден з учасників комісії (Д. Марченков від М-ва фінансів), коли головував у засіданні сам Гетьман, то праця Комісії йшла швидкими кроками вперед і намічалася досить радикальна реформа, що прямувала до наділення безземельних і малоземельних селян землею за примусовий, але дешевий викуп від поміщиків. Навпаки, коли Гетьман не міг брати участі в засіданні комісії і його заступала якесь висока і впливова тоді особа, то праця комісії провадилася поволі і неохоче. На думку д. Марченкова таке враження мав і сам Гетьман, який римагав від Комісії негайного вирішення справи¹⁾.

На початку падолиста 1918. р. встиг підготовити проект реформи Міністр Земельних Справ В. М. Леонтович. Цей проект був затверджений Гетьманом і мав бути переведений як закон в Раді Міністрів. Основні принципи проекту Леонтовича були такі: всі великі земельні маєтки мали бути примусово викуплені Державою і потім парцелюва-

¹⁾ Лебідь-Юрчик: Бюджетове право, ст 135.

тися за допомогою Державного Земельного Банку, але не більше як по 25 десятин в одні руки. Залишались тільки господарства, які мали високе агрикультурне значіння і то в розмірах не більше 200 десятин на кожне господарство, більші норми залишались тільки в маєтках, які обслуговували сахароварні, вигодовували культурну худобу (на племя), або плекали культурне насіння, однаке не в усій своїй цілості, а в такій своїй частині, яка не могла бути більше як в 5 разів од норми, призначеної для невідчужуємих земель, себ-то 200 десятин; не відчужувалися також садиби, сади і виноградники¹).

Х. Лебідь-Юрчик уважає, що рівняючи закон Леоновича до земельних законів інших держав, треба признати, що він був подібний тільки до земельних законів у найдемократичнішім краю в цілім світі — Новій Зеландії, де земельне законодавство випередило всі інші краї й еволюційним шляхом вирішило земельне питання на велику користь працюючого люду²).«

¹⁾ В комісії, яка укладала цей проект, приймали участь: В. М. Леонович, Ів. Гр. Чарниш, проф. К. Т. Воблій, Е. Х. Чикаленко, проф. В. А. Косинський, Е. П. Ганєйзер, проф С. Л. Франкфурт та інші, всього коло 25 осіб.

²⁾ Лебідь-Юрчик: Бюджетове право, ст. 135—136.

XVII.

Торговля і промисел.

(Торговельні договори з Центральними Державами.
Українська промисловість.)

Торговельна, а в значній мірі й промислова політика Української Держави залежала в першій лінії від тих зобов'язань, які переняла на себе Україна по Берестейському миру що до Центральних Держав — Німеччини та Австро-Угорщини, та їх союзників — Туреччини й Болгарії. Стаття VII цього договору містила в собі зобов'язання обох сторін »нав'язати негайно господарські зносини й устроїти обмін товарів на підставі слідуючих постанов: до 31. липня б. р. треба буде переводити взаємну обміну лишків найважливіших сільсько-господарських і промислових виробів для покриття біжучих потреб... Скількість та рід виробів... означить по обох сторонах комісія, яка складається з однакової скількості членів з обох сторін і збігається негайно після підпису мирового договору».

Ця комісія мала установити ціни на продукти обміну. (Розрахунок принято в золоті на основі: 1000 зол. нім. марок = 462 зол. укр. карбованців, а 1000 австро-угорських корон = 393 карб. 78 коп.) Самий обмін мав відбуватись через державні або державою контролювані інституції. До заключення остаточного торговельного договору в основу торговельних зносин між Україною й Німеччиною положено умови Російсько-Німецького договору про торговлю і мореплавство з 1894—1904 років, з певними, зазначеними в Берестейському договорі змінами: заставалась в силі Російська митова тарифа з 13 26 січня 1903 року, а стаття X. одержувала такий уклад: »всякого рода твори, котрі перевозяться через область одної з обох сторін, мають бути вільні від усякого перевозового мита, незалежно від того, чи перевозиться їх прямо, чи в дорозі виладовується, складається в склади і знов наладовується«. В основу торговельних зносин з Австро-Угорчиною положено Російсько-Австро-Угорський договір з 12. лютого 1906 р. (з певними змінами редакції окремих статей), що ж стосувалося торговельних зносин України з Туреччиною та Болгарією, то вони мали відбуватися до заключення остаточного договору »по праву найбільш уприємованого народу«.

Передбачена в Берестейському договорі комісія почала працювати в Київі 25. березня 1918 року. З українського боку уповноваженим був М. В. Порш, з німецького посол барон Мум, з австро-угорського посол граф Форгач. Фактично праця велася в 8 підкомісіях, в яких з

українського боку приймали участь пп.: М. Гаврилов, Ів. Ганіцький, Вольський, В. Коваль, Хр. Барановський, Ф. Королів, К. Мацієвич, П. Линниченко, М. Кривецовський, Ів. Фещенко-Чопівський і В. Тимошенко. Протягом перших днів квітня було заключено ряд договорів:

1) 6. квітня — про організацію постачання хліба Центральним Державам. Німеччина й Австро-Угорщина мали організувати, за порозумінням з Українським Урядом, сільсько-господарську централю з філіями по українських губерніях для закупки й експорту хліба, жирів, олійного насіння, стручкових продуктів і взагалі всяких сімян.

2) 9. квітня — про розмір постачання хліба з України. Українське Правительство зобов'язувалося поставити Центральним Державам до 31. липня 1918 року 60 міліонів пудів (1 мілійон тон) хлібних продуктів, жирів, олійного насіння й стручкових овочів. З цієї суми 6 міліонів мало бути передано австро-німецькій централі в Київі або її агентам до 30. квітня 1918 р., 21 міл. до 31. травня, 41 міл. до 30. червня й 60 міл. до 31. липня 1918 р. Українське Правительство мало подбати, щоб призначенні поставки в квітні й травні по змозі збільшити. На всі ці продукти мали бути установлені тверді ціни, які не можна було змінити до 31. липня 1918 р. без обопільного порозуміння.

3) 11. квітня заключено договір про поставку до 31. липня 1918 р. 4000 чілійонів штук яєць. Українське Правительство мало постаратись збільшити цю суму до 500 міл.

4) 13. квітня договір про постачання рогатої худоби. Українське Правитељство зобов'язувалося постачити до 13. липня 1918 р. 2,750.000 пудів живої худоби. Середня вага окремої штуки мала бути 15 пудів. До 31. травня 1918 р. мало бути поставлено 920.000 пудів, до 30. червня

1,840.000 пуд. і до 31. липня 1918 року вся сума 2,750.000 п. Того ж 13. квітня 1918 р. було заключено й договір про постачання картоплі, овочів, сушених овочів, капусти і цибулі. Все це мало бути куповане в дорозі вільної торгівлі. Картоплі могло бути вивезено не більше як 1,500.000 пудів.

5) 20. квітня заключено було умову що-до вивозу сиріх матеріалів: дерева, соломи, льону, конопель, залізної руди, марганцю, шкір, ганчірок, вовни, старого заліза. Українське Правительство давало згоду на вивезення щомісячно 300 вагонів строевого лісу (до 31. липня 1918 р.), на вивіз до 31. липня 37¹, міл. пудів залізної руди, як що від цього не буде шкоди для заводів самої України; так само умовно давалася згода на вивіз неозначененої точно суми марганцю. Від постачання шкір українська комісія відмовилася з огляду на велику нужду в шкірах на самій Україні і з огляду на те, що багато шкіри Центральні Держави одержали разом з рогатою худобою. Так само не визнано можливим вивозити льон, коноплі й хлопок.

Міщана підкомісія, яка мала установити порозуміння що-до ввозу на Україну сільсько-господарських та інших машин, не прийшла до

згоди. Українці заявили про свої потреби (наприклад *minimun* 101.500 плугів), німці вказували на обтяження своєї індустрії воєнним виробництвом. З українського боку було зауважено, що вся торговля сільсько-господарськими машинами й знаряддям буде сконцентрована в руках Союза українських та білоруських Земств і Центрального Союза кооперативів у Київі. Німці заявили, що питання про ціни має стояти в звязку з цінами на хліб, бо хлібні ціни являються маштабом інших цін. Вкінці погодилися на таких пунктах:

a) питання про подорож фахової української комісії до Німеччини й Австро-Угорщини має бути вирішene головами делегацій цих країн вкупі з українським міністстром;

b) має бути негайно скликана підкомісія з 8 осіб (2 від Німеччини, 1 від Австрії, 1 від Угорщини і 4 від України), яка установить, що з українських вимог може бути негайно задоволене з готових уже матеріалів, чим можна замінити потрібні типи машин, і про які вимоги треба переговорити ще з місцевими інституціями;

c) Центральні Держави мають по змозі швидче улаштувати в Київі невелику виставу зразків машин;

d) замовлення, прийом, оплата й експлоатація сільсько-господарських машин і пристрій мусить принципіально належати до Союза українських та білоруських Земств і Центрального Союза кооперативних банків. Операція оплати мусить бути переведена через Український Банк відповідно до операцій оплати хлібних поставок. Нарешті, було установлено, яке число млинових машин, друкарських, фабричних інструментів, електро-технічних виробів і т. п. можуть негайно постачити Німеччина й Австро-Угорщина.

Шо-до ввозу на Україну текстильного краму, то на спеціальній підкомісії українські представники заявили, що українське село відчуває величезну потребу в мануфактурі і що постачання цього краму було б найкращим способом спонукати українського селянина продавати хліб. Німецькі й австро-угорські делегати відповіли, що з огляду на недостачу текстильного краму і сиріх матеріалів у Німеччині й Австро-Угорщині, постачання текстильного й мануфактурного краму може бути допущено лише в заміну за відповідні сирі матеріали. В невеликому розмірі можуть бути поставлені на продаж папірові шнури, папірові ткани й матерії.

Охітніше пішли союзники на зустріч українським вимогам що-до кам'яного вугля. 19. квітня було заключено порозуміння: Німеччина зобов'язалася доставити до 31. липня 1918 р. 315.000 тон вуглю, по 105.000 тон місячно. З того числа 60% мало бути приставлено по залізниці, 40% — водою. Цю загальну суму мали поділити між собою Німеччина й Австро-Угорщина по взаємному порозумінню. Ціна була установлена порто до ст. Голови (або якої іншої пограничної станції)

по 4 р. 50 коп. пуд, або до Одеси (або до іншої пограничної пристані) по 5 р. пуд.

Що-до нафти й керосину, то українці поставили домагання на 500.000 пудів нафти протягом двох місяців і 40.000 пудів керосину. Німеччина й Австро-Угорщина відповіли, що вони готові по змозі задоволити українські вимоги і Австро-Угорщина заявила, що вона має зразу поставити до розпорядимости Українського Правительства 72 цистерни бензину й інших нафтovих продуктів і 12 вагонів парафінових свічок. Так само обидві держави згодилися постачати певне число ріжних хемічних і медичних матеріалів, але тільки безпосереднє до розпорядимости Українського Правительства.

Особлива пілкомісія установила 21. квітня 1918 р. загальні умови постачання краму й принципи обрахунку цін. Що-до перших, то українські представники заявили, що Українське Правительство поділяє весь крам на дві категорії: монопольний крам і крам вільного продажу. Монопольний крам Українське Правительство замовляє, приймає й оплачує; той крам, що йде у вільний продаж, постачається на риск і на рахунок приватних фірм. Вільний крам має бути до 31. липня замовлюваний через членів урядової комісії, яка іде за кордон, поскільки туди не будуть допущені приватні люде. Представники Центральних Держав на це погодились. Був уложеній список предметів торгу, які Українське Правительство оповістило змонополізованими: кам. вугіль, нафта, керосин, бензин та інші паличні матеріали; машини для виробу торфу; сільсько-гospодарські машини й приладдя; млинарські й маслобойні машини й приладдя; машини для фабрик по переробленню сільсько-гospодарських продуктів (за виїмком сахарних заводів); необроблені метали, дрібні залізні вироби й дріт; ручні вироби; будівельна бляха і дрібні металічні предмети; з обсягу домашнього хzяйства; хемічні й фармацевтичні матеріали; мануфактура; керамічні вироби (посуд); папір і пергамін; сільсько-гospодарські мотори. Що стосується цін, то було прийнято, що той крам, якого ціни не установлені в самих договорах, має бути розцінений в порозумінні з комісією українських фаховців, яка мала вийхати до Берліну, Відня й Будапешту, при чому підвищення цін супроти передвоєнних могло бути допущено в пропорції, в якій виросли ціни на хліб, вивожений з України, в порівненні з передвоєнними цінами.

В справі установлення комунікації між Україною й центральними Державами прийшли 19. квітня до такого порозуміння: Було установлено, що обидві сторони висловлюють бажання як-найскорше перейти до стану зовсім вільної їзди й комунікації. Але Німеччина й Австро-Угорщина з огляду на своє перебування у війні не можуть поки-що відкрити свої граници для зовсім вільної їзди і стати на паритетній основі з Україною. Отже, для в'їзду українських громадян на територію Німеччини або Австро-Угорщини треба кожного разу спеціального дозволу

компетентних установ у Берліні, Відні або Будапешті. Для представників офіційних або громадських установ на Україні такі дозволи мають даватися в можливо короткий час. На те, щоб і відносно ідучих на Україну громадян Німеччини й Австро-Угорщини встановити такі ж самі умови, представники Центральних Держав не погодились через те, що для України нема підстав проводити такі обмеження, як для краю, що вже вийшов із стану війни. Але Центральні Держави готові повідомляти Українське Правительство про кожний, виданий ними дозвіл для поїздки на Україну.

Всі ці договори й порозуміння були прийняті головною комісією її увійшли в загальний «Господарський Договір між Українською Народною Республікою й Німеччиною та Австро-Угорщиною», підписаний 23. квітня 1918 року в Київі бароном Мумом, гр. Форгачем і М. Поршем. В цьому договорі в § VIII було обумовлене її «фінансове питання: до 15. червня 1918 року установлено для розрахунків при товарообміні курс: 1 нім. марка — 75 копійкам, 1 австрійська корона — 50 коп. В § IX стояло, що Українське Правительство має вислати до Німеччини й Австро-Угорщини закупочну делегацію її зложити в Берліні, Відні й Будапешті закупочні бюро. § X казав, що Центральні Держави порозумілися з Туреччиною й Болгарією що-до господарської умови з Україною й зобов'язалися задовільнити потреби цих держав з тих запасів, які прийдуть з України. § XI казав, що як би сторона, яка щось постачас, не приставила всього, зазначеного в договорі, числа продуктів і виробів до 31. липня 1918 р., то сторона, яка дістає, має право на приставку цих продуктів та матеріалів і після 31. липня на тих самих умовах. Самий договір вступає в силу з днем підписання — 23. квітня 1918 р. Обидві сторони зобов'язувалися, що їх представники зайдуться в червні 1918 року знову для переговорів про відновлення господарського договору¹⁾.

Українське Правительство бажало зосередити закордонну торговлю в руках державних установ або таких, що стояли під особливимою протекцією держави — як ось кооперативи — і тому заснувало централю по вивозу й привозу під назвою «Державна Комісія по товарообміну». Та правительство Центральної Ради не встигло ще впровадити в життя пункти заключеного 23. квітня договору, як настав переворот 29. квітня і влада перейшла до інших рук.

Міністр Торгу й Промисловості Сергій Мих. Гутник продовжував політику концентрації закордонної торговлі через державні централі. Замісць «Державної Комісії по товарообміну» було засновано при Департаменті Закордонної Торговлі Міністерства Торгу й Промисловості — Відділ для виготовлення торгово-економічних договорів, куди

¹⁾ Всі відомості беремо з офіційно засвідченої копії німецького тексту договору: „Wirtschaftsabkommen zwischen der Ukrainischen Volksrepublik einerseits sowie Deutschland und Österreich-Ungarn anderseits. Kiev. den 23. April 1918“.

запрошено визначних професорів-економістів, а крім того засновано окрему Раду з представників громадських і торговельно-промислових організацій, яка працювала спільно з Відділом при Міністерстві. Пізніше було утворено при Міністерстві »Комітет для зовнішньої торгівлі« з представників правительства, торговельних сфер, промислових, кооперативів, а також представників від Центральних Держав. Цей Комітет скоро було переіменовано в »Торговельну Ралу« з поширенням його функцій на торговлю внутрішню.

В цій справі Радою Міністрів було ухвалено 20. серпня 1918 року спеціальний закон.

Закон із 20. серпня 1918 року про надання Міністрові Торгу і Промисловості особливих прав по регулюванню зовнішнього товарообміну:

»В цілях регулювання зовнішнього товарообміну, як по привозу товарів із поза кордону на Україну, так і по вивозу з України, на Міністра Торгу й Промисловості накладається встановлення й здійснення заходів по регулюванню й контролю зовнішнього товарообміну на підставі вище зазначених правил:

I. Міністрові Торгу й Промисловості надається:

a) видавати правила про заборону або обмеження ввозу і вивозу визначених товарів, вільний ввоз або вивоз котрих може зашкодити розвиткові промисловості своєї батьківщини, шкодить внутрішньому споживанню або утрудняє обрахунки по нашому зовнішньому товарообміну.

Примітка: Спис товарів, недозволених до ввозу, видається Міністром Торгу і Промисловості за порозумінням з Міністром Фінансів.

b) утворювати при Міністерстві Торгу і Промисловості і під його контролем особливі організації (Бюра) з наданням їм прав юридичної особи, котрим буде доручатись провадження справ по закупленню за кордоном або вивозу за кордон визначених груп товарів.

Установи, котрі мають регулювати діяльність цих організацій, надається затверджувати Міністру Торгу і Промисловості, з тим, щоб видатки на їх утримання відносилися на одліки з їх торговельних оборотів.

c) Надавати, в разі необхідності, організаціям, передбаченим в п. »б«, право виключної закупки товарів за кордоном або виключне право вивозу з Української Держави визначених окремих видів товарів.

i) Встановляти за згодою з Міністром Фінансів особливі грошові збори з товарів, котрі вивозяться за кордон і ввозяться з поза кордону, на покриття видатків по реєстрації і контролю товарообміну і утриманню організацій, утворених при Міністрові Торгу і Промисловості, для регулювання товарообміну. Порядок видаткування цих зборів надати встановити Міністрові Торгу і Промисловості, за порозумінням з Міністром фінансів і Державним Контрольором.

d) Затверджувати продажні ціни на товари, які вивозяться за

кордон, в тому разі, коли вивіз цих товарів належить виключно особливим, утвореним Міністерством Торгу і Промисловості організаціям.

е) Встановляти крайні ціни на продаж товарів, привозимих з поза кордону при посередництві організацій, передбачений в п. »б« цієї устави, а також визначити порядок розподілення на території України цих товарів по згоді: з відповідними відомствами в тих випадках, коли вони відають внутрішнім постачанням цими товарами.

2. На Міністра Торгу і Промисловості накласти об'єднання тих закупок за кордоном, котрі провадяться окремими відомствами з тим, щоб кредити на зазначені закупки були попереду відпущені відповідними відомствами, в загальному порядкові.

3. Надати Міністрів Торгу і Промисловості за норозумінням з Міністром Фінансів утворити комісію для розподілення замовлень окремих осіб і установ, по ступінях їх важності, на чужоземну валюту для розплати за куплені за кордоном товари, при чому остаточні вирішення питання про задоволення визначеної Комісією вимоги на загальну суму чужоземної валюти належить Міністрів Фінансів.

4. Надати право Міністрів Торгу і Промисловості по предметах, зазначених в попередніх статтях цього закону, видавати обовязкові постанови.

5. Винні в порушенні постанов Міністра Торгу і Промисловости, виданих на підставі цього закону, оскільки вони не підлягають, згідно з діючими законами, більш тяжким карам, підлягають відповідальності по ст. 29 Уставі про кари, накладаємі мировими суддями, по редакції постанови Тимчасового Уряду від 17. березня 1917 року.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб.
За Міністра Торгу й Промисловости
Товариши Міністра В. Ауербах.«¹⁾

Головною турботою Міністерства було виконання договору з Центральними Державами ѹ використання його в тих пунктах, які говорять про ввіз різних виробів австро-німецької індустрії. Що-до постачання хлібних продуктів, доводилося працювати в контакті з Міністерством Справ Продовольчих, якому підлягало розпорядження цими продуктами. 25. травня 1918 р. було ухвалено Радою Міністрів закон про кредит Міністерству Продовольчих Справ в сумі 230.025.000 карб. на заготовку хліба, худоби, яєць, продуктів садівництва й городини й мішків для вивозу до Центральних Держав. 17. червня між Українським Правителством і Німеччиною та Австро-Угорщиною було заключено окремий договір про утворення Української Ради для харчових засобів, яка мала взяти на себе упорядкування на зсій українській території справи одностайного збирання продуктів і забезпечення ним населення міст та промислових осередків, військ, а також постачання продуктів на визіз. Ця рада („Oberster Ukrainischer Nahrungsmittelrat“) засновувалася на час від 17. червня до 31. липня 1918. року. Ця рада складалася з призначеної Українським Правителством голови, обох представників Міні-

¹⁾) «Державний Вістник», 1918 №. 37.

стерства Продовольчих Справ і двох представників від Німецької та Австро-Угорської господарських централь. Пізніше вона існувала під назвою »Української Продовольчої Ради«. Законом 17. липня 1918. р. було утворено Державне Хлібне Бюро для об'єднання в собі всієї хлібної заготовки і справ мірошницької та круп'яної промисловості України.

Коли наблизився час реалізації нового врожаю, було видано 15. липня 1918 року закон про право на врожай 1918 року: вся скількість хліба харчового і кормового, за виїмком запасу для самого власника, поступала в розпорядження Української Держави по твердих цінах. Під хлібом розумілося жито, пшениця, просо, гречка, сочовиця, фасоля й горох, кукурудза, ячмінь, овес, висівки, всякого рода борошно, крупи а також масляні насіння й усяка макуха.

Дійність не виправдала сподіванок, які клали на договір 23. квітня 1918 р. на обидві сторони, які його заключали. Для України, з її напівзруйнованим революцією господарством і вибитим із звичайної колії життя населенням було не під силу постачити до 31. липня 1918 р. ті 60 мілійонів пудів продуктів, які зобов'язались приставити українські учасники Берестейського договору. З тих цифрових даних, які ми маємо, видно, що число продуктів, які мала доставити Україна до 31. липня 1918 р., далеко не досягало ваги 60 міл. пудів і що саме постачання почало налашуватися більш інтенсивно лише з літа 1918 року. Про товарообмін України з Центральними Державами дає поняття ось яка таблиця, взята нами з офіційних матеріалів Міністерства Торгу й Промисловості:

**Товарообмін України з Центральними Державами
за 6 місяців (квітень-вересень) і за вересень окремо.**

В и в і з		П р и в і з			
Н а з в а п р о д у к т і в	С к і л ь k i s t ь в a g o n i v	Н а з в а п р о д у к т і в	С k i l l k i s t ь в a g o n i v		
	в с ю г о в в е р е с н і		в с ю г о в в е р е с н і		
Хліб	6.326	711	Вугіль	21.428	3.509
Солома і сіно . . .	1.406	137	Масла мінер. . .	804	449
Цукор	3.458	549	Сільсько-госпо- дарські машини	1.651	131
Яйця	2.009	148	Ріжні грузи . . .	665	162
Худоба	5.500	2.114			
Коні	7.000				
Сири і мило . . .	330				
Шкура і вороби з неї	158				
Конопля	280	135			
Резина	231	62			
Мануфактура . . .	264				
Військ. майно . . .	3.449				
Ріжні грузи . . .	14.113	998			
Всього	44.524	4.854	Всього	24.548	4.251

О. М. Андерсон (якого цитую за »Черною Книгою«, 1925. ст. 16-та) подає такі цифри вивозу до центральних держав з України у вагонах до 28. падолиста 1918 р. включно: 9.3 тис. вагонів хліба, 23.2 тис. ваг. продуктів споживи і 4.6 тис. ваг. сировини.

Деякі деталі подають нам цифри, взяті з інших джерел, переважно з біжутої преси 1918 року:

»Neue Lemberger Zeitung« подає нам цифри вивозу з України до Центральних Держав до 2. червня 1918 року. Всього було вивезено з України 7034 вагони. До Німеччини вивезено 2242 вагони, або 32%, а до Австро-Угорщини 4792 вагони, або 68% українського експорту. По роду вивезених продуктів, до Німеччини вивезено 1850 вагонів харчових продуктів, або 29% того роду продуктів, до Австро-Угорщини 4459 вагонів, або 71%. Сирівців німці дістали 392 вагони, або 54%, австрійці 333 вагони, або 46%.

З ввезених до Німеччини 1850 вагонів харчових продуктів з хлібом було 699 вагонів, з іншими харчами 1151 вагон. До Австро-Угорщини ввезено 1352 вагони хліба і 3107 вагонів інших харчів. Вивіз з України йшов трьома головними лініями: Львів, Берестя, Браїла. Головна точка транзиту — Львів; тут пройшло 64,86% загального ввозу; через Берестя 19,48%, через Браїлу 15,66%. Що до роду вивезеного матеріалу маємо таку таблицю: через Львів перевезено 1179 вагонів хліба, 3046 вагонів інших продуктів, 338 вагонів сирівців; через Берестя: 180 вагонів хліба, 894 інших харчових продуктів, 296 сирівців. Продукти, що йшли через Львів, залишилися головно в Австро-Угорщині, Берестя й Браїла обслуговували головно Німеччину¹).

Офіційна таблиця Австрійського Armeeoberkommando подає нам відомості про експорт спеціально Австро-Угорщини через Львів і Браїлу до 6. червня 1918 року включно в тонах; вивезено:

Муки (пшеничної, житньої, кукурузяної)	1.939 тон
Зерна (пшен., житн., кукур., ячмін., гречки)	15.510 "
Висівок	1.843 "
Штук худоби	10.231 "
Інших продуктів (сахар, яйця, картопля, жири і т. д.)	31.113 "

Всього: 54.381 тон

З пізнього часу маємо ще одну (на жаль без точних дат) звістку, подану в »Ділі« 23. серпня 1918 року в такій редакції: »Міністр Гербель бажав ознаймитись, на скільки успішно йде виконування Українською Державою хлібного договору з осередніми державами. В цій справі перший департамент передав йому статистику, де зазначено, що до цього часу відправлено зареквірованих хлібних тягаронів вагонів 6.651, себ-то коло 6.650.000 пудів; крім того, неявнених ще тягарових вагонів, відправлених безпосереднє владою осередніх держав 8.676 а всього 15.327 пудів збіжжя.

¹) Цитую за »Вістником літ., політ. і життя«.

Загальну цифру експорту з України наводить гр. О. Чернін у своїх споминах, кажучи, що з України до Ц. Держав від початку зносин до падолиста 1918 р. було вивезено 113.421 тон боропіна, зерна, стручкових рослин і кормових трав (з того на долю Австро-Угорщини припало 57.382 тон) і 30.757 вагонів інших продуктів та худоби: масло, сало, всякі жири, молочні продукти, мясо, риба, коні, худоба, сахар та ін. (з того на Австро-Угорщину припало 13.037 вагонів). Крім того ще »контрабандою«, по-за офіційним дозволом вивезено до обох держав, по обрахунку гр. Черніна, коло 15.000 вагонів усіх продуктів (див. Ottokar Czernin »Im Weltkriege«, 1919, ст. 345-346).

Що до останньої категорії вивозу — »контрабандної«, то ми маємо цікаву офіційну »Відомість товарів, вивезених за кордон силою за час від квітня по вересень 1918 року, зложену на основі донесень та актів комісарів Міністерства Торгу і Промисловості при митницях«:

Назва товарів	С к і л ь к і с т ь т о в а р і в								
	пуди	хун-ти	ваго-ни	міш-ки	коши	шту-ки	бало-ни	бара-ки	ящи-ки
1. Збіжжа	351.269		36	140					
2. борошно житне та ін.	102.746								
3. волокнисті товари	253.848	29							
4. коні	12.095		30						
5. рогата худоба	300		63						
6. шкіри	86.142	21							
7. метали та вироби з них	38.984	2	19						
8. мінерали	71.928	7							
9. гумові вироби	82.695								
10. лікі і парфюмерія	18.701	13	1			2			
11. хемічні продукти	13.286	3							
12. фурраж	71.039		1120						
13. цукор та вироби з нього	734		3						
14. рослини	6.423			734					
15. масла	14.169	6	29						
16. консерви	36.430								
17. колоніальні товари	53	14							
18. військовий груз	27.944		33						
19. цемент, залізо, тютюн			1						
Разом	1,188.778	15	1325	874	2	3	60	1	35

Але коли не виправдувались надії німців та австрійців на український експорт харчових продуктів в розмірі 60 міл. пудів до 31. липня 1918 року, то ще в більшій мірі довелося розчаруватись українцям на ввіз німецького та австро-угорського краму. Властиво кажучи, тор-

говля України з Центральними Державами була дуже одностороння: Україна постачала хліб, худобу, сахар та інші продукти, а натомісъ діставала вугіль і дуже небагато індустріальних виробів. Та сама «*Neue Lemberger Zeitung*» подає нам цифру ввозу австро-німецького краму на Україну до 2. червня 1918 року — 5728 вагонів або 45% загального обмінного руху (12.762 вагони, з них, як уже згадано, 7034 вагони або 55 % припадало на експорт з України). На жаль газета не подає вказівок про рід того ввезеного на Україну краму, кажучи загально: »на Україну вислано вугіль та інші артикули«. Де-яку деталізацію подає нам часопис «*Welthandel*»: по її відомостям до половини червня 1918 р. вивезено з Німеччини на Україну 230 вагонів із сільсько-господарськими машинами і 92 вагони з ремісничими інструментами, виробами з золінгенської сталі, дротом, косами, сокирами, молотками, емалевим посудом та інш. Мало бути вислано ще 600 вагонів з машинами і 360 вагонів з іншим крамом. »Вартість одного вагону оцінювано в середньому на 30.000 німецьких марок, а ціна продажу 75.000 марок, так що вартість висланих вагонів виносила 9,600.000 марок, а ціна п, скажу 24—30 міл. На рахунок замовлень Українське Правительство вже виплатило 10 міл. карб.¹⁾ Ще мізерніше виглядав австрійський експорт на Україну: до кінця липня прийшло звідти 700 вагонів солі, 25 вагонів емальованого посуду, 5 вагонів сірників, 400.000 пудів тютюну. Що-до тютюну й сірників, то, коли вірточ часописам, це були продукти, захоплені австрійцями на півдні України, як »військовий приз« і потім привезені для продажу назад на Україну. Так само експортувало на Україну де-що з Лодзинських виробів під австрійською маркою.²⁾

Що-до торговлі України з іншими сусідніми краями, то вона велася в більш-менш регульованій формі, з Доном (8. липня було заключено спеціальний договір між Доном і Україною, див. вище), Кримом, Кубаню, Грузією, Білорусю; робилися спроби приступити до товарообміну з Совітською Росією; так, на одному з засідань мішаної комісії при мировій делегації в справі обміну товарами між Україною й Росією представники України заявили, що з України можуть бути вивезені до Росії такі товари: 2,000.000 пудів кам'яного вугля, 2,000.000 пуд. коксу, 750.00 пудів чавуну, 50.000 пудів ширококолійних рельсів і 50.000 пудів вузькоколійних, а всього на суму 15—17 міл. карбованців. Представники Росії заявили про можливість вивезення на Україну 100.000 пудів нафти, бензину й машинової масти, 100.000 пудів ріжного паперу, 2.000 вагонів будівельного дерева, потрібного переважно для копалень, на 1.000.000 карб. цементу, на таку ж суму електротехнічного знаряддя і на таку ж суму одежі для гірничих робітників, а всього також на суму 15-17 міл. карбованців³⁾.

¹⁾ Подаємо за »Вістником«, № 462.

²⁾ Ibid, ч. 32, ст. 472.

³⁾ Ibid, ст. 486.

Але фактично товарообмін з Росією наладився в дуже малій ступені. Так само роблено спроби товарообміну з Басарабією; властиво сама Румунія дуже добивалася установлення торговельних зносин з Україною, що й привело до заключення в кінці жовтня 1918 р. економічно-торговельної конвенції між Україною і Румунією. 5. грудня було заключено торговельний договір між Україною й Грузією.

В інтересах забезпечення необхідними продуктами внутрішнього ринку України й для урегулювання торговлі зовнішньої, Міністерство Торгу особливим наказом з 3. червня 1918 р., за № 1152 установило такі категорії товарів:

Товари безумовно заборонені для вивозу	монопольні	регистрований вільний торт	під контролем	вільний торт
1. Волокнисті товари — всі взагалі в сировому, напівготовому і готовому виді, особливо мішки та брезенти 2. мануфактура 3. галантерія 4. рис 5. колоніальні товари 6. мед в усіх видах 7. масла рослинні і смазочні 8. льняна солома 9. шкурки готові й сирі 10. шкуряні вироби 11. гума сирі й вироби 12. золото, срібло, пластина, мідь, цинк, олово, свинець, кадмій, кобальт, никель, ртуть, алюміній	1. сахар. 2. спирт 3. вугіль	1. шмаття 2. залізні зломки 3. лісові матеріали 4. картопля 5. овочі 6. овочі сухі 7. капуста квашена	1. збіжжа 2. яйця 3. худоба 4. свині 5. сало 6. м'ясо 7. залізна руда 8. марганцева руда 9. дубові екстракти	1. тютюн 2. скло 3. гас 4. сіль 5. сірники 6. кустарні вибори 7. промислові рослини 8. крохмаль 9. риба 10. мінеральні води 11. мінеральні сирові 12. фосфориди 13. фарби 14. фосфати 15. медикаменти

З огляду на наближення терміну 31. липня, коли мав скінчитися строк дійсності договору України з Центральними Державами з 23. квітня, вже в початку літа було приступлено в Міністерстві торгу до підготовки нового договору, з відповідними в інтересах Української Держави змінами. 29. липня 1918 року на нараді голови Ради Міністрів, міністра торговлі, міністра фінансів і міністра продовольчих справ з німецьким та австро-угорським послами було ухвалено продовжити дійсність договору від 23. квітня до 10. серпня 1918 року; потім продовжено ще до 10 вересня; тимчасом почалася робота спеціальної комісії під головуванням міністра С. Гутника по виробленню нового договору. В цій комісії з українського боку взяли участь: М. Гаврилів, С. Франкфурт, міністр С. Гербелль, фон-Заммен, Матусевич, Давидов, В. Тимошенко, Ф. Королів, А. Мономахов, О. Андерсон, С. Бородаєв-

ський, І. Шафаренко, А. Свічин, А. Лукашевич і Москалина. Переговори з представниками Центральних Держав закінчилися підписанням 10. вересня 1918 року у Київі Економічного Договору, підписаного С. Гутником, бароном Мумом і графом Форгачем.

Основні принципи нового договору, більшість тез якого засновано на договорі Берестейському, були такі: із загальною скількості врожаю хлібної кампанії 1918—1919 років 65% залишалося для потреб самої України, 35% же йшло на експорт; як що до 1. грудня 1918 року не було би доставлено для вивозу 40 мілійонів пудів хліба, а до 1. червня 1919 року — 75 міл. пудів, то Центральні Держави мали право дістати як компенсацію по 1 фунту цукру на 8 фунтів хліба, але в загальній сумі не більше 3 міл. пудів.¹⁾ Вся операція з хлібом мала переводитись через Державне Хлібне Бюро і через Українську Продовольчу Раду. На хліб установлялись тверді ціни. Крім того Україна надавала право вивезти 11 міл. пудів живої худоби, 300.000 штук овець; 2 міл. штук птиці; сала, масла і сиру 450.000 пудів, м'ясних консервів і ковбас 20.000 пудів що місяця, 2500 вагонів яєць, 2½ міл. пудів цукру і 20% спирту гонки 1918—19 року. Що-до картоплі, овочів та фруктів — установлювалася вільна торгівля. Що-до сирівців, то Центральним Державам надавалося право вивозити до 19 липня 1919 року 11.200 вагонів дерева, спеціальних сортів за віймком будівельного лісу, дров і шпал; 750.000 пудів пеньки, 30% металів з того числа, що перебуває на вільному ринку й 30% на рахунок металу, який містять в собі привезені машини; 300.000 сухих шкір і 700.000 малих і 250.000 пудів тютюну з старого врожаю.

В склад договору входила особлива »Фінансова Угода«. Український Уряд замовляв у Державній Друкарні у Берліні 11.500.000 гривен, які мали бути готові до 1. січня 1919. року. З цієї суми 1.600.000.000 передавалось Центральним Державам по 250.000.000 що місяця в 1918. році і по 100.000.000 що місяця в 1919. році. Передача мала бути закінчена до 30. червня 1919. року. Ці карбованці Ц. Держави мали право витрачати лише для задоволення потреб своїх військ та приватних закупочних організацій, для виконання ними прийнятих на себе зобовязань на Україні. Замість передаваемих карбованців Ц. Держави по кожному одержанні карбованців повертають по 5.000.000 марок і по 5.000.000 корон. Решта, не покрита цими марками й коронами, оплачувалась таким способом: на 50% цієї решти Українському Урядові одкривалося кonto в Державних банках у Берліні та у Відні; за другі 50% решти Український Уряд удержував Державні Скарбничі 3 ½% білети на пред'явника (в рівних долях німецькі й австрійські.) Ці білети мали

¹⁾ Українське Правительство окремими договорами з Центральними Державами 24. травня і 1. червня 1918 року дозволило їм закупити й вивезти 4 мілійони пудів сахару й сахарного піску. Зазначені в Економічному Договорі 10. вересня 2½ мілійони пудів сахару мали йти по-над ці 4 мілійони.

передаватись в Державний Банк для України. Одержаними сумами та білетами Україна мала право користуватись на строк один рік по заключенню загального миру в Німеччині та Австрії для закупок краму і для оплати зобов'язань перед приватними та громадськими інституціями. Одночасно обмежувався ввіз рублів з Ц. Держав на Україну до 500,000,000 рублів до 30. червня 1919 р. і то лише для задоволення потреб військ Ц. Держав на Україні.

При Українському Міністерстві Торгу і Промисловості мав бути уstanовленний Комітет для зовнішнього торгу в складі представників Українського Уряду, Урядів Центральних Держав, Торгу, Промисловості та споживачів, а також представників діючих на Україні господарських установ Ц. Держав — з метою інформування належних установ та обміркування заходів що до зовнішнього торгу. Існуюча Wirtschaftscentrale залишалася. Для керування всіма операціями по здобуванню хліба встановлялася Українська Продовольча Рада в складі 5 представників від Укр. Уряду і 6 від Ц. Держав. Для закупу та розподілення прибуваючих з-за кордону товарів встановлялись за взаємним порозумінням особливі організації. Як існуючі вже організації зазначено в договорі: Ц. Бюро по закупу сіл.-госп. машин, Паперо-Імпорт та Департамент палива Міністерства Торгу і Промисловости.

Що-до імпорту на Україну, то тут установлено слідує: як загальне правило дозволялося вільну купівлю імпортованого краму безпосереднє споживчими й торговельними підприємствами. Українська Держава брала під свій особливий контроль: ввіз вуглю й нафти — цим мав завідувати Департамент Палива при М-ві Торгу; ввіз сільсько-гospодарських машин — під орудою »Українського Центрального Бюра по ввозу сільсько-гospодарських машин«; що до іншого Українське Правительство залишало безпосередні зносини з імпортовими товариствами Центральних Держав самим покупателям, застерігаючи за собою лише право реєстрації й контролю. Німеччина зобов'язувалася постачати на Україну вугіль протягом серпня-вересня-жовтня в розмірі 3,000,000 пудів місячно, а Австро-Угорщина нафту в розмірі 4880 тон у вересні, а далі по 5.000 тон що-місяця. В склад договору ввійшли також умови що-до дорожніх зносин, перевозу, залізничних тарифів, мита, відносин до Болгарії й Туреччини. Крам мав оплачуватись марками по курсу 85 коп. = 1 марка і коронами по курсу 50 коп. = 1 корона. Економічний договір уходив в силу зо дня підписання 10. вересня 1918 р. і мав дійсність до 30. червня 1919 року. В травні 1919 року представники всіх трьох держав мали зйтися знову для вироблення нової економічної угоди.¹⁾

Наскільки були переведені в життя постанови цього договору, на жаль, ми не маємо ніяких даних. Нам не удалось використати книги О. М. Андерсона (учасника заключення Економічного Договору 10. вересня 1918 року) »Внішня торговля України въ 1918 году«, виданої

¹⁾ Текст договору в цілості подаємо в додатку в кінці цієї книги.

у Київі в 1918 році на підставі матеріалів Міністерства Торгу й Промисловості, а також матеріалів німецького і австро-угорського консульств у Київі. В тій же книзі, як ми чули, зібрані дані що-до товарообміну України з Сovітською Росією.

Заключаючи економічні договори з Центральними Державами, договори, які диктувались перш за все політичною необхідністю, Українське Правительство в той же час дбало про підняття й розвиток продуктивних сил країни. Замовляючи за кордоном сільсько-господарські та інші машини, воно мусило піддержувати виріб цих машин і в себе вдома. Українська промисловість, дуже зруйнована наслідками революції, вимагала державної підтримки, головно — кредиту. Цей кредит ішов через Міністерство Торгу й Промисловості, а також через Міністерство Продовольчих Справ. Так, законом 25. травня 1918 року, Міністерству Продовольчих справ було асигновано 25 мільйонів карбованців на відновлення сільсько-господарського машинного-будування через видачу авансів на закупку металів і вуглю заводам, які виробляли на Україні сільсько-господарські машини та знаряддя. Ці аванси видавались за порукою громадських і кооперативних організацій і під заклад майна та інвентаря самих заводів. Постановою Ради Міністрів 30. травня 1918 р. Міністерству Продовольчих справ надано право фінансувати сахарну промисловість коротко-строчними позичками для обробки бурякових плантацій і реалізації врожаю буряків 1918 року.

Як уже було вище зазначено, для урегулювання життя Донецького вугільного басейну, частина якого відійшла до Всеєвропейської Війська Донського, спеціальним »Договором про спільне упорядкування справ, що стосуються Донецького Басейна« від 5/18. вересня 1918 р. було постановлено засновувати в Харківі мішану Доно Українську Комісію з трьох представників Українського Правительства, трьох представників Донського і двох представників Ради Зізу Горнопромисловців. Комісії цій мало було доручено обмірювати, в інтересах спільногопорозуміння, загальні питання щодо здобичі, розподілу торговлі, вживання й перевозки Донецького мінерального палива. Кожна з сторін зобов'язувалася вжити всіх заходів, щоб забезпечити промислові підприємства й робітниче населення Донецького Басейна, без огляду на державну принадлежність території до України або Дону, тими матеріалами й продуктами, які добуваються на території переважно якоїсь одної з держав або легше добуваються з-за кордону. Отже Донське Правительство брало на себе постачання продуктів поживи і змазочних матеріалів, а Українське — лісові матеріали, вибухові матерії й металічні вироби. Умову було зложено на рік. Ратифіковано її мало бути в Київі не пізніше місяця з часу підписання. В окремому додатку до умови точно зазначалися функції Доно-Української Комісії. Ця Комісія мала, по одержанні від обох правителств відомостей про розмір здобичі вугілля й антрацита та виробу коксу і брикетів, розподілювати вугіль, антрацит, кокс і брикети

між обома Державами, визначити, скільки палива можна вивезти закордон, при чому в суму запотрібовання Донського Війська включалася й сума, потрібна для Північного Кавказа. Взагалі Доно-Українська Комісія мала розглядати не тільки справи поділу Донецького палива між Доном, Україною та іншими державами, але й питання загального характеру що до умовин здобичі, торговлі й перевозки Донецького палива. На випадок непогодження між собою представників обох держав у Комісії, спірні питання мали вирішуватись безпосередніми зносинами обох правительств. З боку Української Держави обидві умови підписали тов. мін. шляхів А. В. Лукашевич і тов. мін. торгу В. А. Ауербах; з боку Дона — Ю. Н. Зілов і І. Н. Вознесенський.

Говорити про становище промисловості на Україні в 1918 році дуже тіжко через брак відповідного цифрового матеріялу. Але де-що сказати можна, користуючись з тих даних, які зібрани й оброблені в Статистичному Відділі Міністерства Торгу й Промисловості й видані під редакцією Г. О. Кривченка, під назвою «Збірник статистичних відомостей по народному господарству України», Київ, 1919, ст. VIII+182, 8°. Тут ми знаходимо де-які відомості про скількість підприємств і робітників з різних галузів промислу на Україні в 1918 році (з порівнанням про стан в попередніх роках), про здобич та виріб продуктів цього промислу.

Коли зважити, що майже ціла третина року (особливо в Донецькому Басейні) була сливе мертвою для праці через панування анархії й боротьбу з большевиками на початку 1918 р., потім в кінці 1918 р., через повстання проти Гетьмана, то результати праці 1918 року, припадаючи на часи Гетьманського правління, свідчать про значні досягнення цих часів в обсягу заспокоєння краю й повернення його до нормальної праці.

Що стосується скількості робітників горно-добуваючої промисловості, то в камінно-вугільній галузі їх працювало:

1913 р.	93.900
1914 р.	95.400
1915 р.	103.800
1916 р.	134.100
1917 р.	154.200
1919 р.	103.300

Скількість підприємств і робітників у великий обробляючій промисловості в 1910-1918 роках представляється в таких цифрах:

Р о к и	Скількість робітників	Скількість підприємств
1910	271.558	3.057
1911	287.714	3.176
1912	307.612	3.367
1913	332.141	3.406
1914	331.890	3.461
1917	369.468	3.771
Всього в 1918 року	394.478	5.382
Працювало на 1 липня	330.849 ¹⁾	2.791

¹⁾ Про де-які підприємства відомостей бракувало. Див. Г. Кривченко, стор 101.

Число робітників горно-заводської промисловості (на 15 заводах, що існували вже в 1914 році) представляється за 1910-1918 роки так:

Роки	<i>a)</i> чавун	<i>b)</i> кокс
1910	2.419	38.677
1911	2.637	44.488
1912	3.714	51.258
1913	3.971	57.812
1914	4.030	60.103
1915	4.169	64.286
1916	6.338	97.860
1917	—	25.720
1918	6.646	49.839 ¹⁾

(дані лише за 10 місяців).

Що-до цукрової промисловості, то тут є дані про скількість виробленого цукру (піску) й рафінаду. Дані ці стосуються 178 пісочних, 17 пісочно-рафінадних і 14 рафінадних заводів, що існували в 1918 році на території 7 губерній: Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської й Вороніжської:

Роки	Скількість переробленого буряку (в тисячах пудів)	Вироблено сахару піску в тисячах пудів	Вироблено рафінаду в тисячах пудів
1910—1911	587.768	81.955	33.967
1911—1912	620.207	84.464	32.088
1912—1913	447.566	50.855	36.298
1913—1914	527.553	66.337	35.573
1914—1915	603.435	84.983	43.104
1915—1916	512.007	71.987	38.936
1916—1917	427.046	59.520	38.006
1918—1918	344.518	46.002	13.304 ²⁾

За останні 5 років перед війною Україна виробляла на своїх заводах в середньому 74.700.000 пудів сахару (що складало 82% загальної продукції сахару в цілій російській державі.) Споживання самого українського населення при середній нормі 18,42 фунти на душу брало 15.030.075 пудів (рахуючи населення України на 1. січня 1914 р. в 32.638.600 душ). Решта — отже, коло 60 міл. пудів — ішла на експорт, головним робом до Московщини, яка у себе виробляла тільки 16 міл. пудів, а споживала його аж 67 мілійонів пудів. За кордон вивозено з

¹⁾ Див. Г. Кривченко, ст. 158—159.

²⁾ Г. Кривченко, ст. 160—161.

Росії за останні 5 років перед війною в середньому по $12\frac{1}{2}$ міл. пудів.¹⁾ Продукція 1918 року цілком задовольняла місцеві потреби й давала лишок для експорту.

Певне поняття про збільшення здобичі мінерального палива в Донецькому басейні за часів гетьманської влади на Україні показує діаграма, уложена проф. В. А. Косинським і ласкаво udілена ним мені для використання. Як видно з цієї діаграми, здобич ця досягла свого максимума в першу третину 1917. року, досягаючи в середньому 150 міл. пудів на місяць. З вибухом революції продукція зразу падає, але держиться за Тимчасового Правительства більш-менш на висоті 120 міл. пудів місячно. Панування большевизму викликає падіння аж нижче 30 міл. (Влада Центральної Ради фактично на Донецький басейн не поширювалася). Установлення гетьманського правління на Україні й заведення ладу викликає поступневе збільшення продукції, яка росте з місяця на місяць і вже в жовтні досягає майже 50 міл. пудів. Але повстання Директорії знову руйнує заведений було лад і продукція зразу пада і, зменшуючись щомісячно, в квітні 1919 р. стойть на рівні 15 міл. Захоплення Донецького басейну Денікіним і заведення тут відносного ладу знову викликає збільшення продукції мінерального палива: в падолісті 1919. року она досягає вже 40 міл., але нове панування большевиків зводить її знову до 25 мілійонів пудів на місяць. В 1922 р. за цілий рік було здобуто приблизно біля 360 мілійонів пудів, себ-то на місяць в середньому припадає коло 30 мілійонів пудів.²⁾

¹⁾ Русская промышленность в 1921 году и ее перспективы. Высший Совет Народного Хозяйства. Москва, 1922, ст. 394—395.

²⁾ »Русский Экономистъ«, Берлин, 1923, № 7—8, ст. 28-ма.

XVIII.

Справи продовольчі. Шляхи. Охорона праці. Народне здоров'я. Державний контроль.

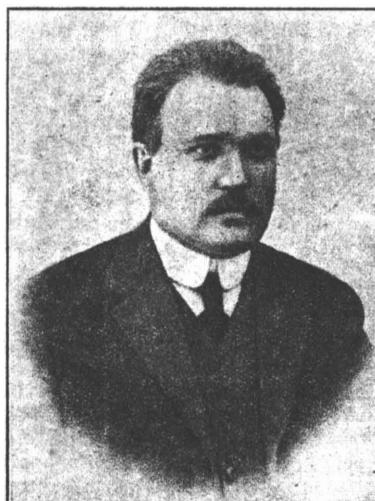
Щоб закінчити наш огляд державного будівництва гетьманського правительства в ріжких областях господарсько-економичного життя на Україні, нам треба зупинитись ще на тих сторонах цього життя, які були предметом діяльності Міністерства Справ Продовольчих, Міністерства Шляхів, Міністерства Праці, Міністерства Здоровля й Державного Контролю. Брак документальних матеріалів, на жаль, не дає нам змоги зупинитись на діяльності всіх цих відомостів з потрібною повнотою й систематичністю. Ми можемо подати тут поки що лише загальну схему їх діяльности, схарактеризувавши лише загальний напрям їх праці, сподіваючись, що з часом, може, будуть опубліковані документи або споміни, які дадуть змогу ясніше уявити собі обсяг і характер державного будівництва і в цих областях.

Одним з важніших в обсягу народного господарства завдань в 1918. році було налагодження продовольчої справи, як з огляду на захистане війною й революцією забезпечення населення держави харчовими продуктами, так і з огляду на ті зобов'язання, які прийняла на себе Україна по Берестейському договору що до постачання продуктів Центральним Державам. Продовольча справа була предметом відання спеціального Міністерства Продовольчих Справ, на чолі якого зразу стояв один з найкращих знавців продовольчої справи на Україні, відомий земський діяч Полтавщини Юрій Юрієвич Соколовський. Йому довелося переводити політику державного монополю на хліб і централізацію справи збору й розподілення харчових продуктів. Міністерство Продовольчих справ одержало величезні кредити на заготовку хліба й усіх продуктів для війська, населення й вивозу до Центральних Держав (взагалі воно мало найбільший бюджет серед усіх міністерств: 1.251,810.053 карб. на рік 1918). Воно провело закон про право держави на весь врожай 1918. року й тверді ціни на хліб, організувало Державне Хлібне Бюро для об'єднання всієї хлібної заготовки й мірошницької та крупяної промисловості на Україні і в повному контакті з Міністерством Торгу вело справу виконання економічно-господарських зобов'язань України що до Центральних Держав (див. попередній розділ про «Торговлю й Промисел»). Предметом особливої уваги Соколовського, яко міністра продовольчих справ, була піддержка власного сільсько-господарського машинно-

будування на Україні, для возстановлення якого він добував від держави кредити, які йшли на позики заводам за порукою земств і кооперативів. З такою ж метою піддержки власного сахарного промислу фінансувало Міністерство Продовольчих Справ і сахарні заводи для обробки плантацій і реалізації врожаю буряків.

Бурхливі обставини життя на Україні, наплив чужинців, утікачів з Московщини, ріжних любителів легкої наживи при ліквідації війни й завязання нових економічних відносин — все це вело до страшенної зросту спекуляції, особливо в області торговельного обороту. Само собою зрозуміло, що спекуляція в сфері продовольчої справи відчуvalася найбільш дошкульним способом, наносючи велику шкоду державним і приватним інтересам, вносячи роздратування в кола незаможної людності, дезорганізуючи заходи пра- вительственных органів. Для боротьби з спекуляцією й всякими зловживаннями була потрібна твер- да воля й залізна рука — чого бракувало міністрству Соколов- ському, людині мягкої, лагідної вдачі. Брак цієї твердости в боротьбі з спекуляцією й ріжними деморалізуючими чинниками було зазначено в відрученому листі Геть- мана на ім'я голови Ради Міні- стрів, де було сказано, що «в цьому відношенні (себ-то, в обсягу бо- ротьби з спекуляцією) досягнені урядом за минулі місяці резуль- тати не можна признати досить задовільняючими, між тим нелад в цій області викликає загальне незадоволення і броження серед маси населення». Це повело до демісії Соколовського і до заміни його на посту міністра продовольчих справ С. М. Гербелем, людиною, що здобула собі репутацію видатного організатора продовольчої справи на посаді головноуповноваженого в справах постачання армій т. зв. Румунського Фронту за часів сві- тової війни.

За часів війни й революції залізницям на Україні (як і в цілій колишній Росії) довелося відіграти виключно важливу роль, яко головному нерву держави, по якому відбувався транспорт, по якому пересу- валося військо й біля якого зосереджувалася боротьба між большеви- цькими і антибільшевицькими силами. Самі залізничники й залізничні робітники брали особливо активну участь в революційних подіях і ця

Міністр шляхів Б. Бутенко.

участь дуже впливала на те, що службова здатність розполітикованих залізничників значно обнизилася. Самі залізниці після кількох років війни і особливо після революції й большевизму, зазнали страшної руйні: багацько станційних будинків, мостів і частин шляху було зовсім зруйновано; паровози й вагони були понищені й покалічені: дуже багато найкращих паровозів і взагалі рухомого складу та всякої майна большевики, відступаючи, загнали на Московщину. Міністрові шляхів, інженерові Б. А Бутенкові (перед тим будівничому й директорові Погільської залізниці) довелося перебрати дуже сумну спадщину... На його долю випало дуже відповідальне і важке завдання відновити зруйнований транспорт України, яко головний нерв господарського життя держави. І в цім обсягу Бутенко виявив дуже помітну енергію та здатність. В справі відновлення нормальної службової праці і в боротьбі з ріжними деструктивними елементами серед службового персоналу він сперся на національний український елемент, піддержуючи його по службі і приваблюючи своїми заходами в справі т. зв. «українізації» залізниць. Вже в перші тижні його урядування українська мова неподільно запанувала на залізницях України, як в діловодстві так і в написах: всі написи з назвами станцій та іншими урядовими оголосками були скрізь пороблені українською мовою, всі вагони на всіх лініях дістали напис «Україна»; спеціальна термінологічна комісія при міністерстві працювала над виробленням технічної термінології для залізниць. По всіх книжкових кiosках на станціях українських залізниць запанувала виключно українська книжка і газета.

«Кievская мысль», газета, яка дуже неприхильно ставилася до українського національного руху, дорікала міністру Бутенкові, що в його відомстві «українізація проводилася съ исключительной стремительностью» (див. № 193, 22. жовтня 1918 р.). З другого боку А. Н-кий в «Книгарі» писав: «Найактивнішим в своїй українізаторській діяльності за весь час української державности було Міністерство Шляхів, воно навіть за гетьмана Скоропадського уперто провадило свою лінію, которую в принципі, виключаючи деталі й ексцеси українізації, треба прийняти нашему громадянству з задоволенням» («Книгарь», 1919 № 19, ст. 1209). Автор цієї тиради, похваляючи Міністерство і згадуючи навіть «ексцеси» українізації, змовчуючи чомусь, що така діяльність велася не «навіть за гетьмана Скоропадського», а тільки за гетьмана Скоропадського, бо тільки за Гетьмана Міністерство й мало в своїх руках об'єкт самої діяльності — залізниці. До Гетьмана воно не встигло приступити до якоїсь реальної діяльності, а після Гетьмана вже не було, біля чого працювати.

Та певна річ, цією формальною стороною, яка викликала до Бутенка з одного боку симпатії націоналістичних українських кругів, а з другого — ворогування кругів російських та зросійщених, діяльність Міністерства Шляхів не обмежувалася. Бутенкові удалося дійсно відновити нормальне життя і працю українських залізниць. В боротьбі з деструктивними елементами — а такими являлись як большевики, так і

прихильники російської реставрації — йому вдалось досягти великих успіхів, що особливо виявилось в перемозі над залізничним страйком в липні 1918 року, організованим більшевицькими елементами. Завдяки рішучим заходам Бутенка з одного боку і допомозі українських національних елементів з другого, страйк було зломлено і українські залізниці після тижневої перерви знову почали працювати. В суворих, але необхідних, заходах Бутенка не зупинили ні погрози, ні навіть замах на його життя. Подавляючи суворими заходами страйковий рух, штучно викликуваний і підтримуваний ворогами української державності, Бутенко в той же час усіма способами старався задовольнити справедливі вимоги залізничників і енергійно дбав про поліпшення їх матеріального становища. Часом з чималими труднощами він добивався ухвалення великих і негайних кредитів для своєчасної оплати залізничників, хоч це і завдавало великого клопоту міністру фінансів. В результаті праці Міністерства вже в половині 1918 року українські залізниці почали функціонувати майже зовсім нормально: по головних лініях відновлено рух скорих потягів, рухомий склад було підремонтовано, пасажирський і товарний рух відбудувався зовсім правильно. Ця нормальна праця залізниць являлась найкращим доказом відновлення і наладження нормального життя в краю взагалі.

Поруч з відновленням звичайної праці залізниць ішла не тільки відбудова поруйнованих революцією мостів і частин шляху (наприклад, на відбудову великого мосту через Прип'ять було асигнувано законом 29. червня 1918 року 914.000 карбованців), але продовжено будування нових залізниць, перепинене революцією: 16. липня Рада Міністрів ухвалила кредит в 8,600,375 карб. на добудову лінії Гришино—Рівне¹⁾. Міністерство Шляхів розробило крім того проект будівлі таких шляхів: 1. Цвітково—Погребище, 2. Миколо—Козельськ—Підгорна, 3. Миколаїв—Умань, 4. Херсон—Джанкой, 5. Олександровськ—Мушкетово, 6. Кічкас—П'ятихатка, 7. Царево—Костянтинівка—Маріуполь, 8. Чаплино—Краматорська, 9. Новоград Волинський—Жмеринка, 10. Ворожба—Нижнє—Дніпровськ, 11. Федорівка—Хорли—Скадовськ. Всі ці лінії мали свою метою або звязати найближчим шляхом велиki центри, або розгрузити лінії, які мають велике промислове значення. Крім того розроблено проект перешивки південних залізниць на широку колію магістрального типу²⁾.

Звернуто було увагу також на водні шляхи і вже 20. травня 1918 року, Рада Міністрів постановила приступити до шлюзування Дніпровських порогів, призначивши 8 міліонів карбованців на підготовчі роботи³⁾.

Міністерству Шляхів доручено було й справу забудови столиці Української Держави, міста Київа: в цілях кращого розпланування й забудування міста Київа було встановлено пост »головноуповноваженого

¹⁾ »Державний Вістник« 1918 № 26.

²⁾ »Вістник політики, літератури й життя«, 1918, № 25.

³⁾ »Державний Вістник«, № 10.

по забудуванню земель м. Київа« і призначено на цей пост товариша міністра шляхів інженера П. П. Чубинського. На потреби справи було асигновано 10,940.000 карбованців. Малося на увазі перш за все забудувати порожні простори Печерська і Звіринця, перенісши туди міністерства і взагалі вищі урядові інституції.

Міністерством Шляхів керував Бутенко в обох кабінетах Лизогуба. Другим товаришем міністра був інженер Вадим Дм. Єщенко (б. міністр шляхів за часів Центральної Ради). Директором департаменту водних шляхів був інженер Ів. Оп. Шовгенів.

Міністерство Народного Здоровля й Опікування мало перед собою дуже складне й тяжке завдання поліпшити санітарне становище краю, що був кілька років почасті тереном війни, або ж найближчим запіллям міліонових армій, був увесь захоплений виром громадської війни большевизму; розвинулися пошесні хороби, загрожувала зі сходу холера; тим часом медичний і санітарний апарат був у краю в значній мірі зруйнований, почувався величезний брак медикаментів і санітарних засобів. Енергія міністра В. Ю. Любинського й його найближчих помічників д-ра Є. І. Яковенка й д-ра Б. П. Матюшенка була направлена в першій лінії на боротьбу з пошестями, на піддержку й обновлення існувавших вже в краю великих лікарських інституцій, на використання величезного майна і особистого персоналу медично-санітарних організацій пійськового часу, таких як Червоний Хрест, Земський та Міський Союзи та інш. Закуповувалися в значній скількості медикаменти в Німеччині і розпреділювалися по різних державних і громадських лікарських установах. Предметом опіки Міністерства були також численні дитячі притулки, що заснувалися в часи війни для дітей біженців і сиріт, і якими також опікувалися раніше ріжні громадські організації. Одною з прикмет діяльності міністра Любинського, як і всього його відомства, було особливо уважне відношення до національного українського моменту, передовсім в справі мови, в особистому складі персоналу Міністерства, який складався переважно з людей з яскраво зазначеню національною українською фізіономією¹⁾). Так само, як і відносно Mi-

¹⁾ Директорами департаментів були: 1) Медичного — др. Б. П. Матюшенко, 2) Санітарного — проф. А. В. Корчак-Чепурківський, 3) Загального — М. М. Галаган. Відділами завідували: 1) Відділом освіти — др. В. О. Піснячевський, 2) Інформаційно-видавничим — др. Ю. Меленевський, 3) Судової медицини — др. Сулима, 4) Санітарно-технічним — інж. Ол. Земляницин, 5) Демобілізаційним — др. О. Сидоренко.

Міністерство видавало (під. ред. Ю. Меленевського) »Вістник Міністерства Народного Здоровля«. При м-ні працювала особлива Термінологічна Комісія під проводом д-ра М. А. Галіна. Ця комісія вже в 1918 р. виготовила »Російсько-Український Медичний Словник« виданий друком тільки у 1920 р.

ністерства Шляхів, це викликало на адресу Любинського незадоволення тих елементів, які до української національної справи ставилися байдуже, або неприхильно.

Міністерство Праці під проводом Ю. М. Вагнера (професора Київського Політехнікума й колишнього голови секції праці при Військово-промисловому Комітеті), а пізніше під проводом М. А. Славинського й проф. В. А. Косинського, ставило собі завданням створити фабричне законодавство, яке б переслідувало перш за все інтереси держави, а не того чи іншого класу. Проф. Вагнер, як міністр праці ставився дуже прихильно до професійних союзів, допомагав їм і старався працювати з ними в контакті. Це було завдання не легке. Діло в тому, що здебільшого представниками від ріжких професійних спілок являлися не самі робітники, а інтелігенти, переважно адвокати. Вони проводили свою партійну політику й старалися захопити в свої руки фабричні комітети. Однак міністр праці і його помічник, товариш міністра В. Косинський, твердо стояли на тому, що в справах фабричного законодавства й взаємін між робітниками й промисловцями правительство не може ставити на бік тих, або других, а повинно вести справу в інтересах держави так, щоб підняти промисловість краю і в той же час по змозі задовольнити справедливі й оправдані домагання як робітників, так і промисловців.

Для обговорення й підготовки всіх законопроектів, які стосувалися взаємін між робітниками й промисловцями, Міністерство Праці провело через Раду Міністрів закон 15. липня 1918 р. про Комітет Труда. Цей Комітет складався з представників від Міністерства Праці, від Міністерства Торгу й Промисловості, Судових Справ, Шляхів, Народного Здоровля й Міністерства Внутрішніх Справ, — по одному від кожного; з двох професорів-спеціалістів по економічних питаннях із восьми представників від робітників. Головою Комітета був товарищ міністра проф. В. А. Косинський. В цьому Комітеті й зосередилася головна робота по виробленню законопроектів, які йшли від Міністерства Праці до Ради Міністрів.

З ініціативи Міністерства Праці, для підтримки безробітних, Рада Міністрів ухвалила 5. серпня 1918 р. закон про організацію громадських робіт, за для чого було відпущене 2,557.535 карбованців. Ці гроші мали бути вжиті таким способом:

1. 150.000 карб. було видано Київському Міському Самоврядуванню на закріплення Андріївської гори в Київі.

2. 51.535 карб. було видано Лісовому Департаменту Міністерства Земельних Справ на закріплення місцевости біля могили Т. Шевченка.

3. 2,000.000 карб. видано Міністерству Шляхів на розроблення кам'яних карерів біля сел Лозоватка й Селище.

4. 56.000 карб. видано Ніжинській Міській Управі на будування мостів через ріку Остер.

5. 300.000 карб. видано Волинському Губернському Земству на відбудову зруйнованих громадських будинків.¹⁾

Всі ці роботи мали перевідитись під контролем Міністерства Праці, представники якого мусили доглядати, щоб до роботи було притягнуто в першій лінії безробітних.

Бажаючи повисщити продуктивність української промисловості з огляду на вимкові обставини, які переживала держава, Міністерство Праці перевело через Раду Міністрів 17. вересня 1918 року закон, яким Міністру Торгу й Промисловості, за згодою Міністра Праці, надано право відступати від норми 8-ми годинного робочого дня, установленої законом Центральної Ради від 25 січня 1918 року. Відступати можно було лише в окремих випадках, »коли це буде визнано необхідним за- для забезпечення населення предметами першої потреби, або за- для за- доволення потреб державних чи громадських установ, або підприємств, які мають загально-державне значіння«.²⁾ Цей закон викликав нездо- волення з боку крайніх лівих партій³⁾, які справу 8-ми годинного робо- чого дня використовували демагогічним способом для своїх партійних цілей, але він був необхідний в інтересах держави.

— — —

Державний Контроль на Україні було організовано по російському типу, але з змінами, які викликалися досвідом і вимогами життя. З цих одмін організації Українського Державного Контроля супроти росій- ского варто зазначити такі: в Українській Державі ревізії підлягали всі урядові установи, не виключаючи банків, що до їх кредитових операцій: установлено було штрафи за несвоєчасне представлення звітів і відповідей урядових установ на захисти Державного Контролю; було поширено ревізію й на приватні установи, які дігравали субсидію від державного скарбу, наприклад земства й кооперативи. Для керування чинів Державного Контролю було вироблено окремий тимчасовий »Статут Державного Контролю«.

Державним контролером в кабінеті Лизогуба був Г. О. Афанасьев. Товарищем державного контролльора був Д. Валійський, колишній стар- ший ревізор Київської Контрольної Палати. Директорами департаментів були: I-го департаменту Д. Симонів (служив перед тим в полевім конт- ролі); II-го Пуницький (так само служив в полевім контролі); III-го М. Скугар-Скугаревський (служив в Держ. Контролі в Петербурзі, родом черніговець); IV-го Ів. Кабачків (служив в Державнім Контролі, в цен- тральних установах, родом полтавець). В кабінеті С. Н. Гербеля держав- ним контролльором став С. Петрів, що служив раніше в полевім контролі в Центральних установах російського контролю в Петербурзі.

¹⁾ »Державний Вістник«, № 35.

²⁾ Ibidem № 42.

³⁾ Див. Ю. Крейзель, Професиональное движение и австро-германская окупация. Київ, 1924, ст. 67–68.

XIX.

Міністерство Ісповідань і церковна політика Української Держави.

Міністерство Ісповідань було вперше заведено лиш за Гетьманського правління: Центральна Рада та її правительство не визнавали потреби в такому міністерстві, бо взагалі не надавали серйозної ваги церковній справі. Серед українських революційно настроєних кругів, які стояли тоді біля влади, »дуже мало оцінювалася тоді роля церковного елементу в національно-державному житті. Церковний фактор дуже просто одикивав з обсягу нашої уваги, як такої уваги не вартий. Інтерес до церковних справ кваліфікувався, як певна ідейна вузькість, нахил до клерикалізму, а це дуже псувало репутацію правовірного революціонера, а тим більше — не дай Боже — соціяліста«. Так характеризує відношення української революційної демократії до церковної справи один з її видатніших знавців церковної справи на Україні.¹⁾ Ол. Гн. Лотоцький, автор цієї характеристики, входячи в склад Генерального Секретаріату, вінс був до Ген. Секретаріату законопроект про утворення окремого секретаріату культів, але »до цього законопроекту Ген. Секретаріят поставився дуже обережно, що викликалося саме революційними інтенціями, які в той час мали непобориму силу«.²⁾ Але коли виявилось, що сама Центральна Рада ставиться до утворення спеціального секретаріату церковних справ неприхильно, Генеральний Секретаріят у себе вже більш того питання не зачіпав. Центральна Рада прийняла після дебатів »у церковній справі« резолюцію в такім сенсі, що »державним нашим ідеалом є такий устрій, де релігія мусить бути приватною сферою життя, а тому утворення яких-будь адміністративних установ для тої сфери було б віддаленням від того ідеалу«.³⁾

Така політика вела до дуже шкідливих наслідків. Треба нагадати, що з самого початку революції духовенство поставилось дуже прихильно до національного українського руху; доволі вказати хоча б на такі факти, як те, що київське міське духовенство присягало своїх представників до Центральної Ради на другий чи на третій день по її заснованню, а на Національний Конгрес, що відбувся 4. квітня 1917 року у

¹⁾ О. Лотоцький. Церковна справа на Україні. «Літературно-Науковий Вістник», 1923, V, ст. 65-та.

²⁾ Ibid.

³⁾ Ibid.

Київі, явився з привітанням від духовенства єпископ Никодим і був обраний до почесної президії Конгресу. Але українська революційна демократія знехтувала такою прихильністю українського духовенства і нічим не піддержала національного руху серед того духовенства. Українська церковна справа — відновлення церкви та націоналізація церковного життя на Україні — опинились в руках невеликої групи людей, кількох десятків людей, головно священиків. Ця група утворила при кінці 1917 року Українську Церковну Раду, яка й узяла провід над українським церковним рухом. Українське правительство нічим її не піддержувало і ставилось до його діла, як до зовсім чужої собі справи. А тимчасом вороги української церковної справи дуже скоро зорієнтувались в ситуації і поспішили використати її в своїх інтересах. Діло в тім, що завдяки політиці російського уряду головна церковна влада на Україні — більшість єпископських катедр і соборних катедр по головних містах — були обсаджені москалями або помосковленими українцями, прихильниками централізму й русифікації. Спочатку і серед цих людей прокинулось стихійне національне почуття, але, бачучи холодне й вороже відношення до себе соціалістичної української влади, ці люди одвернулись знову від українства і знову всі свої надії що-до збереження інтересів православної церкви покладали на всеросійську владу і тісну єдність з всеросійською церквою. Таких поглядів додержувалась і більша частина людей світських, які приймали близько до серця інтереси церкви і живо цікавилися церковною справою. Прихильники відродження церкви на Україні в національній формі опинились в незначній меншості. Це виявилось вже літом 1917 року на т. зв. єпархіальних з'їздах духовенства і мирян на Україні. Як свідчить один з активніших учасників українського церковного руху, «більшість єпархіальних з'їздів на Україні поставилась байдуже до справи відродження Української Церкви і трактувала церковні справи з погляду Москви»¹). Церковна Українська Рада в своїх стремліннях наштовхувалася на рішучий опір з боку центральної і місцевої влади церковної. «Ця ворожа для України церковна влада користуючись українським державним апаратом для своїх цілей, зводила ні на що усі громадянські проби націоналізації церковного життя. Це було глибоко ненормально, це була з боку державних чинників тактика національного самогубства, але та тактика фактично держалася, ґрунтуючись формально на тих ідеологічних основах, що справи церковні — то справи приватного життя українських громадян. І це говорилося тоді, коли державні засоби — адміністративні та фінансові — залишалися по старому в руках церковної влади, що була перенята ворожим до України, сутто московським духом і виявляла отверто відповідну акцію»²).

¹⁾ Проф. В. Біднов. Церковна справа на Україні. Тарнів, 1921, ст. 12-та.

²⁾ О. Лотоцький. Церковна справа на Україні. »Літ.-Наук. Вістник«, 1923, V, ст. 65-та.

Вже аж весною 1918 року правительство Центральної Ради, примушене вимогами життя взяти участь в церковних справах, заснувало при Міністерстві Внутрішніх Справ окремий департамент справ духовних. Але діло було поставлено дуже незручно: на чолі департамента призначено М. М. Безсонова, бувшого єпископа Красноярського, що порвав з організованим церковним життям, скинувши з себе єпископський сан. Призначення такої людини на посаду директора департаменту ображало й хвилювало духовенство й віруючих людей взагалі.

Провідники українського церковного руху вже в кінці (1917 року) стали на тому, що українська церква має бути автокефальною, себто самостійною церквою, незалежною від московського патріярха. В такому дусі висловилися, наприклад, в половині падолиста 1917 р. установчі збори українського «Братства воскресення Христя» у Києві. Організаційний Комітет по скликанню Всеукраїнського Церковного Собору теж стояв за автокефалію. Він видав заклик до православного населення, де пропонував не поминати на богослужіннях московського патріярха як голову чужої церкви, і зібратися на незалежний український собор, який би й вирішив: чи признавати на Україні московського патріярха, чи ні і чи бути українській церкві автокефальною, чи ні. На чолі українського церковного руху стали архієпископ Олексій (бувший арх. володимирський і б. ректор Казанської Духовної Академії), протоієрей В. Липковський (теперішній митрополит Української Автокефальної Церкви), прот. С. Потіхин, свящ. Н. Маринич та інші особи.

6. грудня 1917 року Організаційний Комітет по скликанню Всеукраїнського Церковного Собору відбув засідання, на якому переіменував себе в »Тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Раду« й виніс з цього приводу таку резолюцію:

»Обговоривши положення православної церкви на Україні в теперішній час, яко час відокремлення Української Держави від російської, а також з огляду на проголошення всеросійського патріярха, котрий може поширити свою владу і на українську церкву, виконавчий комітет ухвалив:

1. Організаційний Комітет для скликання Всеукраїнського православного церковного Собору поперед має прийняти назwę »Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради«, котра і буде тимчасовим правительством для української православної церкви та свої повновласті зложить на Всеукраїнськім православнім церковнім Соборі.

2. Тимчасова Всеукраїнська Православна Церковна Рада веде далі діяльність організаційного Комітету Церковного Собору.

3. В склад Тимчасової Всеукраїнської Православної Церковної Ради має увійти з правом рішаючого голосу в повному складі весь організаційний Комітет для скликання Всеукраїнського церковного Собору. Крім того, туди мають право посылати своїх представників отсі організації: а) всеукраїнська рада військових депутатів 2 представників, б) всеукраїнська рада робітничих депутатів 2 пред-

ставників, в) Всеукраїнська Рада Селянського Союзу 2 представників, г) кожна українська епархія 1 представника, д) кожна українська епархія 1 представника, е) від монастирів Київа 2 представників, е) від духовних наукових заведень 1 представник, ж) від Духовної Академії 1 представник, з) від київської єпископської ради 2 представник, і) від церковних братств Київа 1 представник.

4. Всеукраїнська Православна Рада має право кооптації.

5. Церковна рада посилає свого представника в Центральну Раду.

6. Всі представники мають бути по походженню і переконанню українцями.

7. Виконавчий Комітет для скликання Всеукраїнського церковного собору переіменовується в Президію Тимчасової Всеукраїнської Церковної Ради.

8. Ухвалено назначити комісарів у консисторії на Україні й назначено в київську консисторію священника Павла Пашевського, в чернігівську прaporщика Голика, в полтавську поручника Андрієнка; назначення для інших губерній відбудеться на найближчім засіданні. Комісарам видати наказ, який має виробити комісія з оо. Маричева, Маринича й д. Голика.

9. Тимчасова Всеукраїнська Церковна Рада має право виробити поклик до українських єпископів; цей поклик поручено уложить архиєпископові Олексієві й оо. Тарнавському, Хоменкові, Филипенкові, Мариничеві та дд. Рафальському й Мазюкевичеві.

10. Постановлено кооптувати до президії нашої Ради в адміністраційний відділ о. Маричева.

11. Голова нашої Ради, владика Олексій, заявив Раді, що він має іхати до Москви тому, бо його туди закликають телеграфічно, а також тому, що йому дали місце в монастирі.

Наслідком того Рада постановила: владиці, яко голові Ради заборонити виїзджати з Київа, а також займати призначене йому місце. А до Москви послати депутатію з запитами, які торкаються скликання всеукраїнського церковного Собору й по дорозі в справі всеукраїнської православної церкви.

Оригінал підписали: голова Всеукраїнської церковної Ради архієпископ Олексій, секретар діякон Дурдуковський.¹⁾

Але прихильники українського церковного руху і автокефалії опинились в меншості на скликаному за їхньою ж ініціативою Всеукраїнському Церковному Соборі. Прихильники московського патріярха й єдності з російською церквою, маючи за собою більшість ієрархів на Україні, впливових священиків, професорів Духовної Академії й Університету в Київі, зуміли добре підготовитись і провести своїх кандидатів на Собор. Вибори до цього Собору відбулися під великим тиском єпархіальної влади; по деяких єпархіях депутати на Собор вибиралися по списку, який просто відчитував голова виборчих зборів, місцевий архієрей.²⁾

¹⁾ »Вістник літератури, політики й життя«, 1918, ч. 9, ст. 72.

²⁾ О. Лотоцький, »Літер.-Науков. Вістник«, 1923, V, ст. 66-а.

Проти провідників українського церковного руху було розпочато за-
взяту агітацію, особливо проти архієпископа Олексія¹⁾

Патріярх московський Тихон прислав своє благословення Всеукраїнському Церковному Собору і Собор згідно канонічним правилам відкрив свою діяльність 7. січня 1918 р. у Київі урочистим молебнем у св. Софії. Перше пленарне засідання відбулося 6 січня. Почесним головою Собору вибрано київського митрополита Володимира. З'їхалося 279 депутатів, серед них епископи майже всіх українських єпархій. До президіума вибрано: головою — Пимена, епископа Балтського; товариши голови — Дмитрія, епископа Уманського й Пахомія, епископа Чернігівського — від ієрархів; прот. Є. Капралова і свящ. А. Маричева — від пресвітерів; діакона А. Дурдуковського — від діаконів; С. Баваровського — від паламарів; І. Черненка, Ястrebцова, Ф. І. Мищенка і П. Янченка — від мирян. До Соборної Ради обібрано: архієпископа Катеринославського Агапіта — від єпископів; свящ. І. Ботвиновського — від кліриків, В. В. Зінківського, М. В. Погребного і М. В. Заболотного — від мирян. За секретаря Собору вибрано В. М. Страшкевича, його помічниками — пп. Чернявського й Голика.

11 січня Собор поділився на шість секцій:

1. Урядова Комісія — справи вищої церковної управи (голова — архиєпископ Антоній; товариші голови — проф. Ф. І. Титов і проф. М. Н. Ясинський).

2. Епархіальна управа і парафія (голова — арх. Агапіт, товариші голови: протоієрей В. Н. Липковський і Х. Ф. Говядовський).

3. Українізація церкви (голова — арх. Евлогій, товариші голови: архимандрит Миколай і Ф. Щитинюк).

4. Просвітнія Комісія (голова єпископ Каневський Василій, товариші голови: прот. А. А. Глаголев і К. К. Мирович).

5. Економічна Комісія (голова еп. Чигиринський Никодим, товариші голови: прот. Н. А. Шпачинський і І. А. Погребний).

¹⁾ Відповідаючи на ріжні закиди з боку своїх опонентів, арх. Олексій умістив на сторінках газети «Кіевлянинъ» (від 6 грудня 1917 року) отвертого листа, де між іншим писав: «Я українець і не соромлюся, не боюся заявити це голосно. Я любив і люблю той народ, до якого належали мої батьки, мої діди, прадіди, серед котрого я родився, виріс, мовою котрого я співав... Не бути українцем я не можу так само, як дуб не може переродитися в березу, липа в сосну... Я не можу перемінитися в якусь етнографічну сумішку з фіна, черемиса, чувашанина й інці. Решту своїх сил я віддам цілком і безповоротно службі духовим і церковно-релігійним інтересам свого українського народу так, як я їх розумію. Та прошу вірити, що я до кінця своїх днів зостануся православним архієреєм, які-б не були тяжкі та зліденині ці дні і не зраджу твоїй святій вірі, за которую билися мої предки в рядах Запорожців.

Архієпископ Олексій, доктор церковної історії».

6. Особистого складу (голова Федор, еп. Прилуцький, тов. голови: прот. К. Левицький.)¹⁾

Усіх пленарних засідань в цю сесію відбулося 9. На одному з них, а саме 14. січня, Собор заслухав доклад проф. Ів. Огієнка на тему »Відродження Української Церкви«, в якому було подано план українізації церкви. Собор зустрів доклад дуже прихильно, по скінченні його члени Собору проспівали національний гімн »Це не вмерла Україна«, а арх. Евлогій дякував докладчика в імені Собору й запросив бути членом комісії по українізації церкви.²⁾ Однаке ніяких важливих принципіальних постанов Собор не встиг винести: 15. січня в Київ вибухло більшевицьке повстання, засідання довелося відбувати під вистрілами гармат і 19. січня Собор перервав свою діяльність, ухваливши зібратись знову 10. травня 1919. року. Скоро по тому більшевики захопили Київ і їх жертвою поляг серед інших і митрополит Володимир, замордованій в Печерському монастирі.

Відновити свою діяльність Собору довелося вже під Гетьманським правлінням. Гетьман поставився до церковної справи на Україні зовсім інакше, ніж Центральна Рада. В законі про »Тимчасовий державний устрій на Україні«, оголошенні разом з Грамотою 29. квітня 1918 р., було внесено окремий розділ »Про віру«, в якому проголошено, що »передовою в Українській Державі вірою є християнська-православна«. Разом із тим проголошувалося, що »всі, неприналежні до православної віри громадянє Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний на кожнім місці свободним відправленням їх віри і богослуження по її обряду«. В кабінеті міністрів Гетьманського правительства було утворено спеціальне Міністерство Ісповідань і під час міністра запропоновано відомому українському діячеві й прихильникові автокефалії Ол. Гн. Лотоцькому. Але він одмовився «з огляду на ті політично-соціальні обставини, в яких відбувався гетьмансько-державний переворот»³⁾.

Тоді на пост міністра ісповідань запрошено професора Університету св. Володимира і Українського Народного (пізніше Державного) Університету Василя Вас. Зіньківського, прихильника обновлення церковного життя на строго евангельських основах, дуже популярного в широких громадських колах церковно-громадського діяча.

Перед Зіньківським, як перед міністром ісповідань, стояло дуже трудне завдання: бажаючи провести реформу церковного життя на Україні так, як це відповідало інтересам держави, а також інтересам обновлення церковного життя, в національному українському дусі, він наштовхнувся на опір добре зорганізованого єпископату, певної частини

¹⁾ Краткая Лѣтопись первого Всеукраинского Церковного Собора и его важнейшая постановлена в январѣ и юнѣ 1918 г., Кіевъ, 1918, ст. 4-та.

²⁾ Проф. В. Біднов. Церковна справа на Україні, ст. 14-15.

³⁾ О. Лотоцький. »Літер.-Наук.-Вістник«, 1923, V ст. 66-та.

священства й церковних діячів з-поміж людей світських, котрі стояли на ґрунті тісного єднання з церквою російською, залежності від московського патріярха й котрі неприхильно ставилися до національної української течії в церковному житті. Конфлікт виринув насамперед в справі вибору Київського митрополита, а потім і в справі Українського Церковного Собору.

По замордуванні большевиками київського митрополита Володимира київською епархією правив тимчасово єпископ Чигиринський Никодим. Його тактикою було (за порозумінням з Москвою): перевести вибори київського митрополита до Собору на київському епархіальному з'їзді. І цей з'їзд відбувся в половині травня 1918 р. Зіньківський, тільки що призначений на посаду міністра, хтів відкласти вибори і запропонував це відложение в імені правительства. Він мотивував тим, що вибори київського митрополита являються виборами не просто київського митрополита, але й первосвятителя Української Церкви; тим часом організація Української Церкви ще не установлена і тому функції київського митрополита ще не зазначені. Крім того, вибори київського митрополита — первосвятителя Української Церкви — мають відбутися при ширшому колі виборців, ніж од одної тільки київської епархії: треба було, щоб з'їхалися представники усіх українських епархій. Але проф. Зіньківському відповіли, що виборів відкласти не можна (так було рішено в Москві) і що Собору до осени також скликати не можна.

Вибори відбулися 19. травня. По наказу з Москви для вибору треба було $\frac{2}{3}$ голосів. Але аранжери з'їзду вдовольнилися звичайною більшістю. Вже наперед було зроблене все, щоб усунути тих членів епархіального з'їзду, які б голосували проти кандидатури харківського митрополита Антонія, вибір якого був передрішений. Було усунуто, наприклад, свящ. Соломку з Канева, гарячого прихильника української національної течії. На виборців роблено всякий можливий тиск. Перед самими виборами явився на з'їзд проф. Зіньківський і знову запропонував від імені правительства відкласти вибори й заняться звичайними епархіальними справами, загрожуючи в противному разі незадоволенням влади. Але пропозиція міністра, поставлена головою зборів арх. Евлогієм на голосування, зібрала ісовою 10 голосів за, решта була проти, або вистрималася від голосування. І вибори відбулися. Однаке, не вважаючи на завзяту агітацію кандидатура митр. Антонія не зібрала великої більшості голосів: з-поміж 290 членів з'їзду тільки 160 подали свої голоси за митр. Антонія, решта 130 голосів було подано за єп. Уманського Димитрія. Однаке, вибори митр. Антонія відбулися не канонічно: не було потрібних $\frac{2}{3}$ голосів (як того вимагала постанова Всеросійського Церковного Собору 1917 року, що було обов'язково в даному разі). Коли міністр ісповідань довів до відома Ради Міністрів про факт вибору митр. Антонія, то тут, після дуже довгої наради, було прийнято таку формулу, предложену міністром ісповідань: правительство не ви-

знає виборів правильними, але не з погляду їх канонічності чи неканонічності — в цю справу правительство не хотіло втрутатись — а тому, що правительство не визнає можливим вибрати київського митрополита по-за Всеукраїнським Церковним Собором. Через то правительство уповноважило міністра ісповідань звернутись листом до московського патріарха Тихона, з'ясувати йому мотиви свого відношення до виборів 19. травня і настоювати, щоб патріарх відклав вибори київського митрополита до Собору.

Але прихильники митр. Антонія встигли вже попередити патріарха, уживши для цього певних хитроців, й попрохати його негайно затвердити вибір митр. Антонія. На лист міністра ісповідань патріарх відповів пізно, аж за місяць, заявляючи, що виборів відкласти він не може й вибір митрополита Антонія санкціонує.

Тим часом міністр ісповідань ще з перших днів свого призначення захожувався коло скликання Всеукраїнського Церковного Собору. Цього вимагала насущна потреба — дати Українській Церкві якусь едину організацію, щоб упорядкувати церковне життя й облекшити переведення потрібних реформ. Сам проф. Зіньківський був прихильником автокефалії Української Церкви і в такому дусі висловлювався прилюдно і в печаті ще в кінці 1917 року. Однаке, він не вважав зручним перевести автокефалію відразу, декретом згори; у його був план перевести на літній сесії Собору спочатку організацію Української Церкви на основах автономії, потім підготовити питання про автокефалію, досягти згоду на неї з боку вселенських скініч патріархів і тоді вже поставити справу автокефалії на осінній сесії Церковного Собору, — коли ґрунт для неї буде підготований і відразу й на зовні. Цілком на боці автокефалії стояв і сам Гетьман.

Але щоб скликати літню сесію Собору, треба було зломити опір епископату. Міністр ісповідань скликав усіх епископів на нараду до Києва на 27. травня. Обидва митрополити — Харківський Антоній і Одеський Платон не прибули. Явився арх. Евлогій і ще кілька епископів. Нарада з епископами не дала бажаного порозуміння: епископи були вперто проти скликання собору. Тоді вирішено було вдатися за допомогою до Гетьмана. Приїжжих епископів було закликано на сіданок до Гетьманського дому і тут Гетьман висловив перед гостями своє бажання, щоб собор було скликано на літню сесію. Тоді арх. Евлогій відповів од імені присутніх, що епископи згодні вволити волю Гетьмана, підkreślуючи, що роблять це тільки корючися його волі, а не переконані аргументами міністра ісповідань. Це була сгого рода демонстрація проти проф. Зіньківського.

Щоб довідатись про настрої українських церковних кругів, Зіньківський скликав 1. червня приватну нараду, на яку запросив багатьох членів Українського Церковного Собору, які перебували в Київі, і членів Української Церковної Ради. Нарада ця, обміркувавши вкупі з мі-

ністром ріжні питання, які були звязані з Собором, потому вже, як міністр від інхав, зробила між іншим, таку постанову: »довести до відома пана Міністра Ісповідань, що присутні на нараді члени Собору висловлюють своє повне довір'я сучасному складу Міністерства Ісповідань, а також свою згоду на спільну з ними працю в справі відродження української православної церкви взагалі і відкриття другої сесії Собора зокрема«. (див. »Відродження«, 1918, № 53, ст. 6-та).

3. червня відбулася нова нарада міністра ісповідань з епископами, на якій було ухвалено скликати літню сесію Собору негайно. Правительство приймало на себе всі видатки по утриманню Собора, асигнувавши на це спеціальним законом 1,117,600 карбованців.

Тим часом справа митр. Антонія вступила в нову фазу: м. Антоній заявив, що він хоче приїхати до Києва, щоб вступити у виконання обов'язків митрополита Київського. Приїзд м. Антонія був небажаним для правительства. Діло в тому, що вибір м. Антонія в митрополити київські викликав велике незадоволення в українських кругах, серед котрих він здавна був дуже непопулярний. Цю непопулярність збільшила в часі війна діяльність м. Антонія в Галичині, позначена грубими насильствами над вірою тамошнього українського населення. Та й уже в часи революції м. Антоній робив усе немов навмисно, щоб образити роздратувати українські національні почуття: так, на Великдень 1917. року, коли де-хто з-поміж харківського духовенства звернувся до його за дозволом прочитати у св. Неділю евангеліє українською мовою, м. Антоній відповів, що він є проти того, щоб читати евангеліє »базарною мовою«. З другого боку нелояльність супроти українського правительства, яка виявилася в усій справі з виборами, все це примусило Раду Міністрів присвятити спеціальну увагу про приїзд м. Антонія до Києва.¹⁾ Деякі члени Ради Міністрів висловлювались за те, щоб силою не дозволити цього приїзду. Але більшість схилилася до думки міністра ісповідань: не робити насильства, щоб не дратувати певної частини

¹⁾ Почування українського громадянства з приводу вибору митр. Антонія на митрополита Київського дуже влучно висловив С. О. Єфремов у спеціальній з цього приводу статті на сторінках »Нової Ради«, пишучи: »Обраю людину, що раз-у-раз ворожим дихала духом проти українства, що вславилася своєю реакційною діяльністю спершу в одній, потім і в другій українській епархії, що розгромила колись навіть такий скромний притулок незалежної богословської думки, як київська академія, що неспитим оком поглядала на сусідню Галичину й давала у себе захисток зрадникам рідного народу; що зробила собі репутацію найзапеклішого обрүсителя й реакціонера. Одно слово — Антонія Храповича, з ім'ям якого звязана така близькуча сторінка в боротьбі з українством і поступом, як почайські видання, робота всяких Іліодорів, навіть тодішня заборона читати по українські евангеліє. Яке ж довір'я до такої голови може мати українська церква та як »пасомі« дивитимуться на свого »пастиря«. І »пасомі«, і все свідоме українське громадянство дивитиметься на митр. Антонія як на ворога української ідеї.«

православної людності Київа й не робити митр. Антонію зайвої популярності, але цілком ігнорувати його, як митрополита київського й визнавати в його особі митрополита харківського, аж доки це питання не буде вирішено Собором. Так було й ухвалено. Митр. Антонія не зустрів ніхто з членів правительства і навіть з чинів міністерства ісповідань. З огляду на те, що прихильники митр. Антонія готовили йому урочисту зустріч, то урядовці міністерства шляхів, з власної ініціативи, затримали поїзд, яким ішав м. Антоній з Харкова, на цілих десять годин десь на глухій станції і замісць прибути вранці, м. Антоній прибув пізно увечорі, і таким чином, усі намірені маніфестації (а з другого боку й контрманіфестації) відпали сами собою¹⁾.

Під час візитів м. Антонія у Гетьмана і у членів правительства всі трактували його як митрополита харківського і взагалі він зустрів дуже холодний прийом.

Всеукраїнський Церковний Собор відкрив свою літню сесію 20. червня урочистою службою Божою у св. Софії. Почесним головою Собору вибрано було м. Антонія, головою Урядової Комісії арх. Евлогія; головою Комісії Особистого Складу еп. Сумського Митрофана, головою господарчого Відділу — арх. Агапіта. М. Антоній сказав промову, в якій возвхавляв «Малоросійську (sic!) Державу» за її прихильність до православної церкви.

На другий день на пленарному засіданні 21. червня Міністр Ісповідань Зіньківський прочитав урядову декларацію, зміст якої зводиться до слідуочого: правительство вважає, що його погляди на становище церкви на Україні не означають стремління oddілити церкву від держави. Правительство не має на увазі втрачатись до церковного життя, але воно хоче допомогти церкві в її потребах і справах, з другого боку — воно сподівається знайти з боку церкви опору для державних завдань. Правительство уважає ставиться до справ церковної просвіти, до розвитку релігійних сил країни і до організації церковної єдності усієї України. Що стосується питання про автокефалію, то правительство хоче знати церковну волю вільного народу; воно могло би завести автокефалію Української Церкви своєю власною силою, на що дає йому право церковна історія, але воно не хтіло б, щоб і в цей найважніший момент церковної історії України церковна свідомість українського народу не мала змоги вільно себе виявити. Цим опреділюється те, що україн-

¹⁾ На передодні приїзду м. Антонія один з єпископів, його прихильників, звернувся до міністра ісповідань телеграфічно з проханням «у жити заходів, щоб забезпечити м. Антонію спокійний в'їзд до міста». На це міністр відповів, що його дивне звертання в справі м. Антонія до того самого правительства, воля которого була зігнорувана під час виборів м. Антонія і порадив звернутись безпосереднє до поліції, обов'язком якої подбати за безпечність м. Антонія, як і за безпечність кожного громадянина Української Держави.

ське правительство не поспішає з вирішенням питання автокефалії, сподіваючись, що саме існування Української Держави укріпить і розі'є державно-церковну свідомість її громадян. Через те що правительство має на увазі поставити питання про відносини до Москви в осені і тоді виложить свій погляд на це питання. А тепер правительство скликало членів Собору для вирішення нагальної справи про уstanовлення вищої управи церкви на Україні. Неможливість фактичних зносин з Москвою і недопустимість, щоб окремі епископи зносились безпосереднь з Москвою, вимагає негайної організації церковної управи на основах автономії. Правительство очікує рішення в цій справі від Собору.

Що-до вибору м. Антонія на митрополита київського, то правительство до цього часу не визнало цього вибору для себе правильним з тих мотивів, що ці вибори були переведені голосами не від усіх українських епархій, а тільки одної Київщині і тоді, коли не були ще точно определені функції київського митрополита: чи має це бути тільки епископ київської епархії з саном митрополита, чи має бути первосвятитель Української Церкви, її голова й представник. З огляду на це правительство хоче почути голос Собору й запитує Собор, чи він визнає м. Антонія митрополитом київським і галицьким?

На тому ж самому засіданні Собор більшістю голосів прийняв резолюцію у відповідь на поставлене міністром запитання: «Всеукраїнський Церковний Собор бажає, щоб Яновельможний Гетьман і Правительство Української Держави визнало в державному порядкові високо-проесвященного Антонія за митрополита київського і галицького». ¹⁾ Після цієї заяви Рада Міністрів визнала м. Антонія за митрополита київського. Що-до змісту декларації міністра ісповідань, то після довших дискусій вже на 5-му засіданні 1. липня прийнято було предложену професором протоієреєм Н. Гроссу, »висловити в імені Собору правительству подяку за його прихильне відношення до православної церкви на Україні і до церковного Собору, але разом із тим зазначити в декларації міністра ісповідань і в самих вчинках міністерства, на скільки про них була мова в декларациї, думки і факти, що суперечать ідеї свободи церкви і викликають у членів Собору побоювання що-до незалежності церкви в майбутньому«.

6. липня засідання Собору відвідав Гетьман і звернувся до Собору з промовою на українській мові, висловлюючи в своїй промові побажання, щоб всі діла української церкви рішалися тут у нас на Україні. Гетьману відповів в імені Собору — також українською мовою — митрополит херсонський і одеський Платон.

На Соборі від самого початку виявилися дві течії: з одного боку стояли прихильники автокефалії української церкви й обновлення церковного життя в національному дусі, з другого — прихильники москов-

¹⁾ »Краткая Лѣтопись Перваго Всеукраинскаго Церковнаго Собора«, ст. 5-та.

ського патріярха, які до національних українських стремлінь ставились холодно, а то й зовсім байдуже. Перші опинились в меншості і їм тяжко було відстоювати свої домагання, не вважаючи на підтримку з боку міністерства ісповідань. Перше ніж перейти до основного питання нарад Собору — до прийняття проекту статута про тимчасову управу православної церкви на Україні, московофільська більшість Собору рішила ослабити українську опозицію своїм намірам. Перш за все більшістю голосів було внесено догану 102-м членам Собору, котрі зробили заяву за своїми підписами про те, що на епархіяльних з'їздах робилися ріжні надумки, що єпископи порушили були волю Собору, не допускаючи скликання літньої сесії і що Собор не виявляє взагалі дійсного голосу й настрою українського народу. Далі — цілком незаконно і з порушенням усіх правил було виключено (більшістю 198 голосів проти 107 при 9 стримавшихся) з складу Собору Українську Церковну Раду в її повному складі, залишивши її право вибирати зноміж себе лише трьох делегатів. На другий же день на Собор явився міністр ісповідань і гаряче протестував проти цього виключення, сказавши, що »факт виключення з Собора Української Церковної Ради є нечувавим в історії, що про це буде мова в Раді Міністрів і Держава не залишить його без своєї уваги«. Так само виступав міністр і проти деяких пунктів »Проекта про тимчасову найвищу управу православної церкви на Україні«, який був вироблений Урядовою Комісією Собору і почав обмірковуватися на пленумі Собору 8. липня.

9. якщо статут було ухвалено в такій редакції:

Статут про тимчасову Найвищу Управу Православної Церкви на Україні.

I.

§ 1. Православна Церква на Україні, найвища тимчасова управа якої організується на основі автономії, перебуває в канонічному зв'язку з Патріярхом Всеросійським.

§ 2. Патріарху Всеросійському що-до Православної Церкви на Україні належать такі права:

а) Патріарх затверджує й благословляє Київського митрополита, в усіх єпископів українських епархій затверджує священний Собор українських єпископів і благословляє Святійший Патріарх;

б) Патріарх приймає скарги на Київського Митрополита і має право вищого (апеляційного) суду над усіма єпископами українських епархій;

в) Патріарх благословляє скликання Церковного Собору на Україні;

г) Патріарх затверджує статут тимчасової Найвищої Управи Православної церкви на Україні;

д) ім'я Всеросійського Патріарха возноситься під час служби Божої по всіх храмах Православної Церкви на Україні.

II.

§ 3. Найвищим органом церковної законодавчої, урядової й судової влади є Український Церковний Собор.

§ 4. Український Церковний Собор скликається періодично раз на три роки, а у випадках виключної потреби і частіше.

§ 5. Український Церковний Собор складається з правлячих і вікарних епископів українських єпархій (по посаді) і кліриків та мирян вибору на повітових зборах.

Примітка. Як що нема вікарія, урядуючий епископ може вислати на Собор замістителя і в пресвітерському сані.

§ 6. Безпереривно діючим виконавчим органом Найвищої Церковної Управи на Україні є Священний Собор всіх правлячих епископів українських єпархій і Найвища Церковна Рада.

§ 7. Священний Собор епископів скликається не менше одного разу на рік, доручаючи свої уповноваження в часі перебування в єпархіях тим епископам, які належать до Найвищої Церковної Ради, до якої вступають на один рік по черзі, встановлений Священим Собором епископів.

§ 8. Найвища Церковна Рада складається з трьох епископів (поміж Митрополита Київського), чотирьох кліриків (в тім числі одного псаломника) і шести мирян, при чому клірики й миряне вибираються Українським Церковним Собором на три роки.

§ 9. На Українському Церковному Соборі, Священному Соборі епископів і в Найвищій Церковній Раді головою є по посаді Митрополит Київський і Галицький.

§ 10. Київському Митрополитові належать стародавні церковно-богослужбові відзнаки: хрест на митрі, ношення при службі Божій двох панагій і переднесення хреста.

III.

§ 11. До Священного Собору епископів належать справи єпархіально пастирського характера, які стосуються переважно внутрішнього життя церкви з обсягу:

а) віроуччення, б) богослуження, в) церковної управи, г) церковного суду і д) церковної дисципліни.

§ 12. До Найвищої Церковної Ради належать справи церковного громадського характеру, які стотуються переважно зовнішньої сторони церковного життя з обсягу:

а) церковно-адміністративного, б) церковного господарства, в) шкільно-просвітньої справи, г) ревізій й контролю і д) церковно-правових відносин.

§ 13. Для вирішення особливо важливих справ, як ось: а) розгляд звітів з діяльності Священного Собору епископів і Найвищої Церковної Ради, б) затвердження сміти прибутків і видатків по церковних інституціях, в) справи скликання Українського Церковного Собору і г) всякої справи, яку Священний Собор епископів та Найвища Церковна Рада знайдуть потрібним перенести на сполучене засidання Священного Собору епископів і Найвищої Церковної Ради.

§ 14. Священний Собор епископів і Найвища Церковна Рада подають на черговий Всеукраїнський Собор плани, проекти й законопроекти й звіти з своєї діяльності.

IV.

§ 15. Українській Державі належить право контролю над витратою сум, які відпускаються з державної скрабниці і догляд за закономірною діяльністю органів церковної управи з погляду відповідності її державним законам.

§ 16. Представником Православної Церкви в Державі Українській і посередником між Церквою й Державою являється Митрополит Київський, яко голова всіх органів Найвищої Церковної Управи.

§ 17. З боку Держави Української посередником між Державою й Церквою є Міністр Ісповідань, який повинен бути православної віри.

§ 18. Митрополит Київський і Галицький бере участь в найвищій репрезентаційній державній установі.

§ 19. Цей статут тимчасової Найвищої Церковної Управи Православної церкви на Україні перш, ніж його буде затверджено Святішим Патріярхом, подається на ухвалу Верховної Державної влади з погляду відповідності державним законам.

9. липня 1918. р.

На підставі цього статута були переведенні на засіданнях 9—10. липня вибори членів Найвищої Церковної Ради: від єпископської курії вибрано митрополита Платона, арх. Евлогія і еп. Пахомія (вибрали сами єпископи з-поміж себе); від кліру Собор вибрал: (абсолютною більшістю, таємним голосуванням) проф. Київської Духовної Академії прот. Ф. Титова (190 голосів проти 97), проф. Київ. Дух. Академії прот. Н. Гроссу (193 голоси проти 94), св. Г. Лобова (175 проти 109) і паламаря А. Цуйманова (173 голоси проти 114). Від мирян вибрано такі особи: І. М. Бич-Лубенський (205 голосів проти 110), проф. М. Н. Ясинський (180 проти 131), проф. Ів. Ол. Морачевський (192 проти 122), Д. А. Марченко, інспектор народніх шкіл (152 проти 141), К. І. Тюльпанов директор гімназії (155 проти 139) і В. Г. Чернявський, учитель духовної школи (161 проти 133 гол.).

Собор виніс кілька постанов по докладах своїх комісій, наприклад, в справі охорони маєткових інтересів Православної Церкви на Україні, про зміну календаря (вирішено не міняти церковного календаря), про матеріальне забезпечення українського духовенства, про духовні школи, про обов'язкість для України постанов Священного Собору Російської Православної Церкви що-до скасування виборності духовенства та інші. 11. липня Собор закінчив свою літню сесію, постановивши відновити діяльність в осінній сесії з 28. жовтня 1918 р.

Рахуючись з постановою Церковного Собора, правительство звернулося 5. серпня 1918 р. до Московського Патріярха Тихона з листом, прохочучи затвердити в церковному порядкові тимчасовий статут Найвищої Тимчасової Управи Православної Церкви на Україні й особистий склад Найвищої Церковної Ради, а разом із тим прохочучи не затверджувати тих розділів статуту, де говориться про права Московського

Патріярха що-до православної церкви на Україні (розділ I, § 2), »не добачаючи в них характеру негайності«.

Ось дословний текст цього листа:

»До Його Святійшества Патріярха Всеросійського Тихона.

Правительство Української Держави, вбачаючи в розцвіті духовних сил на Україні необхідну умову скріплення моральних основ у житті народу українського, покладало за предмет своєї невисипутої праці як-найскоріше відновлення заняття Всеукраїнського Церковного Собору, пе-рерваних в січні місяці ц. р. громадянською смутою.

Зібравши знову в червні ц. р., Всеукраїнський Православний Церковний Собор виробив протягом трьох-тижневого строку своєї праці Проект Статуту про Тимчасову Найвищу Управу Православної Церкви на Україні, подавши цей проект попереду затвердження його Вашим Святійшеством на ухвалу Найвищої Державної Влади на Україні.

Короткий час соборних занять, що пояснюються наступленням полевої роботи, не дав сприятливої зможи для докладного обміркування питань, що хвилюють православну церковну думку, в належній повноті. Тому то Всеукраїнський Православний Церковний Собор надав попе-редньому вирішенню цих питань характер тимчасовий. Беручи на увагу зазначені міркування, Правительство Української Держави вбачає у по-даному на його ухвалу »Проекті« постанови, неоднакові що-до ступені конечної потреби переведення їх у життя. Невідкладні церковні потреби, добре відомі та близькі Правительству Української Держави, вимагають утворення органу Найвищої Церковної Управи на Україні.

Тому Правительство Української Держави вважає за необхідне визнати в порядкові державному встановленням Всеукраїнським Право-славним Церковним Собором орган Найвищої Управи Православної Церкви так само, як і особистий склад його, прохочи Ваше Святійше-ство про негайне затвердження і в порядкові церковному постанов »Про-єкта« (розд. II. §§ 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9) цього органу, що стосуються Най-вищої Церковної Управи, а також і особистого складу.

Так само Правительство Української Держави, з огляду на тим-часовий характер »Проекту«, вважає можливим визнати основи кано-нічної залежності Української Церкви від Церкви Російської (розд. I. § 2).

Що стосується тих надзвичайної ваги постанов »Проекта«, котрі докладніше зазначають права Патріярха Всеросійського що-до Право-славної Церкви, а також що-до церковних прав і одмін митрополита Київського (розд. I. § 2), то Правительство Української Держави, зо-всім не добачаючи в них характеру негайності, не переходить до їх об-міркування, перебуваючи в незахітаній певності, що ці попередні по-станови, поруч з іншими найважнішими постановами що-до церковного будівництва на Україні, будуть предметом пильних міркувань і остаточ-ного вирішення на майбутніх засіданнях Всеукраїнського Церковного Собору.

Ознаймуючи про це в своїм рішенні Ваше Святійшество, Правитель-ство Української Держави має честь звернутися до Вашого Святій-шества з покірним проханням — в ім'я церковного спокою — відстро-чити церковне затвердження і переведення в чинність вищезазначених

постанов «Проекта» аж до остаточного всецерковного їх вирішення на Україні.

5. серпня 1918 року.
М. Київ.
№ 653.

Голова Ради Міністрів *Ф. Лизогуб.*
Міністр Ісповідань *В. Зіньківський.*

У відповідь на це Патріярх прислав листа з 26. вересня 1918 року, в якому відмовився не затверджувати якісь окремі пункти «Статуту», не добаваючи за-для такого незатвердження якихсь канонічних підстав. Так само, «вважаючи за свій святий обов'язок» шанувати автономію Української Церкви, патріярх не згоджувався «засвоїти собі неналежне право» затверджувати особистий склад Найвищої Церковної Ради.

В той же час патріярх Тихон звернувся з листом до м. Антонія, в якому повідомляв про ухвалу Московським «Священним Собором» Тимчасового Статуту Української Церкви і про своє затвердження цього Статуту з де-якими змінами в бік поширення московської зверхності над Українською Церквою, й надав м. Антонію якраз ті права і відзначення, про які Українське Правительство прохало, щоб він якраз цього не робив.

Українському Правительству не залишалося нічого іншого, як організувати Українську церкву на основах автономії з тим, щоб потім перейти до автокефалії. Міністерство Ісповідань намітило собі такий план: укріпляти єдність і самоуправу православної церкви на Україні на основах автономії, переводити реформи й заходи для скріплення національної української течії в церковному житті і в осені скликати нову сесію Собору; на цій сесії правительство мало виступити з проектом автокефалії, якби Собор автокефалії не прийняв, правительство мало розпустити його і призначити нові вибори.

— — —

Зіньківський ставив собі найпершим завданням, як міністр Ісповідань, допомогти національним силам в українській церкві зробити своє діло яко-мога більш розумно і доцільно, щоб скріпити національний український напрям церковного життя¹⁾). Перш за все було створено при Міністерстві «Учений Комітет» з спеціалистів з української історії, мови, письменства й історії церковного життя на Україні, якого завдання було регулювати й давати компетентні роз'яснення з області культурно-просвітницьких питань в житті церкви. До цього Комітету ввійшли: проф. Кудрявцев (яко голова), проф. Ф. Міщенко, проф. Н. Мухин, проф. В. Екземплярський, В. Науменко, проф. А. Лук'яненко, проф. В. Завітневич. Міністерство почало видавати двохтижневик «Віра й Держава», в якому брали участь найкращі знавці церковного життя на Україні.

¹⁾ Міністерство Ісповідань поділялося на три департаменти: 1. Департамент Православної Церкви, директор В. Рафальський, 2. департамент інославних ісповідань, директор Тарановський і 3. департамент загальних справ, директор В. Чеховський.

»Учений Комітет« заложив спеціальну комісію по перекладу й виданню книг Св. Письма українською мовою. Поки-що на закупію евангелій і книг Св. Письма українською мовою старих видань було відпущене Радою Міністрів 200.000 карб., крім того, асигновано 57.000 карб. на видання українською мовою катехизиса¹⁾.

13. серпня Рада Міністрів затвердила вироблений Міністерством Ісповідань Тимчасовий Статут Київської Духовної Академії. Академія дістала значну автономію; в адміністраційному відношенні вона залежала тепер від Міністерства Ісповідань, в канонічному — від київського митрополита. В програму наук, як обов'язкові предмети, заведено курси історії України, української мови, історії українського письменства, історії західно-руської (білоруської й української) церкви й історії українського права. За-для цього засновувались в Академії спеціальні катедри.²⁾

Ми не торкаємося тут ріжних заходів і розпоряджень Міністерства, які малу на увазі підготовку реформи духовного шкільництва, реформи консисторського управління й заходів, що до поліпшення матеріального стану духовенства та реставрації церкви і церковних пам'яток, особливо тих, що потерпіли під час большевицької руйні зимою 1917—18 років.

Саме на передодні скликання осінньої сесії Українського Собору стався міністерський кризис. Зін'ківський подався до демісії і його посаду заняв у новому кабінеті Ол. Гн. Лотоцький. На одному з перших засідань Кабінету новий міністр поставив питання про заяву в імени правительства на Соборі, що правительство хоче провести автокефалію Української Церкви. Рада Міністрів усіми голосами опріч одного (п. фон-Заммена, товариша міністра фінансів, який заступав самого міністра) було ухвалено декларацію в дусі автокефалії.

Після цієї ухвали Ради Міністрів Лотоцький явився на засідання Церковного Собору 12. листопада 1918. року і виголосив таку промову:

»В нових умовах нашого державного і духовного життя виникає конечна потреба улаштувати церковні справи. Влада державна за моого попередника пішла на тимчасове і компромісове рішення:

¹⁾ »Вістник пол., літ. й життя, 1918, № 42, ст. 560.

²⁾ »Державний Вістник«, 1918, № № 40 і 41.

О. Лотоцький, мін. віроісповідань.

вдалася до порозуміння з московським патріархом з огляду на по-передні звязки нашої церкви з колишньою церквою російською. Але та спроба не тільки не допомогла розвязати справу, а ще більше її ускладнила. Автократичні домагання московського патріарха, що навіть бажає затверджувати українських єпископів, ставлять справу знову на самий її початок. Перед державною владою та перед церковним собором — знову те саме завдання: утворити церковний лад, а для того в першу чергу установити основний закон української національної церкви.

Становище вимагає, щоб правительство ясно й твердо зазначило ті свої принципіальні засади, на яких воно стоять в справі будовання правильних церковно-державних відносин. У нас церква потребуває в звязку з державою, — тому державна влада має не лише право, але й обов'язок установити взаїмовідносини між ними. Державна влада тим охочтіше виконує такий обов'язок, що це відповідає нашим старим національним традиціям: в історії нашої національно-державної боротьби моменти церкви й нації були тісно сполучені і помагали один одному в процесі тієї боротьби.

Основна засада Української державної влади полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Цього однако вимагають інтереси і держави і церкви. Ніякий уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може згодитися на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі. Тим менше можна допустити це в даному випадку — з огляду на кардинальну різницю між становищем церкви в Московщині і на Україні. Тому в своїх відносинах до інших церков українська церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита та в канонічному звязку з іншими самостійними церквами. Що ж далі до взаємних відносин у нас між церквою й державою, то взаємно-відносини ті мають стояти на непорушній основі: кесареве — кесареві, Божіє — Богові. Я зазначаю лише ті основні засади, з якими мусить бути погоджено часткові сторони церковної організації.

Державна влада має глибоке переконання, що лише на таких засадах збудована церковна організація єдино відповідає церковним, державним і взагалі народнім інтересам. Самостійність церкви допоможе проявитися тим громадським силам, що виявили таку надзвичайну самодіяльність в нашему колишньому національному житті. Ту самодіяльність було приборкано, живі основи церковної соборності занедбано, коли церква наша провадилася чужими, силою її накинутими основами життя; але та самодіяльність церковно-народня має відживитися, коли наша церква твердо стане на ґрунт властивого її самостійного життя — автокефальний церкви.

Таким чином, автокефалія української церкви — це не лише церковна, але й національна наша необхідність. Це конечна потреба нашої церкви, нашої держави, нашої нації. І хто розуміє та широ до серця приймає інтереси українського народу, той приймає й автокефалію української церкви. І павпаки. В імені Уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду і непохитну думку, що українська церква має бути автокефальною».

З приводу цієї декларації де-які члени Церковного собору висловилися, що вони вбачають більшу свободу церкви в большевицькій

Росії ніж на Україні та що вони вважають за краще відділити церкву від держави — в інтересах церковної свободи. На це уряд відповів: 1. Уряд нікому не перешкоджає перенестися на територію Сovітської Росії, кому той лад більше відповідає; 2. oddілення церкви від держави так само не зустріне перешкод з боку уряду і навіть — з мотивів бюджетних — буде зустрінуто урядом прихильно. Але oddілення церкви від держави не дасть ширших прав церкві і зокрема не розвяже рук агентам церкви для деструктивної роботи; установи церкви стануть на становище приватних установ, як установи торговельні, промислові і т. д.

Але на третій день після заяви міністра ісповідань кабінет міністрів було розпущено. Новий міністр ісповідань М. Воронович навіть не встиг вступити у виконання своїх обовязків, як дістав дипломатичне доручення, вертаючись з якого, попав у руки повстанців проти Гетьмана і був ними замордований, як «Гетьманських міністр». Собор продовжував свої засідання, але бурхливі події другої половини падолиста стали на перешкоді спокійній течії його праці. Керманичі Собору, епископи-москофіли, спочатку вітали проголошення Гетьманом акту федерації з Московщиною, але коли становище Гетьмана захіталося, вони виступили проти Гетьмана.¹⁾ Упадок Гетьманства й заняття Києва військом повстанчої Директорії перепинили діяльність Собору. Церковна справа на Україні вступила в нову фазу.

¹⁾ Ол. Лотоцький, Церковна справа на Україні. »Літ. Наук. Вістник«, 1923, кн. V. ст. 68-ма.

XX.

Діяльність міністерства народної освіти. Головне управління мистецтва і національної культури.

• На чолі міністерства народної освіти стояв проф. Микола Прокопович Василенко. 2 травня 1918 року він вступив у виконання своїх обов'язків, де-який час займаючи й посаду міністра закордонних справ; 21. травня він був уже увільнений від керування міністерством закордонних справ і міг цілком віддатись справам міністерства освіти. Як міністр народної освіти Василенко мав добру підготовку й стаж, яко мисголітній професор і педагог; весною 1917. року він був призначений Тимчасовим Російським Правительством на посаду попечителя київської шкільної округи, вже влітку того року — на посаду товариша міністра народної освіти (при міністрі проф. Мануйлові).

• Василенко застав міністерство майже сформованим. Спочатку його організував (ще як генеральний комісаріят освіти) Ів. М. Стешенко, потім продовжив його діло В. К. Прокопович, вже як міністр народної освіти. «Головні керуючі» посади були обсаджені українськими культурно-просвітніми діячами, котрі вже раніше заявили себе як борці за українську національну школу й просвіту. Василенко залишив їх усіх на посадах, починаючи від товариша міністра П. І. Холодного (затвердженого Гетьманським наказом 16. травня). Пізніше тільки він запросив на другого товариша міністра (29. травня) професора й проректора Харьковського Технологічного Інституту, інженера-технолога Ів. А. Красуського, як спеціаліста по організації й адміністрації вищої спеціальній освіти. Згодом було переведено невелику реорганізацію міністерства через виділення з нього як окремого «Головного Управління Мистецтва та національної культури» (див. про це далі) і поширення числа департаментів. Після тих перемін міністерство, переіменоване з 21. червня наказом Гетьмана в «Міністерство Народної Освіти та Мистецтва», працювало в складі департаментів: загального — директор український письменник і педагог П. І. Зайцев; вищої школи — проф. Т. Сушкицький, пізніш ректор Українського Державного Університету в Києві; середньої школи — відомий український діяч і педагог А. Ст. Синявський; професіональної освіти — інженер Ол. В. Вілінський; нищої освіти — А. І. Лещенко, департаменту до — і позашкільної освіти — С. Ф. Русова. Генеральним інструктором народної освіти був І. М. Стешенко. По кожній губернії сиділи спеціальні комісари народної освіти,

попризначенні ще з часів Ц. Ради (на Полтавщині В. Андрієвський, на Чернігівщині Гн. Стаднюк, на Катеринославщині Ів. Труба, на Київщині п. Шило, на Волині М. Черкавський, на Холмщині К. Дмитрюк, на Поділлі Злотчанський). Вже за часів Стешенка і Прокоповича було зроблено чимало для утворення на Україні національної української школи, але серед трівожних обставин громадянської війни, серед загального хаосу, при безсилості центрального українського уряду й слабкості його звязків з провінцією, фактично «українізація» виявилася в тому, що по більших містах (у Київі, Чернігові, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі та інш.) позасновувано українські гімназії; у Київі утворено Народний Український Університет¹), засновано Академію Мистецтва, намічено цілий ряд інших заходів в справі розвитку українського шкільництва й національної культури. Українське Наукове Товариство в Київі виробляло проект організації Української Академії Наук. Але фактично українізація навіть низких шкіл та учительських семінарій і інститутів, як про це свідчить обіжник міністра освіти В. Прокоповича з 24. квітня 1918 р. за № 858 5248²), не була переведена скрізь і в тих розмірах, як того було треба.

Свої загальні погляди на напрям і завдання міністерства освіти Василенко висловив на нараді членів ради міністерства 9. травня, де на запитання голови наради Лещенка він відповів такими словами:

»В останніх часах до перевороту я стояв дуже далеко від міністерства освіти й сьогодня докладно роботи міністерства не знаю, але маю певні вістки, що вона провадилася в глибоко національнім напрямку та що зроблено багато. Це мене, якого українця, завжди радувало, бо я уважаю, що народня школа від найвищої до найнижчої — це єдина певна підвалина народного розвитку й добробуту; над зміцненням цієї підвалини зараз треба як-найщирше працювати. Це не мій особистий погляд, такої думки нинішній Уряд, який уважає, що на цій полі треба зробити можливим, навіть неможливе з огляду на сучасні обставини життя. Це доводить і моя розмова з міністром фінансів, який підкреслив, що обмежуватися у видатках міністерство освіти ні в якім разі не повинно, й обіцяв для нас дуже широкі асигнування.

Таким чином, найголовніша точка, вихідний пункт у нас з вами, панове, один, але дальше що саме я буду робити на цім тлі, яка певна програма моєї діяльності, зараз цього не можу сказати: певної програми у мене ще нема, бо я зовсім не уявляю собі, що робилося, що зроблене й що стоїть на черзі в роботі моїх попередників.

Можу зазначити лише, що я сюди прийшов не ламати, а продовжувати тут зроблене й бажаю найширшого та найглибшого розвитку української національної школи. Трохи згодом, коли стан речей і справи стане для мене яснішим і більше знайомим, тоді мож-

¹) Відкрито 28. жовтня 1917 р. в складі історично-філологічного, правничого й фізично-математичного відділів. Записалося тоді 1145 слухачів.

²) Див. »Державний Вістник«, 1918, № 6.

ливі будуть докладніші розмови про окремі питання, але й тепер не відмовляю відповідати на них по змозі. Зного боку мушу за-значити, що мене тепер дуже обходить думка про українізацію, яка ніби-то провадиться силоміць. Це справа, яка для нашої користі мусить мати інший вигляд в очах де-яких кол супільства; ці кола — буржуазія, до якої належать всі будучі сили наших часів. Зробити ці кола нашими прихильниками — велика перемога, великий здо-буток, про який варто і дуже варто подбати. Як це зробити — діло практики, але значіння має це питання ще і от з якого боку: на суперечки на національнім ґрунті марно витрачається багато часу й сили, а наслідки цього для діла невеликі. Я маю своїм за-вданням мирити національні течії, по змозі уникаючи тих суперечок, але ніяк не покидаючи гасла нашого Уряду: самостійна національна Українська Держава. Зрештою скажу: мій вступ на посаду міністра освіти є продовженням нашої роботи й загальна наша мета — роз-виток української національної культури й утворення умов, сприя-ючих цьому розвиткові!»

Далі, що-до форми організації самого міністерства, яка видко, дуже цікавила присутніх на нараді, — чи залишиться Рада Міністерства й Шкільна Рада, і як буде вирішено питання про шкільні округи, міністр відповів, що не може ще сказати остаточно, як буде, але можливо, що залишиться той порядок, який уже заведено. Що до питання про «єдину школу», то міністр заявив себе її прихильником.

В дійсності, Рада Міністерства залишилася, тільки вона була по-повнена кількома новими членами, в тім числі відомим українським дія-чем і педагогом В. П. Науменком. Так само залишилася й Шкільна Рада. Що-до провінційної управи, то пізніше Василенко рішив був скасувати інститут губернійських комісарів освіти, яко тимчасовий і викликаний потребами революційного моменту, а натомісіть запровадити «управляючих шкільними справами в губернії»; спеціальна комісія, під головуванням Науменка, виробила план заведення такої управи замісць колишніх «попечительств» трьох шкільніх округів (Київської, Харків-ської й Одеської).

На Василенка було богато наріканів з боку українських національ-них кругів, що він занадто м'яво переводить українізацію, що занадто піддається впливам російських педагогічних кругів — на шкоду інтересам української школи. В цих наріканнях була правда в де-яких чисто формальних справах, наприклад, в ділі одведення помешкань для українських гімназій у Київі, коли Василенко вагався вжити свого права, як міністра, рішуче зажадати, щоб де-які російські школи трохи по-тіснилися й дали місце державним українським гімназіям. Це викликало справедливе обурення батьків дітей, що вчилася по тих гімназіях; вони мусили апелювати аж до самого Гетьмана, щоб дістати сяке-таке при-міщення для гімназій. Але в суті речі що-до напрямку шкільної полі-тики Василенко мав рацію. Історичні обставини склалися так, що українська мова давно вже була витіснена не тільки з школи, але вза-

галі з громадського вжитку. Майже всі освічені люди на Україні за нечисленим винятком уживали російської мови і це вживання дуже часто зовсім не означало недостачі національної української свідомості або патріотизму, а було наслідком виховання, звички і всього комплексу обставин життя. Та й в народі вже зникла та чиста українська мова, яку ми бачимо в творах Мирного, Левицького, Грінченка. Її доводиться відроджувати головно за допомогою школи. Українське національне й державне відродження наступило й почало розвиватися так швидко, що далеко випередило нормальний процес розвитку української мови та її поширення серед усіх верств. Та й трудно було вимагати від людей, на долю яких випало серед хаосу війни та революції творити державу й обороняти її з зброєю в руках, щоб вони позасідали за букварі й читанки й ретельно вивчували мову. В цих обставинах до українізації школи на Україні треба було ставитись дуже обережно й тактовно. Не можна було самими декретами заводити українську мову в школі, бо ці декрети все одно заставалися б на папері: треба було дати змогу самим учителям опанувати мову, підготовитись до викладів нею, настачити всі потрібні підручники, установити термінологію і т. д. Ще найлекше було з народною школою, де й учителі здебільшого знали народну українську мову та й підручники вже були добре (требу було тільки видати колосальне число примірників, щоб задовільнити велетенський попит), але далеко тяжче було з школою середньою та вищою. Тут не можна було самими наказами перевести українізацію, тут доводилось творити нові школи, брати для них той педагогічний персонал, який уже був підготовлений, спішно постачати підручники і в дуже рідких випадках переробляти вже існуючі російські школи на українські: очевидно, що з часом, в міру того, як поступала б уперед загальна «українізація» життя (а вона йшла гігантськими кроками), все зменшувалось би й зменшувалось би число учнів, які бажали б вчитися в російських школах на користь українських і тоді ці російські школи нормально й природно переходили б на українську мову, або закривалися б; настав би час, коли число російських шкіл звелось б до того мінімума, який потрібний для задоволення культурних потреб росіян, громадян Української Держави. Тільки такий спокійний процес творення з одного боку нових українських шкіл і повільної українізації вже існуючих шкіл російських не викликав би незадоволення, опозиції з боку широких кругів міського населення і не приводив б до непотрібного, ускладнюючого життя молодої держави *Kulturkampf*-у. Так властиво й розумів задачі шкільної політики на Україні Василенко, як український міністр народної освіти.

Насамперед міністерство взялося до ґрунтовної роботи по українізації *нижчої* школи й по реорганізації її підготовлялось до утворення т. зв. єдиної школи. Для полегшення переходу з майбутнього шкільного року до науки по школах українською мовою були утворені

курси українознавства для учителів влітку і на потреби цих курсів було асигновано законом від 2. червня 1918 року кошти в сумі 2,184.790 карб. і потім додатково »на негайчі потреби по справах освіти« ще один мільйон карбованців — законом від 3 червня. Вже 10-го червня в бувшім кадетськім корпусі в Київі відбулося прилюдне відкриття курсів для учителів і вчительок середніх і вищих початкових шкіл.^{*)} Пізніше пішли курси по інших містах. Курси ці були трьох типів: для лекторів, для учителів середніх та вищих початкових шкіл і для учителів початкових шкіл. На потреби спеціально лекторських курсів було асигновано законом з 13. травня ще 28.910 карб.

Організація курсів на місцях зустрічалася не раз з труднощами й перешкодами: ще не вляглося революційне хвилювання, і серед учительства не мало було елементів вороже настроєних до уряду й охочих використати всякі збори, всякий з'їзд для антиурядової агітації й пропаганди. Провінціальна адміністрація дуже чуйно прислухувалася до таких виступів і бували випадки, що учителі ставили перешкоди навіть самій організації курсів. Це викликало спеціальний обіжник міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба 25. червня 1918 р., № 199:

»До панів Губерніяльних старост. Міністр Народного Освіти відношенням від 12-го червня під ч. 572-12565 повідомляє мене, що Міністерство Освіти цього літа уташтує на Україні цілу сітку курсів для учителів, що курси вже розпочинають свою діяльність; але до Міністерства надходять відомості, що в деяких повітах повітові старости втручаються в справу організації курсів та роблять перешкоди.

Оповіщаючи про те, я пропоную п. п. Губерніяльним Старостам зробити відповідне розпорядження, щоб повітові старости і взагалі влада прихильніше відносилася до курсів і не ставали на перешкоді їх організації.

Міністр Внутрішніх Справ Ф. Лизогуб.«

6. серпня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила ряд законів в справі народного шкільництва; перший закон установлює *об'єднання до од-*

^{*)} Подаемо за тодішніми часописами подробиці цього відкриття: «Присутній міністр освіти М. Василенко, вітаючи прибувших, висловив подяку, що вони підчули потребу підготовитися до майбутньої національної школи, яка особливо вимагає науково-педагогічної підготовки. Інструктор курсів А. Музиченко в довгій промові зазначив, що школа допоможе знайти розуміння життя в його сучасних вимогах тільки тоді, коли вона буде утворена на нових принципах. Національне виховання — це завдання, якому на зустріч повинно піти учителство, допомагаючи своєю невтомною працею. Учителька М. Волянська висловила подяку впорядчикам і лекторам за організацію курсів, необхідність яких відчуло й російське учителство. Директор департаменту нижчої освіти А. Лещенко намігив у загальних рисах програму і завдання курсів. Вступну лекцію після перерви прочитав В. Дога. Зареєстровано прибувших на курси біля 250 чоловік, переважно з Київщини й Чернігівщини. »Вістник політики, літер. й життя« 1918, № 25, ст. 391.

ного типу ріжнородних нижчих початкових шкіл на Україні¹⁾: а) однокласових та двокласових т. зв. міністерських (що існували на основі міністерського розпорядження з 14. червня 1875 р.), в) парафіяльних шкіл (що існували на основі Статуту з 8. грудня 1828 р. та правил 1845 р.); с) сільських двокласових шкіл відомства Міністерства Народної Освіти (на основі статуту 31. травня 1869 р.) та інших початкових шкіл. Установлялися однакові службові права й однакові норми утримання для вчителів цих шкіл. В звязку з цим було побільшено платню учителям: 1800 карб. річно вчителеві і 300 карб. законовчителеві; за кожні 5 років служби надбавка по 120 карб. Одночасно з цим законом було прийнято закон про »Асигнування 88.987.027 карб. на утримання нижчих початкових шкіл на Україні в 1918. році.«²⁾

Того-ж дня — 6. серпня — було ухвалено закон про »Зміну штатів Вищих Початкових Шкіл і про асигнування 20,726.712 карб. на утримання існуючих та на відкриття нових Вищих Початкових Шкіл«. Ці кошти мали йти на такі справи: а) на утримання в 1918 році існуючих Вищих Початкових Шкіл 9,531.000 карб.; б) на допомогу місцевим самоврядуванням на утримання Вищих Поч. Шкіл, відкритих в 1917—1918 р. 4,500.000 карб.; с) на утримання Вищих Поч. Шкіл в тих місцевостях, котрі зараз прилучаються до України 1,695.712 карб.; д) на допомогу місцевим самоврядуванням на відкриття 400 Вищих Поч. Шкіл з 1. серпня 1918 р. 5,000.000 карб.³⁾

Ше перед виданням цих законів був оголошений 22. липня за № 1523 15.487 наказ міністра Народної Освіти »Про утворення національної нижчої початкової школи з початку наступного 1918-1919 шкільного року«, адресований до Губерніяльних і Повітових Народних (земських) і міських управ та до Губерніяльних і Повітових Комісарів Справ Освітніх:

»Ще торік розпорядженням Російського Уряду навчання в нижчих початкових школах для українського народу повинно було провадитись українською мовою. В ряді земств багато зроблено в цій справі, але є земства, котрі цього розпорядження не виконали за відсутністю підручників, через тяжкі умови, в яких перебували земства і школа і через другі причини.

Нині обставини значно змінились на краще в цій справі. На ринку є значна скількість книг для української народної школи, а це більша скількість друкується і на початку цього 1918-1918 шкільного року вийде з друку в такій скількості, що всі земства на Україні могтимуть забезпечити свої школи підручниками.

В час, коли наша Держава творить культурно-національні цінності (одирає українські Державні Університети, Академії,

¹⁾ Улаштовувалися учительські курси і для »національних меншостей«: так, законом 2. липня 1918 р. було асигновано 87.000 карб. на улаштування курсів для вчителів жidівських шкіл у Київі, Одесі й Катеринославі.

²⁾ »Державний Вісник«, 1918. 33.

³⁾ Ibidem.

гімназії і т. п.) і напружує всі духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, коли не можна допустити ні одного кутка без української школи, нижча початкова школа для українського народу мусить обов'язково як-слід приготуватись до навчання на українській мові і забезпечити себе підручниками і вчителями в першу чергу.

На місяцях треба додоложити всіх творчих сил, аби цього досягти. Тому Міністерство Народної Освіти пропонує всім Губерніяльним і Повітовим Земським і Міським Управам в контакті з губерніяльними і пісвітовими комісарами освіти негайно приступити до з'ясування стану шкіл з цього боку, щоб з наступного 1918/19 шкільного року навчання в школах для українського люду велося українською мовою в усіх групах нижчої початкової школи на всім просторі України.

Разом з цим Міністерство Освіти прохає зазначені установи стежити за виконанням цього розпорядження, а Комісарів Освіти допомогати їм і спішно повідомити що зроблено і робиться в справі підготовки до утворення рідної національної школи і що-до намірів Міністерства Народної Освіти взагалі.

Міністр Освіти *M. Василенко.*«

За два тижні міністр видав обіжник про »Утворення національної Вищої Початкової Школи з початку наступного 1918-1919 шкільного року« (5. серпня 1918 р. № 1.709/16.103/ до Губерніяльних і Повітових земських і міських управ, до губерніяльних і повітових комісарів справ освітніх та до Педагогічних Рад Вищих Початкових Шкіл:

»В минулому 1917. році з розпорядження Російського Тимчасового Уряду і Секретаря справ освітніх України в цілому ряді шкіл, як нижчих, так і вищих початкових провадилася широка творча робота по вихованню і навчанню дітей на рідній українській мові. Нині, коли український народ має свою власну Державу, і напружує всі сили, щоб закласти як-наймінші підвалини під неї, українська національна школа, ця головна основа відродження народу, мусить бути особливо добре і завчасно забезпечена всім, що гарантує прямий і вільний перехід всякій українській дитині до самих верхів шкільного національно-виховуючого навчання.

На протязі минулого року українська мова в суспільстві повернула свої права і пошану до себе, завдяки чому до цілого ряду нижчих початкових шкіл прийшли діти, щоб одержувати освіту українською мовою. Тепер дітям цих шкіл, як і всіх інших, мусить бути дана можливість продовжувати далі освіту на українській мові і при тому в такій школі, де діти, серед національного оточення, виховали б почуття поваги і пошани до своєї рідної мови і Батьківщини. Через це вища початкова школа, як школа найбільш близька й приступна для широких кол народу, особливо мусить приготуватись до вимог, які ставить момент перед країною.

Міністерство Народної Освіти звертається до всіх Губерніяльних і Повітових Земських і Міських Управ, в завідуванні яких зараз знаходяться вищі початкові школи, з проханням, в контакті з Губерніяльними і Повітовими Комісарами Освіти поставити справу

утворення національної вищої початкової школи з початку наступного 1918—1919 шкільного року по всій Україні так, як вимагають того інтереси Українського Люду й Держави.

Міністр пропонує:

1. В тих вищих початкових школах, котрі в минулому шкільному році перейшли до викладу українського мовою, а також в тих, котрі відкриваються з початку цього року для українських дітей, навчання всіх предметів в школі вести українською мовою і для цього призначити відповідний педагогічний персонал.

2. В тих існуючих вже вищих початкових школах, в яких склад учнів переважно із української людності (українців більше 50%) всі предмети в першій класі обов'язково викладати українською мовою, рахуючи, особливо на перших порах, з властивостями складу учнів.

Що-до старших клас, то в них перехід до викладання того чи іншого предмету українською мовою ставити в залежність від фактичної можливості здійснити це. У всяком разі необхідно, щоб на протязі 1918—1919 шкільного року у всіх класах велася систематична робота по підготовці до викладу всіх дисциплін українською мовою.

3. В інших вищих початкових школах обов'язково завести дисципліни по українознавству (українську мову, історію й географію України) і викладати їх тою мовою, яка вживається в школі, аби українською, коли діти як-слід розуміють її.

Гадаючи, що Губерніяльні та Повітові Народні Управи, як і Педагогічні Ради Вищих Початкових Шкіл вживають всіх заходів, аби здійснити це розпорядження, Міністерство Народної Освіти просить Комісарів Освіти допомогти зазначеним установам в цій справі і сповіщати Міністерство, що зроблено і робиться в справі утворення рідної національної школи на місцях і що стойть, або стоятиме на перешкоді до цього.

Міністр Народної Освіти і Мистецтва *M. Василенко*.¹⁾

В звязку з організацією національної школи стояла й справа реформи навчання в учительських семинаріях²⁾. 15. серпня за № 127/3187 було розіслано обіжникове розпорядження міністра до Комісаріату по справах київської, одеської й харківської шкільних округ «Про плани навчання в учительських семинаріях». Згідно цьому розпорядженню в програму навчання по учительських семинаріях вводилися такі обов'

¹⁾ «Державний Вістник» 1918, № 44.

²⁾ Шо українізація учительських семинарій та інститутів була дуже слабо налашена за уряду Ц. Ради, свідчить обіжник міністра народної освіти В. Прокоповича 24. квітня 1918 р., 853/5248, де він звертається до всіх учителів, учительських інститутів та семинарій з гарячим закликом відразу, не відкладаючи ні на одну хвилину, взятися за серйозне підготовлення до будучого викладання українською мовою, себ-то за вивчення української мови... «До осені ще чотири місяці — каже далі міністр — і кожен учитель, навіть той, хто зовсім мало знає українську мову, при добром бажанні і систематичнім підготовленні, зможе зробити дуже багато.» (Державний Вістник», 1918, № 6).

язкові предмети: 1) Закон Божий в зв'язку з питанням виховання; 2) педагогіка; 3) мова навчання з методикою в українських семинаріях — українська, в російській семинарії — російська; 4) державна мова по всіх семинаріях з неукраїнською викладовою мовою, а в українських семинаріях — російська мова; 5) аритметика з методикою; 6) геометрія; 7) алгебра; 8) тригонометрія; 9) космографія; 10) історія всесвітня з російською і історія України з методикою; 11) природознавство з методикою; 12) географія України і загальна; 13) фізика з методикою; 14) сільське господарство; 15) гігієна; 16) графічне мистецтво; 17) тонічне мистецтво; 18) фізичні вправи; 19) ручна праця й рукоділля; 20) практичні заняття.¹⁾

Надаючи величезне значення позашкільній освіті та дошкільному вихованню в національному дусі, Міністерство Освіти перевело через Раду Міністрів закон 23. серпня 1918 р. про асигнування на півріччя з 1. липня 1918 р. до 1. січня 1919 р. 5,949,350 карбованців на позашкільну освіту і 500.000 на потреби дошкільного виховання. Ці гроші мали йти на поміч земським і міським самоврядуванням в ділі організації вечірніх курсів, популярних викладів, бібліотек-читалень, культурних народніх розваг, клубів, хорів, театральних вистав, екскурсій, дитячих садків, дитячих майданів і захоронок. З цих же сум мали видаватися субсиді «Просвітам» та іншим культурно-просвітнім організаціям. («Державний Вістник», 1918, № 42). На прикінці жовтня 1918 р. департамент позашкільної освіти зареєстрував на території Української Держави 952 діяльні «Просвіти». Найбільше їх було на Київщині, Катеринославщині й Полтавщині²⁾.

Для підготовки кадрів інструкторів і діячів позашкільної освіти в Києві на початку червня було улаштовано департаментом позашкільної освіти Курси Позашкільної Освіти під проводом М. Шугаєвського та Ярмоленка. Про ці курси часописи подали таку замітку: «Курси матимуть велику вагу для освіти нашого села; вони дадуть енергічних працьовників позашкільної освіти на Україні. Їх значення побільшується тим, що вони мають всеукраїнський обсяг, на курсах зібрались куристи зо всіх боків України; майже кожен повіт має на них по кількох своїх людей. Вагу курсів зрозуміли й народні управи, котрі на свої кошти спровадили людей до Києва, щоб надалі мати власних інструкторів позашкільної освіти. Декотрі народні управи поприсылали цілі партії курсистів, як наприклад, Чернігівська 17 людей, Бахмутська 6 і т. д. Між іншим, Брацлавська народня управа прислала 3, всіх з вищою освітою. На курси відразу зараховано до 200 людей. З них 150 живе в спеціальнім інтернаті, улаштованім для цього департаментом позашкільної освіти. На курсах почались лекції Русової, Перфецького, Кушніра,

1) Державний Вістник, 1918, № 44.

2) «Нова Рада», 1918, № 193. 22, жовтня.

Стадника, Приходька й Біляшевського; крім того згодились читати лекції: Чикаленко, Веселовський, Садовський, Зінківський, Старицька-Черняхівська, Стеценко, Сіropолко, Сушицький, Литвиненко, Прокопович, Тушкан, Яната й Партенко.¹⁾

З особливою увагою ставилось міністерство до шкільних потреб західно-українських земель — Холмщини й Підляшшя, окупованих австро-угорським і німецьким військом. Спеціальним законом від 14. червня Рада Міністрів асигнувала кошти для одноразової допомоги урядовцям канцелярії Губерніяльного Комісара Освіти на Холмщині. Комісаріят Освіти жваво взявся за роботу. В Бересті 15. червня відкрилися курси українознавства для учителів Холмщини, Підляшшя і Західної Волині.

В цій справі було видане таке офіційне повідомлення комісаріату народної освіти до всіх учителів Холмщини, Підляшшя й Полісся: »З початку нового шкільного року навчання в початкових школах Холмщини, Підляшшя й Полісся провадитиметься українською мовою. Щоб пристосувати учителів цих країв до нових умов праці в українській школі, — в Берестю улантовуються двомісячні курси українознавства для учителів початкових шкіл. Курси відкриються 15. червня ц. р. (на 250 місяць). Умови перебування учителів на курсах такі: спільне помешкання для всіх дає Держава; на харчування кожного вчителя дає Держава 100 карбованців на місяць; деякі підручники також від Держави; лектори платню одержують від Держави; таким робом від учачого на удержання курсів ніяких коштів не вимагається, а цомісячна плата залишається. Від початку нового 1918/19 шкільного року на учительські посади в межах дорученого мені комісаріату допускатимуться лише учителі, котрі прослухають курси українознавства, або надішлють до канцелярії комісаріату відповідні посвідки українських курсів що-до знання української мови та зможи провадити нею наочання. Маючи на узазі, що в Берестю крім українознавства викладатимуться: кооперація, пасічництво, садівництво, городництво й інші галузі сільського господарства, — пропонується учителям Холмщини, Підляшшя й Полісся звернути свою увагу на ці курси й іхати туди, не знажаючи на сучасні політичні обставини й нез'ясованість що-до Холмщини. З приводу вищезазначеного всім учачим Холмщини, Підляшшя та Полісся (краї, що окуповані німецько-австрійськими військами), які тільки матимуті змогу, пропонується прибути 1. або 6. червня ц. р. (н. ст.) до Київа (Троєхсвятительська вул., будинок ч. 8, мешкання ч. 14). Звідци вони пойдуть до Рівного — до завідуючого реевакуацією вільнінців п. А. Васильчука, а відтіля будуть вислані до Берестя. 1. червня пойде до Рівного одна група, а 6. червня друга«. Курси відкрилися 5. вересня в Бересті і на їх виписалося 150 учителів. В скорім часі відбулася друга й третя черги учительських курсів. На третю чергу прибуло вже по-над 200 учителів (»Вістн. Холм. Губ. Стар.« 1918, ч. 9.)

3. серпня 1918-ого заснувалася в Бересті Учительська Спілка Холмщини, Підляшшя, Полісся й Західної Волині з метою »дбати про куль-

1) »Вістник Політики, літ. і життя«, 1928, № 26, ст. 408.

Спеціальною ухвалою Ради Міністрів від 29. червня 1918 р. було відпущенено 10.000 карб. на видання книжки »Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання«. (»Державний Вістник«, № 20).

туру й добробут людности й боронити її від польської навали». До спілки зразу вписалося по-над 100 чоловік. 24. серпня делегація Берестейських учительських українських курсів на чолі з комісаром освіти на Холмщині одвідала в Київі міністра народної освіти; вона висловила міністрові подяку за допомогу в справі упорядження перших українських курсів на Холмщині й прохала й надалі не залишати холмсько підлясько-поліське учительство без моральної та матеріальної піддержки. Міністр відповів запевненням делегації в повній піддержці всіх її побажань, а насамперед обіцяв дати грошову допомогу на реевакуацію учителів до Холмщини. Він дякував учительство за оборону західніх кордонів України та за їх патріотичне завзяття.¹⁾

Шо стосується середньої школи, то Василенко, йдучи по стопах своїх попередників, Стешенка та Прокоповича, держався того погляду що треба насамперед одкривати зовсім нові українські гімназії, а вже потім, коли національний напрям укріпиться серед широких кругів українського громадянства, коли українська мова ввійде в загальний ужиток, тоді вже приступити до переведення старих російських середніх шкіл на українську мову навчання. Українські гімназії почали засновуватись ще весною 1917 року з ініціативи самого громадянства, спочатку по головніших містах України: у Київі, Чернігові, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Херсоні та інших містах. Ці гімназії були прийняті на державний кошт. Багато з них носили назви українських діячів; так 2-га державна українська гімназія в Київі носила ім'я Кирило-Методієвського Братства, Одеська 6-та гімназія (українізована) носила ім'я М. Драгоманова і т. д. У Київі перед літом 1918 р. було вже три державних українських гімназій. На чолі перших українських гімназій ставали здебільшого відомі українські педагоги, або діячі освіти (у Київі директорами були Гр. Козленко, В. Дурдуковський, І. Власенко, у Харкові М. Плевако, у Чернігові П. Дорошенко, потім А. Верзилів і т. д.), вони були обсаджені добрими учительськими силами. Перші акти українських гімназій, перші виступи абітурієнтів (деякі гімназії відкривались одразу в складі усіх 8 клас, приймаючи до старших клас учнів з російських гімназій, котрі кінчали середню освіту хтили вже в своїй національній школі) приймали характер національного свята й обставлялися певною урочистістю.

»Вістник літер., політики й життя« подає (№ 26) за київською »Новою Радою« от такий опис першого випуску учнів української гімназії у Київі:

»Дня 2. червня в клубі «Родина» відбувся урочистий акт з при-воду випуску учнів і учениць другої української гімназії ім. Кирило-Методієвського Братства. На акті були: Міністр освіти М. Василенко, болгарський амбасадор проф. І. Шишманов, тов. міністра освіти П. Хо-

¹⁾) Вістник, 1918, № 35—36, ст. 511. Також »Вістник Холмського Губерніяльного-Старости«, 1918, ч. 2, ст. 3—4.

лодний, директори департаментів Ф. Сушицький і П. Зайцев, ректор Українського Університету І. Ганіцький, І. Стешенко, всі члени педагогічної ради і багато української інтелігенції. Акт відкрив директор вищезгаданої гімназії Г. Козленко, котрий в своїй промові між іншим згадав про тих учнів, котрі полягли геройською смертю за Батьківщину в часи більшевицької війни. Для вшанування їх пам'яти всі встали. Далі подав директор в своїй промові коротеньке звідомлення за цілий рік і наприкінці звернувся до абітурієнтів, закликаючи їх до праці для Рідного Краю. Офіційне звідомлення за цілий рік відчитав секретар тієї ж гімназії М. Зеров. При кінці звідомлення Зеров прочитав імена та призвища тих учнів, котрих педагогічна рада признала гідними атестату на укінчення гімназії. Прізвища учнів отці: М. Баталін, Банчик, Ю. Величко, Гіба, Гуляницький, Зубрицький, Журбіцький, Н. Іваніна, К. Карван, І. Карван, Р. Король, М. Курило, Іг. Лоський, Лопухович, Г. Мельник, М. Овраченко, Педа, Сушицький і В. Черняхівська. З дуже добрым поступом скінчили гімназію на право ношення золотої медалі В. Черняхівська і К. Карван. На ношенні срібної медалі заслужив І. Карван. Всі інші учні скінчили гімназію з добрым поступом. Атестати роздавав міністр освіти Василенко, котрий при кінці своєї промови, схарактеризувавши роля Киріло-Методієвського Братства, пам'яті якого присвячена гімназія, в історії нашого відродження, закликав абітурієнтів у своїй дальший діяльності свято берегти заповіти Братства. Від імені учнів відповідав Н. Іваніна. По скінченні офіційальної частини акту національний хор під орудою проф. гімназії О. Приходька виконав музичні твори бувшого учителя цієї гімназії О. Стешенка. По акті запрошені гості взяли участь в комерсі, де вітали абітурієнтів директори І. Стешенко, першої і третьої української гімназії В. Дурдуковський і І. Власенко, представники громадянства й батьків. Вислухано листовне вітання від бувшого міністра освіти Прокоповича.«

Після більших міст почали утворюватися українські гімназії по менших повітових містах і навіть по селах. Протягом тільки одного літа 1918 р. було відкрито 54 українські гімназії (на Київщині 18, на Поділлі 6, на Харківщині 5, на Катеринославщині 3 і т. д., див. «Вістник політ. літ. і життя», 1918, № 31, ст. 463). Спочатком 1918—19 шкільного року було відкрито 50 державних українських середніх шкіл (40 гімназій і 10 реальних шкіл), з них 1 в Київі, в Одесі, в Харкові, Кам'янці, Полтаві (гімназія імені Котляревського), Чернігові, Єлисаветі, Херсоні, Борисовці (Курщина), Малині, Липовці, Ржищеві й Чигірині (всі 4 на Київщині); Тростянці, Винниці, Хмільнику, Вороновці, Окніці й Ольгополі (всі на Поділлі); Гоголеві, Вороніжі (обидві на Черніговщині); Веселих Тернах (Катеринославщина), Кременці (Волинь); Андріївці (Таврія), в селах Драбові, Веремієвці, Вел. Буromці, Мойсінцях, Чорнобаях, Ірклієві, Білоусовці (всі на Полтавщині) та інш. містах і містечках¹⁾. Навіть на далекій північно-західній окраїні — в Кобрині на Гродненщині місцеву жидівську гімназію перетворено в українсько- жидівську з українською викладовою мовою («Вістник Холмського Губ. Староства», 1918, ч. 8).

¹⁾ «Відродження», 1918, № 127, ст. 6-та.

Усього на прикінці Гетьманського періоду української державності було відкрито коло 150 українських гімназій. Міністерство призначало від себе кошти на допомогу тим українським гімназіям, які відкривалися на кошти земського, або міського самоврядування. Так, законом від 3. вересня Рада Міністрів ухвалила на цю мету 400.000 карб.¹⁾

Для української національної свідомості й піддержання незаможних талановитих учнів Міністерство перевело через Раду Міністрів закон про заснування з 1. липня 1918 р. при середніх загально-освітніх школах 350 стипендій для незаможних учнів української національності. Цим стипендіям було надано імена українських письменників і діячів: Гр. Сковороди, Ів. Котляревського, Е. Гребінки, П. Гулака — Артемовського, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, Марка Вовчка, Ол. Стороженка, Ів. Нечуя-Левицького, Ст. Руданського, М. Старицького, Б. Грінченка, М. Драгоманова, Ів. Франка, М. Павлика, Ів. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Лисенка, П. Чубинського, В. Антоновича, П. Житецького, Гр. Шерстюка, К. Михальчука і Ол. Русова. 6. серпня цей закон був затверджений Гетьманом разом з асигнуванням на цю мету 77.500 карбованців.²⁾

Залишаючи поки-що старі російські середні школи при російській мові навчання, Міністерство провело 1-го серпня через Раду Міністрів Закон про обов'язкове навчання української мови й літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах. Ось текст цього закону:

»1. По всіх середніх хлопячих і дівочих загально-освітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, обов'язково викладається українська мова й література, за для чого визначається не менше трьох годин тижнево в перших 5 класах, а в двох останніх класах не менше 2 годин, та географія й історія України, за-для яких предметів мають бути визначені не менше як по 2 години тижнево в 2 останніх класах кожної школи.

Примітка: години на викладання тих предметів повинні бути установлені в кожній школі без побільшення загальної скількості лекцій існуючої до цього часу, згідно з розпорядженням міністерства для кожного типа школи.

2. По всіх хлопячих та дівочих середніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, закладається штатна посада учителя української мови та літератури, а також обов'язково закладаються зверхштатні посади учителя географії та історії України.

3. Штатним учителям української мови та літератури, які мають не менше 12 годин тижнево, та зверхштатним учителям географії та історії України, які мають не менше 6 годин того або іншого предмету, належать всі права, якими користуються учителі штатні чи зверхштатні того чи іншого типу школи що-до платні, пенсії та правного становища.

¹⁾ »Державний Вістник«, 1918, № 45.

²⁾ »Державний Вістник«, 1918, № 33.

Примітка: Коли б вчителі української історії та географії мали також не менше 12 лекцій, тоді вони стають штатними учителями того предмету.

4. Кредити на утримання посад названих учителів беруться з тих же коштів, на які утримується та чи інша школа.

5. Посади штатних учителів української мови і літератури і зверхштатні посади учителів географії та історії України обсаждують особи, що мають для навчання в даному типі школи відповідний освітній ценз.

6. Школи з українською мовою цьому закону не підлягають по пунктах 1, 2, 3, 4 і 5.

7. Всі учителі української мови та літератури, української історії та географії запрохуються і загверджуються згідно з законом для кожного типу школи.

8. Навчання історії України може бути доручено і вчителеві загальної історії, а географії України — вчителеві загальної географії, також тільки з відповідного затвердження.

9. Викладання української мови, історії та географії України починається з початком 1918—1919. шкільного року.

Голова Ради Міністрів *Ф. Лизогуб*.

Міністр Народньої Освіти та Мистецтва *М. Василенко*.¹⁾

Предметом особливої уваги Василенка, як міністра освіти, було високе українське шкільництво. Тут, так само як і в справі з середніми школами, міністр держався погляду, що треба закладати нові високі українські школи, залишаючи тимчасово старі російські університети й заводячи в них поки-що катедри українознавства. З доручення міністра народної освіти при міністерстві заснувалася під головуванням академика В. Вернадського комісія в справі вищих шкіл і наукових інституцій. До цієї комісії вийшли як члени проф. М. Сумцов, проф. Д. Багалій, проф. Шапошників, проф. В. Луцицький, проф. Де-Метц, проф. Спекторський, представник департаменту вищої школи й приватдоцент Личков, яко секретар. Комісія поставила перш за все питання про перетворення Народного Українського Університету у Київі в Державний Український Університет. Вже з 1. липня почала переводитись реорганізація і 17. вересня Рада Міністрів ухвалила Закон про перетворення Українського Народного Університету в Київський Державний Український Університет:

»1. З першого липня 1918 року Київський Український Народний Університет, який відкрито п'ятого жовтня 1917 р. в складі трьох факультетів, перетворити в Київський Державний Український Університет в складі чотирьох факультетів: Історично-Філологічного, Фізично-Математичного, Правничого й Медичного.

2. Викладовою мовою в Київськім Державнім Українськім Університеті є мова українська.

Примітка: По проханню факультетів з дозволу Міністра Народної Освіти в окремих випадках можливе читання лекцій і російською мовою.

¹⁾ »Державний Вістник», 1918, № 32.

3. Всі студенти Київського Українського Народного Університету залишаються в студенти Київського Державного Українського Університету, з зарахуванням прослуханих предметів та складених іспитів.

Вільні слухачі Київського Українського Народного Університету залишаються також вільними слухачами Київського Державного Університету.

Примітка : 1. Всі студенти, які не мають »атестатів зрілості«, мусять представити цей атестат до часу одержання диплому, без чого диплом не видається.

Примітка : 2. Новий прийом студентів переводиться згідно з правилами, однаковими для других Державних Університетів України.

4. Особи, що входили в склад факультетських зібрань Історично-Філологічного, Фізично-Математичного й Правничого факультетів Київського Українського Народного Університету до 1-го липня 1918 року, входять в склад початкових факультетських зібрань відповідних факультетів Київського Державного Українського Університету, як: 1) професори, коли вони мають ступінь не менше магістра, або звання адюнкта спеціальних школ, 2) виконуючі посаду професорів, коли вони мають звання приват-доцента російських університетів.

Примітка : Особи, які не мають учених степенів, не можуть бути допущені до навчання в Університеті.

5. До видання нових статутів і штатів Державних Українських Університетів поширити на Київський Державний Український Університет силу загального статуту та штатів російських університетів із 23. серпня 1884. року з пізнішими до них додатками та змінами і на нижчеслідуючих загальних підставах :

a) Початковий склад факультетських зібрань Історично-Філологічного, Фізично-Математичного та Правничого факультетів Українського Київського Державного Університету складають особи, зазначені в арт. IV цього закону п. п. 1 і 2.

b) Початковий склад Медичного факультету — з декана та професорів разом не більше вісімох осіб, (заличуючи до цього й декана), — призначається Міністром Освіти.

c) Тимчасово, протягом п'яťох років з дня затвердження цього закону до виконання обов'язків по посадах екстраординарних професорів на зазначеннях в арт. 1 факультетах можуть бути обрані особи, що склали іспити на ступінь магістра і викладали в званні приват-доцента одного з російських та українських університетів не менше трьох років; скорочення цього строку дозволяється в порядкові, зазначеному в статті 499 статутів Наукових Установ та Шкільних Закладів (»Сводъ Законовъ, т. XI. ч. 1, вид. 1893 р.). Протягом того ж часу до виконання посад ординарного та екстраординарного професора можуть бути обіграні українські та російські вчені, які мають ступінь доктора одного з закордонних університетів та відомі своїми вченими трудами, а також лекторською діяльністю в тих університетах.

d) Міністрові Освіти, по проханнях факультетів, доручається кожен рік командикувати з науковою метою з складу лекторського

персоналу Київського Державного Українського Університету осіб, які прослужили в Університеті не менше 2 років, на строк не більше, як одні або два півріччя; правом на це, з обов'язком представити справоздання, користується й кожний професор раз на п'ять років.

e) Хто одержить зазначену в попереднім (d) пункті командировку, той заховує усе належне по займаємій посаді утримання; але ж не користується іншими видами командирівочної платні, яка встановлена Статутом про службу по призначенні від Правительства (Сводъ Зак., т. III, гл. III, арт. 606, вид. 1896 р.). Відповідні кошти асигнуються що-року по сміті Міністерства Народної Освіти та Мистецтва.

6. Доручити Міністрів Освіти прохати, починаючи з 1919. року, кредити на будування та оборудування помешкань Державного Університету.

Примітка: Тимчасово Київський Державний Український Університет має користуватися помешканнями вищих та середніх шкіл міста Київа, з дозволу Міністра Освіти та по згоді з Радами тих шкіл.

7. Для вибору місця будування помешкань Університету, рівно ж для вироблення плану будування та переведення роботи по будуванню помешкань і їх оборудуванню, доручити Міністрів Освіти заснувати «Комітет будування помешкань Університету».

В склад Комітету входять: Правління Університету, представники від Міністерства Фінансів, Державного Контролю, Архітектор-Будівничий, а також окремі особи, участь яких в Комітеті буде визнана Міністром Освіти корисною та бажаною. Завідуючі окремими Інститутами та науково-допоміговими установами Київського Державного Українського Університету запрошуються в засідання Комітету з правом рішаючого голосу по питаннях, що до іх торкаються. Комітет працює на підставах окремого Статуту, який виробляється самим Комітетом та затверджується Міністром Освіти по згоді з Міністром Фінансів та Державним Контрольором.

Голова Ради Міністрів *Ф. Лизогуб*,
Міністр Освіти *М. Василенко*¹⁾.

Комітет, на чолі якого став голова Управління в справах Мистецтва і Національної Культури П. Я. Дорошенко, зупинився на думці вжити під розтошування університету величезний комплекс будинків б. артилерійської Школи, майже зовсім докінчених. Окрім великого головного будинку (найбільшого в цілім Київі) тут було ще п'ять великих і 15 менших корпусів і величезна площа землі в 26 десятин, де можна було з вигодою розмістити всі університетські інституції, улаштувати ботанічний сад, власну електричну станцію і т. д. Одинока незручність була в тому, що місцевість ця була вже по-за містом; але за те тут був повний простір для утворення спеціального «університетського міста», сюди була проведена лінія електричного трамваю, а головне — можна було цілком певно сподіватись, що столичне місто України, невпинно поширюючись, скоро досягне своїми будівлями університетської садиби й вона опи-

¹⁾ »Державний Вістник«, № 41.

ниться не по-за містом, а на краю його так, як це сталося з Політехнічним Інститутом в Київі, збудованим в 1909 р. Зважаючи всі вигоди обширного і зручного помешкання, Комітет зупинився на будинках б. Артилерійської Школи, дістав згоду від Військового Міністерства на уступку цих будинків і санкцію від Міністерства Освіти й Гетьмана. Було спішно приступлено до закінчення внутрішнього влаштування головного корпуса і 22-го жовтня в ньому відбулося урочисте відкриття Університету. В розпорядження Університету було асигновано з 1. липня 1918 р. до 1. січня 1919 р. 1,375.000 карбованців.

Наказом Міністра Освіти 12. серпня 1918 року за № 1. було затверджено з 1. липня 1918 р. професорами Київського Державного Українського Університету такі особи:

А) По Історично-Філологічному факультету:

Штатним ординарним професором: 1. Архієпископ Алексій, б. ординарний професор Казанської Духовної Академії, доктор церковної історії, по катедрі історії церкви. Виконуючими обов'язки ординарних професорів: 2. Григорій Павлуцький, заслужений ординарний професор Університету св. Володимира, доктор історії мистецтва, по катедрі історії мистецтва. 3. Андрій Лобода, вик. посаду ординарного професора Ун-ту св. Володимира, магістр російського письменства, по катедрі російського письменства і мови. 4. Микола Грунський, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор слав'янської філології, по катедрі російської мови й письменства.

Виконуючими обов'язки екстраординарних професорів:

5' Олександер Лук'яненко, професор Ун-ту св. Володимира, магістр слав'янської філології, по катедрі слав'янської філології. 6. Василь Зінківський, вик. посаду екстраординарного професора Ун-ту св. Володимира, магістр філософії, по катедрі філософії. Штатними виконуючими посаду екстраординарних професорів: 7. Іван Огієнко, приват-доцент Ун-ту св. Володимира, по катедрі української мови. 8. Феоктист Сущицький, приват-доцент Ун-ту св. Володимира, по катедрі українського письменства¹). 9. Олександер Грушевський, приват-доцент Ун-ту св. Володимира, по катедрі історії України. Виконуючий обов'язки лектора грецької мови: 10. Микола Пахаревський, штатний лектор грецької мови в Університеті св. Володимира.

Б) По Фізично-Математичному факультету:

Виконуючими обов'язки ординарних професорів: 1. Дмитро Граве, заслужений ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор математики, по катедрі математики. 2. Іван Ганіцький, ординарний професор Київського Політехнічного Інституту, адюнкт прикладної механіки, по катедрі математики. 3. Володимир Лучицький, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор геології і мінералогії, по катедрі кристало-

¹⁾ Родився 1883 року, помер 1920.

лографії, мінералогії і петрографії. 4. Сергій Кушакевич, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор зоології. 5. Йосип Косоногов, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор фізики, по катедрі фізики. 6. Володимир Плотников, ординарний професор Київського Політехнічного Інституту, доктор хемії, по катедрі хемії.

Штатним екстраординарним професором: 7. Віктор Дубянський, б. екстр. професор Варшавського Політехнічного Інституту, магістр геології й мінералогії, магістрант географії, приват-доцент Ун-ту св. Володимира, по катедрі географії. Штатними в. п. екстраординарних професорів. 8) Федір Швець, приват-доцент Дорпатського Ун-ту по катедрі геології з палеонтологією. 9. Михайло Кравчук, приват-доцент Ун-ту св. Володимира по катедрі математики.

В) По Правничому факультету:

Штатним ординарним професором: 1. Михайло Туган-Барановський¹⁾ б. ординарний професор Петроградського Ун-ту, доктор політичної економії, по катедрі політичної економії. Виконуючими обов'язки ординарних професорів: 2) Богдан Кістяковський, ординарний професор Ун-ту св. Володимира, доктор громадянського права, по катедрі громадянського права.²⁾ Виконуючим обов'язки екстр. професора: 3) Федір Мищенко, орд. професор Київської Духовної Академії, магістр церковного права, по катедрі церковного права. Виконуючим посаду екстр. професора: 4) Сергій Веселовський, доцент Київського Політехнічного Інституту, по катедрі статистики.

Міністр Освіти М. Василенко³⁾.

14. серпня за № 2 був виданий другий наказ Міністра що-до управи Університету:

«Затверджуються з 14. серпня 1918. року до перевиборів професори Київського Державного Українського Університету⁴⁾:

1. В. о. ординарного професора Іван Ганіцький — ректором Університету. 2. В. о. екстраординарного професора Феоктист Сушицький — проректором Університету. 3. В. о. ординарного професора Григорій Павлуцький — деканом Історично-Філологічного факультету. 4. Ординарний професор Михайло Туган-Барановський — деканом Фізично-Математичного факультету.

Управляючий Міністерством Народної Освіти й Мистецтва, сенатор М. Василенко.

Того ж 15. серпня наказом № 3 було обсаджено й катедри Медичного факультету:

¹⁾ Родився 1865 р., помер 1919.

²⁾ Родився 1868 р., помер 1920.

³⁾ «Державний Вістник», № 44.

⁴⁾ У вересні було вибрано ректором Університету гроф. Ф. Сушицького, а проректором проф. Ф. Швеця.

»З 1. липня 1918 року призначаються:

1. Приват-доцент Ун-ту св. Володимира доктор медицини Авксентій Корчак-Чепурківський ординарним професором Київського Державного Українського Університету по катедрі гігієни і, до перебрання у вересні, деканом медичного факультету того ж Університету. 2. Ординарні професори Ун-ту св. Володимира доктор медицини Володимир Костянтинович і Антон Тржецієвський виконуючими посаду ординарних професорів Київського Державного Українського Університету по катедрам: перший — патологічної анатомії, а другий — фармакології. 3. Приват-доц. Ун-ту св. Володимира, доктор медицини Марко Нещадименко і пр.-доцент того ж Ун-ту Евген Черняхівський виконуючими посаду екстраординарних професорів Київського Державного Українського Університету по катедрам: перший — загальної патології з бактеріологією, а другий — клінічної хірургії. 4. Виконуючі посаду просекторів Ун-ту св. Володимира Олександр Черняхівський та Микола Вовкобой виконуючими посаду екстраординарних професорів Київського Державного Українського Університету: перший — по катедрі гістології, а другий по катедрі нормальної анатомії.

Примітка: проф. Корчак-Чепурківський призначається на умовах, які зазначено вище, деканом факультету з 14. серпня 1918 року.

Управляючий Міністерством Народної Освіти й Мистецтва сенатор М. Василенко.« («Державний Вістник», № 45.)

6. жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття Державного Українського Університету в його власнім помешканні. Це відкриття мало характер великого національного свята. На свято прибули представники Українського Правительства, чужоземних держав, професори високих шкіл, студентство й сила публіки. Свято розпочалось молебнем, відправленим о. В. Липківським. Після молебня прибув Гетьман, зустрінутий співом національного гімну. Він заняв приготоване для нього місце на окремому підвищенні й прочитав жаловану Грамоту про відкриття Університету й передав її на руки ректорови Т. Сушицькому. Текст грамоти був такий: «Грамотою цією ознаймуємо всім тим, кому про це відати належить, а особливо Пану міністру освіти, панам ректору, професорам і студентам, що Ми визнали за благо для всього люду українського утворити в столиці України, місті Київі, перший Український Державний Університет в складі всіх чотирьох факультетів. Призываючи Боже благословення на це нове огнище народної освіти, бажаємо, щоб цей Університет, сприяючи широкому відродженню нашої національної культури, виявив усі творчі сили багатого духом та здібностями українського народу.»

Після прочитання Грамоти Гетьман звернувся до присутніх професорів, студентів та гостей з такою промовою: «Панове! В свого-днішній день, коли ми кладемо найбільшу основу української культури й науки, ми повинні перш за все з вдячністю згадати про тих історичних

діячів, які у свій час також прямували до цієї високої мети. Імена гетьманів: Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Виговського, Доротенка, а особливо Мазепи, як побірників і заступників народної освіти на Україні, повинні на завжди залишитись на сторінках історії українського національного самопізнання. Зного боку йдучи тим самим шляхом, я обіцюю додожити всіх сил своїх для того, щоб допомагати розвиткові й процвітанню цього нового храму науки. З сердечним привітом звертаюся до Вас, панове професори і студенти, і од широго серця бажаю Вам успіху у Вашій роботі.

»Панове професори! В Ваші руки передає правительство Вищу освіту української молоді, цього цвіту всього нашого народу. В цій великий справі, я певен, Ви будете кермуватись широкими гуманними цілями, пам'ятаючи, що наука є всесвітнє надання всього людського генія, всієї людської культури. Отже тому не повинно бути на цьому полі місця для вузької національної нетерпимості; навпаки — все велике, що зроблено вченими мужами, як у Західній Європі, так і в Росії і те, що вони зроблять в потомні часи, повинно бути також і Вашим придбанням. Всі здобутки людської думки по всіх галузях науки мають бути прийняті Вами і перетворені в горнилі національної свідомості українського народу. Я певен, що ваш молодий університет зрівняється незабаром по своїм науковим успіхам зі своїми старшими братами на заході і сході.

»Панове студенти! Закликаючи Вас до наукової праці, я вважаю своїм обов'язком зазначити одно важне питання: наша доба єсть добою великих соціальних реформ. Але ми бачимо також, як ці ідеї, коли їх фальшиво зрозуміти, ведуть до нечуваних страхіть, до руїни культури та цівілізації, до повного знищення свободи особи. Тільки на основах науки, на основах державності та принципі індівідуальної свободи — можливий соціальний поступ людськості.

»Твердо вірю, що в стінах цього університету Ви станете на цих основах і, вступивши в життя, Ви зробитеся оборонцями законності й справжньої свободи особи і діяльність Ваша послужить для процвітання та добробуту народу українського й нашої дорогої України«.

Грамоту й промову Гетьмана вислухала двохтисячна авліторія, стоячи і вкрила гучним «Слава». Хор ще раз виконав »Це не вмерла Україна«¹⁾! Потому виступив міністр освіти, сенатор М. Василенко, і звернувся до Гетьмана з промовою: »Ясновельможний Пане Гетьмане! Серед бурхливих подій нашого часу, коли ллється багато крові, коли руйнуються здобутки культури, Ви, Пане Гетьмане, привели до життя Український Державний Університет. Зазначивши далі значіння великої французької революції в розвитку національної самосвідомості народів Європи, міністр зауважив, що з того часу починається національ-

1) »Відродження«, 1918, № 154 від 8 жовтня.

ний рух українців галицьких і наддніпрянських. Наслідком національної самосвідомості явилося утворення Українського Державного Університету. Цей університет виріс з народного університету. »Ви, Пане Гетьмане, казав промовець, пішли на зустріч народнім бажанням і народний університет перетворено в університет державний... Його зрист буде звязано з розвитком Української Держави. Університет утворено в Київі, осередку української культури, осередку українського національного життя. Там на другій горі університет Св. Володимира!« — Підкресливши значіння університету св. Володимира для колишнього українського національного життя, міністр висловив надію, що обидва ці огнища культури будуть спільно працювати над підвищенням добробуту людності України.

Після міністра М. Василенка виступив з промовою ректор університету проф. Т. Сушицький: »Ясновельможний Пане Гетьмане! Київський Український Державний Університет широко дякує Вам за вашу жаловану грамоту! Дозвольте мені пригадати, що ми тут одкриваємо перший український університет завдяки Вашій допомозі. Коли Народний Український Університет дійшов до думки, що не личить українському народові мати лише «народний» університет, що не личить йому залишатись лише недержавним огнищем української культури, коли повстало питання, чи знайдеться місце, де б міг притулитись український державний університет, Ви, Ясновельможний Пане Гетьмане, підтримали нас. Ви пішли на зустріч нашим домаганням і університет було забезпечене помешканням. Вам наша щира подяка! Ви підтримуєте нас і в других справах. Ми дуже раді, що Ви своєю присутністю вшанували перший день життя Університету і сподіваємось, що ми тут зустрічаемо Вас не в останнє. Ми не можемо похвалитися своїм улаштуванням, але ж 3.000 студентів, з яких 99% — українці, це ж такий національний моноліт і це дає нам надію на успіх і велике значіння нашої майбутньої праці. Дозвольте ж мені од Ради професорів і од студентства щиро подякувати Вам за все зроблене для нас і вітати Вас в цей великий день життя першого на всьому світі українського університету. Нехай живе Ясновельможний Пан Гетьман!« Уся зала задріжала од вигуків »Слава« і під ці вигуки та під спів кантати »Живи, живи Україно«, Гетьман залишив залу, розписавшись перед відходом у книзі почесних гостей¹⁾). Після того продовжувалася далі офіційна програма відкриття: промови і привіти. Серед промов зробила велике враження коротка промова представника галицьких українців, члена австрійського парламенту, д-ра Л. Цегельського: »Переповнене мое серце почуттям радости і тріумфу! Сьогодні положено найкращий камінець під будуччину українського народу. Українська нація прилучилася до європейської культури і це приолучення є найкращою запорукою, що Україна не загине. Я вірю, я певен в тому, що ви, братя, пригорнете й нас, галичан, до

¹⁾) »Відродження«, 1918, № 154.

себе, цим вирішеться доля й нашого університету у Львові, ми його дістанем! Я бажаю, щоб Ваш університет, світоч науки, розвивався і цвів і щоб його проміння йшло на всю Україну і щоб Україна жила і розвивалася, поки роду людського! Свято закінчилося знову співом національного гімна й студентської пісні «*Gaudeamus igitur*».

Цікаво, яке враження зробило це свято на чужинців. — Ми саме маємо звіт присутнього на святі в числі інших чужоземних представників (посли німецький, австро-угорський, болгарський, турецький, фінляндський та інші) військового аташе при австро-угорському посольстві генерала графа Спанокі, де він подає свої враження з свята. »Вчора я був присутній при урочистому відкритті першого українського університету. Слідуючі українські університети мають бути засновані в Харкові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському й Одесі.

»Це перший раз, що я бачив тут дійсно тепле й велике національне зібрання. Саме місто Київ і все громадянство в святі відкриття участі не взяли, як це буває звичайно в інших країнах в таких важливих випадках. Для цього вони ще не мають справжнього почуття. Але за те клас людей, яких би я міг назвати малозаможною інтелігенцією вкраїнською, заманіфестував своє визнання віри — принадлежність до української нації. І тому, що ці круги населення по всіх країнах, де дуже напружена політична боротьба, виступають як головні і здебільшого переможні борці за національну ідею, то вчора сьомому дню треба надати велике значення в розвитку української державності.

»Гетьман був всіма дуже сердечно привітаний. Шлях від нього до національних і демократичних партій, як ми могли це бачити, робиться усе вільнішим.

»Найголосніше зустрінутий був провідник Национально-Демократичного Союзу Володимир Винниченко. Він був міністром-президентом молодої України від вересня 1917 р. до кінця 1917 р. Він є поміркований націонал-демократ і завзятий ворог соціалістів-революціонерів. Він робить враження інтелігентної й енергійної людини.

»Було, як звичайно в таких випадках, багато промов. Узяв слово й ректор російського братнього (в оригіналі „Schwester-Universität“) університету в Київі. Це знак, що національна терпимість ще стоїть в програмі українських націонал-демократів...

»Національне питання, видно, тратить своє первісне радикал-соціальне загострення. Партиї помітно зближаються з консервативним Гетьманом і приступають до співробітництва з ним.

»Як що справа піде таким шляхом хоч кілька років, то ми справді читатимемо в географії Європи про Українську Державу». (Донесення ген. Спанокі 7. жовтня 1918 року, ч. 1614 на ім'я К. и. К. Артееоверкомандо).

Скорі по відкритті Київського Державного Українського Університету було відкрито Державний Український Університет в Кам'янці-Подільському. Того самого дня 17. серпня 1918 р. коли було ухвалено Радою Міністрів і затверджено Гетьманом закон про заснування університету в Київі, було ухвалено на Раді Міністрів і затверджено Гетьманом Закон про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Ось текст цього закону:

»1. Заснувати з 1. липня 1918 р. в місті Кам'янці-Подільському Державний Український Університет в складі чотирьох факультет-

тів, при чому в 1918. році відкрити в цьому університеті факультети Історично-Філологічний та Фізично-Математичний з двома відділами — Математичним та Природничо-Історичним.

2. Відкрити цей Університет, поки будуть видані нові устави її штати Українських Університетів, на підставі сили загального статуту і штату російських університетів 23. серпня 1884. року з тими доповненнями і змінами, що потім до них були видані, а також на підставі слідуючих правил:

a) викладовою мовою в Кам'янець-Подільськім Державнім Українським Університеті є мова українська, але по проханню факультетів, з дозволу Міністра Народної Освіти, в окремих випадках можливе читання лекцій і російською мовою.

b) Щерший ректор Кам'янець-Подільского Державного Українського Університету, перші декани факультетів, а також увесь склад професорів першого курсу призначається Міністром Народної Освіти; в такий же спосіб закладаються й два другі факультети Кам'янець-Подільського Університету.

c) Тимчасово, на протязі п'ятьох років з дня оголошення цього закону, для виконання посад екстраординарних професорів в Кам'янець-Подільському Університеті можна обірати осіб що склади іспит на ступінь магістра й вели навчання в російськім чи Українським університеті не менше трьох років; скорочення цього часу дозволяється порядком статті 499 Статуту Вчених Установ та Шкільних Закладів. (Сводъ з. т. XI, ч. 1, вид. 1893. року). Протягом того ж часу можна обірати для виконання посад ординарного і екстраординарного професорів українських або російських вчених, що мають ступінь доктора закордонного університету та відомі своїми вченими працями, а також педагогічною діяльністю в цих університетах.

d) Провадження на зазначеніх в розділі 1 факультетах іспитів на вчені ступіні магістра або доктора та надання цих ступінів дозволяється Раді та факультетам Кам'янець-Подільського Університету тільки після повного сформування їх в складі всіх курсів.

e) Міністрові Народної Освіти, по проханнях факультетів, доручається що-року посыпати з науковою метою на одне або два півріччя з складу професорського персоналу Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету осіб, що прослужили в цім Університеті не менше двох років; правом цим, з обов'язком подати справоздання, користується кожний професор раз на п'ять років. Хто буде післаний в таку командировку, той заховує усе належне по посаді утримання і крім того одноразово половину належної йому за час командировки основної службової платні, але за те він не користується іншими статтями командировочного утримання, що зазначені статутом про службу по призначенню від уряду (Сводъ Зак. т. III, гл. III, п. 606, вид. 1896 р.). Відповідні кошти асигнуються щорічно по сміті Міністерства Народної Освіти та Мистецтва.

f) На Історично-Філологічнім факультеті Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету засновуються на загальних підставах дві катедри: одна польської, друга єврейської літератури й історії.

3. Доручається Міністрові Народної Освіти, починаючи з 1919. року, випрошувати кредити, необхідні на будівництво Університету, в міру дійсної потреби.

4. Провадження праці по збудуванню будинків Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету і упорядкування їх накласти на Комісію по збудуванню Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. До складу цієї Комісії належать такі особи: 13 представників Кам'янець-Подільського Міського Самоврядування, 5 представників Подільського Земства і 3 представників громадських та вчених закладів міста Кам'яниця-Подільського, а також правління Університету і будівничий будинків його. Крім того, з дозволу Міністру Народної Освіти, Комісія має право кооптувати в свій склад осіб, працю яких вона визнає корисною для діла. Завідуючі окремими закладами та науково-допоміжними установами Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету запрошуються в засідання Комісії по питаннях, що їх торкаються, з правом рішучаючого голосу. Комісія працює на основі окремого статуту, затвердженого Міністром Народної Освіти по згоді з Міністром Фінансів та Державним Контрольором. Комісія по згоді Міністра Народної Освіти визначає чергу потрібних робіт. Головою Комісії є Ректор Кам'янець-Подільського Університету.

Голова Ради Міністрів *Ф. Лизогуб*.
Міністр Народної Освіти та Мистецтва *М. Василенко*.¹⁾

Ректором Кам'янецького Університету призначено професора Івана Огієнка. В склад професорів і доцентів Кам'янецького Університету ввійшли українські професори і вчені з різних наукових осередків України: В. Біднов (Катеринослав), Ів. Любарський (Київ), М. Васильківський (Київ), М. Хведоров (Катеринослав), М. Столяров (Харків), П. Клименко (Київ), П. Клепатський (Одеса), К. Широцький (Петербург), Л. Білецький (Київ), М. Чайківський (Львів), М. Плевако (Харків), А. Малиновський (Київ), П. Бучинський (Одеса). Запрошено було що кількох учених, між іншим Ів. Крипякевича й В. Кучера зі Львова, але вони не змогли потім прибути через зміну політичних обставин.

22. жовтня відбулося урочисте відкриття Університету в Кам'янці в тимчасово відступленому помешканні Технічної Школи. З Київа прибув спеціальний поїзд з делегатами, на чолі яких був представник особи Гетьмана генерал Лібов. Сам Гетьман не міг прибути через дуже важні справи, які відбувалися саме тоді в Київі — зміна кабінету міністрів. Прибуло багато гостей, між іншим, з Галичини й Буковини. Приїхав на свято й ректор сусіднього Черновецького Університету. Багато закордонних Уріверситетів приславо свої привітання. Від імені Міністерства Освіти відкрив університет товариш Міністра Освіти П. Холодний. Генеральний хорунжий Лібов прочитав грамоту Гетьмана, на яку тов. міністра освіти Холодний відповів промовою: «Високоповажаний Пане Отамане! Просимо Вас передати його Світlostі Панові Гетьманові вислів найщирішої подяки за те щире, доброзичливе відношення,

¹⁾ «Державний Вістник», № 41.

яке завжди Ясновельможний Пан Гетьман виявляє до справ освітніх. За короткий час уже вдруге ми маємо нагоду вислухати грамоту про відкриття найвищої просвітної інституції — університету, один раз у столичному Київі, вдруге тут, на політичній грани, що проходить по живому тілу українського народу. Нешчасливі історичні події XVII віку знесили Україну, чужа культура її приспала. Від вибухів гармат всесвітньої війни, від гуркоту, що счинився, коли завалилася самодержавна Росія, прокинулася козача мати, обідрана, боса й темна. За 250 років чужого панування позбулися ми тих скарбів, що придбали предки наші. Тільки невтомна праця на полі нашої культури, котрої гаслом було навчитися чужому, не цураючися свого, виведе нас на добру путь, на той шлях, на котрому поборемо темноту нашу». І далі п. Холодний вітав професорів і студентів, бажаючи їм успішної праці для добра української культури. Вітав і Подільську Землю, дякуючи їй за працю по утворенню найкращих умов для існування молодого університету. («Вістник Холмського Губ. Староства», 1918, № 9).

До Кам'янецького Університету зразу ж вписалося понад 1000 студентів.

Одночасно з урочистим святом відкриття в Київі Державного Українського Університету відбулося того ж 6. жовтня відкриття Українського Історично-Філологічного факультету в Полтаві, заснованого місцевою »Просвітою« при матеріальній допомозі Земства. На це відкриття Гетьман і Міністр Освіти прислали дуже тепло зредаговані телеграми. Було багато гостей і привітів. Деканом факультету обірвано професора Харьківського Університету Е. Черноусова. В склад лекторів ввійшли професори Харьківського Університету Д. Багалій, М. Сумцов, С. Кульбакин, Ф. Шміт, В. Веретенников, доценти А. Гриневич, М. Таранущенко, В. Щербаківський та інші. Студентів вписалося 162, вільних слухачів 44¹⁾.

Задля підготовки нових українських наукових сил було утворено 30 стипендій молодим ученим, які мали виїздити для удосконалення в своєму фаху за кордон. Задля цього Рада Міністрів ухвалила фонд в 150.000 карбованців.

Відкриваючи нові українські високі школи, правительство мало на увазі, щоб і по старих російських університетах було заведено дисципліни українознавства. На одному засіданні Ради Міністрів — було ухвалено закон про заснування 31. липня 1918. року в університетах Київському, Харьківському й Одеському по чотири катедри українознавства: української мови, укр. літератури, української історії й історії українського права, а також двох катедр в Ніжинському Історично-філологічному Інституті: української мови й письменства і української історії.²⁾ Варто тут згадати, що в приватному російському університеті,

¹⁾ »Вістник«, № 42.

²⁾ Ibidem, ч. 40.

заснованому в Катеринославі в літку 1918. р.. було засновано дві ка-
тедри з викладами українською мовою, на які запрошено місцевих уче-
них професорів В. О. Біднова і Д. І. Яворницького (див. В. Біднов: «
Перші два академічні роки Камянецького Університету, Літературно-
Науковий Вістник», 1928, кн. XI. ст. 233—234).

Вже в початку літа 1918. року було приступлено до праці по під-
готовленню організації найвищої національної інституції — Української
Академії Наук. Ще в квітні 1917. року питання про заложення Академії
Наук було підняте на засіданні Українського Наукового Товариства в
Київі.¹⁾ Але сприяючи обставини для зреалізування цієї думки наступили
лиш з повстанням Української Держави. Міністерство Народної Освіти
в травні 1918. року зараз же по сформуванні Гетьманського Уряду, в-
зяло на себе почин для того, щоб це національне і державне завдання
здійснити (див. «До Ради Міністрів Української Держави од Міністра
Народної Освіти та Мистецтва пояснююча записна до законопроекту про
заснування Української Академії Наук у Київі», Київ, 1918, ст. 4-та).
В червні була утворена спеціальна »Комісія для вироблення законо-
проекту про заснування Української Академії Наук в Київі«. Головою
цієї Комісії призначено ординарного акаадеміка Російської Академії Наук
Вол. Ів. Вернадського. На членів Комісії запрошено проф. Д. Багалія,
проф. Хв. Вовка, проф. М. Грушевського, проф. М. Кащенка, проф.
Б. Кістяковського, проф. Йос. Косоногова, проф. А. Кримського,
проф. В. Іконникова, проф. Гр. Павлуцького, акад. В. Палладина,
акад. В. Перетца, проф. Е. Спекторського, проф. О. Сперанського,
проф. Ст. Тимошенка, проф. Ев. Тимченка, проф. М. Туган-Баранов-
ського, проф. А. Тутковського, проф. М. Сумцова і С. Франкfurta. Із
запрошених осіб проф. Грушевський не дав ніякої відповіді на запро-
си, акад. Іконников та Палладин і проф. Сумцов не змогли взяти
участі в праці Комісії через хворість. Проф. Хв. Вовк помер в дорозі
на Україну з Петербургу. Не присяло своїх представників запрошенні
до участі в Комісії Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Решта
зазначених вище осіб взяла участь в працях Комісії; з них професори
Е. Тимченко, А. Тутковський і Гр. Павлуцький являлись представниками
Українського Наукового Товариства в Київі. Секретарем Комісії був
В. Л. Модзалевський, помічником його В. К. Демянчук. На потреби
Комісії Рада Міністрів ухвалила фонд в 200.000 карбов.

Відкриваючи 9. липня 1918 р. перші збори Комісії, Міністр Освіти
М. Василенко сказав промову, в котрій підкреслив, що »утворення Украї-
нської Академії Наук має велике національне значіння, бо ще досі
є багато людей, які скептично й з насмішкою відносяться до україн-
ського руху та відродження, не мають віри в життєві сили українського

¹⁾ Наукове Товариство дістало спеціальну допомогу з державних коштів, з осо-
бливого фонду в 124.780 карб.—»на тимчасову допомогу ріжним інституціям в справі
поширення української культурної праці«.

народу, не вважають можливим розвиток української мови й науки. Для тих, хто вірить в життєздатність українського народу, для кого відродження його — це »свята святих«, для тих утворення Академії Наук має величезну вагу, являється національною потребою і черговим завданням¹⁾.

Голова Комісії, акад. В. Вернадський, в своїй промові зазначив, що Українська Академія Наук своїм складом і організацією повинна стояти на висоті тих умов, які ставляться статутом всесвітньої спілки академій; »витворюючи Українську Академію Наук, треба рахуватись з тим, що праця Української Академії Наук, яка стоятиме на такому рівні, повинна опріч своєї всесвітньої ваги задовольняти важливі національні, державні й місцеві життєві вимоги«. Державна вага Академії виявляється в тому впливі, який її праця повинна мати на підвищення виробних сил країни; тяжке становище України в наслід війни й революції вимагає напруження всіх духовних і фізичних сил, щоб » знайти вихід з найбільших труднощів життя. Треба піднести виробні сили Держави, знайти нові сили природи, використати правильним і повним способом старі. Через широку дослідчу працю неодмінно треба хутко збільшити вагу для України природних її багатств, до цього часу не використаних її людністю і навіть захованіх од неї і разом із тим треба через економічно-статистичне студіювання знайти міри, необхідні для того, щоб збільшити виробливість труду її людності²⁾).

Комісія працювала з 9. липня по 17. вересня 1918. року й виправлювала законопроект, прийнятий Радою Міністрів й затверджений Гетьманом.³⁾ Праці членів Комісії склали цілий том, в якому вміщено різні пояснення, записи й доклади в справі організації Академії та її помічних установ⁴⁾. Статут Академії так зазначав її завдання, характер діяльності:

1. Українська Академія Наук у Київі є найвища наукова державна установа на Україні, що перебуває в безпосередньому віданні Верховної Власти.

2. Українська Академія Наук у Київі:

а) намагається поширювати, поглинювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом із збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості;

б) пособляє об'єднанню та організуванню наукової праці на Україні та допомагає витворенню дослідницьких інститутів для всіх паростей людського знання;

1) »Збірник праці Комісії«, Київ, 1919, ст. 3-тя.

2) »Збірник праць Комісії«, Київ, 1919, ст. 7-а.

3) Див. »Державний Вістник«, 1918, № 75.

4) Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Київі, 1919, ст. 88+XXXIV, 8°. Крім того див. іще »Поясняючу Записку« Міністра Народньої Освіти та Мистецтва, подану до Ради Міністрів Української Держави, Київ, 1918, ст. 26, 8°.

в) як найвища українська наукова національна установа, Академія, визнаючи українську національну культуру з її орудям — українською мовою, ставить собі на меті, окрім загально-наукових завдань, вивчати сучасне й минуле України, української землі та народу.»¹⁾

По статуту Академія мала три Відділи: Історично-Філологічний (Перший) Відділ, а при ньому Клас українського красного письменства; Відділ Фізично-Математичних Наук (Другий), при ньому Клас прикладного природознавства; с) Відділ соціальних наук (Третій) з Класами наук юридичних та економічних. Первісний склад академіків (по чотири на Відділ) мав визначити Гетьман, а дальших мали вибирати самі академики. Гетьман визначив і першого президента.

На Відділі Історично-Філологічному по статуту мало бути 22 академики для таких паростей знання: 1) історія українського народу; 2) граматика та історія української мови, 3) українська народна словесність, 4) історія українського письменства, 5) історія українського мистецства, 6) етнографія та історична географія України, 7) археологія України, 8) історія укр. церкви, 9) історія Литви, 10) класична філологія, 11) загальне язикознавство, 12) арабо-іранська філологія, 13) тюркологія, 14) слав'янознавство, 15) візантологія, 16) історія всесвітньої літератури, 17) філософія. На Відділі Фізично-Математичних наук мало бути 30 академиків, на Відділі соціальних наук 20.

В складі Ішого Відділу організується Клас слав'янства та історично сполучених з ним народів. Мають це бути такі катедри: 1) історія Росії, 2) історія слав'янства, 3) російська мова та письменство, 4) білоруська мова та письменство, 5) польська мова та письменство, 7) чеська мова та письменство, 7) сербська та хорватська мова та письменство, 8) болгарська та словінська мова та письменство, 9) литовська мова та письменство, 10) мад'ярська мова та письменство, 11) румунська мова та письменство, 12) жидівська мова та письменство» (§ 6 «Статуту»).

В віданні Академії мали бути такі установи: Національна Бібліотека, яка посадила свій осібний статут; Астрономічна Обсерваторія, Хемічна Лабораторія, Фізичний Інститут, Національний Зоологічний Музей, Ботанічний Сад, Національний Ботанічний Музей, Національний Геологічний Музей, Національний Мінералогічний Музей, Національний Астрономічний Музей, Інститут Експериментальної Зоології, Інститут Експериментальної Ботаніки, Фізично-Географічний Інститут, Біологічна Станція на Азовському морі, Інститут прикладної Хемії з Державною Аналітичною Лабараторією, Інститут прикладної Механіки, Інститут Фізики, Акліматизаційний Сад, Геодезичний Інститут, Інститут наукової експериментальної Медицини й Ветеринарії. Крім того цілий ряд постійних комісій. Академія мала свою друкарню з словолитнею, літографією, цинкографією й фототипією.

¹⁾ Див. »Статут і штати Української Академії Наук у Київі«, Київ, 1919, ст. 3-тя.

Згідно §§ 14—17 Статуту, Академія діставала право зноситися безпосереднє з Радою Міністрів. Вибраний Академією Голова-Президент представлявся на затвердження Верховній Владі через Раду Міністрів, а неодмінний секретар, голови Відділів, академіки та директори установ — через Міністра Народної Освіти. § 21 »Статуту« установлює, що «всі видання Академії обов'язково повинні друкуватися українською мовою. Коли б автор забажав, Академія друкує ту саму працю рівночасно одною з отаких мов: французькою, німецькою, англійською, італійською та латинською». § 47 устанавлює, що »усе внутрішнє діловодство Академії (протоколи, канцелярійні папери і т. д.) обов'язково провадиться мовою українською«.

Згідно з § 62 »Статута« дійсними членами Академії (академіки) можуть на однакових умовах обрання бути громадяне України та українські вчені Галичини, Буковини й Угорської України, відомі своїми науковими працями. Могли бути академіками й чужоземці, але на осібних умовах обрання (для обрання чужоземців потрібна була більшість $\frac{2}{3}$ голосів присутніх дійсних членів Академії).

Наказом Гетьмана від 14. падолиста 1918 р. призначено було такий склад академіків: по Історично-Філологічному Відділу: проф. Дмитро Багалій — по катедрі української історії; проф. Агатаангел Кримський — по східній історії й мовам; проф. Микола Петров — по історії українського письменства; проф. Степан Смаль-Стоцький — по українській мові. По Фізично-Математичнову Відділу: орд. академик Володимир Вернадський — по катедрі мінералогії; проф. Микола Кащенко — по катедрі акліматизації; проф. Степан Тимошенко — по катедрі механічної механіки. По Відділу соціальних наук: проф. Михайло Туган-Барановський — по катедрі теоретичної економії; Орест Левицький — по катедрі звичаєвого права України; проф. Володимир Косинський по катедрі сільського господарства, проф. Филип Тарановський — по катедрі порівняльної історії права¹). Президентом Академії призначено Вол. Вернадського, невідмінним секретарем — Аг. Кримського. В такому складі Академія й була відкрита 14. падолиста 1918 року.

На своє утримання Академія діставала окрім звичайного удержання згідно штатів (див. »Державний Вістник«, 1918, № 76), ще й 1,500.000 карбованців щороку на ріжні наукові підприємства: »експедиції, спеціальні досліди, виготовлення приборів, належне поставлення дослідів та спостережень, підготовку наукових видань і т. ін.« (див. »Положуючу Записку до законопроекту про заснування Української Академії Наук«, ст. 25-та).

В цілях успішного розвитку й поширення національної української культури у Гетьмана виникла думка — вже в перших місяцях його гетьманування — виділити з Міністерства Народної Освіти всі інституції й справи, які безпосереднє торкаються національної культури (бібліотеки, музеї, театри і т. д.) і сконцентрувати в особливому відомстві

¹⁾ »Державний Вістник«, 1918, № 73.

»Мистецтва й Національної Культури«. Ця думка Гетьмана нашла собі здійснення в ухваленому 21. червня 1918 р. Радою Міністрів законі »Про утворення Головного Управління Мистецтва і Національної Культури й про переіменування Міністерства Народної Освіти в Міністерство Народної Освіти та Мистецтва.¹⁾ Згідно цьому закону заснувалося для завідування справами мистецтва, художнім вихованням і культурними установами »Головне Управління Мистецтва та Національної Культури« під керуванням »Головноуправляючого справами Мистецтва й Культури«. Це управління, залишаючись у відомстві Міністерства Народної Освіти і Мистецтва, було цілком автономне й мало свій окремий бюджет, головноуправляючий же діставав права товарища Міністра Народної Освіти та Мистецтва. На цю посаду 15. липня 1918 року було призначено Петра Яковлевича Дорошенка,²⁾ відомого знатця української художньої старовини й мистецтва.

В завідування нового Управління перейшли всі справи, які раніше були зосереджені у відділі театральному і охороні пам'яток старовини й мистецтва — Міністерства Освіти. Було заосновано ще новий відділ архівно-бібліотечний, на чолі якого став В. Л. Модзалевський. Під керуванням досвідченого й відданого справі керовника, яким був П. Я. Дорошенко, Головне Управління розвинуло дуже жваву діяльність. Воно виробило план організації Національної Бібліотеки Української Держави, Національної Галереї, Українського Національного Архіву й організації Українського Державного Драматичного Театру й Державної Української Опера. Законом 2. серпня 1918 р. »Про утворення фонду Національної Бібліотеки Української Держави« положено початок великої інституції — Національної Української Бібліотеки. Закон установлював »Тимчасовий Комітет по заснуванні Національної Бібліотеки в Києві, відпускав аванс в сумі під мілійона карб. на перші видатки до 1. січня 1919 р. і окреслював завдання Бібліотеки : § 2-й закону звучав: »Крім загальних завдань — допомагати розповсюдженю знання і підтриманню наукової праці, при Бібліотеці має бути найповнішим чином розроблений відділ *Iscrainica*; бібліотека повинна бути книгозбирнею, з якій мають бути зібрані всі пам'ятки духового життя українського народу і України (рукописні і друкарські). В нім повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії й інші твори друкарень, літографій і металографій, видані на Україні та поза кордоном.³⁾« Фактично Бібліотека почала функціонувати вже 3-го серпня 1918 року⁴⁾.

В основу Національного Архіву мали лягти багаті збірники колишнього »Центрального Архіву« при Археографічній Комісії в Києві. Було

¹⁾ Ibidem, № 20.

²⁾ Родився 1857 р. в Глухівському пов. на Чернігівщині. Походив зі старого гетьманського роду. Скінчив медичний факультет Київського Університета.

³⁾ »Державний Вістник«, № 32.

⁴⁾ Л. Биковський. Національна Бібліотека Української Держави, Берлін, 1922. ст. 6.

доручено спеціалістам скласти план організації Національного Архіву, де мали б бути сконцентровані архівні матеріали до історії України, розкидані досі по різних провінціяльних архівах.

Так само було намічено план і роблено підготовчі заходи що-до організації в Київі Національної Галерії Мистецтва та Історичного Українського музею (на зразок Німецького музею в Нюрнберзі, або Баварського в Мюнхені).

Відділ охорони пам'яток старовини енергійно взявся до піддережки існуючих вже українських музеїв на провінції, до реєстрації й порятування деяких загрожених через тривожні обставини провінціонального життя колекцій, до дослідження стародавніх пам'яток і руйнів т. д. Так, наприклад, було проведено через Раду Міністрів спешіальну ухвалу 16. липня про асигнування Відділові 22.825 карб. на докінчення розкопок Зарубського монастиря біля Трактомирова¹⁾, пізніше асигнувались кошти на купівлю пам'яток старовини для Національного музею.

Особливу увагу звернуло «Головне Управління» на справу українського театрального мистецтва. Загальне керування справою належало до «Театральної Ради», сформованої ще весною 1917. року. Ще перед заснуванням Головного Управління Міністерство Освіти провело через Раду Міністрів постанову 14. червня 1918. року про допомогу українським театрам у Київі; «Українському Національному Театрові» (під орудою Оп. Саксаганського) в сумі 165.500 карб. на провадження діяльності до 1. вересня 1918 р. і товариству «Молодий театр у Київі» (під орудою Л. Курбаса) субсидію в розмірі 10.000 карб.²⁾ За-для того, щоб поставити українське драматичне мистецтво на високу сучасних вимог що-до виконання, добору репертуару й техніки, було рішено заснувати державну українську драму в столиці держави у Київі. 28. серпня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила закон про заснування в Київі Державного Драматичного Театру. Цьому театрі надано право одержувати з-за кордону без мита книжки й усі потрібні матеріали та знайдя, надано власну печать з Державним Гербом. АРтисти театру вважалися державними урядовцями й утримання театру прийнято на державний кошт.³⁾ Того ж 23. серпня було ухвалено Радою Міністрів постанову про асигнування Державному Драматичному Театрові до кінця 1918. року 327.400 карб.⁴⁾ Цей театр тішився особливою опікою самого гетьмана і завдяки цьому зміг дістати зразу відповідне помешкання, що при тодішній скруті в Київі було дуже важливою річчю. Державний Драматичний Театр був організований головно стараннями артистки Н. М. Дорошенко, яка сама взяла участь в його трупі. До Держ. Драмат. Театру були запрошені кращі сили української драми,

¹⁾ «Державний Вістник», № 26, 1918.

²⁾ Ibidem, № 18.

³⁾ Ibidem, № 42.

⁴⁾ Ibidem, № 43.

як старші, так і молоді. Театр був відкритий в падолисті 1918 р. Його репертуар складався з модерних українських і перекладних п'єс.

З осени 1918 р. почали робитись приготування до перетворення міської опери в Київі в Національну Оперу: були заангажовані співаки-українці, артисти колишніх імператорських театрів у Петербурзі та Москві, замовлені переклади лібрет світових опер на українську мову й вироблено план репертуару для майбутнього сезону 1919—20. року, коли сподівалися остаточно перевести українізацію Київської опери. Тимчасову дирекцію оперного театру «Театральна Рада» доручила М. Садовському.

За-для підготовки працівників народніх театрів було засновано постанововою Ради Міністрів 30. серпня 1918 р. »Державну Драматичну Школу« у Київі, на утримання якої було асигнувано 28.800 карб. річно, починаючи з 1. липня 1918 р.). Для піддержжі й розвитку кобзарства, як дуже важливої галузі національного музичного мистецтва, було засновано в Київі Кобзарську Школу. Теоретичну науку в ній викладали люди з вищою музичною освітою, для практичного ж навчання гри на бандурі запрошено 8 кобзарів ріжних шкіл (Харьківської, Полтавської й Чернігівської).²⁾ За-для піднесення музичної культури на Україні, з ініціативи Музичного Відділу Міністерства Освіти (що потім перейшов до Головного Управління) було організовано »Український Національний Хор у Київі«, під орудою відомого диригента Ол. Кошиця, пізніше перетворений в »Українську Державну Капелу«³⁾ і Державний симфонічний оркестр під орудою О. Горілого. Для підготовки керовників історичними екскурсіями по Україні в липні 1918 року при Київськім Українськім Університеті було відкрито спеціальні курси, де викладали відомі спеціялісти-вчені проф. Гр. Павлуцький, В. Прокопович, В. Козловська, Т. Ерист, М. Біляшевський і А. Грабарь.

Головне Управління взяло в свої руки і справу пам'ятника Тарасові Шевченкові у Київі. За-для цього було утворено при Управлінні спеціальну Комісію, яка почала працювати в осені 1918 року. Місцем для пам'ятника було вибрано Софійську площа з боку Михайлівського монастиря: пам'ятник мав стояти на лінії, яка веде від воріт св. Софії до воріт Михайлівського монастиря.⁴⁾

Взагалі діяльність як Головного Управління Мистецтва і Національної Культури, так і самого Міністерства в цілому була звернута на те, щоб реальними, творчими заходами укріпити ґрунт для розвитку української просвіти й національної культури, не руйнуючи чічого з того, що було утворено раніше в культурно-просвітній області хоча б і в чужій, російській формі, з тим, щоб підготувати нормальний, природний

¹⁾ Державний Вісник, № 47.

²⁾ »Вістник пол., літератури й життя«, 1918, № 38.

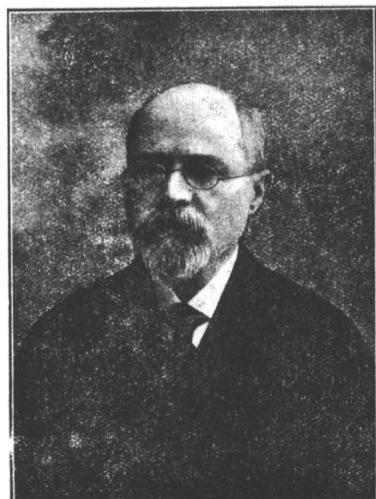
³⁾ Державний Вісник, № 16.

⁴⁾ Див. »Стара Україна«, 1925, кн. III—IV, ст. 65.

і неболючий перехід на форми національно-українські. Ця повільність, цей скоріше еволюційний, ніж революційний спосіб українізації культурно-просвітньої сфери життя, вживаний керовниками Міністерства (як М. Василенком, так і його наступниками П. Стебницьким і В. Науменком) викликав незадоволення з боку палких і шовіністично настроєних українських націоналістів. Але коли Гетьманське правительство впalo й прийшло на зміну йому правительство Директорії, котреaprіорно-вороже ставилося до всього, що було утворено за часів Гетьмана і заходилося зразу те все руйнувати, то в Міністерстві Освіти навіть воно не знайшло нічого, що підлягало б, на його думку, потребі знищення або переміни, всі вищі керовники Міністерства, за виїмком самого

лише Міністра, були залишені на своїх місцях і продовжували розпочату роботу. Так само незайманим лишилось і Головне Управління з його керовником П. Дорошенком: в їх діяльності навіть найбільші вороги не могла знайти нічого, щоб не досить відповідало інтересам національної української культури.

Говорячи про діяльність українського правительства в сфері народної просвіти, годиться зауважити також окремі його розпорядження, які свідчать про відношення до української національної культури. До таких фактів належать пенсії й допомоги діям національної культури й їхнім родинам. Отже, ухвалою Ради Міністрів, затвердженою Гетьман-

Міністр освіти *M. Стебницький*.

ном 2. липня 1918 р., було призначено одноразову допомогу в розмірі 1000 карб. Таїсії Федоровні Михальчуковій, вдові відомого українського вченого К. П. Михальчука.¹⁾) Такою ж ухвалою від 6. серпня 1918 р. було призначено вдові українського драматурга М. Л. Кропивницького — Надії Васильовні Кропивницькій одноразову допомогу в розмірі 3000 карб. та пенсію на дожиття в розмірі 2.400 карб. річно²⁾). Ухвалою Ради Міністрів 14. червня 1918 року, затвердженою Гетьманом, призначено на дожиття, яко постійну пенсію, Марії Костянтинівні Заньковецькій 3.600 карб. річно³⁾); того ж 14. червня ухвалено «прийняти похорони

¹⁾ «Державний Вістник» № 21.

²⁾ Ibid., № 33.

³⁾ Ibid., № 18.

Людимили Михайловні Драгоманової на кошти Української Держави». На державний кошт поховано й Івана Матвієвича Стешенка. Ухвалою Ради Міністрів 30. серпня, затвердженою Гетьманом, призначено до життя пенсію в розмірі 3000 карб. річно архієпископові Олексію, перекладчикові молитовних книг на українську мову.¹⁾

В інтересах поширення українських видань, друкованих за кордоном, Міністерство Освіти перевело через Раду Міністрів закон, яким скасовано мито, яке накладається на закордонні видання, спеціально у відношенні до українських книжок, нот і мап, друкованих за кордоном. Цей закон мав силу до 1. червня 1919 року й відносився до всіх українських видань, з якої б держави їх не везли. Законом 7. червня 1918 року Рада Міністрів ухвалила асигнування Міністерству Освіти 2-х міліонів карбованців на видання шкільних підручників (Див. Державний Вістник, 1918, № 14, ст. 2).

На кошти з цього фонду було в 1918 р. видано: 950.000 примірників «Граматки» для 1-го року навчання С. Черкасенка і Воронця; 600.000 примірників «Читанки» С. Чепіги і 350.000 «Задачника» С. Чепіги; 300.000 прим. «Читанки» С. Черкасенка для 2-о року навчання; 300.000 «Задачника» для 2-го року С. Чепіги і 50.000 «Задачника» Басараба; 20.000 «Читанки» О. Білоусенка для 3-го року навчання. Для середніх шкіл було видано: «Граматики» І. Огієнка — 100.000 примірників; «Арихметики» Шапошникова 35.000 прим.; «Задачника» Н. Шульгиной-Іщук 35.000 прим.; «Задачника» Шульца 90.000 прим.; «Задачника» Верещагина 30.000 прим.; «Алгебри» Борошка 20.000 прим.; «Алгебраїчного задачника» Шапошникова 35.000 прим. Всього було видано 1,620.000 примірників шкільних книжок для народніх школ і 345.000 примірників книжок для шкіл середніх. (Див. М. Мукалов: Шкільні підручники. «Книгарь», 1919, ч. 18, ст. 1152—1153).

Щоб швидче забезпечити школи українськими підручниками, міністерство видало великі безпроцентові позички кільком українським видавництвам («Вернигора», «Українська Школа» та інш.), котрі перенесли друк за кордон — до Відня і вже в 1919. році виготовили кілька десятків підручників у дуже великому накладі. Але ці видання вже не могли дістатись на Україну.

Взагалі при сприятливому відношенні уряду українська видавнича справа в 1918. році (властиво за 8 місяців Гетьманського уряду) зробила величезний поступ. Було засновано цілий ряд великих видавництв, які випускали українські видання в нечуваному доти числі примірників; весь край вкрився сіттю українських книгарень; по всіх залізничних кіосках зникала абсолютно російська книжка і преса, уступивши місце українській; кожне міністерство почало видавати свій орган українською мовою²⁾ В початку червня відбулося об'єднання кількох більших видавництв в один «Український Видавничий Союз», до якого увійшли,

¹⁾ «Вістник політики, літератури й життя» 1918, № 35—36, ст. 510.

²⁾ «Кригеръ», Київ, 1918, № 20, стаття Д. Наночині.

між іншим, »Українбанк«, »Дніпросоюз«, »Центральний Кооперативний Комітет« та інші інституції.

Все це утворило для українського видавництва такий розмах, що один з бібліографів українських, вже по упаду Української Держави, роблячи пілсумок української книжкової продукції, за часи від 1917. року, висловився про продукцію 1918. р., що »цей рік надовго може бути незрівняним, недосяжним по скількості виданнів і накладів«¹⁾). В 1918. році видано, не рахуючи періодичних видань, 673 книжки в мілійонах примірників.

¹⁾ »Книгарь«, Київ, 1919, № 20, стаття Д. Панопіні.

XXI.

Судова справа. Діяльність Міністерства Юстиції. Державний Сенат Української Держави. Зміни в організації судівництва.

З проголошенням самостійності України і відокремленням її від Росії повстала потреба в організації найвищої судової інстанції за-для вирішення тих справ, котрі раніше йшли до Сенату. Для задоволення цієї потреби Центральна Рада законом від 17. грудня 1917. року ухвалила організувати яко вищу судову установу Генеральний Суд з трьох відділів: карного, цивільного й адміністраційного. Генеральний Суд фактично був заснований уже з початку 1918. року. На генеральних суддів було обрано 2. квітня 1918. року Центральною Радою: М. Радченка, Ачкасова, Пухтинського, С. Шелухина, П. Яценка, А. Вязлова, Шіянова, Попова, А. Марголіна й Д. Марковича, (Пізніше вже за Гетьманського правління до Генерального Суду призначено ще проф. В. Кістяковського). Судові Палати (іх, як звісно, на Україні було три: київська, харківська й одеська) були Центральною Радою переіменовані в Апеляційні Суди. Що до решти судових інституцій, то правительство Ц. Ради залишило все по старому, за невеликими змінами в особистому персоналі. Большевицька окупація кінця 1917. року і початку 1918. р. внесла велику дезорганізацію в судове життя: багацько судових діячів було замордовано¹⁾, багацько десь поховалось і повтікало. Міністрові судових справ С. П. Шелухинові, який фактично перший організував Міністерство Судових Справ, довелося відновляти судовий апарат на місцях і робити багато нових призначень на судові посади; так само довелося йому підготувати зміну старих меж підсудності і злиття в один суд ріжких судів: комерційного, військового, консисторського, — що вимагалося новими обставинами й потребами життя. Його діяльність в цьому напрямку продовжив проф. Мих. П. Чубинський, призначений міністром судових справ Гетьманським наказом 3. травня 1918. р. Тимчасово виконуючим обов'язки товариша міністра наказом 6. травня призначено сенатора С. В. Завадського, видатного юриста й судового діяча.

Вже в самому початку своєї діяльності Рада Міністрів Української Держави рішила приступити до реформи вищих судових установ в Державі, про що свідчить її постанова 20. травня 1918. р. про утворення

¹⁾ Карні злочинці, яких було дуже багато в большевицьких бандах, мстилися на судових слідчих і на судях, що колись їх судили за ріжкі злочинства.

при Міністерстві Судових Справ трьох комісій. 1) Комісія для перегляду заведення Генерального та Апеляційного Судів; 2) Комісія по виробленню української правничої термінології й 3) Комісія по перегляду штатів установ Міністерства Судових Справ та Головного Тюремного Управління. Насамперед було рішено утворити на Україні Державний Сенат, а до утворення його підтверджено певні сенатські функції за Генеральним Судом спеціальним законом 2. червня 1918. р. де було сказано; »Генеральний Суд складається з трьох Департаментів: цивільного, карного й адміністраційного і виконує на цілій території України всі функції, належні до утворення його Правительствуочому Сенатові, а також касаційні функції Головного Воєнного Суду, як що їх не змінено іншими законами Української Держави«.¹⁾

Самий закон про утворення Державного Сенату Української Держави було ухвалено Радою Міністрів і затверджено Гетьманом 8. липня 1918 р. Цей закон складався з десяти артикулів у 69 параграфах. Головні основи закону були такі:

Арт. I »У відміну закону, що видала Центральна Рада 2. грудня 1917 року про утворення Генерального Суду, установити в м. Київі, яко вищу в судових і адміністраційних справах Державну Інституцію — Державний Сенат«.

Арт. II »Устрій, компетенція, розмір і обсяг прав Державного Сенату, обряди і порядок чинності в ньому, переведення і провадження справ, порядок виконання постанов Державного Сенату і порядок зносин його з іншими державними інституціями і догляд за виконанням наказів Сенату, а також права і обов'язки і відповідальність Сенаторів, аж до видання особливого законодавчого акту, тимчасово визначаються »Учрежденіемъ Россійскаго Правительствующаго Сената« (Сводъ Зак., т. I, ч. 2, Учр. Прав. Сен. 1917 года), »Учрежденіемъ Судебныхъ Установленій«, »Уставами Уголовного й Гражданского Судопроизводства« та іншими що-до цього законами, оскільки іх не скасовано вже виданими і нині не скасованими законами Української Держави та наступними постановами.

§ 1. Державний Сенат складається з Сенаторів, в тім числі Президента Сенату і поділяється на Генеральні Суди: Адміністраційний, Цивільний та Карний.

§ 2. Сенатори пробувають в належних Генеральних Судах і в Загальніх Зібраниях Сенату в тім числі, що визначають додані до цього штати;²⁾

§ 3. Президент Сенату та Сенатори призначаються з числа осіб з вищою юридичною освітою, що перебули не менше як 15 років: а) в судовім відомстві на посадах не низше судового слідчого чи товариша прокурору окружного суду, або б) в стані присяжного адвоката, а також з числа тих, що мають учений ценз магістра або

¹⁾ »Державний Вістник«, № 12.

²⁾ По штатах установлено число сенаторів Адміністраційного Генерального Суду 19, Карного Ген. Суду 11 і Цивільного Ген. Суду 15; Сенаторів, які носили це звання, беручи участь лиш в Загальніх Зібраниях Сенату, мало бути 10. Крім того, 1 президент і 3 предсідателів Ген. Судів.

доктора, лекторів юридичних наук в вищих школах, що виконували лекторські обов'язки через той саме час. Для осіб, які призначаються в сенатори цивільного Генерального Суду, в п'ятнадцятирічний строк, що вимагається цією статтею, зараховується п'ять років перебування на посаді Секретаря Цивільного Департаменту Судової Палати.

Сенаторів Адміністраційного Генерального Суду може бути призначено також з числа осіб з вищою освітою, що перебули не менше вищезазначеного часу в державній чи громадській службі на посадах, що дають широкий адміністраційний досвід. Сенаторів Зібрannia Державного Сенату може бути призначено також з числа осіб, котрі хоча не відповідають зазначеним вище умовам, але проводили на посаді Міністрів.

§ 4. Сенатори, присутні в Генеральних Судах, не можуть одночасно перебувати на яких-небудь посадах на службі державній, чи громадській, однаке їм не заборонено обіймати професорські посади в вищих школах, чи викладати в них науки, або ж приймати тимчасові доручення в державній службі. Сенатори Загального Зібрannia,крім того, можуть бути призначенні на посади Міністра чи державного секретаря, або товариша міністра або товариша державного секретаря, при чому в таких випадках припиняється тільки видавання їм платні по Сенату, але вакансію, що знаходиться, не обсаджується; уступивши з одної з зазначених вище посад, вони вертаються на попередню посаду.

§ 5. Президент Державного Сенату і Сенатори Загального Зібрannia призначаються наказом пана Гетьмана після попередньої ухвали кандидата Радою Міністрів.

§ 20. Позбавлення звання сенатора може бути наслідком постанови Загального Зібрannia Сенату, затвердженої Гетьманом, в випадках, коли заняття, пожиття чи вчинки особи, яка має звання сенатора, будуть визнані за невідповідні гідності цього високого звання.

§ 36. До компетенції Загального Зібрannia всіх Генеральних Судів належать справи, що належали до »Общаго Собранія« Першого та Касаційних Департаментів і »Общаго Собранія« Першого, Другого й Касаційних Департаментів Російського Правительствуєшого Сенату.

§ 37. До компетенції Загального Зібрannia Цивільного і Карного Генерального Судів належать справи, які належали до »Общаго Собранія« Касаційних департаментів Російського Правительствуєшого Сенату.

§ 38. До компетенції Сполученої Присутності всіх Генеральних Судів належать справи, які належали до »Соединенного Присутствія« Першого й Касаційного департаментів Російського Правительствуєшого Сенату.

§ 39. До компетенції Сполучених Присутностей Адміністраційного та Карного Генеральних Судів належать справи, що належали до »Соединенного Присутствія« Першого й Касаційних Департаментів Російського Правительствуєшого Сенату.

§ 40. До компетенції Адміністраційного Генерального Суду належать справи, які належали до Першого, Другого, а також на далі, до видання особливого про це закону, Третього і Четвертого

Департаментів Російського Правительствуєщого Сенату і »Особаго Присутствія по отчужденію недвижимыхъ имуществъ для государственной или общественной пользы«.

§ 41. До компетенції Цивільного і Карного Генеральних Судів належать справи, що належали до Касаційних Департаментів Російського Правительствуєщого Сенату, а крім того до компетенції Карного Генерального Суду відносяться справи, що належали до Російського »Главнаго Военнаго Суду« і »Главнаго Военно-Морского Суду«.

§ 43. При кожнім Генеральнім Суді, а також при Загальнім Зібранні Державного Сенату пробувають прокурор і товариш прокурора під вищим доглядом міністра юстиції, як Генерального прокурора.

Арт. III. На далі, до вироблення осібної форми для сенаторів, сенатор в Засіданні повинен бути в чорнім сурдуті, чорній краватці і мати особливий знак, що його виробити й подати на затвердження в належнім порядкові має Міністр Юстиції.

Арт. IV. Всі зазначені в штаті посади сенаторів уперше обсаджуються наказом Гетьмана, на підставі ухваленого Радою Міністрів внесення Міністра Юстиції. Тим самим порядком призначаються у-перше Предсідателі Генеральних Судів.¹⁾

Кілька тижнів по затвердженні закону про заснування Державного Сенату Гетьман затвердив перший склад сенаторів, обіграних Радою Міністрів по списку, предложеному Міністром Юстиції. В основу Сенату ліг склад членів Генерального Суду, поповнений новими сенаторами, здебільшого членами колишнього російського сенату, українського походження або звязаних з Україною своїм проживанням чи службою у ній. 26 липня й 3 серпня 1918 року були призначені сенаторами Загального Зібрання такі особи: Голова Ради Міністрів Федір Лизогуб, товариш міністра юстиції Олекса Романов, міністр юстиції Мих. Чубинський, міністр освіти Микола Василенко, міністр внутрішніх справ Ігорь Кістяковський і державний секретар Сергій Завадський.

Сенаторами Цивільного Генерального Суду Державного Сенату призначенні: генеральні судді П. Ачкасов, А. Бутовський, Ол. Хруцький, Чернявський та С. Шелухин; сенатори бувшого російського сенату: М. Товстоліс, Олександер Морозов, Назимов, голови департаментів судових палат — київської А. Бокша, одеської Кондрацький і петербурзької — Дмитро Литовченко, товариш обер-прокурора касаційного департаменту бувш. рос. сенату Виноградський; голова департаменту харківської судової палати Петро Примо; сенатор цивільного касаційного департаменту бувш. рос. сенату Краснянський, сенатор того ж департаменту Гусаківський і бувш. голова департаменту петербурзької судової палати Стіна.

Сенаторами Карного Генерального Суду Державного Сенату призначенні: генеральні судді: А. Марголін та Яценко; сенатори бувш. рос.

¹⁾ Державний Вістник, № 25.

сенату: професор Гогель, Грабарь, Манковський, Равський Володимир, Олександр Юршевський; товариш обен-прокурора б. рос. сенату Михайло Литовченко; члени судових плат: одеської — Ляхницький і харківської Мочульський та голова Омського Військового Суду Гречко.

Сенаторами Адміністраційного Генерального Суду Державного Сенату призначенні: генеральні судді: А. Вязлов, проф. Б. Кістяковський, Шиянов, Повов, Пухтинський, Радченко: сенатори б. російського сенату: Невіров, Василь Ілимов, Дмитро Носенко та Шлейфер; товариш державного секретаря Вол. Романов, старший прокуратор Генерального Суду Дмитро Маркович, б. проф. петербурзького університету Мігулін; товариш обер-прокурорів б. російського сенату Майборода та Собичевський; б. член І. Державної Думи Імшинецький, б. комісар по справах України при Тимчасовім Правительстві Петро Стебницький, присяжний адвокат Хвостов, прокурор київської судової плати С. Чабаков.

Президентом Державного Сенату призначено міністра освіти Миколу Василенка з залишенням на посаді міністра; предсідателем Карного Генерального Суду — міністра юстиції Мих. Чубинського, котрий одночасно покинув свою посаду міністра; предсідателем Цивільного Генерального Суду призначено сенатора Гусаківського, Адміністраційного — сенатора Носенка. Прокурором Цивільного Генерального Суду призначено б. товариша обер-прокуратора російського сенату Затворицького, прокурором Карного Генерального Суду — б. товариша обер-прокурора рос. сенату Тізенгаузена і Загального Зібрання — б. товариша оберпрокурора Лашкарьова.

Так був сформований Державний Сенат Української Держави, котрий скупчив у своїх рядах цвіт юридичної думи і практики колишньої Російської Імперії, — в подавляючій більшості походженням з України і переважно звязаних з Україною свою судовою діяльністю. Увійшли до Сенату і такі заслужені діячі українського національного руху як Дм. Маркович, П. Стебницький, С. Шелухин, А. Вязлов, Б. Кістяковський, М. Василенко та цілий ряд інших.

Одночасно з установленням Державного Сенату було ухвалено Радою Міністрів і затверджено Гетьманом 8. липня 1918. р. закон про Судові Палати й Апеляційні Суди¹⁾. Цей закон скасував закон Центральної Ради від 17. грудня 1917. року про Апеляційні Суди і закон від 24. березня 1918. року про заснування Київського Апеляційного Суду, натомість привертав прежні Судові Палати (у Київі, Харкові й Одесі) з деякими змінами відповідно до нових умовин життя. Законом 15. липня 1918. р. було змінено назив міністерства Судових Справ на Міністерство Юстиції й ухвалено статут Головного Управління місцями замкнення, яко окремої інституції в складі Міністерства Юстиції з Начальником Управління на чолі; цей Начальник діставав право товариша

¹⁾ »Державний Вістник«, № 25.

Міністра Юстиції. На цій посаді затверджено Гетьманом відомого українського громадського діяча сенатора Андрія Вязлова.¹⁾

Взагалі Міністерство Юстиції під проводом М. Чубинського Ол. Ромнova, А. Вязлова і Рейнбота держалося в своїй діяльності принципа повільного й обережного відношення до всяких змін в організації судової справи на Україні, якою такої області державного життя, яка вимагає великої обміркованості й ґрунтової теоретичної підготовки в реформах. Треба було, не порушуючи правного й морального рівня представників юстиції, пристосувати саму юстицію до нових потреб в звязку з глибокими змінами, які зайшли в житті країни, від коли вона стала самостійною державою і перебула глибокі потрясення соціальної революції. Треба було також зберігати авторитет українського суду, якої інституції, що по самій своїй суті мала стояти по-над класовими, національними й політичними змаганнями, стоячи на ґрунті рівного й справедливого права для всіх громадян Української Держави.

¹⁾) »Державний Вістник«, № 27.

ЧХІІ.

Справа реконструкції Кабінету Міністрів. Подорож Гетьмана до Німеччини. Національ- ний Союз. Кабінетський кризис. Справа по- розуміння з українською національною демократією.

Перші два місяці напруженої праці кабінету міністрів під головування Ф. А. Лизогуба довели, що основну лінію державного будівництва взято зовсім вірно й що кабінет виявив повну здатність до ділової праці. Разом із тим виявились і дефекти деяких окремих частин державного управління, головно в обсягу діяльності міністерства внутрішніх справ і міністерства справ продовольчих. Ці дефекти знайшли собі виразне зазначення в відрученому листі Гетьмана з 8. липня, з яким він звернувся на ім'я голови Ради Міністрів Лизогуба. Наводимо цей лист в цілості:

»Високоповажаний Федоре Андріевичу!

Напрямок політики Вашого кабінету, що поставив собі метою затвердження на Україні сильної влади, закономірності, збудування могутньої, незалежної Української Держави на міцних національно-демократичних основах, вповні відповідає моїм поглядам і стремлінням. Через те я рахую особливо приемним для мене довгом принести Вам і всім панам міністрам мою глибоку подяку за те, що у виключно важкий час ви всі допомогли мені покласти початок міцному будуванню Української Держави і продовжуєте нині, не покладаючи рук, працювати на користь і процвітання українського народу. Разом з тим я нахожу необхідним відмітити, що не дивлячись на всю цю виключно напружену працю, деякі питання першостепенної державної важливості все ще потрібують прикладання особливих зусиль з боку уряду.

Першим питанням в цій області являється невідповідаючий в деяких випадках підбір осіб, призначених на посади по міністерству внутрішніх справ, недостатність згоди, а іноді навіть протирівість їх вчинків на місцях з намірами і цілями центрального уряду. Не можу поставити цього в вину міністерству, бо вповні зрозуміло, як важко зробити відповідний підбір осіб при сучасних умовах. Але я надаю цьому питанню особливо важливе значення. Необхідно мати на місці людей твердих і рішучих, але стільки ж необхідно, щоб люди ці працювали вповні відповідно до духу і напрямку державної програми.

Другим питанням являється те, що основа наміченої мною аграрної реформи до цього часу майже невідома в широких кругах населення, толкується ними неправильно, чим утворюється дуже сприятливий ґрунт для самої злонаміреної агітації.

Третім питанням являється організація продовольчої справи і боротьба з спекуляцією. В цьому відношенні досягнені урядом за

минулі місяці результати не можна признати досить задовільняючими. Між тим нелад в цій області викликає сильне незадоволення серед маси населення.

Врешті самим серйозним питанням являється відсутність до цього часу належного освідомлення широких мас населення з дільністю уряду, з його цілями і стремліннями. З огляду на те все, плодотворна, направлена на добробут українського народу діяльність, яка пройната стремлінням до збудування самостійної, незалежної України, застається невідомою не тільки масі селянства, але навіть міському населенню. Мало того, на цьому ґрунті виникає запекла і не зустрічаюча повинного відпору агітація проти нині існуючого уряду.

Я глибоко переконаний, що Ви, глибокоповажаний Федоре Андріевичу, й поважані Ваші співробітники міністри допоможете мені поконати як перераховані мною вище труднощі, так і ті перешкоди, котрі стоять перед нами та які треба побідити на шляху досягнення загальної нашої великої задачі: збудування на здорових національно-демократичних основах Української Держави могутньої, самостійної і незалежної.

Приношу Вам запевнення в глибокім моїм поважанні і ширім віддані Вам.

Павло Скоропадський.

Голова Ради Міністрів відповів на цей лист офіційно в імені кабінету заявую, що в »єднанні з Паном Гетьманом і в його довірі Українське Правительство черпає і на далі черпатиме енергію для великої справи будування на твердих і національно-демократичних основах світлої будуччини дорогої нам України, при чому за свій обов'язок уважає, прийнявши до незмінного керування всі Паном Гетьманом пороблені уваги, додожити всіх своїх сил для переведення їх у життя».

Реальним наслідком листа Гетьмана було перш за все уступлення Лизогуба з поста міністра внутрішніх справ і залишення за собою лише поста голови Ради Міністрів. На пост міністра внутрішніх справ був призначений державний секретар І. О. Кістяковський. Далі подався до демісії міністр продовольчих справ Ю. Ю. Соколовський, людина глибоко чесна й прекрасний фаховець, але занадто м'яка, щоб покласти край зловживанням і спекуляції в області постачання й поділу харчових продуктів. Його заступник С. М. Гербель, дотеперішній уповноважений українського правительства при вищім командуванні австро-угорських військ в Одесі, людина як раз навпаки дуже тверда й рішуча. В області провінціальної адміністрації було переведено певні переміни особистого персоналу й були увільнені де-які губерніальні й повітові старости, що не виявили досить розуміння й такту в відносинах до національної української справи.

Не вважаючи на солідність і продуктивність праці кабінету міністрів по заведенню ладу й порядку в Українській Державі, ця праця не переставала бути весь час метою гострої й недоброзичливої критики та нападів не тільки з боку явних ворогів української державності (одна-

ково, як крайніх лівих партій, так і прихильників реставрації давньої Росії), але й з боку української національної демократії. В пресі, в офіційних заявах, в звертаннях до представників Німеччини українська національна демократія весь час уперто твердила, що кабінет міністрів «неукраїнський» по своєму персональному складу, що він зложений з «ворогів української державності», що він веде політику шкідливу для інтересів української державності. Кожен закон, кожне розпорядження правительства витолковувалось, як новий акт на шкоду «українським» інтересам. Українська демократична преса вела систематичну кампанію проти правительства, стараючись на кожному кроці здискредитувати його перед своїми й перед чужими. «Нова Рада», орган ес-ефів, писала наприклад з приводу призначення В. К. Липинського послом до Відня, що одне лише посольство в Болгарії є «чисто українське», вказуючи тим самим, що всі інші українські посольства подругих державах «не чисто українські». Вся ця агітація утворювала певну сугестію, ніби й справді в Українській Державі йде змагання між «українським громадянством» і «п'єукраїнським правителством», впливаючи навіть на самого Гетьмана й спонукаючи його весь час шукати зближення з українською національною демократією й старатись притягти її до участі в правительстві.

В дійсності, Гетьман від самого початку свого правління широко хотів і дуже дбав про порозуміння з українськими національними кругами, щоб об'єднати біля українського державного будівництва всі національно настроєні елементи. По тому як переговори з представниками більш уміркованого крила української демократії, з членами партії соціалістів-федералістів (на початку травня) не довели до бажаної згоди, Гетьман не покидав думки притягти до участі в правительстві окремих членів цієї партії або навіть реконструувати цілий кабінет міністрів таким способом, щоб перевагу в ньому мали представники більш поміркованого і більш державнишкі настроєного, як він вірив, крила української національної демократії. Його стримувало однакче бажання дати кабінетові Лизогуба змогу докінчити його велику ділову роботу, яку він саме переводив: він побоювався, що представники національних українських кол, дуже радикально настроєні, як і вся тодішня українська демократія, в питаннях соціальних і політичних, замісць продовження ділової організаційної праці, почнуть домагатись пегайних і різких змін в усіх областях внутрішнього життя, що могло би перешкодити заспокоєнню України й скріпленню її зовнішнього становища. Він побоювався, що принцип національний буде поставлений вище державного і це, при дуже низкім рівні національної української свідомості серед інтелігенції і в народніх масах, загострить внутрішні відносини. Та про те вже в початку липня Гетьман дав довірочне доручення міністру закордонних справ Д. Дорошенкові підготувати ґрунт і вести переговори з окремими особами з-поміж українських національних кругів що-до їх вступу до міністерства. Геть-

ману хтілося, щоб на чолі правительства стала людина, яка, задовольняючи вимогам національного українського характеру, мала б досвід в керуванні громадськими справами в широкому маштабі й могла примирити собою ріжні групи й політичні кола. Вибір управ на трьох кандидатів: проф. Д. І. Багалія, І. Л. Шрага й П. Я. Дорошенка. З доручення Гетьмана міністр закордонних справ Д. Дорошенко вів переговори з кожним з цих кандидатів по черзі. Д. І. Багалія і П. Я. Дорошенка було викликано спеціально до Києва. Але всі троє кандидатів зрешили взяти на себе пост прем'єр-міністра, мотивуючи своє зрешення ріжними мотивами. Це, а також те, що особи, з якими вів переговори Д. Дорошенко що-до їх вступу до кабінету міністрів, ставили свою згоду в залежність від згоди партії, до якої вони належали, затягало справу й цілий місяць серпень пройшов у цих переговорах. Тим часом українському правительству довелося вирішати дуже важні справи зовнішнього й внутрішнього характеру, які вимагали порозуміння з німецьким правительством. Досвід показав, що далеко доцільніше вирішати важливі питання не з представниками німецького правительства на Україні — військовими й дипломатичними, а з самою центральною владою в Берліні. За-для цього міністр-президент Лизогуб в супроводі товариша міністра закордонних справ Палтова відбув в початку серпня подорож до Берліна, де мав кілька конференцій з державним секретарем закордонних справ фон Гінце. Були обговорені питання ратифікації Берестейського миру, справи Холмська, Донська, Кримська, Басарабська й де-які питання фінансово-економічного характеру. Подорож дала добре наслідки для цілого ряду справ.

В разомові з співробітником газети «Відродження» Лизогуб так з'ясував мету своєї подорожі: «Предметом обговорювання з німецькими міністрами був цілий ряд питань, які торкаються добропуту Української Держави. Це були питання про граници, про затяжку наших мирних переговорів з большевиками, про Холмщину, Крим та інше. Всі питання рішено в самому корисному для нас розумінні; всюди ми зустрічали найуважніше відношення і нам зроблено з боку всіх урядових чинів шире приняття. З приводу прилучення Криму, Німеччина визнає фактично за нами всі права на володіння кримським півостровом. Питання про переговори з кримським урядом не підношено, та ці переговори можуть початися з ініціативи кримського уряду, коли він до нас звернеться і з цього перепон ніяких не встрітиться. Питання про Холмщину може бути вирішено після ратифікації мирного договору Австро-Угорщиною. Тому, що Німеччина, Турція й Болгарія договір з Україною ратифікували, то й Австро-Угорщина не повинна затримувати ратифікацію договору і в цьому відношенні ми одержали тверді запевнення».

Біля цієї подорожі опозиційна українська преса утворила багато галасу з приводу неточної передачі німецькими журналістами одної фрази Лизогуба про те, ніби Україна може увійти з будучою Росією в зачільно-відпорний союз »на підставі угоди 1654 р.« Не вважаючи на те що сам Лизогуб негайно ж спростував помилку, а за тим з'явилось й офіційальне спростування в Київі, де-які газети злорадно ухопились за

цю помилку й багато писали з її приводу, а Національний Союз виступив з спеціальним з цього приводу протестом.

Шоб досягти усунення перешкод, які ставили німецькі військові владі спріві формування української армії й передачі чорноморського флоту в українські руки, Гетьман рішив поїхати до Німеччини сам для побачення з імператором Вільгельмом II. Особисті відносини українського Гетьмана з німецьким імператором зав'язались ще раніше в формі обміну телеграмами: імператор Вільгельм II вислав Гетьманові телеграму з висловом співчуття з приводу Звіринецької катастрофи в Київі, на що Гетьман відповів подякою. Пізніш Гетьман висилає телеграми, висловлюючи своє співчуття з приводу вбивства німецького посла гр. Мірбаха й вбивства фельдмаршала Айхгорна в Київі. На ці телеграми імператор Вільгельм відповів телеграмами з висловом своєї подяки. Скріплення особистих звязків через побачення уявлялось з погляду відносин кінця літа 1918. р. дуже корисним.

Перед своїм від'їздом Гетьман видав наказ про вступлення в силу закону від 1. серпня про наслідництво влади в Українській Державі. Верховна влада перейшла на цей час до Колегії Верховних Правителів, яка склалася з таких осіб: Ф. Лизогуб, А. Рогоза й сенатор Дм. Носенко. Гетьман вийшов з Києва 3. вересня в супроводі товариша міністра закордонних справ Палтова, кількох осіб зі свого поочути й радника німецького посольства в Київі графа Берхема та представника німецького командування фон-Альвенслебена.

У вечорі 4. вересня спеціальний поїзд Гетьмана прибув до Берліна. На вокзалі Гетьмана зустріли: український посол бар. Штейнгель з членами свого посольства, радник фон-Притвиц, яко представник рейхсканцлера, державний секретар фон-Кюльман й легаціонсекретарь Мейер, як представники Міністерства Закордонних справ. Зупинився Гетьман в отелі »Adlon«. 5. вересня Гетьман в супроводі посла барона Штейнгеля зробив візит рейхсканцлеру графу Гертлінгу, з яким мав довгу розмову. Потім зробив візит помішнику державного секретаря фон-Буше. Увечорі Гетьман був запрошений на обід до рейхсканцлера після чого відбулося велике приняття, на якому були присутні члени дипломатичного корпусу, міністри й вищі військові та цивільні урядовці. Того ж вечора Гетьман вийшов до замку Вільгельмсгоф біля Касселя, де перебував імператор Вільгельм. Біля 11-ої години ранку 6. вересня прибув поїзд Гетьмана до Касселя. На вокзалі зустрів Гетьмана комендант імператорської квартири генерал фон-Келлер і супроводив його в імператорському автомобілі до отелю. На 12¹/₂ годин дня Гетьман був запрошений до замку Вільгельмсгоф, що лежить в 6 кілометрах від Касселя. Як тільки Гетьман прибув, його привітав гофмаршал і чини імператорської свити. Гетьмана зараз же було запрошено до імператорського кабінету і тут між ним і імператором Вільгельмом відбулося перше

побачення, яке тяглося одну годину. Під час цього побачення імператор Вільгельм вручив Гетьманові великий хрест ордена Червоного Орла. По тому до кабінета був запрошений товариш міністра Палтов і чини гетьманського почту, які були представлені імператору й одержали з його рук відзнаки ріжних орденів. Після представлення відбувся сніданок, під час якого імператор і гетьман обмінялись тостами.

Імператор виголосив німецькою мовою таку промову: »Пане Гетьмане! Мені справляє велику радість вітати в Німеччині Вашу Світлість, як справжнього представника українського народу й його правительства. Я можу висловити мое найгорячіше задоволення, що приязні відносини між Україною й Німеччиною Державою здобули цим візитом своєявне заманіфестування. Війна завдала тяжкі рани також і Україні. Коли по визволенні сковані в російській царській державі народні сил українці, пригадавши собі свою славну історію, приголосили себе самостійною державою і звернулись до Німеччини з проханням допомогти їм при будуванні їхньої держави, я охоче приложив до цього мою руку, щоб забезпечити їм бажану поміч. Мое правительство і правительство моїх високих союзників взяли на себе завдання створити для України міжнародну правову підставу за- для її державного становища, а наші армії помагали завести спокій в країні, розхитаній руйницькими елементами. Під охороною цих армій могла розпочатись відбудова держави. Ви, Ваша Світлосте, винесені і підтримані широкими ма-

Цісар Вільгельм II.
і Гетьман П. Скоропадський.

сами українського селянства й прихильних до порядку громадян, почали з обережністю й тактом віdbудовувати Україну до нового впорядкованого життя і поклали через створення права й закону основу для свободи і порядку. Городянин може тепер спокійно віддатися своєму ремеслу, а селянин безпечно працювати біля своєї ниви й користуватись з плодів своєї праці. Багато ще треба зробити, але Україна під енергійним проводом Вашої Світлости пройшла вже велику частину дороги до свого внутрішнього скріплення й забезпечила собі основу для майбутнього розвитку.

Мені справляє особливу радість, що в спільній праці перебуваючих на Україні німецьких військ і урядовців з українськими властями починає розвиватися почуття все більшого взаїмного довірря між обома нашими народами. Дозвольте мені, Ваша Світлосте, висловити надію, що політичні й господарські відносини між Німеччиною й Україною, доповнюючи себе взаїмно, будуть ставати все кріпшими й щирішими. Його Світlostі Гетьману України: ура! ура! ура!«.

У відповідь на цю промову Гетьман сказав українською мовою: «Ваша Імператорська й Королівська Величність! З почуттям найглибшої вдячності вислухав я ласкаві слова, з якими Ваша Величність зволили до мене звернутись. Ці слова знайдуть по всій Україні глибокий, вдячний відгомін. В страшних стражданнях, викликаних цією війною, прокинулось національне почуття поневолених до цього часу народів, як ясні зорі будучого миру. Завдяки могутчій піддержці Німеччини та її високих союзників здобув український народ міжнародне-правові основи для своєї державної самостійності й незалежності. Відбудування цієї нової держави вимагає від мене і від моїх співробітників як-найбільших зусиль. Найласкавіший прийом, яким Ваша Величність зволила мене вшанувати, зустріне весь український народ, як ознаку прихильності Вашої Величності до молодої України і він дадасть нам сил виконати тяжкі завдання, які нас ще дождають. Я дозволю собі висловити разом з Вашою Величністю тверду налію, що так щасливо розпочаті вже політичні та економічні відносини між могучою Німеччиною й Україною будуть усе більше зміцнються на добро обох народів. В імені вдячного українського народу підіймаю я, як Гетьман усієї України, мій келих за здоров'я Вашої Імператорської і Королівської Величності і за славну будучість хороброго й вірного німецького народу. Його Величності Німецькому Імператорові слава, слава, слала!«¹⁾

Коли Гетьман скінчив, імператор простягнув йому руку і обмінявся з ним сердечним і щирим стисненням руки. Після сніданку імператор провів час в жвавій розмові з Гетьманом до 3 годин 30 хвилин. Попрощавшись з імператором, Гетьман виїхав до Касселя. Побачення й прощання мали надзвичайно приятній і сердечний характер. Імператор за прохав Гетьмана одвідати Круповські фабрики в Ессені і морську станцію в Кілі.

На слідуючий день Гетьман був знову в Берліні й одвідав послів союзних держав, а також еспанського посла, старшину дипломатичного корпусу в Берліні, і мав з ними довгу розмову. Увечері в честь Гетьмана було влаштовано парадний спектакль в Королівській Опері. 8. вересня Гетьман побував на кінських бігах у Груневальді, де його вітав прусський оберландштал-мейстер фон-Етинген і представник Уніон-Клуба.

¹⁾ Текст обох промов і дальший опис подорожі Гетьмана подаємо за статтею «Die Reise des Hetmans der Ukraine nach Deutschland, September 1918» в журналі „Mitteilungen des Ukrainischen Ministeriums des Aussern“, Kiew, 1918, N. 1—2.

В театрі, на бігах і на вулицях Берліна населення вітало Гетьмана дружніми оваціями.

9. вересня Гетьман приймав австро-угорського й турецького послів і увечері того ж дня виїхав до головної квартири. На вокзалі зустрів його генераль-фельдмаршал фон-Гінденбург і генерал фон-Людендорф і супроводили йому до головної квартири, де Гетьману були представлені вищі чини Кватири. За сніданком Гетьман виголосив тост українською мовою, переложений по німецьки графом Берхемом. Увечорі Гетьман виїхав. Фельдмаршал Гінденбург провів свого гостя на вокзал.

10. вересня ранком Гетьман був у Кельні, одідав Кельнський Собор і продовжував свій шлях далі до Ессена, де його вроочисто зустріла на вокзалі дирекція фабрики Круппа.

12. вересня Гетьман повернувся до Берліна й того ж дня в будинку Українського Посольства відбувся парадний обід, на який були запрошені: міністр Королівського Двору граф Ейленбург, міністр закордонних справ фон-Гінле, міністр військового постачання фон-Вальдов та інші особи. За обідом Гетьман пив за здоров'я імператора. Міністр закордонних справ відповів тостом за Гетьмана. Після обіду відбувся в Посольстві раут, на який явились вищі чини Німецького Правительства.

13. вересня виїхав до Киля, де його вітали на вокзалі адмірал Буршбах і вищі чини морського командування. На пероні була виставлена почесна варта, яка здала Гетьманові рапорт. За обідом в офіцерськім клубі принц Генрих Прусський виголосив тост в честь Гетьмана. Оркестр заграв український народний гімн »Ще не вмерла Україна«. Гетьман відповів на українській мові.

14. вересня Гетьман оглянув верфі, де його вітав головний директор доків зі своїм штабом. По огляді доків Гетьман сів на миноносець, на якому зараз же було піднято український прапор і відбув поїздку по рейду вдовж вистроєної флотилії броненосців, які салютували Гетьману. По тому Гетьман відбув ще півгодинну поїздку в підводному човні. Обід був сервірований на одному з броненосців. Коли Гетьман залишив палац принца Генриха, велика юрба народу, що заповнила площу перед палацом, зробила Гетьманові овацію. Вночі на 15. вересня Гетьман повернувся до Берліна. 15. вересня він дав обід в Українському Посольстві в честь перебувавших тоді в Берліні посла Мума і генерала Гренера. По обіді відбулася в честь Гетьмана парадна вистава в Королівській Опері. З театру Гетьман виїхав просто на вокзал і 17. вересня по обіді вже повернувся до Києва.

Німецька преса присвятила побуту Гетьмана в Німеччині цілий ряд теплописаних статей, надаючи цьому побуту значіння в ділі скріплення приязніх відносин між Німеччиною й Україною.

»Kreuzzeitung« писала: »В особі пана Гетьмана вітаємо голову молодої Української Держави і висловлюємо наше вдоволення з приводу

його відвідин Берліна, ціллю яких являється познайомлення з управителями німецької держави і обмін думок з ними. Коли пан Гетьман висловив бажання відвідати в теперішню хвилю Німеччину, якій молода держава стільки завдячує в своєму розвитку, то в цім можна бачити його бажання удержані в будучині повні довірря відносини, існуючі між ним і його правителством з Німеччиною і сильніше закріпіти їх».

»Deutsche Tageszeitung« між іншим, писала: »Вітаємо пана Гетьмана в столиці німецької держави. Його візит це новий вислів поважання, яким сповнений голова української держави супроти німецького народу його керманичів. Надімося і бажаємо, щоб присутність пана Гетьмана причинилася до цього, щоб українсько-німецькі відносини на будуче були ще приязніші й гарніші«.

»Berliner Lokal-Anzeiger«, згадуючи про побут пана Гетьмана у цісаря Вільгельма, зазначив: »Цим фактом добросусідські відносини, які уложилися між Німеччиною й Україною, а також ратифікація німецько-українського договору одержуть нову силу і може під деяким оглядом будуть ще тісніше скріплені. Вітаємо першого голову Української Держави, до лицарської особистості якого Німеччина почуває живі симпатії. Його відвідини це знак пошанування для нашої вітчизни і нашого цісаря. Висловлюємо надію, що дякуючи невтомній енергії пана Гетьмана, йому вдастся вивести молоду державу з усіх небезпек теперішньої хвилі і повести її на стрічку щасливової будущчини«.

»Norddeutsche Allg. Zeitung« писала: »Пан Гетьман для нас не чужий чоловік. Україна — здатна до життя держава, а ця обставина, що вона так легко й безволізно перенесла бурю революції, це не тільки заслуга зрілого населення, але справа також рук Гетьмана, який вивів молоду державу з класової боротьби. Визволена від зовнішнього гнету і внутрішніх незгодин, країна глядить вперед на стрічку нової цвітучої будущчини«.

Дійсно, ця подорож піднесла міжнародний престиж Гетьмана й вплинула на корисне вирішення для України деяких питань, як от справа чорноморського флоту, організація української армії, забезпечення прихильного відношення Німеччини до Кримської й Холмської справи. Розуміється, вороги України старалися використати подорож Гетьмана на доказ ніби то спеціального його «германофільства» і з цією метою ширili фотографії, на яких Гетьман знятий поруч з імператором Віль-

Гетьман П. Скоропадський.
бар. Ф. Штейнзель, Ол. Палто (товариш
мін. зак. справ, в україн. уніформі).

гельмом. Тим часом подорож ця мала на меті виключно інтереси Української Держави, які в той час дуже залежали від добрих відносин з Німеччиною в силу всім звісних і зрозумілих причин.

По повороті Гетьмана на Україну знову стало на чергу дня питання про реконструкцію кабінету міністрів в звязку з наміреним переведенням земельної реформи і скликанням Державного Сойму. Тим часом чутки про бажання Гетьмана прийняти до участі в правительстві представників української національної демократії і взагалі зблизились до неї на ґрунті спільної праці на користь Української Держави викликали з боку провідників цієї демократії збільшення домагань і стремління захопити владу в свої руки цілком. З цією метою було переведено об'єднання українських політичних партій, культурно-просвітніх і навіть професійно-економічних організацій, в яких провід належав представникам української національної демократії які перебували в опозиції до правительства — в один союз. Щоб скріпіти натиск на правительство й проложити шлях до переходу влади в руки українських національно-демократичних партій, на початку серпня було довершено перетворення «Українського Національно-Державного Союза» в «Український Національний Союз», який отверто виставив своїм гаслом боротьбу за «законну владу на Україні» й «оборону прав українського народу», як стояло в його статуті. Вибраний головою Нац. Союза, редактор «Нової Ради», член партії ес-ефів А. В. Ніковський, так само отверто з'ясував мету й склад Союза в статті, надрукованій в «Новій Раді»:

Цілі й завдання Союза, а також характер його організації виразно були з'ясовані в перших §§ статуту «Союза», опублікованого вперше на сторінках «Нової Ради»:

§ 1. Мета Союза: а) утворення міцної самостійної Української Держави; б) боротьба за законну владу на Україні, відповіальну перед парламентом; в) боротьба за демократичний виборчий закон у всій уставові (по 5-тичленній формулі); г) оборона прав українського народу і української держави в міжнародній сфері.

§ 2. Для здійснення цієї мети Союз організує українську політично-громадську волю і, репрезентуючи її, в'явлює всіх відповідних заходів для її виявлення і реалізації як в межах України, так і по-за її межами.

§ 3. Склад Ради. Рада складається з представників усіх політичних українських партій і української селянської спілки на паритетних основах (по 3) і з українських громадських представників, наукових і професійних організацій також на паритетних основах (по 1).

«Український Національний Союз — писав Ніковський — треба вважати за останній час явищем найбільшого почуття національної самоохорони. В Український Національний Союз входять українські соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти, трудовики, соціалісти-самостійники, потім в Національному Союзі представлені такі організації: селянська спілка, всеукраїнська учительська спілка, юридичне товариство, союз залізничників, поштово-телеграфний союз, лікарська спілка, галицько-буковинська

рада, холмський комітет, кирило-методієвське братство і мають увійти: центр. кооперативний комітет, бюро професіональних союзів, «Селянська Громада» центральна «Просвіта», всеукраїнський земський союз, спілка лікарських помічників, політичний »Червоний Хрест« та інші організації. На провінції вже засновуються філії Національного Союза, як наприклад, велика організація одеського округа, заснувались філії в Винниці, в Кременчузі, в Кам'янці-Подільському, в Полтаві. Про Винницьку філію відомо, що вона являється копією Головної Ради Національного Союза, бо туди входять всі місцеві організації з додатком таких як »Просвіта«, народна управа то-що, через те, що вони мають »повітове« значіння, поширюючи свою діяльність на весь повіт. Так само в склад Винницької філії увійшли центральні управління кредитової та споживчої кооперації.

Платформа Національного Союза може бути без жадного примусу прийнята всіма свідомими громадянами України. А порозуміння всіх українських партій від лівих до поміркованих і організацій від пролетарських до конфесійних, окрім того, що об'єктивно вказує на небезпечне становище національної справи для українського народу, ще й являється дуже позитивним знаком української солідарності і живої енергії тих сил, які вважалися приспаними чи ослабленими.

Від нині український національний фронт можна вважати єдиним, цілим і тепер, в цю хвилю, коли скінчилася організаційна стадія в центрі, настав час провадити реальну роботу: з одного боку треба організувати провінцію для державної роботи, а з другого повести ту політичну лінію, которая наблизить нас до здійснення платформи Союза. Головні чинники політичної рівноваги на Україні: п. Гетьман і Німці повинні зрозуміти державну рацију основних домагань Національного Союза і знайти якесь порозуміння, котре привернуло би народні маси до свідомої участі в державнім українськім будівництві. Сама по собі платформа Національного Союза являється певним компромісом українського організованого громадянства, далі якого вона не може піти, тому незалежно навіть від усіх політичних порозумінь і реальної політики, Національний Союз матиме своє внутрішнє велике національне значіння при всяких політичних бурях і можливих поворотах колеса історії.

Так як і раніше представники української національної демократії заявляли устами Ніковського, що тільки вони одні репрезентують собою весь український народ, що тільки члени демократичних і соціалістичних партій та організацій складають з себе українську національну інтелігенцію і можуть промовляти за всю українську націю і переговорювати в її імені з головою Української Держави і представниками Німеччини. Що-до останніх, то, перебуваючи на Україні й бачучи дійсний стан справи і дійсні відносини сил, вони на підставі заяв »Національного Союза« про його виключне право говорити за і в імені цілого українського народа могли прийти лише до переконання, що або взагалі нікя українська нація реально не існує, а є лише невелика частина інтелігенції, що зве себе »українцями«, або ж, що »українці« це просто назва групи політичних партій, з якою доводиться рахуватись постільки, поскільки вона виявляє активність і може мати вплив на певні круги насе-

лення. »Національний Союз« взагалі став осередком ; біля його купчились усі опозиційні елементи української національної демократії і осередком не тільки »легальної, опортуністичної боротьби частини української дрібної буржуазії і правого крила демократії з гетьманщиною«, як каже ес-ерівський історик П. Христюк (Україн. Революція, т. III, ст. 90-та), але й заходів зовсім повалити гетьманську Державу. Той же самий П. Христюк каже, що українські ес-ери вели в Союзі свою окрему політику : »М. Шаповал і де-які інші члени партії, що входили в склад Союза, провадили там роботу більше на власну відповільність, ніж після директив партії. Подібну до соц.-рев. позицію займала і селянська спілка, що була під впливом соц.-революціонерів« (там же). Як далі побачимо, це була »робота«, направлена просто на зруйнування Української Держави за допомогою московських большевиків. Одним з головних ініціаторів цього задуму був В. Винниченко, який 18. вересня був вибраний головою Національного Союза і який повів таємні переговори з представниками большевицької мирової делегації, яка перебувала в Київі.

Одним з перших отвертих виступів Національного Союза було опублікування відозви-протесту »В оборону державних прав української мови« з приводу того, що в Державнім Сенаті було порушене питання про визнання російської мови поруч української державною мовою України. Вважаючи порушення цього питання за заходи »ворогів українського народу й української державності«, Національний Союз домагався, як сказано було в його протесті, щоб : 1. негайно був виданий законодавчий акт, на підставі котрого в Українській Державі ясно і точно раз на завше за державну мову вважалась би мова українська ; 2. щоби в цьому акті був ясно зазначений термін, до котрого всі урядовці і служачі в громадських установах України, які ще не знають української мови, повинні її вивчити і потім, після цього терміну, обов'язково вживати цю мову на службі ; 3. на державну і громадську службу приймати тільки тих нових служачих, котрі знають українську мову. Всі ті з урядовців і служачих, котрі до цього терміну не будуть знати української мови, повинні негайно покинути свої посади, які б посади вони не займали, бо нехтування з боку урядовців і служачих цею справою дасть певну підставу для висновку, що вони, займаючи свої посади на Україні і користуючись правами громадян Української Держави й її захистом, не поважають самої ідеї української державності і прав народу, серед которого вони живуть і котому по широті повинні служити.

За такий термін Національний Союз вважає призначити один рік від дня проголошення самостійності України, себ-то один рік від 9. січня 1918. року.«

Далі Національний Союз почав реагувати ріжними заявами й протестами на важніші акти українського правительства, як наприклад, з приводу заключення угоди з Доном, раз-у-раз засилав ноти й меморандуми.

думи представникам Німеччини, взагалі засвоюючи собі роль якогось другого правительства. Нарешті, Національний Союз »для збору необхідного матеріалу і вироблення законопроектів, що торкаються питань загально-державного та громадського життя« постановив утворити особливі комісії: внутрішніх справ, військових, земельних, фінансових, внутрішнє-організаційних, церковних, правничих, закордонних.¹⁾

По своїм повороті з Німеччини Гетьман рішив приступити до практичних заходів в напрямі притягнення української національної демократії до участі в правительстві, щоб тим скріпити й ще виразніше заманіфестувати національний напрям політики Української Держави. Приймаючи Національний Союз за виразника стремлінь цієї демократії, Гетьман рішив вийти в безпосередні зносини з представниками Союза. 5. жовтня на офіційне запрошення, передане через міністра закордонних справ Д. Дорошенка, відвідали Гетьмана представники Національного Союза: голова В. Винниченко й члени президії А. Ніковський і Ф. Швець. Вони заявили, що Національний Союз домагається реорганізації кабінету міністрів так, щоб він складався з національних діячів з кругів української демократії, але згоден, щоб залишилися де-які з прежніх міністрів, як фаховці свого діла. Винниченко передав Гетьману вже готовий зложений список наміченого Союзом складу кабінету.

Як було надруковано на другий день по часописах в передачі офіційного Українського Телеграфного Агенства, »вся розмова між п. Гетьманом і представниками »Національного Союза« велася в дуже прихильному тоні і торкалася найважніших справ закордонної та внутрішньої політики Української Держави. По всіх питаннях, які порушено під час розмови з п. Гетьманом і представниками »Національного Союза«, виявилось, що погляди »Національного Союза« і п. Гетьмана взагалі сходяться. Зокрема, в розмові багато говорилося про земельну справу, в котрій погляди пана Гетьмана цілком погоджуються з поглядами »Національного Союза«. Представники »Національного Союза« внесли з розмови те вражіння, що для більшого зближення між п. Гетьманом та українським громадянством найдено добрий ґрунт і що таке зближення в недалекім часі здійсниться.«

Це побачення було початком реальних переговорів про участь української демократії в правительстві. Протягом переговорів прийшли до порозуміння, що головою зреорганізованого кабінету залишається Лизогуб і тому питання про те, кого буде запрошено до нового кабінету, тепер обмірковувалось між Ф. Лизогубом і В. Винниченком безпосереднє. Представники німецького правительства з великим співчуттям ставились до ідеї вступу українців-демократів до правительства, надіючись, що таким способом буде досягнута більша консолідація всередині краю. Знаючи німецькі політичні і громадські круги, яким трудно було зрозуміти всі тонкощі внутрішніх відносин на Україні, і рахуючи на сугestії, ніби правительство складається з »неукранців« і що мовляв, у цьому корінь усього диха, Національний Союз в часі пере-

¹⁾ »Вістник політики, літератури й життя, 1918, ч. 43, ст. 567.

говорів (ведених довірочно) випустив за підписом свого голови В. Винниченка й секретаря П. Дідушка розраховану, як каже П. Христюк, »на громадську опінію Центральних Держав« (ст. 112) »Заяву про внутрішнє й міжнародне становище України« з дуже гострою оцінкою кабінету Ф. Лизогуба й нарисом політичної програми самого Союза:

»Ми не вважаємо сучасний уряд на Україні повномочним і законним представником Української Держави. Сучасний кабінет міністрів, складений переважно з старих урядовців самодержавного російського режиму, чужий народові національно і ворожий йому політично та соціально, має опору тільки в невеликих колах великих аграріїв та королів промисловості, не розуміє й не може розуміти нових підстав життя, на які стає весь світ.

В той час, коли європейські держави рішуче переходятять до широкого народоправства, на Україні уряд, позбавивши демократію всіх прав, змагається до повернення старого царсько-поліцейського ладу. В правительстві, в творенню державного ладу, народ не бере ніякої участі. На місцях знищено самоврядування і змінено самовладством повернених до влади колишніх жандармів і поліції. Волю зібрань, слова скасовано. Методи репресій нагадують часи середніх віків: поряту різками, закопують по шию в землю і т. п. Підпираючи реакційні класи, уряд сприяє розпаленому чуттю класової пімsti, яка доходить до нечуваних форм експлоатації й знушення з селянства та робітництва.

Вийшови з рядів російської царсько-самодержавної бюрократії, теперішній уряд і суть та форми свого думання має російсько-централістичні. Прагнення широких мас української нації до цілковитого національно-державного визволення більшості у сучасного кабінету чужі й ворожі. Словесними, нецирими заявами та жорстокістю цензурних репресій уряд хоче створигти вражіння спокою в Державі. Але вся діяльність його веде край до загибелі та руйні, а народні маси штовхає на шлях розлюченості, отчаю та анархії.

З огляду це, Український Національний Союз заявляє, що дійсним законним представником Української Держави може бути тільки той уряд, який спиratиметься на широкі демократичні маси українського народу. Тільки коаліційно-демократичний національний кабінет міністрів має право тимчасово, до нормального сформування народної влади, стояти на чолі державної влади, стояти на чолі державної роботи.

I першим завданням цього кабінету має бути негайна демократична аграрна реформа на підставі знищення великого землеволодіння і забезпечення землею трудового селянства. Негайно ж має бути вироблено виборчого закона до законодавчого повновладного органу української землі і переведено його в життя як-найшвидче. Всі демократичні свободи, які є основою політичного життя в Західній Європі й які було здобуто революцією на Україні, але знищено сучасним урядом, мають бути повернені.

Тільки в таких умовах наш край може стати до здорового планомірного відновлення всіх своїх великих сил і з повним правом виступити перед народами всього світа, як рівний учасник в розвязанню великих міжнародних проблем.

»Грунтуючись же на праві кожної нації на визначення форм свого національно-державного життя, та виразно проголошеного в мировій програмі Вільсона, принятій обома воюючими сторонами, а також спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одно ціле всі одірвані від його часті, Український Національний Союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний український організм всіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли в склад самостійної Української Держави, себ-то: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Басарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорноморії, Кубані.«

Цього було занадто багато навіть для тих представників української демократії, які, поділяючи загально-демократичні принципи, все ж таки розуміли ту велику небезпеку, яка загрожувала молодій Українській Державі від напрямку і способів політики Національного Союза. »Вістник політики, літератури й життя«, який весь час з великим співчуттям ставився на Національного Союза й апробував всі його виступи, тепер, подавши текст »Заяви«, зробив від себе таку примітку:

»Подачочні отсю Заяву на сторінках нашої часописи, не можна не зауважити, що: коли вона є заповідлю боротьби за владу національних елементів, то вітаемо її найгорячіше. Коли ж це має бути початком нових соціальних і політичних експериментів, які вже раз пережила Україна, то чи не буде це і початком кінця самостійності України?«¹⁾

Видко, що незручність Заяви зрозуміла і самі керманичі Нац. Союза, бо в ч. 193 »Нової Ради« з'явилася в одділі »Хроніки« така замітка: З справі Заяви Національного Союза. В одному з останніх чисел »Українського Слова« (газети, що виходила у Львові Д. Д.) з'явилася за підписом В. Винниченка і П. Дідушка »Заява Українського Національного Союза в справі внутрішнього становища України«. З певних джерел редакція має відомості, що ця »Заява« рішучо нічим не звязана з діяльністю Союза в останні два тижні (?! Д. Л.), а являється старим проектом резолюції з приводу оголошення пунктів Вільсона. Ця резолюція, не бувши принятія для друку, ніяким офіційним виступом Союза не являється«.

Побоювання »Вістника« були пророчі.

Міжнародна ситуація в жовтні зробилась надзвичайно складна й грізна. Після капітуляції Болгарії стала ясно вимальовуватись перемога Антанти. 29. вересня Болгарія заключила з Антантою перемир'я. За нею пішла Туреччина. На західному фронті почався відступ німецького війська. Австро-Угорська монархія стала розпадатись. 17. жовтня імператор Карло видав маніфест про перетворення Австрії в »Союз Держав«. В Німеччині почалася скорим темпом демократизація правительства й рейхсканцлером став ліберальний принц Макс Баденський. Наблизалась ліквідація війни, а разом з нею і остаточне вирішення долі держав, що повстали на руїнах Російської імперії й мали повстати на місці імперії

1) »Вістник політ. літер. й життя«, ч. 42, ст. 556.

Австро-Угорської. Супроти всього цього Україні треба було скоріше досягти внутрішньої консолідації й вступити в зносини з державами Антанти, щоб добитись від них визнання. Становище ускладнялось тим, що, не встигнувши через попереднє становище німців організувати власну регулярну армію, треба було добитись, щоб німці не виводили своїх військ з України, аж доки там не зорганізується українська оборонна сила. Австро-угорські війська вже розвалювались і почали самовільно покидати українську територію. В звязку з перемогою Антанти вставало питання про долю Східної Європи, де Антанта старалася створити анти-большевицький фронт і піддержувала російські анти-большевицькі формaciї. Всі групи, що стояли за реставрацію колишньої єдиної Росії, підняли голову. Розвинули активність і ті політичні круги на Україні, які стояли за державне об'єднання з майбутньою не-большевицькою Росією в формі федерацічного союза, рахуючи, що таке об'єднання буде цілком піддержане державами Антанти, тоді як самостійність України буде цими державами рішуче поборюватись. Прихильниками звороту української політики в напрямку федерацівного об'єднання з майбутньою відновленою Росією явилася й частина міністрів кабінету Лизогуба. Ця частина, знаючи, що вже підготовляється переміна кабінета з метою вступу до нього представників української національної демократії, яка в той час рішучо відкидала всяку федерацію з майбутньою відновленою Росією, з свого боку готовилася заманіфестувати свій погляд на ідею федерації з Росією.

Неуспіх переговорів про мир з Совітською Росією ставив українське правительство перед перспективою збройної боротьби з нею. Ця боротьба фактично вже й велася в де-яких місцях російсько-української прикордонної смуги (на північно-східній граници Чернігівщини). Скріплялися звязки з Доном, який вів активну боротьбу з совітською Москвою, подавалася поміч Кубані, яка теж провадила цю боротьбу, піддержувалися російські анти-большевицькі формaciї, такі як «Южная Армія» або «Корпус особливого призначення». Все це ставило питання про російсько-українські відносини в усій широті на перший план біжутої політики.

Думка про зав'язання дипломатичних зносин з державами Антанти, щоб з'ясувати їх відношення до Української Держави і старатись досягти визнання самостійної України з їх боку, весь час було предметом особливих турбот українського міністерства закордонних справ. Безпосередньому зав'язанню зносин стояли на перешкоді німці. Отже, доводилося спочатку використовувати нейтральні країни, де перебували представники всіх воюючих держав. Це й було головною метою старань зав'язати дипломатичні зносини з Швейцарією, Скандинавією, навіть Румунією, щоб на їх території мати змогу вийти в контакт з представниками держав Антанти. Спочатком осени, коли війна була вже фактично центральними державами програна, німці перестали робити

перешкоди нав'язанню прямих зносин України з державами Антанти, властиво, відновленню зносин, перерваних Берестейським миром.

Чутки про те, що німці ставлять перешкоди зносинам України, принесли німецьке посольство в Київ виступити з спростуванням, яке з'явилось 22. жовтня в київських газетах в офіційній передачі УТА: «З авторитетних джерел повідомлюють: німецьке імперське правительство не має чого заперечити проти бажанням правительства Української Держави вийти в зносини з правительствами нейтральних держав й держав згоди. Німецьке військо перебуває в нейтральній Україні тільки для допомоги українському правительству в справі відновлення ладу та нормальних умовин існування держави, й їхня присутність тут не повинна перешкоджати завести Україні ті міжнародні зносини широкого маштату, котрі продиктовані її конечними державними інтересами». («Робітнича Газета», 1918, № 396).

Українським міністрам, які їхали до нейтральних країв — до Швейцарії й Скандинавії було дане доручення шукати контакту з представниками Антанти й підготовляти ґрунт для зав'язання формальних зносин. Що Антанта має на увазі відновлення єдиної Росії, про це давала зрозуміти декларація Вільзона («14 пунктів»), де говорилося про відновлення єдиної Росії, як про одну з головних задач союзників.

Ще в початку жовтня українському послу в Берліні бар. Штейнгелю, а трохи згодом голові укр. диплом. місії в Швейцарії д-ру Лукасевичу вдалося за посередництвом дипломатичних представників нейтральних держав (Еспанії й Голландії) вияснити, що держави Антанти готові вийти в безпосередні переговори з українським правителством. Тоді було вироблено план посилки спеціальних місій до Франції, Англії й Північних Американських Держав. Цей план був одобреній Радою Міністрів в засіданні 16. жовтня і були намічені голови місій (до Америки І. Я. Коростовець, до Франції М. М. Могилянський). В дискусії над експозе міністра закордонних справ з приводу відносин України до держав центральних, нейтральних і коаліційних (Антанти) розвинувся дуже жвавий обмін думок, при чому виявилось, що частина міністрів не одобрює політики міністра закордонних справ за його «націоналістичний курс» і маловаження тих перспектив, які з перемогою Антанти відкриваються для відбудови колишньої великої Росії. Це були мініstri, що належали головно до партії кадетів і які відбивали настрій цієї партії.

При таких обставинах утворився кабінетський кризис. По згоді з представниками Національного Союза було умовлено, що кабінет буде розпущене і скласти новий буде доручено ж Ф. А. Лизогубу з тим, що він залишить кілька міністрів з прежнього складу кабінету, а на інші пости запросить кандидатів Національного Союза або людей, на які Союз погодиться.

Національний Союз видвигав такі кандидатури: на пост міністра внутрішніх справ три кандидатури — А. Ф. Саліковського, С. П. Шелухіна і О. Ф. Скоропис-Йолтуховського; на міністра фінансів М. І. Туган-Барановського; міністра торговлі А. Д. Марголіна, або С. В. Борода-

євського; народної освіти В. К. Прокоповича, або П. Я. Стебницького; міністра праці М. А. Славинського; державного контролльора О. Г. Лотоцького; земельних справ К. А. Мацієвича, або Є. Х. Чикаленка; юстиції І. Л. Шрага, С. П. Шелухина або А. Г. Вязлова; військового міністра генерала Грекова («Кiev. Мысли», 1918, № 193):

Намічено було з прежнього складу міністрів, які мали залишитись: Д. І. Дорошенко (закорд. справи), А. К. Ржепецький (фінанси), С. М. Гербель (продовольчі справи), Б. А. Бутенко (шляхи), А. Ф. Рогоза (військові справи) й В. Ю. Любинський (народне здоров'я). Всі ці дні Ф. А. Лизогуб вів переговори з В. К. Винниченком що-до обсадження окремих міністерських постів кандидатами Національного Союза.

17. жовтня на засіданні кабінета міністрів, коли вже було відомо, що кабінет ось-ось буде формально розпущений, щоб утворити новий з більш виразним національно-українським характером, група міністрів-кадетів, щоб заманіфестувати перед своїм виходом зі складу правительства свої погляди на завдання моменту і особливо в справі відносин до Росії, виступила з особливою запискою, яка була відчитана перед початком засідання, як позачергова заявка, державним секретарем С. В. Завадським.

В цій записці говорилося, що Україні напередодні мирової конференції ставиться велике завдання. В ім'я своєї будучності Україна на конференцію повинна явитись з ясно накресленою програмою її відносин до інших держав. Особливо необхідно зараз же вияснити відносини України до цих держав, які повстали після розпаду Росії, головно до Великоросії. В цій спрі, на думку авторів записки, можна йти двома шляхами: або будувати і зміцнювати Українську Державу, користуючись з занепаду і безладдя, які панують у Росії, ставлячись до Росії зовсім байдуже, або ж — допомогти їй стати на ноги і увійти з тими державами, на які розпалась Росія, в союз для утворення нової Росії. Як що Україна залишиться байдужою до боротьби з большевиками, то вона наживе собі лютих ворогів, які ніколи не подарують їй того, що вона не допомогла їм в цій боротьбі. Як що вона допоможе росіянам побороти большевиків, то заслужить їх вдячність і забезпечить собі свободу вільного розвитку в державнім союзі з Росією, з котрою в'яжуть Україну економічні та всякі інші інтереси.

Цю записку підписали міністри: Василенко, Ржепецький, Гербель, Гутник, Романов, Зіньківський, Колокольцев і Вагнер, державний контролльор Афанасьев і державний секретар Завадський.

На другий день 18. жовтня «записка дев'ята» (вона стала звісна під цією назвою) була вже опублікована в «Кіевській Мысли», — перше ніж вона стала предметом дискусії в Раді Міністрів. Але того самого дня Лизогуб скликав надзвичайне засідання Ради Міністрів, на якому подав до відома, що з огляду на виключність моменту, який переживає держава в звязку з великими подіями всесвітнього життя, виникає по-

треба певних змін у внутрішньому житті України, а тому кабінет повинен податися до демісії, щоб залишити Гетьману вільну руку для по-кликання до правительства таких людей, які відповідають зміненим обставинам. Кабінет подався до демісії.

По дорученню Гетьманові Лизогубом прохання кабінета міністрів про демісію, Гетьман попрохав затримати міністрів, які почали вже розходитись, і зібратись знову в залі засідань Ради Міністрів. Коли всі зійшлися знову й засідання Ради Міністрів було оповіщено одкритим, Гетьман звернувся до Ради Міністрів з промовою, в якій дякував міністрам за їх працю на користь Української Держави і прохав їх залишитись на своїх місцях до сформування нового кабінету.

Переговори про сформування нового кабінету не пішли гладко. З одного боку Національний Союз домагався, щоб »українцям« було доручено не менше восьми портфелів і не погоджувався на ряд кандидатур ділового характеру, видвигнутих Лизогубом.

В інтерв'ю з співробітником преси Лизогуб так пояснив причини й характер кабінетської кризи: »причиною зміни кабінету, казав він, послужило виключно становище, яке утворилося в звязку з останніми подіями міжнародного характеру. В цей історичний момент, який ми переживаємо, коли вирішується доля всіх народів, українське правительство повинно було вжити всіх заходів до того, щоб Україна, як нова самостійна державна одиниця, була визнана не тільки окремою групою, але й більшістю держав і щоб таким способом вона дісталася змогу заняті відповідне місце в міжнародніх взаєминах.

Назріла потреба притягти до кабінету найбільш впливових представників українських національних партій. Нам здавалося, що тільки таким шляхом Україна, яко суверенна держава, здобуде можливість в період мирових переговорів виявити своє національне обличчя. Перед правительственими кругами, в звязку з цим, стояло завдання ввійти в порозуміння з українськими національними кругами, як в справі поділу відповідальності влади, так і що-до участі їх представників в обміркуванні питань зовнішньої і внутрішньої політики.

Це вважалось потрібним зробити в як-найближчому часі ще й тому, що в ряді сусідніх з Україною держав тепер особливо уважно прислухаються до національних течій. Там національне питання вирішується тепер в строго демократичному розумінні.

І на Україні тому національне питання прийняло такий рішучий характер. Явилася необхідність реконструювати кабінет через включення до нього українських національних сил. В останні дні ця справа цілком дозріла. Я думаю, що така постановка питання була не зовсім несподіванкою для широких кругів населення. З цієї справи ми секрету не робили...« (Кіевская мысль», 1918, № 193).

З другого боку, в звязку з опублікованням »записки дев'яти«, кабінетський кризис набрав ніби характеру боротьби за владу двох політичних орієнтацій: одної самостійницької, яку офіційно представляв Національний Союз і яку піддержував також Союз Хліборобів-власників і другої — федералістичної, яку представляли »Протофіс«, партія кадетів і созвучні їй круги.

20. жовтня Гетьман прийняв делегацію Союза Хліборобів-власників з М. Коваленком на чолі, яка доручила йому меморандум, в якому були заявлені такі бажання дрібних хліборобів-власників:

»1. Україна є і повинна бути незалежною та сувереною державою з парламентарно-демократичним правовим устроєм. На чолі держави пробуває Гетьман.

2. До скликання сейму, який необхідно скликати не пізніше 1. лютого 1919 року, вся повнота верховної влади у державі належить Гетьману.

3. Державною вірою на Україні є віра православна, а українська церква повинна бути автокефальною.

4. Державною мовою на Україні повинна бути мова українська.

5. Всі громадяне Української Держави користуються перед законом рівними правами.

6. Для захисту держави Україна повинна мати своє національне військо.

7. Принцип приватної власності має бути непорушеним, але в інтересах держави розмір володіння землею необхідно обмежити. Через те аграрна реформа повинна бути переведена негайно і в інтересах широких верств селян-хліборобів, якою єдиної та міцної підвалини української державності.

В основу аграрної реформи необхідно покласти примусовий викуп землі у великих землевласників і після парцеляції передати землю хліборобам через земельний банк за певну плату.

8. Українська державність може бути збудована лише на національно-демократичних підвалинах, через що і уряд держави повинен бути національно-демократичним.

Київ, 20. жовтня 1918 року.¹⁾

З другого боку »Протофіс« став на точку погляду »записки дев'яти«. Як каже газетне звідомлення від 22. жовтня, »на останньому засіданні Ради »Протофіса« при обміркуванні біжучих подій вияснилося, що торговельно-промислові організації об'єднані у всеукраїнський союз, поділяють точку погляду дев'яти міністрів в справі взаємин України і Великоросії. Як найтісніше зближення обох частин колишньої імперії вважається торговельно-промисловими кругами за необхідну умову економічного розвитку обох частин. В »Протофісі« було зняте питання про необхідність виступити з особливою декларацією по ряду питань моменту, головним робом — в справі взаємин України і Великоросії. Вирішено зложение декларації поставити на чергу дня всеукраїнському з'їзу промисловості, торговлі, фінансів і сільського господарства, який відбудеться в кінці грудня²⁾.

Так само й головний комітет кадетської партії, на засіданні 20. жовтня, в присутності, між іншим, П. Н. Мілюкова, виніс таку резолюцію з приводу записки дев'яти:

»Партія Народної Свободи Україні в особі президента її головного комітета, гаряче вітає своїх товаришів у відповідний для

¹⁾ »Нова Рада«, 1918, № 193.

²⁾ »Кіевская Мысль«, 1918, № 193.

них і для партії момент залишення ними постів міністрів в кабінеті. Тільки що оголошена й підписана ними записки, — з основними думками якої президіум заявляє свою повну солідарність, — з певністю виясняє принципи, які члени партії переводили в міністерстві і вірність яким особливо треба визнавати отверто в теперішні дні, коли відбуваються виїмково важні події.

Глибоко віруючи в близке об'єднання Росії на нових основах і вважаючи, що допомога цьому великому завданню лежить у власничих інтересах України, яко необхідна основа правильної зовнішньої і внутрішньої її політики, — головний комітет вважає недопустимим дальнє перебування своїх сочленів у кабінеті, що ставить собі інші завдання, ухвалює іхне рішення скласти з себе всяку відповідальність за наслідки політики, яку їх власна записка цілком правильно вважає за непростиму помилку.

Виходячи з цієї оцінки наміченого тепер курса політики, головний комітет вважає, що вступ членів партії знону в склад кабінета можливий лише при умові дійсного прилучення кабінета до основних принципів записки дея'ти міністрів і рішучого відмовлення від суперечних їм принципів вузько-націоналістичної місцевої політики.¹⁾

Та не вважаючи на впливи »Протофіса« й інших кругів, що орієнтувались на віdbудову єдиної Росії з тим, щоб на користь цієї віdbудови Україна пожертвувала своєю самостійностю, перемогла течія національно-самостійницька і 24. жовтня кабінет було остаточно сформовано на основі угоди з Національним Союзом. Міністерські портфелі поділено так:

голова Ради Міністрів Ф. А. Лизогуб,
міністр закордонних справ Д. І. Дорошенко,
військовий міністр А. Ф. Рогоза,
внутрішніх справ В. Е. Рейнбот (як тимчасово керуючий м-ом),
міністр фінансів А. К. Ржепецький,
міністр ісповідань О. Г. Лотоцький²⁾,
міністр народної освіти П. А. Стебницький,
міністр земельних справ В. М. Леонтович³⁾,
міністр продовольчих справ С. М. Гербель,

¹⁾ »Голос Кієва», 1918, № 134.

²⁾ Олександер Гнатович Лотоцький, син священика, родився 1870 р. в селі Броніці Могилівського пов. на Поділлі, скінчив 1896 р. Духовну Академію в Київі, служив у Державному Контролі в Петербурзі, виконуючи в останніх роках служби обов'язки помічника генерал-контрольора. 1917-ого року був призначений губернським комісаром Буковини. В кінці того ж року став Генеральним Писарем Секретаріату. В 1918 р. був якийсь час державним контролльором. Відомий український письменник і громадський діяч, видатний знавець церковної справи. Належав до партії соціялістів-федералістів.

³⁾ Володимир Миколаевич Леонтович, поміщик і власник цукроварні на Полтавщині. Родився 1866, року в Лубинському повіті, скінчив юридичний факультет Московського Університету. Відомий український письменник і громадський діяч.

міністр юстиції А. Г. Вязлов¹),
міністр торгу й промисловості С. Ф. Меринг²),
міністр шляхів Б. А. Бутенко.
міністр праці М. А. Славинський,
міністр народного здоров'я В. Ю. Любинський,
державний контрольор С. Н. Петров,
державний секретар С. В. Завадський.

З оцих міністрів Лотоцький, Стебницький, Вязлов, Леонтович і Славинський пройшли як кандидати Національного Союза. Меринг пройшов як кандидат »Протофіса«. Кандидатура Рейнбота була прийнята як чисто ділова і тимчасова.

Хоч Національний Союз і приймав діяльну участь у сформуванні кабінету й зазначений вище склад кабінета був остаточно зложений за його згодою, однаке провідники Нац. Союза вважали за потрібне негайно по оповіщенні призначення цього кабінета Гетьманом публично оголосити устами голови Союза В. Винниченка, що Національний Союз не бере на себе одповідальності за діяльність нового кабінету й буде стояти до нього в опозиції. На сторінках »Робітничої Газети« було опубліковане таке інтерв'ю Винниченка:

»Дуже поширенна зараз чутка в пресі ї серед громадянства, що паче б то кабінет, який оце склався, є кабінетом Українського Національного Союза. Я, як голова, мушу спростувати це і заявити, що це не відповідає дійсності. Національний Союз дійсно вживав певних заходів, щоби вплинути на новий кабінет в напрямку його демократизації й націоналізації, які так необхідні в інтересах народних мас і української держави. Що-до діяльності утвореного кабінету, то Національний Союз буде до нього у відповідній опозиції і за діяльність ніякої вілповідальності на себе не бере. Національний Союз гадає, що всі міністри, які зараз увійшли у кабінет, дбатимуть, аби негайно переведена була аграрна реформа, якої з такими муками віками домагається наше українське безземельне й мало 'емельне селянство.

Національний Союз доловить усіх старань, аби в найближчий час в українській державі залунав голос самого хазяїна — українського робітника й селянина, аби скликано сойм на підставі загального, демократичного виборчого права, а також аби невідкладно приступлено до творення української армії. Так само Союз сподівається, що всі ті українці і громадські політичні робітники, які

¹) Андрій Григорович Вязлов, син селянина на Волині, родився в 1862. році. скіпчив юріл. фак. у Київі, був мировим суддею і членом окружного суду. В 1906 році був послом до 1-ої Державної Думи, де належав до української парламент. фракції. Після того записався в адвокатуру і брав видатну участь в українському громадянському житті. В 1917. році був губерніальним комісаром Волині. В 1918 р. був головоуправляючим місцями ув'язнення на правах товариша міністра юстиції й сенатором. Помер в 1919 р. в Кам'янці, яко голова Українського Червоного Хреста. Належав до партії соціалістів-федералістів.

²) Сергій Федорович Меринг, син відомого в Київі професора Ф. Меринга, один з впливових представників українського цукроварного промислу.

були заарештовані безпідставно попереднім урядом, будуть негайно увільнені з вязниць на волю до рідної громадської роботи. Особливо в неможливім становищі було друковане слово та демократичні й соціалістичні організації.

Національний Союз сподівається, що і ці всі перепони новим кабінетом будуть усунені і в українській державі, як і в Європі, запанують і воля слова і друку і знищена буде свавільна цензура. Національний Союз сподівається, що новий кабінет оповістить громадянство про ту програму своєї діяльності, яку в найближчий час має виконати. Коли наші надії й сподівання справдяться, то від цього українська демократія змініє, а разом з нею змініє наша державність¹⁾.

Але Національний Союз не тільки зрікся піддерживати »українізований« кабінет міністрів; більше того: саме в той час, коли цей кабінет тільки що сформувався й мав почати свою працю, лідери Національного Союза з В. Винниченком на чолі вже вирішили розпочати збройне повстання проти гетьманського правительства і С. О. Єфремова коштувало великих зусиль умовити Винниченка не робити цього при наймні поки в кабінеті сидять »свої люди« й поки виявляється хоч які-небудь наслідки праці кабінета і взагалі можливість його існування.

Коли Національний Союз таким чином навіть »українізацію« кабінету вважав лише за спосіб виграти час і дезорганізувати правительство, Гетьман вважав участь в правительстві представників української демократії за дуже важливий крок в напрямку скріплення національно-українського курса політики, за яким мали піти дальші кроки в тім же напрямку. Ще 15. жовтня було оголошено листа Гетьмана на ім'я прем'єр-міністра в справі Державного Сойму — такого змісту:

»Високоповажаний Федоре Андрієвичу!

Після утворення Сенату, після відкриття першого Українського Університету, після оповіщення законів про організацію армії й загальну військову повинність, про міське й земське самоврядування й цілого ряду інших законів, можна вважати, що перший період будування Української Держави близиться до свого кінця. На цій підставі я думаю, що вже настив час приступти до вироблення закону, який має завершити нашу планомірну працю по будуванню державності, а саме до вироблення закону про вибори до Державного Сойму.

Я прохajo Вас приступити до виконання цієї справи і подати мені Ваші міркування, в якому напрямку і на яких основах гадаєте Ви цей законопроект скласти і скільки часу візьметe його вироблення.

Прийміть запевнення в моїм глибоким поважанні і ширім відданні Вам

Павло Скоропадський».

Негайно по сформуванні нового кабінету Гетьман оповістив Грамоту, в якій подано було нарис головних реформ, які мали складати собою немов програму діяльності кабінету:

¹⁾ Подаю за »Вістником літератури, політики й життя«, 1918, № 43.

»Громадяне України!

Пів року тому назад, 29. квітня, Ми, спонукані бажанням врятувати нашу рідну Україну від загину й анархії, вирішили прийняти на себе всю повноту влади в kraю. Про причини, що спонукали Нас до цього і основи, на котрих Я прийняв цю владу, говориться в Грамоті Нашій з 29. квітня цього року.

За ці шість місяців великою працею обраного Нами правительства, що працювало по Наших вказівках, зроблено дуже багато для змінення Нашої Держави, як самостійної незалежної Держави. Наше міжнародне становище, як суверенної держави, було визнано союзними державами і тепер дістає своє затвердження від нейтральних держав.

Український народ, прагнучи до своєї державної самостійності, має метою забезпечення тільки свого економічного і культурного добробуту. З відкритим серцем пішов він на зустріч дружньому відношенню з Всевеликим Доном і Кубанню і буде вітати і сприяти утворенню добробуту й непожитного державного ладу в братерській йому Великоросії, синам котрої Україна й тепер дає широку гостинність. Через це, стоячи на ґрунті незалежності Української Держави й на її найстрогішому дружньому нейтралітетові, Ми сподіваємося, що й інші держави признають Наш державний суверенітет.

В області внутрішнього життя краю Наше правительство видало ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державності України. Було видано закони про громадянство, про встановлення Державного Сенату, про заведення двох українських університетів, вироблено законопроект про встановлення Української Академії Наук і Мистецтв; видано було закони, що кладуть міцну основу створенню своєї армії й флота, поліпшено становище всіх працівників судового відомства, народних учителів і духовенства; видано закон про порядок виборів в земські і міські установи, заведено державний земельний банк і за цей час видано більше 400 інших законодатних актів, метою котрих являлось упорядкування політичного й економічного життя України. Наслідки всіх заходів незабаром виявились у загальному підвищенні економічного й культурного добробуту краю, що являється головною запорукою тривалості самої держави.

В той самий час, пам'ятаючи, що земельне питання являється найголовнішим завданням, котре прийдеться вирішити нашему правительству, Я, з перших же днів приняття на себе повноти влади, звернув особливу увагу на те, щоб було зібрано всі дані, потрібні для правильного його вирішення. Тепер ці підготовчі роботи наближаються до кінця і через це Ми тепер находимо можливим почати здійснення земельної реформи; але для того, щоб питання такої першорядної важливості було вирішено найбільш згідно з потребами людності, Ми вважаємо потрібним запросити до вироблення головних основ земельної реформи і тих законодатних заходів, котрі повинні бути її доповненням і розвитком, представників всіх класів людності, заінтересованих в цих справах. Із цею метою Ми порішили скликати особливу Нараду, в котрій Ми особисто будемо головувати. Завданням цієї Наради є вироблення аграрного закону на головних основах, зазначених в Грамоті Нашій від 29. квітня цього року, а

саме: 1. Правительство бере в свої руки переведення земельної реформи на Україні; 2. з цією метою повинно бути утворено Державний Земельний Фонд за кошт земель скарбових, церковних і частини приватних власників; 3. вся реформа повинна бути переведена без порушення інтересів приватних осіб, з платою по належній оцінці всього майна, що поступає в Державний Земельний Фонд; 4. метсю реформи повинно бути постачання — через продаж землі — малоземельним селянам і козакам України землі і утворення дрібних, але економічно міцних селянських і козацьких господарств на Україні; 5. реформа не повинна зробити шкоди цукровій промисловості, цьому головному джерелу багатства України і повинна як можна менше понизити загальну продуктивність і культуру всього сільського господарства України.

Поруч із земельною реформою Особлива Нарада повинна виробити низку заходів для розвитку на Україні промисловості. Це — з одного боку — необідно для того, щоб забезпечити сталим заробітком безземельні класи людності, а з другого боку — для того, дати тим значним грошовим засобам, котрі знайдуться в наслідок земельної реформи, продуктивний і доходний вжиток у межах самої України. Нарешті, ця Нарада повинна виробити зоконопроект про меліоративний кредит, про сільсько-господарський дрібний кредит, про підземні нідра і деякі інші законопроекти, звязані з земельною реформою. Нами доручено Раді Міністрів виробити в найближчий час проект про склад цієї Наради, про обсяг її компетенції та про порядок її діяльності. Твердо вірю, що Нарада ця, до участі в котрій буде закликано всі класи людності, виробить земельний закон і звазані з ним закони так, щоб цим було покладено міцну основу економічному добробутові сільської людності на Україні, що являється запорукою економічної і політичної сили нашої молодої держави.

Разом із цим Мною доручено Раді Міністрів виробити закон про Український Сойм.

Закликаючи всі шари людності допомогти Нам і правительству в вирішенні цих двох найголовніших справ нашого внутрішнього життя, Ми твердо віримо, що при таких умовах свого здійснення вони будуть незрушимою підвальною майбутнього розцвіту самостійної Української Держави і забезпечуть українському народові на довгі роки його економічний добробут.

Гетьман всієї України і військ козацьких
Павло Скоропадський.

Видано в Київі 22. жовтня, року 1918.

Цією грамотою Гетьман закликав до співробітництва в ділі будування Української Держави на твердих національних основах — перш за все українську національну демократію, представники якої тепер увійшли в правительство. Заповідаючи вирішення земельної справи державними методами і передовсім в інтересах держави, як одного цілого, Гетьман на довго вибивав спід ніг ріжких утопістів-експериментаторів і демагогів усякий ґрунт. Здійснення намічених в грамоті реформ спрavedi

могло сконсолідувати Українську Державу, скріпити її і разом із тим скріпити й повагу та авторитет гетьманської влади. Але цього останнього як раз і боялася певна частина української демократії, для якої влада була головним об'єктом усіх стремлінь і заходів, для захоплення якої вона готова була йти через найглибші потряснення й руйни й не цуралася найкрайніших демагогічних заходів. От чому, однією рукою впроваджуючи до кабінету міністрів своїх кандидатів, керманичі Національного Союзу другою рукою готовили гибелъ гетьманського правління і створеного ним ладу — переговорючи з ворогами Української Держави й організуючи збройне повстання проти Гетьмана.

ХХІІІ.

Упадок Української Гетьманської Держави.

Обновлений кабінет Лизогуба зійшовся вперше 26. жовтня. Перед ним лежало завдання прискорити переведення реформ, од яких сподівалися тоді заспокоєння населення — головно земельної реформи і скріплення національного українського курса, що мало задоволити національно настроєні круги українського громадянства. Серед членів кабінету панував строго діловий настрій і вони жваво взялися за роботу. За короткий, порівнюючи, час міністр земельних справ Леонтович підготував проект земельної реформи, який полягав у примусовім викупі і парцеляції великої земельної власності (див. вище) і який ще до свого офіційального ухвалення Радою Міністрів був уже затверджений Гетьманом. Міністр Ісповідань Лотоцький заповів в імені правительства на Всеукраїнському Церковному Соборі автокефалію Української Церкви, як найбільш відповідаючий інтересам Держави спосіб вирішення церковної справи. Міністр освіти Стебницький провів затвердження штатів Української Академії Наук. Цілий ряд інших важливих справ було намічено, або навіть уже й вирішено обновленим кабінетом. Але над його головою та й над самою Державою Українською вже нависли темні хмари.

Міжнародна ситуація, а в звязку з нею й внутрішнє становище в державі робилися чим далі все більш загрожуючими. Для всіх ставало ясно, що центральні держави програли війну. Болгарія й Туреччина вже вийшли з числа бойовників, Австро-Угорщина розвалювалася, Німеччина стояла на передодні революції. Можна було сподіватись, що німці раніше покинуть Україну, ніж думалось і що замість німців тепер безпосередньо доведеться мати діло з державами Антанти. Як вони поставляться до України? Цього ніхто напевно не знав. Тепер уже німці не ставили ніяких перешкод завязанню українцями зносин із Антантою і представники німецького правительства отверто заявляли українським представникам, що вони тепер самі мусять дбати за себе і старатись війти в безпосередні переговори з Антантою.

Перспектива виводу німецьких військ з України ставила північні й північно-східні межі Держави під загрозою большевицької інвазії. Соцітське правительство, яке через своїх представників — Раковського і Мануйльського — знаходилося в порозумінні з керовниками Укр. Націо-

нального Союза і знало, що вони підготовляють повстання проти Гетьмана, фактично зірвало переговори про мир і стояло в бойовій поготові. З жовтня місяця воно почало діяльно готовитись до збройного захоплення України.

На VI. зізді совітів Л. Троцький виголосив промову, яка містила в собі немов план військових операцій Червоної Армії. Про »Південний«, фронт Троцький казав: »питання про південний фронт стоїть для нас тепер дуже гостро. Німецький мілітаризм безумовно впаде. Він буде змушений покинути Україну, а мілітаризм англо-французький поспішить йому на заміну. Нам треба просунутись між німецьким мілітаризмом, який відходить, і англо-французьким, який наближається. Нам треба заняти Дон, північний Кавказ і Каспій та піддержати робітників і селян України. На нашому південному фронті б'ється як в пульсі доля нашої влади. Необхідна мобілізація всіх сил краю і ці сили потрібні в першу голову для південного фронта.« Ця промова була надрукована в № 245 »Ізв'єстії В. Ц. И. К., 10. падолиста 1918 р. На домінуюче значення південного фронта вказував і Ленін в своїй промові, виголошений 22. жовтня на засіданні »В. Ц. И. К.«

Відповідно до таких поглядів провідниківsovітської Росії було утворено спеціальний Південний Фронт. Командуючим фронтом призначено генерала П. Ситіна, начальником штаба — полковника Одаткова. Фронт складався з чотирьох армій; проти України була виставлена VIII. армія, яка займала фронт: ст. Клинці-Новгород Сіверський-Єсмань-Суджа- ст. Сажнє-Бирюч- ст. Таловая. Штаб стояв у Вороніжі. Командуючий — генерал Чернавін. Ядром армії були; Таращанська повстанська дівізія, 2-а Орловська, 9-а піша, 12 та 13 стрілецькі дівізії, всього 75.000 багнетів, 1400 шабель, 170 гармат, 427 кулеметів, 15 аерoplанів і 6 броневих поїздів.

Детальніше фронт VIII. армії ділився на »участки прифронтової лінії«, яких було три; 1. Брянський, від ст. Клинці до ріки Сейма; 2. Курський — від р. Сейма до р. Корочи і 3. Павловський — від р. Корочи до ст. Талової.

Поразка центральних держав викликала велику зміну в настроях громадянства на Україні і повела до переорієнтації в бік Антанти. Тепер, коли німці переставали бути непереможною силою, якою вони здавалися ще вчора, коли вони могли не сьогодні то-завтра вийти з України й полишити її, немов між молотом і наковадлом, міжsovітською Москвою й Антантою, погляди цілої буржуазії й земельних кругів обертались до Антанти і від неї тільки сподівалися порятунку. В попереднім розділі вже говорилося, що »Протофіс« і кадетські круги стали на точці погляду »записки дев'яти« міністрів. »Союз хліборобів-власників« розпався на дві течії. В той час, як дрібні хлібороби з М. Коваленком на чолі подали 20. жовтня Гетьману меморандум про незалежність і суверенність України (див. вище), представники більшої земельної власності

вислали до Гетьмана делегацію (Дуссан, гр. Гейден, Ненарохомов), яка заявила про розуміння нею самостійності як тимчасової, переходової форми до федерації з майбутньою обновленою Росією.

1. падолиста Союз хліборобів-власників відбув з'їзд, дозволений українським правителством при умові, що на ньому не буде мови про федерацію з Росією. З'їзд горяче вітав Гетьмана, коли той відвідав його, але в той же вечір вітав оплесками Пуришкевича, який забалакав про «єдину Росію». В соціальному питанні з'їзд виявив роздвоєність. Поміщики виявили непримиримість в справі земельної реформи, хоч селяне, члени з'їзду, висували дуже помірковану програму частинного викупу великої земельної власності при збереженні загального принципу приватної власності на землю.

Ще перед тим, а саме 26-28. жовтня відбула свій з'їзд у Київі партія хліборобів-демократів. Цей з'їзд був спочатку заборонений міністрами внутрішніх справ Рейнботом і тільки за поміччю самого Гетьмана удалось здобути дозвіл. З'їзд відбувся під проводом С. Шемета, М. Міхновського й В. Совачова. З'їзд виніс постанови в чисто самостійницькім дусі:

»1. Українська Демократично-Хліборобська партія стоїть за незалежну самостійну Українську Державу з конституційним ладом, якого форми визначить сам народ на першому Українському Соймі, що вийде з загального, рівного, тайного і безпосереднього голосування. 2. У внутрішній політиці Укр. Дем.-Хл. Партия обороняє принцип як найширшої автономії земель. 3. В закордонній політиці партія буде прямувати до забезпечення самостійності Української Держави і неподільнності її території. Партия є проти федерації з Росією. 4. Виходячи з того становища, що в міжнародних відносинах, крім права й справедливости, грає рішаючу роль реальна фізична сила, партія обстоюватиме потребу негайного створення могутньої української національної армії і флоту, на основах дволітньої обовязкової служби. 5. Ніякий громадянин Української Держави не може бути обмежений в своїх правах інакше, як після приговору суду. 6. В освітній політиці партія тримається того по-

Сергій М. Шемет.

нятиме принцип як найширшої автономії земель. 3. В закордонній політиці партія буде прямувати до забезпечення самостійності Української Держави і неподільнності її території. Партия є проти федерації з Росією. 4. Виходячи з того становища, що в міжнародних відносинах, крім права й справедливости, грає рішаючу роль реальна фізична сила, партія обстоюватиме потребу негайного створення могутньої української національної армії і флоту, на основах дволітньої обовязкової служби. 5. Ніякий громадянин Української Держави не може бути обмежений в своїх правах інакше, як після приговору суду. 6. В освітній політиці партія тримається того по-

гляду, що освіта широких народніх мас повинна бути всім доступна, безоплатна і обов'язкова, на кошт Держави, оперта на національно-державнім вихованні. 7. Партія ставиться з повною пошаною до кожного віроісповідання і церкви в Українській Державі. Церкви Православний належить перше місце між усіма рівноправними церквами України. Партія стоятиме рішуче за її автокефалію і повну незалежність, як і інших церков, від сторонніх політичних впливів. 8. Партія стойть за те, аби створити численну, економічно сильну, дрібну та середню земельну власність. Через те партія стоятиме за примусовий викуп по-над призначеною норму велико-поміщицьких земель, при чим з фінансового боку ця реформа мусить бути переведена в імя інтересів державних, а не класових, чи станових. 9. Партія оборонятиме всі оправдані і реальні професійні домагання і права українського робітництва. 10. В політиці торгово-промисловій партія оборонятиме повну незалежність Української Держави й народу й підтримуватиме найвищий розвиток рідної торговлі й промислу»¹⁾.

Крім цих постанов з'їзд виніс ще кілька резолюцій по питанням біжучого характера, підкреслюючи скрізь потребу збереження незалежності й суверенности Української Держави та її національно-українського характера.

Політичні настрої ускладнювалися ще тим, що в Київі, як уже згадувано вище, звели собі кубло представники ріжнонародних російських партій і русофільських течій, як лівого так і правого напрямку. І ті і другі, бачучи перемогу Антанти, хотіли зробити Україну базою для повалення большевиків і відбудови »єдиної-неділимої Росії«. Про їхні інтриги, направлені проти Української Держави і проти Гетьмана, оповідає нам докладно ген. Денікін в своїй »Історії русской смуты« (т. IV, ст. 184—190).

При таких обставинах керовники Укр. Національного Союза готували своє повстання проти Української Держави. З недавно опублікованих споминів одного з учасників повстання довідуюємося, що »фактично підготовка повстання провадилася вже майже від кінця вересня«²⁾. Він же оповідає, що 29. жовтня вночі команда січових стрільців у Білій Церкві дісталася від Національного Союза телеграму, щоби хтось із »Стрілецької Ради« негайно прибув до Києва. І дійсно, вже 30. жовтня приїхали до Києва сотники А. Мельник і Ф. Черник. Вони взяли участь в нараді з В. Винниченком, Мик. Шаповалом і ген. Осецьким і на цій нараді »представники Стрілецької Ради дали остаточну згоду на участь в повстанні«³⁾. Коли вірти офіційній історії повстання, виложений у відозві, випущеній в січні 1919 року »Центральним Інформаційним Бюром

¹⁾ С. Шемет. До історії україн. дем.-хліб. партії. »Хліборобська Україна« кн. I, В. ст. 73—74.

²⁾ А. Крезуб. Повстання проти гетьмана Скоропадського і січові стрільці. »Літер.-Наук. Вістник«, 1928, кн. XII, ст. 29.

³⁾ Ibidem, кн. XI, ст. 224.

при Директорії Укр. Нар. Республіки¹⁾), то В. Винниченко і М. Шаповал підготували повстання помимо Національного Союза, використовуючи тільки фірму Союза, коли було треба. Зустрівши дуже вороже відношення до повстання з боку ес-ерів (а також з боку представника укр. соціаль-демократів) на одній приватній нараді, вони не зважились навіть поставити питання про його на пленумі Нац. Союза і властиво провадили свою акцію по підготовці повстання в таємниці від Союза, обдурюючи своїх співчленів, ніби вони й думки не мають про якесь повстання²⁾). Пленум Укр. Нац. Союза приєднався до повстання вже тоді, коли був поставленний перед фактом його початку.³⁾ Друкуючи цю історію повстання, редакція «Красной Летописи» зауважує від себе, що «було би наївно здіймати питання етичного характеру: чи пристойно поводився Винниченко, бувши Головою Національного Союза і підготувавши повстання, до якого Нац. Союз ставився з недовір'ям і вороже; але, — додає вона, — це не здивує нікого, хто знайомий хоч трохи з політикою Винниченка і його однодумців». І далі слідує дуже різка характеристика цієї політики.⁴⁾

Одже й всі переговори Винниченка з урядом в справі реорганізації кабінету міністрів і його вперті торги за число міністерських портфелів для кандидатів Національного Союза були просто комедією: він посылав людей до уряду, проти якого сам готував повстання. Ці люди, розуміється, не знали про його подвійну гру і йшли в добрій вірі, думаючи, що цим сповнюють в даних обставинах свій національний обовязок.

Вже вище було згадано, що українське правительство з початку жовтня почало робити заходи, щоб вийти в безпосередні зносини з державами Антанта, з'ясувати їх відношення до Української Держави й старатись визнання її з їх боку. Міністр закордонних справ Дорошенко, не діждавшись навіть остаточного полагодження кабінетської кризи, виїхав 22. жовтня до Берліна для переговорів там на місці в справі залишення німецьких військ на Україні і для дальшої подорожі через Швейцарію до Парижу й Лондону. В Берліні німецький міністр закордонних справ Зольф заявив йому одверто, що Німеччина тепер немає нічого проти переговорів і порозуміння українців з Антантою, бо розуміє, що українці мусять себе рятувати. «Для нас важно тільки, додав він, щоб Україна вдержалась як самостійна Держава». У стами канцлера принципа Макса Баденського німецьке правительство обіцяло українському міністру, що не виведе своїх військ так довго, як цього буде потрібна для охорони українських границь. Тоді ж таки Дорошенко заключив з ні-

¹⁾ Видана в російському перекладі в журналі «Красная Летопись», 1922, ч. 5, в статі «Епизоды из истории украинской революции».

²⁾ П. Христюк: Укр. революція, т. III, ст. 129.

³⁾ «Красная Летопись», 1922, ч. 5, ст. 30—31.

⁴⁾ Ibidem, ст. 32.

мецьким правителством спеціальну умову що-до Холмщини, про яку було сказано вище.

Саме в часі переговорів українського міністра в Берліні вибухла німецька революція. Хоча ним були навязані зносини з представниками німецької соціал-демократії, яка прийшла до влади (Зюдекумом, Давідом та ін.), але революційний хаос унеможливив на деякий час ділові пертрактациі. Міністр встиг вирядити до Америки барона Розена (кол. російського посла у Вашингтоні), щоб той через свої персональні зв'язки улекшив місію І. Я. Коростовця в справі визнання Української Держави і вийшов до Швейцарії, де вже було визначене побачення з італійським прем'єр-міністрам Орляндо, який виявляв особливе зацікавлення українськими справами. Але коли прибув до Берна, то вже з французьких кругів довідався, що в Київі сталася зміна кабінета й призначено нового міністра закордонних справ — Г. Афанасьєва. Не маючи безпосереднього контакту з своїм правителством, Дорошенко стримався від офіційних виступів у Берні й уважаючи свою місію за перервану, повернувся до Берліна, де довідався про повстання проти Гетьмана й зносини з Антантою через Ясси й Одесу.

Погром центральних держав, розпад Австро-Угорщини й революція в Німеччині робили в перші часи потрясаюче вражіння. Антанта здавалася непереможною силою. Її флот от-от мав появитися в українських портах на Чорному морі. Вона диктувала свою волю переможеній Німеччині. Потреба так чи інакше порозумітися з Антантою й запобігти її пімсті за союз з центральними державами, являлась тепер насущним, як здавалося, питанням української політики.

В кінці жовтня паралельно з місією Дорошенка були завязані зносини з представниками Антанти в більших до України місцях — на Балкані. Український посол в Софії Шульгин переговорював з американським послом і той дав зрозуміти, що Антанта неприхильно ставиться до існування окремої Української Держави й волі б її бачити у федераційні звязку з Росією. Як оповідає С. Шемет зі слів Шульгина, Шульгин провадив переговори також із представниками антанського командування і з дипломатичними агентами. «З початку вони і чути нічого не хотіли про Україну, тим більш самостійну. Після впертої роботи протягом місяця, після кількох докладних записок, поданих п. Шульгіним, після його слів, антанські представники почали ніби прихильніше ставитися до України, але при умові її злуки з Росією».¹⁾ Про це Шульгин, прибувши до Києва, повідомив українське правительство. Такі самі відомості надходили і від українських агентів у Румунії.

В Румунії, в її тимчасовій столиці Яссах, перебували посли від усіх головних держав Антанти. Це подало Гетьманові думку, доки виясняться результати місії Дорошенка, спробувати вийти в зносини з Антантою через її представників у Яссах. За-для цього було дано Коростовцю,

¹⁾ С. Шемет, Хліб. Укр., стр. т. I, 75.

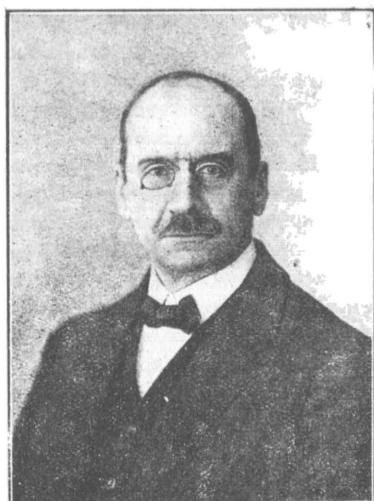
який мав їхати до Америки, доручення поїхати перед тим до Ясс і позондувати там ґрунт. Гетьман доручив йому також заявити, що коли перешкодою до визнання України Антантою є сама особа Гетьмана, то він, Гетьман, готовий зріктися влади. Коростовець повіз вербальну ноту українського правителства з дня 2. падолиста, де воно заявляло, що Україна хоче зберегти строгий нейтралітет, але готова приняти пропозицію співробітництва з державами Антанти в цілях охорони порядку й безпечності в краю.

Коростовець виїхав 3. падолиста з Києва.¹⁾ Зараз же по приїзді до Ясс він побачився з сербським послом Анастасієвичем і французьким морським агентом маркізом Де-Беллоа, котрі обидва поставилися до його місії симпатично й обіцяли свою допомогу. Побачившися він також і з бувшим французьким консулом у Київі Емілем Енно, котрий був у той час головним інформатором свого уряду про українські справи. Якого рода могли бути ці інформації, видно з того, що Енно заявив Коростовцю при першім побаченні, що на його думку, «Україна, або вірніше сказати Південна Росія, ніколи не мала ані своєї історії, ані національної або етнографічної окремішності. Вона створена німцями: Форгачем і графом Шептицьким (?!), щоб розвалити Росію. Українська мова штучно створена галичанами з політичними цілями. Уряд гетьмана Скоропадського, яко германофельський, має бути скасований і замінений об'єднанням російським урядом». Не трудно догадатись, від кого саме Енно мав такі відомості: саме в часі побуту Коростовця в Яссах туди прибула й російська делегація, але про це буде трохи далі.

7. падолиста Коростовець був прийнятий французьким послом Де-Сент-Олером і англійським Сером Г. Барклаем. Вони заявили на початку розмови, що готові говорити з Коростовцем тільки як з приватною особою, бо Україна, як держава, їхніми урядами не визнана.²⁾ Вислухавши Коростовця, французький посол в своїм і в імені свого

¹⁾ Подробиці про місію І. Я. Коростовця беремо з його записки про подорож до Ясс, спеціально зложені для нашої книги.

²⁾ Це, як звісно, абсолютно не відповідало правді: Франція визнала офіційно Україну устами свого комісара Табуї 21. грудня 1917. року, а слідом за тим визнала Україну й Англія.

I. Я. Коростовець.

англійського колеги заявив, що »Україна є частиною Росії, яку вони вважають, не дивлячись на Берестейський договір, союзницею; Україна, не бувши самостійною державою, не може претендувати, як того бажає київський уряд, на визнання її нейтралітету; вступивши в союз з центральними державами, Україна тим самим розірвала свій союз з державами Антанти і тому вони не можуть тепер довіряти її заявам, які робляться, очевидно через зміну політичних обставин. Непослідовність і фальшивість української політики видно хочаб із того, що в той час як п. Коростовець приїздить до Ясс, міністр закордонних справ Дороженка перебував в Берліні«.

Коростовець пояснив послам дійсне становище річей і заявив, що самі союзники заінтересовані в піддержці гетьманського правительства і то не тільки з мотивів так би мовити гуманного характера, але також і з чисто практичних міркувань: українці не могли, почали через перешкоди з боку німців, створити своєї національної армії; отже колибі німці, які взяли на себе охорону краю, покинули Україну або рішили триматися нейтрально, то під впливом національної партії, ворожої до Гетьмана і дуже лівої по своїх настроях, вибухне повстання і край буде зруйновано. Отже було би дуже бажано, щоб держави Антанти, по згоді з українським правительством прислали свої війська для охорони краю після виходу звідти військ німецьких.

Посли відповіли, що не знають, як дивляться їхні уряди на це питання, але думають, що за-для відновлення спокою і ладу на території Росії буде вжито військових заходів спільногого характеру як на Півночі так і на Півдні, за допомогою Добровольчої Армії. Держави Антанти сподіваються, що українці виступлять на оборону своєї території і будуть боротись разом з лояльним військом Росії. Одним словом: держави Антанти будуть поводитись з Україною відповідно до того, як вона далі вестиме свою політику. Але треба тепер же виключити з уряду міністрів, скомпромітованих своїми германофільськими звязками і замінити їх людьми, які користуються довір'ям Антанти. Їх політичний напрям не грає ролі, можуть бути українські націоналісти або соціялісти. З огляду на те, що їх правительства »ще не визнали Україну« (?!), посли просили передати верbalну ноту через французького морського представника маркіза Де-Беллоа.

Як пише Коростовець в своїх записках, він виніс вражіння, що посли мають слабе поняття про те, що діється на Україні, що вони бояться тільки Німеччини і що ними керує спіла злоба проти всіх, хто мав стосунки з німцями, а особливо проти Гетьмана Скоропадського. Коростовець говорив з окрема також з американським послом S. J. Vorisко, котрий заявив, що він поділяє погляди своїх колег, але що Вашингтонський уряд, вірний програмі президента Вільзона, напевно поставиться прихильно до того, щоб завязати зносини з Україною і визнати її незалежність.

В той час як відпоручник Гетьмана пертрактував у Яссах з представниками Антанти, туди прибула російська делегація: російські праві організації, які кубились у Київі (»Совєтъ государственного объединения«, »Національний Центръ« і »Союзъ Возрожденія Росіи«) порозумілися між собою й вислали до Ясс спеціальну делегацію, яка, ігноруючи Гетьмана й Українську Державу, мала добиватись у представників Антанти, щоб вона прислала свої війська для оборони України від більшевиків; разом із тим делегація мала заявити, що вона сподівається, що »перші ж відділи союзних військ принесуть із собою тверде рішення не визнавати окремих державних сформовань, утворених німцями за-для розділу Росії«¹) Членами цієї делегації були: Н. Шебеко (б. російський посол у Відні), В. Гурко (б. член. рос. Держ. Ради), В. Рябушинський (відомий московський промисловець), В. Демченко (б. член Держ. Думи) і Н. Фон-Дітмар (голова Ради промисловців України). Пізніше до них прилучилися б. рос. міністр Кривошіїн і П. Мілюков.

4. падолиста делегація відвідала посілів Антанти і передала їм меморандум, де говорилося, що організації, які її вислали, стоять на грунті віdbудови колишньої єдиної Росії і невизнання України як самостійної держави. Делегати прохали, щоб Антанта скоріше прислала військо для окупації Одеси, Миколаєва й головних стратегічних залізничних пунктів. Фон-Дітмар, не згожуючись на таке обмеження, подав од себе окрему записку, де вияснив необхідність окупації також і Харкова. Посли передали зміст меморандума своїм правительствам, але ті, заняті іншими справами, поки що приняли це тільки до відома. Делегація залишилася в Яссах і продовжувала свої інтриги проти Української Держави. Верхом україножерства, яке обхопило в той час російські круги, може служити записка-інструкція Мілюкова, Шебека і Крівошіїна, які зібралися пробиратись в Париж, щоб там впливати на керовників Антанти. В цій записці говорилося, що »з українцями недопустимі нікі розмови, бо саме поняття »український народ« вигадано німцями. Офіційне визнання слів »Україна« і »українці« неминуче потягне за собою зменшення руського народу більш як на третину і одріже руські землі od Чорного моря. Коли б навіть »Україна« на мировім конгресі й була включена в склад російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили її на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави завжди буде мати ґрунт і рацію«. Ці думки делегати мали »настойчиво проводить среди союзників.« Автором цієї записки — інструкції вважали Мілюкова.²)

Шукаючи порозуміння з Антантою, Гетьман мусів оглядатися за спільніками не тільки на заході, але й на сході. Таким спільніком, після того як Добровольча Армія захопила Кубань, залишався тільки

¹⁾ Рябинин: Яссы и союзная оккупация Украины. «Черная Книга», 1925, ст. 35. також: II. Христюк. Українська революція, т. III, Відень, 1921, ст. 126.

²⁾ «Черная Книга», ст. 47—48.

Дон, »Всевеликое Войско Донское«. З ним Україна перебувала в приятніх відносинах, допомагаючи йому збросю й заключивши договори про торговельні, залізничні й поштові зносини. Щоб скріпити ці відносини й конкретно порозумітись на випадок спільної боротьби з Словітською Москвою, З. падолиста відбулося на станції Скороходово (між Харковом і Полтавою) побачення між Гетьманом і Отаманом Війська Донського П. Красновим. Під час цього побачення, у відповідь на тост Гетьмана »За здоров'я Отамана Краснова і розцвіт Війська Донського« та на промову начальника українського генерального штабу полковника Сливинського, ген. Краснов сказав дуже поетичну, але не дуже тактовну з політичного погляду промову, натякаючи на те, що українсько-донський союз це є »початок того великого діла, яке Гетьман має довершити«, себ-то об'єднання бувшої російської держави в одне ціле.

Серед тих грізних обставин, які так несподіване швидко заскочили Українську Державу, вона опинилася супроти ворогів майже безоборонною. Регулярна армія ще не була сформована, а ріжні формаші переходового, революційного походження були самі по собі не дуже численні та й не зовсім певні з політичного погляду. Навіть така, здавалось би, певна частина як січові стрільці, була втягнута в політику і нарешті в змову проти Гетьмана. Правительство мусіло покликати до життя військові організації з елементами суспільства, які дорожили збереженням порядку і ладу. Ще 17. жовтня Рада Міністрів ухвалила закон про організацію добровільних дружин »для підтримання законності і порядку«. Ці дружини мали формуватися по містах представниками державної влади (Міськими отаманами й губерніяльними та повітовими старостами) при співучасті місцевих громадських організацій. На чолі дружин стояли начальники, призначенні самим Гетьманом. Дружини складались з постійних інструкторів і охотників, які скликалися на випадок тривоги. З моменту вступу на активну службу в дружині її члени діставали від уряду платню. На організацію дружин окремим законом з того ж 17. жовтня було відпущенено 5 міліонів карбованців. До цих дружин позаписувалися здебільшого бувші військові і взагалі міські елементи, мало певні з українського національного погляду. Надія на формування аналогічних відділів по селах справдилася в дуже незначній мірі: українські хліборобські організації не потрафили створити споміж себе бойових організацій. До того ж національно свідомі елементи були пізніше дезорієнтовані новим русофільським курсом уряду.

6. падолиста прибули до Києва делегати Української Національної Ради у Львові д-р О. Назарук і інженер М. Шухевич. Вони явились просити допомоги, щоб вдергати Львів у своїх руках. Того ж дня вони були приняті Гетьманом. Але дати отверто поміч, це значило наражати себе на нового ворога, якого до того ж піддержувала в цей час Антанта. Тому Гетьман предложив делегатам використати січових стрільців:

вони, маючи як найбільше зброї й муніції, дістали б доручення вирушити до бувшого австрійського кордону, ніби для очищення залізниці від полонених. А там могли «самовільно» перейти Збруч, після чого Гетьман вилучив би їх зі своєї армії¹). Це був дійсно найэрзучніший при тодішніх обставинах спосіб допомогти галицьким українцям вдергати край у своїх руках. Але коли делегати переказали відповідь і пропозицію Гетьмана Винниченку, він був обхоплений жахом: отже ж стрільці були йому потрібні на місці, в Білій Церкві, щоб робити повстання проти Гетьмана. І Винниченко умовив Шухевича йти до Гетьмана й заявити, що всіх січових стрільців нема чого посылати до Львова, що досить буде й половини²). Як признає сам учасник делегації, трудно було не догадатися, що січові стрільці мають відограти якусь непевну роль...

Але трагічне було те, що для захисту держави взагалі не знаходилося певного елементу саме серед тих, кому ідея самостійної Української Держави мусіла бути найдорожчою. Партийне засліплення одних, нерозуміння ваги моменту й обставин других вели Державу до загибелі. І тут не помагали ніякі заходи й старання правительства. Ще не знаючи про бажання Антанти, висловлені її представниками в Яссах, Гетьман усунув з поста товариша міністра закордонних справ Палтова, який мав славу отвертого германофіла. Його місце заняв Артемій Галіп, котрий мав деякі звязки з представниками Антанти, ще з 1917. року, коли вони в імені Франції й Англії визнали офіційно в Київі самостійність України. Скорі потому стало питання й про цілий кабінет Лизогуба, який в особі свого прем'єра, міністра закордонних справ і ще кількох міністрів, був заангажований у звязки з центральними державами. Гетьман прийшов до переконання, що треба тимчасово створити такий кабінет, до якого б Антанта поставилась з більшим довір'ям, ніж до кабінету Лизогуба і який би потрафив перебути перші важкі часи безпосередніх стосунків з Антантою. І це тим більше, що дістаючи відомості про підготовку повстання Національним Союзом, Гетьман тратив довір'я до членів кабінету, що війшли туди як кандидати Нац. Союза, вважаючи їх за несвідоме, може, знаряддя в руках людей, які завзялися повалити гетьманський уряд.

В цих своїх поглядах Гетьман укріпився ще більше, коли виринула справа т. зв. »Національного Конгреса«, який задумав скликати Нац. Союз на 17. падолиста, надаючи йому значіння якогось передпарламента. Спочатку Гетьман поставився прихильно до ідеї такого конгреса, сподіваючись, що він приведе до консолідації національних течій серед українського громадянства і тим скріпить також і становище Держави, тому він хотів дозволити цей конгрес і збирався сам на йому появитися й привітати. Але дуже скоро виявилося, що ініціатори конгреса ставлять йому завдання »вирішити не тільки питання внутрішні, особ-

¹⁾ О. Назарук. Рік на Великій Україні. Відень, 1921, ст. 6—7.

²⁾ О. Назарук, ibidem ст. 7.

ливо, який державний лад має бути на Україні, але також надзвичайної ваги питання міжнародної політики». Конгресу надавалося наперед значіння »народоправного органу«, і він заздалегідь вітався як »господар землі української«. В програмі конгресу було поставлено другим пунктом питання про »форми державного будування на Україні«. Було ясно, що конгрес хочуть використати для державного перевороту. Справа дозволу конгреса мала вирішитися на Раді Міністрів. Майже половина міністрів — усі кандидати Нац. Союза в тім числі — висловилися за допущення конгресу, але він не пройшов більшістю одного голоса (сім було за, вісім проти). Гетьману стало ясно, що він не може цілком опертись на кабінет міністрів у його тодішньому складі і він рішив його розпустити.

Але, пориваючи таким способом на деякий час з українською демократією, про яку він впевнився, що вона в таборі його неприхильників, і не бачучи ніде опори не тільки для збереження Української Гетьманської Держави, але й для охорони краю від неминучої руїни, Гетьман зважився на дуже тяжкий крок, який йому в тих трагічних обставинах здавався одиноким ратунком: на проголошення ідеї федерацівного звязку з майбутньою не большевицькою Росією. В день розпуску кабінета Лизогуба 14. падолиста з'явилася Грамота Гетьмана такого змісту:

»Перемирря між Німеччиною і державами згоди заключено. Найкрайніша війна скінчилась і перед народами всього світу стойть складне завдання утворити основи нового життя.

Серед решти частин многострадальної Росії на долю України випала, порівнюючи, більш щаслива доля. При дружній допомозі Осередніх Держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня. Ставлючись з великим почуттям до всіх терпіння, які переживала рідна її Великоросія, Україна всіма силами старалася допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і підтримуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федерацівних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить заняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свободно відклинили всі приниженні і пригноблені большевицьким деспотизмом громадянє бувшої Росії. Від неї-ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славним Кубанськими і Терськими Козацтвами. На цих принципах які — я вірю — поділяють і всі союзники Росії, Держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати без винятку інші народи не тільки Європи, але і всього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Її першій належить виступити в справі утво-

рення всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення великої Росії.

»Всячнення цієї мети лежить запорука добробуту, як всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на місцях підставах національно-державної самобутності. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загиблі для самої України, я клічу всіх, кому дорога її майбутність, тісно звязана з будучиною і щастям всієї Росії, з'єднатися біля мене і стати грудьми на захист України і Росії. Я вірю, що в цій святій патріотичній справі ви, громадяне і козаки України, а також і решта людності, дасте сердечну і могутню підтримку.

»Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання.

Павло Скоропадський.

Рівночасне з проголошенням федерації було доручено скласти новий кабінет С. Гербелю, який сформував його в такім складі: прем'єр С. Н. Гербель (він же і мін. земельних справ) закордонних справ Г. Є. Афанасьев, військовий генерал Д. О. Щуцький, морський адмірал А. Г. Покровський, внутрішніх справ І. О. Кістяковський, освіти В. П. Науменко, ісповідань М. М. Воронович, фінансів А. К. Ржепецький, шляхів В. Є. Ляндеберг, торговлі С. Ф. Мерінг, юстиції В. Є. Рейнбот, народнього здоров'я В. Ю. Любинський, праці В. А. Косинський, продовольчих справ Г. В. Глинка, державний контролер С. Н. Петров.

Доручаючи скласти кабінет С. Н. Гербелю, дотеперішньому міністру продовольчих справ в кабінеті Лизогуба, Гетьман мав на увазі, що Гербель—людина сильної волі, з великим адміністраційним досвідом і відома з своїх антантофільських симпатій. Але з ім було умовлене виразно, що його кабінет тільки тимчасовий для переходової доби, поки наладиться якийсь *modus vivendi* з державами Антанти. Потому кабінет Гербеля мав уступити, щоб дати місце кабінету з виразним національно-українським обличчям його членів. Вести переговори з українськими діячами національного напрямку було відразу ж тоді доручене П. Я. Дорошенкові. Вважаючи на особливу вагу справи освіти і національної культури, яка не мусіла залежати від часових хитань політичного курса, міністерство освіти було доручено В. П. Науменкові, заслуженному національному діячеві, колишньому довголітньому редакторові «Київської Старини» й «України», ініціаторові Українського Наукового Товариства в Київі. Новий кабінет оголосив 15. падолиста повідомлення, що стосувалося програми його діяльності:

»Приступивши до виконання своїх обовязків. Рада міністрів Української Держави доводить до загального відома, що найближчими завданнями її діяльності буде:

1. Праця коло відбудовання єдиної Росії на федераційних основах з задержанням на Україні всіх прав на розвиток її державності і національної самобутності;

2. Збереження і зміцнення державного ладу на Україні, що може бути досягнуто лише при умові забезпечення України від анархії і большевизма;

3. Негайне оголошення закону про Державний Сойм і вибори до нього на демократичних основах;

4. Земельяя реформа на основах, оповіщених Паном Гетьманом в грамоті, від
29. жовтня с. р.
5. Охорона поліпшень умов праці ;
6. Звільнення торгу від обмежень і в першу чергу скасування хлібної монополії
та твердих цін на хліб ;
7. Негайно має бути вжито самих рішучих заходів до відновлення залізничного
транспорту і до полекшення харчових і житлових недогод служачих і робітників на
залізницях.

Знаючи всю трудність своєї праці в цей час, Рада Міністрів сподівається, що
важкий обовязок, котрий спав на її долю, буде полекшено широкими верствами люд-
ності, котрі відчувають потребу забути партійні і національні незгоди для осягнення
великої мети оновлення рідного краю на демократичних основах.«

Але кабінетові Гербеля не судилося провадити мирну конструк-
тивну працю. Бурхливі події, що настутили в перший же день існу-
вання нового кабінету, позбавили його всякої можливості такої праці.¹⁾

Події дуже скоро показали, що грамота 14. падолиста не тільки
не допомогла вдергати цілість України і врятувати її від руїни, але
навпаки : ще більше розпалила політичні пристрасті, давши повстанцям в
руки той атут, ніби вони боронять Україну від поневолення Москвою.
Як побачимо далі, проголошення федерації не приєднало Гетьману
скільки-небудь значного числа прихильників з поміж русофільських
елементів, але за те відштовхнуло від його національно настроєних
українців. Та про те зовсім не відповідає правді версія, яку поширюють
вороги Гетьманства, ніби Національний Союз проголосив повстання
»у відповідь на акт про федерацію«, рятуючи, мовляв, самостійність
України, та щоби ніби цей акт був підготовлений усією попередньою
діяльністю гетьманського уряду.

Досить познайомитись хоча б поверхово з усією політикою геть-
манського правительства за сім місяців його існування і з усіма осо-
бистими виступами самого Гетьмана, щоб побачити, що Гетьман та його
правительство весь час будували самостійну українську Державу, й ні
про яку федерацію не було мови. Тільки після поразки Німеччини думка
про федерацію виникла серед частини міністрів, але не була приняті
ні Гетьманом, ні головою кабінету. Акт 14. падолиста виник як результат
трагічних обставин в половині падолиста 1918. року й мав на меті
рятувати — в буквальному цього слова розумінню — од руїни й заги-
белі Українську Землю, був вимушений поставою Антанти й по суті
носив чисто декларативний характер. Сам Гетьман у своїх записках
поясняє, що видаючи свою грамоту про федерацію, він хотів зберегти
Україну в грізний момент, коли вона опинилася безоборонна, між двома

¹⁾ Про те особлива комісія при міністерстві Вн. Справ встигла розробити правила
виборів до Державного Сойму України. Згідно з цими правилами вся Україна поділя-
лася на 251 виборчу округу, з котрих 219 мало бути сільських і 32 міських. Кожна
округа висилала по одному депутату. Київ висилав 7 депутатів, Одеса 6, Харків 4,
Катеринослав 3. Кілька значних повітових міст виділювалося в самостійні виборчі
округи (»Вістник Холмського губерніяльного Старости«, 1918, ч. 14, 7. грудня).

вогнями, загрожена внутрі громадянською війною, позбавлена відпорної сили і консолідованості. Цим актом він надіявся обезбройти Антанту й знейтралізувати впливи прихильників російської анті-большевицької орієнтації на Україні, які були численні й активні. Разом із тим Гетьман сподіався, що декларуючи федераційний союз з Росією, він забезпечить Україну в будуччині від помсти росіян, коли б відновилася не большевицька Росія, а в даний момент придбає собі піддержку з боку тих елементів громадянства на Україні, які не хотіли зовсім поривати з Росією, які, виховані в російській культурі й російських державних поняттях, дорожили збереженням політичного звязку з Росією. Так настроєні були передовсім широкі круги офіцерства, на які тепер приходилося спирались, як на мілітарну силу. Та й фактично самостійність України зберігалася й на далі: зберігався гетьманський уряд, рада міністрів, своя окрема армія і цілий окремий державний апарат. Ще не було в дійсності самого об'єкту, з яким Україна мала федерауватись — самої небольшевицької Росії, і поки б вона повстала, Україна жила і розвивалася, як звичайна самостійна держава. На випадок же відновлення не большевицької Росії, з України в очах росіян спадало усяке odium за те, що вона під тяжкий для Росії час показала себе байдужою до її долі. Навіть більше: в тім державнім союзі України з Росією, який заповідався грамотою про федерацію, Україні силою фактів припадало гррати першу роль, бо вона вже існувала як держава, а Росію ще треба було відбудовати. Такі міркування, як признає Гетьман, лежали в основі його грамоти з 14. падолиста, а над усім панувала одна думка: зберегти фізично Україну й український народ в тяжкий переходовий момент серед потужних її ворогів.

Шо грамота про федерацію й повстання зовсім не стояли між собою в такім звязку, як причина й наслідок, це показує сама хронологія подій, установлена в споминах самих учасників повстання. Отже Директорію для керування повстанням вибрано було на таємнім зібранні змовників у будинку Міністерства Шляхів 14. падолиста. С. Петлюра прибув до Білої Церкви в ніч на 13. падолиста, за ним прибули Ф. Швець і Оп. Андрієвський, а 14. прибув В. Винниченко.²⁾)

Петлюра сидів під арештом ще з половини липня по підозрінню в підготовці змови проти гетьманського уряду. Міністр юстиції Вязлов наказав його звільнити, потому як він дав слово, що не братиме участі в ніяких конспіраціях проти уряду. На третій день по своїм увільненні Петлюра опинився в Білій Церкві, вступив в число членів повстанчої Директорії й був одним з авторів «Універсалу» про повстання і спеціально »дописав у нім уступ, звернений проти Гетьмана«.¹⁾) Подасмо

¹⁾ О. Назарук, Рів на Великій Україні, Віден, 1920, ст. 12.

²⁾ А. Крезуб, Ор. сіт. »Літ. Наук. В., 1928, XII, ст. 315. Диви також: Р. Лашенко: Як обирали Директорію У. Н. Р. Календарь »Дніпро«, Львів, 1923, ст. 10-та. Автор, учасник засідання 14. падолиста, підкреслює, що змовники ще нічого не знали про гетьманську грамоту в справі федерації.

текст цього «Універсалу», яко зразок демагогії, характеристичної взагалі для всіх відозвів Директорії:

»По наказу Директорії Української Республіки, я, яко верховний главнокомандуючий, закликаю всіх українських солдат і козаків боротися за державну самостійність України, проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського, самочинно присвоївши собі права гетьмана України. По постанові Директорії Скоропадський оголошений по-за законом за утворені ним злочинства проти самостійності Української Республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомогати кровопролиттю генералові Скоропадському в тіканню, подавати йому споживання і захист. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Україні, арештувати генерала Скоропадського і передати його в руки республіканських властей.

Гетьманські розпорядження і накази по військам касуються; військові частини гетьмана Скоропадського, аби усунути даремного кровопролиття і розрухів, повинні перейти до лав військ Республіки, вслід за тими, які вже перейшли.

Війська Республіки мають на меті до щенту знищити лад, заведений гетьманським урядом, знищити нагайку, на яку він спірався до останнього моменту. В цю велику годину, коли на всьому світі падають царські трони, визволяються народи, коли на всьому світі селяні і робітники стали панами, в цю хвилину, ми, брати козаки, хіба дозволемо собі піти з поміщиками, з гетьманським урядом проти своїх батьків? В цю велику годину ви, брати козаки, хіба осмілитеся служити запроданцям, котрі самі продавались і хотять Україну продававати недавнім царським міністром Росії, її пануючій класі — безробітному російському офіцерству і мародерам, що скучились в контрреволюційне кубло на Дону?« (Цитую за П. Христюком, Укр. Револ., т. III, ст. 133).

Як уже сказано, для керування повстанчим рухом було вибрано Директорію з пяти осіб: Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Федір Швець, Опанас Андрієвський і Андрій Макаренко.²⁾ Опорою повстання були січові стрільці й частинно військова організація залізничників під проводом генерала Осецького, одного з найбільш енергійних змовників.

²⁾ Федір Петрович Швець родився р. 1882. в Черкаськім повіті на Київщині. скінчив р. 1910. університет в Дорпаті, де був залишений при катедрі геології для підготовки до професури. В р. 1917. став доцентом Укр. Народн. Ун-та в Києві, а в осені 1918. р. був призначений вик. обов. надзвичайного професора геології в Держ. Укр. Ун-ті в Києві й проректором. Належав до партії укр. соціалістів-революціонерів.

Опанас Михайлович Андрієвський род. р. 1878. в Уманськім повіті на Київщині, скінчив р. 1906. юридичний ліцей в Ярославі й був залишений при катедрі цивільного права, але скоро покинув наукову працю, був якийсь час мировим суддею і з р. 1905. занявся адвокатурою в Києві. Належав до партії соціалістів самостійників.

Андрій Гаврилович Макаренко, род. в 1883. р. в Гадяцькому повіті на Полтавщині в сем'ї селянина. Служив в управі Південно-Західних залізниць у Києві. з початком революції взяв близьку участь в організації українців-залізничників. За гетьманського правління був директором департамента в Міністерстві Залізниць і довіреною людиною у міністра Бутенка.

Покидаючи Київ, Директорія залишила в ньому «Український Військовий Революційний Комітет» (М. Авдіенко, В. Чеховський, А. Пісоцький, З. Вісоцький, М. Галаган, Н. Загородній і М. Марченко), який в порозумінні з місцевими большевиками й жидівськими соціялістичними партіями спробував двічі почати повстання в самім Київі.¹⁾ 15. падолиста «Директорія Української Народної Республіки» видала відозву за підліском усіх своїх п'яти членів, де »од імені організованої української демократії і від усього активного народного громадянства« оповіщалося, що »генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної волі, все правительство його як протинародне, протинаціональне, є недійсне«, і всі громадяне закликалися до зброї проти Гетьмана й його уряду. В тій же відозві був уступ, звернутий до »німецького вояцтва демократичної Германської Республіки«, де висловлялася віра в те, що »солдати германського визволеного народу поставляться до боротьби пригніченого українського народу відповідно до своєї гідності«.

Збройна сила Української Держави в момент повстання складалася з запорожської дівізії на Харківщині, дівізії »Сірожупанників« на Чернігівщині, »Коша Чорноморців« у Козятині й Бердичіві, Сердоцької дівізії у Київі й кадрів восьми корпусів, які складалися майже з самих старшин та підстаршин. Крім того були ще »охоронні сотні« в числі понад 15.000 людей. Ale всі ці сили були розкидані на широченному просторі України, а поки що треба було обороняти самий Київ, де реальнюю силою тепер була тільки Сердоцька дівізія та офіцерські дружини.

Гетьману довелось дуже скоро розчаруватись в надіях, що акт про федерацію з Росією здобуде йому активну піддержку з боку російських і русофільських кругів на Україні, особливо серед колишніх офіцерів російської армії. Навіть київська російська преса зустріла грамоту з 14. падолиста дуже холодно. Російські й русофільські круги покладали тепер усі свої надії на Антанту, помимо Гетьмана й помимо Української Держави. Від Антанти сподівались вони відновлення єдиної- неділимої Росії. Грамота про федерацію була зустрінута ними як свого рода гасло, що ось тепер то й настає час покінчити з ненависним для них українським рухом і Українською Державою з її Гетьманом. Найближчі дні після 14. падолиста показали це зовсім виразно.

18. падолиста Гетьман призначив головним командантом усіх збройних сил Української Держави генерала графа Келлера. Ціла територія України оповіщена була театром військових подій і вся цивільна адміністрація була підпорядкована головному команданту. Одночасно була оголошена мобілізація всіх перебуваючих на терені України офіцерів колишньої російської армії. Ця мобілізація не дала сподіванням наслідків: у самім Київі з 15.000 зареєстрованих там офіцерів зголосилась ледве половина, та й то більшість старалась пристройтись десь по ріжких типлових установах та штабах а нейти на фронт.²⁾

¹⁾ Христюк, оп. сіл., ст. 140—141.

²⁾ У Київі офіцерські дружини формувались під проводом генералів Кирпичова і Святополк-Мирського. Вжито було для оборони Київа також кадрів гусарського Ольвіопольського і драгунського Кілбурнського полка, які формувались у Київі.

Гетьман каже в своїх записках, що його не раз запитували: чом він не став сам на чолі війська? Він пояснює це тим, що йому не хотілося у українській усобиці брати чиось сторону і, боркучись на одній стороні, проливати кров українців, які боролися на стороні протилежній.

Призначаючи генерала Келлера на таку відповідальну посаду, Гетьман, як він сам признається в своїх записках, мав на увазі особисту хоробрість і рішучість Келлера та його популярність серед офіцерства. Та проте, знаючи дуже реакційні переконання Келлера і його занадто нестреману вдачу, він довго вагався його призначати і зважився на це тільки після довгих умовлянь з боку міністрів Гербеля і Кістяковського. Приймаючи призначення, Келлер зобовязався не мішатись до політики і керувати виключно військовими операціями. »Але з першого ж дня, читасмо в записках Гетьмана, він, не маючи на те ніякого права, скасував усі статути, вироблені для нашої армії і повернув статути старої російської армії. Він оточив себе величезним штатом крайніх правих діячів і почав видавати накази, які обурювали навіть дуже поміркованих людей. Почалась дика нагінка на все українське, досить вказати на розгром Українського Клуба в Київі, розбирання бюстів Шевченка, безглазді арешти українців, навіть зовсім спокійних і лояльних. Це викликало справедливе обурення всіх кругів українського громадянства. В той же час уся військова діяльність Келлера виявилася тільки в незаконній спробі визнати себе підлеглим начальникові Добровольчої Армії ген. Денікіну та в насаджуванні контр-розвідочних установ. Нарешті Келлер почав явно ігнорувати самого Гетьмана і вивляти намір підпорядкувати його своїй владі і стати диктатором.¹⁾ Тому же 27. падолиста Гетьман усунув Келлера і призначив на його місце генерала Долгорукого, який вороже ставився до Добровольчої Армії і навіть був заарештував денікінського представника ген. Ломновського за його інтриги в Київі.²⁾

Наступила міжусобна війна. Серед офіцерів, які входили в склад дружин, було дуже багато російського або зросійщеного елементу, людей озлоблених революцією й всіми тими переслідуваннями, які випали на долю офіцерів старої російської армії за панування всіх революційних урядів без віймку. Коли повстанці висували гесло боротьби »Українців« проти »москалів«, боротьби за самостійну Україну проти заборничих стремлінь росіян, серед офіцерства панував настрій боротьби як раз за відновлення колишньої могучої Росії, єдиної неділімої: не за Гетьмана і не за Україну думали вони боротись, а за Росію, проти якої тепер виступали українці. Коли додати до цього брак політичного такту з боку начальників офіцерських дружин і самого головного команданта

¹⁾ Як оповідає кн. Е. Трубецкой, серед офіцерів, які оточували Келлера, починалася змова, щоб скинути Гетьмана і передати всю владу Келлеру. («Архівъ Русской Революції», т. XVIII, Берлин 1926, ст. 147). Те саме підтвержує і Денікін, Оч. Рус. смуты, т. IV, ст. 198—199.

²⁾ Деникінъ Оч. рус. смуты, ст. 198—199.

Келлера, то стануть зрозумілими ганебні експреси і вибрики, які мали місце в Київі, що опинився фактично в руках генералів та офіцерів російської орієнтації: реквізіція й погром помешкання Українського Клуба на Прорізній вулиці, нищення бюстів і портретів Шевченка, зневажання українського прапору й вивішування трьохколірового прапора і т. п. Треба зазначити, що в цих експресах брали участі і природні українці. Так, приміром, авторові цієї книги відомо, що бюст Шевченка в Українському Клубі був розбитий руками В. П-ва, офіцера з Глухівського повіту на Чернігівщині, нашадка заслуженого в історії української культури роду. Розбиваючи бюст Шевченка, цей нещасний думав, що нищить емблему ворожого, на його погляд, до державного порядку й ладу руху. Так потворно викривились поняття й погляди в цю трагічну добу української усобиці.

Боєві дії розпочались наступом січових стрільців на Київ від Білої Церкви. 18. падолиста повстанцям удалось під Мотовилівкою розбити полк сердюків і офіцерську дружину, які одступили на Васильків. Сердюки, які складались з національно настроеної хліборобської молоді з Полтавщини, бились неохоче. Національний ентузіазм, що ним безумовно були обхоплені січові стрільці, які в добрій вірі йшли »рятувати Україну«, імпонував сердюкам, а безглузді й безтактовні розпорядки Келлера дратували їх. Вже 20. падолиста кінний Лубенський полк (під проводом полковника Отмарштейна) перейшов на бік повстанців, підбитий на це полковим священиком О. Матіюком. З тих же національних мотивів прилучився до повстання полковник Петро Балбачан, котрий, командуючи одним із полків Запорожської дівізії, захопив місто Харків, обезбройвши там штаб місцевого корпусу. За Балбачаном пішла ціла Запорожська дівізія й вирушила за ним на Полтаву, де штаб і кадри місцевого корпусу перейшли на бік повстання. Прилучилася до повстання і Сірожупанна дівізія на Чернігівщині яка, однаке, ніякої активної ролі в боєвих діях не відограла й навіть не виконала директив повстанчого командування. Пристягнути до повстанчого руху, обидві ці дівізії залишали безоборонною північно-східню границю України, через яку зараз же почали посуватися большевицькі військові частини, які стояли на поготові.

Та рішаючим для справи повстання моментом було те, як поставляється для нього німці і чию сторону візьмуть. Певна річ, що стара німецька армія підтримала б Гетьмана так, як вона це робила весь час перед тим, але німецька армія по революції сама перебувала в стані розкладу, хоч і не такого, в якому опинилася після революції армія російська. Тепер головну роль у німців грава «Велика Солдатська Рада» в Київі. Повстанці вступили з нею в переговори і 17. падолиста відбулася в Білій Церкві конференція між представниками Великої Солдатської Ради і повстанчим штабом. Було ухвалено, що німці додержуватимуться нейтралітету, а повстанці не будуть перешкоджати німцям

евакуватись разом із своїм майном до-дому. Обидві сторони не додержали цієї умови. Повстанці, де тільки могли, нападали на німецькі відділи, обезброявали їх, грабували майно: німецькі вояки після революції й упадку старої військової організації втратили дух і часто-густо давали себе обезброявати незначним повстанчим відділам.

Фактично кампанія звелася до боротьби за Київ. Провінція була залишена сама собі і в ній майже скрізь запанувала анархія, яку не могли припинити, наприклад, енергійні заходи полк. Балбачана на Лівобережжу, а яка промоцювала шлях большевицьким відділам, що насували з півночі. Знову, як і зимио 1917—1918 років, статечні хліборобські елементи на селі були стероризовані, а гасла Директорії «рятування України од москалів», яким ніби запродав її Гетьман, дезорієнтували більш свідомі національно елементи. Боротьба за Київ затяглась на цілий місяць. Повстанці за пару тижнів облягли його з усіх боків і перервали сполучення. На Лівобережжу тільки в Чернігові гетьманські відділи (кадри місцевого корпусу) поставили сильний опір. Вони здавили спробу повстання місцевих большевиків під проводом Заливчого і з боєм одступили через Козелець до Києва. На Правобережжу начальник Подільського корпуса генерал Янушевич перейшов із своїм штабом і кадром на бік повстанців, що дало Директорії змогу укріпитись у Вінниці і перенести тули на деякий час свій осідок. Так само перейшов на бік повстанців (побачивши, що від Антанти нема реальної помочи) штаб 3-го корпусу в Одесі. В самім початку повстання прилучився до нього «Чорноморський Кіш» в Бердичеві. Цей Кіш уже раніше стояв у звязку з повстанцями через свого старшину Пиліщука, який став на чолі Коша після того як було скинуто призначеної Гетьманом начальника Коша.¹⁾ Активну боротьбу провадив на Волині енергійний губерніяльний староста Д. Ф. Андро, сформувавши відділ з добровольців і з охоронних сотень. Не маючи змоги вдергатись у Житомирі, він з боєм пробився до Києва, привівши з собою гармати і броневики. Боронився також з невеликим офіцерським відділом генерал Чистяков у районі Рівного.

Французький консул Енно, прибувши в кінці падолиста до Одеси, почав запевняти звідти по телеграфу гетьманський уряд, що союзники, особливо Франція, його піддержать і що незабаром Київу буде прислана допомога. Ale це були, як виявилось, цілком порожні обіцянки. Правительства держав Антанти ставилась до ідеї самостійної України, хоча б і у федерації з Росією, з недовір'я і не спішилися давати свою допомогу. Та вони й не могли її скоро дати, хоч би й хотіли, з причин технічних. У них взагалі не було ніякого ясного плану що до України, а інтриги й намови росіян дезорієнтували їх ще більше. В той час як становище гетьманського уряду все погіршувалось, русофільські елементи в самім кабінеті міністрів захиталися в своїй лояльності що до

¹⁾ Христюк, оп. сіт. ст. 136—137.

Гетьмана й представленої ним Української Держави; вони шукали порятунку від Антанти якою б ні було ціною, хоча б навіть ціною підпорядкування себе провідникам Добровольчої Армії.

Міністр закордонних справ Афанасьев носився з планом скликання якоїсь спільної наради антібольшевицьких правителств і всі свої надії покладав на приїзд до Київа консула Енно. А той справді вислав «наказ», які давали підстави думати, ніби за ними дійсно стоять якесь реальна сила. Так 22. падолиста він вислав по телеграфу »наказ«, де говорилося, що »держави Антанти постановили підтримати існуючу в Київі владу в особах Пана Гетьмана і представників його уряду, сподіваючись, що та влада підтримає лад по містах і селах до приходу союзного війська на територію краю. Армії держав Антанти хотять вступити у ваш край не як вороги або усмирителі, а як приятели народу, що на протязі двох років звичажно бився поруч з ними. Всякі замахи на існуючу владу, всяке повстання, яке утруднило би завдання союзників, буде строго приборкано«. Але до Київа Енно так і не зважився приїхати й залишився в Одесі.

26. і 27. падолиста відбулася в Київі нарада земських і міських діячів України й Криму, при участі колишніх представників міського самоврядування Петербурга і Москви, і виробила текст відозви до Антанти, де говорилося про бажану спілку »російської і союзної демократії в ділі відбудови єдиної, незалежної й вільної в середині Росії«. Цю відозву переслано було до Ясс на руки російської делегації. А в якім дусі працювала російська делегація, дає поняття наведена вище записка — інструкція її висланцям до Парижу. Щоб зрозуміти, як тяжко було в дійсності представникам Антанти розібратися в складній політичній обстановці на Україні, треба згадати, що до Ясс прибула також делегація від Українського Національного Союза (Д. Антонович і Гр. Сидоренко), яка інформувала представників Антанти з погляду Укр. Нац. Союза, ворожого до Гетьманського Уряду.

В той час як і праві й ліві російські та зросійщені круги захожувались за допомогою Антанти й Добровольчої Армії будувати на Україні базу для реставрації єдиної-неділімої Росії, навіть не згадуючи про декларовану Гетьманом федерацію, а війська Директорії облягали Київ, большевики почали захоплювати цілі райони на півночі й північному сході України, відкритих тепер по виході німецьких та українських військ. По більших містах большевицькі комітети готовилися захоплювати владу. Вони дождалися тільки, поки війська Директорії подужають гетьманців, щоб використати українську усобицю в своїх власних інтересах.

При такому такому стані річей оборона Київа ставала усе більш безвиглядною. Україна швидко котилася по похилій площі до руїни, і дальша боротьба за Київ уявлялася тільки даремним проливом крові. Українську Державу не було більше кому оборонити. Українська національна демократія в порозумінні з совітською Москвою її валили. Русофільські й російські антібольшевицькі круги протягали руки до Антанти, щоб та відновила едину-неділіму Росію. Німеччина після програної війни і після революції не могла дати помочи. Рятунку не було. Повторювалося майже те саме, що й в другій половині XVII. століття. Характеристику, яку дав російський історик С. Солов'йов українському громадянству того часу, можна було би цілком приложити й до відносин в кінці 1918 року: »общество малороссийское, писав Солов'йов, вышло слишкомъ юно на сцену, когда история рѣшала самые важные

для него вопросы. Отсутствие внутренней сплоченности, разброда составныхъ начальъ, жизнь особы и вражда между живущими особы условили слабость страны, не позволяли ей не только независимости, но и своеобразного политического существования¹⁾». Ще сильніше схарактеризував історичну ваду українського громадянства гетьман Мазепа словами своєї думи: «През незгоду всі пропали, самі себе звоювали»...

12. грудня радіо-телефраф приніс звістку, що війська Директорії вступили в Одесу і що ніяких військ Антанти там нема. Остання надія на зовнішню поміч розвіялась. Німці, які були здержані патиск на Київ, знову заключили умову про свій нейтралітет. Ця умова була підписана 13. грудня.²⁾ Переговори, які Директорії почала була вести з Гетьманським урядом (за для чого полковник Е. Коновалець, начальник січових стрільців, явився в Київ і відвідав П. Я. Дорошенка) не привели до ніяких наслідків. Невелика горстка вірних Гетьману вояків ще боронили Київ, але в ніч з 13. на 14. падолиста виступили місцеві боєві відділи, головно большевиків і жидівських соціалістичних партій, і почали захоплювати ріжні установи, обезброюючи невеликі гетьманські відділи. Був оббезброєний між іншим і відділ особистої охорони Гетьмана. Коло підудня того дня повстанці захопили Арсенал на Печерську, Військове Міністерство і ще деякі установи. В той час до міста почали прориватися повстанчі відділи з на-зовні.

Тоді Гетьман, бачучи, що надходить кінець і бажаючи припинити дальший пролив крові, рішив відмовитися від влади і на швидку руку написав своє зречення. Воно було сформульоване в коротких словах:

«Я, Гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якім він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючися виключно добром України, відмовляюся від влади.

Павло Скоропадський.

14. грудня 1918 року місто Київ.

Гетьман покинув у дві години свій палац і за кілька днів вийхав з Києва. Директорія оповістила його по-за законом, але вірні приятелі німці допомогли йому щасливо уникнути небезпеки і доїхати до Німеччини.

Більшість гетьманських міністрів залишилися в Київі. Голова Ради міністрів Гербель добровільно віддався до рук Директорії і був одвезений до Лук'янівської тюрми. Так само і міністрів фінансів Ржепецький. Крім того були заарештовані і посаджені до тюрми міністр юстиції Рейнбот, товариш міністра продовольчих справ Гаврилів і ще кількох інших. Міністр ісповідань Воронович ішов раніше, пробуючи проїхати з Києва до Ясс, попав до рук повстанців і був ними ростріляний. Так само був убитий повстанцями перший голова Ради Міністрів на початку Гетьманства М. М. Устимович. Міністр освіти В. П. Науменко і головно-управляючий справами мистецтва П. Я. Дорошенко були замордовані большевиками в літку 1919 р. Так само й бувши військовий міністр ген. А. Ф. Рогоза. Доля Ф. А. Лизогуба і по сей день авторові цієї книги невідома.

19. падолиста Директорія відбула свій урочистий в'їзд до Києва. Українська Гетьманська Держава перестала існувати. Було відновлено Українську Народну Республіку. Історія її недовгого існування на українських землях складає зміст дальшого тому моєї праці.

¹⁾ С. Солов'йовъ: «Історія Россії», т. XI, гл. III, ст. 186—190.

²⁾ Маю́р Т. Франц. Евакуация германскими войсками Украины. «Историкъ и Современникъ», 1922, кн. II, ст. 762—268.

ДОДАТКИ.

Додаток I.

Протокол економічного договору між Українською Державою з одної, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другої сторони на господарський 1918|1919 рік.

З огляду на скінчення економічного договору, заключеного 23-го квітня 1915. року між Україною, Німеччиною і Австро-Угорщиною, зійшлися представники Української Держави, а також Німеччини і Австро-Угорщини, на основі артикулу XIII названого договору в Київі до переговорів. При цьому головою представників Української Держави був міністр торгівлі і промисловості — Сергій Гутник, головою представників Німеччини — ціс. Посол п. с. дійсний тайний радник Альфонс барон Мум фон Шварценштейн, головою представників Австро-Угорщини ц. і к. н. п. уповноважений посол і тайний радник Іван граф Форгач фон-Гімес і Гач.

Переговори велись в комісіях. Позаяк роботи в комісіях скінчилися, то сьогодня в кінцевім засіданні загальної Комісії прийшло між представниками Української Держави з одного боку і представниками Німеччини та Австро-Угорщини з другого боку до слідуючої згоди. При цьому належить рахувати прилоги № 1—10 враз з підприлогами 1 а і 6, 3 а—3 з, 5 А—В яко основні частини цього економічного договору.

I. Хліб.

Про хліб, олійні насіння, макухи і сімена заключено долучену в прилові 1 угоду про хліб від 10 вересня 1918 року враз з підприлогами: 1а — план добування хліба від 10 вересня 1918 р., 1б — наказ Міністерства Харчових справ що-до крайніх цін на хліб споживний і кормовий від 31 липня 1918 року. Що-до улаштування Української Харчової Ради заключено долучений в прилові 2 договір про улаштування Української Ради Харчових засобів від 20 вересня 1918. р.

II. Інші споживчі припаси.

Про інші споживчі припаси крім хліба заключено долучену в прилові 3 згоду від 10-го вересня 1918 року. До цього належать підприлоги: 3 а — згода про худобу від 10-го вересня 1918 року враз з принадежним додатком; 3 б — що-до овець від 10-го вересня 1918 р. 3 в — згода що-

до птиць від 10-го вересня 1918 р.; 3 г — згода що-до сала, масла, сира від 10-го вересня 1918 р.; 3 д — згода про мясні консерви від 10-го вересня 1918 року; 3 е — згода про яйця від 10-го вересня 1918 р.; 3 ж — згода про цукор від 10-го вересня 1918 р.; 3 з — згода про спирт від 10-го вересня 1918 р.

III. Сировина.

Про сировину заключено долучену в прилозі 4 згоду від 9-го вересня 1918 року.

IV. Ввіз товарів.

Про ввіз товарів заключено долучену в прилозі 5 згоду від 9-го вересня 1918 р. з лідприлогами: 5 А — згода що-до вугілля від 10-го вересня 1918 р.; 5 Б — згода що-до постачання мінеральних олійних продуктів від 9-го вересня 1918 р.; 5 В — згода що-до цін мінеральних олійних продуктів від 9-го вересня 1918 р.

V. Фінанси.

Що-до фінансів заключено долучену в прилозі 6 згоду про фінанси від 10-го вересня 1918 р. Центральні Держави оплачують хліб, цукор і спирт відповідно до цього фінансового договору (прилога 6). Коли б договір в якісь часі не прийшов до виконання, або коли б наступив випадок § 9 уст. З фінансового договору, то Центральні Держави оплачують хліб, цукор і спирт по половині в марках і коронах по курсах і постановах фінансового договору. Виняток становить хліб, поскільки Україна що-до його постачання не дає достаточних гарантій. Право Центральних Держав платити за хліб, цукор і спирт в карбованцях, які вони одержали за вивози на Україну, постановами цього уступу не порушуються. Скільки Центральні Держави цих карбованців одержуватимуть на підставі вивозів для приватних українських установ, стільки вони їх будуть вживати до оплати хліба. Коли вивіз до українських урядових установ буде виконаний, то заплата повинна відбуватися шляхом зарахування. Оскільки в прилогах до економічного договору означено ціни в рублях, то вони рахуються, яко постановлені в карбованцях; через те не порушується право Центральних Держав, скільки вони мають право ввоза рублів.

VI. Дорожні зносини.

(Комунікація).

Що-до дорожніх зносин (комунікації) заключено долучену в прилозі 7 згоду про урегулювання дорожніх зносин від 9-го вересня 1918 р.

VII. Перевіз.

Що-до перевозу товарів заключено долучену в прилозі 8 згоду про перевіз товарів від 9-го вересня 1918 р.

VIII. Залізничні тарифи.

Що-до залізничних тарифів заключено додатку в прилозі 9 згоду про залізничні тарифи від 9-го вересня 1918 р.

IX. Мита.

Що-до мита заключено додатку в прилозі 10 згоду про мита від 10-го вересня 1918 р.

X. Організації.

Надалі права Німецько-Австро-Угорської Централі в Київі (названої в прилогах Господарською Централею) застаються в силі. При Українському Міністерстві Торгу й Промисловості установлюється Комітет для зовнішнього торгу, який складатиметься з представників Українського Уряду і Правліннів Центральних Держав, представників торгу, промисловості і споживачів (потребителів) України, а також з представників діяльних на Україні господарських установ Центральних Держав. Центральні Держави вказують українському Міністрові Торгу призначених від них представників. Цей Комітет матиме задачу: 1. інформувати постійно приналежні установи о ході ввозу і вивозу, 2. обмірковувати заходи (способи), які відносяться до зовнішнього торгу що-до ввозу й вивозу, 3. предкладати свої праці й пропозиції, які мають вплив на зовнішній торг, 4. збирати статистичні дати про зовнішній торг України з Центральними Державами.

XI. Болгарія й Туреччина.

Представники Центральних Держав заявляють, що Центральні Держави порозумілися з Болгарією і Туреччиною що-до економічного договору з Україною і взяли на себе вдовolenня цих Держав з одержаного від України.

XII. Протяг часу.

Цей економічний договір дійсний до 30-го червня 1919 року. Порозуміння входить в силу, на скільки воно ще не вживається на ділі, від дня підписання. Оскільки в прилогах нема іншої постанови, відносяться названі скількості до часу від 1-го серпня 1918 року до 30-го червня 1919 року. Заключаючі договір Держави зійдуться в травні 1919 року для переговорів, щоб наново заключити економічну угоду між Україною з одного боку, а Німеччиною і Австро-Угорщиною з другого боку.

Київ, 20-го вересня 1918 року.

Голова Загальної Комісії: Міністр Торгу і Промисловості С. Гутник. А. Мум. Гр. Форгач.

Угода про хліб.

§ 1.

Що-до добування і розділу хліба, олійних сім'ян, макухів і насіння — зроблено слідучу угоду: Під хлібом в зміслі цієї угоди треба розу-

міти всі, на основі наказу Української Ради Міністрів про передачу Державі урожаю року 1918 заборонені сорти хліба, як: пшениця, жито, овес, ячмінь, просо, гречка, горох, біб, пшеничка і сочавиця, а також одержані при перерібці цих хлібних сортів продукти: як мука, крупи й отруби.

§ 2.

Сільське населення України забезпечується само хлібом і олійним сім'ям згідно з законними постановами. Натомісъ лишок, потрібний для забезпечення українських військ, військ Центральних Держав, пробувавших на Україні, українських міст, промислових округів і залізничників, а також лишок, призначений на вивіз — мають добуватися виключно Державним Хлібним Бюром. Самостійні закупки і реквізіції з боку військ Центральних Держав повинні бути, наскільки це ще не сталося, припинені, хиба що Державне Хлібне Бюро уstanовленої в порозумінні з Військовою Групою Київ і з о. к. ост (схід) норми для гарнізонуючих військ постачити не могло би. Для добування хліба уstanовляється постійний план (підприлога 1 а). — Розділ добутого скількості хліба, олійного сім'яни і макухів відбувається в той спосіб, що 65% призначається для української потреби, включаючи сюди також війська Центральних Держав, що находяться на Україні, 35% призначенні на вивіз до Центральних Держав. — Призначенні до вивозу скількості передаються Господарській Централі, або її уповноваженим. Коли б Державному Хлібному Бюрові не удалося постачити до 1-го грудня 1918 року принаймні 40 міліонів, а до 15-го червня 1919 року всього разом принаймні 75 міліонів пудів хліба, то Центральні Держави мають право допоминатися в заміні цього постачання цукру. Хліб, який бракуватиме до встановленої мінімальної вивозної кількості, маєтися замінити цукром у відношенні: вісім частин хліба до одної частини цукру аж до найвищої суми, всього разом: 3 міліони пудів цукру. Для постачання цукру є міродатні умови підприлоги З г. Центральні Держави мають право, коли мінімальна скількість 40 міліонів пудів до 1 грудня 1918 р. не буде видобута при співпраці Українського Уряду і зважаючи на важну потребу України, приступити до добування власними засобами в рамках цього договору.

§ 3.

Основними цінами для цих сортів хліба, які згідно § 2 уст. 2 постаються для Господарської Централі, — є максимальні ціни, обов'язуючі зараз на Україні. Ці максимальні ціни можуть бути змінені до 30-го червня 1919 року тільки у взаємному порозумінні заключаючих договір Держав. Максимальні ціни вказаних в § 1 уст. 2 сортів хліба уstanовлені наказом Міністерства Харчових Справ від 31-го липня 1918 року № 364, допущеним в підприлогі 1 б. Близькі постанови, які містяться в цьому наказові про визначення цін (підвищення й пониження), стосуються також до постачаннів Центральним Державам з такою мірою, що принципіяльно не вільно постачати хліба з більшою вогкістю, як 15%. Коли б мимо

того винятково виряжено груз з більшою вогкістю, як 15%, то слід на перегрузочній станції або в порті взяти два окремі зразки з цього грузу, котрі герметично переховані, відослати до третейського суду, назначеного на підставі § 10. Хліб має бути постачаним франко залізничної станції, або набережна морського порту. Продаючий повинен негайно зробити погрузку в вагони або байдаком до порту за зворотом власних коштів з боку купуючого. При погрузках на байдак дозволяє Господарська Централь манко до 1%. За кожний вагон і кожний пароплав робляться окремо розрахунки. Яко підстава до обрахунку служить: 1) При залізничній погрузці вага, яка установлена урядово на погрузочній станції; 2). При погрузці на пароплави вага, установлена купуючим і продаючим при погрузці, або принятті; 3). Установлення якості хліба (вага натуральна, аналіза, степень вогкості) відбувається при посилках залізничних на перегрузочній станції, а при посилках пароплавних — при погрузці або принятті товару в порту.

§ 4.

Господарська Централь повинна оплачувати крім основних цін після § 4 за всі через Українське Хлібне Бюро постачені товари слідуючі додатки: 1). За довіз товарів, включаючи інші непередбачені видатки, 35 коп. за пуд. 2). За втрату ваги і розсипку 1% основної ціни; 3). За важення товару, за всипку в мішки, за зашивання і позичку мішків 15 коп. за пуд; 4). За комісійні належності всякого роду — 35 коп. за пуд; 5). Яко доплата до організаційних і монопольних коштів Українського Міністерства Харчових Справ — 6 к. за пуд. Яких-небудь інших видатків Господарська Централь і її уповноважені винагороджувати не будуть.

§ 5.

Основні ціни (§ 3) враз з додатками (§ 4) виплачуватимуть в одній сумі за провізоричну (тимчасову) фактуру Господарські Централі і їх уповноважені: а) при посилках залізничних за врученням дублікату накладної; б) при погрузці на пароплав за врученням посвідчення, виданого уповноваженим Господарської Централі. Кінцевий розрахунок відбувається на підставі сконстантовання якості (§ 3).

§ 6.

Скоро тільки постачені на підставі цього договору товари перейдуть через сухопутний кордон України, або будуть погруженні на пароплав в якім-небудь порті українським, Господарська Централь оплачує українсько-му Міністерству Харчових Справ за кожний пуд 60 коп. Ця заплата є загальним відшкодуванням за всі державні й інші претенсії і труди; крім фрахту не можна побіч той суми домагатися ані належитостів гербових (штемплевих), ані місцевих оплат, ані інших з довозом звязаних сум.

§ 7.

До перевозу постачаних на підставі цього договору товарів відносяться заключені в прилові 8 умови.

§ 8.

Ціни на всі мельничні продукти, а також на олійні сім'яна і макухи, і потрібні для торгової розвязки постанови мають бути ще установлені по порозумінні між Українським Міністерством Харчових Справ і представниками Центральних Держав в Українській Харчовій Раді в Київі.

§ 9.

Насіння можна вільним способом закупувати і вивозити.

§ 10.

Всі з приводу цього договору виникаючі суперечки рішатимуться безвідклично третейським судом, який складається з трьох третейських суддів і знаходиться в Київі. Кожна з суперечників сторін визначає одного суддю. Обидва третейські судді повинні на протязі одного тижня по визначененні останнього з них порозумітися що-до особи третього третейського судді (Голови). Коли на протязі одного тижня не прийде до порозуміння, то вирішув жереб. Голова керує розправою.

Київ, 10-го вересня, 1918 р.

Гербелль. М. Гаврилів. С. Франкфурт. фон-Гревеніц
Газенкампф. Відфельд. Гоффінгер. Діре. Лайтгеб.
Гандль. Дарочі. В. С. Сінгер.

Прилога 1 а.

План заготовки хліба.

Місяць	Заготовка в мілійон. пуд.	Для України (65%)	Для екс- порта (35%)
В вересні	69	44·85	24·15
до кінця вер.	69	44·85	24·15
в жовтні	78	50·70	27·30
до кінця жовт.	147	95·55	51·45
в листопаді	34	22·10	11·90
до кінця листоп.	181	117·65	63·35
в грудні	29	18·85	10·15
до кінця груд.	210	136·50	73·50
В січні	29	18·85	10·15
до кінця січня	239	155·35	83·65
в лютому	19	12·35	6·65
до кінця лютого	258	167·70	90·30
в березні	19	12·35	6·65
до кінця березня	277	118·05	96·95
в квітні	12	7·80	4·20
до кінця квітня	289	187·85	101·15
в травні	12	7·80	4·20
до кінця травня	301	195·65	105·35
в червні	4	4	
до кінця червня	305	199·65	
в липні	4	4	
до кінця липня	309	203·65	
в серпні	4	4	
до кінця серпня	313	207·65	

Прилога 1 в.

Наказ

Міністерства Продовольчих Справ відносно твердих цін на хліб і фураж. 31/VII 1918 р.

Для переведення в життя закона, затвердженого паном Гетьманом, відносно передачі Державі вро жаю 1918 року встановлюється в межах України з 1 серпня ц. р. слідуючі тверді ціни на хліб і фураж.

1. Тверді ціни дійсні для здорового, непідгнившого і непідмокшого зерна вро жаю біжучого року і попередніх років.

Ціни дійсні для середньої вагкості від 13 до 15%.

Наімення хлібних злаків	До 1. грудня	Ціни в руб. за 1 тону	Ціни в копійках за пуд			Добра якість засмічених і та-ка інша примішка 3%	Вага в золотниках.
			1 груд. до 15 травня 1919 р.	Ціни в рубл. за 1 тону	Від 15 травня.		
Пшениця	960	586	720	440	640		128
Жито	780	476	585	357	518		120
Овес	750	458	563	344	500		75
Ячмінь	690	421	518	316	460		96
Просо	840		830		560		
Гречка	900		675		600		
Зел. горох	900		675		600	Без червоточини при 1%	
Зел. горох	960	604	743		660		
Пестрі боби	870		653		580	Добр. як. при 1%	
Блі боби	1050		788		700		
Прості боби	810		608		540		
Кукуруза	555		416		370	Добр. яко-сті зіс-овані ушко-днене зерно і росток не більше 3%, інша примішка 1%	
Чечевиця	900—1200	550—733	675—900		600—800	Добр. яко-сті розмір 4½—7 м.м., приймаючи на увагу колір при 3%	

Примітка. Ціни відносяться так само до хліба, поставляемого в Державне Хлібне Бюро, але по вині власника до вказаного строку не вивезеного.

б) При приміщі до пшениці зверху 5% остання буде поставлена в рахунок ціни на жито без добавки за побільшенну ваги.

в) При приміщі ячменю до вівса від 5 до 50% розрахунков провадиться окремо за овес і ячмінь без добавки за більшу вагу. Мішанка вівса з більш ніж 50% ячменю буде лічитись по ціні останнього. На замішаний овес поверх 30 золотників ваги добавки не робиться.

г) За збільшенну або зменшенну вагу пшениці, жита, вівса і ячменю буде зроблена відповідна добавка або знижка в розмірі 5 коп. за кожний

золотник на протязі часу до 1. грудня 1918. р. Від 1. грудня 1918. р. до 15. травня 1919. р. — 3 коп.

д) За змішаний ячмінь зверх 112 золотників не буде робитися добавки за змішану вагу.

е) За кожний відсоток засміченості більш або менш умовленої якості буде зроблена добавка або знижка в 1% від ціни відповідного строку. Примішка пшениці до жита, вівса до ячменю не лічиться засміченістю.

а) Кожна відсоткова примішка вівса, ячменю до пшениці або жита лічиться як підвідсоткова засміченість.

і) При виявленні засміченості не лічиться часті нижче 1/2%, але зверх 1/2% лічиться за один повний відсоток.

к) При вогкості хліба зверх 15% робиться знижка в розмірі витрат, котрі потрібні для приведення хліба в здатність, але не більше 90 коп. за 1 пуд.

Горох сточений червами, не більше 3%, рахується як не гарантований і робиться вичот з твердої ціни на нечервивий (гарантований) горох в 27 коп. за пуд.

При горосі, сточеному черваками від 3% до 10%, робиться вичот з твердої ціни на нечервивий горох в 90 коп. за пуд.

За можливий відсоток зверх 10 до 25% червоточини робиться крім згаданого вичоту в 90 коп. ще один в розмірі 9 коп. за кожний відсоток, а при червоточині в 25% і більше вичот за кожний відсоток зверх 25%

При кукурудзі, маючій зверх 25% ушкодженого або зіпсованого зерна, — робиться відчислення в 3 коп. за кожний відсоток, вище ж 17 коп. в 6 коп. за кожний відсоток. Ціни на підмочений і підгнивши або зіпсований хліб установлюють експерти, назначені місцевими продовольчими владами.

Підписаний: Міністр Соколовський.

Прилога 2.

Згода

про встановлення Української Продовольчої Ради.

§ 1.

Для завідування хлібом ріжного роду, кормовими продуктами, стручковими овочами, маслистими сіменами, сіменами ріжного роду, картоплею й картопляними продуктами установлюється на протязі часу до 1. вересня 1919. року Українська Продовольча Рада.

§ 2.

Нова У. П. Р. повинна приймати діла існуючого У. Н. Р. і для всієї України: 1) регулювати закупку й розділ указаних в першім пункті

X

пищевих і кормових продуктів через посередництво Державного Хлібного Бюро. 2) Дати директиви для постачання українських військ а також для військ Центральних Держав, знаходячихся на території України, залізничних продовольчих організацій, міст і промислових центрів. 3) Керувати експортом у Центральні Держави на основі встановлених поміж Україною, Німеччиною й Австро-Угорщиною згод. 4) Визначити експорт в інші краї.

§ 3.

У. П. Р. складається тимчасом: од Українського Правительства повинні бути призначенні: Голова і 4 члени. Од німецького Правительства повинні бути призначенні: 2 комісари і уповноважений, старшина Генерального Штабу Вищого Німецького Командування. Од Австро-Угорського Правительства повинні бути призначенні: 2 комісари (один австрійський і один угорський), один уповноважений Старшина Генерального Штабу Вищого Австро-Угорського Командування. Із чотирьох комісарів Центральних Держав вибирається перший, другий і третій товариш голови. Один из них завідує ділами.

§ 4.

У. П. Р. самостійно призначає час і програму для своїх засідань. На ці засідання запрошується по одному представнику як од Міністерства Шляхів, так і від спільноти центральної залізничної організації, а в випадку потреби запрошується також директори Державного Хлібного Бюро і „Wirtschaftscentrale“.

Постанови по господарчим питанням У. П. Р. пересилаються в Державне Хлібне Бюро для нагайного переведення в життя. Визнані ним за необхідні військові заходи повинні уповноваженими старшинами Генерального Штабу повідомлятись в відповідні штаби.

§ 5.

Існуючі організації Державного Хлібного Бюро й „Wirtschaftscentrale“ повинні негайно виконувати вказівки У. П. Р.

§ 6.

По всіх губерніях повинні бути оранізовані головні комітети У. П. Р. відповідно головним пунктам Державного Хлібного Бюро. Резиденцією головного комітету являється губерніяльне місто, за винятком Херсонщини й Поділля, головні комітети котрих будуть знаходитися в Одесі й Винниці. Головні комітети складаються таким чином: із одного представника Українського Міністерства Продовольчих справ, із одного-двох представників (українського походження) відповідного головного пункту Державного Хлібного Бюро. Із одного німецького комісара, одного уповноваженого старшини Генерального Штабу Вищого Німецького Командування, одного Австро-Угорського комісаря, одного уповноваженого стар-

шини Генерального Штабу Вищого Австро-Угорського Командування. По всіх місцевостях, в котрих відчувається потреба в установленні офіційльних відділів Державного Хлібного Бюро, принципово одночасно повинні уstanовлятись і місцеві комітети У. П. Р., котрі складаються таким чином: із одного представника Міністерства Продовольчих справ, 1—2 членів (українського походження) відповідного філіяльного відділу Державного Хлібного Бюро, одного делегованого урядовця „Wirtschaftscentrale“ у відповідний філіяльний відділ Державного Хлібного Бюро, по одному уповноваженому Німецького й Австро-Угорського Вищого командування, поскільки останнє найде доцільною місію своїх представників. При обговореннях і розв'язаннях транспортних питань повинні бути притягнені також представники і залізничних бюро і Центрального залізничного Бюро.

§ 7.

З приводу обсягу завдань та уповноважень, як головних, так і місцевих комітетів будуть із сторони У. П. Р. видані осібні інструкції.

§ 8.

Розпорядження для транспорту місцевим представникам спільної залізничної центральної установи в Київі видаються останньою. Місцеві представники спільної залізничної Центральної Установи повинні вкупі з українськими установами залізничної служби допомогати транспорту. При річних і морських транспортах повинні бути притягнені поруч з місцевими представниками спільної залізничної Центральної Установи в Київі також відповідні пароплавні організації при морському транспорті, особливо Чорноморські Установи.

§ 9.

Силаючись на видачий розпорядженням Ради Міністрів статут про Державне Хлібне Бюро з 15. липня 1918. року § 1-12, встановлюється, що розпорядження принципового характеру для державного Хлібного Бюро і контроль над ним повинні провадитись через У. П. Р.

§ 10.

Всі уповноважені Міністерства Продовольчих Справ, Державного Хлібного Бюро та „Wirtschaftscentrale“, які порушують розпорядження У. П. Р. — чи заключають сепаратні договори, з ініціативи У. П. Р. підлягають в той же час увільненню з служби. Злочини військових органів передаються У. П. Р. Верховному Командуванню, або Ost A. K. — або спільній залізничній Центральній Установі в Київі. —

Київ 10. вересня 1918 року. Підписи: Відфельдт. Гревеніц. Гербелль. М. Гаврилів. С. Франкфурт. Гоффінгер. Лейтгеб. Дарочи. Гейноль. Діре. Вітінгер.

Прилога 3.

Згода

що - до інших споживчих припасів (з підприлогами а до з).

1.

Український Уряд запоручує Центральним Державам право до скінчення цього економічного договору, по мірі згоди, уложеній в підприлогах а до з, вивезти слідуючі скількості товарів: а) худоби до 11 мілійонів пудів, б) овець до 300.000 штук, в) птиць до 2 міл. штук, г) сала, масла і сира до 460.000 пудів, д) м'ясних консервів, ковбас і м'ясник товарів 200.000 пудів місячно, е) яєць до 2500 вагонів, ж) цукру 2½ міл. пуд. певно, а також дальші скількості після підприлоги ж, з) спирту до 20% періоду гонки 1918/19.

§ 2.

Картопля а також городина, овочі і вироби з них, як: консерви з городини й овочів, сушена городина, сушені овочі, а також мед, залишаються Центральним Державам до вільної покупки і вільного вивозу. При вивозі мармелади вчисляється цукор, вжитий до її виробу в контингент цукру.

§ 3.

Урядові посвідчення на вивіз виставлятиме Український Уряд виключно на ім'я „Німецько-Австро-Угорської Господарської Централі, яка тут носитиме називу „Господарська Централья“.

§ 4.

Коли-б Центральні Держави одержали в якісь часі меншу скількість товарів, ніж після цього договору й його прилог мали право вивезти, то ця менше одержана скількість припадає на користь інших періодів часу. Коби б Центральні Держави в якісь періоді одержали більшу скількість товарів, ніж їм після цього договору і його прилог слідує, то зменшиться відповідно скількість, яка має бути одержана в дальших періодах.

§ 5.

Всі згадані в цьому договорі продовольчі припаси, які будуть з боку Центральних Держав закуплені на вільнім ринку, вільні від всякого роду організаційних і вивозних оплат.

§ 6.

Всякі суперечки, виринаючі з цього договору, вирішуються остаточно третейським судом, який складається з трьох суддів третейських і находитися в Київі. Кожна з сторін має призначити одного суддю; обидва судді повинні на протязі одного тижня по своїм призначенні порозумітися що-до особи третього третейського судді (голови). Коли не прийде до такого порозуміння, тоді рішає жереб. —

Київ, 10 вересня 1918 р. Гербель. М. Гаврилів. С. Франкфурт. Відфельд. Газенкампф. (підпис нечиткий). Матусевич. Шнабель. Гоффінгер. Дарочи. Діре. Ляйтгеб. Кальман.

Прилога З а.

Худоба

§ 1.

Українське Правительство дозволяє Центральним Державам вивіз з України 11.000.000 пудів живої ваги худоби. Українське Правительство зобов'язується поставити 6 міл. пудів із цієї скількості через Особоупноваженого Українського Міністерства Харчових Справ. Центральне Бюро має право приймати участь в праці для заготовки худоби Українського Особоупноваженого. Решта в 5 міл. пудів буде по можливості закуплена Центральними Державами спільно з Особоуповаженим Українського Міністерства Харчових Справ.

§ 2.

Центральне Господарське Бюро виплачує Українському Правителству замісць побираних до цього часу організаційних і вивозних витрат загальне мито в 4 карбованцях з кожного пуду живої ваги. В разі активної участі Центрального Господарського Бюро в праці по заготовці худоби, ця ставка може бути знижена по згоді з Українським Міністерством Харчових Справ.

§ 3.

Худоба поставляється Центральному Господарському Бюрові по собівартості Українських Організацій. Для провірки собівартості Уповноваженим Центрального Господарського Бюро надається право розглядати книги та рахунки Укр. Організацій. Існуюча згода відносно мінімальної ваги і максимальних цін залишається в силі (згідно додаткові).

§ 4.

Як правило, поставка провадиться партіями в 300 голів; партії менші чим в 300 голів можуть поставлятися в виключних, особозауважених випадках по згоді з Центральним Господарським Бюром. Партиї нижчі 200 голів не можуть бути поставлені.

§ 5.

Прийом поставляємої худоби повинен провадитися не пізніше 10 днів зо дня заяви поставки.

§ 6.

Питання платні за годування й догляд за худобою на випадок запізнення прийому його Представниками Центрального Господарського Бюра повинне регулюватися Особоуповноваженими Господарським Бюром на підставі провіреної собівартости витрат Українського Правительства.

§ 7.

На випадок признання експертами-прийомщиками Центрального Господарського Бюро худоби жирною, за цю худобу повинна бути виплачена Центральним Господарським Бюром установлена в кожному окремому випадку премія.

§ 8.

Українському Особоуповноваженому і Центральному Господарському Бюрові надається право встановлення дальніших подrobiць поставок в окремому договорі, в розумінні поширення й доповнення вище наведених параграфів.

§ 9.

Постанови §§ 3 та 7-го можуть бути змінені по згоді Особоуповноваженого Укр. Міністерства Харчових Справ з Центральним Господарським Бюром.

Київ, 10. вересня 1918. р. Гербель. М. Гаврилів. С. Франкфурт. Давидів. Відфельдт. Дарочи. Дюре. Лейтгеб. Шнабель. Кальман.

Додаток до прилоги З а.

Згідно договору від 13-го квітня 1918. року встановлена мінімальна вага рівняється 15 пудам. Дійсні слідуючі ціни:

з 15 пуд. до 20 п.	25 карб. за 1 п.
„ 20 „ „ 25 „	30 „ „ „ „
„ 25 „	35 „ „ „ „

Київ, 10 вересня 1918 року.

Гербель. М. Гаврилів. С. Франкфурт. Давидів. Відфельдт. Гоффінгер.

Додаток З б.

Вівці.

§ 1.

Український Уряд дав Центральним Державам право вивезти з України 300,000 штук живих овець, з тієї скількості він зобов'яується постачати Центральним Державам 160.000 штук через Головноуповноваженого Українського Міністерства Харчових Справ. Господарська Централія на рівні з Українським Головноуповноваженим має право участі в добуванні. Лишка із 140,000 штук буде закуплена центральними Державами в порозумінні з Головноуповаженим Українського Міністерства Харчових Справ.

§ 2.

Вівці будуть доставлені Господарській Централі по собівартості Української організації. Для звірнення собівартості дається Уповноваженим Господарської Централі можливість переглядати книги і рахунки Української організації. Зрештою устанавлюється: для овець, нестрижених з 1-го квітня 1918. року максимальна ціна коло 60 карб. від пуда.

§ 3.

Яко організаційні та вивозні збори належить платити Українському Міністерству Харчових Справ 4 карб. від кожного пуда вивозної живої ваги; оскільки Господарська Централія бере живу участь в ділі добування, може бути та ставка знижена по порозумінні з Українським Міністерством Харчових Справ.

§ 4.

Українському Головноуповноваженому і Господарській Централі пропонується увійти в порозуміння відносно решти деталів договора постачання овець.

Київ, 10-го вересня 1918. року. Підписи: Відфельдт. Гербелль. М. Гаврилів. С. Франкфурт. Гоффінгер. Дарочи. Діре. Лейтгеб. Шнабель.

Додаток З в.

Птиця.

§ 1.

Український Уряд дає Центральним Державам право вивезти 1.000.000 штук гусей і 1.000.000 інших птиць живих та убитих.

§ 2.

Продаж відбувається на вільному ринку.

Київ, 10-го вересня 1918. року. Підписи: Відфельдт. Гербелль. М. Гаврилів. С. Франкфурт. Гоффінгер. Дарочи. Діре. Лейтгеб. Шнабель.

Підприлога Зг.

Сало, масло, сир.

§ 1.

Український Уряд запоручав Центральним Державам право вивезти 400.000 пудів сала і 60.000 пудів масла і сира.

§ 2.

Центральні Держави обов'язуються на протязі місяців грудня 1918 і січня (лютого 1919 р. ніякого масла ані сиру не вивозити.

§ 3.

Український Уряд признає Центральним Державам право замісць 1 пуда сала вивозити 3 пуди свиней живої ваги.

§ 4.

Український Уряд заявляє готовність приступити до переговорів про дальший вивіз, коли вивіз вищевказаних кількостів не спричинить визначної шкоди краївій потребі.

Київ, 10-го вересня 1918. Гербелль. Гаврилів. С. Франкфурт. Відфельдт. Газенкампф. (Підпис не читкий). Матусевич. Шнабель. Гофінгер. Дарочи. Діре. Лейтгеб. Кальман.

Підприлога З д.

М'ясні консерви.

§ 1.

Український Уряд допоручає Центральним Державам право вивозити, яко самостійний вивозний контингент що-місяця 200.000 пудів ковбас і консервів, вироблених із різничих покидів (тельбухів і крові). Коли тільки Центральні Держави частину цих 200.000 пудів, а саме до 100.000 пудів в місяць вивезуть як чисті м'ясні консерви, то чиста (нетто) вага м'яса дійсно вивезених скількостів цих чистих м'ясних консервів зарахується в 200% до контингенту „живої худоби“.

§ 2.

Скупка худоби консервної має відбуватися згідно з умовами закупки для живої худоби (підприлога а).

§ 3. Центральні Держави мають право вивозити шкіри й інші різничні покиди консервної худоби. За кожні 13 $\frac{1}{2}$ пудів м'ясних консервів можна вивезти одну шкуру.

Київ, 10-го вересня 1918 р. Гербель. М. Гаврилів. С. Франкфурт. Відтфельдт. Газенкампф. (підпис не читкий). Матусевич. Шнабель. Гоффінгер. Дарочи. Діре. Ляйтгеб. Кальман.

Підприлога З д.

Угода про цукор.

Артикул I.

Урожай 1918/19 р.

§ 1.

Український Уряд обов'язується постачати Центральним Державам або їх уповноваженим, а в даний момент „Господарській Централі“, до 30-го липня 1919 року 2.500.000 пудів цукрового піску. Коли виріб цукру на Україні в 1918 році перевищить скількість в 22 мілійони пудів, то Центральні Держави матимуть право домагатися від Українського Уряду постачання цукрового піску в скількості 33 $\frac{1}{3}$ % загального лишку. Український Уряд повідомить не пізніше 1-го квітня 1919 року про розмір продукції цукру за 1918 рік. Центральні Держави повідомлять не пізніше 15-го квітня 1919 р., в якій мірі вони схотять користуватися своїм правом одержання.

§ 2.

Український Уряд зобов'язався згідно з § 2 прилоги (договір про хліб) постачати Центральним Державам цукровий пісок взамін недопостачаного хліба (себ-то на випадок постачання менше, ніж 75 мілійонів пудів хліба до 15 червня 1919 року), а саме на слідуючих умовах: а) заміна відбувається в такий спосіб, що за кожні вісім пудів хліба постачається 1 пуд цукру; б) постачання цукру в заміну за хліб не повинно гуртом перевищати 3.000.000 пудів; в) коли Центральним Державам до 1

грудня 1918 року не буде постачено 40.000.000 пудів хліба, то їм надається право домагатися постачання такої скількості цукру, яка рівняється восьмій частині недопостачаного хліба. Центральні Держави заявляють на протязі двох місяців по виясненні постаченої їм до 1-го грудня 1918 року скількості хліба, чи і о скільки вони користуватимуться своїм правом одержання; *г) Центральні Держави заявляють на протязі одного місяця по виясненні постаченої їм до 15-го червня 1919 р. скількості хліба, оскільки вони користуватимуться своїм правом одержання, коли б воно їм в тім часі служило; д) коли б Центральні Держави з причини недопостачання хліба до 1-го грудня 1918 р. одержали цукор, а Україна через пізніше постачання хліба вирівняє в цілості, або частинно, бракуючі скількості, то Центральні Держави повинні на домагання України звернути її на протязі двох місяців по заявленні домагання відповідну скількість цукру однакової якості і якої-будь продукції по цінам цього договору.* *е) на покриття можливих замін, а також для власпокоення однорічної внутрішньої потреби, Український Уряд держатиме в цукрових магазинах запаси цукру, розміри яких рівнятимуться найвищому розмірові можливої з боку України заміні.*

§ 3.

Цукор мається постачати доброї якости (сухий, білий) продукції кампанії 1918/19 р. Український Уряд негайно поставить до розпорядку Господарської Централі 10 більших аразків в шкляних пляшках, які мають бути запечатані як печаткою Уряду, так також Господарської Централі. Ці аразки служать яко мінімальний первісний взірець; цукор гіршої якости не повинен постачатися, або виключається від приняття.

§ 4.

Ціна відповідає внутрішній ціні; однак в жаднім випадку вона не виносить більше, як сто (100) рублів за пуд нетто відносно твердо закуплених $2 \frac{1}{2}$ міліона пудів, 110 (сто десять) за пуд нетто за постачання цукру після § 2, а не більше, як 120 (сто двадцять) рублів за пуд нетто за постачання $33 \frac{1}{2} \%$ лишку цукрової продукції 1918 р. зверх $22.000.000$ пудів, все це франко-вагон стації виладування (роагрузки), стація дійсного заładування (нагрузки). При постачаннях із названого лишку і при постачаннях після § 2 прямиться на увагу внутрішня ціна, яка пристосовується завжди в тім моменті, в якім Центральні Держави заявляють своє право на одержання. Коли б Україна відпускала цукор продукції 1918/1919 р. іншим краям дешевше, то ціна для Центральних Держав понижується до цієї дешевшої ціни. Ціна уявляє собою загальну заплату за вартість цукру, а також за монопольну таксу і всі інші державні й публичні претенсії й повинності. Крім фрахту (включно бічних видатків) від стації вигрузки до сухопутного кордону не можна, значить, вимагати, або зараховувати ані гербових зборів, ані місцевих додатків, ані інших яких-небудь сум, сполучених з вивозом.

§ 5.

Цукор постачається в добрих мішках, без дірок, ємкості 5 до 6 $\frac{1}{2}$ пудів, які Український Уряд має дати безоплатно. Мішки повинні бути по можливості джутові; з браку таких можна також вживати мішки з погодна льняного або конопляного.

§ 6.

Приняття цукру через купуючих, або через визначені ними органи, відбувається так, що до якости, як і що до скількості на сухопутнім кордоні. Установлена там вага є для зарахування міродатною.

§ 7.

Оплата цукру по угодженій ціні Господарської Централі, або її уповноважених за установлену на сухопутній границі вагу і по видачі фактур з поданням номерів вагонів та накладних і порядкових дублікатів накладних. Оплата цукру, який пересилається до портів Чорноморських, наступить по принятті цукру на пристані і за вагу, установлену при принятті.

§ 8.

Всі для спільнот розвязки потрібні постанови повинні бути улаштовані між Українським Міністерством Фінансів і Господарською Централею в Київі на протязі трьох тижнів по заключенні цього договору. Господарська Централь подаватиме що-раз один місяць наперед до відома українського уряду, в яких скількостях і до яких кордонних стацій мають відбуватися постачання в дотичній місяці. Український Уряд передасть після того негайно Господарській Централі список цукрових заводів з означенням скількостів постачань.

§ 9.

Транспорт цукру, підпадаючого під цей договір, відбудуватиметься в боку Українського Уряду завсіди в порозумінні з залізничною Централею в Київі. Уряд зобов'язується споводувати постачаючі фабрики, щоб вони в кожнім дні погрузки після даного формулару подавали Господарській Централізвістку про погружено скількість.

Артикул II.

Урожай 1917/1918 р.

§ 1.

Центральні Держави заключили з Українським Урядом 24-го травня 1918 року договір про постачання 3 мілійонів пудів цукрового піску, а 18-го червня 1918 р. договір про постачання одного мілійона пудів цукрового піску, які ще не зовсім виконано. Український Уряд поручається за те, що ці договори негайно в договорних умовах будуть виконані. Оскільки в цих договорах беспосередній обов'язок постачання українських фабрик цукру є угрупованій, а ці фабрики невчасно постачають, прийме Український Уряд на себе постачання в умовах відносно договору.

§ 2.

Український Уряд згодився на це, що Німецький Уряд окрім закупленого згідно з арт. II § 1 згаданих договорів від 24 травня 1918 р. і 18 червня 1918 р. цукру в загальній скількості 4-х мілійонів пудів цукрового ціску, закупить на Україні дальших 2 1/2 мілійона цудів цукрового піску і з України вивезе. Український Уряд зобов'язався 500.000 пудів цієї скількості сам постачати, а 2 мілійони пудів мають бути закуплені безпосередньо від фабрик цукру і від банків. Ціна на цей цукор виносить 25 1/2 руб. за пуд, акциза 51 1/2 руб. за пуд, разом 80 руб. за пуд, які мають обраховуватися по 133 1/3 марок за сто рублів. Оскільки заплати відносяться до Уряду, то вони чиняться в половині через приписання на рахунок, а в половині через постачання державних кредитових білетів. До цих приписів на рахунок і постачання державних кредитних білетів стосуються всі умови заключених між Центральними Державами і Україною валютних договорів, оскільки вони відносяться до державної марки, а особливо § 5 і 6. На випадок, коли б не знайшлось достаточно поставників, які б схотіли постачати 2 мілійони пудів цукрового піску, Український Уряд зобов'язується постачати з свого боку недостаочну скількість по договорним умовам через фабрики, які він сам вибере. Німецький Уряд передасть про те яко-мога негайно Українському Урядові список постачаючих фабрик з поданням постачаннів, який чинитиме інтегральну частину цього договору. До якості і аразкування, до основи обраховування ціни, до спакування, приняття, подробиць заплати, розвязки договору, розділу скількості між постачаючі фабрики, організації транспорту стосуються постанови артикулу 1 (гл. § 3, 4, 5, 6, 7, 8, і 9). Оскільки приватні поставники заключили безпосередні договори з Німецьким Урядом, зобов'язується Український Уряд негайно дати дозвіл на вивіз поодиноких проданих скількостів, які випадають на кожну окрему фабрику, без дальших заходів купуючого. Український Уряд заявляє в цьому випадкові згоду на те, щоби купуючий обрахувався безпосереднє що-до угодженої з продаючим ціни по 25 1/2 руб. за пуд, обраховуючи по 133 1/3 марки за сто рублів, франко-вагон стаціяожної постачаючої фабрики. Сума заплати за акцизу чинить загальну відплату за монопольну таксу і за всі інші державні і публичні претенсії й повинності; проте, окрім фрахту з виключенням публичних оплат не можна біля цієї суми від стації висилки до сухопутньої границі домагатися, або зараховувати ані гербових зборів, ані місцевих данин (оплат), ані інших з вивозом сполучених сум.

Артикул III.

Центральні Держави вивозитимуть цукор, який вони закупили на основі цього договору до країн, які були частинами бувшої Російської Імперії — з приняттям окупованих країн — тільки шляхом товарообміну і лише по попереднім переговорі з Україною. Оскільки Центральні Держави постачатимуть цукор сусіднім з Україною країнам, то по більшім по-

розумінні вони допустять Україну, на її бажання, до участі в своїм товарообміні. Натомісъ Україна наперед повідомлятиме Центральні Держави про всі намірені дозволи на вивіз цукру (скількість, ціна і т. п.).

Артикул IV.

Всякі з приводу цього договору виходячи суперечки вирішуватимуться безвідклично третейським судом, який складається з трьох третейських суддів і находиться в Києві. Кожна з ведучих суперечку сторін повинна назначити одного третейського суддю. Оба третейські судді мають на протязі одного тижня по назначенні останнього погодиться що-до особи третього судді (голови). Коли на протязі одного тижня не прийде до згоди, то вирішує льос (жереб). Голова провадить розправи.

Київ, 10-го вересня 1918 р. Відфельдт. Мельхіор. Газенкампф.

Міністр фінансів фон-Замен. Матусевич. Гоффінгер. Діре. Дарочі. Ляйтгеб. Кальман. Шнабель.

Підприлога З. о.

Яйця.

§ 1.

Український Уряд запоручує Центральним Державам право вивезти з України 2.500 вагонів по 100 до 110 скринь, в кожній біля 1440 штук яєць.

§ 2.

Скупка відбувається на вільнім ринку.

§ 3.

Представники Українського Міністерства Харчових Справ і Господарської Централі можуть розділити дозволену до вивозу скількість на місячні рати (пайки).

§ 4.

Коли б через вільний оборот торговий в торгу яйцями вийшли визначні непорозуміння, обіцяє Український Уряд справу обміркувати і в разі потреби видати постанови до усунення таких непорозумінь.

Київ, 10-го вересня 1918 р. Гербелль. М. Гаврилів. С. Франкфурт.

Відфельдт. Газенкампф. (підпис нечиткий). Матусевич. Шнабель. Гоффінгер. Дарочі. Діре. Ляйтгеб. Кальман.

Підприлога З р.

Угода про спирт.

§ 1.

Український Уряд дає Центральним Державам право вивезти одну п'яту частину української продукції 40 % очищеного алкоголю в скількості, не перевишаючі двадцять міліонів літрів, коли б він не виповнив принятого на себе — після артикулу 1 § 2 угоди на цукор — обов'яз-

ку постачання цукру в замін 6 ведер 40 % алкоголю до 10 пудів хліба.

§ 2.

Постачання відбувається по установлений монопольній закупочній ціні, вагон-стачія вивантаження в бочках або котільних вагонах по вибору Українського Уряду. Бочки повинні бути в протягу одного місяця після переходу через границю звернені на стації вивантаження на рахунок покупачів.

§ 3.

Приняття й перевірка алкоголю в відношенні так його якості, як і його скількості, виконується покупачими, або вказаними ними органами на сухопутній граници. Установлена там вага береться за основу при розрахунку.

§ 4.

Уплата за алкоголь по установлений ціні за вагу, або скількість установлену по одержанні на сухопутній граници виконується „Wirtschaftscentrale-ю“, або її уповноваженими органами після того, як були врученні фактури — з вказанням номерів вагонів і накладних — і дублікати накладних, відповідно назначенному порядкові. Уплати за алкоголь, который відправляється в пристані Чорного моря, за вагу або скількість, установлена по одержанні, відбувається при одержанні алкоголю на пристані.

§ 5.

Про умови транспорту й постачання будуть заключені окремі угоди.

§ 6.

Центральні Держави обов'язуються до першого квітня 1919 р. повідомити, чи бажають вони використати своє право на вивіз.

Додаток № 4-ий.

Згода відносно сировідів.

1. Дерево

Центральним Державам надається право вивезти на 1 липня 1919 р. 11.200 вагонів дерева спеціальних сортів, напр., береза, ясінь, осика, дуб, виключається будівельний ліс, закріпляючий ліс, дрова та шпалы.

§ 2. Льон та льняна солома.

Вивіз льняної соломи вільний. З огляду недостачі льону на Україні Центральні Держави відмовляються від вільного вивозу останнього.

§ 3. Пенька.

Центральним Державам в першу чергу надається до вільного вивозу контингент в 750.000 пудів. Після закінчення збору біжучого врожно треба було обговорити й установити в спільному засіданні, яка скількість може бути представлена до вільного вивозу надалі.

§ 4. Бавовна.

Бавовна, котра знаходиться у приватних осіб, може бути предоставлена Центральним Державам тільки на підставі окремих переговорів в кожному окремому разі.

§ 5. Клапті та ганчірки.

Вовняне та мішане ганчірря, маюче принаймні 50 % вовни, представляється до вільного вивозу. Сортироване полотняне, бавовняне і пенькове ганчірря дозволяється вільно вивозити тільки до 1-го лютого 1919 р.

§ 6. Вовна.

Хоча на Україні не мається лишку вовни, але досягнута згода в тім напрямі, аби в кожному окремому разі спільна комісія вирішувала питання про те, чи можливо предоставити до вільного вивозу окремі партії вовни. Взагалі ж вільний вивіз не дозволяється. Українські представники бажають цією постановою особливо йти на зустріч Центральним Державам, розуміючи їх нагальну потребу, належно оцінюючи їх участь в спільній праці по збору вовни.

§ 7. Пенькові фабрикати.

Пенькові фабрикати допускаються до вільного вивозу. Під пеньковими фабрикатами розуміються фабрикати, які мають не менше 50 % пеньки. Для вивозу мішків завжди потрібний окремий дозвіл.

§ 8. Руда.

Центральним Державам надаються до вільного вивозу слідуючі скількості: $38\frac{1}{2}$ мілійонів залізної руди та 3 мілійони цієї марганцевої руди. Можливість побільшення цієї скількості повинна бути обговорена й встановлена спільною комісією, постанови котрої ще мусять бути затверджені паном Міністром Торгу і Промисловості.

§ 9. Метали.

Крім тих металів, котрі закуплені в Українському Військовому Міністерстві і предоставлені до вільного вивозу, постановлено поділити на групи, котрі придбатимуться Центральними Державами на вільному ринку в слідуючому відношенні: 30% надається Центральним Державам до вільного вивозу; 30% надається Центральним Державам в зарахунок тих (білих та чорних) металів, котрі мають доставлені ними машини; 40% повинні бути запропоновані Українському Правительству, при чому до закупочної ціни буде додане 5% організаційних видатків. Мала змішана комісія повинна постановити, в який мінімальний строк відповідне міністерство мусить вирішити питання про те, чи бажає воно взяти ці 40%

§ 10. Залізний лом.

Залізний лом представляється до вільного вивозу.

§ 11. Фероманган.

Фероманган представляється до вільного вивозу.

§ 12. Р тутъ.

Ртуть предоставляється до вільного вивозу.

§ 13. Стара резина (гума).

Стара резина предоставляється до вільного вивозу.

§ 14. Шкіра та кіожи.

Українське Правительство надає Центральним Державам право на ви-віз 300.000 сиріх великих шкір і 700.000 дрібних шкір (телячих, козячих та овечих). На випадок передачі Українським Правительством організації шкіряної монополії Синдикату Шкіряних фабрикантів, Центральні Держави обов'язуються закупати шкіри в згоді з названим Синдикатом. 1-го лютого 1919 року повинно бути обговорено в спільній комісії питання про те, наскільки і в якому розмірі вивіз шкір зверху указаних контингентів допустимий.

§ 15. Тютон.

Українське Правительство гарантує контингент в 250.000 пудів тютона з старого врожаю для вільного вивозу. Контингент із старого вро-жаю встановлений не пізніше 1-го грудні 1918 року з вказівкою на те, що буде допущено принаймні 250.000 пудів до вивозу.

Київ, 9-го вересня 1918 р. О. Свічин. Гоффінгер. Діре. Лайтгеб. Полковник Рімер. Відфельд. Барон фон Штаммер. Міхеліс. Клейнов.

Згода відносно ввозу товарів.

Додаток 5.

§ 1.

Як загальне правило дозволяється вільний продаж товарів, котрі вво-зяться на Україну з Осередніх Держав безпосередно споживачами та торговельними підприємствами.

§ 2.

Допускається утворення особливих ввозних товариств і організацій для закупу й розкладу тих товарів, контроль над якими Український Уряд по державним розумуванням найде необхідним лишити за собою. Такого роду інституції організуються раніш всього для вугілля й нафтових про-дуктів, котрі ввозяться (див. додаток А, В і С). Розклад цих продуктів чиниться департаментом палива. Другі урядові, чи підконтрольні урядові ввозні організації засновуються тільки по взаємній згоді.

§ 3.

Відкриваємо Українське Центральне Бюро по ввозу сільсько-господар-ських машин, котре складається з представників торговельних фірм, коопе-ративів, машинних фабрик і споживачів, а також з представників Україн-ського Уряду і Осередніх Держав, збирає закази на сільсько-господарські машини. Вивозні товариства Осередніх Держав всі закази, котрі поступа-

ють до них безпосереднє, повинні досилати їх на затвердження вище вказаного ввозного центрального бюро. В Комісії по закордонній торговлі (див. № X загального договору) повинно бути вказано, якого роду машини не вивозяться і в яких особливо почувається потреба, одночасно повинні бути вказані ціни й приняті на увагу інтереси української машинної промисловості. В вище вказаних межах всі споживачі і торговельні фірми можуть купувати самі, при чому ці закупки неподляться в затверджені бюро. Вивозні товариства повинні щомісячно оповіщати Центральне Бюро про те, які сільсько-господарські машини вони ввезли.

§ 4.

Про всі закази й прихід паперу повинно сповіщатися заснований Українським Урядом „Бумаго-імпорт“.

§ 5.

Відносно інших товарів Український Уряд згоджується на безпосередні зносини споживачів і місцевих торговельних фірм із ввозними товариствами Осередніх Держав. Українському Урядові залишається право вести відносно ввозних товарів реєстрацію й контроль над скількістю, получателем і сортом. Цим контролем будуть завідувати особливі органи Українського Міністерства Торгу і Промисловості.

§ 6.

Для облегчення зносин між Українським Урядом і вивозними товариствами й організаціями Осередніх Держав на Україні Українському Урядові залишається право призначати своїх представників на засідання вказаних товариств і організацій. Таке ж право делегувати своїх представників на засідання українських ввозних товариств або організацій мають Осередні Держави.

§ 7.

Для облегчення зносин між українськими покупцями і купцями Осередніх Держав ввозні товариства, як захотять покупці, будуть допомагати їм в зносинах з фірмами і посерединні при розрішенню їм виїзду в О. Д. або про приїзд торговельного або технічного представника.

§ 8.

Вивозні товариства Осередніх Держав повинні однаково відноситься до всіх українських покупців.

§ 9.

Признається, щоб взагалі надбавки на ціни в користь вивозних товариств Осередніх Держав не перевищали нормальних організаційних і торгових розходів.

§ 10.

Українські представники висловлюють побажання, щоб система контролюємих Урядом вивозних товариств не заставалася довше, як це безумовно потрібно з причин, визваних воєнними часами.

Київ, 9 вересня, 1918 р. В. Тимошенко. І. Ефрон. Ф. Королів. Гоф-фінгер. Дарочі. Ляйтгеб. Діре. Штаммер. Г. Тальманс. Міхеліс. Відфельдт. Дейман.

Згода відносно вугілля.

Додаток 5 а.

§ 1.

Німеччина приймає на себе поставку вугілля: в серпні 3.000.000 пуд. у вересні 3.000.000 п., в жовтні 3.000.000 п., всього 9.000,000 п. Як буде можливість залишити Українському Урядові опцію на місяць листопад і грудень, в розмірі вище зазначених контингентів місячних, то Україна повинна скористуватись цим не пізніше 1-го жовтня для скількости, признаеної на грудень. Постача чиниться в розмірі $\frac{1}{3}$ водяним шляхом $\frac{2}{3}$ сухим шляхом по можливості через станції Голоби і Волочиськ.

§ 2.

Призначений для постачання вугілля по розпорядженню Німеччини може бути з Верхньої Сілезії або з Рейнсько-Вестфальських шахт, а по добровільноті він не повинен бути нижче того, котрий поставляється досі. Шахтам повинно указати на необхідність звернути більшу увагу, ніж досі на можливість самопаління.

§ 3.

Ціни визначаються вагон-франко Голоби або друга українська погранична станція сухим шляхом 4, 25 руб. і товарна Одеса або друга українська гавань 4, 75 руб. за пуд. При розрахті приймається на увагу вага грузу згідно з дублікатом накладної станції відправки, при чому для покриття можливої недостачі робиться загальна скидка в розмірі 3% ваги, зазначеної шахтами.

§ 4.

Приймання вугілля вчиняється Українським Уповноваженим на станціях перегрузки при перевозці сухим шляхом або після приходу пароходу в гавань. Вигрузка пароходів — діло України, перегрузка з німецьких вагонів на українські з 1-го серпня приймається Німеччиною на свій кошт.

Київ, 10-го вересня 1918 року. А. Мономахов. Відфельдт. Гоффінгер. Луфт.

Підприлога 5 б.

Угода про постачання нафтових продуктів.

§ 1.

Прибічняю давнішими угодами, а саме після протоколу від 2-го травня 1918 р. і після відношення торгового союзу „Схід“ від 22 червня 1918 р. Українському Міністерству Торгу, скількощі нафтових продуктів повинні, оскільки вони ще не поставлені, на угоджених умовах негайно бути поставлені.

§ 2.

Яко найближча місячна частина буде з боку Австро-Угорщини на

вересень 1918 року постачана скількість в 4.880 тон. Розділ цієї скількості після ріжноманітних якостів і припадаючі до них ціни, видні з підприлоги В. В місяці жовтні 1918 р. буде постачена загальна скількість біля 5.000 тон, яка однак в міру можливості буде підвищена до 6.000 тон. Маючи постачатися в місяці листопаді й грудні скількості, — оскільки це особливими обставинами воєнного положення не буде унеможливлене, залишаться такими, як і в місяці вересні. Поділ постачання від жовтня до грудня на окремі маючіся постачати якости буде сповіщений пізніше. При цьому українські бажання мають бути що-могауважені. Ціни за місячне постачання на жовтень лишаються такі самі, як і в місяці вересні. Ціни на пізніші постачання будуть угоджені додатково.

§ 3.

Що-до технічних умовій маючихся постачати нафтових продуктів дає вияснення додучена підприлога А. Для цих продуктів, що до яких подання технічних означення якості бракує, має бути негайно додатково зроблено. Порука за те, що постачання відповідатимутъ цим технічним означенням якості, не може бути дана. Угоджені ціни розуміються за ті якості, які подані в підприлогі В. Домішана вода не буде оплачена. Коли дійсно постачаний продукт не відповідатиме технічним означенням якості, то оплачуватиметься за нього, як за найближчу нижчу угоджену якість. Коли постачання такої нижчої якості взагалі не передбачено, то треба буде порозумітися окремою згодою. Приняття відбуватиметься після спільно складеної інструкції, якій належить подати всі вагання якостів.

§ 4.

З боку Українського Уряду виражається побажання, щоб в місяцях вересні і жовтні можна одержати мазут в точці стисення не вище як 5° Ц., в місяцях листопаді і грудні не вище як 10° Ц. Точка стисення постачаємого мазуту буде подана до відома Центральним Державам до кінця вересня. Українському Урядові прислуговуватиме право в протязі 14 днів по одержанні звідомлення від постачання відмовитися. Посилки, надані до приходу відмови, мають бути прийняті.

§ 5.

Означені в §§ 1 і 2 нафтovі продукти прийматиме уповноважений Українського Уряду з Австро-Угорських вагонів на австрійській кордонній станції, або з борту (палуби) в Одесі. Ціни розуміються франко український вагон-кордонна станція, або франко-Брайля. Український уряд може приготувати в Брайлі свої власні перевозні засоби. Для обрахування скількостів, постачених через сухопутний кордон, в міріодатною вага, установлена в прійомній станції, а для скількостів, постачених морською дорогою, е міріодатною вага, установлена в морськім фрахтовім (дублікатовим) Бюрі в Брайлі.

§ 6.

Український Уряд клопотатиметься про те, щоби завсіди були на-

поготові вагони цистернові, потрібні для висилки нафтових продуктів.

Київ 9-го вересня 1918 року. В. Тимошенко. А. Мономахов. О. Андерсон. Гоффінгер. Діре. Ляйтгеб. Дарочі. Люфт. Трайсфельдт. Відфельдт.

Згода відносно цін нафтових продуктів. Додаток 5. С.

20 тон середнього бензину	Руб. 45 за пуд
300 " тяжкого "	" 37,50 " 1)
500 " керосину	" 17,50 "
600 " газового масла	" 19,50 "
1200 " мауута (покура)	" 13 "
300 " легкого машинового масла	" 47,50 " 2)
600 " середнього " "	" 50 " 3)
600 " тяжкого " "	" 55 " 4)
300 " циліндрового масла	" 80 "
300 " вулканового масла	" 30 "
30 " автомобільного масла	" 55 "
30 " жира	" 115 "
4880 "	

1) Удільна вага 0,830 — 0,842, температура запалення 30° Ц.

2) " 0,880 — 890, вязкість 3,1 — 4,0 при 20° Ц., температура запалення 150° Ц.

3) " 0,900 — 0,910, вязкість 3,1—3,5 при 50° Ц., температура запалення 165 — 175° Ц.

4) " 0,905 — 0,915, вязкість 4 при 50° Ц., температура запалення 175° — 185° Ц.

В. Тимошенко А. Мономахов. О. Андерсон. Відфельдт. Луфт. Трайсфельд. Гоффінгер. Діре. Ляйтгеб. Дарочі.

Прилога 6.

Угода про фінанси.

§ 1. Осередні Держави приймають на себе з випускаемых Україною державних, або банкових кредитних білетів такі на суму 1.600.000.000 (один міліярд шістьсот міліонів) карбованців.

§ 2. Осередні Держави мають право одержати сю суму до 30 червня 1919 року разом, або частинами. Прийом може робитись в сумах не менш 10.000.000 (дєсять міліонів) карбованців, при чім загальна сума одержаних карбованців на протязі одного місяця не повинна перевищати 250.000.000 двохсот (п'ятьдесят міліонів) карбованців у вересню, жовтню, листопаду і грудні 1918 р. і 100.000.000 (сто міліонів) в послідуючі місяці до 30 червня 1819 р.

Осередні Держави повідомляють Україну до 20-го числа кожного місяця, яку скількість карбованців вони бажають одержати в слідуючому місяці.

Коли Осередні Держави в одному місяці не скористаються своїм

правом, встановленим в § 1., або скористуються їм частиною, то їм надається право на пропорціональне збільшення вільних сум в розмірі ненодержаної скількості.

Україна відкрив інституціям, вказаним Осередніми Державами, рахунок в карбованцях в Державному Банку Київа, Одеси і Харкова і буде їх кредитувати в розмірі потрібних сум.

Поперед того, як відкрити рахунок в якому-небудь філіяльному Відділі Державного Банка у Київі, необхідно попереднє заручитись згодою Державного Банку в Київі.

Україна ручається за те, що суми, вказані в рахунках вищезгаданих інституцій, можуть бути в кожний момент виплачені готівкою.

Осередні Держави подбають про те, щоб виплата по сім рахункам робилася по можливості чеками.

§ 3. Україна заключає договір, міркуючи, що Осередні Держави зроблють все можливе, щоб допомогти Україні перевести в життя міркуему валютну реформу тим, що вони приймуть на себе замову по друкованню карбованців, а теж доставку паперу й фарби.

Україна через се збільшила свою замову в Державній Типографії в Берліні до круглої суми в 11.500.000.000 гривен = 5.750.000.000 карбованців, яка замова повинна бути виконана до 1 січня 1919 р. при захованні первоначального розділу строків для доставки замовлених карбованців і теж при захованню розділа згідно з первоначальною замовою.

Україна постілько визволяється від обов'язків представлення кредитних білетів, поскілько Державна Типографія не виконала замови України згідно з виробленим планом постачання. Непостачання зі сторони Державної Типографії постілько не приймається на увагу, поскілько Осередні Держави не скористували повнотою свого права на одержання карбованців.

Коли Державна Типографія шляхом збільшеного постачання в будучому вирівняє суму, котрої не хватає, то тим самим збільшується право Осередніх Держав на одержання карбованців на ті суми, на які Україна раніш вимагала визволення від обов'язку представлення кредитних білетів.

§ 4. Осередні Держави будуть пристосовувати одержані ними карбованці лише для задоволення потреб їх війська і їх приватних закупочних організацій і теж для виконання прийнятих ними на себе обов'язків на Україні.

§ 5. Україна буде поставати Осереднім Державам лише такі кредитові білети, котрі мають на Україні безмежну законну платежну силу й котрі еквівалентні карбованцям, утвореним законом 19-го грудня 1917 р.

Україна визначає для всього періода часу цього договору встановлену в законі 19-го грудня 1917 р. вагу чистого золота в золотому карбованці не нижче ваги чистого золота золотої монети в дві корони австро-угорської валюти.

6. Одержання Осередніми Державами кредитових білетів робиться так, що Україні представляється готівкою в її розпорядження в кожному

окремому випадку 5.000.000 корон пропорціонально одержаній Осередніми Державам сумі кредитових білетів до загальної суми 1.600 мілійонів, а саме: по курсу 0·85 (вісімдесят п'ять сотих) карбованця за одну марку і 0·50 (п'ятьдесят сотих) карбованця за одну корону.

Решта виплачується наполовину в марках, наполовину в коронах по вищевказаним курсам слідуючим чином: на 50% відкривається для Українського Уряду конто в Державному Банку в Берліні, поскілько мова іде про марки, і в Австро-Угорському Банку в Відні і в Будапешті, поскілько мова іде про корони; що до других 50% то Україна одержує за 25% 3 1/2 відсоткові двохрічні на пред'явителя німецькі державні казначейські білети по наріцательній ціні за вичотом поштучних відсотків за 25% — 3 1/2% дворічні, призначені на пред'явителя, австро-угорські скарбничі білети по наріцательній ціні з зачотом поштучних відсотків. Державні скарбничі білети заготовлюються примірниками в 100.000 марок, або по бажанню України в де-скільки сот тисяч; австро-угорські скарбничі білети заготовлюються примірниками в 100.000 корон, або в декільки тисяч корон.

Німецькі, австрійські і угорські скарбничі білети передаються в Державний Банк для України. Вони повинні бути відновлені постілько, по скільки Україна поки не має права ними користуватися.

§ 7. Україна не буде вільно розпоряджуваться предоставленими їй по змислу § 6. сумами Й переданими скарбничими білетами, призначеними виключно для валютних цілей України, до істечення однорічного строку після підписання будучого мирового договору між Осередніми Державами і находчимися з ними в становищі війни 5 великими державами і, значить, не може передавати такі в інші інституції. Й буде однак предоставлено можливість до істечення цього строку розпоряджуватись сими сумами і скарбничими білетами, а саме: сумами, находчимися в Державному Банку в Берліні й німецькими державними скарбничими білетами, — для цілей закупа товарів в Німеччині або для виплати по обов'язанням приватних і державних німецьких інституцій або для передачі банкам і банківським кінторам в Німеччині, допущеним до торгу девізами; сумами, находчимися в Австро-Угорському Банку, а теж австрійськими і угорськими скарбничими білетами для цілей закупки товарів в Австро-Угорщині або для виплати по обов'язанням приватним і державним австрійським і угорським інституціям, або ж для передачі членам девізової Централі в Відні або Будапешті.

Розпорядження скарбничими білетами буде мати місце постілько, поскілько не послідує інша згода між Осередніми Державами і Україною, — через переуступку скарбничих білетів Уряду тієї Держави, котра видала скарбничі білети по наріцательній ціні з надбавкою поштучних відсотків.

Осередні Держави обов'язуються, а саме кожна Держава відносно виданих нею скарбничих білетів, такі по вимозі України по наріцательній ціні з надбавкою поштучних відсотків оборотно закупити постілько, поскілько Україна має право сими скарбничими білетами розпоряджуватися.

Україна має, крім того, право розпоряджуватись своїми сумами в марках до 1% одержаних карбованців для виплат за кордоном через девізову Централю в Берліні; своїми ж сумами в коронах до 1% одержаних карбованців через девізову Централю в Відні і Будапешті.

Причитаючись суми на державному і на австро-угорському Банку будуть оплачуватись 3½ річними відсотками і будуть визволені від податків.

§ 8. Поштове повідомлення, а також розрахування з боку України робиться через Український Державний Банк, або через його уповноважених; з боку Німеччини через Державний Банк у Берліні, або через його уповноважених; з боку Австро-Угорщини через Австро-Угорський Банк у Відні, або його уповноважених.

§ 9. Осередні Держави мають право до 30 червня 1919 року ввезти на Україну не більше, як 500.000.000 рублів. Осередні Держави бажаючи допомогти Україні при її валютній реформі, постараються по мірі можливості обмежити ввіз рубля сумаю меншою вище зазначеної.

Ввіз цей виконується лише для залагодження потреб війська Осередніх Держав на Україні, при чому Осередні Держави обмовляють можливість другої згоди про ціль пристосування ввозимих рублів.

Осередні Держави роблять відповідну вказівку об обмеженню ввоза рублів на Україну особам, як військовим, також і приватним, котрі працюють на Україні в приватних закупочних організаціях.

Ввіз рубля позволяється вищезазначеним і другим особам лише на основі українського законодавства.

Осередні Держави приймають до відома, що Україна міркує для неукраїнських громадян обмежувати скількість рублів, котру може мати з собою кожний в'їзжаючий на територію України, сумаю в тисячу рублів.

Осередні Держави звільняються від вищевказаного обовязання і знову одержують право необмеженого ввозу рубля в випадку:

1) як що по яким небудь причинам маочеся на меті підготовлення валютної реформи (на приклад об'яву об обміні рублів на карбованці) до 1-го січня 1919 року не буде переведене в життя. Виключення з цього правила буде мати місце лише тоді, коли німецька Державна Друкарня не виконає прийнятих нею на себе обовязків по заключеним друкарським договорам в такій скількості, що в наслід цього підготовлення валютної реформи зробилось неможливим;

2) як що після 1-го січня 1919 р. послідує 2-х тижневий період, за час котрого на Україні у вільному обороті карбованець в порівненні з рублевими кредитовими білетами вартости 1000, 250, 50 та 25 рублів не розювався пересічно десятто відсотками вище. Строк 1 січня 1919 року буде відложене до 1 лютого 1919 р. в тому випадку, як що Німецька Державна Друкарня не поставить Україні до 31 грудня 1918 р. таку скількість кредитових білетів, щоби їй до того часу по виключенню постачених Осереднimi Державами кредитових білетів на підставі цього договору осталось в її розпорядженні девять з половиною міліардів гривен.

Осередні Держави мусять сповістити Україну в тижневий строк, як що вони обмірковують знову приступити до ввозу рубля.

Під рублями по змислу цього параграфа розуміються окрім рублів в кредитових білетах також: відсоткові білети внутрішнього руського займу, руські серії заемів і казначейські білети, а також інші, як платежні знаки, находячіся в обороті руських цінних паперів.

§ 10. Цей договір звільняється во всіх заінтересованих державах від гербових і других податків.

Київ, 10 Вересня 1918 року.

Прилога 7.

Угода про упорядкування комунікації (дорожніх зносин).

§ 1.

Установлюється, що обі сторони бажають як-найскорше досягнути вільних і безпереривних зносин. З боку Німеччини і Австро-Угорщини заявляється, а з боку України приймається під розвагу, що в'їзд до Німеччини і Австро-Угорщини, як і переїзд через ці території, а причин військової і політичної натури чинити залежним від особливих заходів остережності і держати в найтісніших межах.

§ 2.

Зокрема постановляється слідуюче: 1. Вільний виїзд великого числа осіб з огляду з одного боку на окріме економічне положення України не дозволяється. Німеччина й Австро-Угорщина залишають за собою право узгоджувати в'їзд українських горожан на свої території у кожному окремому випадкові від особливих дозволів.

§ 3.

Центральні Держави заявляють готовість приспішувати що-мога процедуру при виданні дозволів: 1. для органів Українського Уряду і інших українських публичних інституцій, які їхатимуть з доручення Уряду. 2. Для осіб, які приймають участь в українськім економічнім житті і викажуться що-до наміреної подорожі рекомендацією Міністерства Торгу і Промисловості. 3. В особливо гідних уваги, або спішних випадках.

§ 4.

Центральні Держави заявляють далі готовість про видані ними дозволи на виїзд на Україну повідомляти Український Уряд.

§ 5.

Україна має право домагатися усунення таких закордонних цивільних осіб, які на її території провиняються супроти державного порядку України. Центральні Держави улекштатимуть також що-мога українським горожанам переїзд через їх території згідно з принципами, постановленими в § 2.

Київ, 17 вересня 1918 р. Бородавський. Ф. Королів. І. Шафаренко. Гоффінгер. Дарочі. Відфельдт. Барон фон-Штаммер. Міхеліс. Біфін.

Прилога 8.

Угода про перевіз товарів.

§ 1.

Для перевозу товарів через територію України до Центральних Держав, як і через територію Центральних Держав на Україну обов'язують постанови Берестейського мирового договору від 9-го лютого 1918 р. артикул VII, II А, уст. 3, число 2 і 4, або В уст. 2, число 2 і 4. Україна й Центральні Держави обіцяють собі взаймно помагати що-мога при перевозках, при чим Центральні Держави умовляються, що вони тепер по причині війни находяться в надзвичайних обставинах і що з цим треба рахуватися.

§ 2.

При перевозі товарів мають бути заховані кордонні формальності, передбачені в існуючих митових приписах. Товари находяться під митовим закрепом.

§ 3.

Товари, які Центральні Держави перевозять через територію України, провадяться перевозовими посвідченнями Уповноважених влад Центральних Держав. Ці посвідчення предкладатимуться при переході через кордон на Україну Українським кордонним владам до оштемплювання, а відбратимуться при виході. Зразок перевозових посвідчень буде небаром між представниками заключуючих договір сторін злагоджений. В такий самий спосіб може Україна зорудувати перевозові посвідчення для товарів, які перевозитимуться через територію Центральних Держав.

Київ, 9-го вересня 1918 р. Підпи сали: С. Бородавський. Ф. Королів. І. Шафаренко. Гоффінгер. Дарочі. Барон Чамер. Міхаеліс. Відфельдт. Вільфінг.

Прилога 9.

Згода про залізничні тарифи.

§ 1.

Всі, вказані в цих згодах товари, повинні перевозитися по всіх державних і приватних залізницях по тарифним ставкам і установам, які будуть мати силу в час здачі їх. Поскольки ж тарифи для худоби і хліба (пункт 21, 22, 52, 68, і 117 українського товарного тарифу) будуть побільші більш ніж на 50% в порівнянні з тарифом першого квітня 1918 р., Українська Держава повертає Центральним Державам на грунті пред'явлення накладної з поверненням ріжниці.

§ 2.

Всі додаткові витрати будуть також стягатися на підставі існуючих в час відправки покупків ставок і постанов. Усі ті збори, які до цього часу взимались: так званий закордонний, воєнний і так званий український збір, припиняються для товарів ріжного роду (також худоба і т. і.)

§ 3.

Коли б зо всіх останніх товарів, вказаних в цій згоді (крім хліба і

худоби) при вивозі їх з гранicь України на територію Центральних Держав буде збиратися тариф, котрий буде більше превищати такий з 1-го квітня 1918 року, ніж на 100%, то Українська Держава повертає Центральним Державам шляхом видачі перебора незалежно від того, хто буде платником фрахту. Коли б тариф за товари, котрі перевозилися з території Центральних Держав на Україну, перевищий установлений 1-го вересня 1918 р. тарифні ставки, то Центральні Держави мають обов'язок уплатити ріжницю Українській Державі, повернути кошти незалежно від того, ким уплачено фрахт.

§ 4.

Сторони, котрі договоруються, будуть по можливості поошрятися взаємні зносини шляхом установ прямих тарифів і взаємного полегчення митного досмотру представниками від залізниць.

Київ, 9-го вересня 1918 р. Підписали: Лукашевич. Москалина.
Радонич. Барон Тшамер. Шіллер. Фіцнер. Дарочі. Реслер.

Прилога 10.

Угода про мито.

§ 1.

Заключаючі договір сторони годяться в тому, що від 1-го червня 1918 р. Центральні Держави мають оплачувати лише договорні мита і оплати, а саме: 1) В зносинах між Німеччиною і Україною служать за підставу постанови торгового і мореплавного договору від 10-го лютого (29 січня) 1894 р. включно до доданої до нього частини кінцевого протоколу від 9 лютого 1897 р. в зміненім додатковим договором і протоколом від 28 липня (15 липня) 1904 р. виді, а також мировий договір від 9 лютого 1918 р., заключений між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одного а Українською Народнью Республікою з другого боку. 2) В зносинах між Австро-Угорщиною і Україною служать за підставу постанови торгового і мореплавного договору від 15 лютого 1906 р., а також мирового договору між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної, а Українською Народнью Республікою з другої сторони. 3) В зносинах між Болгарією і Туреччиною з одної, а Україною з другої сторони служать за підстави постанови мирового договору від 9 лютого 1918 року про права найбільше приязної нації, заключеного між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одного, а Українською Республікою з другого боку.

§ 2.

Оскільки по 1 червня 1918 р. Центральні Держави оплачували вищі ставки, то їх не належить звернути. За ввезені товари в часі до 1 червня 1918 р. повинні згідно з постановами російських законів від 15 лютого і 18 березня 1915 р. платитися вищі ставки і, оскільки то вже не сталося, повинні бути доплачені.

§ 3.

Заключаючі договір сторони приступлять негайно до спільних переговорів, щоби в інтересах товарообміну між обома державами впровадити упрощення й полекшення українських митових формальностів.

Київ, 10 вересня 1918 р. Підписи: Відфельдт. Гоффінгер. (не читко). Шіллер. Діре. Матусевич. (не читко). Дарочі.

Додаток II.

Договор, заключений між Українською Державою і Грузінською Республікою.

Тісні економічні звязки, які завсіди існували між Україною і Грузією, дають підставу до вжиття заходів для заховання й надальше цих звязків і по можливості для дальншого їх розвитку.

Із-за цього Уряди названих країн признали потрібним заключити цей договір і з тою метою призначили уповноважених:

З боку Української Держави — Товарища Міністра Торгу і Промисловості — С. В. Бородавського.

З боку Грузінської Республіки — Представника Грузінської Республіки на Україні — В. В. Тевзая.

Призначенні уповноважені після взаємного обміну в відповідній формі складеними уповноваженнями установили:

I. Про загальні права громадян.

Ст. 1. Громадянам кожної з обох договоруючихся сторін надається, при захованні ними законів краю, повна воля приїзду, подорожування або мешкання на якім-небудь місці території другої договоруючоїся країни, при чому вони будуть користуватись повним захистом законів і влади як самі особисто, так і що до свого майна.

Ст. 2. Громадяне кожної із договоруючихся сторін одержують право набування, володіння, користування і розпоряження майном як рухомим, так і нерухомим, а також земельними нетрями на таких самих підставах, як і місцеві громадяне.

Ст. 3. Відносно судової оборони і порядку, громадяне кожної із договоруючихся сторін будуть користуватися такими самими правами, як і місцеві громадяне.

Ст. 4. Громадяне кожної із сторін, заключаючих цей договір, на території другої Держави увільняються від всякої офіційальної служби в суді, адміністрації, або громадської. Вони ж не підлягають військовій службі, як сухопутній, так і морській, також всім повинностям, які виникають через війну, або надзвичайні обставини, за винятком того випадку, коли ці повинності звязані з фактом володіння нерухомості, також коли цим повинностям підлягають громадяне інших Держав.

Ст. 5. Громадяне кожної із договоруючихся сторін мають право на території другої сторони закладати акційні і всякого роду торгові і коопераційні товариства, а також приймати участь в ужі існуючих цього роду установах, користуючись такими ж правами, які надані в цих випадках місцевим громадянам. Акційні товариства, а також торгові, промислові та фінансові підприємства, які законно ділають на території одної із договоруючихся сторін, признаються після реєстрації їх статутів або регуляментів відповідними органами другої Держави, яко маючі законне право провадити свою діяльність в межах другої зі всіма вирінаючими звідтіль наслідками.

Ст. 6. Відносно літературної і художньої власності, а також права на патенти, фабричні і торгові рисунки й клейма, громадяне кожної із договоруючихся сторін користуються такими самими правами і захистом, як і місцеві громадяне.

Про консульські зносини.

Ст. 7. Кожна із сторін, заключаючих договір, має право назначати в другу Державу Генеральних Консулів, Консульських та Торгових Агентів у всі порти і місцевості другої Держави. Всі пільги й права, зазначені представників означаються по принципу взаємності.

III. Про торговлю.

Ст. 8. Громадяне кожної із заключаючих договір Держав на території другої Держави користуватимуться такими самими правами, як і місцеві громадяне відносно торгу і промисловості і не будуть обложені іншими або вищими митами, ніж місцеві громадяне.

Ст. 9. Яко принцип уstanовлюється для обох сторін обовязок не ставити перепон взаємним торговим зносинам. Однак, відносно цих товарів, які підлягають, або можуть підлягати державній монополії, або тих, до яких в інтересах гігієни, ветеринарної поліції або громадської безпеки необхідно застосовувати заходи заборони, а також тих, що до яких необхідно в сучасний мент установити вивіз на підставі товарообміну, можуть бути застосовані особливі умови.

Ст. 10. Привозні з території Грузії на Україну і навпаки — з території України на територію Грузії товари є вільні від мита на території, куди товари перевозяться, або звідки вони вивозяться, коли, однак, стороною, яка ввозить даний товар із території сторони, збирається мито при ввозі в розмірі не меншім, як збирається ввозове мито на ці товари другою договоруючоюся стороною.

Ст. 11. Не рахується митом (ст. 10) збір, який може збиратися кожною із договоруючихся сторін при реєстрації вивозних з неї товарів. Розмір згаданого реєстраційного збору установляється аж до перегляду цього питання, з огляду на вказівки практики, в межах не більше 2% вартості вивозного товару.

Ст. 12. Торговці і промисловці, які живуть на території одної із договоруючихся сторін, коли вони покажуть легітимаційні посвідчення, видані належними установами їх краю, та докажуть, що одержали дозвіл на виконування промислів в своїй Державі, мають право на території другої сторони особисто, або через комі-вояжерів робити закупки і маючи при собі зразки товарів, приймати закази на території цього краю. Вище означені торговці і промисловці користуються в обох Державах відносно виконання своєї діяльності такими ж правами, як і місцеві громадянє.

Ст. 13. Обі договоруючіся сторони повідомляють себе взаємно офіційно про всі важніші законодавчі проекти на товаро-промисловому грунті.

IV. Про мореплавство.

Ст. 14. Українські судна і їх вантажі в водах Грузії, Грузінські судна і їх вантажі в водах України — користуються у всіх випадках такими самими правами, як судна і вантажі місцеві. Всяка пільга, або привилегія, яка передбачається одною із заключаючих договір Державою в стосунку до третьої Держави, тим самим поширюється й на другу сторону; допущеними із вищеприведених постанов винятками признаються пільги, які в сучасний момент надані, або могли б бути надані краєвому торговому флотові.

Ст. 15. Національність судна установлюється відповідно законам і постановам кожної Держави на підставі документів і патентів, виданих відповідною владою.

Ст. 16. Зовсім звільняються від оплати ластових зборів в портах обох Держав:

1) Судна, які приходять з вантажами і з ними ж відходять. 2) Судна, переходячі від одного порту до другого одної із заключаючих договір Держав, коли вони покажуть посвідчення про уплату цих зборів в якім-небудь із портів цієї Держави.

Це звільнення не поширюється на збори: маяковий, лоцманський, буксирний і інш., які збираються за услугу і приладдя до вантаження, та які оплачуються їх місцевими суднами.

Ст. 17. Всяке судно кожної із сторін, яке сіло на мілину, або потерпіло аварію близько берегів другої сторони, користується тими ж пільгами, як і місцеві судна.

V. Про транзіт.

Ст. 18. Всякого роду товари, які перевозяться через територію одної із сторін для другої сторони, мають бути звільнені від всякого транзітного мита з тим однак, що порядок установлюваний для захисту фіскальних інтересів Держави, через яку товар перевозиться, мусить бути захованний.

Ст. 19. Держави, заключаючі цей договір, взаємно обов'язуються оказувати поміч транзітові (ст. 18) у всіх напрямках, які не виключаються для транзіту.

VI. Про спеціальні конвенції, змішані комісії і термін договору.

Ст. 20. Для упорядкування відносин фінансових і торкаючихся комунікацій, а також поштових, телеграфних і телефонних зносин між обоюма договоруючими Державами мають бути заключені спеціальні згоди.

Ст. 21. Для розробки питання про мита, про можливий митовий союз, про детальну розробку митних відносин, про способи реєстрації вивозимих товарів та розмір зборів, складається Змішана Комісія із 4-х членів: 2 — від України та 2 — від Грузії.

Згадана Комісія вирішує також непорозуміння, які можуть виникнути між Україною і Грузією при застосуванні цього питання. Коли те, або інше вирішення якогось питання в Комісії не зbere більшості голосів, то питання вирішується або жеребом, коли Комісія на це згодиться, або шляхом перенесення питання на вирішення третейського суду з відповідним застосуванням правил Гаагської конференції.

Ст. 22. Договір цей входить в силу з моменту його підписання з винятком § 10., який до ратифікації приймає відповідне застосування тільки відносно товарів, якими компензується частинно, або цілком ввіз і вивіз товарів одної із договоруючихся сторін до другої. По ратифікації договору кожній із сторін залишається право відмовитися від договору (денонсування його) в кожний час, при чому від дня повідомлення противної сторони про таке денонсування — договір заховує силу ще на протязі двох місяців.

Київ. 5-го Грудня 1918 року. Представник Української Держави — Товариш Міністра Торгу і Промисловості — С. Б о р о д а е в с ь к и й. Представник Грузінської Демократичної Республіки — В.В. Т е в з а я.

Додаток III.

Відповідь Фінансово-Розчотної Комісії при Мировій Делегації України на заяву Фінансово-Розчотної Комісії при Російській Мировій Делегації 14-го серпня 1918 року.

Заява, яку подано 14 серпня 1918 року Головою Російської Фінансово-Розчотної Комісії при Мировій Делегації п. Х. Раковським, містить в собі 8 абзаців, з яких 5 перших містять в собі міркування, котрі закінчуються тим положенням, що „Никакія територіальна ізміненія права верховенства (и при расчленені — дисембрапії — государства), не допускають посягательства съ чьей бы то ни было стороны на государственный суверенитет“.

Українська Фінансово-Розчотна Комісія при Мировій Делегації не вважає можливим тут вступати в критику степені підставності тієї аргу-

ментації, котра міститься в перших 5 абзацах заяви Російської Комісії і привела Російську Комісію, в особі її Голови, до вищепропонованого тезису, позаяк в данім разі, науково-академічна контролерза являється зайденою для вирішення окресленого питання, яке стоїть на черзі, — тим більше, що Українській Комісії навіть не було випадку заперечувати той загальний тезис, що „Територіяльна ізм'єнія“ — в тім числі і „расчлененіе (дисембрація) государства“ на нові самостійні держави — „не умаляють и не допускають посягательства съ чьей бы то ни было стороны на государственный суверенитет“ над тими територіями, над якими він формально встановився.

Абзаци 5 і 7 в заявлі Російської Комісії аргументують те положення — той тезис, що „юридическимъ послѣдствіемъ для отдѣляющейся части“ (т. е. при расчлененії, дисембрації государства) являється обязанность принять международныя обязательства, которые специально лежать на отдѣляющейся области, какъ местного, такъ и личного характера“. Далі наводиться 4 випадки з історії, — треба думати, як юридичні прецеденти.

В абзаці 8 своєї заяви Російська Комісія стверджує, уже не посилаючись на історичні приклади, такий тезис, що „другимъ послѣдствіемъ для отпадающей части государства“ (при расчлененії — дисембрації — государства) являється обязанность возмѣстить убытки государства, отъ которого она отдѣляется, происходящие отъ этого отдѣленія въ самомъ широкомъ смыслѣ этого понятія.“ Тільки що наведена цітата передана тут точно і без всяких змін в знаках розділових.

II.

Українська Фінансово-Розчотна Комісія залишає на боці оцінку дійсного реального значення наведених в заявлі Російської Фінансово-Розчотної Комісії 4-ох випадків з 1839, 1859, 1871 і 1878 років, але вона констатує, що з абзацу 6-го в заявлі Російської Комісії — Українська Комісія повинна зробити такий висновок, що, як це твердить Російська Комісія, на Україну, котра складає знову державу відроджену, — з розпавшоїся — „расчленившіся“ — „дисембрірованной“ Російської Імперії — начислюються зі всієї суми зобов'язань розпавшоїся Російської Імперії виключно тільки такі зобовязання, котрі лежать специально на тих краях, що склали територію Української Держави.

Що ж торкається процитованого вище в абзаці 8-му тезису, то цей тезис, в запропонованій формуліровці, у всякім разі не піддається виразній оцінці його конкретного змісту.

III.

Переходячи до позитивного розвязання питання, яке стоїть на черзі, Українська Комісія базірується на загальновизнаному основному принципі, діючім як в праві в середині Держави, так і в праві між Державами, як абсолютний юридичний догмат, а саме: на тому тезисі, що *res transit cum onere suo*.

Цьому ґрунтовному началу відповідає і його конешний юридично-логічний коррелат: що підпадаюча річ надає новому власникові, до якого вона переходить, також всі приналежні до неї права, разом із зобов'язаннями

Загальні державні борги всіх виглядів, також в Російській Імперії, завсіди забезпечувались всіми маєтками Держави, — тобто всіми маєтковими цінностями всякого роду, які належать Державі, в чім би вони не містились і де б вони не знаходились. Такий, завсіди і всюди, був загальний — взагалі — принцип, котрий понад усім і в окремих випадках формально підтверджувався законами і написами. Приватні державні зобов'язання, в окремих спеціяльних випадках, забезпечуються в першу чергу коштами приналежних установ (бюджетовими — скарбовими або спеціяльними — власними) і майнами, які віднесені до їх приналежного відання.

IV.

Українська Держава не мав замаху на суверенітет і, в тім числі, на так зване „територіальне верховенство“ Російської Соціалістичної Федераційної Совітської Республіки. Але Українська Держава вимагає, по праву і справедливості, розподілення того скарбового майна, яким володіла бувща Російська Імперія, і Українська Комісія, на підставі всесторонньої справедливості, пропонує готовість Української Держави, при цій умові, принести на себе припадаючу частину боргів занепавшої Держави — Російської Імперії. В цій неzmінній позиції Української Держави нема ніякого з її боку домагання на яку небудь участь в імперіумі на території Совітської Республіки, або на який небудь територіальний кондомініум, а тільки окреслене і точне домагання перевести розрахунок між Україною і Совітською Республікою у всім широкім активі і пассиві маєткових правовідносин бувшої Російської Імперії, в утворенні якої, на протязі двох з половиною століть з гаком, — а саме: в період самого інтензивного розвитку Російської Імперії, — Україні належала також сама інтензивна і цілком рівноцінна участі.

Українська Комісія звертає увагу на той безперечний юридично тезис, що права фіска на нерухоме майно в сучаснім державнім праві не складають ніякого ні імперіума, ні так званого домініум — еміненс, а вміщаються в загальнім цівільнім правовім строї. Такий порядок річей неодмовно признається і панує уже багато віків. Він точно встановився без всяких вагань також в бувшій Російській Імперії.

Українська Комісія завдяки цьому стойте непохитно на заявленій нею позиції, що фінансовий розрахунок між Совітською Республікою і Україною повинен розширяватися на все майно казни і всі зобов'язання занепавшої Російської Імперії, котрі були на лиці до того часу, коли Україна конституїровалась, як самостійна Держава, у 1917 році.

V.

Що торкається історичних прикладів з 1839-го, 1859, 1871 і 1878

років, які приводяться в 6 і 7 абзацах заяви Російської Комісії, то Українська Комісія заявляє, що їй добре відомо, що бувши прикладами — випадками — в міжнародових відносинах питання права не розвязуються уже по тій простій причині, що ці приклади, яким бажають несправедливо надати значення юридичних прецедентів, взагалі мають, кожий свій специфічний індівідуальний характер по змісту і по політичній обстанові і зокрема, це треба сказати також про наведені в заявлі Російської Комісії 4 приклади.

Упавша Російська Імперія уявляє, в данім відношенні, — в свою чергу, цілком свій особливий приклад і вимагає власного — індівідуального розвязання, згідно з його корінними одмінами.

VI.

Відносно 8-го абзаца в заявлі Російської Комісії, Українська Комісія не рахує можливим взагалі висловитися, поки сформульований в цім абзаці тезис не буде вияснено в досить зрозумілій конкретній формі. В запропонованій формуліровці Українська Комісія не може з'ясувати собі цього пункту в заявлі Російської Комісії.

Додаток IV.

Копія.

Предварительныя Соглашенія (України з Доном).

Кievъ, 1918 года Августа 7 дня.

Уполномоченные Правительствъ двухъ независимыхъ Государствъ Украинскаго и Всевеликаго Войска Донскаго заключили настоящее предварительное соглашение въ нижеслѣдующемъ:

1. Границы, раздѣляющія названныя Государства опредѣляются послѣдней административной границей, отдѣлявшей Украину отъ прежней области Войска Донскаго, т. е. между послѣдней и Екатеринославской, Харьковской и Воронежской губерніей, при чемъ въ районѣ Мариуполя, который остается за Украиной, стороны признаютъ необходимымъ отвода на востокъ площади земли, необходимой въ цѣляхъ обеспеченія единства административно-хозяйственнаго управления города и порта съ ихъ окрестностями, для чего должна быть образована въ кратчайшій срокъ съгласительная Комиссія.

2. Оба договаривающіяся Государства, установивъ въ пунктѣ 1-мъ сего соглашения свои взаимные границы, признаютъ взаимно свою независимость и суверенитетъ.

3. На границѣ названныхъ Державъ они имѣютъ право устраивать свои таможни.

4. По стратегическимъ соображеніямъ Донскими войсками временно

занимаются ж. д. линії Чертково-Лиски и Лиски-Поворино впредь до прекращенія угрозы съ сѣвера неприкосновенности територіи Украины и Всевеликаго Войска Донского.

5. На території Всевеликаго Войска Донского Украинская народность пользуется всѣми правами въ области языка, школы и культуры наравнѣ со всѣми прочими гражданами изъ казачьяго сословія.

Такія же права представляются на Украинѣ Донскимъ уроженцамъ.

6. Оба договаривающіяся Государства обязуются не заключать впредь договоровъ съ другими Государствами и вооруженными организаціями, направленными во вредъ интересовъ другъ друга.

7. Обѣ договаривающіяся стороны обязуются въ кратчайшій срокъ заключить особое соглашеніе :

- a) О свободномъ транзите.
- b) О товарообмѣнѣ.
- c) О таможенныхъ отношеніяхъ.
- d) О финансовыхъ взаимноотношеніяхъ.
- e) О желѣзнодорожной и почтово-телеграфной конвенціяхъ.
- f) О смѣшанныхъ комиссіяхъ по регулированію вопросовъ, касающихся Донецкаго Бассейна въ цѣляхъ сохраненія хозяйственного единства такового.

8. При этомъ Всевеликое Войско Донское обязуется принять всѣ мѣры къ обезпеченію Донецкаго Бассейна продовольствіемъ и смазочными материалами, Украина къ снабженію лѣсомъ и металлическими издѣліями.

Для урегулированія вопросовъ, указанныхъ въ пунктахъ 7 и 8, учреждаются особыя смѣшанныя комиссіи.

Додаток V.

Договоръ о совмѣстномъ регулированіи вопросовъ, касающихся Донецкаго Бассейна.

Правительства Всевеликаго Войска Донского и Украинской Державы, принимая во вниманіе цѣльность экономического организма Донецкаго Бассейна въ цѣляхъ способствовать возстановленію и развитию Донецкой горнозаводской промышленности, рѣшили, согласно статьи 7, подписанного ихъ уполномоченными въ Киевѣ 7-го Августа и. с. 1918 года „Предварительного Соглашенія“, заключить договоръ о совмѣстномъ регулированіи вопросовъ, касающихся Донецкаго Басейна и назначили съ этой цѣлью своими уполномоченными: Правительства Всевеликаго Войска Донского: Юрія Николаевича Вознесенскаго, Директора Эксплоатационнаго Департамента; Правительства Украинской Державы: Владимира Александровича Ауэрбаха, Товарища Министра Торговли и Промышленности; Андрея Васильевича Лукашевича, Товарища Министра Путей Сообщенія; каковые уполномоченные постановили и заключили нижеслѣдующія статьи:

Статья I. — Правительства договаривающихся сторонъ въ ближайшій срокъ назначаютъ по три представителя, кои совмѣстно съ двумя представителями отъ Совѣта Съезда Горнопромышленниковъ Юга Россіи образуютъ постоянную Доно-Украинскую Комиссію по дѣламъ Донецкаго топлива, имѣющу свое мѣсто пребыванія въ Харьковѣ.

Комиссія будетъ разсматривать въ цѣляхъ согласованія, общіе вопросы, касающіеся добычи, распределенія торговли, потребленія и перевозокъ Донецкаго Минерального топлива.

Статья II. — Насколько это не будетъ противорѣчить Государственнымъ интересамъ и мѣстнымъ особенностямъ, обѣ договаривающіяся Стороны будутъ проводить по отношенію къ условіямъ добычи Донецкаго топлива, торговли и потребленію его однообразные принципы, для согласованія коихъ образуется упоминаемая въ предыдущей I-ой статьѣ „Доно-Украинская Комиссія“.

Примѣчаніе: Обѣ договаривающіяся Стороны имѣютъ установить въ ближайшее время по подписаніи сего договора главнѣйшія основанія торговли Донецкимъ топливомъ въ видахъ достиженія въ ней наибольшаго единообразія, каковыя основанія будутъ изложены въ особомъ къ сему примѣчанію приложенийіи.

Статья III. — Въ цѣляхъ полнаго и наиболѣе согласованнаго использования, какъ самаго топлива, такъ и вызозной способности желѣзодорожной сѣти Донецкаго Бассейна, въ ближайшій срокъ вводится по рядокъ распределенія Донецкаго топлива и составленія подробныхъ нарядовъ на перевозку его, согласно положеній изложенныхъ въ „Приложении“ къ сей статьѣ.

Статья IV. — Въ цѣляхъ содѣйствовать горнозаводской промышленности Донецкаго Басейна въ цѣломъ, каждая изъ договаривающихся сторонъ прииметъ всѣ мѣры къ обезпеченію промышленныхъ предприятій и рабочаго населенія Донецкаго Басейна безъ различія его Донской и Украинской части тѣми материалами и продуктами пропитанія, кои являются по преимуществу произведеніями терраторіи каждой изъ договаривающихся сторонъ или по географическому положенію страны являются болѣе доступными для полученія ихъ изъ за границы.

Въ этомъ смыслѣ Правительство Всевеликаго Войска Донскаго приметъ всѣ мѣры къ обезпеченію Донецкаго Басейна продовольствиемъ и смазочными материалами, а Правительство Украинской Державы приметъ всѣ мѣры къ обезпеченію Донецкаго Бассейна лѣсными и взрывчатыми материалами и металлическими издѣліями.

Статья V. — Настоящій договоръ вступаетъ въ силу немедленно по его подписаніи и дѣйствуетъ въ теченіи одного года со дня его подписанія, но, во всякомъ случаѣ, не далѣе трехъ мѣсяцевъ, послѣ заключенія общаго мира между воюющими въ настоящее время великими Державами.

Настоящій договоръ съ приложеніями будеть ратификованъ и ратификації его будуть обмѣнены въ Кіевѣ не позднѣе какъ черезъ мѣсяцъ, послѣ его подписанія.

Примѣчаніе: Въ соглашеніяхъ, заключенныхъ въ разви-
тіе сего договора и въ приложеніяхъ къ нему могутъ быть у-
становливаляемы и болѣе короткіе сроки.

Въ удостовѣреніе чего обоюдные уполномоченные подписали насто-
ящій договоръ.

Учиненъ въ Кіевѣ пятого (с. с.) восемнадцатого (н. с.) Сентября
1918 года.

Уполномоченный Правительства Всевеликаго Войска Донскаго Юрій
Николаевичъ Зиловъ, Уполномоченный Правительства Всевеликаго Войска
Донскаго Иванъ Николаевичъ Вознесенскій, Уполномоченный Правитель-
ства Украинской Державы Владимира Александровичъ Ауэрбахъ, Упол-
номоченный Правительства Украинской Державы Андрей Васильевичъ
Лукашевичъ.

Приложение

Къ статьѣ III „Договора о совмѣстномъ регули-
рованіи вопросовъ, касающихся Донецкаго Бас-
сейна“, подписаннаго въ Кіевѣ 5/18 сент. 1918 г.

О порядкѣ распредѣленія Донецкаго топлива, о по-
рядкѣ составленія нарядовъ на его перевозку и о по-
рядкѣ разсмотрѣнія общихъ вопросовъ, касающихся
Донецкаго Бассейна.

Статья 1. — За полтора мѣсяца впередъ подлежащіе Правитель-
ственные органы Всевеликаго Войска Донскаго и Украинской Державы
сообщаютъ свои предположенія о размѣрѣ добычи угля и антрацита и
производства кокса и брикета Доно-Украинской Комиссіи по топливу.

Статья 2. — Доно-Украинская Комиссія по топливу черезъ пять
дней послѣ полученія указанныхъ въ статьѣ 1 свѣдѣній сообщаетъ под-
лежащимъ распредѣлительнымъ органамъ Всевеликаго Войска Донскаго
и Украинской Державы распредѣленіе угля, антрацита, кокса и брикетовъ
между обоями государствами, а также опредѣляетъ количество Донецка-
го топлива, которое можетъ быть предоставлено иностраннѣмъ потреби-
телямъ, при чмъ въ потребность Всевеликаго Войска Донскаго включача-
ется потребность Сѣвернаго Кавказа.

Статья 3. — На основаніи общаго распредѣленія Донецкаго топ-
лива, установленного Доно-Украинской Комиссіей по топливу, распредѣ-
лительные органы Всевеликаго Войска Донскаго и Украинской Державы

производятъ потребное распределеніе своей части топлива между подвѣдомственнымъ имъ потребителями, составляютъ для каждого потребителя карточку, съ указаніемъ количества, рода и топлива, а также въ подлежащихъ случаяхъ рудниковъ, и доставляютъ эти карточки не позже 5-го числа мѣсяца, предшествующаго мѣсяцу, на который распредѣляется топливо, въ Харьковскій Комитетъ по Донецкому топливу.

Статья 4. — Каждый отправитель топлива Донецкаго Бассейна подаетъ заявление о предстоящихъ отправкахъ потребителямъ, коимъ разрѣшено получение топлива, не позже 12-го числа въ Харьковскій Комитетъ по Донецкому топливу, а впредь до учрежденія такого Комитета — въ Монотопъ при чмъ отправители со станцій находящихся въ предѣлахъ Всевеликаго Войска Донского, подаютъ такія же заявленія и въ тотъ же срокъ главному Горному Инспектору въ Новочеркасскѣ.

Статья 5. — На основаніи всѣхъ полученныхъ данныхъ Комитетъ по Донецкому топливу составляетъ перечень отправителей Донецкаго топлива, коимъ въ слѣдующемъ мѣсяцѣ разрѣшена отправка этого топлива съ указаніемъ станцій отправленія и назначенія, наименованіе получателей и количества и рода топлива, подлежащаго отправкѣ каждому получателю, при чмъ данные сообщенія, подлежащимъ распределительнымъ органамъ по топливу Всевеликаго Войска Донского не могутъ быть отмѣнены безъ согласія находящагося въ Харьковѣ представителя означенного органа.

Статья 6. — Составленный Комитетомъ по Донецкому топливу перечень отправителей (ст. 5) сообщается не позже 20-го числа Харьковскому Горнозаводскому Комитету для составленія очередныхъ постстанціонныхъ списковъ на подачу вагоновъ подъ погрузку Донецкаго топлива въ предстоящемъ мѣсяцѣ. Въ случаѣ необходимости, Доно-Украинская Комиссія по топливу можетъ разрѣшить Комитету по Донецкому топливу преподать Горнозаводскому Комитету на предстоящей мѣсяцѣ еще одинъ дополнительный перечень отправителей, но не позже какъ за 10 дней до наступленія первого погрузочного дня для составленія и разсылки второго очередного постстанціонаго списка.

Очередные постстанціонные списки въ части, касающейся станцій Всевеликаго Войска Донского, должны имѣть также подпись, находящагося въ Харьковѣ, представителя Вѣдомства Путей Сообщенія Всевеликаго Войска Донского, безъ каковой подписи они не дѣйствительны.

Статья 7. — Дополненія и измѣненія отправокъ топлива въ теченіи операционаго мѣсяца осуществляются въ обоихъ государствахъ подлежащими правительственными органами по принадлежности, при чмъ въ отношеніи отправокъ съ Дона на Украину или обратно дополненія и измѣненія производятся не иначе, какъ по соглашенію съ находящимся на мѣстѣ представителемъ другой договаривающейся стороны.

Статья 8. — Въ случаѣ, если бы послѣ общаго распределенія Донецкаго топлива (ст. 2 и 6), выяснилась возможность представить боль-

шее количество топлива, чѣмъ было первоначально предположено, или выяснилась необходимость сокращенія этого количества, Доно-Украинская Комиссія по топливу производить соотвѣтствующее измѣненіе въ распределеніи Донецкаго топлива между обоими государствами и получа-телями другихъ государствъ и сообщаеть таковое тѣмъ органамъ Дон-скаго и Украинскаго Правительствъ, кои, согласно ст. 7, вводятъ измѣ-ненія и дополненія въ дѣйствующій нарядъ.

Статья 9. — Упомянутая выше Доно-Украинская Комиссія по топливу состоить изъ трехъ представителей Правительства Всевели-каго Войска Донского, трехъ представителей Правительства Украин-ской Державы и двухъ представителей отъ Совѣта Съѣзда Горнопромыш-ленниковъ Юга Россіи съ такимъ же числомъ замѣстителей.

Предсѣдатель какъ равно и товарищъ Предсѣдателя избирается Ко-миссіей изъ числа представителей обоихъ Правительствъ, съ тѣмъ что-бы одинъ изъ нихъ былъ избранъ изъ числа представителей Правитель-ства Украинской Державы.

Доно-Украинская Комиссія имѣеть свое мѣсто пребываніе въ горо-дѣ Харьковѣ.

Статья 10. Доно-Украинская Комиссія по топливу рассматриваетъ нижеслѣдующіе вопросы:

а) Общее распределеніе Донецкаго топлива, между Дономъ, Укра-иной и потребителями другихъ государствъ;

б) Мѣропріятія общаго характера для Всевеликаго Войска Донского и Украинской Державы, относящіяся къ условіямъ добычи, торговли по-требленія и перевозокъ Донецкаго топлива.

Въ случаѣ непримиримыхъ разногласій между представителями обоихъ Правительствъ, спорный вопросъ по заявлению одной изъ сторонъ разрѣщаются непосредственно сношеніемъ обоихъ Правительствъ.

Статья 11. — Доно-Украинская Комиссія по топливу, по періоди-ческимъ свѣдѣніямъ, сообщаемымъ ей Харьковскимъ и Ростовскимъ Гор-нозаводскими Комитетами, каждый по принадлежности, слѣдить за выпол-неніемъ наряда на вывозъ Донецкаго топлива и въ случаѣ надобности, сносится съ отвѣтственными органами обоихъ Правительствъ.

Статья 12. Доно-Украинская Комиссія по топливу учреждается немедленно и съ такимъ расчетомъ, чтобы по возможности, ею было про-изведенено распределеніе топлива на октябрь мѣсяцъ 1918 г.

Статья 13. — Если то будетъ признано необходимымъ, договаривающіяся Правительства могутъ по соглашенію выработать инструкцію для Доно-Украинской Комиссіи по топливу.

Статья 14. — При распределеніи топлива и составленіи постан-ціонныхъ очередныхъ списковъ принимается исчислениѳ времени по новому стилю, при чѣмъ очередные списки по станціямъ Всевеликаго Вой-ска Донского составляются съ исчисленіемъ времени по новому и старо-му стилямъ на Русскомъ языкѣ.

Статья 15. — Къ правительственнымъ органамъ, вѣдающимъ распределениемъ топлива между получателями и отправителями и составляющимъ очередные списки, назначаются представители другого государства въ цѣляхъ освѣдомленія и согласованія дѣятельности однородныхъ органовъ обоихъ Правительствъ.

Статья 16. — Настоящее соглашеніе вступаетъ въ силу немедленно по его подписаніи и дѣйствуетъ въ теченіи одного года со дня его подписанія, но, во всякомъ случаѣ, не далѣе трехъ мѣсяцевъ послѣ заключенія общаго мира между воюющими въ настоящее время Великими Державами.

Учиненно въ Киевѣ Пятаго (с.с.) Восемнадцатаго (н. с.) сентября 1918 г.

Уполномоченный Правительства Всевеликаго Войска Донского Юрій Николаевичъ Эиловъ. Уполномоченный Правительства Всевеликаго Войска Донского Иванъ Николаевичъ Вознесенскій. Уполномоченный Правительства Украинской Державы Владіміръ Александровичъ Ауэрбахъ. Уполномоченный Правительства Украинской Державы Андрей Василевичъ Лукашевичъ.

Додаток VI.

Тимчасова умова.

Про перевіз у простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою.

м. Київ, 2—5 вересня 1918 року н. ст.

1. При здійсненні перевізок по простому сполученні між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави пристосовуються норми загального Уставу Російських залізниць. Правила технічної експлоатації залізниць Російської сіті, Умова про просте сполучення між Російськими залізницями, Загальна Умова між Російськими залізницями про взаємне користування вантажними вагонами і всі інші спеціальні Управління, відносні до залізниць Російської сіті зі всіма послідуочими в розвиток цього Уставу, цих Правил, Умов і Управлінні додатками, особливими положеннями, Правилами, інструкціями й тарифами, які мають силу по день увіязнення цієї Умови, за винятком глави 3 розділу III Загального Уставу (ст. ст. 183—187), які вживаються на території кожної Держави постільки, поскільки вони не будуть змінені особливими правилами, постановами, які видаються кожною Державою.

2. Перевіз пасажирів, багулля та грузів по залізницям Всевеликого Війська Донського й України буде провадитись на Умовах простого сполучення згідно вказівкам, зазначенним в ст. I цієї умови.

У простому сполученні зазначених залізниць не вживаються перевози, недозволені Урядами Української Держави, або Всевеликого Війська Донського.

3. Грошові розрахунки між Українською державою й Всевеликим Військом Донським по перевозам пасажирів, багувля та грузів, а також по взаємному користуванню вагонами провадиться Українською Державою через Державний Банк у Київі; Всевеликим Військом Донським — через Державний Банк у Ростові н/Д. по розлічним рахункам й умовам, особливо виробленим Міністерством тієї й другої Держави.

4. На випадок необхідності обрахунку й перехода грузів і рухомого складу через межу, маніпуляції встановлюються й провадяться в пунктах по особливому порозумінню між відповідними Урядами обох Держав.

5. Транзітні перевозки по залізницям обох Держав дозволяються тільки в тім разі, коли транзітний перевіз і пропуск пасажирів і багувля будуть установлені по особливому порозумінню між обома сторонами. Такі перевози провадяться по залізницям України й Всевеликого Війська Донського на порозуміннях зазначених в цій Умові, коли на цей предмет не буде завязано особливих Умов. На випадок установлення залізнично-водяних простих перевозів, про порядок провадження їх повинна бути зроблена особлива Умова.

6. Відповіальність по перевозам простого сполучення між залізницями Української Держави й Всевеликого Війська Донського, також по перевозам транзітним регулюється ст. ст. 92—120 Загального Уставу Російських залізниць, а підсудність і задавнення залізничних повозів вирішується ст. ст. 121—144 того-ж Уставу. Судові рішення, які будуть постановлені по таким поззам однаково обов'язкові за для залізниць і Відомства Шляхів обох Держав, які умовляються.

Розрахунок по претензіям, оплаченим в порядку добровільного задоволення, або по судовому рішенню, провадиться засобом, визначенім в ст. 3 цієї Умови і в ст. ст. 150 і 150 біс Умови про просте сполучення між Російськими залізницями.

7. За для досягнення порозуміння в галузі виконання перевозів по залізницях обох Держав, які умовляються, Уряди Всевеликого Війська Донського і України взаємно попереду повідомляють один другого про бажані відмінні тарифів, умов перевозів, а також і інших основних принципів виконання перевозів у простому сполучені між залізницями.

8. При взаємних зносинах по перевозам простого сполучення відповідні агенти обох Держав, які умовляються, користуються взаємно телеграфом і надсилюкою службового листування на порозуміннях з Умов про просте сполучення між Російськими залізницями.

9. Відомство Шляхів Всевеликого Війська Донського й України виявляють згоду на даремний проїзд служащих, майстрів та робітників залізниць і на даремний перевіз їхнього майна з виконанням Правил і Порядків, які вживаються на цей предмет в кожній Державі.

20. Для урегульовання можливих непорозумінь і роз'язання питань, які можуть виникнути при здійсненні цієї Умови, також для розгляду спір-

них претенсій скликаються Відомствами Шляхів обох Держав особливі сполучені наради правомічних представників зацікавлених сторін. Питання, по яким не буде досягнуто згоди на Нараді, розвязуються Відомствами Шляхів Всевеликого Війська Донського і України.

11. Про бажані відміни в цій тимчасовій Умові кожна із сторін, які умовляються, заявляє заздалегідь другій стороні і такі відміни вживаються тільки тоді, коли вони будуть ухвалені Відомствами Шляхів Всевеликого Війська Донського і України й затверджені Урядами.

12. Ця тимчасова Умова про перевози по простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави має силу і визнається обов'язковою за для обох сторін, які умовляються, зі дня підпису її обома сторонами.

Речінець, який має силу ця Умова, призначається 31-го грудня 1918 року, до скінчення якого за один місяць обидві сторони повинні взаємно встановити новий речінець цієї Умови, чи вияснити про відміну останнього, або про заміну новим.

Як би з приводу надзвичайного характеру не відбулась нова Умова до 1 січня 1919 року, то в такім разі ця умова визнається, що вона тимчасово має силу й після 31 грудня 1918 року, але не далі 31-го січня 1919 р.

13. Ця Умова належить до затвердження Урядами обох Держав. Ця Умова вироблена і зав'язана Уповноваженими Представниками:

Від Української Держави: Тимчасово Викон. Об. Товариша Міністра Шляхів А. В. Лукашевич. Від Всевеликого Війська Донського: Директор Експлоатаційного Департаменту Відділу Шляхів Комунікації И. Н. Вознесенський. Директор Департаменту Торгу і Мореплавства Зілов.

Додаток VII. Тимчасова Умова

про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави.—

м. Київ, 1918 року вересня 7 дня н/ст.

1. Передача рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського і Української Держави, на рівні з цим і грошові рахунки по взаємному користуванню вагонами провадиться на підставі вказівок ст. 1, 3 тимчасової умови про перевіз в простому сполученні пасажирів, вугілля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави від 2—5 вересня 1918 року, також і тих особливих умов між окремими залізницями Всевеликого Війська Донського й України, які будуть цими залізницями складені й затверджені Відомствами Шляхів обох Держав.

2. Вимін вагонів на передаточних станціях Ростов і Батайськ з Пів-

денно-Східними і Владикавказькою на стаціях Міллерово, Звірево і Лиха з Південно-Східними з одного боку і Запоріжською і Північно-Донецькою залізницями з другого боку, провадиться по добовим нормам, виробленим Порайонними Комітетами Харківським і Ростовським періодично і затвердженим Відомством Шляхів обох Держав.

3. За допущені вагонні борги за залізницею винуватицею на протязі перших 5 днів налічуються штрафи розміром 15 карбованців з вагона за 1 добу. В тім разі, коли борги після скінчення 5 доб не будуть гашені, то починаючи з 6-ої доби на протязі слідуючих 5 доб штрафи збільшуються удвое (по 30 карб. з вагона в 1 добу), а після скінчення 10 доб, лічучи з початку задовження, штрафи збільшуються ще вдвое, то б то повищуються до 60 карбованців з вагону за 1 добу аж до виплати вагонового боргу.

По згоді між Харківським і Ростовським Порайонним Комітетами допускається розрахунок вагонних боргів по ріжним вимінним пунктам між залізницями Всевеликого Війська Донського й України, незалежно від того, чи будуть приймати участь у виміні приватні чи Державні залізниці.

В тих випадках, коли зникання вагонів з парків залізниць однієї з Держав по всім вимінним пунктам спільно перевищило 1000 одиниць, відповідному Порайонному Комітету, Харківському, або Ростовському, покладається за обов'язок робити реченцеві доклади до Відомств Шляхів обох Держав, які умовляються, в метах роз'язання по взаємній згоді, питань про засоби й реченці гашення боргів і вяснення інших заходів з цим питанням.

4. Пристосування полекшених порозумінь виміну вагонів (товстий шрифт і курсів інструкції техничним агентам на вимінних пунктах, відділ 2-й Загальної Умови між Російськими залізницями про взаємне користування вантажними вагонами), допускається при виміні між залізницями Всевеликого Війська Донського й України не інакше, як тільки по згоді Відомств Шляхів обох Держав.

5. Дбання про належне обладнання передаточних станцій і постачання їх потребними засобами відповідно розмірам виміну ставиться до кожної сторони, які умовляються, по належності, причому розвиток і удосконалення, які торкаються користі обох сторін, провадиться по взаємному порозумінню.

6. Передача грузів і рухомого складу на випадок установки пограничного догляду товарів або інших формальностів Урядами обох Держав, які договорюються, провадиться з виконанням належних правил.

7. Задля регулювання можливих непорозумінь техничного і комерційного характеру, виникаючих у вимінних пунктах при виконанні виміну вагонами й грузами, викликаються Відомствами Шляхів обох Держав, по взаємній згоді, сполучені Комісії представників обох Держав.

8. Про бажані відміні в цій Умові кожна із сторін, які умовляються,

заявляє зараза легідь (не пізніше, як на один місяць) другій стороні і такі відміни мають силу тільки тоді, як будуть ухвалені Відомствами Шляхів Всевеликого Війська й України.

9. Ця Умова має силу й визнається обов'язковою для сторін, які умовляються, зі дня її підпису обома сторонами; важність її скінчується одночасно, коли перестає бути важкою тимчасова Умова про перевіз у простому сполученні пасажирів, багулля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави.

10. Ця Умова підлежить затвердженю Урядами обох Держав.

11. Ця Умова вироблена її зв'язана Уповноваженими Представниками:

Від Української Держави: Тимчасово Вик. Об. Товариша Міністра Шляхів А. В. Лукашевич. Від Всевеликого Війська Донського: Директор Експлуатаційного Департаменту Відділу Шляхів Комунікації Н. И. Вознесенський. Директор Департаменту Торгу і Мореплавства Зілов.

Додаток VIII.

Соглашение заключенное между Украинской Державой и Кубанским Краемъ

3/16 ноября 1918 года въ г. Киевѣ.

О путяхъ сообщенія.

Правительства Украинской Державы и Кубанского Края, признавая необходимымъ въ интересахъ Украины и Кубани возобновить взаимныя сношения по желѣзнымъ дорогамъ и укрѣпить экономическая связи между указанными странами, постановили заключить соглашение о Путяхъ Сообщенія и назначили для сего своими Уполномоченными: Правительство Украинской Державы Товарища Министра Путей Сообщенія Андрея Васильевича Лукашевича; Правительство Кубанского Края — Полковника Вячеслава Матвеевича Ткачева и Владимира Петровича Родиона, каковые Уполномоченные и заключили нижеслѣдующія статьи о Путяхъ Сообщенія.

Объединеніе правилъ перевозокъ. § 1. При осуществленіи перевозокъ въ прямомъ сообщеніи между желѣзными дорогами Кубани и Украинской Державой примѣняются за исключениемъ изъятій, указанныхъ въ семь соглашений, нормы Общаго Устава Россійскихъ желѣзныхъ дорогъ, соглашеніе о прямомъ сообщеніи между русскими желѣзными дорогами, общее соглашеніе между русскими желѣзными дорогами о взаимномъ пользованіи товарными вагонами и всѣ прочія специальныя узаконенія, относящіяся къ желѣзнымъ дорогамъ россійской сѣти, со всѣми послѣдовавшими въ развитіе Устава правилъ, соглашеній и узаконеній — дополненіями особыми положеніями правилами и инструкціями и тарифами, дѣйствующими по день заключенія настоящаго соглашенія за исключе-

ченіемъ главы 3-й раздѣла II-го Общаго Устава (ст. ст. 183—187), кото-
рыя примѣняются на территории каждого государства по столько они не
будуть замѣнены особыми правилами и постановлениями, издаваемыми каж-
дымъ государствомъ.

О тарифахъ. § 2. Для достиженія согласованности въ области
выполненія перевозокъ по желѣзнымъ дорогамъ обоихъ договариваю-
щихся государствъ Правительства Кубани и Україны взаимно предвари-
тельно освѣдомляютъ другъ друга о предполагаемыхъ измѣненіяхъ тарифовъ,
условій перевозокъ, а равно и другихъ основныхъ принциповъ вы-
полненія перевозокъ въ прямомъ сообщеніи между желѣзными дорогами.

О воинскихъ перевозкахъ. § 3. Воинскія по желѣзнымъ дорогамъ
перевозки принимаются къ исполненію по документамъ, установленнымъ
по соглашенію Военныхъ Вѣдомствъ договаривающихся сторонъ, а расчеты
по перевозкамъ производятся по особымъ соглашеніямъ, выработан-
нымъ заинтересованными Вѣдомствами.

О наложныхъ платежахъ. § 4. Наложенные платежи по отправ-
лениямъ изъ одной страны въ другую не допускаются.

Объ особыхъ сборахъ по перевозкамъ грузовъ. § 5. Каждая страна
при отправлениі грузовъ опредѣляетъ причитающіеся ей особые сборы,
которые проставляются въ одной изъ свободныхъ графъ. Общая сумма
такихъ споровъ завѣряется штемпелемъ. Взысканія суммъ особаго сбора
обязательно для дорогъ назначенія, если таковые не взысканы при от-
правлениі.

Расчеты по перевозкамъ дорогъ между собою. § 6. Расчетъ между
дорогами Україны и Кубани поручается особому Бюро при Управлениі
Владикавказской желѣзной дороги, утвержденномъ по конвенціи о Путяхъ
Сообщенія между Дономъ и Кубанью, заключенной 9/22 сентября 1918
г. въ г. Екатеринодарѣ, причемъ штать Бюро увеличивается въ случаѣ
надобности, за счетъ желѣзныхъ дорогъ Україны. Порядокъ расчета и мѣ-
ры гарантіи производства своевременно платежей вырабатываются по
соглашенію Министерствъ Путей Сообщенія и Финансовъ Україны, До-
на и Кубани.

Сквозное движение пассажирское и товарное. § 7. Для безпереса-
доchnаго проѣзда пассажировъ съ Кубани на Україну и обратно вводятся
вагоны прямого сообщенія всѣхъ трехъ классовъ. Количество вагоновъ,
направленіе, ихъ движение и прочіе вопросы, связанные съ безпересадоч-
нымъ сообщеніемъ, опредѣляются особымъ соглашеніемъ Правительствъ
Україны, Дона и Кубани.

Кромѣ товарного движенія на условіяхъ, указанныхъ въ § 1-мъ въ
случаѣ надобности въ массовой перевозкѣ грузовъ съ Україны на Ку-
бань и обратно, могутъ быть назначаемы специальные маршрутные поѣзда
по особому соглашенію на каждый данный случай, каковымъ соглашені-
емъ предусматриваются условія слѣдованія и срокъ возврата поѣзда.

Транзитъ. § 8. Транзитныя перевозки по желѣзнымъ дорогамъ обоихъ государствъ допускаются только въ томъ случаѣ, если транзитный товарообмѣнъ и пропускъ пассажировъ и багажа будутъ установлены по особому соглашению между надлежащими государствами. Такія перевозки совершаются по желѣзнымъ дорогамъ Украины и Кубани на условіяхъ, изложенныхъ въ настоящемъ соглашении, если на сей предметъ не будетъ особыхъ соглашений.

Желѣзнодорожный телеграфъ. § 9. При взаимныхъ сношеніяхъ по перевозкамъ прямого сообщенія соответственные агенты обоихъ государствъ пользуются взаимно телеграфомъ и пересылкой служебной корреспонденціи, на условіяхъ указанныхъ въ соглашении между русскими желѣзными дорогами.

О складахъ запасныхъ частей подвижного состава разныхъ дорогъ. § 10. Для ремонта подвижного состава, принадлежащаго какой-либо изъ договаривающихся сторонъ и находящагося на территории другой страны, на каждой дорогѣ устраиваются склады запасныхъ частей соответствующихъ дорогъ, согласно постановленій и правилъ, действовавшихъ до 1917 года.

Желѣзнодорожно-водные сообщенія. § 11. По выясненіи надобности въ желѣзнодорожно-водныхъ сообщеніяхъ, таковыя вводятся на основаніи особыхъ между Правительствами Украины и Кубани соглашений.

Объ измѣненіяхъ соглашения. § 12. О желательныхъ измѣненіяхъ въ настоящемъ временномъ соглашении каждая изъ договаривавшихся сторонъ заявляетъ заблаговременно другой сторонѣ и таковыя вводятся въ дѣйствіе лишь по согласованіи измѣненій вѣдомствами Путей Сообщенія Кубани и Украины и утвержденія Правительствами.

О строкахъ введенія въ дѣйствіе соглашения. § 13. Настоящее временное соглашеніе о перевозкахъ въ прямомъ сообщеніи пассажировъ, багажа и грузовъ между желѣзными дорогами Кубани и Украинской Державы вступаетъ въ силу и является обязательнымъ для договаривающихся сторонъ со дня его ратификаціи Правительствами обоихъ договаривающихся сторонъ.

Строка дѣйствія соглашения назначается 31-го декабря 1918 года до истечения какового за двѣ недѣлѣ обѣ стороны должны взаимно согласовать новый срокъ дѣйствія соглашения или заявить объ измѣненіи послѣдняго, или замѣнѣ новымъ.

Если бы по причинамъ чрезвычайного характера не состоялось новаго соглашения къ 1-му января 1919 года, то настоящее соглашеніе считается временно дѣйствующимъ и послѣ 31-го декабря 1918 года, но не далѣе 31-го января 1919 года.

О ратификаціи. § 14. Настоящее соглашеніе подлежитъ утвержденію Правительствами обоихъ государствъ.

Настоящее соглашение выработано и заключено Уполномоченными, причемъ при подписанию по соглашению сторонъ § 10 исключень полностью.

Правительства Украинской Державы: В. О: Товарища Министра Путей Сообщения А. В. Лукашевичъ. Правительства Кубанского Края: Полковникъ Ткачевъ, В. Родионовъ.

Додаток IX.

Згода між правильствами Української Держави та Кубанщини відносно поштово-телефрафних зносин.

1918 року 14. листопада (нового стилю) 1. листопада (старого стилю) нижепідписані: Уповноважений Правительства Української Держави Товариш Міністра Внутрішніх Справ Віктор Аркадієвич Кулабо-Корецький, з одного боку, і Уповноважений Правительства Кубанщини полковник Вячеслав Матвійович Ткачев і Володимир Петрович Родіонов, з другого боку, на підставі належнім способом виданих та взаємно признаних Правильствами обох Держав уповноважень, зробили таку згоду відносно поштово-телефрафних зносин.

I. Відділ.

Поштова частина.

Стаття 1. Між поштово-телефрафними установами Української Держави та Кубанщини встановлюється обмін поштою кореспонденції всякого роду.

Стаття 2. Зазначений обмін кореспонденції проводиться кожною з сторін вважалі згідно з законами, постановами та розпорядженнями, які торкаються улаштування пересилки кореспонденції, існуючими для внутрішнього обмінуожної з умовляючихся сторін.

Стаття 3. 1. Обмін поштою кореспонденції провадиться за залізницями, ґрунтовими дорогами в пограничних місцевостях, коли виявиться можливість, також і водними та повітряними шляхами.

2. Кореспонденція, що обмінюється взаємно, перевозиться в межах території кожної країни своїми засобами.

3. Одна і друга сторона не робить розрахування за перевіз кореспонденції на підставі взаємності.

4. На випадок встановлення перевозки пошт за допомогою аеропланів поштово-телефрафні Управління умовляючихся країн встановлюють порядок обміну згідно умові. Також на випадок можливості обміну водяним шляхом докладний порядок встановлюється поштово-телефрафними Управліннями.

Стаття 4. 1. Ріжного роду проста кореспонденція, адресована з одної країни в другу, прийметься в установах кожної країни нарівні з кореспонденцією тої країни і повинна сортируватись, запакуватись та відправлятись на одинакових основах з кореспонденцією своєї країни.

2. Оплата простої кореспонденції ведеться кожною з умовляючихся сторін по своїому внутрішньому тарифу.

3. Оплата простої кореспонденції проводиться марками тої країни, якої кореспонденція пересилается. На випадок одержання в одній країні простої кореспонденції не зовсім оплаченої марками, не маючими сили в країні відправки, країна одержання справляє недостаточну оплату з адресата в подвійному розмірі по тарифу країни одержання. Справлені за доплатну кореспонденцію гроші поступають на користь країні, котра справляє, і ніяких рахунків між країнами в звязку з цим поступленням не робиться.

Стаття 5. 1. Заказна кореспонденція, адресована з одної країни в другу, приймається, запаковується і відправляється на тих підставах, які наведені в попередньому параграфі відносно простої кореспонденції. Порядок оплати такий самий, як і для простої кореспонденції.

2. Оплата заказної кореспонденції провадиться по внутрішньому тарифу країни відправлення.

Стаття 6. 1. Прийняття поштових телеграфних грошорів переводів ведеться взагалі на підставі істнуючих в країні законних постанов по поштово-телеграфній частині, а запаковка і відправлення на тих самих підставах, які згадані в ст. 4. і 5.

2. Оплата переводів провадиться по внутрішньому тарифу країни відправлення.

3. Виплата грошових переводів на місці робиться грошима, маючими обіг в країні.

4. Рахунок виплати переводів складається через кожні три місяці при Управленні поштово-телеграфними справами обох країн; при чому через 30 днів після трьох місячного строку встановлюється правильність рахунку, а потім ще через 30 днів та сторона, з когої належить ріжниця, обов'язується доплатити цю ріжницю. Коли ж ці умови не будуть виконані, то переводна операція між країнами, що заключують договір, припиняється до вирівнання балансу.

5. Не виплачені переводи, що їх мається в теперішній час в установах, відправлені з тієї чи іншої з умовляючихся країн, належить виплатити зараз же після заключення цієї згоди.

6. Виплачування переводів, що видані не в корінних установах України та Кубанщини, однаке на території цих країн, робляться згідно окремій згоді, зробленій між умовляючихся країн Управліннями Поштово-телеграфними.

9. Що торкається переводів, виплачених поштово-телеграфними Управліннями обох країн з початку існування Держав і до заключення

цієї згоди, то обидва Управління обов'язуються в продовж трьох місяців подати до відома одно одному рахунок вже виплачених переводів, після чого повинно бути зроблено розрахування, які передбачаються в п. 4.

Стаття 7. Грошові листи з обозначеню цінністю (одкриті і закриті) приймаються взагалі точно способом приймання, запакування, одноравки та оплати, зазначеним в попередніх статтях 4, 5 і 6.

Стаття 8. 1. Що до поштових пакунків, поштово-телеграфні Управління умовляючихся країн обов'язуються керуватись окрім існуючих поштових розпоряджень, також і постановами Пратительства обох країн відносно ввозу і вивозу товарів, про котрі обидві сторони в свій час сповіщають одна другу.

2. Що до оплати пакунків, то обидві сторони будуть триматись порядку, установленого ст. ст. 4, 5, 6 і 7. відносно інших родів кореспонденції. Пакунки повинні бути франковані до місця назначення. Пакунки, що досилаються, або повертаються, належить оплачувати по встановлених тарифах за пройдену дорогу.

Примітка: Після 3 х місяців, як що треба буде нової згоди, належить переглянути тарифи пакунків.

Стаття 9. 1. Що торкається післяплати сторони, що заключають договір, керуються спеціально існуючими по цій справі поштовими розпорядженнями.

2. Службові переводи з післяплатою на випадок невиплати належності залишаються в країні подачі післяплаогої кореспонденції.

Стаття 10. 1. Нагорода за загублення, або попсування цінних поштових відправ, пакунків та заказної кореспонденції, видається тою країною, де мала місце втрата або попсування, на підставі існуючих поштових постанов.

2. Як що загублення або попсування зроблено під час пересилки між установами обох країн, які заключають договір і не має можливості встановити, на котрій саме з двох територій це зроблено, то обі сторони несуть втрати в половині.

3. Нагорода повинна бути уплачена зараз, як тільки загублення або попсування будуть дійсно встановлені.

4. Обов'язок платити нагороду кінчиться: а) коли заява про загублення або попсування не була зроблена в продовж одного року з дня подачі поштової відправки на пошту; б) коли загублення або попсування мало місця наслідком прикмети пересилаемої речі або недбалості по-давця; в) коли адресат безперечно і безумовно приняв вірно видану йому поштову відправку; г) коли подана поштова відправка зовсім не мала означеної цінності.

5. Okрім того, поштово-телеграфні Управління умовляючихся країн, не відповідають за поштові відправки загублені або попсовані, коли се виникло од непереможної сили.

Стаття 11. 1. Подавець закритих листів і карток, бандеролів гро-

шових листів з об'явленною цінностю закритих і відчинених, пакунків і переводів може вимагати на умовах, означених істочниками поштовими постановами, щоб йому було доручено повідомлення про видачу відправки адресату.

2. Платня за доставку повідомлення про видачу палежить цілком поштово-телеграфному Управлінню місця подання.

3. Подавець кожного роду поштової кореспонденції може вимагати її повернення або змінити адресу на умовах, означених істочниками поштовими постановами.

Стаття 12. 1. Всю казенну кореспонденцію з одної країни в другу належить оплачувати нарівні з приватною кореспонденцією.

2. Поштові відправки в тому числі і казені пакунки, що відносяться до поштової служби і мають бути обміняні між поштово-телеграфними установами обох країн, звільняються од уплати поштовими зборами.

Стаття 13. Поштова кореспонденція Пана Гетьмана України, Військового Атамана Кубанського Війська і Голов Правительств обох країн обмінюються даром.

Відділ II.

По телеграфній частині.

Стаття 14. Між поштово-телеграфними установами Української Держави з одного боку і Кубанщини з другого, встановляються телеграфні зносини.

Стаття 15. Телеграми, що відправляються з одної країни в другу, повинні прийматись у всіх установах поштово-телеграфного Відомства і на стаціях залізниць, де відкрито приймання телеграм. Телеграми ці в кожній з країн прирівнюються що до їх пересилки у всіх відношеннях до телеграм своєї країни.

Стаття 16. Приймання телеграм і передача їх буде провадитись засобами тієї країни, по території якої проходять телеграфні лінії та дроти і установлені телеграфні апарати.

Догляд за регулярною відправкою поступившої телеграми в місці приймання, догляд за дальшим її проходом лежить на обов'язку установ, які знаходяться по шляху пересилки телеграм. Телеграма одержана в зазначеній в адресі установі, доставляється кому треба засобами установи.

Приймання, передача і доручення телеграм робиться на підставі існуючих в самій країні телеграфних правил.

Стаття 17. Оплата телеграфної кореспонденції провадиться по внутрішньому тарифу подаючої країни. Оплаченні за телеграми суми переходять в касу одержавшої їх установи і не ведеться ніяких рахунків цих грошей між умовляючими країнами.

Стаття 18. Урядові телеграми поштово-телеграфного Відомства

умовляючихся сторін, котрі торкаються поштово-телеграфної служби, увільняються від оплачування телеграфними зборами.

Стаття 19. Телеграми Пана Гетьмана, Військового Атамана та Голов Уряду обох Держав обмінюються взаємно безплатно.

Стаття 20. Телеграми агентів Українського Телеграфного Агентства та агентів Кубанського Телеграфного Агентства, адресовані з одної країни до другої, оплачуються половиною тарифу. Як що буде отворено інші агенції, то телеграми від них будуть прийматись на підставі згоди агенції з поштово-телеграфними Управліннями обох країн.

Стаття 21. В телеграмах з оплаченою відповідю установи обох країн обов'язані визнавати вартість квітків на відповідь, а гроші взяті за оплачену відповідь, передаються до каси тієї установи, яка їх одержала. Спеціальних рахунків не провадиться.

Стаття 22. 1. Подавець телеграм може її подати з „спеціальним призначенням“: негайно, з оплаченою відповідю, з оплаченою перевіркою, з кількома адресами та інше. Посланці платиться на місці одержання телеграми.

2. Подавець телеграми може вимагати припинання її передачі а також змінити адресу одержуючого на підставі істнущих телеграфних правил.

Стаття 23. Допускаються телеграми з умовою адресою. Не дозволяється телеграми з умовним текстом.

Стаття 24. Правительственні телеграми, від дипломатичних та консульських представників обох країн можуть складатись шифрованою мовою. Можна вживати шифру в службових відношеннях, які торкаються грошових переводів. Приватним особам шифрування телеграм забороняється.

Стаття 25. Грошові телеграфні переводи, приняті в поштово-телеграфних установах і подані банківськими інституціями, передаються раніше ніж приватні телеграми та користуються першістvом в доставці. Виплата таких переводів адресатам робиться відповідними установами на підставі істнущих в країні одержання постанов.

Стаття 26. Нагорода за недоставлення адресатові телеграмами, або за іскаження частини тексту видається виновою установою на підставі спеціально для цього існуючих роспоряджень.

Стаття 27. Сторони, які заключають договір, обов'язуються в випадках зіпсування проводів або нагромадження телеграм, відкривати безплатно одно одному переприймання телеграм за-для передачі їх в місце назначення хоч-би воно знаходилося в країні подачі телеграми.

Стаття 28. Сторони, які заключають договір, дають можливість транзиту через свої території телеграмам, адресованим в треті країни на особливих умовах, які мають бути виробленими і за згодою заинтересованих країн. Аж до встановлення цих умов обидві договорюючися сторони ведуть окремий рахунок транзитних телеграм.

Стаття 29. 1. Коли в будучому потрібне буде улаштування нових телеграфних проводів і встановлення апаратів за-для з'єднання обох країн, то це буде робитись за згодою обох країн та по встановленні пропорціональності розложения видатків.

2. Улаштування по радіотелеграфу здійснюватиметься згідно особливої згоди.

Відділ III.

Загальний.

Стаття 30. Обидві Держави обов'язуються призначати кореспонденцію, написану мовами обох умовляючихся країн, а також і загально європейськими мовами.

Стаття 31. Цією згодою не передбачається порядку таможенного догляду поштової кореспонденції. Цей порядок мусить бути встановлено в конвенції, що торкається по таможених постановах.

Стаття 32. Всі непередбачені в цій згоді випадки роз'яснюються і встановлюються за-для керування згідно взаємної згоди між поштово-телеграфними управліннями обох країн.

Стаття 33. Питання про умови транзиту поштової кореспонденції та телеграм згідно з відповідними пунктами договорів України (ст. 28) і Кубанщини (ст. 13) з Донщиною повинні бути вирішені шляхом окремої згоди між всіма сторонами, беручими участь в обміні.

Стаття 34. Ця згода тимчасова і вступає в силу негайно після її підпису. Згода робиться в двох примірниках Українською та Російською мовами.

Уповноважений Правительства Української Держави Товариш Міністра Внутрішніх Справ Кулакбо—Корецький. Уповноважені Правительства Кубанщини Ткачев і Радіонов.

Додаток X.

Журналъ

Совѣщанія по вопросу о введеніи взаимныхъ операций какъ банковыхъ, такъ и по Сберегательнымъ Кассамъ между Украиной и Кубанью.

Въ настоящемъ совѣщаніи, состоявшемся 13 сего Ноября принимали участіе Представители Украинской Державы В. В. Игнатовичъ и К. К. Бѣлинскій и представители Кубанского Краевого Правительства В. И. Радіоновъ и П. П. Сырейщиковъ.

Исходя изъ соображеній о необходимости въ интересахъ населенія Украины и Кубани, возобновить взаимные отношенія какъ Банковъ, такъ и Сберегательныхъ Кассъ обоихъ Государствъ, Совѣщаніе выработало нижеприводимыя основныя положенія, на коихъ переводная операция могла бы осуществиться.

- 1) Операциі открываются вновь.
- 2) Вопросъ о старыхъ переводахъ остается открытымъ впредъ до выясненія суммъ неоплаченныхъ переводовъ.
- 3) Переводная операция открывается между городами: Армавиромъ, Екатеринодаромъ и Ейскомъ на Кубани и Киевомъ и Одессой, Харьковомъ, Екатеринославомъ и Nikolaevomъ на Українѣ.

Къ числу перечисленныхъ Украинскихъ городовъ, въ которыхъ имѣеть быть введена переводная операция, представители Кубанскаго Правительства признавали желательнымъ присоединить также города: Полтаву и Черниговъ. Противъ сего возражалъ представитель Украины В. В. Игнатовичъ, исходя изъ соображеній о неудобствахъ чисто техническаго характера, которыя будутъ вызываться при разассигнованіи суммъ между большими числомъ учрежденій Украинскаго Банка.

- 4) Кредитъ устанавливается 5 миллионовъ рублей и распредѣляется по соглашенію.

5) Разчетъ черезъ три мѣсяца и три мѣсяца на покрытие сальдо.

- 6) При превышеніи кредита до срока — покрытие по полученніиувѣдомленія.

7) Разсчеты по счету корреспондентовъ безпроцентны.

- 8) Вопросъ о валютахъ при взаимныхъ расчетахъ какъ по Банковымъ операциямъ, такъ и по Сберегательнымъ Кассамъ рѣшается путемъ соглашенія. Въ настоящій моментъ курсъ опредѣляется — 1 карб. равень 1 рубл. Въ дальнѣйшемъ измѣненія курса по взаимному соглашенію.

9) Выдача кредитовъ признается преждевременной.

- 10) Шифръ подлежитъ пересмотру, при чёмъ, въ случаѣ сохраненія прежнихъ шифровъ, необходимо условиться лишь объ измѣненіи способа ихъ примѣненій. (Желательно однообразный шифръ для Дона и Кубани).

- 11) По отношенію къ комиссіоннымъ операциямъ съ векселями и транспортными документами признается возможнымъ востановить прежній порядокъ, практиковавшійся въ учрежденіяхъ бывш. Государственного Банка.

- 12) Востановить переводы между Сберегательными Кассами Украины и Кубани на общихъ основаніяхъ, но съ обязательной предварительной регистраціей ихъ въ Киевской Сберегательной Кассѣ и Екатеринодарской при Конторѣ Государственного Банка — по принадлежности съ тѣмъ, что предельная сумма по одному переводу не можетъ превышать 5000 рублей.

13) Ставка для переводовъ устанавливается въ 1/5%.

- 14) Допускается пріемъ на взаимныхъ началахъ и бесплатно взносовъ по книжкамъ Кубанскихъ кассъ на Українѣ и обратно, съ обязательной регистраціей въ Киевской и Екатеринодарской Сберегательныхъ Кассахъ по принадлежности.

- 15) Устанавливается пріемъ страховыхъ премій непросроченныхъ по страхованиемъ, заключеннымъ на Українѣ и Кубани, съ регистраціей въ Киевской и Екатеринодарской Сберегательныхъ Кассахъ.

16) Расчеты производятся между Украиной и Кубанью по операциямъ Сберегательныхъ Кассъ на корреспондентскихъ началахъ въ тѣ же сроки и на тѣхъ же основанияхъ, какъ и по переводамъ Банка съ открытиемъ кредита въ размѣрѣ пятьсотъ тысячъ рублей.

И. об. Директора Украинского Державнаго Банка Игнатовичъ. Директоръ Украинскихъ Сберегательныхъ Кассъ К. Бѣлинскій. Члены Чрезвычайной Кубанской Миссіи В. Радіоновъ. Представитель Вѣдомства Финансовъ Кубанскаго Края Н. Сырейщиковъ.

Додаток XI.

Лист московского патріярха Тихона до митр. Антонія.

„Высокопреосвященнѣйшій Владыко Возвлюбленный о Христѣ Брать.

Предсѣдателемъ Украинскаго Церковнаго Собора Епископомъ Пименомъ при рапортѣ отъ 17 іюля с. г. за N 207 представленъ Намъ принятый 9-го же іюля Соборомъ Православной Украинской Церкви и одобренный совѣщаніемъ Епископовъ Украинскихъ епархій проектъ Положенія о временномъ Высшемъ Церковномъ Управлениі Православной Церкви на Украинѣ.

Хотя, согласно п. г. ст. 2-ой означенного проекта, Положеніе о временномъ Высшемъ Управлениі Православной Церкви на Украинѣ и подлежало единоличному Нашему утвержденію, тѣмъ не менѣе, имѣя въ виду постановленія Украинскаго Церковнаго Собора о безусловной обязательности для епархій Украины всѣхъ постановленій Всероссійскаго Церковнаго Собора и стремясь поставить работу Украинскаго Церковнаго Собора въ теснѣйшую связь съ трудами Собора Всероссійскаго, которому одному принадлежитъ высшая власть въ Православной Россійской Церкви, Мы признали необходимымъ представленный Епископомъ Пименомъ проектъ передать на разрѣшеніе Священнаго Собора Православной Россійской Церкви.

Священный Соборъ по тщательномъ и всестроннемъ разсмотрѣніи помянутаго проекта, какъ въ общемъ своемъ собраніи, такъ и въ совѣщаніи епископовъ, призналъ возможнымъ осуществить съ Нашего благословенія принятый Украинскимъ Церковнымъ Соборомъ проектъ Положенія о временномъ Высшемъ Управлениі Православной Церкви на Украинѣ, но въ согласіи съ слѣдующими постановленіями:

1. Православныя епархіи на Украинѣ оставаясь неразрывною частью единой Православной Россійской Церкви, образуютъ церковную область ея съ особыми преимуществами на началахъ автономіи.

2. Автономія Украинской Церкви простирается на мѣстныя церковные дѣла: административныя, просвѣтительныя, міssіонерскія, благотвори-

тельная, монастырская, хозяйственная, судебная въ подлежащихъ инстанцияхъ и не прощается на дѣла общечерковного значенія.

3. Постановленія Всероссийскихъ Церковныхъ Соборовъ, а равно постановленія и распоряженія Святѣшаго Патріарха имѣютъ обязательную силу для всей Украинской Церкви.

4. Епископы и представители клира и мірянъ Украинскихъ епархій участвуютъ во Всероссийскихъ Церковныхъ Соборахъ на основаніи дѣйствующихъ о Соборахъ опредѣлений. Митрополитъ Кіевскій, по должностіи, и одинъ изъ Архіереевъ Украинскихъ епархій по очереди, на основаніи соборнаго опредѣленія о составѣ Высшаго Управления Православной Россійской Церкви, участвуютъ въ Священномъ Синодѣ.

5. Святѣши Патріархъ можетъ посылать своихъ представителей на Украинскій Церковный Соборъ.

6. Святѣши Патріархъ утверждаетъ митрополитовъ и праящихъ Архіереевъ Украинскихъ епархій.

7. Святѣши Патріархъ сохраняетъ въ отношеніи Украинской Церкви всѣ права, предусмотрѣнныя соборными опредѣлѣніями о правахъ и обязанностяхъ Святѣшаго Патріарха Московскаго и всея Россіи.

Пріемля съ своей стороны означенныя постановленія Всероссийскаго Церковнаго Собора, какъ выраженія православно-церковнаго сознанія всѣхъ вѣрующихъ Россійской Церкви, и вмѣстѣ выражая увѣренность, что дарованіе православнымъ Украинскимъ епархіямъ нового церковнаго устройства на началахъ автономіи при сохраненіи въ тоже время нераразрывной связи ихъ со всею Православною Россійскою Церковью, можетъ создать въ мѣстной церковной жизни условія болѣе дѣйственнаго вліянія Православной Церкви на жизнь украинскаго народа и тѣмъ послужить къ вящему возвеличенію Православной Церкви на Украинѣ. Мѣрность наша преподаетъ нынѣ благословеніе на проведеніе въ жизнь принятаго Украинскимъ Церковнымъ Соборомъ Положенія о временномъ Высшомъ Церковномъ Управлѣніи на Украинѣ на началахъ, указанныхъ въ приведенныхъ выше постановленіяхъ Всероссийскаго Церковнаго Собора по сему предмету.

Препрѣвождая, за симъ, списокъ съ опредѣлѣнія Священнаго Собора по проекту Положенія о Временному Высшему Управлѣнію Православной Церкви на Украинѣ, вмѣстѣ съ симъ, для правильнаго пониманія ст. 2-ой сего опредѣлѣнія, содержащей указанія дѣль, на которыя прощается автономія Украинской Церкви, находимъ необходимымъ пояснить, что къ кругу упоминаемыхъ въ сей статьѣ административныхъ дѣль должны быть отнесены, между прочимъ, дѣла о снятіи сана и о назначеніи викарныхъ епископовъ.

Вмѣстѣ съ тѣмъ почтаемъ Мы соотвѣтственнымъ представить Вашему Высокопреосвященству, какъ предстоятелю Украинской Церкви, принадлежащее Намъ по соборному опредѣлѣнію отъ 8-го декабря 1917 года (опредѣлѣніе о правахъ и обязанностяхъ Святѣшаго Патріарха Московскаго и всея Россіи, ст. 2, п. л.) права разрѣшать отпуски Архіереямъ

изъ ихъ епархій внутри и въ государства на указанный въ семъ определеніи срокъ (болѣе 14 дней и не свыше мѣсяца).

Молитвенно призываю Божіе споспѣшствующее благословеніе на открывашійся передъ Украинской Православной Церковью новый путь ея жизни и выражаемъ Вашему Высокопреосвященству братскія чувства искренней и глубокой преданности.

Тихонъ, Патріархъ Московскій и всяя Россіи.

13/26 сентября 1918 г. N 4.013.

Додаток XII.

Лист московского патріарха Тихона до Голови Ради Міністрів Української Держави.

„Съ чувствомъ глубокаго духовнаго удовлетворенія воспріяла Мѣрность Наша сообщеніе Предсѣдателя Украинскаго Собора и Вашего Высокопревосходительства о рѣшеніи созданнаго по благословенію Нашему въ богоспасаемомъ градѣ Киевѣ Украинскаго Собора устроить Церковь Украинскую на одобренныхъ уже ранѣе Нами основаніяхъ автономіи ея, въ нeraзрывномъ единствѣ со всею великою Церковію Россійскою, подъ признаннымъ и Правительствомъ Украинской Державы общимъ духовнымъ возглавленіемъ Патріарха Всероссійскаго.

Такъ же какъ и Правительство Украинской Державы, усмотриваемъ Мы въ расцвѣтѣ церковныхъ силъ на Украинѣ необходимыя условія укрѣпленія нравственныхъ началь жизні украинскаго народа, почему и съ своей стороны почтаемъ священнымъ долгомъ всемѣрно споспѣшствовать великому дѣлу устроенія церковной жизни на Украинѣ въ соотвѣтствіи съ дѣйствительными ея потребностями. Крѣпчайшій залогъ преуспѣянія церковной жизни видимъ Мы въ созданіи автономнаго управліенія Украинской Церкви на строго каноническихъ началахъ.

На этихъ именно, единственную твердыхъ началахъ церковнаго строительства обосновалъ выработанный имъ проектъ положенія о временномъ управліеніи Православной Церкви на Украинѣ и самъ Украинскій Соборъ признавшій, что „всѣ постановленія Всероссійскаго Церковнаго Собора и Святѣйшаго Патріарха должны быть безусловно обязательны для всѣхъ епархій Украины“.

Исходя изъ этого постановленія Украинскаго Собора и стремясь поставить работу его въ тѣснѣйшую связь съ трудами Церковнаго Собора Всероссійскаго, которому одному принадлежитъ высшая церковная законодательная власть, передали какъ представленный на утвержденіе Наше Преосвященнымъ Предсѣдателемъ Украинскаго Собора Епископомъ б. Балтскимъ Пименомъ проектъ Положенія о временномъ Высшемъ управліеніи Православной Церкви на Украинѣ со всѣми относящимися къ оному документами, такъ и письмо Вашего Высокопревосходительства къ

Мърности Нашей отъ 5 августа с. г. за № 653 на разрѣшеніе Священ-
наго Собора.

Священный Соборъ, по тщательномъ разсмотреніи проекта, въ опре-
дѣленіи своемъ 7 (20) сего сентября, списокъ съ коего при семъ пре-
провождается, установилъ тѣ общія основанія, въ согласіи съ которыми
можетъ быть, съ благословеніемъ Нашего, осуществлено вышеуказанное
положеніе.

Всецѣло присоединяясь къ принятymъ Соборомъ Православной Россійской Церкви и Украинскимъ Церковнымъ Соборомъ по-
становленіямъ объ устройствѣ управлениія Православной Церкви на Укра-
инѣ, Мърность Наша признаетъ за благо преподать благословеніе на
осуществленіе Украинскаго Церковнаго Положенія о временномъ Вы-
сшемъ управлениіи сего Церковію, въ строгомъ согласіи съ тѣми именно
постановленіями Священнаго Собора, какія имъ въ отношеніи сего По-
ложенія приняты. При этомъ Мы не признаемъ возможныи вносить съ сво-
ей стороны въ соборныи по сему предмету опредѣленія никакихъ измѣ-
неній. Измѣненія соборныхъ опредѣленій и, въ частности, отстрочка утвер-
жденія и приведенія въ дѣйствіе нѣкоторыхъ статей Положенія, о чьемъ
изволите просить, Ваше Высокопревосходительство, могли бы бытъ оправ-
даны лишь основаніями каноническими или важнѣйшими церковными ин-
тересами. Однако, участіе обоихъ Соборовъ въ выработкѣ основъ устро-
енія Украинской Церкви, какъ мѣстнаго Украинскаго, такъ и Всероссій-
скаго, исключаетъ всякую возможность подобныхъ оправданій. Между
тѣмъ, отстрочка въ утвержденіи Положенія, хотя бы въ части, могла бы
быть истолкована, какъ несогласіе Наше съ соборными постановленіями,
что едвали содѣствовало бы тому церковному миру, блюсти который
Ваше Высокопревосходительство справедливо считаете нашимъ общимъ
долгомъ.

Что же касается утвержденія личнаго состава органовъ Высшаго
управленія Украинской Церкви, о чьемъ также угодно просить Насъ Ва-
шему Высокопревосходительству, то, полагая себя обязаннымъ свято
охранять установленныя соборными опредѣленіями начала автономнаго
управленія Церкви Украинской, Мы не можемъ присвоить себѣ не пред-
ставленнаго Намъ означенными опредѣленіями права на таковое утвер-
жденіе.

Данное Мърностью Нашею благословеніе на осуществленіе Положенія
о временномъ управлениі Православной Церкви на Украинѣ, на вырабо-
таныхъ Священнымъ Соборомъ основаніяхъ, обладаетъ всею полнотою
церковнаго утвержденія, но, конечно, только въ отношеніи тѣхъ постанов-
леній проекта, которые не затрагиваютъ государственного положенія Пра-
вославной Церкви въ Украинской Державѣ; по этой причинѣ Мы не ка-
саемся §§ 15—18 Отд. IV Положенія, опредѣляющихъ права Православ-
ной Церкви на Украинѣ, и лишь выражаемъ твердую увѣренность, что
Правительство Украинской Державы, столь ревностно пекущееся о нуж-

дахъ Украинской Церкви, не замедлигъ само предоставить какъ этой Церкви, такъ и ея предстоятелю, Высокопроисвященному Митрополиту Кіевскому, подобающія государственная права и обезпеченіе.

Призываємъ Божіе вседѣйствующее благословеніе на труды Правительства Украинской Державы, направленные ко благу Православной Церкви на Украинѣ.

Тихонъ, Патріархъ Московскій и всея Росіи. 13/26 сентября 1918 года № 4015.

Показник імен:

Агапіт, еписк.	321
Адамович	155
Айхгорн, фельдм. 17—19, 29, 33, 34, 39, 48, 55, 79, 80, 115, 119, 122—125, 127, 132, 135, 285, 380.	
Акерман П., ген.	78
Александров П. М.	36
Алексій архієп.	352
Алексис, австр. ген.	80
Алексеев М. рос. ген.	196—198
Альвенслебен гр.	156—181
Амене	156
Анастасіевич	409
Андерсон О. М.	4, 300, 303, 305 XXVIII
Андрієвський А. Ф.	54
Андрієвський В. Н.	37, 337
Андрієнко	320
Андрієвський Оп.	417, 418
Андріянов П., ген.	87
Андро Д. Ф.	88, 422
Антонович В. Б.	65, 348
Антонович Д. В.	156, 423
Антоній митр. 71, 76, 77, 323—327, 332, LXI	
Апостол Данило гет.	24, 38
Аріон, рум. мін.	203
Аркас, полк.	38
Арндт Ів.	88
Асатіліні	156
Ауербах В. 298, 307, XLII , XLIV , XLVII	
Афанасьев Г. О.	54, 61, 65, 148, 316, 408, 415, 423
Афанасьев С. И.	273
Ахматович А.	209, 214
Ахнед—Мухтар Бей	137, 156
Ачкасов	371, 374
Баваровський С.	321
Багалій Д. І.	169, 349, 360, 361 364, 380
Багрій Ол.	155
Баженов Б.	146, 154
Базарський Ів.	36
Бакуринський О.	88
Балагов Г.	156
Балбачан П.	421, 422
Бантиш — Каменський Д.	71
Барановський Х. А.	163, 165, 293
Барклай Г.	409
Бармон А.	162
Баталін М.	347
Батіяні гр.	215
Бачило П.	157
Безкровний К.	196
Безсонов М.	319
Березкин Ів.	163
Бернабе де, маркіз	146
Бернацький М. В.	54, 163, 175
Берхем гр.	157, 181, 381
Биковський Л.	365
Бич-Лубенский І.	330
Бич Л.	195
Біднов В.	318, 322, 359, 360
Біленський М. А.	152
Білецький Л.	359
Білинський К. І.	163, 179, 199, XLI

- Білинський М. І. 57, 163
 Білозерський Л. 88
 Білоусенко О. 369
 Біляшевський М. 345, 367
 Білликін гр. 154
 Бірвар М. 89
 Біффін XXXI
 Бобринський А. гр. 7, 9I
 Богаєвський А. 191
 Богацький П. 34
 Богданович С. 78
 Богомолов, полк. 258
 Богуцький 8
 Бодисько ст. 88
 Бойе Хр. 89
 Бокій В. 89
 Бокша суд. 374
 Бондарчук 124
 Бонді-де Е. 262
 Бонч — Бруєвич В. 164, 165
 Бордюжевич Ів. 36, 88
 Боржинський Ф. 199, 200
 Борис, болг. царь 141, 142
 Борисовський В. 90
 Борковський, полк. 253
 Боровський Б. 153
 Бородаєвський С. 206, 303, 394
 XXII, XXXIII, XXXV, XXXVII
 Борошко 369
 Ботвиновський І. 321
 Боцян еписк. 224
 Бразуль — Брешковський Ев. 88
 Бразуль — Брешковський С. 261
 Брантінг 127
 Брінгман, майор 181
 Бродський Е. 36
 Бродський Л. 88
 Бродський М. 163
 Брохфельд 89
 Буріян гр. 72, 73, 130, 137—140,
 203, 217—222, 225—228, 230
 Буршбах адм. 384
 Бутенко Б. 46, 53, 54, 56, 60, 64,
 65, 96, 100, 311, 312 313, 394, 398
- Бутовський А. 374
 Бучинський П. 359
 Буше фон 48
 Бялоцький В. 88
 Вагнер Ю. 60, 61, 65, 96, 315, 394
 Вайдеман 133, 156
 Валійський Д. 316
 Вальден Р. 157
 Вальдов фон. 384
 Ванькович Станіслав 145, 156
 Ваньковин Ст. С. 152
 Варун — Секрет. С. 67, 260
 Васіліяді 157
 Василенко М. П. 44, 54, 60, 64, 76,
 77, 96, 148, 162, 337—340, 342,
 343, 346, 347, 349, 353, 354,
 355, 356, 359, 361, 368, 374, 375,
 394
- Василіїв В. 154
 Василіїв С. 88
 Васильківський М. 359
 Васильченко отам. 233
 Васильчук А. 345
 Вейс Н. 162
 Векерле 139
 Величко Ю. 347
 Веретенников 360
 Верещагин 90
 Верзилю А. 346
 Вернидবskyй В. 348, 360, 362, 364
 Веселовский С. Ф. 155, 345, 353
 Вестарп 48
 Відфельдт VII, XII, XV, XVI
 XVII, XXI, XXIV, XXVII, XXVIII,
 XXXII, XXXIII, XXXV
- Вілінський Ол. 155, 336
 Вільнер П. Е. 90
 Вільгельм 135, 136, 380, 382, 385,
 Вільсон 391, 393, 410
 Вільфінг XXXIII
 Вітінгер XII
 Вітенберг 146, 157
 Виговський Ів. гетьм. 38, 46, 74,
 355

- Винниченко В. 34, 54, 77, 149, 182,
 183, 271, 357, 388, 389, 390, 391,
 394, 398, 399, 406, 407, 412, 417,
 418
- Виноградський сен. 474
- Висоцький З. 419
- Висоцький М. Я. 36, 88, 89
- Вишневський Д. 89
- Вишневський Ол. 67, 260
- Власенко І. 346, 347
- Воблий К. 291
- Вовк—Вовченко М. 153
- Вовк Фв. 361
- Вовкобой Мик. 354
- Вознесенський 307, XLII, XLII,
 XLIX, LI
- Волкобой, ген. 233
- Волконський Ол., кн. 91
- Володковський М. 70, 164
- Волошинов Іп. 88
- Волянська М. 340
- Волянський Ів., о. 91
- Вольський 293
- Ворожейкин К. 258
- Воронець 369
- Воронович М. М. 29, 35, 67, 260, 335,
 415, 424
- Всеводський Я. 36
- Вялов А. 371, 375, 376, 394, 397, 417
- Гавриїв М. 68, 293, 303, 424 VII,
 XII, XIV, XV, XVII
- Гаєвський 90
- Гаєвський В. 34
- Гаєвський С. 70
- Газенкампф . . . VII, XIV, XVII, XXI
- Галаган М. 150, 200, 314, 419
- Галін М. 81, 314
- Галіп А. 148, 149, 206, 413
- Галущинський М. 154
- Гандль VII
- Ганнейер Е. 213, 291
- Ганіцький І. 293, 347, 352, 353
- Гасс 48
- Гейден гр. 405
- Генрик Прусський, пр. 384
- Гербель С. М. 66, 262, 300, 303,
 311, 378, 394, 397, 415, 416, 424,
 XV, XVI, XVII, XXI
- Гертлінг, гр. 381
- Гижицький 29, 56, 60
- Гирчич 90
- Гіба 347
- Гінденбург 384
- Гінце фон 380, 384
- Гіркон І. 162
- Глаголев А., о. 321
- Глінка Г. В. 415
- Глібовський, полк. 253
- Говядовський Х. 321
- Гогенлоге, кн. 73, 137
- Гогель проф. 375
- Гоголь—Яновський, полк. 40, 253
- Голіцин Ол. кн. 36, 267
- Голик 320
- Голубович В. 7, 8, 14, 17, 19, 29,
 30, 34, 55, 66, 77, 200, 256
- Горбачов В. 164
- Горілій Ол. 367
- Горленко В. 25
- Городинський П. 90
- Гоффнігер 133, 156, VII, XII, XIV—XVI
 XVII, XXI, XXIV, XXVI, XXVIII,
 XXXII, XXXIII
- Граб—Прушинський 156
- Грабар А. 367, 375
- Граве Дмитро 352
- Грановський 162
- Грачов С. 89
- Гребінка Е. 348
- Гребенщиков С. 90
- Гревеніц VII, XII
- Греков, ген. 29, 39, 57, 394
- Гренер Вільг. 30, 31, 45, 55, 58, 59,
 132, 238, 247, 384
- Греціано 202
- Гречко, суд. 375
- Гриневич А. 360
- Гриник М. 39

Григорів В.	90
Григорів М.	87
Грінченко	348
Гріпарі	157
Гроссу Н., о.	327, 330
Грунський Мик.	352
Грушевський М.	17, 34, 35, 39, 44, 93, 200, 269, 361
Грушевський Ол.	352
Гулак-Артемовський П.	348,
Гуляницький	347
Гуляницький Ст.	35, 36
Гуменний А.	164, 273
Гумерус Г.	156
Гуревич	157
Гурко, ген.	116, 411
Гусаківський сен.	374, 375
Гусарек, мін.	139
Гуссейн-Гільмі-Паша	136, 139
Гутник С. М.	46, 60, 61, 63, 96, 202, 296, 304, 394, IV
Давидов	303, XV
Давидов полк.	188
Давід	408
Дарочі	VII, XII, XIV—XVI, XVII, XXI, XXVI, XXVIII, XXXII —XXXV.
Дашкевич-Горбацький В.	38, 78, 154, 196
Дашкевич-Горбацький Л.	152
Де-Белло марк	409, 410
Дейман	XXVI
Демблін гр.	203
Дементієв С.	89
Де-Мети проф.	349
Демченко В.	411
Демянчук В. К.	361
Денікін А.	115, 116, 117, 196, 406, 420
Де-Сент-Олер	409
Десницький Ол.	90
Джебаров	136, 138
Джелік-Садиков	156
Димитрій, еп.	321, 322
Диновський К.	163
Дитятин	70
Дідушок П.	390, 391
Дітман-фон	9, 411
Діре	VII, XII, XIV—XVI, XVII, XXI, XXIV, XXVI, XXVIII, XXXV,
Дмитрієв	258
Дмігрюк К.	337
Довгорукій, ген.	420
Добрий Ю.	32
Домонтович М.	89
Донець М.	91
Донской Б.	124
Донцов Д.	107, 163, 261
Дора В.	340
Доромацький В.	90
Дорошенко В.	4
Дорошеко Д.	27, 60, 62, 64, 107, 147—149, 157, 190, 192, 196, 205, 213, 219, 226—228, 230, 379, 380 389, 394, 397, 407, 408, 415
Дорошенко Л. П.	61
Дорошенко Н. М.	366
Дорошенко П., гетьм.	38, 46, 71 72, 355
Дорошенко П. Я.	25, 32, 75, 346, 351, 365, 380, 424
Дорошкевич, от.	233
Доценко О.	145
Драгоманов М.	140, 348
Драгоманова Л.	140, 369
Драгомирецький В.	153
Дрелінг	264, 266
Дрекслер-фон	125
Дріа-Дорналович Ц.	89
Дроздовський, ген.	154
Дубиненко В.	88
Дубянський В.	353
Дунін-Борковська Н.	61
Дунін-Борковський Ол.	88
Дурдуковський А. діякон	320, 321, 346, 347
Дурново П. П.	26

Дусан І.	36	Зайцев П. І.	336, 347
Дуссан	405	Зайцев П. О.	162
Душенківський П.	91	Заливчий	422
Дядюша, от.	233	Залісський П. І.	89, 92, 254
Дяків І. М.	265	Залужна М.	124
Євдокимов, адм.	258	Заньковецька М. К.	368
Євлогій, арх.	324, 326, 330	Заммен—фон	273, 303, 333, XXI
Євтушенко, полк.	199	Зарембський Ол.	88
Ємних К.	91	Зарубін Н.	34
Єнні	157	Зарудний О.	154
Єрмаков, ген.	258	Затворницький Я. М.	68, 375
Єрмоленко	164	Захарашевич-Капустянський Вс.	90
Єфименко П.	24	Земневський Гн.	40, 78, 247
Єфимовський.	116	Земяницин Ол.	314
Єфремов С.	44, 54, 55, 57, 58, 325, 399	Зеров М.	347
Єщенко В.	58, 314	Зілов Ю.	307, XLIX, LI
Ейленбург граф	384	Зіньківський В.	4, 64, 322—324, 326,
Ейхельман О.	149, 163, 165, 206	332, 333, 345, 352, 394	
Екземплярський В.	332	Злотчанський	337
Еліб—Бей	156	Зноско—Боровський А.	36
Енно Ем.	409, 422, 423	Зубков М.	162
Ерастов Ст.	198	Зубрицький	347
Еристов ген.	254	Зюдекум	408
Ернст Т.	367	Іваненко С.	89
Ерцбергер	34, 48	Іванина Н.	347
Етинген фон.	363	Іванов К.	89
Ефрон І.	XXII	Іванов Ол.	152
Жданович В.	91	Іванченко	267
Ждан—Пушкин А.	162	Ігельштром	89
Желинський Ю.	89	Ігнатов Ол.	90
Житецький П.	65, 348	Ігнатович В.	163, 199, LXI
Житковський, конс.	118, 130, 133, 156	Іконников В.	361
Жубрицький	347	Ілимов В.	375
Жуковський А.	5, 14, 21, 33, 34, 233, 260.	Імбер П.	163
Забіла Пл.	155	Імшенецький К.	89
Заболотний М.	321	Імшинецький сен.	375
Забугин П.	87	Іовенко Т.	70
Завадський С. В.	66, 69, 75, 371, 374, 394, 398	Ічас	156
Загородній Н.	414	Йозефі	161
Загорський К. І.	162	Кабачків І.	4, 282
Загродський, полк.	250	Кавтарадзе, полк.	156
Зайдлер Е.	216, 347	Каклюгин К.	189
		Какурин, ген.	241
		Калачевський Ол.	89

Калеників Н.	24
Кальман	XV, XVI, XVII, XXI
Кандиба С.	89
Каплин П.	196
Капралов Є. о.	321
Карахан	165
Карван І.	347
Карван Н.	347
Карло, австр. ціс.	131, 139, 390
Карло X —Густав, швед.	74
Карло XII швед.	22
Карльсен	146, 157
Карпенко Карий	348
Карпінський Ол.	149, 154
Каспрук В.	35
Кассо	65
Катрановський В.	164
Каховська І.	123, 124, 127
Кашенко М.	361, 364
Квіцинський, ген.	115
Келлер, ген.	419, 420
Келлер фон.	381
Киріченко	88
Киртичов	419
Кисільов С.	88
Кияничин В.	54, 60
Кібальчик Ф.	89
Кірхбах, фельдм.	132, 238, 247
Кірхбах, австр. ген.	7
Кістяковський Б. Ол.	66, 157, 353 361, 375
Кістяковський В.	371
Кістяковський І. Ол.	4, 61, 64, 65 69, 99, 101, 163, 165, 260, 262, 271, 374, 378, 415
Кістяковський Ол. Ол.	143, 153
Кістяковський Ол. Ф.	65
Кістяковський Ю. Ол.	36, 276
Клейнов	XXIV
Клепацький П.	359
Клименко, от.	233
Клименко В.	89
Клименко П.	353
Климов П.	16
Ключковський, адм.	258
Ключників М.	89
Коанда, ген.	202, 204
Кобилянський Л. Р.	143, 144, 153
Кобинець полк.	253
Ковалевський Мик.	5, 17, 18, 31 34, 55, 285
Ковалевський, от.	237
Коваль В.	293
Коваленко М. Г.	35, 37, 38, 396, 404
Коваленко М. І.	37
Ковенко	16, 27
Ковтуненко	297
Козій Ом.	154
Козленко Гр.	346, 347
Козловський Вс.	153
Козловська В.	367
Койхель	9
Коліух С.	5
Колодій, от.	233
Колокольцов В.	63, 101, 102, 285 286, 288, 394
Колчак, адм.	54
Комаров Н.	89
Коморний С.	7, 8, 87, 91
Кондракцький суд	374
Кониський Ол.	61, 62
Коновалець Евг.	42, 248, 424
Кондеску	156, 206, 207
Корбе П.	90
Кордуба Мир.	211
Кордуба Ст.	91
Кореньов М.	90
Корніянко Ю.	241
Корнілов А.	115
Королів Ф.	4, 164, 293, 303 XXVI, XXXII, XXXIII
Король Р.	347
Коростовець І.	147, 154, 393 408, 409, 410
Корчак—Чепурківський А.	314, 353
Косинський В.	68, 291, 308, 315 364, 415
Косоногов Йос.	353, 361

Костомаров М.	348	Кульбакин С.	360
Костянтинович Вол.	354	Курбас Л.	366
Котик	9	Курзенков К.	88
Котляревський Ів.	62, 347, 348	Курило Гр.	68
Котляревський К.	88	Курило М.	347
Кох М.	90	Курманович Й.	88
Кодко В.	91	Кухаржевський	139, 140
Коцюбинський М.	348	Кучабський В.	248
Кочубей В. В.	29, 78	Кучера	359
Кочубей Л.	88	Кушакевич С.	353
Кош, фон, ген.	233	Кушнір	344
Кошиця Ол.	367	Кюльман-фон	381
Кошкін В.	163	Лазаревський Ол.	24, 61
Кравчук М.	353	Лайтгеб XVII, XXI, XXIV, XXVI, XXVIII	
Красковський Ів.	149	Лалевич Ол.	88
Краснов П. Н.	188, 189, 254, 412	Ланін В.	153
Краснянський	374	Лапо-Данилевський Ю.	89
Красуський Ів. Ад.	.67, 336	Лашкарьов сен.	375
Кратохін Я.	89	Лашкевич В.	90
Краузе, конс.	132, 156	Лащенко Р.	417
Краус-фон, фельдм.	133	Лебедев В.	192
Кревецький І.	4	Лебідь-Юрчик Х.	273, 274, 278, 282, 291
Кріжемінський-Грінбаум	157	Левицький Вяч.	152
Крезуб	406, 417	Левицький К., о.	322
Кривецький М.	293	Левицький М.	14, 148, 150, 163 216
Кривошій	411	Левицький Ор.	163, 364
Кривошиїв І.	89	Левицький-Нечуй І.	348
Кривцов Ол.	155	Левицький П.	91
Кривченко І.	211	Левитський М.	116, 267
Кривченко Г.	164, 176, 178, 307, 308	Левченко М.	36, 89
Крига Ів.	78, 247	Ледебур	34, 48
Кримський А.	70, 361, 364	Ледерер	96, 97
Кринський В.	89	Ленін В.	183
Кріпякевич Ів.	359	Лемені-Македон М.	88
Кропивницький М.	348, 368	Леонтіїв В.	88
Кропивницька Н. В.	368	Лерке Г.	68, 163, 273
Круп	384	Леонтович В.	286, 290, 291, 337, 340, 397, 398
Кудрянов М.	89	Леся Українка	348
Кукіль-Яснопольський В.	91	Лещенко А.	337
Кулеша А.	91	Ліберов	9
Куліш М.	88	Лібов ген.	359
Куліш П.	348		
Кулябко-Корецький В.	67, 100, 199, 260, LIV, LIX		

- Лібен кн. 118
 Лігнау А. 67, 96, 99, 234, 236, 237,
 238, 247.
 Лісняк 155
 Ліхнякевич 208
 Лизогуб Д. А. 61
 Лизогуб А. І. 61
 Лизогуб Еф. 61
 Лизогуб С. 24
 Лизогуб Ф. А. 46, 54, 60—62, 66
 67, 77, 87, 94, 96, 97, 110, 121,
 136, 157, 190, 196, 202, 205, 214,
 219, 227, 239, 257, 260, 264, 265,
 288, 298, 332, 340, 349, 351, 359,
 374, 377, 378, 380, 381, 389, 390,
 392, 293, 394, 395, 397, 413, 414,
 415, 424
 Лизогуб Я. 61
 Линниченко П. . . 163, 165, 293
 Липинський В. 4, 16, 29, 56, 72,
 74, 125, 136, 138, 150, 151,
 219—222, 379
 Липкин Ол. 88
 Липківський В., о. 319, 321, 354
 Лисенко В. 91
 Лиленко М. 348
 Лисенко Ол. 89
 Листовський Ів. 89
 Литвиченко 345
 Литовченко Д. 374
 Литовченко М. 375
 Личков пр. 349
 Лобов Г., о. 330
 Лобода Анд. 352
 Ломновський 420
 Лопушанський 347
 Лоський К. 54, 148, 154
 Лоський Іг. 347
 Лотоцький Ол. 4, 5, 7, 60, 163, 317,
 318, 320, 322, 333, 335, 394, 397,
 398, 403
 Лукашевич XXXIV, XLII, XLIV,
 XLVII, XLIX, LI
 Лукасевич Евм. Др. 81, 146, 149,
 154, 157, 393
 Лукашевич А. 199, 304, 307
 Лукомський, ген. 116
 Лук'яненко А. 332, 352
 Луденко Ів. 57
 Лушпинський А. 91
 Луфт XXVI, XXVIII
 Лучицький В. проф. . . 349, 352
 Любарський Ів. 359
 Любимський М. 153
 Любінський В. 29, 31, 53, 54, 56,
 60, 64, 96, 314, 315, 394, 398, 415
 Любінський М. 5, 14, 30, 32, 34,
 148, 216
 Любомирський Зд., кн. 226
 Людендорф, ген. 14, 384
 Люц Г. 36
 Ляйтгеб . . . VII. XII, XIV—XVI
 Лянгер, фельдм. 14
 Ляндеберг В. С. 415
 Лярді 146
 Ляриш, гр. 137, 138, 217
 Ляхницький суд. 375
 Ляхович 89
 Лященко А. 90
 Львов Г. кн. 61
 Магомет V, султ. 136, 144
 Мазепа Ів. гетьм. 22, 46, 74, 355, 424
 Мазуренко В. 67, 183, 270, 273, 278
 Мазуренко П. 90
 Мазюкевич П. 320
 Майборода сен. 375
 Макаренко А. 164, 418
 Макаренко П. Л. 199
 Макаренко П. І. 4
 Макензен, фельдм. 123
 Макс Баденський 391, 407
 Максимів М. Л. 67, 234, 255, 257,
 258
 Максимович Й. 88
 Максимчук Ю. 91
 Малахів М. 88
 Малинко Ол. 89
 Малиновський А. 359

Малінов, болг. мін.	138
Манергайм, ген.	154
Манковський	375
Мануїльський Д.	118, 165, 181, 183, 187, 270, 403
Маринич Н. о.	319
Марголін А.	371, 374, 393
Марков, ген.	115
Марко Вовчок	348
Маркович Д.	371, 375
Маркович Я.	24
Мартинович П.	62
Мартинюк, от.	233
Мартос Г.	34
Марченко Д.	330
Марченко	40
Марченко М.	419
Марченков Д.	290
Маршинський А.	273
Матіук О.	421
Матусевич Б.	68, 303, XVI XVII, XXI, XXXV
Матушевський Ф.	63
Матчак сотн.	248
Матюшенко Б.	4, 314
Мацієвич К.	57, 60, 163, 267, 293, 394
Мацько	29
Машир Ів.	87
Мгембрієв Ол.	89
Мегер, швед. кон.	157
Мейер	381
Меленевський Ю.	314
Мельник, сотн.	248
Мельник Г.	347
Мельників П.	89
Мельхіор	XXI
Меринг С. Ф.	398, 415
Мігулін	375
Мілюков П.	118, 396, 411
Мірбах, гр.	124, 127, 380
Мірний Ів.	149
Мірточієв	156
Мірчук Ів.	4
Міценко В.	155
Міхаеліс	XXIV, XXVI, XXXII, XXXIII
Міхньовський М.	29, 405
Міщенко Ф.	332
Миклашевська М. А.	25
Микола II, рос. царь	62
Милорадович Л.	25
Милорадовичова Ел.	25
Миргородський П.	89
Мирович К.	64, 68, 321
Миронів	9
Михальчук К.	348
Михальчукова Т. Ф.	368
Мишковський В.	163
Мищенко	333
Могилян П. митр.	84
Могилянський Мик.	93, 147, 154, 164, 393
Модзалевський В.	25, 361, 365
Моллов Р.	276
Мономахов А.	303, XXVI, XXVIII
Морачевський І.	330
Морозов Ол.	374
Москаленко Я.	153
Москаліна	304, XXXIV
Мочульський суд.	375
Мукалов М.	369
Мум, бар.	30, 31, 42, 48, 49, 80, 81, 111, 122, 132, 133, 137, 138, 156, 181, 210, 212, 217, 256, 266, 292, 296, 304, 384.
Мустафін В.	262
Мухін Н.	332
Нагорський, ген.	253
Назарук О. Др.	412, 413, 417
Назимов сен.	374
Нарбут Ів.	89
Науменко В.	44, 65, 332, 338, 368, 415, 424
Натієв, ген.	197, 233, 245
Невіров сенат.	375
Недашківський Ів.	88
Неклюдов П.	90

Немировський А.	162	Партенко	345
Ненароков	405	Патон П.	91
Нещадименко М.	354	Пахаревський Мик.	352
Нікитин Ол.	88	Пашевський Ів.	29, 163
Никифоров	214	Педа	347
Никодим, еп.	38, 321, 323	Пелікан	118
Николай Николаєвич, в. кн.	61	Перепелиця	5
Новгородцев П.	117	Перетц В.	361
Новик А.	267	Перфецький	344
Новицький П.	25	Петлюра С.	65, 111, 114, 266, 267, 270, 417, 418.
Ніковський А.	. 54, 386, 387, 389	Петраш В.	89
Носенко	88	Петраш Ол.	89
Носенко Д. сенат,	375, 381	Петренко П.	89
Носке	34, 48	Петрів С.	316, 398, 415
Овраченко М.	347	Петро I. моск. царь	22, 23, 72
Огієнко І.	322, 352, 359, 369	Петров Мик.	364
Одарченко П.	163	Петровський П.	35
Одінцов С.	162	Петрушевський І.	4
Одрина Д.	267	Пихіщук	422
Озеров	258	Пищевич С.	90
Олексій, арх.	320, 321, 369	Пімен еп.	LXI
Омелянович-Павленко Ів.	253	Піроцький П.	90
Омелянович-Павленко М. ген.	253	Пірховка	9
Омельченко Гр.	196	Пісоцький А.	419
Онессейт	156	Платон митр.	84
Онищенко С.	88	Плевако М.	346, 359
Оренчук В.	148, 153	Плещеєв М.	90
Орлик П. гетьм.	38, 46, 71	Плотников В.	353
Орляндо	408	Погребний М.	321
Осецький, ген.	133, 406	Подерні Ол.	88
Остапенко С.	164	Пожар М.	164
Остроградський адм.	258	Покровський А. одм.	257, 258, 415
Отмарштейн	421	Поліхроніяді А.	123
Павлуцький Гр.	164, 169, 171, 325, 353, 361, 367	Полетика Андр.	24
Павлюк	27	Полетика В.	151, 152
Падалка Л.	163, 164	Полуботок П. нак. гетьм.	72
Падох В.	91	Полтавець Ів.	40, 77, 252
Паер, віце-конс.	34, 47	Пономаренко Ф.	153
Паладин В.	361	Понятенко П.	155, 198
Пален, гр.	118	Попов г. суд.	371
Палтов Ол.	67, 148, 192, 197, 247, 380, 381, 385, 413	Порш М.	34, 270, 292, 296
Паноччині	369	Потіхин С., о	319
		Потоцький Ол.	88

Поттере-фон	183	Родзянко С.	89
Преснухин Б	267	Розен бар.	408
Прибильський Д.	88	Розенберг Г.	157
Примо П.	374	Розумовський К., гетьм. 24, 38, 71	
Принцінг, фон	30, 31, 54, 80	Романов Вол.	375
Присовський К. ген.	78	Романова Ол.	394
Притвіц, бар.	155, 381	Романова Одарка	65
Приходько О.	345, 347	Романович-Ткаченко Н.	34
Прокопович В. 5, 7, 17, 54, 57, 163, 267, 337, 343, 345, 346, 347, 367, 394		Рорбах П.	130
Прогасов	258	Рог М.	89
Прохорович, ген.	241	Руденко Й.	273
Пунницький	316	Рубакін Н.	4
Пухтинський	371, 375	Руданський Ст.	348
Пуцікарьов В.	163	Русанов Ол.	89
Пущин В.	88	Русов О.	348
Пшездецький, гр.	226	Русоза С.	336, 344
Равський Волод.	375	Рябинич	411
Радек К.	183	Рябовіл М.	196, 197
Радзівіл Ян., кн.	226	Рабушинський В.	411
Радонич	XXXIV	Рябцов Е.	264, 266
Радославов, болг. мін.	138	Савицький Н. П.	67, 88, 260
Радченко М.	371, 375	Савченко-Більський М.	267
Райхерт Л.	36	Сагайдачний геть.	355
Ракович А.	36	Садовський В.	163, 344
Раковський Хр. 164, 165, 174, 181 183, 187, 270, 403, XXXVIII		Саксаганський Оп.	366
Рафальський	320	Салтан О.	54
Раух, ген.	262	Саліковський Ол.	54, 267, 393
Ратгауз О.	153	Самойлович Ів., гетьм.	22, 24
Рафес М.	265	Сараглієв	156
Рейнбот 37, 260, 376, 397, 308, 415, 424		Сас-Тисовський В.	36
Рейс, принц	214	Сахно-Устимович Ол.	4, 27, 28
Реннекампф П.	88	Свердлов	165
Реслер	XXXIV	Світлицький П.	89
Ржевський Р.	88	Свінхувуд	154
Ржепецький А. 44, 45, 46, 60, 63, 96, 273, 274, 394, 397, 415, 424		Свірський Г. 163, 257, 258, XXIV	
Римський-Корсаков адм.	258	Свідцен А.	163, 165, 304, XXIV
Рімер полк.	XXIV	Святополк-Мирський	419
Рогаа Ол. 60, 63, 64, 196, 234, 237, 238, 239, 247, 381, 394, 397, 424		Севрюк Ол.	14, 150, 216
Радіонов В. LI, LIV, LIX, LXI	119	Сейдамет	209
		Семененко	8
		Сергієнко Ол.	89
		Серебряков П.	88
		Середин К.	195
		Серладіус Г.	157

- Сидоренко Г. 5, 36, 57, 267, 423
 Сидоренко О. 314
 Сикст Бурбон, принц 131
 Симонів Д. 316
 Сирейщиков Т. 199, LXI
 Ситін, ген. 162, 404
 Сікора П. 153
 Сінгер В. VII
 Сінокосів Ів. 88
 Сінявський А. 336
 Сірополко 345
 Сластьон Оп. 62
 Славинський М. 145, 154, 157, 163
 195, 315, 398
 Сливенюк П. 156
 Сливинський О. 4, 39, 54, 163, 165,
 233, 234 412
 Сліпченко 265
 Скірмунт Р. 156, 209
 Сковорода 348
 Скопцов Д. 196
 Скоропадська Еліс. П. 26, 77
 Скоропадська Ірина 26
 Скоропадська Мар. П. 26, 77
 Скоропадська Н. М. 23
 Скоропадська Ол. Петр. 25, 26, 27
 Скоропадська Олена Павл. 26
 Скоропадська Іляна Ів. 24
 Скоропадський Вас. Іл. 22, 24
 Скоропадський Д. П. 26, 27, 77
 Скоропадський Ів., гетьм. 22, 23, 38
 Скоропадський Ів. Мих. 24
 Скоропадський Мих. Ів. 24
 Скоропадський Павло Іл. 22
 Скоропадський Павло Павл. 26, 77
 Скоропадський Павло Петр., гетьм.
 4, 15, 21—33, 35, 37, 38, 50, 53,
 55, 72—74, 76, 78, 81, 115, 117,
 121, 124, 126, 134, 136, 189, 212,
 214, 232, 253, 255, 312, 378, 381,
 385, 399, 401, 406, 409, 410, 415,
 418, 419, 424
 Скоропадський Петро Ів. 24, 25
 Скоропадський Петро Павл. 26, 77
- Скоропадський Федір 22
 Скоропис-Йолтуховський Ол. 4, 70,
 91, 224, 230, 231, 393,
 Скрипник М. 128
 Скугар-Скугаревський М. 316
 Славинський М. А. 394
 Смаковський М. 90
 Смолянський Григ. 124
 Собачов В. 405
 Собичевський сен. 375
 Соболевський 156
 Соболь-Горний Ол. 90
 Сокира-Яхонтов, ген. 223, 246, 253
 Соколовський Ю. 54, 60, 63, 66,
 96, 310, 311, 478, IX
 Сокович Евг. 5, 155, 164
 Соловйов С. 423, 424
 Соломка Іл. 89
 Солуха К. 115
 Солтик Ібр. 87
 Смаль-Стоцький С. 364
 Спанокі, гр. 133, 156, 357,
 Спекторський Евг. 157, 349, 361,
 Сперанський О. 361
 Стадник 345
 Стаднюк Гн. 337
 Старицький М. 348
 Старицький Ю. 261
 Старицька-Черняхівська Л. 63, 80,
 81, 345
 Стасилевич М. 90
 Стасюк М. 18
 Станкевич 79, 116
 Стеблін-Камінський Г. 153
 Стебницький П. 163, 186, 368, 375
 394, 397, 398, 403
 Стелецький, ген. 78
 Стешенко О. 345, 347
 Стечковський 226
 Стешенко І. 336, 337, 346, 347, 369
 Стіна сен. 374
 Стойкин В. 163
 Столяров В. 88
 Столяров М. 359

Стороженко Ол.	348
Стош Ев.	90
Страдомський М.	153
Страшкевич В.	321
Суаньє	28
Сугаренка Ол.	
Суковкин М.	143, 153
Сулькович, ген.	209, 210, 213
Сумароков-Ельстон, гр.	118
Сунневич П.	265
Сумцов М. проф.	349, 360, 361
Супрагин П.	89
Супрун Гр.	273
Сухомлинов, ген.	118
Сушицький Т.	339, 345, 354, 355,
Сушицький Ф.	346, 352, 353,
Сушицький уч. гім.	347
Табуй, ген.	28
Тальман Г.	XXVI
Тарановський Ф.	364
Таранущенко М.	360
Тарнавський о.	320
Тарновський В.	25
Татаринов В.	162
Татіщев гр.	209, 213
Твардовський П.	155
Тевзайя	. 156, XXXV, XXXVII
Терентієв Л.	90
Терлецький	124
Тимошенко В.	4, 164, 293, 303, XXVI, XXVIII
Тимошенко Ст.	361, 364
Тимченко Евг.	361
Титаренко А.	88
Титов Ф., о.	321, 330
Тисовський-Сас В.	90
Тихон, патріярх моск.	330, 331, LXIII, LXV
Тихоцький І.	162
Тізенгаузен сен.	375
Тіль-фон	133, 156
Тімрот Е.	154
Ткачев	. LІ, LІV, LІX
Ткаченко Мих.	5, 17, 32, 34, 259
Ткаченко Мик.	149, 164
Ткачов Ол.	156
Токаржевський-Каращевич І.	136, 139, 151.
Товстоліс М.	374
Товстоліс Ів.	152
Толстой П.	24
Торонський Т.	91
Трайефельд	XXVIII
ТраугманENDORF	14
Трепов Ф.	91
Трестер Хр.	90
Тржеціївський Ант.	354
Тризна В.	89
Троцький В.	88
Троцький Л.	404
Труба Ів.	337
Трубецькой, кн.	118, 420
Туган-Барановський М.	353, 361, 364, 393
Тукальський Йосиф, митр.	71
Турчанинов Л.	89
Тутковський А.	361
Тушкан	345
Тшамер бар.	XXXIV
Угрон Ст.	140, 226
Уляницький В.	44
Ульянов В. (Ленін)	164, 165, 174
Устимович Мик.	29, 49, 53, 54, 424
Фабрицький, адм.	258
Федоров М.	117
Фердинанд, бол. цадъ,	73, 140, 141, 142
Фердинанд, австр. ерц.	131
Ферід-Бей	156
Ференбах	34
Фещенко-Чопівський Ів.	5, 54, 57, 293
Филипенко, О.	320
Філонов В.	90
Фіцнер	XXXIV
Фішман	157
Флях М.	89
Фляйшман	30, 80, 113

Форгач Й. гр.	7, 13, 14, 29, 72, 73, 118, 130, 135, 137, 138, 156, 181, 182, 203, 217—222, 225—228, 230, 247, 292, 296, 304, 409	337
Франко І.	348	369
Франц	424	164
Франкфурт С.	291, 303, 361, VII, XIV, XV, XVI, XVII, XXI	347
Фріман Л.	209, 214	321
Фуст Ф.	91	406
Фюрстенберг Е., кн.	133, 156	89
Ханенко М.	36, 77	330, 374
Хануков О.	261	354
Хараджієв Д.	89	354
Харченко І.	36	24
Хведоров М.	359	419
Химерик	9	394
Хмельницький Б. гетьм.	46, 71, 72, 74, 196, 355	153
Хмельницький Юрій гетьм.	74	422
Холодний П.	67, 164, 336, 346—347, 359	164
Холодний гр.	89	155
Холодовський С.	163	371
Хоменко О.	320	88
Хоменко, адм.	258	162
Хоруженко О.	153	34
Христюк П.	5—7, 14, 16, 32, 128, 265—267, 269, 288, 289, 388 390, 407, 411, 418, 422	349
Хруцький Ол.	374	389
Цвікевич А.	157	369
Цегельський Л.	149, 356	196
Цуйманов А.	330	164
Цюпка О.	4	163
Чабаков С.	375	418
Чайківський М.	359	90
Чакер бар.	XXXIII	411
Чарниш І.	291	411
Чариков Н.	209, 214	421
Чарторижський І.	87, 91, 92	91
Геліга С.	369	408
Черечукин А.	117, 156, 189, 190, 192, 197	408
Черкасський М.		337
Черкасенко С.		369
Чернай О.		164
Черняхівська В.		347
Черненко І.		321
Черник Ф.		406
Черніков ген.		89
Чернін О., гр.	14, 137, 216, 301	301
Черноусов Е.		360
Чернявський В.		330, 374
Черняхівський Евг.		354
Черняхівський Ол.		354
Четвертинська Юл.		24
Чеховський В.		64, 419
Чикаленко Евг.	163, 291, 345, 394	394
Чикаленко П.		153
Чистяков ген.		422
Чичерин Г.		164
Чоботаренко Ол.		155
Чубинський М.	60, 65, 66, 100, 118, 374, 375, 376	376
Чубинський Пав.	65, 66, 348, 371	371
Шабельський М.		88
Шабуневич А.		162
Шайдеман		34
Шаповал М.		388, 406, 407
Шапошников пр.		349, 369
Шахин — Гираї — султан		196
Шіфаренко І.	304, XXXII, XXXIII	304
Шафаренко С.		164
Шафаревич		163
Швець Ф.	353, 389, 417, 418	418
Шебанов С.		90
Шебеко Н.		408
Шевченко Т.	61, 315, 348, 421	408
Шевчук В.		91
Шелухин С.	4, 5, 7, 17, 54, 56, 70, 151, 163—165, 172, 184, 185, 192, 371, 374, 375, 393, 394	394
Шемет С.	4, 16, 17, 19, 29, 39, 41, 405, 406, 408	408
Шептицький А. митр.		224, 409
Шерстюк Гр.		348
Шило		337

Шинкарь М.	269	Юсиф-Саліхов	156
Ширай Марта	24	Юскевич	89
Широцький К.	359	Юшишин І.	70, 261
Шишманов Ів.	80, 140, 141, 142, 156, 346	Яблонський М.	88
Шіллер	XXXIV, XXXV	Яворницький Д. І.	361
Шіянов	371, 375	Ядрило В.	89
Шлейфер сен.	375	Яковенко Е.	314
Шлеммер Хв.	88	Яковлів А.	148, 150, 206, 225
Шмідт А.	130	Яковлів І.	155
Шмідт М.	88	Яната	345
Шміт Ф	360	Янушевич ген.	422
Шнабель	XVI, XVII, XXII	Янченко П.	321
Шовгенів	314	Ярмак П.	89
Шолудко Дм.	153	Ярмоленко	344
Шпачинський Н. о.	321	Ярош	247
Шраг Іл.	45, 380, 394,	Ярчевський Ол.	90
Шрамченко В.	258	Ярцев М.	90
Штаммер бар. XXIV, XXVI, XXXII		Ясинський М.	301, 330
Штейнгель Ф. бар.	44, 136, 146, 152, 153, 381, 386, 393	Яснопольський Л.	163, 175
Штоббе Н.	133, 156	Ястрембцов	321
Штолберг — Вернігероде	136, 138	Яценко-Борзаковський Ол.	78
Штолценберг	30, 33, 156	Яценко П.	371, 374
Штреземан Г.	48		
Шукаєвський М.	344	Belloy-de	123
Шульга Ф.	153	Czernin O.	216, 301
Шульгин В.	116, 161, 198	Kakowski A.	145
Шульгин Ол.	57, 58, 60, 140, 142, 148, 149, 153, 163, 408	Lewitzkyj M.	216
Шульгина-Ішук	369	Lubinskyi M.	216
Шульц	369	Lubomirski Zd.	145
Шухевич М.	412, 413	Melchior	181
Щербаківський В.	360	Ostrowski I.	145
Щитинюк Ф.	321	Radziwiłł I.	145
Щущкий Д. О.	415	Sarré	123
Юрченко	37	Seidler v. E.	216
Юршевський Ол.	375	Sewrijuk A.	216
		Szilassy	137, 138, 139
		Vopička S. I.	410
		Wiedfeld	181

Ілюстрації

	Стор.
Гетьман П. Скоропадський	
Гетьман П. Скоропадський в кубанськім козачім убрани	23
Олександра Петровна Скоропадська	25
Данило Павлович Скоропадський	27
Тростянець Прилуцького пов. на Полтавщині	29
П. Я. Дорошенко і гетьман П. Скоропадський	33
Молебен на Софійській площі після проголошення гетьманства	43
Генерал Вільгельм Гренер	45
Микола Устимович, перший голова Ради міністрів	53
Велика печать Української Держави	58
Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб	67
Гетьманський будинок на Інститутській вул. ч. 40	73
Молебен перед Гетьманським будинком	79
Міністр внутрішніх справ Іг. Кістяковський	99
Фельдмаршал Аххорн	119
Барон Мум, німецький посол у Київі	133
Граф Форгач, австро-угорський посол у Київі	135
Турецький посол у Київі Ахмед — Мухтар Бей	137
Болгарський посол у Київі проф. Ів. Шишманов	142
Міністр закорд. справ Д. Дорошенко	149
В. К. Липинський	151
Український посол у Німеччині бар. Ф. Штейнгель	153
Український посол у Болгарії Ол. Шульгин	155
Голова Укр. Дипломатичної місії у Швейцарії Др. Е. Лукасевич	157
Голова Укр. Мирової Делегації сенатор С. Шелухин	163
Голова Укр. Військової Місії на Дону ген. К. Середин	195
Губ. стар. Холмщини і Підляшша Ол. Скоропис-Йолтуховський	224
Військовий міністр ген. Ол. Рогоза	332
Український і німецький генералітет	238
Український військовий аероплан	243
Парад Сіроїупанної дивізії у Київі 15 серпня 1918 року	245
Перегляд кінноти Дорошенківського полку	246
Перегляд Дорошенківського полку полк. Заградським	250
Адм. М. Максимів, управляючий морським міністерством	255
Адм. Покровський, командант чорноморських портів	257

Міністр фінансів Анг. Ржепецький	274
Українські гроши	277
Міністр земельн. справ Я. Леонтович	290
Міністр шляхів Б. Бутенко	311
Міністр ісповідань Ол. Лотоцький	333
Міністр освіти П. Стебницький	368
Гетьман П. Скоропадський і цісар Вільгельм II.	382
Гетьман П. Скоропадський, бар. Штейнгель і Ол. Палтов	385
Сергій Шемет.	405
I Я. Коростовець.	409

З М И С Т :

Передмова	3
I По повороті Центральної Ради до Київа. Політика утопій і беасилля. Эрист хліборобської опозиції. На передодні перевороту	5
II. П. П. Скоропадський. Підготовка державного перевороту й установ- лення Гетьманства	22
III. Вражіння від перевороту. Партийні зїзди і їх резолюції. Відгуки за кордоном. Справа участі укр. соціалістів в правительстві Гетьм.	42
IV. Кабінет Лизогуба, його склад і організація	60
V. Гетьман, Його праця, двір і оточення	71
VI. Внутрішнє становище на Україні. Організація провінціяльної адмі- ністрації. Її дефекти. „Карні експедиції“. Декралація україн- ського правительства. Опозиція уряду з боку національних укра- їнських кругів. Трудне становище уряду	85
VII. Вороги української державності та їх праця. Ліва й права ро- сійська іредента. Терористичні акти й змови. Замордування фельм. Айхгорна й підготовка замаху на Гетьмана	115
VIII. Зовнішня політика Української Держави. Відносини до Німеччи- ни, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини. Дипломатичні зно- сини з рандштатами, з Румунією, нейтральними державами й спроби відновлення зносин з державами Антанти	129
IX. Організація українського Міністерства Закордонних Справ. Укра- їнське представництво закордоном. Дипломатичний конкурс в Ки- їві. Закон про українське громадянство	148
X. Переговори з Совітською Росією	162
XI. Відносини з Доном. Кубанська справа. Справа Бесарабії. Поліське старство. Крим.	188
XII. Таємний договір про поділ Галичини його анулювання австрій- сько-угорським правителством. Холмська справа	215
XIII. Організація збройних сил Української Держави	232
XIV. Адміністрація. Земське і міське самоврядування. Внутрішня по- літика. Боротьба з розрухами та анархією	259
XV. Міністерство фінансів та його політика. Українська грошова си- стема. Державний і Земельний Банк.	273
XVI. Земельна політика. Закони й розпорядження в земельній справі. Підготовка земельної реформи	283
XVII. Торговля й промисел.	292

XVIII. Справи продовольчі. Шляхи. Охорона праці. Народне здоров'я.	
Державний контроль	310
XIX. Міністерство ісповідань і церковна політика Української держави	317
XX. Діяльність Міністерства Народної Освіти. Головне Управління Мистецтва і Національної Культури	336
XXI Судова справа Діяльність Міністерства Юстиції. Державний Се- нат Української Держави. Зміни в організації судівництва	371
XXII. Справа реконструкції кабінету міністрів. Подорож Гетьмана до Німеччини. Національний Союз. Кабінетський кризіс. Спроба по- розуміння з українською національною демократією	377
XXIII. Упадок Української Гетьманської Держави	403

Додаток:

I. Протокол економічного договору між Українською Державою та Німеччиною й Австро-Угорщиною.	II
II. Договір між Українською Державою й Грузінською Республікою XXXV	
III. Віповідь Фінансово-Розчотної Комісії при Мировій Делегації України на залву Фінансово-Розчотної Комісії при Російській Мировій Делегації 14 серпня 1918 р.	XXXVIII
IV. Предварительний соглашени (України з Домом).	XLI
V. Договоръ о совмѣстномъ регулированіи вопросовъ, касаю- щихся Донецкаго Бассейна	XLII
VI Тимчасова умова про перевіз пасажирів та ін. між Доном і Україною	XLVII
VII. Тимчасова умова про передачу рухомого складу між заліз- ницями Дону й України.	XLIX
VIII. Соглашениe между Украинской Державой и Кубанскимъ краемъ.	LI
IX. Згода між Україною та Кубанню про поштово-телеграфні звосини.	LIV
X. Журналь совѣщанія по вопросу о введеніи взаимныхъ пере- водныхъ операций между Украиной и Кубанью.	LIX
XI. Лист московського патріярха Тихона до митрополита Антонія.	LXI
XII. Лист московського патріярха Тихона до Голови Ради Mi- ністрія Української Держави.	LXIII
Показник імен	LXVI
Список ілюстрацій	LXXXI
Зміст	LXXXIII
Похибки	LXXXIV

—

Автор просить перед тим, як приступити до читання, відповісти наступні важніші помилки в книзі.

Сторінка	Рядок	Напечатано	Має бути
6	4 згори	селянські	селянські
17	16 здолу	українському	українському
21	6 згори	,сила	сила,
25	6 здолу	october	October
29	3 "	Німецьки	Німецькі
32	22 згори	Комісії	Комісії
34	22 "	садіти	сидіти
35	17 "	зкліканого	скликаного
43	1 здолу	о було чималій	було чимало
46	4 "	Кабінет	Кабінет
47	22 згори	видомо	відомо
53	2 "	то	та
55	7 здолу	нинішній	нинішній
55	3 "	е-ф-ів	с-ф-ів
58	8 "	кадастри	катастри
115	13 згори	після слова: „залишився“	пропущено: „смаотний“.
124	20 "	sov'etskij pіstъ	sov'etskij постъ
124	21 "	матрося	матроса
124	1 здолу	железомъ	желѣзомъ
125	7 згори	разстрѣливаль	разстрѣливаль
177	3 "	замлі	землі
177	8 "	Закаспіської	Закаспійської
179	1 "	заступник	заступник
183	11 "	з яким з	з яким я
200	4 "	ровстріляли	розстріляли
200	8 "	умовнами	умовами
200	8 "	девжавами	державами
200	2 здолу	підлагас	підлягас
200	6 "	Гушевський	Грушевський
202	22 згори	перше	перша
203	21 "	квітвя	квітня
206	20 "	юстиції	юстиції
208	6 "	осонові	основі
253	7 здолу	атаманом	отаманом
279	8 згори	скардове	скарбове

282	1	"	покрили	покрити
283	4	здолу	записи	запаси
284	6	згори	перегоду	переходу
284	7	"	ухекшити	улекшити
315	17	"	ставити	ставати
326	5	здолу	дивне	дивує
327	14	згори	Київщині	Київщини
335	2	"	уряд	міністр
335	8	здолу	Гетьманських	Гетьманський
336	7	"	педагого	педагог
339	7	згори	Украйнське	Українське
359	7	здолу	Уріверситетів	Університетів
369	1	згори	Людимили	Людимили
375	7	"	Повов	Попов
375	21	"	Затворницького	Затворницького
376	4	"	Ромнов	Романов
383	17	здолу	слала!	слава!
416	23	"	Гетьманствр	Гетьманство
II		з гори	1915	1918

